

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İTTİHAD - TERAKKİ
VE

CİHAN HARBİ

Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik

1914-1918

ZAFER TOPRAK

homerkitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İTTİHAD - TERAKKİ
VE
CİHAN HARBİ

ZAFER TOPRAK

Beş kitap olarak tasarlanan İttihad ve Terakki dizisinin diğer ciltleri iktisadî düşünce ve iktisadî gelişmelerin yanı sıra toplumsal düşünce ve toplumsal gelişmeleri içermektedir. Son kitap İttihadcılarının gizli kalmış bir evresini, 1918-1926 dönemini kapsamaktadır.

TÜRKİYE'DE "MİLLÎ İKTİSAT"

1908-1918

"HÜRRİYET'İN İLÂNİ" VE "MİLLÎ BURJUVAZİ"

1908 Devrimi Üçüncü Enternasyonal'in öngördüğü "mazlum" ülkelerdeki başkaldırıların ilkiydi. Klasik iktisada, bu arada Avrupa'ya meydan okumaktı. Tanzimat ertesi dünya ile bütünleşen ve bağımlı bir konuma indirgenen Osmanlı'nın bağımsız iktisadî yapı oluşturma girişimiydi. İktisat ve ictimaiyyat II. Meşrutiyet'in gündemine giren temel bilimlerdi. Ulus devlet her ikisinin yeşerttiği iktisat anlayışı üzerine inşa edilecekti. "Millî iktisad"ın beşerî tabanı "millî burjuvazi"ydi. Cihan Harbi yıllarında uygulamaya sokulan "devlet iktisadiyatı" "millî iktisad"ın savaş koşullarına uyarlanmasıydı. Bu uygulama aynı zamanda Cumhuriyet devletçiliğinin habercisi; başlangıç evresiydi.

TÜRKİYE'DE "İCTİMAÎ İNKILAB"

1908-1922

ULUSAL KİMLİK, FEMİNİZM VE "YENİ HAYAT"

Cumhuriyet'in laboratuvarı II. Meşrutiyet ulusal kimlik arayışının ilk evresiydi. Liberal devrim kısa sürede ulusal normlara büründü. İşçi hareketleri 1908 ertesi gözlemlendi. Temel hak ve özgürlükler "hürriyet" ve "musavat"ın şiar edildiği bir ortamda güç kazandı. Balkan Harbi kırılma noktasını oluşturdu. Kadın, gençlik, çocuk siyasal yönü güçlü bir dönüşüm sürecine girdi. Feminizm, milliyetçilikle atbaşı gitti. Paramiliter gençlik örgütleri bu evrede gündeme geldi. Çocuğa ulusal kimlik bu ortamda verildi. "Yeni Hayat" kadının kamusal alanı kazanması; gençliğin geleceği inşası; çocuğun toplumsallaşmasıydı. "Yeni Hayat" toplumsal devrimdi; laikliğe açılan pencereydi.

İTTİHAD - TERAKKİ VE CİHAN HARBİ

Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik

- Harbiyye Nezâreti’nden -

*Kefenlik beze ihtiyâc vardır. Verebileceklerin her gün Levâzımât-ı
Umûmiyye Dairesi Mübâyaât Komisyonu’na müracaatları.*

Takvim-i Vakayi’, 14 Mart 1916

ISBN 975-8293-37-0

İttihad - Terakki ve Cihan Harbi
Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik
Zafer Toprak

Ofset Hazırlık
Homer Kitabevi

Kapak Deseni:
Sedat Simavi'nin 1918'de yayınlanan *Harb Fakirleri - Les Néo-Pauvres*, (Diken mecmuası külliyyatından) Matbaa-i Orhaniyye, (t.y.), karikatür albümünden alınmış ve Betül Duman tarafından renklendirilmiştir.

Tasarım
Sinan Turan

Baskı
Grafim Yapım

1. Basım 2003
© Zafer Toprak

© Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Tüm metnin yayım hakkı saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yazarın ve yayımcının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltulamaz.

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Cad. No: 28/A
Galatasaray 34433 İstanbul

Tel: (0212) 249 59 02 • (0212) 292 42 79

Faks: (0212) 251 39 62

e-mail: homerkitabevi@superonline.com

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

ZAFER TOPRAK

İTTİHAD - TERAKKİ
VE
CİHAN HARBİ

Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik

1914-1918

homer*kitabevi*

İçindekiler

SUNUŞ	XI
BÖLÜM 1 GİRİŞ:	
SAVAŞ EKONOMİSİ VE İTTİHAD-TERAKKİ	I
BÖLÜM 2 SAVAŞ VE PARA:	
TASHİH-İ AYÂR'DAN TEVHİD-İ MESKÛKÂT'A	17
<i>Tanzimat Ertesi Osmanlı Kambiyoları</i>	17
<i>Tahsîh-i Sikke ya da Tashîh-i Ayâr</i>	23
<i>Meskûkât-ı Osmaniyye Karâr-nâmesi</i>	26
<i>Islah-ı Meskûkât Komisyonu</i>	30
<i>Tevhîd-i Meskûkât Kanunu</i>	34
<i>Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu</i>	39
BÖLÜM 3 SERMAYE VE BİRİKİM:	
OSMANLI BANKASI'NDAN İTİBÂR-İ MİLLÎ BANKASI'NA	47
<i>İlk Bankacılık Girişimleri</i>	48
<i>Devlet Bankası: Osmanlı Bankası</i>	52
<i>İttihadcılar ve "Millî" Bankacılık</i>	56
<i>İtibâr-ı Millî Bankası ve Basın</i>	61
<i>Tarımsal Kredi ve Ziraat Bankası</i>	65
<i>İstanbul'da "Millî" Bankalar</i>	67
<i>Konya'da "Millî" Kredi Kurumları</i>	68
<i>Anadolu'da "Millî" Bankalar</i>	71
BÖLÜM 4 BABIALÎ VE KÖYLÜ:	
ÜRETİMDE MÜKELLEFİYET-İ ZİRAİYYE	81
<i>Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu</i>	87
<i>Tarım ve İttihad-Terakki</i>	92

BÖLÜM 5 FİNANSMAN VE BORÇLANMA:

EVRAK-I NAKDİYYE'DEN DÂHİLİ İSTİKRÂZ'A	99
<i>İktisadî ve Malî Önlemler</i>	101
<i>Savaşın Finansmanı</i>	103
<i>Osmanlı Kağıt Parası: Kaime</i>	104
<i>Evrâk-ı Nakdiyye</i>	108
<i>Alman Hazine Bonoları</i>	113
<i>Dâhilî İstikrâz ya da İç Borçlanma</i>	117

BÖLÜM 6 ARZ VE TALEP:

HEY'ET-İ MAHSUSA-I TİCARİYYE'DEN İAŞE MECLİSİ'NE	127
<i>Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye</i>	129
<i>Şeker ve Gaz Ticareti</i>	130
<i>İttihad - Terakki Kongresi ve İaşe</i>	133
<i>Merkez ve Taşra İaşe Hey'etleri</i>	138
<i>İaşe Umûm Müdürlüğü ve İaşe Meclisi</i>	143

BÖLÜM 7 FİYAT VE SPEKÜLASYON:

HARB FAKİRİ - HARB ZENGİNİ	151
<i>Memur Aylıkları ve İşçi Gündelikleri</i>	153
<i>Spekülatif Fiyat Hareketleri</i>	160
<i>Tüketici Geçinme Endeksi</i>	164
<i>Men'-i İhtikâr Hey'eti</i>	168
<i>Harb Kazançları Vergisi</i>	174

BÖLÜM 8 DEVLET VE İKTİSAT:

İKTİSADİYYAT MECLİSİ'NDEN İAŞE NEZÂRETİ'NE	179
<i>Umûr-ı İktisadiyye Nezâreti</i>	181
<i>İaşe Nezâreti</i>	185

BÖLÜM 9 SONUÇ:

GALÂ-İ ES'ÂR YA DA ENFLASYONUN İCADI	195

DİPNOTLAR

BELGELER

269

<i>İslah-ı Meskûkât Komisyonu Raporu</i>	271
<i>Osmanlı İttihâd-Terakki Bankası</i>	288
<i>Manisa Bağcılar Bankası</i>	289
<i>Men'-i İhtikâr Komisyonu'nun Beyânnâmesi</i>	290
<i>İzmir'in İktisadî Durumu</i>	292
<i>Adana Vilayeti'nin İktisadî Durumu</i>	295
<i>Bursa Vilayeti'nin İktisadî Durumu</i>	297
<i>İttihad-Terakki 1916 Kongresi Raporu</i>	299
<i>Kemâl Bey'in İzahnâmesi</i>	302
<i>Millî Şirketler Üzerine Komisyon Raporu</i>	317
<i>Hüseyin Cahid ve Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye</i>	319
<i>Cavid Bey'in 1917 Bütçe Konuşması</i>	322
<i>Cavid Bey'in 1918 Bütçe Konuşması</i>	345
<i>Cavid Bey ve İtibâr-ı Millî Bankası</i>	377
<i>Cavid Bey ve Dâhili İstikrâz</i>	382
<i>Cavid Bey, Devlet Sermayesi ve Ferdiyyet</i>	387
<i>Tal'at Paşa ve İhtikâr Sorunu</i>	389
<i>Tal'at Paşa ve İaşe Sorunu</i>	398
<i>İaşe Nezâreti Üzerine Encümen Raporu</i>	401
<i>Ticarât ve Ziraat Nâzırı'nın</i>	
<i>Berliner Tegeblatt'la Röportajı</i>	403
<i>İktisadiyyat Mecmuas'nın</i>	
<i>Ticaret ve Ziraat Nâzırı ile Mülâkatı</i>	407
<i>Refik Halid'e göre "Harb Zengini"</i>	417
<i>Raufî Manyas Bey ve İtibâr-ı Millî Bankası</i>	420
<i>The Commercial Activities of the C.U.P.</i>	423
<i>Mükellefiyyet-i Ziraiyye Raporu</i>	427

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

467

DİZİN

485

Tablolar

Tablo I:	<i>İzmir yöresinde mal türlerine göre çürük kuruşun mecidiyye ve lira üzerinden değeri - 1908 ve 1914 yılları</i>	29
Tablo II:	<i>Altın liranın değişik tarih ve yerlerde kağıt para karşılığı değeri</i>	39
Tablo III:	<i>İstanbul kentinde ortalama kambiyo kurları (Osmanlı lirası karşılığı)</i>	44
Tablo IV:	<i>Savaş yıllarında temel ihraç ürünlerinin üretim miktarları</i>	83
Tablo V:	<i>1913 ve 1915 yıllarında işler durumunda olan kuruluş sayısı ve çalışanların toplam miktarı</i>	96
Tablo VI:	<i>İzmir'de 1913 ve 1915 yılları sınaî kuruluş, işçi ve kuruluş başına ortalama işçi sayıları</i>	97
Tablo VII:	<i>Cihan Harbi yıllarında Osmanlı altın lirasının kağıt para ile taban ve tavan değeri</i>	III
Tablo VIII:	<i>1915-1920 yıllarında tedâvüle çıkarılan kağıt para (evrâk-ı nakdiyye) toplam miktarı (milyon OL) ve kağıt paranın yüzde olarak altın Osmanlı lirasıyla fiyat farkları</i>	III 4
Tablo IX:	<i>Cihan Harbi yıllarında Türkiye ve Avrupa ülkelerinde geçinme endeksi (1914 = 100)</i>	154
Tablo X:	<i>Cihan Harbi yıllarında memur ve asker aylıkları (kuruş olarak)</i>	156
Tablo XI:	<i>1913 yılı Mart, Nisan, Mayıs aylarında Osmanlı topraklarında tarım işçisi gündelikleri (kuruş olarak)</i>	157
Tablo XII:	<i>1913, 1915 yıllarında sanayi kollarında işçi gündeliklerinin ortalamaları</i>	159
Tablo XIII:	<i>Cihan Harbi'nde İstanbul'da karne ve piyasa fiyatları (yıllık ortalama kırye / kuruş)</i>	162
Tablo XIV:	<i>1914 yılında Osmanlı vilayetlerinde 26 kalem besin maddesinden oluşan sepetin fiyatı (kuruş)</i>	164
Tablo XV:	<i>Temel tüketim maddeleri fiyatlarının savaşın son iki yılında gelişimi (okka / kuruş)</i>	165
Tablo XVI:	<i>İstanbul tüketici geçinme endeksinin Ocak 1917 ertesi gelişimi (Temmuz 1914 = 100)</i>	166
Tablo XVII:	<i>İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli tüketim maddelerinden oluşan sepetin Temmuz 1914 ve Eylül 1918 maliyetleri (kuruş olarak)</i>	168
Tablo XVIII:	<i>1914-2001 İstanbul şehri geçinme endeksi / tüketici fiyatları endeksi</i>	204

Grafikler

Grafik I:	<i>Cihan Harbi yıllarında Osmanlı altın lirasının kağıt para ile taban ve tavan değeri</i>	111
Grafik II:	<i>1915-1920 yıllarında tedâvüle çıkarılan kağıt para (evrâk-ı nakdiyye) toplam miktarı (milyon OL) ve kağıt paranın yüzde olarak altın Osmanlı lirasıyla fiyat farkları</i>	115
Grafik III:	<i>Cihan Harbi yıllarında Türkiye ve Avrupa ülkelerinde geçinme endeksi (1914 = 100)</i>	154
Grafik IV:	<i>İstanbul tüketici geçinme endeksinin Ocak 1917 ertesi gelişimi (Temmuz 1914 = 100)</i>	166
Grafik V:	<i>1914-2001 İstanbul şehri geçinme endeksi / tüketici fiyatları endeksi</i>	205

Kısaltmalar

<i>a.g.d.</i>	<i>adı geçen dergi</i>	<i>ed.</i>	<i>editör</i>
<i>a.g.e.</i>	<i>adı geçen eser</i>	<i>haz.</i>	<i>yayıma hazırlayan</i>
<i>a.g.g.</i>	<i>adı geçen gazete</i>	<i>no:</i>	<i>numara</i>
<i>a.g.m.</i>	<i>adı geçen makale</i>	<i>s.</i>	<i>sayfa</i>
<i>bkz:</i>	<i>bakınız</i>	<i>S.</i>	<i>sayı</i>
<i>çev.</i>	<i>çeviren</i>	<i>ter.</i>	<i>tercüme</i>
<i>der.</i>	<i>derleyen</i>	<i>ty.</i>	<i>baskı tarihi yok</i>

Kitapta iki tür yazım kuralıyla karşılaşılmaktadır. Sözcük eğer günümüz Türkçesinde kullanılıyorsa ve bizim yazdığımız metinde yer alıyorsa günümüz “ımlâ klavuzu”na göre; belgelerde, ya da özel isim niteliğinde ise Osmanlıca yazılışına uygun ımlâ yöntemi-ne göre yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse ana metindeki “ahali” sözcüğü belgelerde “ahâlî” olarak geçmektedir. Keza “iktisat” sözcüğü belgelerde ve dönemin ifade biçiminde “iktisad” olarak yazılmaktadır.

Bu kitabın yazımı sırasında Erol Şadi Erdiñ, Yavuz Selim Karakışla, ve Murat Koraltürk kaynak konusunda yardımlarını esirge-mediler. Ayrıca Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu '98Z01 kod-lu Yirminci Yüzyıl Türkiye Belgesel Tarihi projesinin malî olanak-larından yararlandı.

Sunuş

Yakın dönem Türkiye iktisat tarihi ve bu doğrultuda para-kredi ve bankacılık tarihi, genelinde, siyasal gelişmeler ışığında değerlendirildi. Siyaset iktisadî sorunlara bakış açısını belirledi; siyasî gelişmelerle iktisadî gelişmeler arasında doğrudan nedensellik ilişkileri arandı. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin altı yüzyıllık bir hükûmranlıktan sonra çöküşü ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin doğuşu iktisadî açıdan da bir çöküş ve doğuş paradigmasını gerekli kıldı. Oysa Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı önemli dönüşümlere sahne oldu. Çağcıl bir devlet modelinin temelleri bu yüzyılda atıldı. İktisadî gelişme açısından da göz ardı edilemeyecek atılımlar yine bu son dönemde izlendi.

Osmanlı'nın son yüzyılını değerlendirilirken sürekli ikilemlere düşüldü. Bir yandan çağdaş Türkiye'nin kökenleri Tanzimat'a hatta Sened-i İttifak'a ya da III. Selim'e götürülürken, öte yandan Batı ile yakın temasın gündeme getirdiği "bağımlılık" ilişkileri ışığında bir çöküş öyküsü ve "hasta adam" görüntüsü sürekli vurgulandı. Düne bakışta toplumsal yapının tarih perspektiflerini de biçimlemesi kaçınılmazdı. Fransız Devrimi, ya da Sovyet Devrimi'nde görüldüğü gibi Türk Devrimi'nde de tarihe yeni bir bakış açısı getirilmiş, 1919 öncesi bir anlamda "tarih öncesi"ne dönüşmüştü. İktisadî sorunlara da aynı açıdan bakılmış, Cumhuriyet Türkiye'si ile kesintiye uğrayan bir iktisat tarihi günümüze değin sürüp gelmişti. Diğer bir deyişle "süreklilik" yerine "değişim" yakın geçmişe bakışın ana yörüngesini oluşturmuştu. Osmanlı tarihi ile Cumhuriyet Türkiye'si tarihi ayrı kategoriler olarak belleklerde yer etmişti. Tüm devrimler gibi Türk devriminin de tarihe bakışı tarihyazıcılık açısından önemli bir atılımı simgelemişti. Tarihe yeni bir açılım, devrimi de pekiştiren bir etmen olarak görülmüştü. Geçmişle hesaplaşmış, Cumhuriyet meşru temellere oturtulmuştu.

Ancak, yeni toplumsal düzenin kazanımları pekiştikten sonra geçmişe daha "hoşgörülü" bir açıdan bakmak ve toplumların gelişiminde "değişim" yanı sıra "süreklilik"i aramak tarih biliminin temel uğraş alanlarından birini oluşturur. Diğer bir deyişle ilgi alanı "devlet"ten "toplum"a kaydıkcıca geçmiş anlamada daha gerçekçi çözümlere varılabilir. İşte bu çalışmanın sorunsalı Türki-

ye'de ulus-devlet oluşumunun siyasal-diplomatik gelişmelerinin ötesinde toplumsal-iktisadî dinamiklerini irdelemek. Bu nedenle araştırma, Batı toplumlarında ulus-devlet oluşumunun temel göstergesi olan üniter para sisteminin kuruluşuna, ekonominin parasallaşmasına ve bu bağlamda para-kredi-bankacılık ilişkileri ışığında yeni bir toplum modelinin doğuşuna hasredildi.

İlk kez İttihadcılar'ca gündeme getirilen, Tek-Parti döneminde Kadro kesiminin kavramsallaştırdığı ve 1960 sonrası siyasal yelpazenin farklı noktalarındaki tavırların benimsediği genel perspektif Tanzimat ve ertesi Osmanlı ekonomisinin dış ticaret, para ve kredi kurumları aracılığıyla bir bağımlılık sürecine girdiği doğrultusundaydı. Tanzimat bu açıdan yargılandı. "Tanzimat kafası" bilinçsiz bir iktisat politikası izleme anlamına geldi. Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umûmiyye, Tütün Rejisi vb. kuruluşlar Osmanlı'yı içerden fetheden yabancı çıkar gruplarının uzantıları olarak görüldü. Dış borçlar ve iç parasal sorunlar Osmanlı'yı her geçen gün çözümsüzlüğe sevkeden gelişmeler olarak nitelendi. Nitekim siyasal gelişmeler de iktisadî sorunlarla aynı doğrultuda değerlendirildi; Batı'nın yaylımcı özelemleri ve Osmanlı yönetiminin "beceriksizliği" altı yüzyıllık devleti her geçen gün yıkıma sevketti. Batı'nın "hasta adam" teşhisi Cumhuriyet Türkiye'si'nin düşün çevrelerince de paylaşıldı.

Oysa siyasal gelişmelerle iktisadî yönelimler analitik amaçlarla ayrıştırıldığında gerçeğin farklı bir yüzüyle karşılaşılabilir, farklı "senaryo"lar yazılabilirdi. "Çöküntü ve bağımlılık" yerine "gelişme ve bütünleşme" vurgulanabilir ve "azgelişmişlik psikozu" aşılacak bugünkü Türkiye'nin temelleri daha geniş bir zaman perspektifine oturtulabilirdi. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti önceki yüzyıllardan farklı bir dünyaydı. Bu farklılığın kaynağını içerdeki ve dışardaki gelişmelerin bütünselliğinde aramak gerekiyordu. Batı 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir iktisadî-toplumsal düzene doğru yönelmekteydi. Sanayileşme süreci hızla yol alıyordu. 1789 Fransız Devrimi ulus-devletlerin yoluna açmıştı. 19. yüzyıl milliyetçilik ve liberalizm çağıydı. Osmanlı, Batı'nın iktisadî-toplumsal etkisine daha 16.yüzyılda maruz kalmıştı. Ancak, merkantil dönemin etkisi sınırlıydı. Osmanlı ancak 18. yüzyılda Batı ile diyalogunu geliştirmeye başlamıştı. 19. yüzyıl ise Batı ile ve Batı'nın iktisadî-toplumsal düzeniyle entegrasyon dönemiydi. Osmanlı, Avrupa'nın bir parçasıydı.

Entegrasyon sürecinin sembolik başlangıcı 1838'di. Bundan böyle Osmanlı geleneksel, kapalı, provizyonist, fiskalist iktisadî düzenini bırakarak dışa açılacak, uluslararası ilişkilere iktisadî bir perspektiften bakacak ve Avrupa ülkeleriyle ticaret sözleşmeleri imzalayacaktı. 1838, tezkere usulünün, yed-i vâhid ya da tekel alım satım işlemlerinin ve iç gümrüklerin kaldırıldığı, dış ticarette serbestiyetin benimsendiği yıldır. Diğer bir deyişle güç ögesinin belirlediği bir fiyat mekanizmasından pazar göstergelerinin yönlendirdiği bir piyasa düzenine geçişin sembolik dönüm noktasıydı. İlk kez 1838'de İngilizler'le yapılan ticaret sözleşmesi, birbiri peşi sıra diğer Batı ülkeleriyle de imzalandı. Bundan böyle Osmanlı Devleti "liberal çağ"la bütünleşiyordu. Ve nihayet 1838, Osmanlı topraklarında ilk banka kurma girişiminin görüldüğü yıldır. İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, İngiliz sermaye çevreleri adına Mustafa Reşid Paşa'ya ilk banka önerisini getirmişti. Bu öneri sonuç vermezse de ilk adım atılmıştı. Kısa bir süre sonra Batı anlamında ilk kredi kurumları Osmanlı topraklarında faaliyete geçti. Tanzimat'la birlikte Osmanlı ekonomisi parasallaştı. İç ve dış ticaret genişledi. İktisadî genişlemenin yolu açıldı. Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisiyle bütünleşti. Kapalı, duragan, geçimlik iktisadî yapı çözüldü; dinamik, büyüyen, genişlen bir iktisadî yapı yeşerdi. Tanzimat'ın gündeme gelişiyle Osmanlı para ekonomisinde ve bankacılık alanında kökten dönüşümler izlendi. 1844 tarihli Tashîh-i Ayâr ya da para reformuyla birlikte mecdidiye kesimine geçildi. Bundan böyle, 16. yüzyıl Fiyat Devrimi'nden beri Osmanlı parasının "vezin ve ayârı"nı düşürerek, devletin izlediği istikrardan yoksun para politikasına son verildi. "Kaime" gibi başarısız kağıt para deneyimleri bir kenara bırakılırsa, Osmanlı kurumu etkin bir mübadele aracı oldu. Diğer bir deyişle, mecdidiye, karmaşık bir nitelik taşıyan, oynak, klasik Osmanlı para sisteminden, merkantil ilişkilerin zorunlu kıldığı üniter bir mübadele aracının piyasada belirleyici olduğu ortama geçişi sağladı.

Ekonominin parasallaşması, dış ticaret hacmindeki gelişmeler, ve nihayet iktisadî büyüme Tanzimat'la birlikte iktisadî kurumsallaşmayı gündeme getirdi. Kurumsallaşma sürecinde bankalar ya da kredi kurumları başı çekti. Banka sistemi Osmanlı'nın dış borç akitlerinde etkin rol oynadı; ödemeler bilançosunda görünmeyen kalemler büyük ölçüde bankalar aracılığıyla işlem gördü. Osmanlı Bankası ve onu izleyen bankalar sarraf-banker ikilisinin te-

feciliğe varan işlemlerini sınırlayarak, büyüyen ekonomide tüccara ve üreticiye görece düşük faizle kredi sağladı. Ancak, giderek etkinleşen banka sistemine karşın, para benzeri dolaşım araçlarının güdük kalması, zaman zaman piyasada para darlığı çekilmesine neden oldu. Kimi kez yöreler arası para ticareti görüldü; meci-diyyeden bağımsız para türleri dolaşıma sokuldu. Öte yandan, Tashîh-i Ayâr'la benimsenen çift metal sistemi gümüş ve altın paraların karşılıklı rayiçlerinde istikrarsız bir ortamın doğmasına neden oldu. Sayım parası ya da fiktif paralar 1916 Tevhîd-i Meskûkât Kanunu'na kadar yer yer kullanıldı.

1838-1908, para-kredi-bankacılık alanında liberal bir dönemi simgeledi. Ancak, izlenen liberal politika parasallaşmayı hızlandırırken iktisadî yapıda çarpıklıkların, ikiliklerin doğuşuna neden oldu. II. Meşrutiyet'le birlikte yeni çözümler arandı. Devlet ekonomiyi yakından ilgilendi. Fakat, devlet-ekonomi dialoğu Tanzimat öncesininkinden farklıydı. Fiskalist-provizyonist bir güç simgesinden uzaklaşarak iktisadî faaliyetleri "rasyonel" temellere oturtmaya yönelen bir yeni müdahalecilik anlayışı gündemdeydi. Cihan Harbi yıllarında tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da devlet bilfiil ekonomiyi yönlendirdi. "Devlet iktisadiyyatı" o günkü devletçiliğin adıydı. Devlet fabrikatördü; dış ticaret devletin elindeydi; "evrâk-ı nakdiyye" ya da kağıt para sürümüyle piyasayı belirliyordu. İşsizlere iş buldu; açları doyurdu; yetimlere ve kimsesiz dullara sahip çıktı. Bundan böyle devletin iktisadî ve sosyal işlevleri vardı. Devletin iktisadî faaliyetlerle bütünleşmesi Cumhuriyet'in ilk on yıllarında da devam etti. 1908-1946 Türkiye iktisat tarihi açısından bir neo-merkantilist dönemdi. Ülke ekonomisi, uluslararası konjonktürünün de katkısıyla, dışa kapandı. Gündeme gelen "millî iktisad" 1908 öncesi liberal dönemin çarpıklıklarını gidermeyi amaçladı.

"Millî iktisad"ın ilk hedefi bağımsız, üniter bir para sistemi kurmaktı. 1916 Tevhîd-i Meskûkât Kanunu ile üniter paraya kesin geçiş için adım atıldı. Ulusal nitelikte bir merkez bankası özlemiyle İtibâr-ı Millî Bankası kuruldu. Ödemeler bilançosunda oluşan dengesizlikleri gidermek için dış ticaret politikasında köklü değişikliklere gidildi. Kapitülasyonların kaldırılışı ertesi, *ad valorem* tarifeler bir kenara bırakılarak, uzun yıllardır özlemi duyulan *spesifik*, *selektif* tarifeler yürürlüğe kondu. İhrâcât Hey'eti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlendi. Osmanlı lirasının dış dege-

rini korumak amacıyla kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi.

II. Meşrutiyet yıllarında taşrada kurulan "millî" bankalar, Anadolu'da giderek güçlenen eşrafın birikim sürecine girdiğini kanıtlıyordu. İttihad ve Terakki bu bankalara önayak oldu. Üyelerini bankacılığa özendirdi. Yerel kredi kurumlarına gerek maddî, gerek manevî her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi işlemlerini olanaklar ölçüsünde yurt içi yörüngelere oturtmaya çalıştı. Pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu'da etkinleşen yerel kredi kurumları, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağladı. Üreticiyi yoksullaştıran *alivre* satışları sınırladı. Çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında yok pahasına elinden çıkarmasını önledi. Yerel kredi kurumları sayesinde üretici; deveci, simsar ya da murabahacıya muhtaç olmaksızın malını yüksek fiyatla pazarlayabildi. Bu dönemde kurulan kredi kooperatifleri de benzer bir işlev gördüler. Tüm bu gelişmelere karşın, Cihan Harbi ve Millî Mücadele'nin iktisadî ve beşerî faturası epey yüksekti. Cumhuriyet'le birlikte Türkiye geniş boyutlu bir "kredi buhranı" ve "kambiyo bunalımı"yla karşılaştı. Bu yıllarda uluslararası konjonktür ve dış iktisadî kaynakların Türkiye'ye bakışı son derece olumsuzdu. Cumhuriyet Türkiyesi sorununa iç kaynaklarla çözüm bulmak zorundaydı. Ülkede siyasal istikrarın ilk şartı iktisadî istikrardı.

Cihan Harbi'nin emisyonla finansmanı yüksek oranlı bir enflasyonu kaçınılmaz kılmıştı. Yıllık yüzde 300'e varan tüketici fiyat endeksi artışı toplumsal dengeyi alt üst etti. Halkın kağıt paraya güveni kalmadı; maden para türleri piyasadan çekildi. Cumhuriyet yönetiminin gündemindeki ilk madde paraya istikrar kazanırmaktı. Cumhuriyet büyük ölçüde Osmanlı para sistemini devralmıştı. Osmanlı gümüş paraları 1936 Şubatı'na değin tedavülde kaldı. Ancak, nominal değerlerinin çok üzerinde değer içerdikleri için meta gibi alınıp satılmış, tedavülden kendiliğinden çekilmişti. Osmanlı Bankası'nın banknot çıkarma imtiyazı resmen 1926 yılında son buldu; ama yine de, banka banknotları bir süre daha tedavülde kaldı. 27 Şubat 1947 tarihli kararname ile hükûmet yetkisini kullandı ve banknotların 1 Nisan 1947 gününden itibaren bir yıl sürecek itfa işlemine başladı. Galata şubesinde sürdürülen bu itfa sonucunda ibraz edilmeyen banknotların karşılığı altın olarak Hazine'ye ödendi. 31 Mart 1948 günü itfa işlemi

sona eriyordu. Bu tarihe kadar 130.279 lira tutarında karşılık ödenmiş, 58.460 lira değerinde banknot karşılığı ise Hazine'ye intikal etmişti.

Cumhuriyet'in devraldığı 158 milyon lira değerinde evrâk-ı nakdiyye ise 1928 Eylül ayına kadar tedavülde kaldı. İlk evrede 1924 ve 1925 mevzuatlarıyla Cumhuriyet'in maden paraları ufaklık niteliğinde olan 25 kuruşa kadar para, pul ya da ilmühaberlerin yerini aldı. 1926'da Cumhuriyet kağıt paraları basılmaya başlandı ve peyderpey evrâk-ı nakdiyyeler piyasadan çekildi. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kuruluşuyla bu bankanın emisyonu kağıt paralar tek tedavül aracı olarak piyasaya sürüldü. Herhangi bir kayıda tâbi olmaksızın yüzyıllardır köşe sarraflarının ve bankerlerin yürüttükleri kambiyo işlemleri Osmanlı topraklarında bankaların faaliyete geçişiyle kısmen bankalar tarafından yürütüldü. Serbest kambiyo rejimi Cihan Harbi yıllarında Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu tarafından sona erdirildi. Savaş sonrası tekrar serbestiyete geçildi; Kambiyo ve Nukud Borsası açıldı. Ancak başgösteren "kambiyo buhranı" nedeniyle kısa bir süre sonra banka temsilcilerinden kurulan bir komisyon aracılığıyla yürütülmeye başlandı. Büyük Buhran'la birlikte Türk parasının değerini korumaya yönelik mevzuatla serbest kambiyo rejimine son verildi.

Bu arada devlet bankası sorununa Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ile çözüm getirilmişti. Osmanlı Bankası'nın ayrıcalığı 1926 yılında son bulmuş, 30'ların başından itibaren Merkez Bankası kurularak emisyon görevini üstlenmişti. Öte yandan devlet ihtisas bankacılığına yöneldi. İş Bankası özel bir banka olarak kurdurtulurken, Devlet Sanayi ve Maadin Bankası ile sanayileşme için gerekli fonların oluşturulması amaçlandı. Sümerbank ve Etibank, bu bankanın uzantıları olarak 30'lu yılların sanayi planlarını üstlendiler.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye çok partili bir döneme girdi. İktisat politikaları giderek liberalleşti. Bu doğrultuda özel bankaların sayısı da hızla arttı. 1945'te 40 olan banka sayısı 1958'de 62'ye çıktı. Şube sayısında da benzer bir artış izlendi. 1945'te 405 olan şube sayısı 1958'de 1759'a yükseldi. Özellikle 50'lerin ikinci yarısında izlenen enflasyonist gelişmeler bankacılığı özendirir gibi oldu. 1958'de kabul edilen istikrar önlemleri ekonomide bir durgunluk dönemi başlattı. Bundan bankacılık kesimi de etkilen-

di. Yeterli kaynaklardan yoksun bankalar güç duruma düştüler; bir kısmı faaliyetlerini durdurdu; ya da yapı değiştirdi. 1960 sonrası planlı dönemde dış ticaret finansmanı dışında yeni ticaret bankası kurulmasına izin verilmedi. Kredilerin iktisadî kalkınmanın finansmanına yönelik uzmanlık bankaları bünyesinde birikimi özendirildi.

24 Ocak 1980 kararları bankacılıkta yeni bir dönem başlattı. “Millî iktisad” bundan böyle gündem dışıydı. Bankalar 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu kapsamına alındı. Dışa açık bir politika yabancı bankaları Türkiye'ye yöneltti. Bunda Türkiye'nin dış ticaretinde genişleme, Beyrut'un Ortadoğu'da bir finans merkezi olmaktan çıkışı, İran-Irak Savaşı gibi iç ve dış nedenler de etken oldu. Aynı dönemde yabancı sermayenin ulusal bankalara ortak olduğu da gözlemlendi. Türkiye'de bankacılık olgunluk evresine girmişti.

İstikrâz [Borç] Marşı

*Biz vatan kullarıyız,
Bizde vatan sevgisi var.
Bunca senedir akar yaşlar
Onun için arkadaşlar.*

*Herşey onun, onun kan ve canlar
Ona vermekten kimdir kaçanlar
Şimdi vatan açtı defter,
Bizden ödünç para ister.*

*Bu paralarla yürür asker.
Biz verelim hepberaber
Biz verelim düşmanlar utansın;
Kuvvetimizden yılsın, usansın.*

*Her bir para kurşun ve gülle
Gibi düşman kalbi derler.
Ödünç vermeyi bilen erler
Hergün yaşar şeref ile.*

*Biz verirsek bu millet yenilmez.
Veren ellerin şânı eksilmez...*

Tanin, 1 Mayıs 1918

Bölüm Bir

GİRİŞ

SAVAŞ EKONOMİSİ VE İTTİHAD-TERAKKİ

Savaş olgusu insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak, 19. yüzyılı sona erdiren ve 20. yüzyılı başlatan Cihan Harbi önceki savaşlardan çok daha değişik bir nitelik taşır. Cihan Harbi topyekûn bir savaştır; cephe ile cephe gerisi bu savaşta bütündür ve dünya ilk kez küresel ölçekte bir savaşa şahit olmaktadır. İşte bu nedenle “dünya” savaşı adını almaya hak kazanır. Bu denli derinliği olan ve geniş kapsamlı bir savaş, dünya ekonomisini de yeni bir döneme sokar. Avrupa’nın dünya üzerindeki egemen konumu, üstünlüğü bu savaş ile son bulur; Amerika bundan böyle 20. yüzyılın tek hâkimi konumuna gelir.

Cihan Harbi’nin imparatorlukların ölüm fermanı olduğu bilinen bir gerçektir. Habsburg, Çarlık Rusyası ve Osmanlı Devleti, çok unsurlu ve din çeşnili imparatorluklar olarak tarihe karışmış, Wilson prensipleri ve Leninist ilkeler doğrultusunda “kendi kaderini belirleme” ilkesi gerekçesiyle “ulus devlet”ler doğmuştur. Ancak, bu yeni siyasî coğrafyalar, Orta Doğu’da, Balkanlar’da ve Kafkasya’da özellikle yüzyılın sonuna doğru ultra ya da mikro milli-yetçiklere ortam hazırlamıştır.

Bu kitap, Cihan Harbi’nin siyasal boyutlarını içermemektedir. Konusu Osmanlı topraklarında, ve özellikle bugün Türkiye diye bilinen coğrafyada, iktisadî çözülme ve yeni bir yapılanmadır. Ancak, Türkiye ölçeğine sorunu indirgmeden önce savaş ve ekonomi ilişkisini Cihan Harbi bağlamında ele almak gerekir. Cihan Harbi iktisadî düşüncenin yanı sıra, bilfiil iktisat politikalarında da köklü dönüşümlere yol açmıştır. 19. yüzyıl sosyalist ekonomi politikası ötesinde müdahaleci, yönlendirici ve girişimci devlet anlayışı, bir başka deyişle bir tür devletçilik, Batı dilinde *étatisme* ya da *statism*, Cihan Harbi ile anlam kazanmıştır. Bundan böyle 19. yüzyıl liberalizmi rafa kaldırılmış, “jandarma” devlet yerine topluma bilfiil müdahale eden, “pozitif” görevlerle donatılmış bir devlet anlayışı kâim olmuştur. Öte yandan Cihan Harbi ile iktisadın siyasal-top-

lumsal boyutu da yeni bir tasnife tâbi tutulmuş, “genel refah”ı hedefleyen bir iktisat anlayışı yerini “genel selamet”e bırakmıştır. Bundan böyle “savaş ekonomisi” diye adlandırılan yeni bir iktisat alanı açılmıştır.

Savaş ekonomisi iktidarın yetkilerinin hukuken ve fiilen genişlemesi anlamına gelir. Anayasada egemenliğin ulusun olduğu, halkın seçtiği, halk için çalışan yönetimin ulusal bilincin en gelişkin hukukî tezahürü olarak görüldüğü bir “barış” söyleminden, halkın kendi içinden çıkmış olsa dahi, halk adına her türlü denetim ve uygulama yetkisini kendinde gören bir “savaş” söylemine geçilir. Bu, doğal olarak hak ve özgürlüklerin kısılması, halktan fedakârlık beklenmesi, olaganüstü bir hâlin hâkim kılınmasıdır. Savaş ekonomisinde “refah hakkı”ndan önce “yaşam hakkı” gelir. Ülke tehlike de olduğu sürece yurttaştan beklenen ilk ödev, yurt savunmasına katkıda bulunmaktır. Yaşam hakkı bundan böyle bireyden topluma intikal eder; devlet, toplumsal yaşamın ulusal savunma ile ilgili gördüğü bütün safhalarına müdahale yetkisi bulur.

Cihan Harbi öncesi savaş büyük ölçüde beşerî faktörle, bilfiil savaşan askerle anlam kazanıyordu. İktisadî boyut muhasara, abluka ya da ordu için sefer sırasında ihtiyaç duyulacak donanım ve temel besin maddeleriyle sınırlı kalıyordu. İktisadın savaşla olan bağlantısı özellikle sanayileşme ertesi yeni bir evreye girdi. Savaş sanayi’i önem kazandı. İleri teknoloji, silah ve teçhizat, savaş giderlerini sürekli artırdı. Finansal yapı, para ve kredi savaş ekonomisinin önemli boyutlarını oluşturmaya başladı. 19. yüzyıldaki bu gelişmeler Cihan Harbi ile birlikte kesin bir dönüşümü gündeme getirdi. Savaş ve ekonomi 1914-1918 yılları arasında bir bütün olarak algılandı; her ikisinin karşılıklı etkileşiminin derinleştiği bir evreye girildi. O güne kadar liberalizm ile müdahalecilik arasında yol arayışında olan kamusal güç bundan böyle müdahalecilikte karar kıldı. Devlet, bu savaşla birlikte ekonomiye yeni görevler yükledi. Ordunun savaş gücünü artırmaya yönelik asker sivil tüm kesimlerin ihtiyacını karşılamak, cephe harekâtında sonuca varmak ve ulusun savaş azmini kamçılarak bundan böyle ülke ekonomisinin temel kaygısını oluşturdu.

20. yüzyılın tüm savaşları bu ilk deneyimin, Cihan Harbi’nin ihdas ettiği savaş-ekonomi ilişkisinin üstüne bina edildi. Birçok sanayi kolu, yenilik, buluş, uygulama savaş ekonomisi bünyesinde yer aldı. Bu arada savaş ekonomisi kendi hukukî yapısını oluştur-

du; kamu yararına “el koyma” savaş hukukunun bir parçası oldu . Ordunun ivedi ihtiyaçlarına, iâşe ve donanımına çözüm getirecek ve sûratle uygulamaya sokulabilecek “güdümlü ekonomi” deneyimleri ilk kez Cihan Harbi ortamında yeşerdi. Bu savaşla ekonomi öncelik kazandı; ekonominin savaşın kaderini belirlediği ilk çatışma Cihan Harbi oldu.

Cihan Harbi savaşan ülkelerin toplumsal yapılarını kökten sarstı. Tüketim örüntüleri yeni baştan düzenlendi; ticarî faaliyetler ve sermaye hareketleri yeni bir veçhe kazandı. Savaş psikolojisi o güne kadar ekonomilerin karşılaşmadığı sorunların üstesinden gelinmesini gerektirdi. Tüketim bağlamında Cihan Harbi ile birlikte “ordu ihtiyacı” diye nitelenen güçlü ve yoğun bir talep doğdu. Ordunun neden olduğu talep artışı üretimi savaş yörüngesine soktu. Bu arada ordu-sivil ikileminde cephe gerisinde silah altında olmayan toplum kesimi sürekli ödün verme, fedakârlıkta bulunma gereği duydu. Ekonominin kıt malları daha da kitledi. “Nedret” yaşamın tek gerçeği oldu. Bu koşullar altında devlet iktisadî yaşamın tüm alanlarına girdi. Dolaylı ya da doğrudan etkin bir denetim mekanizması kurdu. Ordu, ihtiyacını kimi kez satın alma, kimi kez el koyma yöntemiyle sağladı. Piyasa devletin denetimi altına girdi. Mal ve hizmet piyasası ortadan kalktı. Devlet çoğu kez kendi hesabına talebi genişletti. Buna karşılık devlet ihtiyacı dışında kalan piyasanın alanı her an daraldı. Sivil halkın tüketimi sürekli kısıldı.

Üretmeksizin tüketme güdüsü savaşın temel şiarı oldu. Kimi sektörde üretimde büyük bir atılım gerçekleşmişse de, savaş çok daha fazlasını tüketti. Savaş ortamı toplumsal hasılaya pozitif bir katkıda bulunulmasını önlüyordu. Üretim darboğaza girerken tüketim dizginlenemedi; toplumdaki üretim kapasiteleri kan kaybına uğradı. Ülkelerin zenginlikleri büyük ölçüde tahrib oldu. Savaş ortamında gözlemlenen “kalkınma”, ulusal refah ve servetin genişlemesine katkıda bulunmak şöyle dursun, var olan toplumsal hasılanın tahribi ile sonuçlandı.

Arz ve talepteki bu denli çarpık ilişki o güne değin iktisat kuramında yer almayan bir olguydu. Kimi sosyolog ve iktisatçı savaşı iktisat kuramıyla açıklanamayacak “exojen”, “dış” bir etken olarak değerlendirdi. Savaş olağan dışı bir durumdu; tıpkı Orta Çağ’a özgü toplu ölümlere neden olan salgın hastalıklar ya da kıtlıklar gibi doğal çizginin dışında seyreden bir dönüşümdü. Ancak Ci-

han Harbi, vahamet açısından bu tür afetleri de geride bırakmıştı. Salgın hastalık, kıtlık, bölgesel afetlerdi; sınırlı bir zaman için geçerliydi. Oysa Cihan Harbi tüm dünyayı sarmış ve kaynaklar topyekûn savaş için seferber edilmişti. Savaşın olumsuz etkisi savaş yıllarıyla da sınırlı kalmadı; gelecek nesilleri de yörüngesine aldı. 1914'te başlayan savaş bir bakıma 1945'te sona erdi. İki dünya savaşı arasında çeyrek yüzyıl geçtiği hâlde dünya bir türlü 1914'te çizmeler altında kaybolan çağı tekrar yakalayamadı. Cihan Harbi, konjonktürü klasik seyrinden ayırmanın ötesinde 20. yüzyılın ilk yarısının kaderini de belirleyen bir savaş oldu.

Cihan Harbi ilk evrede kendine özgü bir konjoktür yarattı. Savaşın patlamasıyla iktisadî yaşam geçici bir durgunluk geçirdi. Piyasa daraldı, üretim temposu düştü. Genel bir güvensizlik havası hâkim oldu. Üretim kimi alanlarda durdu; sektörler arası bağlantılar koptu. Savaş ekonomisine geçilebildiği oranda bu gelişmeler tersine çevrilebilirdi. Böylece, savaş yeni iktisadî yapılanmalara yol açtı. Devletin örgütlediği bir iktisadî seferberlik düzenine geçildi. Savaş koşullarına hızla intibak edildi. Kimi alanlarda faaliyet arttı; piyasa canlandı; fiyatlar yükseldi. Tedâvüldeki para miktarında genişleme, enflasyona neden oldu. Bu gelişmeler gelir bölüşümünü de olumsuz etkiledi. Devlet bir yandan savaşı sürdürdü; azamî üretimi hedefledi. Öte yandan bölüşüm dengesizliklerini de gidermeye yönelik olağanüstü savaş kazançları vergisi almayı denedi. Sefahat ve sefalet devletin temel kaygılarını oluşturdu. Teşebbüs fikri, kazanç hırsı, spekülatif girişimler, "harb zengini" diye nitelenen bir kesime palazlanacak ortam yaratırken, sefalet toplumun tabanını kemirmeye başladı. Savaşan toplumlarda genel olarak, içki, keyif, verici maddeler, kumar, beyaz kadın ticareti giderek yayıldı. Piyasa şeffaflığını yitirdiği ölçüde yolsuzluklar dal budak sardı; devlet katına da bulaştı.

Savaşın finansmanı, ihtiyaçlar ve efektif telepteki artış, barışa geçişte de büyük sorunlar yarattı. Savaşın neden olduğu bölüşümdeki çarpıklıklar, harb kazançlarının yeterince vergilenmediği ortamda, barışı da tehdit eder bir kisve kazandı. Aşırı enflasyonist yapıları bir anda frenlemek olanaksızdı. Harb tazminatı vb. yükümlükler mağlup ülkeleri içinden çıkılmaz bir girdaba sürükledi. Cihan Harbi'nin neden olduğu bu açmazlar tüm 20'li ve 30'lu yılları belirledi. Türkiye parasına çekti düzen verebilme çabası içerisinde ancak 30'ların başında kendi Merkez Bankası'nı

ihdas edebildi. 1929 Büyük Buhranı aslında Cihan Harbi'nin neden olduğu parasal çöküntünün sonucuydu.

Savaş her ne kadar bir ulusun ya da siyasal birliğin topyekûn savunusuysa da, savaş ortamı iktisadî bağlamda genel çıkar ile özel çıkarı karşı karşıya getiriyordu. Devletin tüm çabalarına karşın "savaş ekonomisi"nin normları "piyasa ekonomisi"nininkilerle örtüşmüyordu. İhtiyaçların türleri ve miktarları, savaş ve barış koşullarında aynı olamazdı. Piyasa ekonomisinde "kârlılık", "rantabilite" egemen iken, savaş ekonomisinde "teknik randıman" ön plana çıkıyordu. Devlet savunma gereği ihtiyaçlarını karşılayacak talebi artırdığı zaman, girişimci, üretimi optimal rantabilite sınırlarının ötesine çekmektense, olağanüstü koşullar ortamında spekülâtif çabalara yönelmeyi kendi çıkarına görüyordu. Böylece savaş ekonomisinin hedefleri ile piyasa gerekleri ve özel çıkarlar örtüşmüyor, çoğu kez ters düşüyordu. Girişimci ruhu "kâr maksimizasyonu"nu gerektiriyordu. Olağanüstü ortamda eline kazanç fırsatı geçtiğinde, girişimcinin ya da tüccarın bundan kendi ihtiyarı ile feragatı beklenemezdi. Talepteki aşırı artış piyasada rekabeti yok ediyor, girişimci, optimal rantabilite sınırının aşıldığı bir ortamda, ordunun ve sivil ihtiyaçların toplu talepte neden olduğu talep fazlalığını kendi çıkarına kullanma eğilimi gösteriyordu. Özel girişimci, yurt savunmasında gündeme getirilen ahlakî normları, bir başka deyişle vatandaşın çıkarından azamî fedakârlığı esirgememesi beklentisine kısa bir süre boyun eğse de, kazanç fikrinden vazgeçemiyordu. Bu bağlamda, gerek tüketicinin, gerekse savaş ekonomisinin istismarını önlemeye yönelik tedbirler çoğu kez barış düzeninin iktisadî yapılanmalarının pasif direnişiyle karşılaşıyordu. Köylü ekmiyor, fabrikatör üretmiyor, tüccar istiflemeyi tercih ediyordu.

Bu nedenle savaş ekonomisi beraberinde bir savaş ahlâkını zorunlu kılıyordu. Görev duygusunun çıkar hırsına galebe çalması gerektiği her fırsatta topluma telkin ediliyor, dayanışmanın toplumsal var oluş için kaçınılmazlığı vurgulanıyordu. Ancak, bireyin cephedeki tavrıyla, cephe gerisindeki rasyonalitesi farklıydı. Silah altında savaşan, gözünü kırpmadan canı pahasına düşmana meydan okuyan, savaşın gerektirdiği özveriye cepheye gösteren kişi, günlük ekonomide "irrasyonel" davranmaya yanaşmıyordu. Birey, kendini menfaat bursundan kurtarmakta büyük zorluk çekiyordu. Bu eksende yeni bir insan tipi arayışına yine bu savaşla gi-

rişildi. Klasik iktisadın *homo æconomicus*'u yerine *homo socius* adı altında yeni bir toplumsal değer ortaya atıldı. Toplumsal ahlâk önem kazandı. Kişisel menfaatle genel menfaatin bu denli çelişik bir nitelik kazandığı savaş ortamında devlet iktisadî yaşamı her yönüyle kuşatmayı ve klasik iktisadî yapılanmayı savaş ortamında başıboş bırakmamayı ilke edindi. Bundan böyle "iktisadî devlet" kontrol mekanizmaları geliştirdi. Klasik iktisadî yapılanmayı tümüyle denetim altına almak fiilen olanaksızdı. Kazancı girişimciyi tatmin etmeyecek derecede sınırlandırmanın üretim üzerinde olumsuz etkileri olacaktı. Bu ise savunma ihtiyaçlarını ve halkın iaşesini temin için gerekli üretimi tehlikeye atabilirdi. Devlet kısa sürede koyduğu kayıtlardan geri dönmek zorunda kalabilirdi. Mûdahale siyaseti ile girişimci psikolojisi arasındaki çelişkiyi, üretimden ödün vermeksizin çözmek devletin temel göreviydi. Bunun için de kamuoyunu yanına alması gerekiyordu.

Kuşkusuz devletin savaşla birlikte kazandığı kimlik kamu otoritelerinin lehine çalışıyordu. Ülkenin kaderi söz konusu olduğu ve savaş ekonomisinin geçici bir nitelik taşıdığı kanısı yaygınlaştığı oranda kamuoyu devlet saffına çekilebiliyordu. Halk, savaşın neden olduğu meşakkatin kaçınılmazlığına boyun eğiyor ve olağanüstü önlemleri tevekkülle karşılıyordu. İşte kamuoyundaki bu olumlu tavır devletin çatışan menfaatler konusunda zecrî önlemler almasını kolaylaştırıyordu. Spekûlatif girişimler konusunda uygulanan yaptırımlar, kimi kez gözdağı vermeye yetiyordu. Ancak, özel menfaatlerin savaş durumunu istismarına karşı açılan mücadele ne kadar etkin olursa olsun, başvurulacak yöntemlerle bunu mutlak surette önlemek mümkün olamıyordu. Devletin bir yandan spekûlasyonun önüne geçmesi, öte yandan özel menfaatin kazanç kapılarını kapamaması gerekiyordu. Denetim ve "savaş piyasası" uzlaştırılmalıydı. Savaş ekonomisi ne kadar müdahaleci olursa olsun, daima asgarî bir serbestiyet bırakıyordu. Girişimci, meşru ya da gayrimeşru değişik kazanç kapıları buluyordu. Böylece "iktisadî rantabiliteye" sınırlı da olsa bir alan bırakılmış oluyordu. Girişimci devlet müdahalesinden göreceği kolaylık ile savaş ekonomisinin müeyyideleri arasında kendine bir yol çizmek zorunda kalıyor ve böylece kamu menfaati ile şahsî menfaat arasında ince bir yol izliyordu.

Arzla talebin buluştuğu piyasa savaş ekonomisinde köklü dönüşümlere uğruyordu. Ordu ve savunma ihtiyaçları savaş nedeniyle

barış dönemiyle kıyaslanamayacak ölçüde genişliyor, askerî gerekçelerle fiilî talep sürekli artış kaydediyordu. Piyasaya arz edilen mal ve hizmet büyük ölçüde orduya yönlendiriliyor, sivil tükeyime ayrılan pay gittikçe azalıyordu. Halkın ihtiyacı olan temel tüketim maddeleri piyasadan çekiliyor, arz toplam talebi karşılayamaz düzeye iniyordu. Öte yandan talebin giderek artan kesimini yaratan devlet tedâvüldeki ödeme araçlarını çoğaltmak zorunda kalıyordu. Arzdaki yetersizlik, buna karşılık talepteki artış mal ve hizmet bedellerini kısa sürede yukarı çekiyordu. Klasik iktisat kuramı arz ve talepteki bu dengesizliği kendiliğinden çözüme götürüyor ve arzın çoğaldığı, talebin düştüğü bir noktada yeni bir denge oluşuyordu. Oysa savaş ekonomisi klasik iktisada baş kaldırıyordu. Üretim fiyata duyarlılığını yitiriyor, savaş koşullarında giderek artan engellerle karşılaşılıyordu.

İşgücünün silah altına alındığı bir ortamda emeğin sınırsız arzından söz edilemezdi. Kredi olanakları daralıyor, dış ticaretin karşılaştığı darboğazlar nedeniyle üretim için gerekli donanımı elde etmek zorlaşıyordu. Cepheye sevk edilen işçinin boşalan yerini doldurmak, yeni üretim araçları sağlamak, kredi bulmak ve her şeyden önce olası düşman saldırılarına rağmen çalışmayı ke-sintiye uğratmaksızın sürdürmek, üretimi optimal iktisadî rantabilite normları dâhilinde artırmak olanaksızdı. Buna rağmen üretimde bir artış kaydedilse bile savaş ortamında sürekli bir arz yetersizliği yaşanacaktı.

Arzın talebi karşılamadaki yetersizliği, savaşın doğurduğu çarpık piyasa, fiyatları kısa sürede başıboş bırakmaya yetiyordu. Fiyatlardaki artış, talebi frenleyici bir etmen olmaktan çıkıyor, tersine elastikiyet diye bilinen bir durum yaratılıyordu. Arzın yetersizliği, alım gücünün fazlalığı, ileride fiyatların daha da yükseleceği ve mal bulunamayacağı kaygısı, alıcıları, ellerindeki parayı bir an önce mala dönüştürmeye sevk ediyordu. Stoktaki mala ya da arz edilebilecek hizmete her fiyatta talep bulunabileceğini gören girişim sahibi rekabetin giderek kalkmasını fırsat bilerek, fiilî monopol ya da oligopol konumuna geçiyor, piyasa işlerliğini ve şeffaflığını kaybediyordu. Bir süre sonra mal nedreti, ticaret ahlâkının yıprandığı bir ortamda, tüccarı malının giderek pahalılaşacağı beklentisine sevk ediyor, elindeki malı tezgâh altında saklamaya, "zula"ya koymaya zorluyordu. "İhtikâr" diye bilinen bu tür bir davranış paradan kaçışla birleşince mal darlığını had

safhaya sokuyor, fiyatlar dizginlenemeyecek bir hızla yükselişe geçiyordu. Tüketici kesime ayrılan stokların azalmaya başlaması temel ihtiyaçları sağlanamaz konuma sokuyor ve “buhran” savaş ekonominin kaçınılmaz sonucu oluyordu. İşte bu tür bir ortam bölüşüm ilişkilerini kökünden sarsıyordu. Başta memur, asker, emekli kesimi olmak üzere sabit gelirli kişiler giderek fakirleşiyor, servet ve gelir bölüşümü toplumsal barışı derinden yaralıyordu.

Çağdaş devletin bu tür gelişmelere seyirci kalması beklenemezdi. Savaş ekonomisine çeki düzen vermek hükûmetlerin ekonomiye müdahalesini zorunlu kılıyordu. Savaş ekonomisinde devletin temel kaygısı ülkenin birikimini ve kaynaklarını savaşın kazanılması uğruna seferber etmekte. Barış zamanının doğal üretim temposuyla savaşın sürdürülebilmesi olanaksızdı. Savaşta artık iktisadî bağlamda üretim, ordular kadar önem kazanmıştı. Seferber edilmeyen ekonomi seferberlikten yoksun orduya benzetiliyordu. En güçlü ekonomi dahi savaş koşullarına geçmeksiz savaşı besleyemezdi. Bu amaçla bir yandan savaş için gerekli üretimi azamî düzeye çıkarmak, her türlü gereksiz tüketimi önlemek ve savaşın üretim üzerindeki etkilerini olanaklar ölçüsünde sınırlamak gerekiyordu. Devlet, sanayi’in ve tarımın gerek duyduğu her türlü girdiyi, emeği, sermayeyi, girişim gücünü ve tarımda toprağı sağlamlaştırmakla yükümlüydü. Seferberliğin, fabrikalarda işgücü açığı yaratmamasına özen gösterilecekti. Lüks sayılabilecek ya da zorunlu olmayan her türlü malın üretimi sınırlandırılacak, hattâ durdurulacaktı. Böylece ülke ekonomisinin her alanında savaş koşullarına uygun bir yapı ihdas edilecekti. Üretimin artırılması ve sürdürülebilmesi için gerekli kredi girişimciye sağlanacak, ham madde ihtiyacı karşılanacaktı. Bu arada iş saatleri ve ücretler devlet tarafından düzenlenecek, iş ihtilafları devlet aracılığıyla giderilecekti.

Tüketim açısından ise devletin rolü arz talep dengesizliğini asgarî düzeye indirmektir. Denetim araçlarıyla, tüketimde tasarrufu sağlayacak önlemleri alacaktı. Herkesin ihtiyacı karşılanacak ancak kimsenin gereğinden fazlasını tüketmesine ya da stoklamasına izin verilmeyecekti. Talebin gereksiz yere şişmesi durdurulacak, savaş ortamında oluşan aşırı talep piyasada fiyat hareketlerini olumsuz yönde etkilemesi önlenecekti. Çıkar ve kazanç hırsı ile ticarete gündeme gelen her türlü istifcilik, stokçuluk, mal saklama, tezgâh altı, karaborsa ve benzeri yolsuzluklarla mücadele-

le edilecek, piyasa ve fiyatlar sürekli denetim altında bulundurulacaktı. Böylece giderek içine kapanan ekonomi, savaş koşullarına uyumlu bir hâle getirilecekti. Başka bir deyişle savaşın kazanılması, iktisadî hayatın tam anlamıyla seferber edilmesine bağlıydı. Seferberlik anlayışı topyekûn bir anlam ifade ediyordu. Askerî seferberlikle, iktisadî seferberlik bir bütündü. Yurttaşı silah altına çağırarak ondan en ağır fedakârlığı bekleyen devlet ülke ekonomisinden de benzer fedakârlıkları ummayı doğal karşılıyordu. Mükellefiyet yalnızca askerlik bağlamında ele alınamazdı; iktisadî mükellefiyet de aynı derecede hayatî öneme sahipti. Devlet böylece ekonomiyi savaş koşullarına uyumlu bir konuma sokuyordu. İşte Cihan Harbi tüm bu kaygıların paylaşıldığı bir savaş olmuştu ve savaşan ülkelerde barış döneminden farklı normlarla işleyen birer “savaş ekonomisi” ihdas edilmişti.

Savaş ekonomisi, dünya iktisat yazınında iki dünya savaşı arasında eni konu işlendi. Klasik iktisadın kuramsal boyutlarını aşan bu yeni iktisadî model çoğu kez otarşının önemini vurguladı. Birçok ülke 1918 ertesinde yeni bir savaş olasılığına karşı ekonomilerini barış döneminde bile savaş koşullarına göre hazırladı. İtalya, Almanya, Rusya savaş ekonomisi koşullarını kapsamlı bir biçimde uyarlayan ülkeler oldular. Faşist İtalya hükûmeti 8 Şubat 1925'te “savaş zamanında ulusu örgütlenme yasası”nı çıkarmıştı. Keza 8 Mayıs 1931'de, savaş zamanında ulusun tâbi olacağı disiplin hakkında ikinci bir yasa kabul etti.

Türkiye'de de uygulanan “ithal ikameci” devletçilik modeliyle, ulusal ekonomi iç kaynaklara döndü; dış ticaret hacmi önemli ölçüde düştü. Her ne kadar Dünya Buhranı bu tür önlemlerin alınmasında temel etmen olmuşsa da ikinci bir dünya savaşının çıkacağı daha 20'li yıllarda belli olmuştu. Nitekim, 20'li yılların başında Cihan Harbi'ne Birinci Dünya Savaşı denmişti.

Savaş ekonomisi her ne kadar daha barış zamanından savaşa hazırlığı gündeme getiriyor, iase sorununun önceden çözümlenecek bir düzeyde ele alınması, savaş sırasında dış ticaretin kesintiye uğrayacağı var sayılarak savaş süresince yetecek ham madde ve besin maddelerinin stoklanması, barış ekonomisinin kolayca savaş ekonomisine dönüştürülebilmesi gibi alanları kapsıyorsa da, 1914'te böyle bir hazırlık yoktu. Cihan Harbi yıllarında gidişata göre, var olan kapasiteler savaşa uyumlu kılındı. Birçok önlem, günü birlik alındı. Savaşan tüm ülkeler bir anlamda 1914'te ha-

zırlıksız yakalanmıştı. Oysa, İkinci Dünya Savaşı öncesinde önemli bir hazırlık evresi yaşandı. "Savaş ekonomisi" iki dünya savaşı arasındaki döneminin gizli iktisadî politikası oldu.

Savaş ekonomisi 1914'le birlikte inşa edilmeye başlandı. Kimse savaşın dört yıl gibi uzun bir süre devam edeceğini beklemiyordu. Ancak, savaş alanının sürekli genişlemesi ve savaş teknolojisinin önceki savaşlara oranla çok daha etkin oluşu tüketim beklentilerinin kısa sürede yeniden değerlendirilmesine neden oldu. Savaşan ülkeler ekonomilerini, kısa sürede deneme yanılma yöntemiyle savaş ve savunma koşullarına uyarlama yoluna gittiler. Almanya'nın abluka altına alınması ve dış ticaretinin önemli ölçüde inkıtaya uğraması, "savaş merkantilizmi" diye nitelenebilecek bir yapının ivedi gündeme gelmesine neden oldu. Ağustos 1914'te ham maddeler için bir "savaş ofisi" kuruldu. Mart 1915'e kadar savaşın ve mühimmat ve temel ihtiyaç maddelerinin gerçek boyutları ortaya çıkmadı. Savaş siparişleri için "Kriegsgesellschaft" ve sivil ihtiyaçlar için de "Zentraleinkaufsgesellschaft" gibi devlet organları ihdas edildi. 31 Ağustos 1916'dan itibaren ülke kaynaklarının ve üretimin verimliliğini artırmaya yönelik Hindenburg Programı uygulamaya sokuldu. 1916 Kasım ayında bu programı yürütmekle yükümlü "Kriegsamt" kuruldu. Devletin ekonomiye müdahalesi her geçen gün daha etkinleştirildi ve kısa sürede tüm iktisadî faaliyetler devlet tarafından yönlendirilir oldu. İngiltere uzun süre barış döneminin iktisadî normlarını değiştirmeksizin savaşı sürdürmeyi denedi. "Business as usual" anlayışıyla kitlelerin huzurunu kaçırmaksızın cephe ile cephe gerisi ayırma uğradı. Ancak, Cihan Harbi'nin geçmiş savaşlardan farklı olduğu kısa sürede kendini kanıtladı. Durumun ciddiyetini idrak eden Lloyd George hükûmeti, "savaş ekonomisi"ne geçmeye ve üretimi devlet kontrolü altına almaya karar verdi. 1915'te "Mühimmat Bakanlığı"nı kurdu. Fransa'da geçiş daha yumuşak oldu. Ülke, Almanya'ya oranla temel ihtiyaçlarını sağlamakta çok daha elverişli bir konumdaydı. Savaş süresince ciddi bir ham madde ve işe sıkıntısı çekmedi. "Savaş ekonomisi" var olan ihtiyaç maddelerinin üretim ve tüketiminin, bu arada dağıtımının düzen altına alınması ile yetindi. Ülke savunması için gerekli donanım ve ham madde alımı devlet denetimi altında çalışan birlik ve "consortium"lara verildi. Dış ülkelere yapılan siparişler devlet tarafından yürütüldü. Kimi maddelerin tüketim miktarları ve fiyatları kamu

makamları tarafından düzenlendi. Amerika savaşa geç giren bir ülkedydi. Bu nedenle savaşan ülkelerdeki gelişmeleri gözlemleme olanağı buldu. Savaşla birlikte İngiltere'dekine benzer bir yapıyı yürürlüğe soktu. 1917 yılının Temmuz ayında savaş için gerekli yapılanmalar "Harb Sanayi Ofisi" adı altında birleştirildi. Ofisin amacı üretimi artırmak, sınaî üretim ile savaş ihtiyaçlarını uyumlu kılmak, siparişlerin önceliğini saptamaktı. Ancak, Amerika'da Cihan Harbi yıllarında gerçek bir savaş ekonomisine geçilmedi. Amerika, II. Dünya Savaşı yıllarında, savaş ekonomisini uygulamaya sokma gereği duydu.

Bu kitabın konusu Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'nde izlediği iktisat politikalarıdır. Döneme damgasını vuran İttihad ve Terakki, savaşla birlikte ülke ekonomisiyle yakından ilgilendi. Ekonomiye müdahale etti, yönlendirdi. Devlet ilk kez bu savaşta ekonomiyle bütünleşti. Cihan Harbi'nin olağan üstü koşulları Osmanlı topraklarında da yaşandı. Osmanlı'da ilk kez "devlet iktisadiyyatı" anlayışı doğdu. Türkiye'de devletçilik işte bu savaş yıllarında yeşerdi. İttihad ve Terakki devletçiliği ülkeye getirdi.

İttihad ve Terakki'nin on yıllık iktidarı iki evreden oluştu. 1913'e kadar çoğulcu diyebileceğimiz bir parlamenter dönemde İttihad ve Terakki geri planda kaldı. Kabineleri denetledi; zaman zaman kabineye nâzır soktu; beğenmediği kabineyi düşürdü. Said Paşa'nın istifasından sonra kısa bir süre muhalefette kalan İttihad ve Terakki, edindiği deneyimler ışığında Babiâli Baskını'nı düzenledi ve fiilen iktidar olarak çoğulculuğa son verdi. Bundan böyle Osmanlı Devleti İttihadçı kadrolardan soruldu. Kısa sürede muhalefet sindirildi; kimi kez Balkanlardan esinlenen komitacı yöntemlerle muhalif kimlikler tasfiyeye uğradı. İkinci evreyi oluşturan 1913-1918 İttihadçıların bilfiil iktidarda oldukları Said Halim Paşa ve Tal'at Paşa kabineleri dönemi idi. Said Halim Paşa Cemiyet'te "reis-i umûmî" yani genel başkan, Tal'at Paşa "reis-i sâni" yani ikinci başkandı.

İttihad ve Terakki 1908-1918 arasında dokuz kongre topladı. II. Meşrutiyet'in beklenmedik gelişmeleri kongrelerin gündemlerini sürekli kabarık tuttu. Balkan Harbi'ne değin kongre mahalli Selânik'ti. Selânik kaybedildikten sonra kongreler İstanbul'da toplandı. İttihad ve Terakki'nin örgüt yapısı ve ideolojik yönelim-

leri açısından iki kongre öne çıktı. 1913 Kongresi'yle yarı gizli, komitacı bir cemiyetten, Batı siyasal yaşamına özgü bir partiye dönüşüm başladı. Yeni program ve nizamnamenin ilk maddesinde bu açıkça belirtildi. Bundan böyle Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yerini İttihad ve Terakki Fırkası aldı. Fırka sözcüğü 1913 öncesi Cemiyet'e üye mebusların Meclis'te oluşturdukları grup anlamına geliyordu. 1913 Kongresi'yle bu ikilik ortadan kaldırıldı ve İttihad ve Terakki'nin bir "fırka-i siyasiye" olduğu vurgulandı. 1916 Kongresi'nde bazı değişikliklerle siyasal parti yapısı pekiştirildi; genel merkezin görev ve yetkilerine açıklık kazandırıldı.

1916 Kongresi İttihad ve Terakki'nin ideolojisinde önemli dönüşümlerin izlendiği; siyasal programının bu ideoloji doğrultusunda ayrıntılandırıldığı bir kongreydi. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Trablusgarp, Balkan Harpleri ve Cihan Harbi İttihadçıları ideolojik arayışa sevk etmişti. 1908'de, Hürriyet'in İlânı ile başlayan Osmanlıcı, "ittihad-ı anâsır"dan, ya da bugünkü deyişle "unsurların birliği"nden yana "Osmanlı milleti" giderek gücünü yitirmiş, yerini Müslüman ve Türk unsuru vurgulayan milliyetçilik almıştı. Bu arada siyasal programda yapılan değişikliklerle hukuk, adalet ve eğitim alanlarında köklü dönüşümler gündeme geldi. Şer'i mahkemelerin Adliye Nezâreti'ne, evkaf mekteplerinin Maarif Nezâreti'ne devri laiklik alanında önemli atılımları simgeliyordu.

Savaş devletçiliği açısından önemli olan 1916 Kongresi'ydi. İktisadi sorunlar ve izlenen "millî iktisad" politikası ile sosyal devlet Kongre'nin diğer gündem maddelerini oluşturdu. İstanbul'un işesi, millî şirketler, yeni demiryolları, liman, dok, demiryolu millileştirmeleri, para reformu, sanayileşme, teknik eğitim, iktisadiyat meclisi, madencilik, tarım-ormancılık alanlarında hükûmetin icraatı açıklandı. Kongreye şunulan Merkez-i Umûmî raporunda Osmanlı Devleti'ni Cihan Harbi'ne girmeye zorlayan koşullar uluslararası güç dengeleri ışığında değerlendirildi. İttihadçılara göre Osmanlı Devleti sözde bağımsızdı; kapitülasyonlar vb. engellerle vesayet altında tutulmaktaydı. Bu "vesayet-i düveliye"den kurtuluş özlemi savaşa girişin temel nedeniydi. Diğer bir deyişle Cihan Harbi, İttihad ve Terakki için bir "kurtuluş savaşı"ydı.

İttihad ve Terakki savaşla birlikte ulusal kimlik alanında önemli bir yol kat etti. Kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı. Yaban-

cı anonim şirketler ve sigorta şirketlerinin imtiyazlı konumlarına son verildi. Bundan böyle bu şirketler Osmanlı mevzuatına tâbi tutulacaktı. Esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan şirketlerin Osmanlı uyruğuna geçmeleri istendi. Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmalarının önlenmesi amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırmaları şartı kondu. Türkçe, ticarî işlemlerde zorunlu kılındı. Meslek okulları ve gece dersleri açılarak, yabancıların ve gayr-ı müslimlerin tekelinde olan ve beceri gerektiren iş kolları Müslüman Osmanlılara açıldı. Kapitülasyonların kaldırılışının ertesinde, *ad valorem* tarifeler bir kenara bırakılarak, *spesifik* tarifeler yürürlüğü kondu. İhrâcât Hey'eti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlendi. Osmanlı parasının dış değerini korumak amacıyla kambiyo işlemleri Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. İttihad ve Terakki'nin ön ayak oluşuyla taşrada kurulan "millî" bankalarla Anadolu Müslüman eşrafının birikime gitmesi sağlandı. Yerel kredi kurumlarına gerek maddi, gerek manevî her türlü kolaylık sağlandı. Osmanlı para ve kredi politikası yabancı bankaların denetiminden kurtarıldı. Giderek pazar ekonomisine açılan Batı Anadolu'da etkinleşen yerel kredi kurumları, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağladı; üreticiyi yoksullaştıran *alive* satışları sınırladı; çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında yok pahasına elinden çıkarmasını önledi. Yerel kredi kurumlarının yanı sıra, özellikle Ege yöresinde, eşraf, yerel tüccar, çiftçi, satış ve kredi kooperatiflerinde biraraya geldi. İttihad ve Terakki'nin yerel örgütleri, sendikalaşarak piyasayı denetleyen yabancı şirket ve gayr-ı müslim büyük tüccara karşı Müslüman üretici ve tüccarı kooperatif ya da anonim şirket çatısı altında birleştirdi.

Cihan Harbi yıllarında Osmanlı düzenini çökerten cephedeki gelişmelerden çok, cephe gerisinde savaş ekonomisinin neden olduğu yapı değişikliği idi. 1914-1918 döneminde Osmanlı ekonomisi ilk kez topyekûn savaş olgusuyla karşı karşıya geldi. Dış iktisadî bağlantılar kesildi; ülke kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kaldı. Tüm ülke kaynakları seferber edildi; bu arada savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açtı. Seferberlikle birlikte ordu yoğun bir talep doğurdu. İktisadî yaşam giderek devletin denetimine girdi. Satın alınan yanı sıra, zaman zaman el koyma yöntemleriyle ordunun ihtiyacı karşılandı. Mal ve hizmetlerin önem-

li bir kısmı savaş ihtiyaçlarına ayrıldı; cephe gerisinde halkın yaşam düzeyi sürekli düştü.

1914'e kadar Osmanlı yönetimi her türlü fiyat artışı eğilimini "iktisat dışı" yöntemlerle bastırmayı başarmıştı. Bu nedenle ciddi bir enflasyon sorunuyla karşılaşmamıştı. Durağan bir iktisadî yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin geleneksel gelir bölüşümü, düşük nüfus yoğunluğu ve nüfus artış hızı enflasyonist gelişmeleri olanaksız kılıyordu. Öte yandan, kredi mekanizmasının yeterince gelişmemiş olması ve para benzeri araçların dolaşımında sınırlı etkinliği Babiâli'nin değerli maden esası üzerine kurulu para sistemini enflasyonist gelişmelere kapalı tutmuştu. Böylece iktisadî yapının durağanlığı Osmanlı toplum düzeninin güvencesini oluşturmuştu.

Oysa savaşla birlikte durum değişmişti. Olağanüstü savaş giderleri maden parayla karşılanamıyordu. Bu nedenle dolaşıma sınırsız emisyon olanağı sağlayan kağıt para sürülüyordu. Mal ve hizmet arzındaki düşüşe karşılık emisyon hacminin genişlemesi ve efektif talebin artması kıtlığın daha da artmasına neden oldu. Öte yandan savaş psikolojisi nedeniyle mal ve hizmet arzının giderek daralacağı ve fiyat artışlarının sürekli olacağı beklentisi ülkeyi hızlanan bir enflasyon sürecine sokuyordu. Piyasanın işlerliğini yitirmesi fiyatlar üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmedi. Fiyatlardaki artış talebi sınırlayacak yerde daha da körükledi. Sınırlı mal ve hizmet arzı, alım gücündeki gelişme, ileride fiyatların daha yükseleceği ve mal bulunmayacağı kaygısı alıcıların likiditelerini mala dönüştürmelerine neden oldu. Psikolojik etmenler fiyat artış hızını belirlemeye başladı. Tüm bu olumsuz gelişmelere karşın İttihadçı yönetim enflasyonu dizginleme uğraşını sürdürdü. Narhtan karneye değişik yöntemler uygulandı. Cemiyet iase işinde seferber edildi. Ordu devreye sokuldu. Bu savaşta ilk kez "propoganda"nın önemi kavrandı. Ulusal kimlik vurgulanarak piyasaya çeki düzen verilmek istendi. Savaşın son yılında gerçekleştirilen iç borçlanma bu alanda verilmiş başarılı bir sınavdı.

Osmanlı 19. yüzyılın ortalarından itibaren dış borç almaya başlamıştı. Zaman zaman avans niteliğinde kısa vadeli iç borçlanmaya gidilmişse de, borç veren Galata bankeri idi. O dönemde halkın devlet tahvili ya da bonosu alması düşünülemezdi. Geniş halk kitlesinin tasarrufuna başvurarak orta ya da uzun vadeli iç borç-

lanma ilk kez savaş yıllarında denendi. "Dâhilî istikrâz" diye bilinen Osmanlı Devleti'nin ilk iç borçlanması aslında bir Alman önerisiydi. Osmanlı yönetimi halka borçlanma girişiminin fiyat-koyla sonuçlanmasından çekiniyordu. Savaş döneminde malî bir yenilginin iç ve dış kamuoyunda doğuracağı kaygı ve güvensizlik İttihadçıları uzun süre iç borçlanma girişiminden alıkoydu. Ancak, savaş yıllarında Osmanlı bireyinin özveri duyguları sürekli işlendi. Düşmana karşı savaşta maddî, manevî her türlü olanağın seferber edilmesi kaçınılmaz addedildi. Geniş bir kampanya açıldı. Şarkılar bestelendi; marşlar yazıldı; tütün ve sigara kağıdı paketlerine etiketler kondu; filmler çevrilerek sinemalarda gösterildi. Bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlandı. Osmanlı maliyesi ilk kez halkıyla barıştı; bütünleşti. İç borçlanma ülkedeki spekülâtif girişimleri bir ölçüde sınırladı. Tedâvüldeki para hacmini daraltarak kağıt paranın değer kaybını bir miktar önledi. Kısmen enflasyonist gelişmeler dizginlendi.

Savaş devletçiliği ana hatlarıyla para ve kredi kurumları üzerine kuruldu. Osmanlı ilk kez parasal sorunların toplumsal dengelerle bu denli ilintili olduğunu gördü. Osmanlı yönetimi zaman zaman para sıkıntısı çekmiş, kimi kez iflasın eşiğine gelmişti. Ancak, toplumsal yapıyı zorlamaksızın sorunun üstesinden geliyor, bir tür çözüm buluyordu. Oysa bu kez durum farklıydı. Yüzde 300'e varan yıllık fiyat artışı karşısında Osmanlı yönetimi çaresiz kaldı. Toplumsal düzen alt üst oldu; geleneksel yapı çözüldü. Osmanlı'yı çökerten iç piyasa ve fiyat hareketleriydi. Cihan Harbi, savaşın diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da devlete yeni görevler yükledi. Önceleri devlet dışı, vakıf ve benzeri kurumlarla dengelenmeye çalışılan toplumsal düzen, bu kez bilfiil devleti devreye soktu. Devletin sosyal işlevi gündeme geldi; halkın iâşesi yönetimin temel sorunu oldu. Devletçilik, ya da o günkü deyişle "devlet iktisadiyyatı" benimsendi. Aynı yıllarda Darülfünûn'a çağrılan Alman profesörler klasik iktisattan farklı "ictimâî iktisad"ı, bu günkü deyişle sosyal politikayı gündeme getirdiler. Türkiye'de çağdaş anlamda devletçilik Cihan Harbi ile birlikte başladı ve 30'lı yıllarda doruğuna ulaştı.

Cihan Harbi bir bakıma 20. yüzyıla taştan 19. yüzyılın sonuydu. Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı, toplam dört imparatorluk bu savaşla son buldu. Savaş sonrası yeni bir dünya kuruldu. Bu dünyada Türkiye de yeni bir konum elde etti. II.

Meşrutiyet'i Millî Mücadele noktaladı. Cumhuriyet Türkiye'si Osmanlı mirasını devraldı. Millî Mücadele kadroları Cihan Harbinde bilendi. Cihan Harbi'nin neden olduğu çöküntü iki savaş arası Türkiye'si'nin kaderini çizdi. II. Meşrutiyet yıllarında İttihadçı çevrede geliştirilen milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik Cumhuriyet hükûmetlerinin ve Halk Fırkası'nın benimseyeceği temel ilkeleri oluşturdu.

Bölüm İki

SAVAŞ VE PARA

TASHÎH-İ AYÂR'DAN TEVHÎD-İ MESKÛKÂT'A

Osmanlı parasının 16. yüzyıldan beri süre gelen değer kaybı 19. yüzyıla birlikte giderek hızlandı. II. Mahmud döneminde altın para 35 kez, gümüş para 37 kez değişikliğe uğradı. Osmanlı kurusunun İngiliz sterlini karşılığı rayici 1814'te 23 kuruş iken 1839'da 104 kuruşa düştü. Yeniçeriliğin kaldırılışı, Yunan isyanı ve Rusya savaşı devlete büyük malî yük getirmişti. Ardından Mısır sorunu gündeme gelmiş; Tanzimat'la birlikte parasal sıkıntı had safhaya ulaşmıştı. Öte yandan istikrarsız bir para rejimi iç ve dış ticareti olumsuz etkilemekteydi. Tüccar ve esnaf, parasının satın alma gücündeki belirsizlik nedeniyle sürekli yakınıyordu. Ülkedeki dış temsilcilikler de aynı görüşteydi. 19. yüzyıla birlikte Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır uygulaya geldiği paranın vezin ve ayarını düşürerek devlete ek gelir sağlama yöntemi geçerliliğini yitirdi. Eskiden piyasanın etkin bir biçimde denetlendiği, narhların fiyatları belirlediği, yed-i vâhit ya da tekellerle piyasa göstergelerinin dışlandığı ortamda devletin düşük vezin ve ayarda para kesmesi fiyatları etkilemez ya da belirli bir zaman gecikmesiyle etkisini gösterirken devlete ek satınalma gücü sağlardı. 1820'lerden sonra dış ticaret hacminin artması sonucu maden parayla bu tür oynamalar günü gününe fiyatlara yansımaya başladı. Osmanlı parasının satınalma gücünün belirlenişinde dış etmen ağırlık kazandı. Bundan böyle Osmanlı artan giderlerini parasının vezin ve ayarını düşürerek karşılayamaz oldu.

Tanzimat Ertesi Osmanlı Kambioları

Osmanlı para düzeni, kambiyo diye bilinen ilişkiler ağı bilindiği oranda anlam kazanır. "Cambiare" sözcüğü Latince de değiştirmek anlamına gelir. Günümüz iktisat yazınında kambiyo diye bilinen bu sözcük efektif, yabancı para, altın veya senet gibi likidite niteliği taşıyan değerler üzerinde yapılan değiştirme işlemini ifade eder. Daha genel bir ifadeyle kambiyonun uğraş alanı yabancı

para yani dövizdir. Osmanlı'da ise kambiyo salt yabancı parayı kapsamaz. Farklı para türlerinin olduğu her ortamda bir tür kambiyo vardır. Bu nedenle 19. yüzyıl kambiyo günümüz kambiyoşundan çok daha farklı anlam taşır.

Napolyon Savaşları ertesi 1820'lerle birlikte, Batı ile yoğun ticarî ilişkiler, Osmanlı ekonomisinin giderek ticarileşmesi ve parasallaşması Osmanlı piyasasında geniş ölçekli bir kambiyo sorunu yarattı. Tanzimat ricali Osmanlı para sistemini Batı benzerleri gibi üniter bir yapıya kavuşturmaya çaba gösterdi. Ancak para talebinin sürekli arttığı bir ortamda bu geçişin zorlukları uzun yıllar yaşandı. Bu koşullar altında Osmanlı para piyasası dolaşımdaki değişik para türleri arasında uyumu sağlamaya yönelik altı tür kambiyo geliştirdi. Zaman zaman bozukluk darlığı çekildi ya da gümüş zamanla değer yitirdi. Bütün paralarla bozukluklar ya da değişik maden içerikli paralar arasında fark oluştu. Bu tür bir kambiyo "akçe farkı" dendi. 19. yüzyılda yaygınlaşan köşe sarraflarının geçim kaynağı "akçe farkı"ydı. Liranın meciidiye ile, ya da meciidiyenin çeyrekle veya çeyreğin kuruşluk ve onlukla değiştirilişinde sarraflara miktarı arz ve talebe göre değişen genellikle 10 ila 30 para arasında bir "akçe farkı" ödendi. Bu uygulama Cihan Harbi'ne kadar sürdü; 1916'da çıkarılan Tevhîd-i Meskûkât Kanunu ile yasaklandı. Benzer bir uygulama kağıt paralarla maden paralar arasında da görüldü. Osmanlı kağıt paralarına genelde kaime denildiğinden bu kambiyonun adı da "kaime farkı" diye bilindi. Piyasaya sürekli kaime sürümünü kaimenin değerini düşürdü ve elinde kaime bulunduran "kaime farkı"nı ödeyerek maden para aldı. Kaime farkı zaman zaman yüksek oranlara vardı; spekülatif girişimlere neden oldu. Nihayet, Osmanlı paralarının değişik yörelerde farklı alım gücü oldu. Bu, yöre halkının Osmanlı paralarına farklı değer biçmesinden kaynaklandı. Mevsimine göre değişik para türlerine talep arttı ya da azaldı. Bu doğrultuda sikke türlerinin değerleri de değişime uğradı. Bu tür kambiyo "mevki farkı" dendi. Genellikle, hasat ertesi kırsal kesimdeki iktisadî etkinlik nedeniyle Anadolu'da meciidiye talebi artıyordu. Bazı aylarda ufaklık rağbet görüyordu. Bursa'da yumurta ticareti bu tür paraların değerini yükseltiyordu. İzmir'den İstanbul'a sürekli meciidiye gönderiliyordu. Karşığında ufaklık getirtiliyordu. İzmir'de 20 kuruşluk meciidiye 19 kuruş üzerinden gümüş aksamı ve metelikler ise piyasa değerinden işlem görüyordu. Bu nedenle, bir lira, meciidiyeye dönüş-

türüldüğünde 102,60 kuruş ederken, gümüş ufaklığa çevrilişinde 104 kuruş getiriyordu. Gümüş ufaklık, ya da metelik kullanımının daha kârlı oluşu İzmir'e sürekli ufaklık akımı doğuruyordu. Böylece, yılın belirli dönemlerinde Osmanlı vilayetleri arasında "para ticareti" görülüyordu. Mevki farkı nedeniyle para türleri vilayetler arasında değişime uğruyordu

Osmanlı'nın farkı para türleri, bu arada gümüş kuruş, altın kuruş, mirî kuruş, çürük kuruş türü farklı kuruş birimleri zamanla "kambiyo kuruşu" adı altında fiktif, itibârî bir sayım parasının oluşmasına neden oldu. Özellikle İzmir yöresinde yaygın olan kambiyo kuruşu farklı mal türleri için değişik kuruşlar arasında orantıyı kuruyordu. İzmir ticaret erbabı ticarî işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantıyı kambiyo kuruşu adını verdikleri özel bir kuruşla ifade ediyordu. Çoğu mal ve hizmet çürük kuruşla fiyatlandırılıyordu. Genelinde 178 ila 182 arası çürük kuruş 1 Osmanlı lirasına eşitti. Satın alma sırasında fiktif çürük kuruştan reel değere geçmek için fiyat yediye bölünür, ikiyle çarpılırdı. Böylece ödenecek "okteraki" miktarı ortaya çıkardı. İzmir'de Rum ticaret erbabının yoğunluğu nedeniyle "tessaraki" ve "okteraki" yaygın kullanılan para birimleriydi. Osmanlı'da kırk para bir kuruşu ifade ediyordu. Ancak İzmir'de ticarî işlemlerde 80 paralık ikilik kullanılıyordu. Diğer yaygın para birimi on para karşılığı olan meteliktir.¹ Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu bir Osmanlı lirasına eşitti. Diğer bir deyişle ticarî işlemlerde Osmanlı lirasının değeri sabit değildi. Lira ile kuruş arasındaki ilişki son derece oynaktı. Tüccarın ve esnafın yöreye özgü hesap yöntemleri Osmanlı para sistemine karmaşık bir yapı kazandırıyordu. Piyasada "sağ akçe" ile "râic"i, yani çürük para arasındaki ilişkinin sürekli değişimi mal ve hizmet bedellerinin belirlenmesini karmaşık bir yapıya sokmuş, bu nedenle halkın ve tüccarın işini kolaylaştırmak üzere değişik yöntemlere başvurulmuştu. Kimi kez yıllık yayımlanan cep takvimlerine ek olarak bu işlemler veriliyor² ya da değişimde kullanılacak "çarpan"ı ya da "darb" cetvellerini içeren el kitapçıkları yayımlanıyordu.³ Tüccar fiyatları değiştireceğine Osmanlı lirasına kuruş üzerinden farklı değerler biçiyordu. Malın ucuzlaması ya da fiyatının artması kuruş ile lira arasındaki ilişkiyle ifade ediliyordu. Fiyat düşüren tüccar liraya daha yüksek bir kuruş karşılığı gösteriyordu. Çuha ve manifatura tüccarları müşterilerinin verdikleri Osmanlı liralарını 109 kuruşa kabul ediyor-

lardı. Kimi kasap ve bakkal esnafı et ve bakkaliye eşyasının fiyatını indireceğine, kendisine verilen Osmanlı lirasını 112 kuruştan işleme sokuyordu.⁴ Tüccar üreticinin malını düşük bir fiyatla kapatmak isterse yine benzer bir yönteme başvuruyordu. Diğer bir deyişle fiyatlar kısa dönemde sabitti; kurlar oynaktı. İncirin alışla gelmiş fiyatı 4 kuruştı. Tüccar daha düşük bir fiyat vererek üreticiyi huzursuz kılmak istemiyordu. Kıyyesini yine 4 kuruştan hesap ediyor, ancak, 20 kuruşluk mecidiyyeyi köylüye 35 kuruştan ödüyordu. Diğer bir deyişle kuruşu “devalüe” ediyor, 35 kuruş karşılığı bir mecidiyye veriyordu. Böylece 4 kuruşluk inciri 3 kuruş 8 paraya kapamış oluyordu. Piyasada paralar arasındaki kambiyonun sürekli değişime uğraması nedeniyle köylü, tüccarla baş edemez olmuştu. Ücretlerde de kimi kez benzer uygulamalar görülmüyordu. Öteden beri 8 kuruş gündelikle çalışan ırgata mecidiyye örneğin 24 kuruştan, ya da Osmanlı lirası 130 kuruştan veriliyordu. Böylece gerçek ücret 8 kuruşun altına düşmüş oluyordu.

Osmanlı kambiyo sisteminde poliçe alım satımı sonucu oluşan iki kambiyo daha vardı. Bunlar “dâhili kambiyo” ve “hâricî kambiyo”ydü. Dâhili kambiyo ülkenin değişik bölgeleri ve şehirleri arasında çekilen poliçelerin arz ve talebi sonucu oluşuyordu. Ticarî ilişkilerde alacaklı ve borçlular dâhili kambiyo aracılığıyla nakit transferlerine çözüm buluyorlardı. İstanbul ile Bursa tüccarı arasındaki ticaret örneğinde dâhili kambiyo şöyle işliyordu: Genelinde Bursa’dan İstanbul’a ipek ve ipekli kumaşlar, hamam takımları, meyve vb. mal gönderiliyordu. Karşılığında İstanbul’dan şeker, kahve, manifatura vb. mal talep ediliyordu. Bursa’dan İstanbul’a mal gönderen İstanbul’dan alacaklı oluyordu. Bursalı tüccar mallarının bedellerini birkaç şekilde tahsil edebiliyordu. Ya borçlunun gönderdiği posta havalesini ya da emrine ciro ederek irsal ettiği poliçenin bedelini tahsil ediyor ya da borçlu üzerine poliçe keşide edip bu poliçeyi Bursa’da istediğine satıyordu. Keza İstanbul’dan Bursa’ya mal gönderen de, Bursa’dan alacağını aynı şekilde Bursa’dan gönderilen posta havalesiyle ya da emrine ciro edilmiş poliçeyle veya kendilerinin Bursa’daki borçluları üzerine keşide edip İstanbul’da sattıkları poliçeyle tahsil ediyordu. Posta havalesi daha masraflı olduğu için, çoğu kez poliçe ile olan ödeme ve tahsilat tercih ediliyordu. Bundan da anlaşıldığı gibi Bursa piyasasında İstanbul üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunduğu gibi İstanbul piyasasında

da keza Bursa üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunuyordu.

Ancak, arz ve talep edilen poliçe bedellerinin toplamı, yöreden yöreye değişiyordu. Arz olunan miktar az, talep çok olursa, poliçe üzerindeki değerden fazla bir bedel ile satılırdı. Örneğin 100 liralığı 100,5 liraya giderdi. Aradaki yarım liralık farka “kambiyo farkı” adı verilirdi. Piyasa değeri nominal değerinin üzerine çıkarsa buna “kambiyo baş ediyor” denirdi. Doğal olarak “kambiyo farkı” posta havalesi masrafını geçmiyordu. Aksi takdirde borç posta havalesiyle ödenirdi. Arz olunan miktar fazla, poliçeye talep düşük olursa, bu kez poliçelerin piyasa değeri nominal değerinin altına düşüyordu. Örneğin üzerinde 100 lira yazılı bir poliçe 99,25 liraya satılırdı. Aradaki 0,75’lik fark “kambiyo farkı” oluyordu. Nominal değerinin altında oluşu nedeniyle buna “kambiyo zararı” deniyordu. Yukarıda belirtildiği gibi bu fark posta havalesi bedelini aşamazdı. Ender de olsa, arz ve talep miktarları dengelenirse piyasa değeri ile poliçenin üzerlerinde yazılı bedel eşitlenirdi. Yani 100 liralık poliçe 100 liraya giderdi. Diğer bir deyişle “kambiyo başa baştı”.

Yukarıda belirtilen üç değişik olasılığa göre satış bedeli olarak gösterilen 100,5 lira, 99,25 lira ve 100 liraya “kambiyo fiyatı” yahut “kambiyo râici” denirdi. Bu fiyatlar ışığında kambiyo fiyatı ya “baş ediyor”du, ya “zararlı”ydı, ya da “başabaş”tı. Bu fiyatlar borsada aynen ifade edilmezdi; aradaki fark vurgulanırdı. “Baş ettiği” zaman farkın önüne + işareti konur; örneğin kambiyo fiyatı +0,5’tir denirdi. Zararlı kambiyo fiyatında ise fark miktarının önüne - işareti eklenir; örneğin kambiyo fiyatı -0,75’tir diye söylenirdi. Başa baş olduğu zaman aynen “başabaş” ibaresi kullanılırdı. Poliçe alım satımı genellikle banka aracılığıyla yürütülürdü. Daha doğrusu poliçe keşide edenler bu poliçelerini bir bankaya satarlardı. Zamanla ticarî işlemlerde vade gündeme geldi. Bu durumda emre muharrer (yazılı) bonolar kullanıldı. Bu durumda, aynı örneğe göre, İstanbul tüccarından mal satın alan Bursa tüccarı kendi üzerine poliçe keşidesine İstanbul tacirini yetkili kılacağına onun emrine bir bono imzalayıp verirdi. Tacir eline geçen bu bonoyu vadesinde bedeli tahsil edilmek üzere bir bankaya tevdi ederdi. Banka da eline geçen poliçe ve bonoları satmak için istekli arayaacağına bunları subelerine ve muhabirlerine göndererek vadelelerinde bedellerini tahsil etürirdi. Bu durumda banka gördüğü hiz-

met karşılığı poliçe ve bonoları her şehrin ve kazanın önemine ve bankalar arasındaki rekabete göre, ancak daima noksan bir kambiyo fiyatı ile alırdı. Vadeyle ilgili iskonto ayrıca hesap edilirdi. Bundan dolayı oluşan kambiyo fiyatına “piyasa zararı” denirdi. İskonto, komisyon ve kambiyo fiyatı toplamı banka ve ticaret dilinde “acıyo” (agio) diye geçiyordu.

Benzer ticarî ilişkiler yurt dışı ile yürütülüyorsa çekilen poliçelerin arz ve talebi sonucu “hâricî kambiyo” oluşurdu. Dâhilî kambiyo da ülkenin iki yöresi arasında oluşan borçlu alacaklı ilişkisi bu kez iki ülke arasında söz konusuydu. Örneğin İstanbul’da Paris üzerine alacaklı tacirler bulunacağı gibi, Paris’e borçlu olan tacirler de vardı. Bunlardan birinciler, alacaklarını almak için Paris’teki borçluları üzerine frank poliçesi keşide ederler ve İstanbul piyasasında satmak isterlerdi. İkinciler ise Paris’e olan borçlarını ödemek için Paris üzerine keşide olunmuş frank poliçesi talep ederlerdi. Böylece dış piyasaya yönelik bir poliçe arz ve talebi oluşuyordu. Arz miktarı fazla, talep düşük ise, frankın fiyatı düşerdi. Arz noksan, talep fazla ise frank fiyatı yükselirdi. Eğer arz ve talep miktarları eşit olursa frank fiyatı “başabaş” olurdu. Dâhilî kambiyo da olduğu gibi, hâricî kambiyo da fiyat alabildiğine yükselmez ya da düşmezdi. Yoksa borçlu borcu karşılığı altın gönderirdi. Burada belirleyici olan “altın noktaları”ydı. Altın noktalarını da belirleyen altın taşıma masrafıydı. Hâricî kambiyo fiyatının belli bir noktanın üzerine çıkması altın ihracını, altına düşmesi altın ithalini gerektiriyordu. Bu noktalara “altın ihracı noktası” ve “altın ithali noktası” deniyordu. Altın ihracını gerektiren fiyata “gayr-ı mûsait kambiyo”, altın ithalini gerektiren fiyata ise “mûsait kambiyo” deniyordu. Hâricî kambiyo genellikle Kambiyo Borsası’nda işlem görüyordu. Kambiyo fiyatları her gün arz ve talebe göre sürekli değiştiğinden kambiyo borsası bunu cetvel hâlinde yayımlıyordu. Bu cetvele “Kambiyo Fiyat Cetveli” denirdi. Osmanlı topraklarında bankalar kambiyo işlemleri için fiyat cetvelleri düzenlemişlerdi. Osmanlı Bankası İstanbul’da oluşan fiyatların yanı sıra, Londra ve Paris kambiyo fiyatlarını da şubelerinde ilân etmişti.

Tanzimat’a değin sarraflık ve poliçecilik Osmanlı para ve kambiyo piyasasını yönlendirmişti. Ancak ticaret hacmindeki hızlı büyüme ve ekonominin parasallaşması kurumsal yapıdan uzak bu tür çözümleri yetersiz kıldı. Tanzimat’la birlikte Osmanlı para po-

litikaları çağdaş normlar ışında biçimlendi; kurumsal düzenlemelere gidildi. Üniter para sisteminin temelleri atıldı; bankalar ve “kambyo ve nukud” borsaları kurudu.

Tashîh-i Sikke ya da Tashîh-i Ayâr

Parasal sorun Tanzimat'ın gündemindeki ilk maddelerden biriydi. Giderek karmaşılaşan Osmanlı para sistemine çeki düzen verme zamanı gelmişti. Öte yandan reformlar için devlete ek gelir kaynakları bulmak gerekiyordu. Para sistemini düzene sokabilmek ve bu arada, Babiâli'nin giderlerindeki mevsimsel düzensizlikleri giderebilmek için para reformuna gitmek ve Batı'dakine benzer bir devlet bankası kurmak elzemdi. 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa tipi bimetalizm (çift metal usulü) dengeli ve istikrarlı bir para rejimi olarak gözüküyordu. Sibirya'da yeni altın madenlerinin bulunması Latin Amerika'daki gümüş madenlerinin daha geniş bir biçimde işlenmesiyle dengelenmişti. Altın ve gümüş arasındaki 15,5'lik değer oranı uzun süre korunabilecekti. Osmanlı toplumunda 1844 tarihli “tashîh-i sikke” ya da “tashîh-i ayâr” diye bilinen düzenleme üniter para düzenine doğru atılmış ilk önemli adımdı.⁵ Abdülmecid tahta geçtiğinde ülkede altın olarak yıldız, fındık, atik rumi, atik Sultan Mahmud, Sultan Mustafa, hayriye, atik adli altını, İstanbul cedid rumi, cedid adli, Mısır altını üçlük rubiye nâmiyle 11 cins altın para ve cihadiye sikkesi, atik kuruş, Bağdad kuruşu, Mısır parası, zolite gibi birçok gümüş para vardı. Bunların hepsi, üzerinde belirtilen değerlere bakılmıyarak, bir tarifeyle rabt edilmişti. Ancak bu tarifeleri pek takan olmuyor, piyasa kendi kuralını uyguluyordu.

İngiltere'nin 17. yüzyıl boyunca gerçekleştirdiği, Fransa'nın 1789 Devrimi'yle sonuçlandığı üniter para sistemi Osmanlı ülkesinde de Tanzimat'la birlikte başladı. Ancak, üniterleşme uzun bir süreçti: Ülke ölçeğinde parasallaşma ve iç ticaretin gelişmesi ertesinde müsbet sonuçlar alınabilecekti. Nitekim Türkiye'de de parasal üniterleşme Cumhuriyet'in ilk on yıllarına değin sürdü. Parada üniter yapının yanı sıra ölçeklerde de aynı tür bir gelişme zorunluydu. 1867'de başlatılan ondalık sistemine geçiş süreci 1931 Ölçüler Kanunu ile amacına ulaşabildi. 1844 para reformu, Osmanlı lirası, mecidiyye ve kuruşu temel para birimleri olarak benimsemiş, kağıt üzerinde yüz kuruşun bir Osmanlı lirası edeceğini kabul etmişti. Bundan böyle Osmanlı lirası, mecidiyye ve ku-

ruş temel para birimleriydi. Yirmi kuruşluk gümüş mecidiyyeler ilk kez bu tarihte tedâvüle sokulmuştu. Böylece çift metal usulü (bimetalizm) benimsendi. Bu tarihte gümüş fiyatının altına oranı bire on altı dolayındaydı. Sikkelerin vezin ve ayarı bu orana göre düzenlenmiş, ondalık esasına göre bir lira yüz kuruş ve bir gümüş mecidiyye yirmi kuruş olarak kesilmiştir.⁷ Para reformu için İngiltere'den Londra Darphanesi'ndeki makinelere benzer bir donanım getirilmiş, Avrupa'dan mühendis kimyager ve ustabaşılar çağırılmıştı. O zaman Darphane müdürü Duzoğlu Agop Çelebi idi. Bundan böyle paranın vezin ve ayarı üzerinde oynama dönemi son buluyor, "tezyif-i meskûkât devri" denilen devir kapanıyordu. Üniter para sisteminin önemi Tanzimat ertesi Osmanlı para sistemi ayrıntılandırıldığında belirgin bir biçimde ortaya çıkıyordu. 19. yüzyıl Osmanlı ülkesinde beş tür tedâvül aracı vardı:

1. 1844 öncesi tedâvüle sürülmüş olan değişik vezin ve ayarda, beşlik, altılık, noktalı beşlik türü çeşitli paralar; diğer bir deyişle "zayıf akçe" 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu'na kadar zaman zaman piyasadan çekildiyse de, para darlığı karşısında tekrar piyasaya sürüldü. Öte yandan bazı yörelerde alışkanlıklar bu paralara rağbet edilmesine neden oldu. Meselâ Suriye'de altılık ve beşlik prim yaptı. İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik, iki kuruşluk) ve dörtlük (dört kuruşluk) arandı.

2. 1844 para reformuyla kesilen ondalık esaslı "sağ akçe"ler, "akçe farkı" nedeniyle istikrar unsuru olmaktan çıktı. Gümüş 1873'ten itibaren dünya piyasalarında değer yitirdi. Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerinde yazılı değerleriyle gerçek alım güçleri arasında fark doğdu.

3. 1840'dan itibaren piyasaya sürülen kağıt paralar ya da kaime ve evrâk-ı nakdiyyeler tedâvül gören diğer araçlardı. Osmanlı üç kez kağıt para deneyimine girişti. Bunların ilk ikisi hüsranla sonuçlandı. Üçüncüsü ise Cumhuriyet dönemi kağıt para rejiminin temelini oluşturdu. 1915'ten itibaren piyasaya sürülen "evrâk-ı nakdiyye", bir anlamda Merkez Bankası kağıt paralarına kadar tedâvülde kaldı.

4. Osmanlı Bankası'nın kuruluşuyla birlikte (1863) tedâvüle çıkarılan Osmanlı banknotları sınırlı tedâvül gücüyle 1947 yılına değin piyasada görüldü. Ancak, bu banknotların Batı'daki benzerlerinin işlevini gördüğünü söylemek güçtür. Bunlar tedâvül aracı olarak kullanılmadı.

5. Yabancı paralar; franklar, talerler, rubleler, kranlar, rupiler her zaman Osmanlı topraklarında serbestçe kullanıldı. Kimi yörelerde hâkim para konumu kazandı.

Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacmindeki gelişmeler ve bunun iç ticaret üzerindeki etkileri sonucu ülkede zaman zaman para darlığı çekildi. Yukarıda belirtilen beş tür tedâvül aracının aynı anda geçerli olması bu darlıktan kaynaklandı. Maden para esas üzerine kurulu bir düzende para arzını dilediğinde artırmak, ya da kısmak olanaksızdı. Bu nedenle yönetimlerin para politikaları çok daha "katı"ydı. Batı, para talebindeki genişlemeleri "banknot" çıkaran "merkez" bankaları aracılığıyla ve para benzeri dolaşım araçlarıyla karşılıyordu. Osmanlı ülkesinde ise hiçbir zaman gerçek anlamda tedâvül aracı "banknot" olmadı. Osmanlı Bankası'nın banknotları çok sınırlı bir kesimin para transferlerinde kullanıldı. Yoksa piyasada günlük alışverişlerde banknot görülmedi. Çek ve para benzeri araçlar ise Osmanlı'da çok sınırlı kullanım alanı buldu. Bunlardan en yaygın olanı poliçelerdi. Çek kullanımını ise ancak 1914'te yasallaştı. Ticarî ilişkilerin geliştiği, ekonominin parasallaştığı bir ortamda piyasada oluşan para kıtlığı ancak yabancı paralarla karşılandı. Özellikle payitahta uzak yörelerde yabancı paralar günlük işlemlerde çok sık kullanıldı. Yemen'de Maria Theresa taleri, Filistin ve Hicaz'da seyyahların ve hacıların getirdikleri Fransız napolyonu ve frangı, Maria Theresa taleri ve Rus Rublesi serbestçe dolaştı.⁸ Trabzon ve civarında Rus rublesi (hatta kağıt ruble), Bağdad ve Basra'da İran kranı ya da Hint rupisi aranan para türleriydi. Para darlığının yanı sıra iktisadî ilişki ağı yabancı paraların işlem görmesinin bir başka nedeniydi. Kambiyo işlevi görecekt etkin kurumların oluşmadığı bir ortamda, üretici ya da tüccar ilişki kurduğu ülke parasını kabul etmek zorundaydı. Meselâ, Antalya ve İnebolu'da Mısır'a meyya ve kereste ihracı İngiliz lirasını geçer akçe kıldı. Keza, Üsküp'te üzümlü ticareti Bulgaristan'dan ve Sırbistan'dan getirilen napolyonlara yönelik talep doğurdu.

Osmanlı maden para sisteminin 19. yüzyılın son çeyreğinde karşılaştığı sorun gümüşün altın karşısında değer kaybından kaynaklandı. 1844'te Tashîh-i Ayâr'la belirlenen altın-gümüş değer oranının zamanla değişmesi, bimetallik Osmanlı para sistemini güç durumda bıraktı. 1870'li yıllardan itibaren altın-gümüş değer oranı değişmeye başladı. 1873'te 16'ya, 1878'de 18'e çıktı. Bu geliş-

me sürekli altının lehine seyretti. 1886'da 20, 1900'da 33, 1910'da 38'e ulaştı. Bu yıllarda tüm Avrupa ve Latin Amerika ülkeleri bimetalizmi terk ederek monometalizmi benimsedi. Babiâli dünya para piyasasındaki gelişmelere uyum sağlamakta gecikti. Ya da monometalizme geçişi sakıncalı buldu. Kıymetli maden stoklarının sınırlı olduğu bir ülkede tek metali özendirmek tedâvül araçlarını daha da daraltabilirdi. Bu arada gümüş paralara içerik değerinin üzerinde değer atfedilmesi ülke dışına altın sızmasına neden oldu. Ancak, halk arasında altın gömü oranının yüksekliği ve günlük ödemelerde gümüş paranın yaygınlığı bu sızıntıyı sınırlı tuttu. Bu arada mükellefin vergisini sınırsız bir şekilde gümüş para ile ödeyebilmesi Hazine'yi zarara soktu. Osmanlı'da para spekülasyonu giderek yaygınlaştı. Altın gümüş oranı zamanla değişmiş, çift metal usulü maden para piyasasının oluşumuna yol açmıştı. 1873'den itibaren dünya piyasalarında gümüşün değer yitirisi, Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerinde yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark yaratmıştı. Yabancı tüccarlar, hattâ elçilikler, konsolosluklar giderlerini yurt dışından getirttikleri gümüş külçeleri Darphane'de paraya dönüştürerek ödüyordlardı. Gelirlerin gümüş akçeyle toplanıp giderlerin çoğu kez altın para olarak ödenmesi Hazine'yi altın ile gümüş para arasındaki gerçek değer farkı oranında kayba uğratiyordu. Babiâli er geç bimetalizmden ayrılmak zorundaydı. Ancak piyasadaki para talebini göz ardı edecek önlemler alamazdı. Temel tedâvül aracı 20 kuruşluk gümüş mecidiyyeler ve bunun altındaki ufak maden paralardı. "Akçe farkı" diye adlandırılan bozukluk darlığı ya da gümüşün zamanla değer yitirmesi sonucu altın mecidiyye ile bozukluklar ya da değişik maden içerikli paralar arasında oluşan kambiyo sarrafa büyük kazanç kapısı açmıştı. Üç beş kuruşu denkleştiren sarraflığa soyunuyordu. Bir tür "para borsası" oluşmuştu. Altınla gümüşün oranı kimi kez günlük değişimlere uğruyordu. Bu koşulların spekülâtif girişimlere ortam oluşturması doğaldı. 1844'te oluşturulan Osmanlı metal para düzeni giderek çöküyordu. Bir an önce Batı'dakine benzer kararların alınması ve bimetalizmden ayrılınması gerekiyordu.

Meskûkât-ı Osmaniyye Karâr-nâmesi

Altın gümüş oranı zamanla değişmiş, çift metal usulü maden para piyasasının oluşumuna yol açmıştı. Nitekim, 1873'ten itiba-

ren dünya piyasalarında gümüşün değer yitirışı, Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerindeki yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark yaratmıştı. Bu yıllarda devlet gelirleri gümüş akçeyle toplanmakta, mükellef vergisini sınırsız bir şekilde gümüş parayla ödeyebilmekteydi. Devlet giderleri ise çoğunlukla altın para olarak ödeniyordu. Bunun sonucunda Hazine, altın ile gümüş para arasındaki gerçek değer farkından kayba uğruyordu.⁹ Babiâli bu durumu göz önünde bulundurarak ilk önlem olarak özel kişiler adına gümüş mecidiyye darbına son verdi. Ancak bu karar kısa sürede uygulamaya sokulamadı. 9 Ocak 1881 tarihli Meskûkât Karâr-nâmesi'yle monometalizm doğrultusunda önemli bir adım atıldı. Altın standardı kabul edildi. Osmanlı Lirası Osmanlı para sisteminde birim oldu. Gümüşe kabul haddi kondu. Tedâvüldeki sikkelerin büyük bir kısmının gümüş para oluşu nedeniyle, gümüşün gerçek değerindeki düşüş sonucu, üzerinde 20 kuruş yazılı mecidiyyenin Hazine'ce 19 kuruştan alınması ve diğer gümüş ufaklıkların da aynı esas üzerinden işlem görmesi kararlaştırıldı. Bundan böyle mükellef 100 kuruşluk bir vergi borcu için devlete gümüş akçe olarak 105 kuruş 10 para ödeyecekti. Köşe sarraflarında ya da serbest piyasada gümüşün değeri daha da düşüktü. Altın lira karşılığı 108 gümüş kuruş verilmekteydi. Halk bu nedenle sarrafa para bozdurup vergi yükümlülüğünü gümüş para ile yapmayı tercih ediyordu. Bu koşullarda mecidiyye talebi sürekli arttı. Bu talep kısmen yurt dışında basılan ve yurda kaçak sokulan tam ayar ya da düşük ayar gümüş paralarla giderildi. Öte yandan gümüş mecidiyye ve aksamına talebin artması gümüş sikkenin daha da değer yitirmesini önledi.

Bu gelişmeler sonucu 20. yüzyıl Osmanlı toplumunda kuruşun Osmanlı lirasına oranla üç değişik değeri ortaya çıkmıştı. İlki altın liranın yüzde birini oluşturan "altın kuruş"tu. İkincisi, teamülün gelişen, 108 adedi bir altın lira eden "gümüş kuruş" ya da "hakikî kuruş"tu. Üçüncüsü ise 19 tanesi 20 kuruşluk mecidiyyeye eşit olan "mirî kuruş" ya da "mevzûa kuruş"tu. Mirî kuruş, genellikle "mecidiyye 19 kuruştan" adıyla anılıyordu. Bu esasa göre, piyasada 108 kuruşa eşit olan bir lira "mecidiyye 19 kuruştan", mal sandıklarında $108 \times 19/20 = 102,60$ mirî kuruş üzerinden işlem görüyordu.¹⁰ İkinci Meşrutiyet yıllarında para sistemindeki karışıklığın diğer bir boyutu, ufak paraların mecidiyye ve altın liraya oranlarının ötesinde, üzerlerinde yazılı değerlerden farklı bir bi-

çimde alım gücüne sahip olmalarıydı. Genellikle ufak para darlığı ufaklıkların değerini yükseltiyordu. İstanbul'da mecidiyye ve yarım mecidiyyenin rayici bir Osmanlı lirasına karşılık 108 kuruş olduğu hâlde çeyrek mecidiyye 107 kuruş 20 para, bir ve iki kuruşluklar 103-104, on ve yirmi paralıklar ise 99-101 kuruş ediyordu. Bu fiyatlar da piyasanın durumuna göre değişiyor, halk elindeki paranın satın alma gücünün her gün değiştiğine tanık oluyordu. Talebi karşılayamayan ufaklıkların büyük paralardan daha değerli oluşu nedeniyle ticaret erbabı müşterilerine mümkün olduğu kadar büyük para veriyordu. Halk ise elindeki parayı günlük alışveriş için sarraflara bozdurmak zorunda kalıyor, diğer bir deyişle talep ettiği malı satın alabilmek için gerekli parayı sarraflardan satın alıyordu.¹¹

Osmanlı madenî sikkesi, ayrıca yöreye göre farklı değerler kazanmıştı. İzmir'de alışveriş "çürük kuruş" diye adlandırılan hayalî bir kuruluşla görülür, bunun değeri ticarî işleminin niteliğine göre değişirdi. Perakende ticaret ve araba ücretlerinde birim olarak kullanılan çürük kuruş mecidiyyenin 33'te birine, diğer bir deyişle Osmanlı lirasının 178'de birine eşitti. Örneğin bir malın perakende etiket fiyatı 7 kuruş olursa, mecidiyye = 33 kuruş hesabıyla $7 \times 20/33 = 4$ kuruş ödenirdi. Diğer ticarî işlemler için de, malın cinsine göre kuruşun değeri değişir, her tür mal için ayrı bir rayiç uygulanırdı (Tablo: I). Perakende küçük ticarî işlemlerde fiyatlar "metelik" (10 paralık) ve "oktaraki" ya da "sekizlik" (sekiz meteliğe eşit olan iki kuruşluk) üzerinden belirtilirdi. Öte yandan İzmir ticaret erbabı ticarî işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantı kurmak için "kambiyo kuruşu" adını verdikleri özel bir kuruş kabul etmişti. Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu bir Osmanlı lirasına eşitti.¹² Diğer vilayetlerde parasal işlemler İzmir'deki kadar karmaşık değilse de, çürük kuruş ve kambiyo kuruşu benzeri para birimlerine ülkenin birçok yöresinde rastlanıyordu. Hazine'nin soruşturması üzerine vilayetlerden alınan yanıtlardan, İkinci Meşrutiyet yıllarında Osmanlı topraklarında altın ve gümüş paranın 88 tür rayici olduğu ortaya çıkmıştı. Osmanlı para sisteminde yörelere göre halkın farklı sikkelere alışmış olması, bu paraların gördükleri rağbet oranında değer kazanmalarına neden oluyordu. Örneğin Suriye'de altılık ve beşlikler prim yaparken, İzmir'de sekizlik (oktaraki) ya da ikilik = iki kuruşluk) ve dörtlük (dört kuruşluk) aranılıyordu. Yukarıdaki tanımlar dışında "sağ pa-

Tablo: 1 - İzmir yöresinde mal türlerine göre çürük kuruşun mecrediyye ve lira üzerinden değeri

1908 yılı

	Mecidiyye	Lira
Arpa, kum darı, susam, bakla, yulaf, mısır pirinci, haşhaş tohumu ve genel olarak alışverişlerde	20 05	110,07
Hinta, dakik, kepek, çavdar, sarı darı, nohut, burçak, kendir tohumu, zeytinyağı, sabun, fasulye, börülce, keten tohumu, sadeyağ, patates, soğan, tütün, ip ve gemi takımları	33 25	182
Pamuk, pamuk ipliği, kendir, çuval, maden kömürü, yün, kitre, çehri, mazi, kök boya, palamut, siyah kuru üzüm	22 15	125
Kahve, şeker, pirinç	25 06	135,20
Gazyağı, çivit, afyon, demir, halı, öküz, koyun, kuzu, keçi, oğlak, tavşan derileri ve pamuk tohumu	20	108
Razakı ve çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir	23 50	128

Kaynak: *Aydın Vilâyet Salnâmesi*, 25. defa, Vilâyet Matbaası, Hicrî 1326, s. 234-235.

1914 yılı

	Mecidiyye	Lira
Afyon, kuru koza, deri, tütün	20	108
Arpa, bakla, darı, pamuk, susam tohumu	20 40	110,10
Pamuk, palamut, zamk, mazi, kuru üzüm	23 15	125
Sultaniye, incir	23 90	129
Manifatura, pamuk ipliği	25 05	135,25
Zeytinyağı, mısır, beyaz darı, nohut	33	178,20
Buğday, dakik, mazo koza	33 30	182

Kaynak: Hasan Ferid, *Nakit ve İtibâr-ı Malî*, 1. kitap: Meskûkât, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1331, s. 256.

ra”, “çürük para” ve “lira para” yaygın kullanılan terimlerdi. Genelde gümüş mecrediyye 19 kuruş hesabıyla olan değerine “sağ para”, ve mecrediyye 20 kuruş hesabıyla olan değerine de “çürük para” denirdi. Osmanlı lirasının 100 kuruş hesabıyla olan kıymeti “lira para” idi. Sağ parayı çürük paraya, ve çürük parayı sağ paraya çevirme “usul”leri cep takvimi vb. pratik yayınlarda yer alıyordu.¹³

Osmanlı para sistemini karmaşıklaştıran diğer bir neden, yukarıda görüldüğü gibi, yabancı paraların ülke sınırları içerisinde serbestçe tedâvül görmesiydi. Merkeze uzak yörelerde çoğunluk-

la ticarî ilişkilerin yürütüldüğü yabancı ülke paraları kullanılırdı. Osmanlı para sistemi tüccarın ve esnafın başvurduğu yöntemlerle daha da içinden çıkılmaz bir hâl alıyordu. Kimi tüccar fiyat düşüreceğine Osmanlı lirasına farklı değer biçerek müşteri çekmeye çalışıyordu. Osmanlı para sisteminin giderek karmaşıklaşan yapısı sarraflık kurumunun yaygınlaşmasına neden olmuş, İstanbul gibi büyük kentlerde, hemen hemen her sokakta bir köşebaşı sarrafı türemişti.

İslah-ı Meskûkât Komisyonu

1844 para reformu ile ondalık sisteme geçilerek Osmanlı parasına çeki düzen verilmişti. Osmanlı altını ya da lirası 100 kuruş, gümüş mecdiyye 20 kuruş, altın gümüş oranı ise $\frac{1}{16}$ olarak saptanmıştı. Muhasebe kayıtları kuruş ve para esaslı üzerine tutuluyordu. Altın Osmanlı lirasının alt birimleri 50 altın kuruş, 20, 5 ve 2 gümüş kuruş, 1 nikel kuruş, $\frac{1}{2}$ kuruş ya da 20 para ve $\frac{1}{4}$ kuruş ya da 10 para idi. Ancak zamanla gümüş altına oranla değer yitirdi ve birçok ülkede çift metal sistemi terk edildi. Gümüş rağbetten düştü. Ancak bu gelişmeler ışığında Osmanlı gerekli önlemi almadı ve eskiden olduğu gibi Darphane'ye getirilen bütün gümüşleri sikkeye dönüştürmeye devam etti. Zamanla piyasada altın ve gümüş sikkeler arasında bir fark doğdu. Bunun yanı sıra mağşuş sikkelerin piyasadan kaldırılması gerekirken bunlar da basılmaya devam etti. Bakır sikkeler için piyasada daha belirgin bir fark oluştu. Böylece ortaya çürük para, sağ para sorunu çıktı. 93 Harbi (1876) sırasında para sorunu had safhaya ulaştı. Osmanlı lirası beşlik ve metelikle 130 kuruşa kadar yükseldi. Bakır para ile Osmanlı altın lirası 560 kuruşa çıktı. Savaş harcamaları nedeniyle tedâvüle sürülen kaymelerle birlikte altın ve gümüş sikkeler artık mal gibi alınıp satılıyordu. Pullar ve cemaatlerin çıkardıkları biletler, fişler para işlevi görmeye başladı.

1873'te Osmanlı lirası gümüş para ile 101,5 kuruşa, 1875'te 102,25 kuruşa ve 1876'da 103,15 kuruşa çıkmıştı. Fransa'da ve Latin İttihadı ülkelerinde özel şahıslar adına gümüş sikke basılmasına son verildiği hâlde Osmanlı darphanesi özel şahıslara gümüş sikke basmaya devam ediyordu. 1877 yılında altın lira 105 kuruşa ve ertesi yıl 106,5 kuruşa yükseldi. Altın liranın gümüş kuruşla değeri 1879'da 107 kuruşa ve aynı yıl sonunda 108 kuruşa ulaştı. Gümüşün sürekli değer kaybetmesi üzerine 1878'de yalnız devlet

malı gümüşten sikke basılması karara bağlanmıştı. Ancak bir süre daha darphaneye daha önce teslim edildiği gerekçesiyle gümüş sikke basımına devam edildi. 16 Aralık 1879 (4 Kânûn-ı evvel 1295) tarihli Meskûkât Karâr-nâmesi ile devlet hesabına dahi gümüş basılmasına son verildi.¹⁴ Mağşuş sikkelerin fiyatları yarıya indirildi. Mecidiyye fiyatı da % 5 düşürüldü. Böylece Meskûkât Karâr-nâmesi yayınlandıktan sonra Cihan Harbi'ne kadar geçen sürede altın lira piyasada 107,5 ile 108,5 arasında dolandı. Bu süreye zarfında darphane altın sikke basmayı sürdürdü. Gümüş sikke basılmadığı hâlde oranın korunmasında gümüşün sürekli değer kaybı, yabancı ülkelerde tam ayar mecidiyye basılarak ülkeye sokulması ve yitirilen Osmanlı topraklarından mecidiyyenin tedâvül gördüğü coğrafyaya sürekli gümüş sikke ihracı etkin oldu. Meskûkât-ı Osmaniyye Karâr-nâmesi 1844 reformundan beri süre gelen çift metal sistemini kaldırmış ve tek maden altın sistemini benimsemişti. Ancak "meskûkât-ı Osmaniyyede vâhid-i kıyasi Osmanlı altınıdır" denmesine karşın gümüş sikkeler için kabul hadli konmadığı, yani gümüşün satın alma gücü sınırlanmadığı için bir tür "topal mikyaz" diye bilinen bir sistem benimsenmiş oldu. Kararname gereğince devlet varidatı altın olarak hesap ve tahsil edilecekti. Ancak gümüş sikke "mecidiyye on dokuz kuruş" oranıyla kabul gördüğünden devlete gümüşle ödemede bulunmak kâr getiriyordu. Devlete yüz kuruş borcu olan bir altın lira vereceğine piyasada altın lirayı bozdurarak 107,5 ile 108,5 kuruş arasında, diyelim 108 gümüş sikke alıyor, öderken "mecidiyye on dokuz" kuruştan ödeyerek üç kuruş civarında bir kazanç elde ediyordu. Devlete borcu olanın altınını bozdurup gümüş ve mağşuş sikke ile ödemesi kaçınılmazdı.

14 Mart 1909 tarihinden itibaren Osmanlı lirasının nizami değeri yüzde 2,6 artırıldı. Bundan böyle altın liranın mal sandıklarına 102,6 kuruş olarak kabulüne karar verildi. Bu karar mal sandıklarına altınla ödemeyi özendirmeye yönelikti. Mağşuş sikkelerin bir türlü tedâvülden kaldırılamaması ve dünyada gümüşün altına oranla değer yitirmesi Osmanlı topraklarında çürük para, sağ para sorununu piyasanın bir parçası hâline getirdi. Ülkenin dört bir yanında değişik para değerleri ve ticaretin türüne göre farklı hesap yöntemlerini cari kıldı. Yapılan incelemeler sonucu değişik sikke türleri nedeniyle devletin her yıl yarım milyon lira zarar ettiği ortaya çıktı. Ülkenin değişik yörelerinde altın ve gümüş

müş sikkelerin 88 farklı rayici olduğu görüldü. Merkezden uzaklaşıkça altın lira ve gümüş mecdiyyenin kuruşla karşılığı yükseliyordu.¹⁵ Kudüs'te altın 255, mecdiyye 47, Hicaz'da altın 296, mecdiyye 54 getiriyordu. İstanbul'un yanı başında Selânik vilayetinde bile altın 154, mecdiyye 28,20 değerindeydi. Kimi vilayetlerin kazaları arasında bile fahiş fark gözleniyordu. Aydın'da kimi kazalarda mecdiyye 22,50, lira 120, kimilerinde ise mecdiyye 33,10, lira 178,5 idi. Hükûmet önlem olarak mecdiyyenin asıl fiyatına döndürülmesi, mecdiyye ile diğer gümüş sikkeler arasındaki oranın da buna uydurulması ve eski mağşuş sikkelerin ufaklık sikkelerle değiştirilerek tedâvülden kaldırılmasını önerdi. Bu amaçla 14 Aralık 1909 (1 Aralık 1325) günü Fransa Sayıştay Başkanı Mös-yô Lora'nın, (komisyona daha sonra Türkiye Millî Bankası Genel Müdürü Sir Babington Smith başkanlık edecek¹⁶) başkanlığında Islah-ı Meskûkât Komisyonu kuruldu. İlk kez 14 Temmuz 1909 günü toplanan komisyonda Meskûkât İdaresi Müdürü Divan-ı Muhasebât üyesi iki kişi, Posta ve Telgraf Nezâreti Muhasebecisi, Hazine, Rûsûmât Müdüriyet-i Umûmiyyesi ve Defter-i Hâkânî'den birkaç kişi, Osmanlı Bankası, Türkiye Millî Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Selânik Bankası direktörleriyle Banque Française ve Turuk-ı Umûmiyye, Reji İdaresi, Anadolu Demiryolu Şirketi ve İstanbul Osmanlı, Fransız, İtalyan, Yunan ticaret odaları temsilcileri yer alıyordu.¹⁷

21 Haziran 1911 günü Maliyye Nezâreti'ne sunulan raporda önce durum tespitine gidiliyor ve geçmişe gönderme yapılarak 1879'da gümüş basımına son verilmesinin doğru bir karar olduğu kaydediliyordu. Komisyon ülkede liranın 1/100'ü oranında altın kuruş, liranın 1/102,6'sı olan hakikî ya da gümüş kuruş ve yine liranın 1/108'i değerinde mevzua kuruş olmak üzere kuruşun üç değişik değeri olduğunu, bunlar dışında değişik yörelerde hesap parası olarak yine farklı kuruş türlerinin kullanıldığını belirtiyordu. Bu tür kuruşlar genellikle hayali ya da çürük para denilen kuruşlardı. Birçok malın değeri çürük kuruşla ifade ediliyordu. Çürük kuruşla bir kuruşluk sikke arasında genellikle doğrudan bir ilişki yoktu. Satıcının dileği doğrultusunda kuruş değeri belirlenen mecdiyyenin, çürük para kıymeti ne kadar yüksek gösterilirse sağ para kıymeti de o kadar düşüyordu. Sonuçta bir mecdiyye 19 kuruştan çok aşağıya geliyordu. Öte yandan ülkede değişik coğrafyalarda muhtelif yabancı sikke dolaşıyordu. Doğu Karade-

niz'in, Trabzon'un Rusya'yla hudud oluşu ve ticarî ilişkilerinin Rusya ile gelişkinliğinin yanı sıra bu yöre ahalisinin Rusya'ya gidip ekmekçilik, tütüncülük ya da işçilik yapmaları ve bu ülkede kazandıklarıyla ülkeye dönmeleri nedeniyle ruble bu yörede yaygın bir tedâvül aracıydı. Kudüs'e hac nedeniyle birçok yabancı geliyordu. Yabancı dini kuruluşlarda dışarıdan para yardımı alıyorlardı. Kudüs ve Beyrut'ta Fransız liraları ve gümüş frankları bol miktarda bulunuyordu. Antalya ve İnebolu'dan Mısır'a odun, kömür ve meyve ihraç ediliyor, karşılığında İngiliz lirası geliyordu. Zonguldak'tan yüklenen maden kömürü karşılığı Fransız ve İngiliz liraları yöreye giriyordu. Yemen'de Avusturya'nın 1780 tarihli Maria Theresa riyalleri esas sikkeyi oluşturuyordu. Cidde'de hacca gelen Hintliler ve orada iş tutan Hint tacirleri nedeniyle gümüş Hint rupisi geçiyordu. Hatta Cidde'de yabancı kağıt paralar bile kabul görüyordu.

Bu nedenle Osmanlı para sisteminin ıslahı için her şeyden önce "tevhîd" ya da "unification" kaçınılmazdı. Bu bir anlamda "sadeleştirme"yi de (simplification) gündeme getiriyordu. Ayrıca paranın "tahkim"i ya da "stabilisation"u gerekiyordu. Nihayet ülkedeki iş hacmine ve nüfusa oranla bozuk para sıkıntısının bu tür ufaklıkların pahalanmasına neden olduğu ve bundan da ancak sarraf ve muhtekirlerin yararlandıkları kaydediliyordu. Böylece Osmanlı para sisteminin ıslahı için "tevhîd" (unification), "sadeleştirme" (simplification), "tahkim" (stabilisation) ve "her yerde ihtiyaç nisbetinde her nev'i meskûkâtın bulunmasını temin etmek" olmak üzere başlıca dört ilke saptanıyordu. Tevhîdle kuruşun değişik türleri kaldırılarak sikkeler arasındaki fiyat farkının giderilmesi amaçlanıyordu. Sadeleştirmeyele karışık ve ondalık sistemle bağdaşmayan sikke fiyatlarının ve tüm çürük para hesaplarının ilgası ve 1 lira = 100 kuruş oranı benimsenerek her türlü "çürük kuruş"un tedâvülden çekilmesi öneriliyordu. Komisyon 1844 reformuyla basılan sikkeleri incelemiş, bunların vezin ve ayarlarında yakınılacak bir durum olmadığını tespit etmiş, ancak daha önceki altılık ve beşlik ve metelikle, sonradan basılan metelikleri mağşuş para olarak görmüştü. Bunların tedâvülden çekilmesi elzemdi. Tahkimle zaman ve yere göre değişmeyecek değerlerin saptanması hedefleniyordu. Ve nihayet her yerde tedâvülün ihtiyaçlarına göre yeteri miktarda sikke türü bulundurulacaktı. Komisyon, halkın bozuk para talebini karşılamak üzere, sarrafla-

rın yerini alacak “mübadele sandıkları”nın hükûmet tarafından açılmasını, girişilecek para reformuna önce İstanbul’dan başlanmasını, peyderpey diğer vilayetlerin reform kapsamına alınmasını şart koşuyordu.¹⁸

İslah-ı Meskûkât Komisyonu raporda belirlediği hedeflere varabilmek için devletin omuzlaması gereken yükü de belirliyordu. İlk evrede devlet gelirleri yılda 100.000 lira dolayında azalacaktı. Değişik sikke türleri arasında sabit değer üzerinden dönüştürme işlemini üstlenecek bankalar sendikasıyla yapılacak anlaşma gereğince yılda ayrıca 60.000 liralık bir masraf kapısı daha açılacaktı. Bu nedenle reform önerileri Meclis-i Meb’ûsân komisyonunca incelemeye alınmıştı. Ancak, komisyon çalışmaları 1911 yılında sona ermesine karşın Babiâli, Trablusgarp ve Balkan savaşları nedeniyle para reformunu sürekli ertelemiş, bu tür bir parasal operasyona girişebilmek için siyasal bunalımlardan uzak, istikrarlı bir ortam aramıştı. Oysa, savaşlar birbiri ardı sıra patlak vermiş, parasal sorunlar giderek büyümüşü. Bu arada komisyonun ufaklık para ile ilgili önerileri doğrultusunda bozukluk ihtiyacını karşılamaya yönelik bir milyon lira kadar nikel kuruştan 380.000 liralığı tedâvüle çıkarılmış ve geri kalanı ise sonradan eski sikkelerle değiştirilmek için ayrılmıştı.

Cihan Harbi öncesi para politikalarıyla ilgili en önemli mevzuat 7 Nisan 1914 (25 Mart 1330) tarihli “Battal meskûkât ve ihtiyat meskûkât için ihtiyat sermayesi teşkili kanunu”ydı. Bu yasayla 1844 reformundan önce basılmış altılık ve bunların yarımaları ve dörtte birleri ve beşlik ile yarımaları ve gümüş kuruş ve yirmi paralıklarla İkinci Mahmud devrinde basılmış beş, on ve yirmi paraya tedâvül eden eski metelikler, 26 Mart 1316 tarihli irade ile basılan on ve beş paralık yeni metelikler 1915 yılı başından itibaren tedâvülden kaldırılıyor ve nikel yeni meskûkâtla değiştiriliyor, bu arda gümüş yirmi paralık ve kırk paralıkların darbına son veriliyordu.

Tevhîd-i Meskûkât Kanunu

Savaş yıllarında Amerika’nın Osmanlı üzerine hazırladığı raporlarda Osmanlı parasının düzene girişi Osmanlı-Alman ittifakının olumlu sonuçlarından biri olarak niteleniyordu.¹⁹ Gerçekten Cihan Harbi ile birlikte Osmanlı para düzeni köklü dönüşümler geçiriyordu. Savaş yıllarında kağıt paranın da tedâvüle sürülmesiyle metal bazlı Osmanlı para sistemi işlerliğini hemen hemen

tümüyle yitirmişti. Kağıt paranın giderek piyasayı kuşatması ve miktarının sürekli çoğalması sonucu değerinin düşmesi üzerine önce altın, ardından gümüş sikkeler tedâvülden çekildi. Piyasanın bozukluk ihtiyacını karşılamak üzere çıkarılmış olan gümüş sikkeler de ortadan kayboldu. 20 Temmuz 1914 tarihli kanun²⁰ doğrultusunda kararlaştırılmış olan mağşuş sikkelerin tedâvülden çekilmesi ertelendi. Tedâvülden çıkarılmış olan eski mahşuş sikkeler ise yeniden tedâvüle sokuldu. Nikel sikke darb olunduğu hâlde bozukluk sıkıntısı bir türlü giderilemiyordu. Bunlara ilaveten gümüş sikke basıldı. Piyasa, maden görünce sünger gibi emiyordu. Nihayet yirmi ve beş kuruşluk kağıt para basılmasına karar verildi. Ancak yürürlükte olan mevzuata göre bir altın lira 102,60 kuruş ve bir mecidiyye 19 kuruş rayiçe tedâvül görüyordu. Oysa bir liranın 2 ½ ve 5 katı kağıt paralarla ½ ve ¼ lira karşılığı kağıt paralar, kağıt lira ile altın lira arasındaki fark oranında tedâvül ettiği hâlde, çıkarılacak olan 20 ve 5 kuruş değerindeki kağıt paraların ne altın lirayla ne de gümüş mecidiyyeyle tam orantıları olamayacaktı. Geçmişteki altın kuruş, gümüş kuruş, mirî kuruş, kambiyo kuruşu türü işlemleri giderek çapraşık bir hâle sokan kuruş türlerine bir de kağıt kuruş eklenecekti. Kuruş hesabı her geçen gün daha da karmaşık bir görünüm kazanıyordu. Bu koşullar altında Babiâli, köklü bir reforma giderek, altın lira ile gümüş mecidiyye ve mecidiyyenin diğer alt birimi gümüş kuruşların 1844'teki oranlarına döndürülmesi için karar aldı. 8 Nisan 1916 tarihli Tevhîd-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkatı'nı çıkararak Islah-ı Meskûkât Komisyonu'nun önerisini yürürlüğe soktu.²¹

Tevhîd-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkatı'nın önemini vurgulayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası "pek karışık olan usul-i meskûkâtımız[ın] halkın o kadar iltizam eylediği bir şekl-i basiti ahz" ettiğini belirtiyor, "bu sayede Osmanlı ticaret ve ziraat ve sanayi'inin Osmanlı maliyesinin pek çok fevâid iktitâf eyliyeceğinde"n şüphe etmiyordu.²² Bu kanunla yürürlükte olan topal çift metal mikyasa sisteminden altın sistemine geçiliyordu. Bundan böyle para da değer ölçüsü altın, para birimi kuruştı. İngiltere'nin 1816 tarihinde ihdas ettiği ve 1854'te Portekiz'in, 1873'te İtalya'nın, 1875'te İskandinavya'nın, 1878'de Finlandiya'nın, 1890'da Romanya'nın, 1892'de Avusturya'nın, 1897'de Rusya ve Japonya'nın, 1897'de Peru'nun benimsediği altın sistemine Osmanlı da dâhil olmuştu. Topal çift metal sistemi Osmanlı'nın yanı sıra

Latin İttihadı ülkelerinde ve Hollanda, İspanya, ABD ve Meksika'da geçerliydi. Şüphesiz çift metal sisteminin savunulan yönleri de vardı. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında altın makyası ile bimetalizm arasındaki görüş farklılığı sürekli gündemde kalmıştı. Altın makyasın kabulü gümüşün nakid konumundan çıkışı ve külçe hâlinde satılması demekti. Cihan Harbi öncesi tedâvülde olan en az 15-16 milyon lira tutarındaki mecidiyyenin külçeye dönüşmesi savaş öncesi fiyatıyla üzerindeki değerin yarısını ancak getirebileceği için devlete büyük ölçüde zarar kaydolacaktı. Her ne kadar savaşla birlikte gümüş tekrar değer kazanmışsa da, altın sistemine geçildikçe gümüş değer yitirecekti. Öte yandan gümüş yasal nakit konumundan çıkarılınca bankaların banknot karşılığı tek değer olan altın tedariki konusunda güçlûge düşmeleri kaçınılmazdı. Fransa'da Fransa Bankası, gümüş beş franklıklar sayesinde, banknotlara karşı teminat olarak sakladığı ankesi kolayca koruyabilmiş, para ve kredi buhranlarında diğer ülkelerin bankaları gibi iskonto haddini yükseltmek zorunda kalmamıştı. Üçüncü olarak, çift metal sisteminde meskûkât miktarı daha boldu; fiyatlar bu nedenle daha yüksek düzeyde oluşuyordu ve bu durum üretimi özendiriyordu. Tek metal mübadeleyi yalnız altına hasreterek para miktarını sınırlıyor ve paranın değerini yükselterek, fiyatların düşüşüne ve üretimin bundan olumsuz etkilenmesine neden oluyordu. Son olarak çift metal sistemi nakit değerinin istikrarını koruyordu. Paranın değeri yalnız miktarından kaynaklanmıyorsa da, miktarın da bir değeri oluşturmada önemli bir etmen olduğu biliniyordu. Değer değişikliklerini en çok etkileyen o madenin üretimiydi. Mevcut kitle ne kadar fazla olursa yeni üretim o kadar büyük bir kitle üzerinde etki doğuracağından değişiklik o kadar az olurdu. Oysa yalnız tek bir madenin geçerli olduğu ortamda yeni üretim bunun değerini daha kolaylıkla değiştirebilirdi. Gerçi kitle büyük olduğu durumda nakdin değerinin hem altın hem de gümüş madeninden gelecek değişikliklere tâbi olacağı, bu nedenle iki kitleye karşı iki madenden doğacak değişikliklerle, bir kitleye karşı bir madenden gelen artışın arasında bir fark olmayacağı düşünülebilirdi; ancak her iki madende de üretim artışının ya da düşüşünün aynı zaman ve oranda olması olasılığı pek azdı. Bu tür değişikliklerin diğer maden değerindeki değişikliği gidererek daha az oranda piyasayı etkilemesi olasılığı yüksekti. Tedâvüldeki paranın yarısının altın yarısının gümüş ol-

duğu bir ortamda altında % 5 oranında bir artış ve gümüşte % 2 oranında bir düşüş görölse, altın artışının kısmen gümüşteki düşüşle karşılanacağı ve paranın değerindeki azalışın bunun sonucu olarak daha düşük kalacağı söylenebilirdi. Oysa yalnız bir maden olduğu zaman bu madenden doğacak her türlü değişiklik, başka bir güç tarafından dengelenmediği için, değer değişimi daha belirgin olurdu. Paranın değerinin sürekli değişmesi ise para sistemi için sakıncalıydı. Çok sayıda koldan su alan bir nehrin akışı daha düzenli olurdu. Dört tekerlekli araba, iki tekerlekli arabaya oranla daha az sallardı. Ve nihayet iki madenden güç alan bir para sistemi tek madene oranla daha düzenli bir para piyasası oluştururdu. İşte bu tür gerekçeler çift metal sistemini uzun yıllar birçok ülkede geçerli kıldı.²³

Ancak, Osmanlı'nın altın sistemine geçmesine rağmen, ihdas olunan fiili mikyasa altın değil, 1915 yılında tedâvüle sürülen kağıt para idi. Altın ve gümüş kağıt parayla alınıp satılan bir mal konumuna düşmüştü. Gümüş sikkeler için sınırsız ibra gücü kaldırıldı. Gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri yürürlüğe kondu. Sikkelerin vezin ve ayarları saptanarak sikke adedi sınırlandı. Yalnız nikel, gümüş ve altın sikkelere cevaz verildi. Ülkenin değişik yörelerinde uygulana gelmekte olan değişik akçe rayicileri son buluyordu. Geçici bir madde ile mağsus sikkelerin tedâvülde kaldığı sürece nikel meskûkât gibi işlemi görecekları kaydedildi.²⁴ Tevhîd-i Meskûkât Kanunu ertesinde kuruş bazında kağıt para basımına yol açıldı. Yasayı izleyen günlerde Maliye, Düyûn-ı Umûmiyye yönetimiyle bir sözleşme imzalayarak, üçüncü tertip kağıt paradan 1,5 milyon liralığını 5 ve 20 kuruşluk olarak bastırttı. Ancak, 5 ve 20 kuruşluk kağıt paralar da ufaklık darlığının giderilmesinde yeterli olmamış, altın ve gümüş sikke gömüsü ardından her türlü maden paranın piyasadan çekildiği bir ortamda, tüm alışveriş işlemlerinin kağıt paralarla sürdürülmesi kaçınılmaz olmuştu. Nitekim kısa bir süre sonra Babıâli tedâvüle 1 ve 2,5 kuruşluk kağıt para ile aynı işlevi görecek 5 ve 10 paralık posta pulları çıkararak maden paradan tümüyle arınmış para sistemini benimsemek zorunda kalmıştı.²⁵

Kağıt para sistemi Babıâli'nin parasal sorunlarına çözüm getirememişti. O güne değin malın değerini altın üzerinden saptamaya alışmış Osmanlı, bu kez kağıt paranın altına göre rayicini belirliyor ve o doğrultuda malına fiyat biçiyordu. Oysa ülkede altın do-

laşımı sınırlanmıştı. Bir ordu mıntukasından diğerine altın gönderilemiyordu. Öte yandan posta idareleri grup muamelesini kaldırmış, altının ülkede tedâvül fiilen durdurulmuştu. Kağıt paranın altına oranla değeri değişik yörelerde belirgin farklılıklar göstermeye başlamıştı (Tablo: II). Başkentten uzaklaşıldıkça kağıt paranın değeri düşüyordu. 1917 Mayısında 100 kuruşluk kağıt para İstanbul'da 35 kuruşa tedâvül ederken, Konya'da 30, Halep'te 25, Musul'da 10, Bağdad'ın diğer yörelerinde 8 kuruştan fazla maden para ile değiştirilmiyordu.

Tevhîd-i Meskûkât Kanunu sarraflığı resmen kaldırmış olmasına karşın ortalıktaki para buhranı sarraflıkla ilişkisi olmayanları sarraf yapmıştı. Mayıs 1916'da yarım liralık bir kağıdı iki çeyreklik kağıt parayla değiştirebilmek için Ankara'da 1,5 kuruş maden para vermek gerekiyordu. Kağıt para miktarı arttıkça piyasada buhran ağırlaşıyordu. Tevhîd-i Meskûkât Kanunu ertesi ufaklık kağıt paralar ortaya çıkınca bu kez pazarda mal bulunmaz oldu. Anadolu'da, Irak ve Suriye'de köylü kağıt parayı hemen hemen hiç tanımıyor ve malına karşılık maden para istiyordu. Bu koşullarda köylerde, hattâ bazı kasaba ve kentlerde alışverişte bulunabilmek için önce eldeki kağıt parayı madenî para ile değiştirmek gerekiyordu. Bu arada bazı idarî birimler, merkezden bağımsız olarak kendi başlarına çözüm aramaya koyuldular. Nitekim İzmir Valisi Rahûni Bey, ufaklık buhranının üstesinden gelebilmek için kendi bildiğince birer kuruşluk kağıt paralar bastırttı. Halk fırınlarda bu "yerel" parayı kullanıyor, fırıncı da topladığı kağıtlarla Belediye'den dilediğince un satın alıyordu. *İktisadiyyat Mecmuası* İzmir'deki "yerel" kağıt para deneyini şu satırlarla açıklıyordu:

"Ufak para eksikliğinden ötürü şimdiye kadar pek çok sıkıntı çekilmekte idi. Halkın bu yüzden uğradığı zorlukları göz önüne alan muhterem valimiz beyefendi, şehrin lâzım gelen münâsib mahallerine birer gişe açtırmak suretiyle ahâliye pek büyük bir kolaylık yüzü gösterdiler. Şimdi de ekmek tedârikinde daha kestirme bir kolaylık olmak üzere Belediye'nin birer kuruşluk kağıt para çıkarmasına müsaade buyurmak suretiyle bu bâbdaki umûmî ihtiyacı büsbütün hafifletmişlerdir. Bir kuruşluk kağıtlar, ufak kıt'ada ve yeşil üzerine matbu'dur. Ahâli herhangi fırıncıya giderse gitsin bunlarla kolayca ekmek tedarik edebilecek ve fırıncılar da aynı kağıtlarla Belediye'den istediği kadar un satın alabilecektir. Hem halk ve hem de fırıncılar için pek büyük bir kolaylık de-

Tablo: II - Altın liranın değişik tarih ve yerlerde kağıt para karşılığı değeri (kuruş olarak)

	Şubat 1917	Mayıs 1917	Ağustos 1917
İstanbul	-	260	430
Edirne	-	300	-
Bursa	225	300	450
İzmir	273	280	450
Ankara	300	420	449
Konya	250	345	435
Adana	-	-	600
Sivas ve Erzurum	-	500	666
Trabzon	-	300	500
Silirt	-	333	400
Musul	400	476	766
Halep	400	345	540
Beyrut	312	357	555

Kaynak: Namık Zeki, "Kaime ve Kambiyo," *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sene 1926, número 5, Mayıs, s. 337.

mek olan bu lüzümlü tedbiri bulup iş meydanına koymalarından ötürü ahâlîbaşı muhterem valimize o yüzden teşekkürler ve dualar ederiz."²⁶

Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu

Cihan Harbi yıllarında İttihadçı hükûmetin serbest piyasa mekanizmasına bir diğer müdahalesi kambiyo işlemlerinde görülmüştü. Babıâli, giderek kağıt para rejiminin benimsenişi ve bu rejimin altın para rejimi kambiyesinde görülen istikrardan yoksun oluşu nedeniyle, Osmanlı lirasının dış değerini korumak kaygısıyla kambiyo işlemlerine müdahale etmiş, Almanya'dakine benzer bir biçimde, Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'nu kurmuştu. Komisyon günlük resmî kambiyo rayiçlerini saptamış, spekülâtif nitelikteki para transferlerini önleyerek, fiili kambiyo piyasasına istikrar kazandırmıştı.²⁷

Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'nun kuruluşuna değin Osmanlı Devleti'nde kambiyo işlemlerine bir kısıtlama getirilmemiş, ara sıra yabancı paraların değerlerini belirleyen tarifeler çıkarılmışsa da, madenî sikkeler Galata ve Pera bankerlerinde, kö-

şebaşı sarraflarında genellikle içerdikleri değerli maden oranında değişim görmüşlerdi. Yıllar ilerledikçe giderlerini karşılamakta güçlük çeken Osmanlı Devleti, vezin ve ayarı düşük para kesmiş, ancak, bu "zayıf akçe"ler Osmanlı para piyasasında yeni kam-biyo rayiçlerini bulmakta gecikmemişti. 1840 ve 1850'li yıllarda Babiâli'nin kağıt para deneyi, yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı kaimesi üzerine ilk kez spekülatif girişimlere yol açmıştı.²⁸ İthalat yapıyor görünümü vererek, yarı resmi Bank-ı Dersaadet aracılığıyla düşük değerli kaimeyi saptanan resmi kurdan (1 İngiliz lirası = 110 Osmanlı kuruşu) dış ülkelere transfer ettiren birtakım tüccarlar, aradaki farkı devlete ödetip yabancı para alıyor, bunu serbest piyasada resmi değerinin dört beş katına bozdurup elde ettikleri kaimeleri tekrar hayalî ithalata yatırarak büyük kazanç sağlıyorlardı.

Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kuruluşu sırasında alınan borçla haksız kazançlara neden olan kaime piyasadan çekildi; banknot çıkarma yetkisi bu bankaya verilerek, 1 İngiliz lirası = 110 Osmanlı kuruşu esasından Osmanlı parasına tekrar istikrar kazandırılmak istendi. Ancak, bu kez, yürürlükte olan çift metal sistemi sorun yaratmış, Babiâli'nin dünya değerli maden rayiçlerinden farklı olarak gümüşe yüksek değer takdir etmesi nedeniyle, dışardan gümüş getirilerek altına dönüştürülmeye başlanmıştı. Fakat halk arasında altının gömü oranının yüksek oluşu ve carî ödemelerde büyük ölçüde gümüş kullanılışı nedeniyle dışarıya altın sızması sınırlı kaldı. Bu arada, gümüşün Avrupa'ya oranla prim yapması nedeniyle, Osmanlı topraklarındaki elçilikler, konsolosluklar ve yabancı tüccarlar dışarıdan külçe getirtilip Darphane'de sikke kestiriyor ve giderini bu gümüş paralarla ödüyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllardır yürürlükte olan çift metal sisteminden ilk ayrılma girişimi 1878 yılında görüldü. Babiâli bu tarihte yalnız devlet adına ve hesabına Darphane'de gümüş sikke basımına karar verdi. Ancak, "ewelce teslim edilmiş külçeler bulunduğ" gerekçesiyle bu karar bir süre yürürlüğe konamadı. Bu sıralarda dünya piyasalarında gümüş büyük değer kaybına uğruyor, çift metal sisteminin yol açtığı spekülasyon giderek geniş boyutlara ulaşıyordu.²⁹ 1879'da çıkarılan Meskûkât Karârname'si altını para birimi olarak kabul etmiş, gerek devlet, gerekse özel kişiler hesabına gümüş sikke kesimini durdurmuştu. Görüldüğü gibi Meskûkât Karârname'si'nin hedefi altın standardını kurmaktı.

Ancak, kararnamede gümüşe kabul haddi konulması unutulmuş, böylece büyük ödemelerde gümüş sikke kullanılmasına olanak sağlanmıştı. Darphane'de gümüş külçeleri paraya çevirme olanağını bulamıyan spekülâtörler, kararnamedeki bu açıktan yararlanmışlar, dışarıda kestirdikleri taklit gümüş sikkeleri Osmanlı topraklarına kaçak sokarak maden değerlerindeki farktan doğan kazançlarını sürdürmüşlerdi.

Osmanlı para rejimi, yukarıda belirtildiği gibi, Cihan Harbi yıllarına değin, altın standardına özgü bazı nitelikleri taşımakla birlikte, fiilen koşulları eksik bir total çift metal sistemi oluşturuyordu. 8 Nisan 1916 tarihli Tevhîd-i Meskûkât Kanunu ile Osmanlı parası altın sikke rejimine girdi. Sikke adedi sınırlandırıldı; gümüş ve nikel paralar için kabul haddi kondu. Ancak bu kez de, evrâk-ı nakdiye diye adlandırılan kağıt para yeni bir spekülâtif kazanç kapısı açtı. Cihan Harbi yıllarında savaşılan ülkelerin paraları mürekli değer yitiriyor, buna karşılık İsviçre frangı, Felemenk florini, Amerikan doları gibi tarafsız ülke paraları değerlendiriliyordu. Osmanlı lirası da müttefik Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan paralarına karşı değerini korurken, hattâ ufak da olsa değer kazanırken, tarafsız ülke paraları karşısında sürekli düşüyordu. Örneğin 1916'da 1 Osmanlı lirası 22 İsviçre frangıyla değiştirilirken bir yıl sonra, karşılığında ancak 12 frank veriliyordu. Osmanlı lirasının dış ticarî ilişkilerin son derece sınırlı olduğu bir dönemde tarafsız ülke paraları karşısında değer yitirisinin temel nedeni, servetlerini savaş sırasında güvence altına almak isteyen yurtdışı savaşı enflasyonunun aşındırmasından korumaya çalışan Osmanlıların ve Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların ellerindeki her gün gerçek değeri düşen kağıt paraları İsviçre frangına dönüştürmeleri idi. Babiâli, İsviçre'yle ticarî ilişkiler çok sınırlı olmasına rağmen, bu durum devam ettiği takdirde Osmanlı lirasının Alman markı karşısında değer yitireceğini gördü. Markın değer kazanması Osmanlı dış ticaretini büyük ölçüde etkileyecekti. Babiâli kambyo işlemlerini denetleme gereği duydu. Osmanlı lirasının değerini korumak amacıyla Maliye Nezâreti tarafından Kambyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu kuruldu.³⁰

Bundan böyle, 1 Şubat 1917 gününden itibaren tarafsız ülkelerle kambyo işlemlerini Kambyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu yürütecekti.³¹ Komisyon Maliye Nezâreti'nce seçilmiş iki kişi ile Osmanlı Bankası, Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, Deutsche Bank,

Deutsche Orient Bank, Wiener Bank Verein, Ungarische Bank, Selânîk Bankası, Atina Bankası ve Türkiye Millî Bankası tarafından tayin edilmiş birer temsilciden oluşuyordu. Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu, tatil günleri dışında her gün, Osmanlı Bankası'nda, bu banka nezdinde hükûmet komiseri sıfatıyla bulunan Banka Nâzırı Ferid Bey'in odasında toplanacak, gerek özel kişilerin ve şirketlerin, gerekse hükûmetin tarafsız ülke döviz tahsisi için doğrudan doğruya, ya da komisyondaki bankalar aracılığıyla yapacakları başvuruları değerlendirecekti. Gerekli görüldüğünde, komisyon başvuru sahiplerinden döviz tahsisi için gösterilen gerekçelerle ilgili her türlü bilgi-belge isteyebilecekti. Komisyon her gün, kambiyo hadleri için tavan ve taban olmak üzere iki fiyat saptayacak, bankalar o günkü kambiyo işlemlerini bu sınırlar içinde yürüteceklerdi. Komisyonca kabul edilen başvurulara ruhsatname verilecek, bankalar bu ruhsatname olmadıkça her türlü transfer başvurularını geri çevireceklerdi.

Babiâli'den önce Almanya ve Avusturya-Macaristan hükûmetleri savaşla birlikte bu tür kambiyo komisyonları kurmuşlardı. Osmanlı hükûmeti müttefiklerini örnek almış, kambiyo işlemleri için benzer bir komisyon oluşturmuştu.³² İlk, müttefik ülke paraları mark, kuron ve leva ile ilgili kambiyo işlemleri komisyonun faaliyet alanı dışında bırakıldı. Ancak, Almanya ve Avusturya-Macaristan'da resmî kambiyo komisyonları her türlü yabancı para alım satımını denetlerken Bulgaristan'da böyle bir komisyonunun olmayışı, tarafsız ülkelere para transferi için yeni bir kapı açmıştı. İstanbul piyasasında serbestçe alınan leva, mark ve kuronlar, daha sonra Bulgaristan üzerinden İsviçre frangına çevriliyor, transfer işlemleri böylece Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'nun denetiminden kaçırılıyordu. Maliyye Nezâreti bu tür transferleri önlemek amacıyla 21 Mart 1917 tarihli tebliğini yayınlarak, Bulgaristan'la ilgili kambiyo işlemlerinde tarafsız ülkeler için geçerli hükûmetlerin uygulanacağını ilân etti. Ardından bu karar Almanya ve Avusturya-Macaristan'la olan kambiyo işlemleri için de uygulamaya sokuldu ve tüm döviz alım satımı Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. Bundan böyle Türkiye serbest kambiyo rejiminden ayrılıyordu.³³

Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'nun faaliyete geçişiyle servet transferleri bir ölçüde önlenebilmiş, Osmanlı lirası tarafsız ülke piyasalarında istikrar bulmaya başlamıştı. Maliyye Nezâreti

kambiyo işlemleriyle ilgili tüm kararlarını 23 Ağustos 1917 tarihli iradede toplayıp yayımladı. Komisyon döviz alım satımıyla ilgili işlemlerini savaşın sonuna değin sürdürdü. İttihad ve Terakki'nin iktidardan düşüşüyle birlikte faaliyetine son verdi.

Cihan Harbi yıllarında Osmanlı lirası en çok İsviçre frangı karşısında değer yitirdi (Tablo: III). Ağustos 1914'te 23 İsviçre frangı 1 Osmanlı lirası ederken Kasım 1917'de Osmanlı lirasının değeri 12 İsviçre frangına düştü. Buna karşılık mark karşısında değerini korudu; kron karşısında ise değer kazandı.³⁴ Savaş boyunca ülkedeki enflasyonist turmanış nedeniyle Osmanlı parasının dış değeri iç değerine oranla çok daha sınırlı bir değer kaybına uğradı. 1914-1918 yılları arasında kağıt Osmanlı lirası, geçinme endeksinin göre yüzde 95,5 oranında değer yitirdi. Buna karşılık, Osmanlı lirasının dış değeri, Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'nun faaliyeti yeni gümrük tarifesi ve diğer mevzuatla denetlenişi sonucu önemli ölçüde korunabildi.

Babiâli 1914-1918 arasında 398,5 altın lirayı bulan savaş giderlerini büyük ölçüde emisyonla karşıladı. Bu giderin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçeden ödendi. Vergi gelirleri giderlerin yüzde 10'unu karşıladı. İç borçlanma girişiminden ise 18 milyon lira elde edildi. Savaşın finansmanı için Babiâli yedi tertipte 161 milyon Osmanlı lirası tutarında "evrâk-ı nakdiyye" ya da kağıt para bastı. Temmuz 1915'te piyasaya sürülen kağıt para 1916 başlarına değin değerini az çok korudu. Ancak, giderek değer kaybetmeye başladı. Kasım 1917'de 1 altın lira 6 kağıt lira getirdi. Cihan Harbi ile birlikte Osmanlı Bankası banknotlarına zorunlu tedâvül rejimi uygulandı ve karşılığında altın verilmesi durduruldu. Bu arada altın ihracı yasaklandı. Savaşın son yıllarında kambiyo denetimi uygulanarak servetlerin yurt dışına transferi önüldü. Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratoryum ilân edilerek iç ve dış borçların ödenmesi ertelendi. Osmanlı, gerçek anlamda monometalik bir para sistemine Tevhîd-i Meskûkât Kanunu (1916) ile geçti. Bu yıla kadar Osmanlı para rejimi bir anlamda topal bimetalizmin özelliklerini taşıyordu. Tevhîd-i Meskûkât Kanunu değer ölçütü olarak altını kabul etti. Para birimi kuruştı. Bu kanunla sikke adedi sınırlandı. Nikel, gümüş ve altın dışında tüm maden paralar tedâvülden kaldırıldı. Ülkenin

Tablo: III - İstanbul Kentinde Ortalama Kambiyo Kurları (1 Osmanlı Lirası Karşılığı)

	1915			1916		
	Mark	Kron	İsviçre Frangı	Mark	Kron	İsviçre Frangı
Ocak	-	-	-	23,37	34,71	23,24
Şubat	-	-	-	23,66	34,12	22,44
Mart	-	-	-	22,08	31,84	20,38
Nisan	-	-	-	19,87	28,25	19,37
Mayıs	20,17	26,88	22,06	21,53	32,25	22,95
Haziran	20	27	21,78	23,63	34,44	22,29
Temmuz	20,10	24,06	21,83	23,17	33,85	21,90
Ağustos	19,79	26,73	21,58	23,31	23,83	20,76
Eylül	19,83	26,97	21,56	22,89	22,78	20,76
Ekim	19,87	27,89	21,66	20,90	21,03	18,38
Kasım	21,17	29,95	22,14	23,50	21,20	16,18
Aralık	22,44	-	22,69	20,50	28	16

	1917			1918		
	Mark	Kron	İsviçre Frangı	Mark	Kron	İsviçre Frangı
Ocak	20,63	32,22	16,89	19,35	29,59	19,14
Şubat	20,89	32,85	16,89	19,06	28,24	15,61
Mart	20,45	31,56	16,60	18,90	28,95	16,21
Nisan	20,60	30,75	16	18,96	29,48	15,65
Mayıs	20,43	31	16,04	19,21	30,50	15,40
Haziran	20,62	31,18	15,70	20,22	32,75	15,08
Temmuz	20,04	31,19	13,18	21,06	33,37	14,19
Ağustos	19,88	30,92	12,47	20,94	35,53	13,68
Eylül	19,90	30,93	12,82	20,41	36,13	13,56
Ekim	20,46	31,73	12,66	20,82	33,11	14,78
Kasım	20,33	31,68	12,08	20,94	31,75	14,78
Aralık	20,14	32,55	14,60	-	-	-

değişik yörelerindeki farklı para rayiçlerine son verildi. Gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri benimsendi.

Türkiye’de ulus-devlet inşa sürecinin kilit sözcüğü “tevhîd”di. Tevhîd, bir kılma, birleştirme, bütünleştirme anlamına geliyordu. Bugünkü deyimle üniter yapının inşasıydı. Usul-devletlerin bu alanda ilk el attıkları konu ülke bütünlüğünde tek para sisteminin kullanımıydı. Türkiye’de de benzer bir politika izlendi. 1844 Tas-hîh-i Ayâr girişimiyle başlayan bir parasal birlik süreci başladı. Bu engebeli bir süreçti. Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleştiği, dış ticaretinin hızlı bir biçimde büyüdüğü bir evrede ülkenin dört bir yanında tek para birimini geçerli kılmak kolay bir iş değildi. Tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de değişik iktisadî bölgeler vardı. Bu iktisadî bölgelerin imparatorlukta tek bir bütün oluşturdıklarını söylemek güçtü. Her bölge imparatorluk merkezinden çok iktisadî ilişkiye girdiği coğrafya ile bir anlamda “bütünleşiyor”du. El-Cezire diye bilinen Irak ve dolayları İran ve Hindistan’la daha yoğun bir iktisadî ilişki içerindeydi. Keza Doğu Anadolu diye bildiğimiz Erzurum yaylası ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rusya’nın hâkimiyeti altında olan Kafkasya ile yoğun ilişki içerindeydi. Osmanlı para sistemi büyük ölçüde Batı Anadolu ve Balkanlar’da geçerliydi. Balkanlar’ın uç noktaları bile sınır ötesi ülkelerle ticaretini geliştirmişti. Bu dağınık yapı nedeniyle üniter para sistemini tüm imparatorluk sınırları dâhilinde geçerli kılmak zordu. Dış ticaret hacmi geliştikçe bu zorluk daha da artıyordu. Etkin bir bankacılık sisteminin olmadığı bir ortamda ticarî ilişkiler büyük ölçüde nakit görülüyor, bu da değişik tür paralarının içerdikleri değerli maden oranlarında rahatça tedavül görmelerine neden oluyordu.

Osmanlı bu engebelere rağmen, iyi kötü üniter bir para sistemini zamanla yaygın kıldı. Gümüş mecdidiye reel değerinin üzerinde bir nominal değere sahip olsa da tedavülde kaldı. Osmanlı banknotları hiçbir zaman gerçek anlamda para işlevi görmedi; ticarî senet gibi alınıp verildi. Cihan Harbi mevzuatı işte bu anlamda “tevhîd-i meskukât”ı yani paranın birliğini hedefledi. Evrâk-ı nakdiyyelerin içerik değerleri yoktu. Kağıt parçasından başka birşey değildi. Hele savaş ortasında tedavüle sürülüşü durumu daha da güçleştirdi. Kıymetli maden esaslı Osmanlı para sistemi kısa sürede yerine kağıt para sistemine bırakmak zorunda kaldı. Bu

dönüşümün maliyeti büyüktü. İnsanların yüzyıllardır alışa geldikleri paranın yerine tek güvencesi ardında devletin olduğu kağıt parayı kullanmaları kolay olmadı. Ama yine de evrâk-ı nakdiyye Osmanlı para düzeninde devrim niteliğinde bir dönüşümdü. Nitekim Cumhuriyet bu parayı devraldı.

Osmanlı "evrâk-ı nakdiyye"leri, yani kağıt paraları 1928 Eylülü'ne kadar tedavül gördü. Cumhuriyet Türkiye'si Osmanlı'dan 158 milyon liranın üzerinde kağıt para devralmıştı. Bunların toplam 5 milyon olan 25 kuruşa kadar olanları ve para yerine kullanılan pul ve ilmühaberler 1924 ve 1925 tarihli iki kanunla yeni cumhuriyet maden paralarıyla değiştirildi. Geri kalanı ise 1926'dan itibaren basılan cumhuriyet kağıt paralarıyla tedavülden çekilmeye başlandı. 11 Haziran 1930 günlü yasayla Osmanlı kağıt paraları Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na devroldu. Merkez Bankası'nın kuruluşuyla tüm kağıt paralar bu bankanın banknotları olarak tedavül gördü.

Osmanlı Devleti'nde serbest kambiyo rejimi 1917'de kurulan Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun faaliyete geçişine değin sürdü. Bu tarihte dış iktisadî ilişkilerin parasal yönü devlet tarafından denetlenmeye başlandı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekrar serbestiyete geçildi ve Kambiyo ve Nukud Borsası açıldı. Ancak, "kambiyo buhranı" diye bilinen gelişmeler karşısında kambiyo işlemleri banka temsilcilerinden kurulan bir komisyonun denetimine verildi. Büyük Buhran'la birlikte serbest kambiyo ilkesi tümüyle bırakıldı.

Bölüm Üç

SERMAYE VE BİRİKİM

OSMANLI BANKASI'NDAN İTİBÂR-I MİLLÎ BANKASI'NA

İkinci Meşrutiyet dönemi iktisadî yaşamında ulusal nitelikte dönüşümlerin olduğu bir diğer alan bankacılıktı. “Millî banka” sorununu Jön Türk Devrimi'yle birlikte Osmanlı toplumunun gündemine gelmişti. 1908 Devrimi ertesinde toplanan Meb'ûsân Meclisi'nin ilk günlerinde Drama mebusu İttihadçı Rıza Bey, “millî” bankalar kurarak ulusal servetin değerlendirilebileceğine dikkati çekmiş, Meclis'e sunduğu önergede “Osmanlı İttihad ve Terakki Bankası” adını taşıyacak bir ulusal bankanın kurulmasını teklif etmişti.¹ İttihadçılar kredi kurumlarının ülke ekonomisinde oynadıkları rolü görmekte gecikmemiş, özellikle yabancı sermayenin etkin olduğu bu kesimin denetlenmesinin gerektiğine inanmışlardı. Nitekim, “millî iktisad” görüşlerinin geliştiği dönemde İttihad ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin vilayet merkez heyetlerine gönderdiği bir genelgede, “millet bir uzviyete benzetilince bu uzviyetin kanı itibâr [kredi] dediğimiz şeydir ve millette bir kalp gibi bütün itibârları toplayıp dağıtan müessese ise bankadır” deniyor, taşra örgütlerinden yerel kredi kurumlarını oluşturmaları isteniyordu.²

İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihadçıların ulusal bankacılığı benimsemelerinde, devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankası'nın ülke çıkarlarıyla bağdaşmayan tutumunun payı büyüktü. Özellikle Balkan Harbi yıllarında Osmanlı Bankası Babiâli'ye parasal sorunlarda güçlük çıkarmış, İttihad ve Terakki'yi bankacılık alanında yeni çözümler aramaya sevk etmişti. Savaş sırasında Osmanlı Bankası Babiâli'nin karşılaştığı malî bunalımın giderilmesine katkıda bulunmaya yanaşmamış, tersine savaş koşullarından yararlanarak bankaya çıkar sağlamayı amaçlamıştı. 1912 yılı başlarında Maliyye Nezâreti'nin çıkardığı hazine bonoları, yine yabancı bir sermaye grubunun kurmuş olduğu Türkiye Millî Bankası'nca kabul görürken, devlet bankası ayrıcalığını taşı-

yan Osmanlı Bankası'nca geri çevrilmişti.³ Aynı doğrultuda, Cihan Harbi'nin başlarında, Babiâli'nin savaş nedeniyle almakta olduğu malî önlemler, Paris ve Londra merkezlerinden yetki almaları gerekçesiyle, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki yabancı direktörlerince benimsenmemiştir. Bu karşıt tavır bardağı taşıran son damla olmuş, Babiâli Osmanlı Bankası'nın yabancı direktörlerine yol verip yerlerine kendi uyruğu üç direktör atamıştır.⁴ İttihadcılar için, Osmanlı Bankası'nın yerini alacak, "millî" sermayeli, imtiyazlı bir devlet bankası kurmak artık kaçınılmaz olmuştur.⁵

İlk Bankacılık Girişimleri

İttihadcıların ulusal nitelikte bir devlet bankası olarak düşündükleri Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluş çalışmalarına eğilmeden önce böyle bir girişime neden olan tarihsel koşullara, devlet bankacılığının ve kredi kurumlarının Osmanlı topraklarındaki evrimine değinmek ve bu bağlamda Tanzimat dönemine dönmek gerekir. Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda banka yoktu. Ancak, banka işlevi gören sarraflara ve poliçecilere ülkenin dört bir yanında rastlanıyordu. İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının birkaç kez vezin ve ayarı düşürülür, eski paralar piyasadan çekilmediğinden ya da çekilemediğinden ülkede değişik tür sikke tedâvül görürdü. Osmanlı sikkelerinin yanı sıra, fetholunan ülkelerde geçer akçe olan para türleri ve yabancı ülkelerle ticarî ilişkiler sonucu elde edilmiş paralar iç piyasada alım gücüne sahipti. Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik tür paraları bir diğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamandan beri Osmanlı topraklarında faaliyet gösteriyordu.

Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında Venedik ve Cenevizliler Doğu Akdeniz, Dalmaçya, Karadeniz, Ege kıyıları ve adalarına yerleştiler; Avrupa'nın Doğu ile ticaretini ellerine geçirdiler. Bu topraklar Osmanlı yönetimi altına girdikçe, birçok Venedik ve Cenevizli, Osmanlı uyruğunu kabul etti. Sonraları bu yörelerde oturan Rum, Ermeni ve Hristiyan Arnavutlarla evlenerek Levanten diye adlandırılan bir topluluk oluşturdular. Eskiden olduğu gibi Batu ile olan ticarî ilişkileri sürdürdüler.⁶ Osmanlı topraklarında ilk banka işlemlerine Levantenlerin giriştikleri söylenir. Sarraflığın yüzyıllarca bu kesimin denetiminde yürütüldüğü genel kanıdır. Düyun-ı Umûmiyye'nin kuruluşuna değin, özellikle

Osmanlı Bankası'nın faaliyete geçişinden önce, malî tarihimizde önemli bir yeri olan Galata bankerlerinin çoğunluğu Levanten'di. Loranda, Tubini, Corpi, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların en tanınmışlarıydı. Levantenler'in yanı sıra, Camondo, Fernandez gibi Musevî, Öyenidi, Mavrogordato, Zarifî, Zafiropulo ve Lasto gibi birkaç Rum, Kôçeoğlu, Mısırlıoğlu gibi bir iki Ermeni ile Alleon, Barker gibi yabancı uyruklu bankerlere de rastlanıyordu.⁷ Fatih zamanında, o zaman İran'ın parçası olan Van ve Bitlis yörelerinden kaçarak Osmanlı Devletine sığınan Ermenilerin İzmit ve Bursa civarına yerleşmelerine izin verilmiş, bir kısmı da İstanbul'a getirilmişti. II. Bayezit zamanında ise İspanya ve Portekiz'de engizisyonundan kaçan Musevîler İstanbul ve Selânik yörelerine yerleştirilmişlerdi. Yukarıda belirtilen Levantenler'in yanı sıra, bu iki etnik zümre de Osmanlı topraklarında ticaret ve sarraflığa atıldılar; para bozup borç para verdiler.

Osmanlı Devleti'nde, sarayın, devlet erkânının, valilerin, beylerbeylerinin, kısaca yöneticilerin her birinin ma'iyetinde bir sarraf bulunur ve bütün alacak verecekleriyle bu sarraflar ilgilenirdi. Mültezimlerin de devlete peşin ödenecek iltizam için başvurdukları kişiler bu sarraflardı. Sarraflar giderek devletin malî işlerini de yürütmeye başlamış, bir ölçüde ileride devlet bankalarının göreceği işlevi üstlenmişlerdi. III. Mustafa döneminden itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Duzoğulları'na verildi; yüzyılı aşkın bir süre bu ailenin elinde kaldı. 1842 yılında İrganyan Uzun Artinoğlu, Gelgeloğlu, Bogos ve Tıngıroğlu gibi tanınmış sarraflar Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları'nı kurdular. Devlet varidatını toplayıp devlet adına ödemelerde bulundular. Gümrük gelirlerini ise yıllarca Cezairlioğlu Mıgırdıç adında bir sarrafiltilizam etti.

Osmanlı malî yapısı İkinci Meşrutiyet'e kadar merkezî bir nitelikte değildi. Devlet gelirleri Maliyye Nezâreti'nce doğrudan toplanmıyor; diğer bir deyişle bir merkezden tahsil edilmiyordu. Çağdaş devletin tek bütçe anlayışı henüz oluşmamıştı. Her nezâretin, hattâ her devlet dairesinin kendine mahsus geliri vardı. Gidderler nakit sıkıntısı nedeniyle genellikle ileride toplanacak gelirlere mahsuben çıkarılan sergi, havale ve tahviller sarraflara kırdırılarak ödenir, olağanüstü durumlarda vilayet ya da livaların birkaç yıllık geliri sarraflara devredilerek gerekli para sağlanırdı.

Bu tür iltizamlarda mültezimin ardında genellikle bir gayr-ı müs-lim sarraf bulunurdu. Böylece mukata'acılık ve mültezimcilikle geçinen bir sarraf kesimi türemişti. Çoğu İstanbul'da Valde Han'da, Yeni Büyük Han'da ya da Galata'da tezgâh kuran bu sarraflar, iltizam işlerinin yanı sıra, "tebdîl-i meskûkât" diye bilinen para bozma işlevini yürütür, ve poliçecilik yaparlardı. Öte yandan, memur maaşları ve Harbiyye, Bahriyye, Tophane Nezâretlerince satın alınan erzak ve araç gereç giderleri karşılığında verilen "sened-i mahsusa"lar zamanında ödenmeyip, sürekli ertelendiğinden, senet sahiplerince üstlerinde yazılı değerlerin çok altında sarraflara kırdırılırdı. İstanbul'da her tür senedin ayrı ayrı piyasası oluşmuştu. Küçük sarraflar topladıkları maaş ve alacak senetlerini yüzde beş, on fazlasıyla banker denilen daha büyük sarraflara satarlar, bankerler de bir yolunu bulup ellerindeki senetleri devletin matlubuna mahsup ettirirlerdi. Maliyye Nezâreti avans akti için başvurduğu zaman, bankerler kendilerine bırakılan bazı vilayet gelirlerine karşılık olarak ödedikleri peşin paradan bu eski maaş ve masraf senetlerini düşerlerdi.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı yönetimi artan giderlerini karşılamak için kağıt para (kavâim-i nakdiyye-i muteberre) çıkarmak zorunda kalmış, ancak gelişi güzel basılan bu paralar kısa sürede değer yitirmiş ve Osmanlı lirasının yabancı paralar karşısında kayba uğramasına neden olmuştu. Babiâli 1844'de "tashîh-i ayâr" diye bilinen para reformunu gerçekleştirmiş, ardından kambiyo işlemlerinin yürütülmesini 1845 yılında Alleon ve Baltazzi adlarında iki Galata bankerine devretmişti. Bu bankerler 2 milyon kuruş karşılığında bir yıl süreyle 110 Osmanlı kuruşu = 1 İngiliz lirası rayiciyle Fransa ve İngiltere üzerine poliçe çekmeyi taahhüd ediyorlardı. Ertesi yıl sözleşme yenilenirken bankerler girişimlerine Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) adını vermiş ve böylece Osmanlı topraklarında resmen banka adını taşıyan ilk kuruluş doğmuştu. Kambiyo bankası işlevi gören, diğer bir deyişle Londra ve Paris üzerine poliçe çeken ve Osmanlı parasının dış rayicini sabit tutmayı amaçlayan Bank-ı Dersaadet, Avrupa'da malî dünyayı kasıp kavuran 1848 Devrimleri'nin etkisinden kendini kurtaramadı. Özellikle kaimenin neden olduğu spekülatif işlemler bankayı güç durumda bıraktı ve banka 1852 yılında tasfiyeye uğradı.⁸

Ancak, Osmanlı ekonomisi Tanzimat'la birlikte hızla dışa açılmış ve piyasanın talep ettiği para miktarı Babiâli yönetimince kar-

şılanamaz olmuştu. Öte yandan yeni bir toplum anlayışı yatırım gerektirmişti. Osmanlı'nın sermaye birikimi bu tür bir talebi karşılayacak düzeyde değildi. Kırım Harbi'yle birlikte Osmanlı Devleti Avrupa sermayesine kapılarını açtı. Dış borçların yanı sıra bankacılık, demiryolu, madencilik, tramvay, su, havagazı gibi hizmetler alanında Avrupa malî sermayesi Osmanlı topraklarında faaliyete geçti. Kırım Savaşı ertesinde ilân edilen Islahât Hatt-ı Hümâyunu "tashîh-i usul-i sikke ile umûr-ı maliyyesine itibâr verecek banka misillu şeyler" açılmasını buyuruyor ve bunun için "maarif-i ulûm ve sermaye-i Avrupa"dan "istifade" edilmesini öneriyordu.

1856'da Babiâli yeni para düzeni ve malî yapının güçlendirilmesi için banka ihtiyacını duymuştu. Oysa bu ihtiyaç yabancı tüccarlar tarafından çok daha önceleri gündeme getirilmiş, Osmanlı Devleti'ne giderek baskı koyarak çağdaş bankacılık anlayışının bir an önce Osmanlı topraklarında benimsenmesi telkin edilmişti. Bu tür girişimlerde İngiltere doğal olarak başı çekmişti. Napolyon Savaşları ertesi Osmanlı Devleti'yle ticarî ilişkilerini hızla geliştiren İngiltere, daha 1836 yılında Osmanlı topraklarında bir banka kurma girişiminde bulunmuştu. 1838'de, İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, Mustafa Reşid Paşa'ya Reed, Irving and Company adına Osmanlı ülkesinde bir banka kurma önerisi getirmiş, ardından 1840'da General Bank of Constantinople adlı bir başka öneri Ticaret Nâzırı Ahmed Fethi Paşa'ya verilmişti. Aynı yıl Fransız sermayesi adına Mösyo Coste karşıt bir öneride bulunmuştu. 1842'de İsveç himayesi altında The Bank of Smyrna kurulmuş, ancak, Babiâli'den gerekli izni almadığı gerekçesiyle aynı yıl kapatılmıştı. İki yıl sonra Londra ve Liverpool tüccarlarının girişimiyle The Commercial Bank of Smyrna kurulmak istenmişse de bir sonuç elde edilememişti.

Bank-ı Dersaadet'in tasfiyesi ertesinde, 1853'te The Ottoman Bank, 1855'te The British and Oriental Bank of Constantinople, 1856'da The Imperial Bank önerileri Babiâli'ye sunulmuştu. Geniş imtiyaz isteminde bulunan bu projeler geri çevrilmiş, en sonunda, İngilizlerin ticarî amaçlı bir banka kurma girişimi Babiâli'nin onayını almıştı. Başlangıçta ödeme ve iskonto işlemleri görececek bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmanî, daha sonra devlet bankasına dönüştürülecek ve Bank-ı Osmanî-i Şahane (Osmanlı Bankası) adını alacaktı. Bank-ı Osmanî İzmir, Selânik, Beyrut ve Kalas'ta (Galatz) şube açmış, ticarî işlemlerin

yanı sıra Hazine'ye avans vermiş, dış borç akitlerinde aracılık etmişti.

Tanzimat'la birlikte giderek karmaşık bir nitelik kazanan Osmanlı maliyesine ve para sistemine çeki düzen vermeyi amaçlıyan Babiâli, uzun süredir Avrupa'dakilere benzer bir devlet bankası kurmayı düşlüyordu. Önce "yerli" sermayeyle bu işe çözüm bulmayı denedi; on yıllık bir çabadan sonra bunun olanaksızlığını, Osmanlı topraklarındaki sermaye birikiminin yetersizliğini gördü. Tek çıkar yol Avrupa sermayesine başvurmaktı. Bank-ı Osmanî bu işe hazır görünüyordu. Nitekim, 1863 yılında Bank-ı Osmanî'ye Fransız sermayesi katılarak İngiliz-Fransız ortaklığında bir devlet bankası, ya da devletin malî işlerini yürütecek bir banka kuruldu. Daha doğrusu Bank-ı Osmanî bu doğrultuda yeni bir yapıya kavuşturuldu. Bundan böyle Bank-ı Osmanî'nin adı Bank-ı Osmanî-i Şahane oldu.⁹

Devlet Bankası: Osmanlı Bankası

Osmanlı Bankası'nın imtiyaznamesinde "devlet-i âliye memâlik-i şahanede bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazını müessisîn-i mumaileyhime i'tâ' eder" deniyor ve bankanın padişahın himayesi altında kurulduğu belirtiliyordu. Osmanlı topraklarında banknot ihraç ayrıcalığı bu bankaya verilmişti. Osmanlı Bankası devletin "hazine sarraflığı" görevini de üstlenmişti. Devlet hazinesinin gelirleri banka şubeleri aracılığıyla toplanacak, Maliyye Nezâreti'nce üzerine çekilen her türlü havale banka kasalarından ödenecekti. Yıpranmış paraların tedâvülden çekilmesi, iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi bankanın görevleri arasındaydı. Banka bu tür hizmetler karşılığında yüzde 1 komisyon alacaktı. Bu arada, Osmanlı Bankası Babiâli'ye, gelirlerine mahsuben, yıllık yüzde 6 faizli ve en çok 500.000 İngiliz lirası tutarında kredi açmayı ve muayyen gelir üzerine 60 ya da 90 gün vadeli hazine bonusu kabul etmeyi taahhüd ediyordu. Osmanlı Bankası ilk iki yılında banknotlarına yüzde 50 oranında karşılık bulundurdu. 1865'te sözleşmede değişikliğe gidilerek ankes yüzde 33'e düşürüldü. Bankanın banknotları altına çevirme taahhüdü yalnız İstanbul için geçerliydi.

1875 yılında, imtiyaz süresi uzatılırken bankanın yetkileri genişletilmiş ve idare meclisi direktör ya da üyelerinden birinin banka temsilcisi olarak bütçe komisyonuna girmesi ve ileride akdedile-

cek borçlarda Osmanlı Bankası'nın rüçhan hakkı olması kabul edilmişti. Bu imtiyazlara karşılık banka, bu kez, hükûmete 2.700.000 İngiliz lirasına kadar yüzde 8 faizli avans vermeyi kabul ediyordu. Aynı yıl Avusturya-Osmanlı Bankası, Osmanlı Bankası'yla birleşmiş, Avusturya sermayesi, İngiliz ve Fransız sermayesinin yanı sıra, devlet bankasında pay sahibi olmuştu. Önce ticaret bankası olarak kurulan, kısa sürede devlet bankasına dönüşen Osmanlı Bankası geniş yetkilerle donatılmıştı. Nitekim 1875 sözleşmesi, hissedarlar genel kuruluna sunulurken, bankaya tanınan imtiyazların dünyada benzeri olmadığı övgüyle vurgulanmıştı. Osmanlı Bankası kurulduğu günden itibaren Osmanlı malî ve iktisadî yaşamına etkin bir biçimde katılmıştı. Babiâli'nin borçları arasında Osmanlı Bankası'nın katkıda bulunduğu borç hemen hemen yok gibiydi. Dayandığı sendikaların malî gücü sayesinde Osmanlı topraklarındaki malî ve iktisadî girişimlerde ön planda yer alıyordu. Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye'nin ilk şekli olan Vâridât-ı Sitte İdaresi (1879-1880) Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kuruldu. Düyûn-ı Umûmiyye'nin kendisi, varlığını kısmen Osmanlı Bankası'na borçluydu. Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan "kilometre teminatı" ya da garanti, güvence usulünü 1888'de Osmanlı Bankası bulmuştu. 1883'te faaliyete geçen Tütün Rejisi'nin kurucularından biri Osmanlı Bankası'ydı. Osmanlı Bankası ayrıca Tönbeki Şirketi ve Ereğli Kömür Madeni Şirketlerinin işletilmesine de katılmıştı. Devlet bankası niteliği taşıyan Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye ile birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maliye ve ekonomisine damgasını vuracak, ona yön verecek iki temel kuruluştur.

Osmanlı Bankası'nun devlet bankası olarak kuruluş amaçlarından biri Osmanlı parasına çeki düzen vermek, piyasanın talep ettiği tedâvül aracını sağlamaktır. Bu nedenle emisyon hakkına sahipti. Ancak, bu tür bir imtiyazı olmasına karşın tarihi boyunca gerçek bir emisyon bankası işlevini üstlenemedi. Maden paradan kağıt paraya geçiş tüm ülkelerde güçlüklerle karşılaşmıştı. Halkta kağıt paraya güven duygusu uzun bir deneyim sonucu oluşmuştu. Kağıt para devletten bağımsız "tedavül banka"ları aracılığıyla piyasaya sürülmüş ve her an maden paraya dönüştürülebilmisti. Oysa, Tanzimat'ın ilk yıllarındaki kaime deneyimi Osmanlı için büyük bir talihsizlikti. Karşılığını yitirmesi ve gelişi güzel piyasaya sürülmesi kağıt paraya karşı güveni son derece yıpratmıştı. Osmanlı

Bankası bu tür bir güvensizlik ortamında emisyon görevini üstlenmişti. Böyle bir ortamda kendisine olan güveni sarsmamak gerekçesiyle son derece temkinli davranmak gereği duydu. Ulaşım ve iletişim araçlarının yeterince gelişmediği bir ülkede banknotları ülke çapında piyasaya sürmek ve ülkenin dört bir köşesinde karşılık bulundurmamak bankaya büyük bir malî yük getirmekteydi. Her yörede olası başvurular için maden para karşılığı bulundurmamak bankanın ankes oranını yükseltecek ve sermayesini büyük ölçüde tedâvül araçları karşılığı olarak atıl tutmak zorunda bırakacaktı. Altın taşıma ücretleri fazla olduğu için, bir kentten diğerine altın göndermek isteyenler, bunu kendileri doğrudan yaparak fazla masraf ve külfete gireceklerine, bu kente banknot gönderecek karşılıklarını altınla banka şubesinden çekme yoluna gideceklerdi. Böylece kentler arası altın taşıma giderlerini bankaya ödetmiş olacaktı. Bu, banka aktiflerinin atıl bırakılması anlamına geliyordu. Oysa, Osmanlı Bankası aktiflerini dış piyasada nemalandırmayı yeğliyordu. Hasat dışı mevsimlerde banka sermayesini Paris'e gönderiyordu. Osmanlı lirası olarak Fransa Bankası'na rehin bırakıyor ve yüzde 1,5 gibi düşük bir faizle bu bankadan borç alarak Paris Borsası'nda malî ve ticarî işlemlere girişiyordu. Hasat döneminde ise sermaye tekrar ülkeye getiriliyor ve Anadolu ve Rumeli'de ticarî işlemler için kullanılıyordu. "Ulusal" nitelikte bir devlet bankasının yapamayacağı bir "malî" işlemi Osmanlı Bankası fütursuzca yıllar boyu sürdürdü. Bankanın sermayesi İstanbul ile Paris arasında her yıl mekik dokudu. Kredi politikası büyük ölçüde yabancı tüccarın hasat mevsimi alım satımlarıyla sınırlı kaldı. Öte yandan banknot karşılıklarının İstanbul dışında ödenme yükümlülüğünün olmaması banknotların tedâvül gücünü son derece sınırladı. Banknotların üzerinde "Bedeli nakten Der-i Âliye'de hâmiline te'diye olunacaktır" ibaresi yer alıyordu. Ülkenin diğer yörelerindeki Osmanlı Bankası şubeleri ibraz olunan banknotların karşılıklarını ödeyip ödememekte serbestti. Banknotlar büyük meblağların maden para olarak taşıma güçlüğü nedeniyle ancak ticaret erbabı arasında rağbet gördü. İstanbul dışında elinde banknot bulunduranlar altın almak istediklerinde banknotları polişe gibi kullanarak tahsil olunmak üzere İstanbul'a gönderdiler. Osmanlı Bankası, banknotlarını İstanbul dışında da dolaşıma sürmek için birkaç kez girişimde bulunduysa da, hattâ bazı şubelerinden banknotları altınla ödemeyi denediyse de

olumlu sonuç alamadı. Halkın kağıt para alışkanlığı oluşmadığı ve kaime deneyiminden acı anıları olduğu için eline banknot geçer geçmez bunu en kısa sürede şubelerde altına çevirdiği görüldü. Bu nedenle Osmanlı Bankası'nın emisyonu hiçbir zaman önemli bir piyasa işlevi görebilecek düzeye erişemedi. Zaten dolaşımında bulundurulabilecek banknot miktarı için tavan çizilmişti. Sözleşme gereği 1863'te tedâvüle sürebileceği banknot 1 milyon lira iken, bu miktar 1875'te 1,5 milyona ve 1909'da büyük değerlerde banknotlar ihraç edildiğinden 2 milyona çıkarıldı. 14 Eylül 1914 tarihli bir iradeyle de banknot tavanı 2.750.000 liraya yükseltildi. Kısa bir süre sonra, 11 Ekim 1914 tarihli irade "azamî hadd"i 4 milyon olarak kabul etti. Ancak, yeniden basılan bir kısım banknotların ülkeye girememesi ve bir kısmının da eskiyip tedâvülden çekilişi nedeniyle dolaşımda bulunan banknot miktarı hiçbir zaman azamî hadde ulaşamadı. Osmanlı Bankası banknotlarının tedâvül aracı olamayışının bir başka nedeni kupürlerin değerleriydi. 1869 yılında çıkarılan 10.000 lira değerinde 2 liralık banknotlar dışında 1909 yılına kadar piyasaya yalnız 5 liralık banknotlar sürdü. Sözleşmenin 10. maddesi gereğince Banka yönetimi hükûmetin onayını almaksızın 2 liralıktan küçük banknot çıkarmaya yetkili değildi. 1880, 1890 ve 1892 yıllarında hükûmetin izniyle toplam 45.000 lira tutarında 1 liralık banknot çıkarıldı. Amaç, banknotları günlük tedâvüle sokmaktır. Ancak, elinde banknot bulundurmamayan halk bu banknotları hemen hiç kullanmadı. 1 liralık banknotlar da bilahare tedâvülden çekildi. Banknot dolaşımında önemli olan tüccarın talebini karşılamaktır. Büyük ödemelerde ve para transferlerinde büyük kupürler gerekliydi. Bu nedenle 50 ve 100 liralık büyük banknotlara gerek duyuldu ve bu tür banknotlar basıldı.

Osmanlı Bankası banknotları, sınırlı miktarda olmasına karşın, iktisadî ve siyasî gelişmelere duyarlı oldu. 1870 Fransız-Alman Savaşı ve 1874'te Viyana'da baş gösteren malî buhran ertesinde dolaşımdaki banknot miktarı azaldı. Keza, 1896'te Transvaal altın madenleri hisse senetlerinin düşmesinden doğan buhran da banknot miktarını olumsuz etkiledi. Londra ve Paris borsalarındaki panik İstanbul'a da sirayet etti. Elinde banknot bulunduran, bunu karşılığı olan altına çevirmek için Osmanlı Bankası gişesine koştu. Osmanlı Bankası ilk kez banknot karşılığı altın ödeyemeyecek duruma düştü. Banka tek vezneyle ödeme yaparak zaman ka-

zanmak istedi; ancak paniğin önüne geçemedi. Babiâli'ye başvurması üzerine, İstanbul piyasasında süregelen malî krizi de göz önünde bulunduran hükûmet, 14 Ekim 1895'te dört aylık bir moratoryum ilân etti; banknotun konvertibilitesini ya da altuna çevrilebilirliğini askıya aldı. Buhran nedeniyle Osmanlı Bankası banknotlarının miktarı azaldı. Ertesi yıl baş gösteren Ermeni Vak'ası banknota güveni bir kez daha sarstı. Tedâvüldeki banknot miktarı daha da azaldı. Krizler atlatıldıktan sonra Osmanlı banknotu tekrar güven kazandı. Miktarı 1907'ye kadar düzenli bir biçimde arttı. 1907'de Amerika'da çıkan buhran Avrupa'yı da etkiledi. Ardından 1908 Mısır buhranı patlak verdi. Bu iki buhran Osmanlı Bankası'nı güç duruma düşürdüyse de banka aldığı önlemlerle her iki buhranın da üstesinden geldi. 1908 ertesinde, Cihan Harbi'ne kadar banknot miktarı artmaya devam etti.

3 Ağustos 1914 tarihli yasa Osmanlı Bankası'nın banknotları karşılığında altın verme yükümlülüğünü kaldırdı. Banknotlara zorunlu tedâvül ilkesi uygulandı. 10 Ağustos 1914 tarihli irade ile Osmanlı Bankası'nın bir ve yarım liralık banknot çıkarması kararlaştırıldı. Karşılığında yüz ve elli liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarının imhası öngörüldü. Amaç, banknotları günlük tedâvül aracına dönüştürmektir. Ufak banknotlar bundan böyle günlük alışverişlerde kullanılabilecekti. 1914'te alınan yetkiyle banknot miktarı Mayıs 1915'te 3.206.000 liraya ulaştı. 1915'ten itibaren altın karşılıklı birinci tertip kağıt paralarla başa baş değer taşıdı. Ancak, ikinci tertipten itibaren altının yerine Alman hazine tahvili karşılığı çıkarılan kağıt paralar karşısında prim yapmaya başladı. Evrâk-ı nakdiyyeler Osmanlı Bankası banknotları gibi kağıt olmalarına karşın, karşılık farkından dolayı değer yitirdi. Kötü para iyi parayı piyasadan kovdu. Osmanlı Bankası banknotları giderek dolaşımdan çekildi; piyasada cari fiyata alınıp satıldı. Evrâk-ı nakdiyye ile Osmanlı Bankası banknotları üst değerlerinden farklı reel değerlerle işlem gördüler.

İttihadcılar ve "Millî" Bankacılık

İkinci Meşrutiyet'le birlikte İttihadçı çevre giderek iktisadî-malî sorunlarla yakından ilgilenmeye başladı. Dünya ekonomisinin her zaman ülke çıkarıyla uyumlu gelişmediğini gördü. Her ülkede ulusal nitelikte kredi kurumları vardı. Osmanlı çaresizlik içerisinde bu tür bir görevi yabancı bir kuruluşa vermişti. Artık "millî"

nitelikte bir devlet bankası kurmanın zamanı gelmişti. Ulusal söylem de bu doğrultuda Tanzimat'ı eleştiriyordu. Tanzimat ertesinde devlet maliyesi yabancı ellere geçmişti. Babiâli ülke çıkarlarıyla bağdaşacak bir para ve kredi politikası uygulayamıyordu. Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umûmiyye ile birlikte "devlet içerisinde devlet" görünümündeydi. Osmanlı Maliyesi, Osmanlı Bankası ve Düyûn-ı Umûmiyye'ye danışmadan iş göremiyor, bu kuruluşlar ise Londra ve Paris'teki idare meclislerinin sözünden çıkmıyorlardı.

Bankacılık alanındaki ilk tepkiler basında gözlemlendi. *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye* dergisi "vatanperver bir banka"nın kurulmasını öneriyordu. Ülkenin iktisadî ve malî esaretten kurtulması için bir "hükûmet bankası"nın şart olduğunu belirtiyordu.¹⁰ Ancak, bu tür bir girişimin karşılaşacağı engelleri de görmezlikten gelmiyordu. *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye*, Avrupa sermaye çevrelerinin böyle bir bankanın kuruluşuna karşı çıkacaklarını kaydediyor, "Avrupa sermayesinin ne gibi hiyel [hileler] ve desâis [oyunlar] ile böyle müessesâtın doğmasına mâni olacaklarını bilmez değiliz; kezâlik bu gibi bankaların Avrupanın müzaheret-i maliyyesinden mahrum olacağını, büyük bir boykot ve afarozlamaya tutulacağını da şimdiden kestirebiliriz" diyordu.

"Millî banka" görüşü Balkan Harbi ertesinde daha da güçlendi. 1914 başlarında bu amaca yönelik girişimlerde bulunuldu; Evkaf Bankası yasa tasarısı meclisten geçirilerek, Evkaf Nezâreti'nin de sermayedarları arasında yer alacağı bir banka kuruldu.¹¹ "Merkezi Dersaadet'te bulunmak ve Meclis-i İdare'nin kararı ve Evkaf Nezâreti'nin tensibiyle bilâd-ı selâsede şubeler açabilmek üzere" kurulan Evkaf Bankası'nın sermayesi 500.000 Osmanlı lirasıydı. Evkaf Nezâreti pay senetlerinden "dilediği miktarda" satın alabilecekti. Pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Müslümanlar kaydolabilecekti. Evkaf Bankası bankacılık işlemlerinin yanı sıra "ticarî ve ziraî şirketler kurabilecekti. Ancak, Evkaf Bankası mutaassıp çevrelerin tepkisini çekmekte gecikmedi. Evkaf ne de olsa dinî bir müessese idi. Meb'ûsân Meclisi'nde muhafazakâr çevrelerin eleştirisine uğradı. Divaniye Mebusu Şevket Paşa Evkaf'ın bir "müessese-i diniyye-i İslâmiyye" olduğunu, bankanın işlemlerini faizle sürdürceğini, böylece evkaf parasıyla "ribâ"nın, faizin dinsel kurumlar arasına gireceğini, "camilerde üzerinde namaz kılacağımız seccadelerin faiz parasıyla alınmış" olacağını söylüyordu.

Şevket Paşa'nın sözleri Meclis'te tepkiyle karşılaşmış, "umûr-ı hayriyyeye ait faiz" in meşru olduğu belirlenmiş, böyle bir "teşebbüs-i nâfi'" için Kur'an ile istidlâl etmenin, sonuç çıkarmanın doğru olmayacağı kaydedilmişti. Hükûmetin bankanın pay senetlerine Müslümanlar dışında kayıt yapılmaması önerisi üzerine söz alan İstanbul Mebusu Şefik Bey şunları söylemişti: "... ben hiçbir ecnebînin ecnebî olmak sıfatıyla Evkaf Bankası hisse senedâtının hâmilî olmasını arzu etmem. Hiçbir ecnebînin demekteki maksadımı zannederim ki anladınız. Tafsil etmiyeyim. Zaten kapitülasyon altında yaşayan bizim gibi bir millet bugün yeniden teşkil edeceğimiz Evkaf nâmına bir bankaya böyle birtakım parmaklar sokmak arzusunda olmamalıdır. (Doğru sadâları)"¹² Evkaf Bankası kurma girişimi pratik bir nedenden kaynaklanıyordu. Evkafın elinde bir birikim bulunuyordu. Devletin bunu nemalandırması kolaydı. Nitekim aynı yıl İzmir'de de bir Evkaf Bankası kurma girişiminde bulunulmuştu.¹³

Cihan Harbi ile birlikte olaylar bambaşka bir yönde gelişti. Savaş ortamında vurgulanan "millî iktisad" görüşleri ulusal bankacılığı ön plana çıkardı. Osmanlı Bankası'nın yerini alacak "millî sermaye"li bir devlet bankası ülkenin iktisadî bağımsızlığı açısından zorunluydu.¹⁴ Ancak, Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olarak ayrıcalığı 1925 yılına değin sürüyordu. Babıâli, banka ile olan sözleşmesini feshederek uluslararası malî çevrelerde kapitülasyonların kaldırılışının doğurduğu kaygıları daha da derinleştirmek istemi-yordu. Kurulacak olan "millî" banka zamanla devlet bankasına dönüşürülecek, Osmanlı Bankası'nın işlevini üstlenecekti.¹⁵ Ama şimdilik temkinli davranmak gerekiyordu. Banka kurulmalıydı ve giderek bu tür bir işlevi üstlenmeliydi. Hiç olmazsa Cavid Bey ve çevresi bu fikirdeydi. İtibâr-ı Millî Bankası bu tür bir anlayışın ürünüydü. 1917 başında 4 milyon lira sermayeyle Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası doğdu.¹⁶ Yönetim merkezi İstanbul olan banka, Biga mebusu, eski Maliye Nâzırı (kısa bir süre sonra tekrar bu göreve getirilecek) Cavid Bey, İstanbul mebusu, Meclis-i Meb'ûsân reis vekili, Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı dâinler vekili Hüseyin Cahid Bey ve Selânik tüccarından Tefvik Bey tarafından kuruldu. Bankanın ilk idare meclisi, umûm müdür dışında şu kişilerden oluşuyordu: Cavid Bey (başkan), Hüseyin Cahid Bey, Mustafa Şeref Bey, Mahmud Nedim Bey, Tefvik Bey, Mehmed Abud Efendi ve Sason Efendi. Bankanın ilk müfettişleri Tefvik Bey, Salahattin Ali Bey ve

Reşid Paşa, müfettiş mülâzımları ise Mehmed Ali Ayni Efendi ve Babanzade Hikmet Bey'di. Yıllar sonra İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi'ne "İtibâr-ı Millî Bankası" maddesini yazan bankanın çalışanlarından Raufî Manyas, bankayı "memlekette, ticaret ve sanayi işleri sahasında faaliyette bulunmak üzere hakikî Türk sermayesile kurulan ilk millî malî müessese" olarak niteliyecekti.¹⁷

Bankanın kuruluş hazırlıkları sırasında Hüseyin Cahid'in başyazarlığını yaptığı, İttihad ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi öncülüğünde etkin bir kampanya açıldı.¹⁸ "Millî" bankanın gerekliliği kamuoyuna benimsetilmeye çalışıldı.¹⁹ *Tanin* gazetesi başyazarı "sırf memleketin menâfi'i nokta-i nazarından düşünölmüş ve tesis edilmiş bir banka mevcut olmadıkça hiçbir teşebbüs-i iktisadiyi himaye ve teşvik etmek, halkı bir takım teşebbüsât-ı ticariyye ve sinaiyyeye alıştırmak kabil" olmadığını ileri sürüyor, "millî banka" kurulur, halkın güvenini kazanırsa, fabrikalar, şirketler için sermaye oluşturabileceğini, pay senetleri çıkarılarak bu kuruluşların halka devredilebileceğini söylüyordu. Hüseyin Cahid, ülke kalkınması için gerekli sermayenin yurtiçi kaynaklardan sağlanabileceğini savunuyordu: "Millî banka işte bu sermayeleri bir yere toplayacak, büyük bir kuvvet teşkil edecek, halkımızı teşebbüsât-ı iktisadiyyeye teşrik edecek, hem memleket hem efrâd ayrı ayrı müstefid olacaktı."²⁰ Millî banka için *Tanin*'in başlattığı kampanya kısa sürede diğer gazetelerce de benimsenmişti. Günlük gazeteler artık "millî" bankanın ülkeye yararından, iktisadî bağımsızlık için zorunluluğundan söz ediyor, iktisadî kalkınmanın ancak böyle bir kuruluşun önderliğinde gerçekleştirilebileceğini vurguluyorlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluşuyla yakından ilgileniyor, gerekli sermayenin toplanabilmesi için her türlü yöntemi deniyordu. Cemiyet'in İstanbul'daki genel merkezin-den vilayetlerdeki merkez heyetlerine gönderilen genelgede "millî" banka girişiminin öneminden söz ediliyor, yurttaşlar "iktisadî cihad"a çağrılıyordu.²¹ Genel merkez üyesi, Cemiyet'in ideoloğu Ziya Gökalp'in kaleminden çıkan genelgede, Cihan Harbi ile birlikte iki türlü kapitülasyonla mücadele edildiği kaydediliyordu: Siyasal kapitülasyonlar 1914'de kaldırılmıştı; toplumsal kapitülasyonlar ise salt "devletin büyük bir azmi veyahut ordunun ulvî bir fedakârlığı" ile yok edilemeyeceğinden, bunlardan kurtulmak için milletin fertlerinin birkaç nesil canla başla çalış-

ması gerekiyordu. Genelgeye göre, toplumsal kapitülasyonların bir kısmı iktisadî nitelikteydi. Devletin siyasal kapitülasyonları kaldırmasından sonra ulusun da her şeyden önce iktisadî kapitülasyonlardan kurtulması gerekiyordu. Zira tam bir siyasal bağımsızlık iktisadî bağımsızlıktan arındırılamazdı. Millet, iktisadî kapitülasyonları alt eder, gerçek siyasal bağımsızlığını sağlarsa, toplumsal kapitülasyonların diğer boyutunu oluşturan “harsî yani fikrî kapitülasyonlar”dan kurtulmak da kolaylaşırdı. Ardından, genelgede “millet iktisadî kapitülasyonları kaldırmak için ne surette çalışmalı” sorusu yer alıyordu. Gökalp buna uzviyetçi bir yanıt veriyor, iktisadî kapitülasyonlardan kurtulmak için önce “iktisadî teşkilât”a sahip olmak gerektiğini söylüyordu. Gökalp’e göre, devlet milletin siyasî örgütü, millet ise uzviyeti hareket ettirici aygıt (cihâz-ı harekî) idi. Millet toplumsal uzviyete benzetilince, iktisadî örgüt de bu uzviyetin kan dolaşım aygıtının (cihâz-ı deve-rân) yönlendiricisi oluyordu. İnsan uzviyetinde hareket aygıtının merkezi beyin olduğu gibi ulusal uzviyette de siyasal örgütün merkezi Kabine’ydi. Benzer düşünüşle, insanın kan dolaşımının merkezi kalp olduğuna göre, ulusal uzviyette de iktisadî örgütün bir düzenleyici merkezi (merkez-i nâzımı), yani bir kalbi olması gerekiyordu. İşte ulusta kan işlevini gören kredi dediğimiz şeydi ve kalbin kan dolaşımını düzenleyişi gibi millette de tüm kredileri banka denilen kuruluş toplayıp dağıtmaktaydı. Ziya Gökalp bu benzetmeden yola çıkarak şu sonuca varıyordu: “Meğer bizim milli deverân-ı demimizin merkezi, yani milli kalbimiz yok imiş.” Sonuç olarak, genelgede, İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin teşviki ve Babıâli’nin yardımıyla kurulan Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası’nın siyasal bağımsızlığı sınırlayan engelleri gidereceği, “bizi şiddetle muhtaç olduğumuz bu milli kalbe malik” kılacağı, özellikle “mefkûre ve seviyemizin teâlisine taalluk eden büyük istifadeler” sağlayacağı belirtiliyor, “mefkûre için sarf olunan her türlü faaliyetler *cihad* mahiyetinde olduğu için millî iktisad hareketine ... *iktisadî cihad*” deniyordu. Ziya Gökalp, genel merkezin genelgesini peygamberin bir hadis-i şerifiyle noktaliyordu: “Hazret-i peygamber, bir defa gazveden avdetinde ‘cihad-ı asgardan cihad-ı ekbere dönüyoruz’ buyurmuştu. Biz de inşallah yakında askerî cihaddan iktisadî cihada avdet edeceğiz. Bu asrın cihad-ı ekberi iktisadî cihad olduğunu unutmayalım.”

İtibâr-ı Millî Bankası ve Basın

İttihad ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin genelgesi basın-da büyük yankı uyandırmıştı. "Millî" banka girişimi Osmanlı kamuoyunda kısa sürede benimsenmiş, ulusal nitelikte böyle bir bankayı destekleyen yazılara dergi ve gazetelerde sık sık rastlanır olmuştu. Genelgeye sütunlarında yer veren *Tanin* gazetesi "iktisadî cihad"a katılmanın hem ulusal hem de dinsel bir görev olduğunu kaydediyordu. İktisadî konularda İttihad ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı *İktisadiyyat Mecmuası*'nda genelgeyi yorumlayan Tekin Alp, "itiraf etmeliyiz ki şimdiye kadar memleketimizde milli bir bankanın mevkudiyeti [olmayışı] neticesinde milletimizin iktisadî kalbi, cevalân-ı demin [kan dolaşımının] merkezi memleket hâricinde bulunuyordu" diyordu. "Kan marifetiyle memleketimizde toplanılan kuvvet memleketimizin hâricine" gitmiş, millet ülkede oluşan sermaye birikiminden yararlanamamıştı.²² Tekin Alp, "millî" banka kurmanın iktisadî ve malî yaşamın ulusallaşmasına doğru atılmış en önemli adımlardan biri olduğunu söylüyor, "millî banka milletin hayat-ı iktisadiyyesi için nâzım-ı mutlak hükmündedir" diyordu. "Millî" bankanın yararlarından söz eden Tekin Alp, böyle bir kurumun her şeyden önce sermaye sahiplerine güven verdiğini savunuyordu. "Millî" banka sayesinde ulusal ekonomiye hiçbir yararı olmaksızın çömlek diplerinde gömülü kalmış olan milyonlarca lira ortaya çıkacak, ülkenin iktisadî kaynakları değerlendirilecekti. Artık "millî" sermayedar ne kadar çekingen olursa olsun, devlet ve ulusun güvencesi altında bulunan böyle bir kuruluşa katılmazlık edemeyecekti. Böylece bu malî kuruluşun en büyük yararı, milyonlara ulaşacak olan atıl kalmış "millî sermaye"nin gün ışığına çıkmasına hizmet etmesiydi. Öte yandan "millî" banka iktisadî gelişmenin dayanak noktası olacaktı. Tekin Alp'e göre, ulusal nitelikteki bu banka "gayr-ı millî" malî kuruluşlar gibi kendi çıkarını gözetmeyecek, Osmanlı ülkesinin tarımını, sanayi'ini, ticaretini ulusal çıkarlar doğrultusunda yönlendirecekti. "Millî" banka her türlü iktisat politikasının yürütülmesinde etkin bir rol oynayacak, tarımsal üretimde kooperatifçiliği özendirecek, sanayi kuruculuğuna gidebilecekti. Böylece Osmanlı toplumunda, bireyin çıkarıyla ülke çıkarı bağdaştırılmış olacaktı. Tekin Alp'e göre 20. yüzyıl "millî iktisad" çağıydı. Artık dünyada "millî banka ile mücehhez olmayan hiçbir millet iktisadlı, hiçbir uzviyet-i düveliyye mevcut değildi."

Hüseyin Cahid ve Tekin Alp'in "millî" banka üzerindeki görüşleri hemen hemen tüm Osmanlı yayın organlarıncaya paylaşıyordu. Yunus Nadi, *Tasvir-i Efkâr*'da Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'ndan "başlı başına iktisadî ve malî büyük bir inkılâbın delil ve mübeşşiri" diye söz ediyor, "herhangi bir milletin iktisadî -bina-enaleyh siyasî- rûştü iktisadiyyatını idare hususunda sinelerinden doğma bankalara malikiyeti ile sabit olabilir" diyordu.²³ "Millî banka girişimini destekleyen *İkdam* gazetesi, "bizde noksan olan sınıf ve tabaka"nın diğer ülkelerde "burjuva" diye adlandırılan kesim olduğunu, çağdaş unsurların burjuvaziye dayandığını kaydediyordu. Burjuvazinin örgüte gerek duyduğunu, bunun da ancak kendi malları olacak bir bankayla gerçekleşebileceğini ileri süren *İkdam* gazetesi, savaş yıllarında Osmanlı toplumundaki gelişmeleri "ictimaiyyatımızda bir inkılâb-ı mübârek" olarak görüyordu.²⁴ Gazete, Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluşuyla artık "karîben [eskiden] vatanımızda eksik olan bir burjuvazi sınıfının teşekkülüne şahid" olunduğunu vurguluyordu.²⁵ İkinci Meşrutiyet ulusçuluğunun önde gelen yayın organı *Türk Yurdu* dergisi, tüm iktisadî girişimlerin ruhunun ve beyninin banka olduğunu, iktisadî yaşamı bankaların düzenlediğini yazıyor, "iktisadının nâzımı ve ruhu kendi elinde olmayan bir millet[in], kendi iktisadî müesseselerini, kendi millî iktisadını kendi arzu ettiği istikamet ve yollara tevcih edebilmek iktidarından mahrum" olacağını kaydediyordu. Dergi, "tamamiyle millî olan bir bankanın teşkilî[nin] böyle bir mahrumiyetten, adeta milletin istikbâl ve mevcudiyetini tehdit eden böyle bir tehlikeden kurtulmak yolunda büyük bir adım atmak" olduğunu, bu açıdan İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluşunun yalnız Osmanlıları değil, tüm Türk ve İslâm âlemini ilgilendirdiğini belirtiyordu.²⁶

Banka ile ilgili yasalar Meclis'ten geçerken Cavid Bey bu tür bir kuruluşun ülke ekonomisi açısından önemini vurgulamış, "millî" bankanın iktisadî gelişme için zorunluluğuna dikkati çekmişti. Cavid Bey'in açıklamalarını yorumlayan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, Babîâlî'nin Osmanlı topraklarında sanayileşmeyi doğrudan doğruya özendirmeyi arzuladığını, özel sermayeyi sanayi yatırımlarına yöneltmeyi amaçladığını ve, son olarak, ülkeyi iktisadî açıdan yabancı vesayetinden kurtarmayı öngördüğünü kaydetmişti.²⁷ Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası yayın organına göre, "millî sermaye"leri toplayarak bunları değerlen-

direcek bir "millî müessese"nin o güne kadar mevcut olmaması nedeniyle Osmanlı sermayedarı parasını ister istemez yabancı tahvil ve senetlere yatırmıştı. Bundan böyle Osmanlı vatandaşı İtibâr-ı Millî Bankası'nın pay senetlerine kaydolarak "bir taşla üç kuş vurmuş olacak"tı: Önce Türkiye'nin sanayileşmesine katkıda bulunacak, sonra sermayesini güvenilir bir kuruluşa yatırarak değerlendirecek, nihayet ülke ekonomisini "ecnebî vesayetinden" kurtaracaktı.²⁸

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın her biri on liralık 400.000 pay senedi 1917 yılı başında kayda açıldı. Kazalara kadar gönderilen pay senetlerinin satışı Ziraat Bankası şubelerince yürütülüyordu. Kayıt sırasında pay senedinin ilk taksidi olan beş Osmanlı lirası ödeniyordu. Böylece dört milyon liralık sermayenin ilk ağızda iki milyonu banka kasalarına girecekti. İttihad ve Terakki Cemiyeti halkı banka sermayesine katkıda bulunmaya sevk etmek için büyük çaba sarf etmişti. Pay senetlerine ilk yazılan Sultan Mehmed Reşad olmuştu. 200 pay senedi alarak banka hissedarları arasına giren padişahın bu jestini *Tanin* gazetesi "iktisadî cihadda ... millete büyük ve ulvî bir nümûne-i imtisal" olarak niteliyordu.²⁹ İttihad ve Terakki Fırkası meb'ûsân grubu, bu "emr-i millîye iştirâk" görev bilmiş, İttihadçı mebusların banka sermayesine kişisel katkılarının yanı sıra, partinin meclis grubu kasasındaki parayı da pay senetlerine yatırmıştı. Ancak İttihadcılar'ın banka kurma girişimine muhalefet edenler de vardı. Nitekim "millî" banka girişimi Â'yân Meclisi'nde muhalefetle karşılaşmıştı. İttihadcılara karşı kesimin sözcülüğünü üstlenen eski Jön Türk Ahmed Rıza Bey, "servet-i milliyyenin fevkalâde rahnedâr olduğu ve halkın ekseriyetle ekmek parası bulamadığı böyle dağdağalı, buhranlı bir zamanda banka tesisine çalışmayı ahlâk nokta-i nazarından" çirkin görüyor, "fazla imtiyâzlı ve himayeli," üstelik "zorla tesis edilen bir bankaya ciddi ve sağlam bir müessese nazarıyla bakılamayacağı" kanısında olduğunu açıklıyordu.³⁰

İttihadcıların bütün çabalarına karşın, pay senetlerine yazılma tarihinin sona erdiği 15 Şubata iki gün kala, 400.000 pay senedinden 253.000'i satılmış, geriye 147.000 pay kalmıştı. Son iki gün içerisinde ise 30-40 bin kadarına daha kaydolunacağı bekleniyor, böylece 100.000 pay senedi elde kalıyordu. Bu ise iç ve dış malî çevrelerde Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na güveni sarsıcı bir başlangıç olacaktı. Cavid Bey bankanın itibarını kurtarmak için soru-

na çözüm bulmakta gecikmedi. Meclis'teki yoğun çabası sonucu 14 Şubat günü ivedilikle çıkarılan bir özel yasayla Maliyye Nezâreti'ne pay senetlerinin $\frac{1}{8}$ 'ini, yani 500.000 lira tutarında 50.000 adedini kat'i olarak, 15 Şubat akşamına kadar satılmayan pay senetlerini ise ikmal suretiyle satın alma yetkisi tanındı.³¹ Yasada Maliyye Nezâreti'nin ikmal suretiyle aldığı senetleri uygun bir zamanda elden çıkaracağı, böylece ilerde bankanın sermayesine $\frac{1}{8}$ oranında katkıyla yetineceği belirtiliyordu.

21 Şubat 1917 tarihli başka bir yasayla Babıâli, devlet bankasına dönüştürülmesi düşünülen Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na bir dizi imtiyaz tanıdı.³² Bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü, faaliyetini yürüteceği bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü resim, vergi ve harçtan muaf tutulacaktı. Pay senetleri, kuruluşuyla ilgili yazışmalar, resmî dairelerle yürüttüğü yazışmalar, senet ve ilânları için banka, damga resmi ödemeyecekti. Kuruluşu sırasında gerek duyacağı kasa ve benzeri eşya ve gereçler gümrüksüz ithal edilebilecekti. Bankanın pay senetleri resmî dairelerce kefalet akçesi olarak ve bedellerinin ödenmiş miktarının tamamı üzerinden kabul edilecekti. Son olarak, bankanın Osmanlı topraklarındaki yazışmaları, para ve benzeri transferleri posta ve telgraf ücretinden muaf tutulacaktı.

11 Mart 1917 günü kesin olarak kurulan İtibâr-ı Millî Bankası'nın ana sözleşmesinde pay senetlerinin isme yazılı olacağı, sermayenin yabancılara kapalı tutulacağı ve ancak Osmanlı uyruklarının bankaya hissedar olabilecekleri belirtiliyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde ilk kez Türkçe pay senedi düzenleniyor, bankanın işlemlerinde ve kayıtlarında Türkçe kullanılması zorunluluğu getiriliyordu. Ana sözleşmeye göre, İtibâr-ı Millî Bankası'nda çalışacak memurların Osmanlı uyruğunda olması gerekiyordu. Ancak, kuruluş sırasında genel müdürlükte yabancı bir uzmanın çalıştırılmasına olanak sağlanmıştı. Nitekim, bankanın genel müdürlüğüne geçici olarak, Belçika'da birçok banka kurmuş olan Avusturyalı banker Weil getirilmişti.³³ Bu arada Maliyye Nezâreti, İtibâr-ı Millî Bankası adına üç yıl süreyle Viyana'ya, Handel's Akademi'ye altı öğrenci göndermiş,³⁴ bu gençlerin bankacılık alanında öğrenim görüp yurda dönüşlerinde bankada istihdamı kararlaştırılmıştı.³⁵

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, her türlü banka işleminin yanı sıra, demiryolu, yol, geçit, kanal, liman, bataklık kurutma ve arazi

sıllama gibi bayındırlık işlerine girişecek, tarım, ticaret ve sanayi’i geliştirmeye yönelik “millî” şirketlerin sermayesine katılacak, ya da başka bir suretle yardımda bulunacaktı.³⁶ Son olarak, İtibâr-ı Millî Bankası, Osmanlı Bankası’nın hukukunu ihlâl etmeksizin, devlete ait malî işleri yürütecek, halkın her türlü para, esham, tahvil ve pay senedini kasalarında saklayacaktı.³⁷ Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ileride devlet bankasına dönüştürülmek üzere kurulmuştu. Osmanlı Bankası’nın ayrıcalığı 1925 yılında sona eriyordu. Bu tarihte Babiâli, Osmanlı Bankası’yla hesabını tasfiye ederek bankayı feshedebilecek, yerine Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası’nı devlet bankası olarak tanıyabilecekti. Nitekim, bankanın idare meclisi reisi Hüseyin Cahid Bey, İtibâr-ı Millî Bankası’nın gördüğü hizmetlerin zamanla genişletilerek “ilerde devlet bankası şeklini” alacağını belirtiyordu. Meb’ûsân Meclisi’nde 1918 bütçe görüşmeleri sırasında Maliyye Nâzırı Cavid Bey, kurucu ortağının görüşünü paylaşıyor, bankanın “ümidimizin fevkinde bir mevki’e mazhar” olduğuna değinerek “pek kaviyen ümit ediyorum ki altı, yedi sene sonra bu banka hakikî manasıyla bir devlet bankası, bir millet bankası olabilecektir” diyordu.³⁸

Tarımsal Kredi ve Ziraat Bankası

İtibâr-ı Millî Bankası Cihan Harbi yıllarında büyük yankı uyandırmış, halk nezdinde itibâr görmüşse de devlet çok daha öncele ri tarım kesiminin kredi sorununa eğilmiş ve bu amaçla Ziraat Bankası’nı kurmuştu. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında pazara dönük üretime geçiş ertesinde kredi ihtiyacı başta tarım olmak üzere iktisadî yaşamın her alanında hissedilmeye başlanmıştı. Tarım kesiminde Ziraat Bankası’nın kredi olanakları yetersizdi. Küçük üretici örgütlenmemiş tarımsal kredi piyasasına başvurarak sarrafa, murâbahacıya, tüccara yüksek faiz ödüyordu.³⁹ İkinci Meşrutiyet’in ilk yıllarında Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası “muhtekir sarraf”ın Ziraat Bankası’ndan yüzde 5 faizle aldığı parayı yüzde 25 faizle küçük üreticiye borç verdiğinden, ya da çiftçinin malını hasat öncesi *alive* satışla yarı yarıya düşük bir fiyatla kapatarak yüzde 100 faiz elde ettiğinden yakınıyor, müteselsil kefaletle köylüye borç verebilecek “köy sandıkları”nın kurulmasını öneriyordu.⁴⁰ Nitekim bu doğrultuda 1913 Vilayetler İdaresi Kanunu’na “ziraî teavün sandıkları” kurulmasına ilişkin bir madde konmuştu. Meşrutiyet yıllarında kredi sorunu yeni bir

anlayışla ele alınmış, Ziraat Bankası kredilerinin daha etkin bir biçimde dağıtımı gündeme gelmişti.⁴¹ 1908 Devrimi ertesinde *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* “devr-i istibdâdda bazı yerlerde es-hâb-ı nüfus bankadan muhtâcîn-i zûrradan ziyade istifade ederdi” diyor, meşrutiyet yönetimiyle birlikte bundan böyle doğrudan üreticiye kredi açılması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca yalnız taşınmaz mal teminatı karşılığı kredi açılmasını eleştiren gazete, Batı’da olduğu gibi müteselsil kefaletle de kredi verilmesini öneriyordu.⁴²

İkinci Meşrutiyet yıllarında, Ziraat Bankası’nda yeni düzenlemelere gidildi. Bankanın kredi olanakları genişletilerek daha yaygın bir köylü kitlesine hizmet götürmesi sağlandı. 1914 yılına değin 1888 ve 1890 tarihli nizamnamelerle yönetilen Ziraat Bankası’nda, Cihan Harbi öncesi kapsamlı bir reform gerçekleştirildi. Bu amaçla yeni bir Ziraat Bankası Kanunu hazırlandı.⁴³ 23 Nisan 1914’te yürürlüğe sokulan kanun-ı muvakkatla fakir köylünün kredi için başvurularını karşılamak ve tarımsal yenilikler getirecek toprak sahiplerine yeterince ve uzun vadeli borç vermek amaçlanıyordu. 25 Mart 1916 günü Meclis’te onaylanıp yayınlanan Ziraat Bankası Kanunu tarımsal kredi işlemlerinde teminat ilkelerini genişletmiş, taşınmaz mallar ve müteselsil kefaletten başka, ambarlara konmuş ürünün, borsalara kabul edilmiş ve banka idare meclisince onaylanmış tahvillerin, tevdiat defterlerinin, bankanın saptayacağı mahallere bırakılacak gümüş ve altın eşyanın, bankanın murakabesi altında bulunan tarımsal kooperatiflerin vereceği en az iki imzalı poliçe ve emre yazılı senetlerin teminat olarak alınması kabul edilmişti.⁴⁴ Yeni yasayla bankanın evrâkları damga resminden muaf tutuluyor; borç, ödeme, teminat işlemlerinden rûsûm ve harç alınmaması öngörülmüyordu. Maliyye Nezâreti müşaviri Mōsyō Loran’ın hazırladığı bu yasada, Ziraat Bankası’nın, çiftçiye ve tarına dayalı sınaî girişimde bulunanlara kredi açmasının yanı sıra, tarımsal işlerle uğraşan şirketlere, pay senetleri toplam değerinin yüzde 20’sini geçmemek üzere, katılabileceği belirtilmişti. Son olarak, bankaya, gerek gördüğünde, hayvan, tohumluk, tarımsal araç gereç sağlayarak bunları peşin ya da taksitle çiftçilere satma yetkisi tanınmış, ayrıca Ziraat Bankası’nın arazi satın alarak taksitle ödenmek üzere isteyenlere dağıtması karara bağlanmıştı.⁴⁵

İstanbul'da "Millî" Bankalar

Meşrutiyet yılları bankacılık alanında köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdi. Devlet bankası olarak düşünülen Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ve faaliyet alanı genişletilen Ziraat Bankası'nın yanı sıra, gerek İstanbul'da, gerekse taşrada "millî" nitelikte bir dizi kredi kurumu doğdu. Kredi sorununa ciddiyetle eğilen İttihad ve Terakki para politikalarıyla kredi politikalarının nedenli iç içe olduğunu görmekte gecikmedi. Ülke ekonomisi finansal derinlik kazanmadıkça bağımlı yapısından kurtulamayacaktı. Savaş ortamında dünya ekonomisinin teklemesi Osmanlı gibi dış borçlarla varlığını sürdüren bir ülkeyi çökertmeye yetiyordu. Osmanlı, parasına çeki düzen vermeli, etkin bir kredi politikasıyla üretimi ve ticareti özendirmeliydi. 19. yüzyılda kurulan Osmanlı Bankası'nı ve Ziraat Bankası'nı bir ön tarih sayarsak gerçek anlamda bankacılık anlayışı ve kredi politikaları İttihad ve Terakki yönetimleri sırasında oluşturuldu. Ülkede "millî banka"lar bu dönemde yeşerdi; sermaye birikimi bu evrede anlam kazandı. Cemiyet olarak İttihad ve Terakki, üyelerinin bu alandaki girişimlerini takdirle karşılamış, gerektiğinde her türlü kolaylığı göstermişti.

Nitekim, 1916 Kongresi'nde, Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye raporu görüşülürken, İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kcmal Bey'in önerisiyle, mütevelliliği Evkaf Nâzırlarının uhdesinde bulunmak üzere, Hey'et'in elde ettiği kazançla vakıf niteliğinde bir "millî" banka kurma kararı alınmıştı.⁴⁶ Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın ivedi gündeme gelişi nedeniyle bu bankanın kuruluşu bir süre ertelenmiş, ancak 1918 Nisan ayında gerçekleştirilebilmişti. Millî İktisad Bankası adını taşıyan bu kuruluş 1.500.000 Osmanlı lirası sermayeyle,⁴⁷ Milli Mahsulât Şirketi Müdürü Said Bey, Milli Kantariyye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Milli Ekmekçiler Şirketi Müdürü İzzet Bey'in girişimleri sonucu kuruldu.⁴⁸ Savaş yıllarında İttihadcıların İstanbul'da kurdukları bir diğer banka Ticaret ve İtibâr-ı Umûmî Millî Bankası adını taşıyordu.⁴⁹ Bu banka beş liralık 10.000 paydan oluşan 50.000 Osmanlı lirası sermayeyle 1917 Mart ayında faaliyete geçti. Her türlü "sarraflık" ve ticarî işlemlerle uğraşacak, taşınmaz ya da taşınır mal karşılığı borç para verecek olan banka 60 yıllık bir süre için kuruldu.

Müslüman-Türk unsur bu bankaların yanı sıra İstanbul'da dört banka daha kurmuştu: 5 Temmuz 1911 günü, Ahmed Kemal Bey tarafından kurulan İstanbul Bankası "her nev'i muâmelât-ı sarrafiyye ve ticariyye ve nafia"da bulunmayı amaçlıyordu. Birer liralık pay senetlerinden oluşan 22.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesinin 2200 lirası ödenmişti. *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* adlı eserde "mültezimliğe varıncaya kadar maksad-ı teşkiline dâhil olmayan hiçbir muamele-i iktisadiyye kalmadığı" belirtilmekte, ancak, şirketin "sarraflık ve ikrazat"la yetindiği kaydedilmekteydi.⁵⁰ Emlâk ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi 22 Ocak 1914 günü Arif Paşazade Cemil Bey, İbrahim Cemal Paşa, Fuad Hulusi Bey, Ahmed Tevfik Bey tarafından kuruldu. Bankanın 100.000 lira tutarında kurulmuş sermayesinden 10.000 lirası ödenmişti.⁵¹ 10 Ocak 1914 günü Hüseyin Namık Bey'in kurduğu Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi'nin 100.000 lira kuruluş sermayesi vardı. Bu meblağın 10.000 lirası ödenmişti.⁵² İktisad Anonim Şirketi 8 Temmuz 1334 günü Akif Fevzi, Kaymak Asım, Galip, Azmi, Zeki Koyuncu, İpekçi Cevdet, Kibar Fazıl ve Şamlı Nihad Bey tarafından kurulmuştu. Bu şirket, sigorta ve komisyoncuğun yanı sıra bankacılık işlemleriyle de uğraşabilecekti. Kuruluş sermayesi 45.000 Osmanlı lirasıydı.⁵³ Bu arada tasarı düzeyinde kalmış, gerçekleşmemiş bankalar da vardı. Cihan Harbi'nin ilk yılında A'yân'dan Nail Bey ve Aram Efendi'yle Banker Ferid Abud Efendi 440.000 Osmanlı lirası sermaye ve 99 yıl süre ile "Osmanlı Terhin-i Akar Bankası adı altında bir şirket kurmak için ruhsat almışlardı. "Şehir ve kasabalar dâhilinde musakkafat ve arsaların terhini ve te'minât iraesî mukâbilinde ikrazatta bulunmak veya hesâb-ı carîi tarikiyle kredi açmak" üzere kurulacak bu bankanın merkezi İstanbul'da olacaktı. Ancak, sonraları bu bankanın kurulduğuna dair bir belgeye rastlanmamıştır.⁵⁴ Yine aynı dönemde ruhsat alınıp kurulmayan bir başka banka Suriye Bankası'ydı. 880.000 Osmanlı lirası sermaye ile Şam'da kurulması düşünülen bu banka, bankacılık ve sarraflık işlemlerinin yanı sıra "ticaret, sanayi ve ziraatın terakkisi" için kolaylık sağlayacak, bayındırlık işlerine girişecekti.⁵⁵

Konya'da "Millî" Kredi Kurumları

Payitaht bankacılık alanında yoğun girişimlere sahne oluyordu. Ancak, 1908 sonrasında İttihad ve Terakki'nin taşrada güçlü bir

tabanı oluşmuş, Anadolu eşrafı ya da “burjuvazisi” kalkınma yoluna girmişti. Aslında Meşrutiyet yıllarında bankacılık alanında en ilginç gelişmeler taşrada görüldü. İktisadî gücü giderek artan Anadolu eşraf-tüccarı, büyük çiftlik sahiplerini de yanına alarak ‘Tanzimat sonrası kangrene dönüşmüş kredi sorununu çözmeye yöneldi. İttihad ve Terakki’nin de teşviki sonucu kısa sürede “millî” taşra bankaları kuruldu. Konya o günlerde Anadolu coğrafyasının kalbiydi. Osmanlı’nın potansiyel tahıl ambarıydı. Konya eşrafının, tüccarının kredi sorunu her geçen gün büyüyordu. Ziraat Bankası’nın tarıma verdiği kredi desteği çok yetersizdi. Yerel bankacılık artık kaçınılmaz olmuştu.

Konya Millî İktisad Bankası bu tür “millî” kuruluşların ilkiydi. 1909 yılında, Konya eşrafından Nakibzade Hacı İbrahim Efendi, Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Kadızade Hacı Ethem Efendi, Attar Halilağazade Eyüp Efendi ve Keleşzade Hacı Ahmed Efendi tarafından Şirket-i İktisadiyye-i Milliyye adı altında, komandit şirket olarak kurulan bu banka, 30 Kasım 1911 günü anonim şirkete dönüştürüldü ve Konya İktisad-ı Millî Anonim Şirketi adını aldı. Cihan Harbi yıllarında kuruluşun adı bir kez daha değiştirildi: Konya Millî İktisad Bankası oldu. “İkraz ve istikrâz ve indel icâb [gerekince] malî, ticarî, sınaî, madenî bilumûn emvâl-i menkule ve gayr-ı menkuleye müteallik kaffe-i muâmelât ile iştigal etnek” üzere kurulan şirketin esas faaliyet alanı bankacılıktı.⁵⁶ İki buçuk liralık 40.000 paydan oluşan 100.000 lira tutarındaki sermayesinin, 1911 yılında 10.000 lirası, 1914’te 76.497 lirası ödenmişti. Sermaye artırılışında eski pay sahiplerinin rûçhan hakkı vardı. İdare meclisi üyelerinin Osmanlı uyruğunda olan tüccardan oluşması gerekiyordu. Konya Millî İktisad Bankası’nın kazancı özellikle Cihan Harbi yıllarında arttı: 1914 yılı net kârı 9000 Osmanlı lirasıyken, 1915 ve 1916 yıllarında sırasıyla 29.595 lira ve 45.493 lirayı buldu; pay sahiplerine bu iki yılda sırasıyla yüzde 18 ve yüzde 40 temettü dağıtıldı.

Konya Millî İktisad Bankası, banka işlemlerinin yanı sıra, Konya ‘Ticaret-i Umûmiyye Türk Anonim Şirketi ve Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi adı altında iki ticaret şirketi kurmuş, manifatura ve bakkaliye eşyası alım satımıyla uğraşmıştı. Nitekim savaş yıllarında bankanın kazancındaki büyük artış bu tür ticarî faaliyetlerden kaynaklanıyordu. Banka, ayrıca, demiryolu yapımını faaliyet programına almıştı. Ancak, bu tür kapsamlı

bir girişim için savaşın sona ermesi bekleniyordu. Konya Ticaret-i Umûmiyye Türk Anonim Şirketi'nin 50.000 liralık sermayesinin yarısını Konya'daki Osmanlı İktisad-ı Millî Anonim Şirketi ödemişti. 20 Kasım 1916 günü kurulan şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve bu pay senetlerine ancak Osmanlı uyruklular kaydolabiliyorlardı. Yabancı uyruğa geçenler ya da veraset yoluyla pay senedine sahip olan yabancılar üç ay içerisinde paylarını Osmanlı vatandaşlarına satmakla yükümlüydüler.⁵⁷ Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi pay senetleri için de aynı ilkelere benimsenmişti: "Tabiiyyet-i ecnebiyyeye geçen hissedarlar veya hisse senedâtını tedârik eden ecnebîler üç ay zarfında hisselelerini tebaa-i Osmaniyye'ye satmağa mecbur"dular.⁵⁸ Konya Mensucat ve Emtia Yurdu'nun ana amacı fabrika ve tezgâh kurarak şayak vb. üretip satmak olduğu hâlde savaş nedeniyle ticarî faaliyetle yetinmiş, ancak savaşın sonlarına doğru küçük tezgâhlar kurarak 3000 kûsur metre mensucat imâl etmişti. 18 Nisan 1914 tarihinde kurulan şirket ilk yıl 75.631, ertesi yıl 76.569, 1917 yılında ise 156.414 kuruş net kazanç sağlamıştı. Konya'da yayınlanan *Babâlık* gazetesinden öğrenildiğine göre, bu iki şirket, Millî İktisad Bankası ve eşraftan Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Â'yânzade Hafızî Bey, Kâşzade Hacı Ahmed Efendi, Hüsnü Efendizade Kâzım Bey, Bekirzade Hacı Ali Ağa ve Mazlumzade Hacı Osman Efendi ve Abaoğlu Ali Efendi 1916 yılının ikinci yarısında biraraya gelerek Konya'da imtiyazlı bir şeker fabrikası ile debagat ve kundura fabrikaları kurmak amacıyla bir anonim şirket oluşturma çabası içerisindeydiler.⁵⁹

Konya Millî İktisad Bankası İttihadcılarının ön ayak oldukları taşra Müslüman-Türk tüccar-eşraf bankalarının tipik bir örneğiydi.⁶⁰ Nitekim bankanın 1917 genel kurulu İttihad ve Terakki'nin gövde gösterisine dönüşmüş, Ticaret Umûm Müdürü Münir Bey Konya'ya gelerek genel kurulda hükûmeti temsil etmişti. Münir Bey genel kurulu açış konuşmasında, "Türkiye'nin merkezi olan Konya'da *Hilâl-i Osmanî* nasıl tecelli etmiş ise" uygarlık yolu olan "teşebbüsât-ı şahsî ve sa'y-i müşterek" fikirlerinin de bu mübarek iklimden doğarak Osmanlı ülkesinin dört bir yanına örnek olduğunu belirtiyor, "Türkiye'nin, Türk mefkûresinin her yerde, her vakit ulviyetini gösterip sanayi'de, ticarete pek mühim terakkiler ibraz ettiğini" kaydediyordu.⁶¹ İttihadçı *İktisadiyyat Mecmuası*, bankanın genel kuruluyla ilgili yaptığı değerlendirmede "mezkûr

ictima' [in] sırf malî ve ticarî bir müesseseye mahsus olduğu hâlde bütûn müzakerât ve hattâ müfredâtta hâkim olan âmil [in] hamîyyet-i milliyye"den ibaret kaldığını belirtiyordu. Dünyanın hiçbir yerinde bu tür bir anonim şirket genel kuruluna rastlanmayacağına kaydeden *İktisadiyyat Mecmuası*, ticarî şirketlerde pay sahiplerinin ve yönetim kurullarının her şeyden önce kişisel çıkarlarını gözettiklerini, oysa Konya Millî İktisad Bankası'nda, pay sahiplerinin çıkarlarını gözetmekle beraber, en çok hâkim olan hususun "mülk-i milletin teali-i iktisadiyyesi" olduğunu söylüyordu. İttihadcılara göre, Konya Millî İktisad Bankası'nın bu tür bir işlev üstlenmesi iki temel nedenden kaynaklanıyordu:⁶² Önce "Konya Türklüğün tam merkezinde" bulunuyordu. Bu gibi yerlerde iktisadî yaşamda görülen gelişmeler elbette gelecek için ümit kaynağıydı. Öte yandan Konya Anadolu'nun en mühim üretim merkezlerinden biriydi. Son yıllarda özellikle Alman sermayesi Konya ovasına girmiş, bu yöreler İmparatorluğun tahıl ambarı olmuştu. "Bu gibi yerlerin kuvve-i istihsâliyyesini mevki-i istifadeye vaz'etmek için erbâb-ı teşebbüse ihtiyaç vardı." Ürününü uygun fiyatlarla pazarlayan çiftçi, tasarruflarını anonim şirketlere katılarak değerlendirirse ülke kısa sürede sanayileşebilirdi. Sonuç olarak, Konya Millî İktisad Bankası "küçük, büyük sermayedarânı çömlleklerde para biriktirmek usul-i sakîminden kurtaracak, erbâb-ı teşebbüsü millî iktisadî yükseltmeye medâr olan ziraî teşebbüslerin ihdasına sevk ve teşvik edecek"ti.

Anadolu'da "Millî" Bankalar

Meşrutiyet yıllarında "millî" kredi kurumları Anadolu'nun pazarına açılmış, parasallaşmış batı yörelerinde ardarda kurulmuş, o güne değin gayr-ı müslimlerin uğraş alanı olarak bilinen bankerlik, sarraflık giderek Müslüman-Türk unsuru eline geçmişti.⁶³ Konya Vilayeti'nde, Millî İktisad Bankası'nın yanı sıra kurulan bir diğer "millî" kredi kurumu Karaman Millî Bankası adını taşıyordu.⁶⁴ 18 Nisan 1915 günü manifatura, tahıl ve kösele ticaretiyle uğraşan Karaman eşrafının biraraya gelmesiyle oluşturulan bu banka, her tür kredi işlemlerini görebilecek, ticaret, sanayi ve madencilikle uğraşacaktı. Bankanın 20.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesi Nisan 1918'de iki katına çıkarılmıştı. Konya Vilayeti'nde Meşrutiyet yıllarında gerçekleştirilen tarımsal gelişme, tarımsal kredi sorununu sürekli gündemde tutuyordu. Bu

alandaki Ziraat Bankası'nın önemli katkıları olmuşsa da yörenin kredi ihtiyacı yeterince karşılanamamış, Konya Valisi Samih Bey'in girişimiyle "köy bankaları" oluşturulmasına gidilmişti.⁶⁵ Banka adını taşıyan bu köy sandıkları hükûmetin desteğiyle 1915 yılında faaliyete geçmişti. Hazırlanan talimatnamenin 1. maddesine göre, elli haneye kadar nüfusu olan her köyün ihtiyar heyeti, yörenin ziraat muallimi ve ziraat memurlarının danışmanlığında, buğday ekimine en elverişli üç dönümlük mirî toprağı köy sakinlerinin ortak çabasıyla ektirecekti. Hasat ertesi ürünün satışından elde edilen gelir "köy bankaları"nın sermayesini oluşturacaktı. Nitekim 1915 yılı ekininden bu bankalara 35-50 bin dolaylarında bir sermaye kalmıştı. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, Samih Bey'in bu girişimini "iki üç sene zarfında Konya köylerini itibâr [kredi] içinde yüzdürebilecek bir teşebbüs" olarak niteliyordu.⁶⁶

1916 yılında Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey benzer bir girişimde bulunmuş, Kayseri Liva Umûmî meclisi aracılığıyla Köy İktisad Bankası'nın kurulmasını sağlamıştı.⁶⁷ Mutasarrıflığa bağlı yöre köylüleri beher çift öküz başına otuzar okka buğday ya da bunun iki katı arpa veya çavdar vererek bankanın pay senetlerini almakla yükümlü kılınmıştı. Kuruluş sermayesi 10.000 Osmanlı lirası olan banka ilk yıl 7000 liralık tahıl toplamış, 1917 yılında tahıl fiyatlarının artması üzerine sermayesini 50.000 Osmanlı lirasına çıkarmıştı. Kayseri Köy İktisad Bankası toprak sahibi ve hayvan taciri İmamzade Mehmed Bey, toprak sahibi Uşakizade Osman Zeki Bey, toprak sahibi Bahçecizade Hacı Mehmed Efendi, jandarma subayı Mehdizade Mahzar Bey, şeriyeye mahkemesi başkâtibi Gözübüyükzade Sabit Efendi tarafından kurulmuştu. İttihad ve Terakki Kayseri örgütü bu bankanın kuruluşunda önemli bir rol oynamıştı. Nitekim kurucu üyelerin tümü İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyorlardı.

Kayseri Köy İktisad Bankası'nın kuruluşunu sağlayan Zekai Bey, 1918 Nisanında bu kez 100.000 Osmanlı lirası sermayeli Eskişehir Çiftçi Bankası'nın kurulmasına ön ayak olacaktı.⁶⁸ Kayseri Millî İktisad Anonim Şirketi, Cihan Harbi yıllarında Kayseri'de doğan bir başka "millî" bankaydı.⁶⁹ 11 Temmuz 1916 günü her türlü malî ve ticarî faaliyette bulunmak, köylü ve tüccara tahıl, yün, kire gibi mal karşılığı avans vermek, bu malların alım satımına, taşınmasına aracılık etmek üzere kurulan banka aynı zamanda "hayırlı" gördüğü sınaî ve tarımsal girişimlerde de bulunabilecekti.⁷⁰

Arazi sulama ve bataklık kurutma gibi bayındırlık işleri, omnibüs, tramvay işletme, maden araştırma ve çıkarma, imâlâthane, çiftçi için tarım makinaları getirme, yararlı göreceği işlere müteahhit ya da mültezim sıfatıyla katılma bankanın uğraş alanları arasında gözüküyordu. Kayseri Millî İktisad Anonim Şirketi kurucuları arasında İttihadcılar ağır basıyordu. Yapağı ve kitre taciri Kürkcüza-
de Ömer Efendi, manifatura ve hayvan taciri Taşcızade Mehmed Efendi, halı ve manifatura taciri İmamzade Reşid Efendi ve tüccar Hacılarzade Mustafa Efendi İttihad ve Terakki'ye kayıtlı kurucu üyelerdi. Bankanın kuruluşuna katılan diğer üç kişi Belediye Reisi Çalıkazade Rifat Efendi, pastırma taciri Kâtipzade Nuh Naci Efendi ve halı imâlâtçısı ve tüccar Drazzade Mazhar Nurullah Efendi'ydi.⁷¹ Banka birer liralık paylara ayrılmış 46.000 Osmanlı lirası sermaye ile ve 50 yıllık bir süre için kurulmuştu. Faaliyete geçtiği ilk yıl 35.571 Osmanlı lirası, ya da sermayesinin yüzde 77'si oranında net kâr sağlayan Kayseri Millî İktisad Anonim Şirketi, birer liralık pay senetlerine 52,25 kuruşluk temettü dağıtmış ve sermayesini 24.000 lira artırarak 70.000 Osmanlı lirasına çıkarmıştı.⁷² Ertesi yıl bankanın kazancı daha da artmış, sermayenin 200.000 liraya yükseltilmesine karar verilmişti.⁷³

Cihan Harbi yıllarında kurulan birçok şirket ticarî ve sınaî faaliyetlerin yanı sıra kredi alanını da kuruluş belgelerine sokmuş ve bu nedenle bir tür banka işlevi görmüştü. Akşehir Osmanlı İktisad Anonim Şirketi bu tür kredi kurumlarından biriydi. 1909 yılında İktisad-ı Osmanî Şirketi adı altında faaliyete geçen bu şirket 1 Kasım 1916 günü anonim şirkete dönüştürülmüştü.⁷⁴ "Her nev'i te'minât üzerine ikraz ve alelumûm banka muâmelâtı" görececek, idare meclisinin kararıyla ticarî faaliyette bulunabilecek olan bu şirket, afyon, buğday, arpa, yapağı ve manifatura tacirleri, Kurrazade Hacı Bekir Efendi, Kurrazada Hacı Mehmed Efendi ve Akazade Abdullah Efendi tarafından kurulmuştu. Onar liralık paylara ayrılmış 50.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesi 1918 yılında 100.000 liraya yükseltilmişti. Şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.

Taşradaki "millî" bankacılık büyük ölçüde Batı Anadolu'da gerçekleştirilmişti. Bu yörelerde, özellikle Tanzimat ertesinde, pazarda dönük bir iktisadî yapının gelişmesi, para ekonomisinin kurumlarını da zorunlu kılınıyordu. Nitekim, daha Tanzimat'ın ilk yıllarında Osmanlı topraklarında ilk banka kurma girişimleri de

Ege'de görülmüştü. "Millî" bankacılığın da para ekonomisinin etkin olduğu, geçimlik ekonominin büyük ölçüde terk edildiği bu yörelerde başlaması doğaldı. Meşrutiyet yıllarında özellikle Aydın Vilayeti bankacılık alanında önemli atılımların gerçekleştirildiği bir yöreydi. 1913 yılında faaliyete geçen Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi, birer liralık paya ayrılmış 10.000 Osmanlı lirası sermayeli bir kredi kurumuydu.⁷⁵ İncir ve benzeri yöre mahsulünün alım satımıyla uğraşmak, taşınmaz ve taşınır mal ya da terhin karşılığında kredi açmak ve "bilumûm banka muâmelâtıyla işğal etmek" üzere, incir bahçesi sahipleri Hacı İbrahim Efendizade Hacı Mehmed ve Aziz Efendiler, Hacı Osman Zeki Efendi, Edhem Bey, Topçuoğlu Nazmi Bey ve Nazilli'li Hacı Şeyh Damadı Mehmed Efendi tarafından kurulan şirket Millî Aydın Bankası'nın doğuşu ve incir üreticilerinin kooperatifleşmesi sonucu gücünü yitirmişti.

Yine aynı yörede kurulan Millî Aydın Bankası hükûmetin ve İttihad ve Terakki'nin desteklediği bir anonim şirketti.⁷⁶ Beşer liralık 10.000 paya ayrılmış 50.000 lira sermayeli şirketin kurucuları arasında toprak sahibi ve incir üreticisi Kâzım Nuri Bey, incir üreticisi ve tüccar Topçuoğlu Nazmi Bey, incir bahçeleri sahibi Necip Bey, bahçe ve arazi sahibi, ihracatçı Hacı Ömer Efendizade İzzet Bey, incir üreticisi, tüccar Hacı Yahyazade Hafız Ahmed Efendi, arazi sahibi ve pamuk ekicisi Karagözzade Şükrü Bey, incir tüccarı Osmanzade Rüştü Bey, çiftçi Kuşadalı Hacı Mahmudzade Hasan Bey, incir tüccarı ve komisyoncu Balcızade Hamit ve Hakkı Beyler İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyorlardı. İncir bahçeleri sahibi, tekke şeyhi Peştemalcızade Şeyh Aziz Efendi; emlak ve arazi bahçe sahibi, Peştemalcızade Hüdayi Efendi, dava vekili Osman Zeki Efendi; arazi ve bahçe sahibi, zeytinyağı tüccarı Kulaksızade Mehmed Efendi; han sahibi İdris Efendi; arazi ve bahçe sahibi, çiftçi Hacı Glagıçzade İsmail Safa Bey; arazi ve incir bahçesi sahibi Sarızade Ahmed Bey; arazi sahibi Hacı Halil Efendi; arazi sahibi Hacı Taşlı Mehmed Ağa; zeytinlik sahibi Hancı Sarı Molla; İzmir'de Yemiş Çarşısında birinci sınıf komisyoncu Karacasulu Alioğlu Mustafa Bey; çiftçi Hasan Efendi; emlak sahibi ve tüccar Sükkerizade Tefvîk Paşa diğer kuruculardı.⁷⁷

Aydın Vilayeti incir üreticisine kredi açmak, incir üretimi ve satımıyla ilgili kredi işlemlerini yürütmek, Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Şirketi'ne borç para vermek ve bu şirketin muhase-

besini yürütmek üzere kurulmuş olan şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.⁷⁸ Şirket resmen 18 Temmuz 1914 günü kurulmuştu. Millî Aydın Bankası'nın kuruluş toplantısı Vali Nâzım Paşa'nın ön ayak olmasıyla Aydın hükûmet binasında yapılmıştı. 21 Şubat 1914 tarihli kanun-ı muvakkatla Millî Aydın Bankası'na Ziraat Bankası ortak edilmiş, pay senetlerinin yarısı bu banka tarafından satın alınmıştı.⁷⁹ Bu nedenle bankanın idare meclisi üyelerinin yarısını Ziraat Bankası seçiyor, Ziraat Bankası'nın onayı olmaksızın bankaya müdür atanamıyordu. 1918 yılında Aydın Kooperatif İncir Müstahsil-leri Anonim Şirketi, Ziraat Bankası'nın paylarını satın almış ve bu tarihten sonra Millî Aydın Bankası tümüyle yerel sermayenin denetimine girmişti.

Cihan Harbi yıllarında Aydın'da kurulması düşünülen diğer bir banka 40.000 Osmanlı lirası sermayeli Tütün Zürra'ı Bankası'ydı. "Tütün mahsulünün temin-i revâc ve râğbeti ve tütün zürra'ının himaye-i menfaatleri için" Aydın Valisi Rahmi Bey'in önderliğinde gerçekleştirilmesi düşünülen bu banka tütün üreticisine düşük faizle borç para vermeyi amaçlıyordu. Tütün Zürra'ı Bankası, bir ölçüde, sendikalaşan ve üreticinin malını düşük fiyatla kapatan gayr-ı müslim ve yabancı tüccara karşı yörenin Müslüman-Türk eşrafının örgütlenme girişimiydi.⁸⁰ İttihadçı *İktisadiyyat Mecmuası* böyle bir bankanın kuruluşuyla "piyasada rekabet tahaddüs edecek [ortaya çıkacak] ve tütün ihraç olunan yerlere doğrudan muâmelât icrasına başlanılarak bu yüzden tütüncülerimizin önüne dikilen engeller bertaraf edilmiş ve hulâsa tütün zürra'ının hukuku, menâfi'i, ticareti ve tütünlerinin râğbeti, revâc ve binnetice milletin serveti temin ve himaye kılınmış olacaktır" diyordu.⁸¹ Ancak, bankanın 1917 başındaki kuruluş çalışmaları Osmanlı'nın savaşta yenik düşmesi nedeniyle sonuçlanamamıştı.

Ege yöresinde İttihad ve Terakki'nin girişimiyle doğan bir diğer kredi kurumu Manisa Bağcılar Bankası'ydı.⁸² 27 Kasım 1917 günü, bağcılara borç para vermek, bağ sahiplerinin malını iç ve dış piyasalarda pazarlamak, bağcılıkla ilgili araç-gereçleri, yapay gübreyi yöreye getirtip dağıtmak üzere kurulan banka, her türlü komisyonculuk işlerine girişebiliyordu. Kefalet, taşınır ve taşınmaz mallar karşılığında borç para veriyor, pay senedi alım satımına girişebiliyor, adî, ticarî ve rehin senetleri iskonto edebiliyordu. İkinci Meşrutiyet yıllarında kurulan diğer şirketler gibi Manisa

Bağcılar Bankası da, nizamnemesinde faaliyetlerini en geniş bir biçimde tutmuş, sınaî ve bayındırlık işlerinde ruhsat alıp şirket kurmayı, kurulmuş şirketlere katılmayı amaçları arasında göstermişti.⁸³ Manisa Bağcılar Bankası, üzüm ticaretiyle uğraşan gayr-müslim ve yabancı İzmir tüccarının biraraya gelip sendikalaşmaları ve üzüm fiyatlarını düşük tutma girişimleri üzerine kurulmuştu. *İktisadiyyat Mecmuası*, “rençberin menâfi’i aleyhine teşekkül eden böyle tröstlerin” ülkede ender olmadığını, “millî mahsulât”ın birçoğunda bu gibi gizli ittifaklara sık sık rastlandığını kaydediyor, “ümit ederiz ki bu defa rençber lüzümü derecesinde müteyakkız davranacak ve kendi aleyhine kurulan tuzağa kapılmayacaktır” diyordu.

Manisa Bağcılar Bankası İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin güdümünde bir bankaydı. 58 kurucu üyesinden 35’i İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne bilfiil kayıtlı bulunuyordu.⁸⁴ Bankanın idare meclisi reisi İttihadçı, hoca ve hukukçu, Manisa mebusu Akhisarlı Mustafa Fevzi Bey’di. Kurucu İttihadcılar arasında, Manisa İttihad ve Terakki Cemiyeti Reisi, çiftlik sahibi Karaosmanoğlu Halid Paşa; Akhisar İttihad ve Terakki Cemiyeti Reisi, bağcı Sındırgılıoğlu Mehmed Bey; Salihli İttihad ve Terakki Cemiyeti Reisi, emlak ve arazi sahibi, bağcı Hasan Vasfi Bey; Manisa Belediye Meclisi ve İttihad ve Terakki İdare Meclisi üyesi, emlak ve arazi sahibi Çiftliklinin Mehmed Çavuş; İttihad ve Terakki Manisa Meclis-i Umûmî üyesi, emlak ve çiftlik sahibi Kardicalı Mustafa Efendi; Manisa Musevî cemaatinin cismanî reisi, İttihad ve Terakki Cemiyeti İdare Meclisi üyesi, üzüm tüccarı Bohor Gomel Bey de yer alıyordu. Kereste tüccarı Keresteci Hafız Mehmed Efendi; toprak sahibi Buldanlı Hacı Mehmed Efendi; tüccar Giritli Selim Sırrı Efendi; bağcı, eczacı, üzüm tüccarı Külahdaşzade Rıza Efendi; bağcı Gazizade Abdürrahim Efendi; haffaf taciri, tabak ve bağcı Debbağ Hacı Ahmed Efendi; un ve yağ fabrikatörü Hüseyinoğlu Yenişehirli İsmet Bey; manifatura tüccarı Giritli Safder Bey; üzüm tüccarı ve bağcı Bosnalı Süleyman Efendi; çiftlik sahibi Nalbantzade Halil Ağa mahdumu Ali Bey; üzüm tüccarı ve bağcı Yemişçi Kâtipzade İbrahim Efendi; bağcı Urgancının Hacı Osman Ağa; çiftlik sahibi, bağcı Kardicalı Sakallızade Ahmed Kâzım Efendi; çiftlik sahibi, banker Kadirli Emin Bey; çiftlik sahibi, kaymakam Hacı Şaban-zade Mustafa Fehmi Efendi; bağcı ve tüccar Paketçioğlu Ali Bey; çiftlik sahibi bağcı Çakaloğlu Hafız İbrahim Bey; manifaturacı Ka-

vaf Kâmil Bey; çiftlik sahibi, Hüsametdin Bey; bağcı Caferoğlu Cemal Bey; tüccar Mürteza Abdi Bey; bağcı Misci Hacı Mustafa Efendi; çiftçi Bosnalı İbrahim Bey; çiftlik sahibi ve bağcı Sarmısakçı Musa Beyoğlu Ahmed Bey; bağcı Manisalı Yasin Beyoğlu Mehmed Bey İttihad ve Terakki mensubu diğer kuruculardı.

Bağ ve çiftlik sahibi Hacı Halid Mahmud Beyzade Kâni Bey; çiftlik sahibi, bağcı, tüccar Adanalı Hacı Hafız Hüseyin Efendi; yağ fabrikatörü, bağ ve zeytinlik sahibi Ermiyeli Hasan Efendi; bağ ve emlak sahibi, tüccar Saraç Hüseyin Efendi; geniş arazi sahibi Emir Hasanzade Mehmed Efendi; geniş arazi sahibi, Emir Hasanzade Mehmed Efendi mahdumu, Şükrü Bey; üzüm tüccarı, bağcı Hacı Şeyh Mehmed Efendi; arazi sahibi Kardicali Aziz Ağa; üzüm tüccarı ve bağcı Fırıncı Haydar Efendi; bağcı, emlak sahibi, tüccar Fenercizade İbrahim Efendi; Şükrü Beyzade Ahmed Bey; çiftlik sahibi ve bağcı Saraç Hacı Mustafa Efendi; çiftlik sahibi Kosovalı Şerif Şakir Efendi; Arpacı Ahmed Ağa; çiftlik sahibi, bağcı Tepelikli Mehmed Ağa; bağcı Alaşehir'den Asaf Bey; üzüm ve zahirre tüccarı Ahmed Çavuşoğlu Bayram Bey; bağcı Katip Ali Bey; İzmirli Karagözlü Mehmed Bey; tabak deri tüccarı, Karaosmanoğlu Vakfı müsteciri Denizlili İsmail Hakkı Bey; Hasan Çavuş mahdumu Halil Bey; bağcı Gevgililioğlu Sezai Bey; üzüm tüccarı Cemal Bey oğlu Abdülhalim Bey İttihad ve Terakki dışından kurucu olarak katılanlardı.⁸⁵ Beş liralık 30.000 paya ayrılmış 150.000 Osmanlı lirası sermayeyle kurulan bankanın pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.

Ocak 1914'te 75.545 Osmanlı lirası sermayeyle, komandit şirket olarak faaliyete geçen Adembeyzade İbrahim, Sipahizade Hamit ve Şürekâsı İslâm Ticaret Bankası, İkinci Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk eşrafın Anadolu'da kurduğu "milli" bankalardan bir diğerydi.⁸⁶ Rivayete göre, Osmanlı Bankası Adapazarı Şubesi'nin Türk tüccara kredi açmadan önce, Hristiyan bir tacirin kefil olmasını şart koşması üzerine yöre tüccarından Numan İlamit, İbrahim Nuri, İsmail Hakkı ve Mustafa Nuri Beyler biraraya gelerek bu bankayı kurmuşlardı.⁸⁷ Banka bir süre sonra, 1 Ekim 1919'da komandit şirketten anonim şirkete dönüştürüldü⁸⁸ ve Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi adını aldı. Daha sonra da Türk Ticaret Bankası oldu.

İkinci Meşrutiyet yıllarında, özellikle Ege yöresinde, Müslüman-Türk üreticiye ve tüccara kredi kolaylıkları sağlayan bankalar ya

da banka işlevi gören anonim şirketlerin yanı sıra kredi kooperatifleri de kuruldu. Sermaye yetersizliği, ve kredi olanaklarının son derece sınırlı oluşu bu yöre üreticisini ve küçük tüccarını büyük sermayenin boyunduruğu altına sokmuş, İzmir yöresinde sendikalaşan yabancı ve gayr-ı müslim büyük tüccar piyasada uzun yıllar fiyatları kontrol etmişti. İttihadcıların Anadolu'da hızla örgütlenmelerinde piyasadaki bu çarpıklığın rolü büyüktü. Üretici ve küçük tüccar siyasî iktidarı ardına alarak piyasaya ağırlığını koydu. Bu da bilfiil İttihad ve Terakki bünyesinde etkin bir konum elde etmekten geçiyordu. İttihad ve Terakki başlangıçta okumuş Osmanlı aydınlarının bir hareketi iken zamanla İstanbul esnafından ve Anadolu eşrafından destek gördü; bu kesimlerde taban buldu.

Osmanlı Devleti, Batı ile iktisadî ilişkileri geliştikçe parasına çeki düzen verme gereği duydu. Gelişen ticaret ekonomiyi giderek parasallaştırıyordu. Geçimlik yapısından sıyrılan bir ekonomi ise gerek iç, gerek dış ticaret nedeniyle karmaşık kambiyo ilişkilerine sahne oluyordu. Geleneksel sarraflık ve poliçecilik bu koşullar altında çağdışı kalıyor, bu tür bir gelişmeye ayak uyduramıyordu. Öte yandan devletin yıllık bütçe anlayışını geliştirmesi ve para politikası oluşturması Hazine'nin dışında kurumsal düzenlemeleri gerektiriyordu. Osmanlı, kambiyo sorunlarının üstesinden gelecek ve gerektiğinde devlete avans açacak kredi kurumlarına gerek duyuyordu. Osmanlı parasının istikrar kazanması ancak, Batı'da olduğu gibi merkez ya da devlet bankası ve köklü bir para reformu ile mümkündü. Bu tür bir talep Osmanlı topraklarında ticaret yapan ülke yönetimlerinden de geliyordu. İstikrarsız ortam dış ticareti olumsuz etkiliyordu. Çağdaş anlamda para ve kredi kurumlarının oluşturulması kaçınılmazdı. 1838'den itibaren Babîâli, bir yandan kendi olanaklarını zorlarken, öte yandan içerden ve dışardan banka önerileri aldı. Önceleri yabancılardan gelen öneriler kaygıyla karşılandı; geri çevrildi. Yerel kaynaklarla bu sorunun üstesinden gelinebileceği kanısı hâkimdi. Sarraflar ve bankerler aracılığıyla çözüm arandı.

Ticarî nitelikteki Bank-ı Osmanî kısa sürede devlet bankasına dönüştü ve Banka-i Osmanî-i Şahane adını aldı. Yabancı sermayeyle kurulmuş banka kuşkusuz pay sahiplerinin çıkarına öncelik tanıdı. Osmanlı para sistemine düzen getirmiş, birçok dış borçta

aracılık yapmış ve devletin bankası işlevini görmüşse de zamanla Babîâlî'ye ters düştü. Gerçek bir emisyon bankası işlevini üstlenemedi. Cihan Harbi yıllarında devlet bankacılığı ulusal temellere oturtulmaya çalışıldı. Devlet bankası ayrıcalığının Osmanlı Bankası'ndan alınarak "millî sermaye"yle kurulan Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na devri öngörüldü.

İkinci Meşrutiyet dönemi ulusal bankacılığın doğuş ve serpilış yıllarını oluşturdu. 1908'e değin Osmanlı sermayesi, Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı ötesinde, bankacılık alanında bir varlık gösterememiş, hemen hemen tüm bankacılık işlemleri yabancı sermayenin kurduğu bankalar aracılığıyla yürütülmüştü. 1908 Devrimi'yle birlikte, özellikle 1913-ertesinde, Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, yabancılardan ve gayr-ı müslimlerden bağımsız olarak, kendi kredi kurumlarını kurdu; İttihadcıların uygulamaya soktukları "millî iktisad" politikasının belkemiğini oluşturacak olan sermaye birikimini sağladı. Bu dönemde, taşrada kurulan "inillî" bankalar, Anadolu'da doğmakta olan "orta sınıf"ın İttihad ve Terakki ile olan organik bağının somut kanıtlarını oluşturdu. İttihad ve Terakki Cemiyeti, benimsediği ulusçuluk akımı doğrultusunda "millî" bankalara ön ayak olmuş, üyelerini bankacılığa özendirilmiş, kuruluşları sırasında gerek maddî, gerek manevî her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi aygıtını "millileştirme"yi amaçlamıştı. Özellikle pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu yörelerinde etkinleşen "millî" bankacılık faaliyetleri, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağladı. Köylüyü yoksullaştıran *alive* satışları bir ölçüde önledi. Çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında korudu.

Meşrutiyet yıllarında giderek gücü artan Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, "millî" bankalar sayesinde, yabancı ve gayr-ı müslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazandı. Eskiden yok pahasına devetmeye, simsara ya da murabahacıya kaptırdığı malını yüksek fiyatla piyasaya sürebildi. Böylece, o güne değin yabancılardan ve gayr-ı müslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankacılık, bankerlik ve varraflık giderek Müslüman-Türk eşrafın eline geçti.

Mütareke ve Millî Mücadele döneminde bir duraksama yaşandıysa da Cumhuriyet'in ilk yıllarında yerel bankacılık tekrar güç kazandı. 1924'te kurulan İş Bankası tüm ülkeyi kuşatmaya aday ulusal nitelikte bir bankaydı. Gazi Mustafa Kemal bankanın kuru-

luşunda bilfiil rol oynamıştı. Bir yıl sonra sanayileşme ve madencilik alanında devletin yatırım işlevlerini üstlenecek Devlet Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. 20'li yıllarda yerel tüccar ve eşrafının kredi talebini karşılayan çoğu tek şubeli, sınırlı olanaklı yerel bankaların sayısı kısa sürede arttı. Türkiye bankacılık tarihinde bu, ikinci dalga yerel bankacılığı simgeliyordu ve "Millî iktisad" normlarına uygun bir gelişmeydi.

İkinci dalga yerel bankacılık 1929 buhranına takıldı. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bunalım kısa sürede para piyasalarını etkiledi. Devletin, buhranla birlikte giderek devletçiliğe yönelmesine ve yatırım ağırlıklı kamu bankalarını kurmasına, para ve kredi politikalarında önemli değişikliklere gitmesine neden oldu. Türk parasının kıymetini kuruma mevzuatı uyarınca katı kambiyo denetimi uygulanmaya başlandı. Osmanlı Bankası'nın işlevlerini üstlenen Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ardından sanayi ve madencilik, ya da üretime dönük alanlarda faaliyet gösterecek Sümerbank, Etibank, İller Bankası, Halk Bankası, Denizbank gibi kamu bankalarını kurdu. Dünya konjonktürünün de elverişsiz oluşu nedeniyle özel bankacılık ölü bir dönem yaşadı. Bu ortam yabancı bankaların faaliyetini etkilemede gecikmedi. Önemli sayıda yabancı banka 1929-1933 döneminde Türkiye'deki faaliyetlerine son verdi. II. Dünya Savaşı'nın son yıllarına kadar dünya konjonktürünün de elverişsiz oluşu nedeniyle özel bankacılık ölü bir dönem yaşadı. 1933-1944 yılları arasında özel kesimde ancak iki yerel banka kurulabildi. Onlu ve yirmili yıllarda kurulan birçok tek şubeli banka kapanmak zorunda kaldı. Banka sayısı 1931'de Türkiye ölçeğinde 62 iken, 1945'te 40'a düştü. Aynı dönemde şube sayısı toplamı da 486'dan 405'e geriledi.

Bölüm Dört

BABIÂLÎ VE KÖYLÜ

ÜRETİMDE MÜKELLEFİYET-İ ZİRAİYYE

Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914 günü seferberlik ilân etmesi ve ardından Cihan Harbi'ne girmesi kısa sürede temel besin maddeleri darlığına neden olmuştu. Bu tür bir darlık tüm savaşan ülkelerde bariz bir biçimde gündeme gelmişti. İşgücünün silah altına alınması tarımsal üretimi olumsuz etkilemiş, her ülke kendi derdine düşerek, temel besin maddeleri ihracını büyük ölçüde yasaklamıştı. Diğer bir deyişle, ülkede üretimin azalışının dışında, dışardan ithal yoluyla giderilen açık bundan böyle karşılanamaz olmuştu. Bu durum Osmanlı için savaşan diğer ülkelere oranla daha da büyük bir vahamet arz ediyordu. Özellikle 1913-1914 yılı dış ticaret istatistiğine göre Osmanlı Devleti 980 kûsur bin kental tahıl ithal etmiş, buna karşılık 100 bin kental ihraç etmişti. Barış zamanında bile Osmanlı 880 bin kental dolayında tahıl ithal etmeksizin nüfusunu besleyemiyordu. Osmanlı liman kentleri, bu arada İstanbul, ithal tahılı kendi kaynaklarına oranla daha ucuza mal ediyordu. Uzun süredir Akdeniz ve Karadeniz havzasından Osmanlı topraklarına tahıl ithal ediliyordu.

Balkan Harbi sonucu Avrupa yakasındaki kimi verimli topraklar yitirilmiş, savaş nedeniyle Osmanlı'nın denizden abluka altına alınışı sonucunda Anadolu, Osmanlı tarım ekonomisinin bundan böyle belkemiğini oluşturmuştu. Genel iâşe ve ordu için gerekli tahılı ülke topraklarında yetiştirmenin dışında bir çözüm görülemiyordu. Ancak, kırsal kesimde önemli oranda nüfusun askere alınmasının yanı sıra, askere giden bir kısım köylünün tohumluklarını satarak kendilerine harçlık yapması, ardından Osmanlı topraklarının önemli bir kısmının çekirge afeti ile karşılaşması ve bu afette tohumlarının da tahrip görmesi, işgücü bir yana tohumluluk nedeniyle de üretimin büyük ölçüde sınırlı kalacağına işaret ediyordu. Seferberlik gereği askerî nakliyat ve iâşede kullanılmak üzere el konması, çift hayvanlarının da bir kısmının tarlalardan çekilmesine neden olmuştu. Silah altındaki milyon-

larca askerin et tüketimi artmıştı. Tarla sürümünde kullanılan çift hayvanları mezbahalara sevk ediliyordu. Kısacası tarlalarda çekim hayvanı sıkıntısı giderek had safhaya ulaşmıştı. Nihayet veteriner memurlarının yetersizliği ve salgın hastalık kordonlarına gereği gibi riayet edilmemesi hayvan vebasının kimi yörelerde salgına dönüşmesine neden olmuştu.

Öte yandan, kırsal alanda üreticinin büyük bir kesiminin silah altına alınarak cepheye sevk edilışinin yanı sıra, savaş ortamının belirsizliğinde köylünün, ürününe el konacağı kaygısıyla tedirginliği üretimi olumsuz etkiliyordu. Kendine yeterli olmak, devletten uzak durmak köylü için en rasyonel çözümdü. Balkan Harbi yıllarının acı tecrübesi köylünün belleğinden silinmemişti. "Tekâlif-i harbiyye" adı altında köylü hanesinin tüketimi için gerekli buğdayı bile devlete devretmek zorunda bırakılmıştı. Savaş ortamı üreticiyi pazara dönük üretim yapmaktan caydırmış, ordunun ve büyük kentlerin ihtiyacının zora varan yöntemlerle karşılanması devlet-köylü ilişkilerini giderek çıkmaza sürüklemişti. Köylü çaresizdi. Savaş söylentileri çıkar çıkmaz, köylü varını yoğunlu gizlemişti. Kendisi için yeterli olanı üretmekle yetinmişti.¹ Belirsizlik ortamı köylüyü ataletle sevk etmişti.

Cihan Harbi de başlangıçta Balkan Harbi'ne benzer bir görünümdeydi. Savaşın doğurduğu kargaşa, taşımacılıkta çıkan aksaklık, işgücü açığı, piyasa mekanizmasının işlerliğini yitirmesi tarımsal üretimin kısa sürede düşmesine yol açtı. Cihan Harbi'nin ilk ve ikinci yılları toplam ekili arazi ile savaş arifesi, 1913 yılı ekili arazisi karşılaştırıldığında bu fark bariz bir biçimde ortaya çıkıyordu. 68 milyon dönüm ekili arazi, savaşın ilk yılında 35 milyon dönüme, ikinci yılında ise 27 milyon dönüme düşmüştü.² Yıllık üretim savaş öncesi üretilenin ancak yarısına ulaşabildi. Tarımsal üretimde düşüş özellikle geleneksel ihraç ürünlerinde görüldü. Yukarıda belirtilen nedenlerin yanı sıra, ihraç bağlantılarının savaş nedeniyle aksaması bu malların üretimi açısından büyük ölçüde caydırıcı oldu (Tablo: IV). Üretimde düşüşün en belirgin göstergesi ekili topraklardı. Cihan Harbi yıllarında Babiâli Balkan Harbi'nin acı tecrübelerini bir kez daha yaşamak istemiyordu.

Bu nedenle, Babiâli'nin gelişmelere lakayd kalması düşünülemezdi. Ordunun ve sivil halkın iâşesini sağlamak için bir yandan dış ülkelerden kabil olduğu kadar tahıl ithal etmeye çalışıyordu; öte yandan ülkede köylünün yılgınlığını gidermek, başta tohum-

Tablo: IV - Savaş yıllarında temel ihraç ürünlerinin üretim miktarları
(bin ton) (Pamuk: bin balya)

	Tütün Reji İdaresi	Kuru üzüm Ege Bölgesi	Kuru incir	Fındık Karadeniz	Pamuk Adana	Yaş koza Reji İdaresi	Zeytinyağı Ege Bölgesi
1913	53,31	69,0	20,9	51	120	7,61	49
1914	43,38	60,8	17,6	52	135	5,23	20
1915	13,87	50,4	15,4	21	15	3,54	22
1916	14,91	44,6	19,8	19	-	2,98	16
1917	17,01	33,6	15,4	14	-	1,33	8
1918	21,04	28,0	17,6	18	-	2,37	6

Kaynak: Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklâl Savaşı'nın ekonomik sorunları,"
Türkiye İktisat Tarihi Semineri, der: Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 378.

luk olmak üzere ihtiyacını karşılamak ve tarımsal üretimi artırmak amacıyla değişik yöntemlere başvurdu. Savaşın ilk iki yılında bir dizi idarî tedbirle sorunlara çözüm aradı; halkın hamiyetine başvurdu. Seferberliğin hasat ve harman zamanına gelmesi kötü bir rastlantıydı. Mahsulün kaldırılıp ambarlanması köy ihtiyar heyetlerine görev olarak verildi. Ziraat odaları bu görevin gereği gibi yerine getirilmesini denetlemekle yükümlü kılındı. Bu amaçla bir talimatname yayınlanarak vilayetlere gönderildi.

Talimatname ilk aşamada işe yaramışsa da tüm ülkedeki tarımsal üretimi merkezi hükûmetin gözetimi altına sokacak ve gelecek yıl için gerekli önlemleri alacak nitelikte değildi. Bu amaçla Ziraat Nezâreti ve Dâhiliyye Nezâreti ortak bir talimatname lâihası hazırladı. Bu yeni talimatnamede köy halkının ahlâk ve temâmülünden addedilen "imece" usûlünden ve özellikle silah altına alınan köylünün toprakları için, yararlanılması düşünülüyordu. Talimatnameye göre, her köyde askerî mükellefiyet yaşı dışında kalanlara tarımsal mükellefiyet getirildi. Köy ihtiyar heyetine köy imamı ve köy muallimi de katılarak bir komisyon oluşturuldu. Nâhiye müdürleriyle mutasarrıflar ve valilerin teftişi altında köyde mevcut ve ekime hazır araziye tohum atmak ve yeniden hafriyatta bulunmak ve normal senelerde elde edilen ürünü "hizmet-i müştereke usulü"yle, yani ortaklaşa elde etmek tarımsal mükellefiyete giriyordu. Köylerdeki çift hayvanları da bu ortak girişimin hizmetine verilecekti. Talimatname tohumluk sorununu da göz önünde bulundurmuş ve bu konuda mülkiye memurlarının her

köy için defter tutması öngörölmüştü. Aşarı emaneten yönetilen mahallerde öncelikle tohumluk ihtiyacı ayrılacak, aşarı emaneten idare olunmayan mahallerde ise maliye memurları köylüye tohumluk sağlayacaklar ve dağıtımı köy adına zimmet kaydedeceklerdi.

Tarımsal üretimi artırmaya yönelik nezâretler arası yoğun bir işbirliği savaşla birlikte gündeme gelmişti. Harbiye Nezâreti ile Ziraat Nezâreti'nin ortak bir talimatı ile harman yerlerinde bulunan tahılın ambara naklinde ordunun "vesait-i nakliyye kolları"ndan yararlanılacaktı. Keza, Maarif Nezâreti'yle yine ortak hazırlanan bir diğer talimatname ile okul öğrencilerinin tarımsal üretime alıştırılması ve okul bahçelerinde "ziraat tecrübeleri" yaptırılması öngörölmüştü. Böylece, gerektiğinde öğrenciler tarlalara sevk edilecekti. Tarıma yönelik eğitim daha Meşrutiyet'in ilk yıllarında gündeme gelmişti. 1912 yılında çıkarılan "Tedrisat-ı Ziraiyye Nizamnâmesi" ile tarıma yönelik "amele mektepleri", "çiftlik mektepleri", "Ziraat ve Ameliyyat Mektepleri ve Mıntıka Ziraat Mekâtib-i Âliyesi" öngörölmüştü.³ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti daha savaş başlamadan önce "meccanen" yani parasız dağıtılan "Çiftçi Çocuğu" başlıklı risalesini "köylerde ve kasabalardaki ibtidaî ve rüşdî mekteplerde, idadîlerin ilk sınıflarında okutturulmak üzere" yazdırmıştı. Yazarı, Cemiyet-i Ziraiyye sâbık reis-i sâni-si ve Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye ve Müdafaa-i Milliye Hey'eti-Faale azasından Selânik Vali-i Sâbıkı Hüseyin Kâzım idi.⁴

Ancak savaş bitecekmiş gibi gözüküyordu. Savaş sürdükçe ihtiyaç artıyor ve hükûmetin doğrudan işe el koyması kaçınılmaz oluyordu. Özellikle savaşın ikinci yılı ve Redd-i Bedel Kanunu'nun söz konusu olması esaslı bir örgütlenmeyle var olan olanakları tümüyle seferber etmeyi gerekli kılıyordu. Tarımsal üretimde savaş başlangıcından beri gözlenen düşüşe dur demek ve köylüyü kabil olduğu kadar barış dönemindeki üretkenliğine döndürmek için ülkedeki seferber edilebilecek tüm güçlerden yararlanmak kaçınılmazdı. Bu hedefe ulaşmak sırf çiftçilerle de olanaksızdı. Çiftliği olmayanların da görevlendirilmesi gündeme geldi. Köyler ve köylüleri sağlam bir çatı altında bir araya getirerek hükûmet merkezinin denetimi altına almak ve birlikteliğini sağlamak, köylülerin ihtiyaçlarını yakından gözlemlemek gerekiyordu. Kurulması düşünülen nerede ise ülke çapında bir "kollektivizasyon"du. Vilayetlerdeki merkezî hükûmet temsilcileri köylü-

nün “hareket ve ahvâlini” izleyecek, tekmil ÷lke çiftçileri “hükümet tarafından idare olunan büyük bir dar÷’l-mesai işçileri”ne dönüştür÷lecekti. Bunların teftiş ve murakabesi sonucu ekili alanlar genişletilebilecekti.

İşte bu tür bir gerekçe ve vahamet kesbeden ihtiyaç sonucu Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu gündeme gelmiş ve Ziraat Nezâreti bütçesine bir defaya mahsus olmak üzere tahsisat ünvanı altında 150.000 lira eklenmişti. 1916-1917 yılı bu mevzuatın ilk uygulanışına şahid oldu. Savaş her geçen gün daha geniş bir yağurubunu silah altına çağırıyordu. 1883 ile 1900 arası doğumluların askere alınması tarımdaki işgücünü daha da azalttı. Ancak, buna rağmen “kollektivist” kanun kırsal kesimde sonuç elde etmeyi başardı.

Mükellefiyyet-i Ziraiyye mevzuatının yanı sıra Babiâli tarımsal üretime yönelik her türlü çözüme açtı. Tarım için yurt dışından makina donanımı getirtti.⁵ Bunların işletim, bakım ve onarımı için Halkalı Ziraat Mektebi bünyesinde iki yıllık Ziraat Makinist Mektebi açtı.⁶ Bir yandan fiyat politikalarıyla üretim özendirilmeye çalışırken, öte yandan orduya üretkenlik kazandırılmak istendi. Cepheye sevk edilmeyen gayr-ı müslim amele taburlarından ve Dördüncü Ordu’da olduğu gibi kadınlardan ziraat alayları ve çiftçi taburları oluşturuldu. Bunlar da yetersiz kalınca tüm kırsal nüfusu tarım mükellefiyetine tâbi tuttu. Bu arada Harbiyye Nezâreti II. Meşrutiyet’le birlikte her derde deva bir nezâret konumuna bürünüyordu. Özellikle Enver Paşa’nın Harbiyye Nâzırı olması ertesinde ordu düzeni sivil kesimin birçok alanında gözlenir olmuştu. Gençliğin örgütlenişinden kadınların çalıştırılmasına kadar birçok uğraş Harbiyye Nezâreti çatısı altında örgütlenmişti. İmalât-ı Harbiyye üretimde etkin bir yer işgal ediyordu. Sanayi diye nitelenebilecek ilk kuruluşlar ordu bünyesinde gündeme gelmişti. Temel besin maddelerinde kıtlık başgösterince ordunun bu alana da el atması doğaldı.

Osmanlı basınında ziraat alayları fikrinden ilk kez Karamanîzade bahsetmişti. Karamanîzade’ye göre kurulacak olan ziraat alaylarını bir “mekteb-i ictimai”ye, tüm toplumsal gelişmeyi gözeten bir okula dönüştürerek “efrâda okumak, yazmak, ziraat etmek, hayvan bakmak, iktisad sandıkları teşkil etmek yollarını öğretmek” mümkündü. Ayrıca ordu üretkenleştirilerek devlete yük olmaktan kurtarılabilirdi. Nitekim bu alanda ufak deneyler olmuş,

Havran'da askerlerin bahçecilikle uğraştıkları hattâ çobanlık bile ettikleri görülmüştü.⁷ Savaş yıllarında ordu bünyesinde tarımsal eğitim ve üretim önemli boyutlara ulaştı. İsmail Hakkı Paşa'nın başında bulunduğu Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye "ziraat şubesi" erata tarla sürdürdü; hasat toplattı. Ordu bünyesinde tarım derslerine yer verilerek erata çağdaş üretim teknolojisi öğretildi. Yerel ziraat memurları ve ziraat müfettişlerinin katkılarıyla oluşturulan örnek tarlalarda askere uygulamalı konferanslar düzenlendi. Bu amaçla yayınlanan "Orduda Ziraat Dersleri Talimâtname-i"ne göre, kolordular, mahallî ziraat memurları ya da ziraat müfettişleriyle görüşerek askerî birliklere yıllık bir program dâhilinde tarımsal konularda konferanslar düzenleyeceklerdi. Bu konferansların sayısı yılda onun altına düşmeyecekti. Yakınında nümûne çiftliği ya da ziraat mektebi varsa birlik bu kuruluşların olanaklarından ders aracı olarak yararlanabilecekti. Çevrede böyle bir yer yoksa, kışla civarındaki devlet arazisinde ziraat memurlarının çabalarıyla örnek tarlalar oluşturulacak, ziraat makinaları deposundan getirilecek aletlerle konferanslar verilecekti. Arıcılık ve bağcılıkla ilgili araç ve gereç ziraat memurlarının yardımıyla Harbiyye Nezâreti'nce satın alınacak, ayrıca her kolordu için bir projeksiyon ve sinematografi aracı alınarak konferanslar sırasında yararlanılacaktı. Ziraat memurları, birlikleri dolaşarak bu konferansları vermekle yükümlüydüler. Konferansların anlaşılır bir dilde yazılmış notları ziraat memurları tarafından vilayet matbaasında çoğaltılarak birliklere dağıtılacaktı.⁸ Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi muallimlerinden Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Ziraat Şubesi fen memuru Mehmed Esad'a "Fennî ve Amelî Ordu'da Ziraat" kitapları yazdırıldı.⁹ İlk kitap "hubûbât" ziraatına, ikincisi ise "bahçivanlık"a ayrılmıştı.

Öte yandan işlenmeyen devlet topraklarının ekime açılması amacı güdülerek devlete ait taşınmaz mallar, bedeli kırk yılda ödenmek koşuluyla emeklilere satıldı. Bu toprakları alanlara Ziraat Bankası'ndan işletme kredisi sağlandı. Böylece cepheye sevk yaşı geçmiş olan bir kesim üretken kılındı. Ayrıca, portakallıklar, ekime açılan yeni tarlalar, bozulmuş bağlar yerine yapılan yeni bağlar on yıl süreyle vergiden muaf tutuldu. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası hükûmetin bu kararlarıyla okumuş aydınlarla önemli bir görev düştüğünü kaydediyordu. Aydın kesim köylüye yol gösterecekti. Memuriyetten emekli olanlar Anado-

lu'da köylüye öncülük edecek, geleneksel, babadan kalma yarım yamalak yöntemler yerine çağdaş teknik ve üretim olanakları gündeme gelecekti. Böylece ordu, aydın ve köylü Osmanlı'da bir tür tarım devrimi gerçekleştireceklerdi.¹⁰

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu

Babiâli'nin özendirici önlemlerinin yetersizliği kısa sürede kendini gösterdi. Savaş, özveri gerektiriyordu; toplumun her kesimi belirli yükümlülükler altına giriyordu. Üretim ancak bu tür bir "mükellefiyyet" ya da yükümlülük ile ülke ihyataçlarını karşılar düzeye çıkarılabiliirdi. Nitekim, savaş yıllarında çıkarılan Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanun-ı Muvakkatı¹¹ ve beş ay sonra yürürlüğe giren Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu¹² ile Ziraat Nezâreti köy ve kasaba çiftçilerini çift ve hayvanatı ile beraber toplu olarak (an cemaatin) çalışmakla yükümlü tutuyordu. Bu mevzuatla öteden beri tarım işleriyle uğraşan ve askere alınmayan on dört yaşını tamamlamış tüm erkeklerin ve kadınların Ziraat Nezâreti'nce saptanacak çapta ülke tarımına katkıda bulunması ve ertesi yıl için tarlayı nadas etmesi öngörölmüştü.¹³ Tarımsal uğraşı olmayan ve askere alınmayanlar ise, yasa gereğince, bulundukları yörede en çok ekilen ürünleri yetiştirmekle yükümlü kılındı. Bu mükellefiyyet Mûdafaa-i Milliyye, Donanma, Hilâl-i Ahmer gibi kamuya yararlı kurumlarla, her türlü imtiyazlı ve imtiyazsız cemiyet ve şirketi de kapsıyordu. Kendi tarlasında ekimini bitiren çiftçiden çift hayvanlarıyla birlikte, yörede yardıma muhtaç asker ve yoksul ailelerin tarlalarında çalışması beklendi. Bu arada, Babiâli emek arzını genişletmek için her türlü çareye başvurdu. Başkumandan vekili Enver Paşa'nın direktifiyle İstanbul, Bursa ve Edirne vilayetleri ile İzmit ve Çatalca livaları dâhilinde geniş araziye sahip olup toprağı sürdüreceğ işgücü bulamayan arazi ve çiftlik sahiplerine yardım olmak üzere ihtiyaçları oranında "esir efrâd" ya da savaş tutsağı verildi. Bu esirlerin iâşe ve iskânları çiftlik sahiplerine aitti.¹⁴

Uygulamayı etkin kılmak için kimi yaptırımlar getirildi. Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu hükümlerine riayet etmeyen erkeklerin ve tüzel kişiliklerin (eşhâs-ı maneviyye) sulh mahkemeleri ve sulh inahkemeleri bulunmayan yerlerde o görevi ifa eden bidâyet mahkemeleri tarafından yirmi beş kuruştan yüz kuruşa kadar para cezası ile ve tekrarı hâlinde yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ile cezalandırılması öngöröldü. Vilayet ve müstakil liva mer-

kezlerinde valinin ya da mutasarrıfın riyaseti altında, defterdar ya da muhasebeci ile en yüksek dereceli ziraat, orman ve baytar müdür, memur ya da müfettişlerinden ve jandarma kumandanından ve zürra arasında muteber olan iki kişiden müteşekkil bir Zer'iyat Hey'eti oluşturulacaktı. Vilayet ve liva merkezleri kaza itibâr olunarak kazanın en yüksek mülki amiri tarafından zer'iyat memurları saptanacaktı. Köy ve mahalle ihtiyar heyetleriyle muhtarları ve imamları zer'iyat memurlarının emri altına verildi. Zer'iyat memurlarının yetki alanları köylerin genişliğine ve aralarındaki mesafeye ve ilişkiye göre en az altı ve en fazla on iki köyü kapsayacaktı. Birden fazla ihtiyar heyeti bulunan kasabalar ihtiyar heyeti sayısınca karye addolunacaktı. Merkez yönetiminde de uyumlu bir yapı oluşturularak Ziraat Müdüriyet-i Umûmiyyesi'ne gerektiği kadar memur tayin olunacak ve denetim için müfettiş ve müfettiş muavinleri görevlendirilecekti. Tepede ise, ziraî mükellefiyetin "vahdet"ini, birliğini ve yönünü tayin etmek ve hükûmetin değişik birimleri arasında eşgüdümü sağlamak üzere İstanbul'a Ziraat Nâzırı'nın riyaseti altında Harbiyye, Dâhiliyye ve Maliye müsteşarlarıyla Ziraat Müdür-i Umûmîsi'nden ve dışardan Ziraat Nâzırı'nın uygun göreceği iki kişiden oluşan bir Mükellefiyet-i Ziraiyye Hey'eti kuruluyordu.

Köy ve mahalle ihtiyar heyetleri ve köy imamları nizamnamenin kendilerine tebliğ tarihinden itibaren bir hafta zarfında kendi köy ve mahallelerinde bulunan çift sürmeye elverişli çekim hayvanı ile çift sürebilecek olan erkek ve kadın nüfusu ve karye ve mahalle sakinlerine ait nadas ve ekinleri kaydetmekle ve zer'iyat memurları köy ve mahalleye geldiklerinde teslim etmekle yükümlüydüler. Köyün zer'iyat memuru bu kayıtlar doğrultusunda köyde ekilmeye elverişli tarlaları semt ve cihet itibâriyle tasnif ederek önce nadaslardan başlanmak üzere her semtin ekim sırasını kurra çekerek ihtiyar heyeti huzurunda belirleyecek ve köyün çift hayvanları ve çiftçilerinin adedine göre her gün ekilmesi zorunlu olan dönüm miktarını ve ekime başlanacağı günü ihtiyar heyetine bildirecekti. Ancak, zer'iyat memuru bu görevi tevdi edinceye kadar çift ve köylü boş bekletilmeyecek, geçmiş yıllarda olduğu gibi ziraate, tarımsal faaliyete devam edecekti. Her köyde çiftçi çift hayvanıyla beraber her gün belirlenen semtte tarlaları işbirliği ile ekecekti. Muhtar her sabah bu hususu temin etmekle mükellefi ve durumu zer'iyat memuruna bir mazbata ile bildirecek-

ü. Kasabalarda ise toplu olarak ekilecek tarlalar, köylerde olduğu gibi kısımlara ayrılacak ve kaza idare meclisi kararı ve gözetimiyle ekim gerçekleştirilecekti.

Tarlalar "an cemaatin" yani toplu olarak ekilmekle birlikte her tarlaya saçılacak tohum tarla sahibince sağlanacaktı. Zer'iyyat memuru kendisine tahsis edilmiş köy ve tarlaları sürekli denetleyecek ve kusuru ve ihmali görülen çiftçiler ile ihtiyar heyetleri azası hakkında bir zabıtname düzenleyerek nâhiye müdürü aracılığıyla kazaya iletecekti. Nâhiye müdürü bu zabıtı en geç kırk sekiz saat içinde kazaya göndermekle yükümlüydü. Kazada idare meclisi İdare-i Vilayât Kanunu'nun 74. maddesi uyarınca çalışmaktan kaçınanları hükûmet emirlerine itaat etmemekten dolayı mahkûm edebilecekti. Köylüden toplu ziraatte bulunmak istemeyenler ve hayvanını saklayanlar, gizleyenler Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu'nun dördüncü maddesi uyarınca cezalandırılacaklardı. Nâhiye müdürleri nâhiyeleri dâhilinde bulunan köyleri ayda en az üç kez teftiş edecek ve düzenlenen listenin sağlıklı olup olmadığını, köylünün rızası dâhilinde mükellefiyetin temin edilip edilmediğini ve zer'iyyat memurlarının gereği gibi çalışıp çalışmadıklarını bir raporla kaza kaymakamına bildireceklerdi.

Zer'iyyat memuru ziraî mükellefiyeti zorla (cebren) yaptırmaya yetkili idi ve bu hususun sağlanması için nâhiye müdüründen jandarma talep edebilecekti. Nâhiye müdürü kâfi miktarda jandarmayı zer'iyyat müdürünün hizmetine vermekle yükümlüydü. Kaza kaymakamı ile kaza ziraat muallimi ziraî mükellefiyetin yerine getirilmesinde birinci derecede ve doğrudan doğruya sorumluydular. Bu konuda ihmali görülen kaymakam ve muallim hakkında Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu'nun dördüncü maddesi gereğince işlem yapılacaktı. Kaza kaymakamıyla ziraat muallimi ziraat mevsimi sürdükçe ayda en az bir kez kaza dâhilinde dolaşarak nâhiye müdürleriyle ziraat memurlarının ziraî mükellefiyeti teftiş ve takip edip etmediklerini gözlemleyecekler, soruşturacaklar ve ihmali görülen memurlar hakkında işlem yapacaklardı. Kaza kaymakamıyla ziraat muallimleri her ay gerek zer'iyyat memurlarıyla nâhiye müdürlerinin raporlarını, gerek kendi dolaşımları sırasındaki gözlemlerini ortak olarak içeren bir rapor hazırlayacaklar ve liva mutasarrıfıyla liva ziraat memurlarına göndereceklerdi. Keza her liva mutasarrıfıyla ziraat memuru liva dâhilinde ekim mevsimi sürdüğü müddetce en az iki ayda bir kez teftişe çıkacaklar ve

kendilerine gönderilen raporların sağlıklı olup olmadığını bilfiil gözlemleyeceklerdi. Bu arada ziraî mükellefiyetin başarıyla yürütülmesi için gerekli önlemleri alacaklar ve gözlemlerini, aldıkları ve genel olarak alınması gereken önlemleri vilayet ya da müstakil liva zer'ıyyat hey'etlerine bildireceklerdi. Vilayet ya da müstakil liva merkezlerindeki zer'ıyyat hey'etleri üyeleri sırayla vilayet ya da müstakil liva dâhilini muntukalara taksim ederek ekim mevsimi süresince en az iki kez teftiş edeceklerdi.

Ziraat memuru sorumluluğu dâhilindeki köylerdeki ekimi her hafta ziraat muallimine ve bulunmayan kazalarda kaymakama bildirecekti. Kaymakam ve muallim her iki haftada bir kez ekim sonuçlarını liva ziraat memuruna iletcekti. Liva ziraat memuru liva dâhilindeki ekimin her yirmi günlük miktarı için kaza itibâriyle iki defter tutacak ve bunlardan birini vilayet zer'ıyyat hey'etine diğerini doğrudan doğruya Ziraat Nezâreti'ne gönderecekti. Vilayet ve müstakil liva merkezlerinin zer'ıyyat memuru bulunmayanlarında bu görev ziraat muallimine düşüyordu. Öte yandan valiler ve mutasarrıflar, vilayet ve müstakil liva zer'ıyyat hey'etleri adına ziraî mükellefiyet usulünün yararlarını, ekim-hasat sonuçlarını, alınması gerekli önlemleri her ay muntazam raporlarla Ziraat Nezâreti'ne bildireceklerdi. Merkezde ise, merkez müfettişleriyle müfettiş muavinleri nizamname öngörülerinin gereği gibi yürütülüp yürütülmediğini ve mükellefiyetin temin olup olmadığını düzenlenen talimatname dairesinde teftiş edeceklerdi. Bu arada etkinliği artırabilmek için görev alanları özendirici maddî müşevvikler de gündemdeydi. Vilayet ve müstakil liva zer'ıyyat hey'etleri üyesi her toplantı için yarım lirayı aşmamak üzere Ziraat Nezâreti'nin saptayacağı bir huzur hakkı (ücret-i huzur) alacaktı. Ziraî mükellefiyetin sağlanmasında yararlı hizmet gösteren ve gayretli mülkî memur, jandarma zabıt ve efrâdı ve ihtiyar heyeti azası ile köy imamına parasal mükafat ödenebilecekti. Zer'ıyyat memurlarına altı yüz kuruşu aşmamak üzere aylık ücret tahakkuk ettirilmişti.

Ekilecek mahsul bir program dâhilinde belirlenecekti. Ziraat Hey'eti vilayet ve müstakil liva dâhilinde ekimi mümkün olduğu kadar artırabilmek ve ülkenin iâşesini karşılayabilmek için bazı tür mahsul ekimini sınırlandırabilecek ve bir kısım mahsulün temülden fazla ekimine karar verebilecekti. Ancak bu tür kararlar Ziraat Nezâreti'nce düzenlenen talimatnameye uygun olacak ve

bu gibi kararlar konusunda Ziraat Nezâreti'ne bilgi verilecekti. Bu arada ziraî mükellefiyete rağmen kimi topraklar ekim dışı kalmış olabilirdi. Boş kalan tarlalarda doğrudan doğruya hükûmet ya da belediye adına, veya Mûdafaa-i Milliyye ve Donanma Cemiyeti gibi kamu yararına çalışan kurumlar tarafından ekim gerçekleştirilecek, bunun için gerekli önlemler Zer'ıyyat Hey'eti'nce alınacaktı.

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanun-ı Muvakkatı kısa sürede etkisini gösterdi. Savaşın son yıllarında ekili alanlarda hissedilir bir artış kaydedildi. 1915-1916 mevsiminde 25-27 milyon dönüm toprak işlenmişken, 1916-1917 mevsiminde 32-35 milyon dönüme ulaşıldı. Bu rakkam 1917 Mayıs sonunda 52 milyona kadar yükseldi. Niketim Meb'ûsân Meclisi'nde kanun-ı muvakkatı savunan Ziraat ve Ticaret Nâzırı Mustafa Şeref Bey, getirilen tarımsal yükümlülükle bir takım "müstehlik mıntıkalar"ın, tüketici bölgelerin, "müstahsil mıntıkalar"a, üretici bölgelere dönüştüğünü kaydediyordu. Şeref Bey'e göre, Edirne, Bursa, Çatalca ve İzmit yöreleri, eskiden kendi nüfusunun ancak sekiz dokuz aylık talebini karşılayabilirken, tarımsal yükümlülük sonucu diğer yörelere besin maddesi göndermeye başlamıştı. Düyün-ı Umûmiyye İdaresi 1917 yılı başlarında hazırladığı genel iktisadî durumla ilgili raporda Mayıs 1917 sonu itibâriyle ekili alanın bir önceki yıla oranla yüzde 50 arttığını kaydediyordu. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu gelişmenin nedenini izlenen tarım politikasında görüyor, alınan tarımsal önlemlerin genel iktisadî durum üzerinde olumlu sonuçlar yarattığını belirtiyordu. Mükellefiyyet-i ziraiyye, çekirge mücadelesi, tarımsal yöntemlerin geliştirilmesi, üreticinin tohum, kükürt gibi ihtiyaçlarının karşılanması, tarımda makinalı üretime geçiş, çift hayvanlarına ordu tarafından el konmasının yasaklanması, portakallıkların ve yeni açılan tarlaların ve bozulmuş bağların yerine yapılan yeni bağların on yıl süreyle vergiden muaf tutulması, büyük ve küçük baş hayvan hastalıklarıyla mücadele önlemlerin belli başlılarıydı. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu önlemler sayesinde Osmanlı tarımında yeni bir "devre-i saadet"nin, mutluluk evresinin açıldığını kaydediyordu. Devletin gündeme getirdiği bu önlemler sayesinde ülkenin iktisadî koşulları kökten dönüşüme uğrayacak, tarımsal yöntemler geliştirilecek, zihniyet değişecek, kırsal kesimin sermaye yetersizliği telafi edilecekti.¹⁵

Savaş yıllarında işgücü açığı en büyük sorundu. Bu koşullar altında tarımda makinalaşma bir kat daha önem kazanıyordu. Verim ancak sermaye girdisiyle artırılabilirdi. Bu nedenle Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan tarım makinaları getirtilerek çiftçiye dağıtıldı.¹⁶ "Lokomobil, harman makinası, orak makinası, pulluk makinaları, traktör makinası" ithal edilen belli başlı tarım araçlarıydı. Makinalar en çok, pazara dönük tarımsal üretime geçmiş bulunan Konya, Ankara ve Bursa yörelerinde rağbet gördü.¹⁷ Bu arada Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi'ne bağlı bir Çiftlik Makinist Mektebi açıldı. İki yıllık bu okulun öğrencileri hasat zamanı Aydın, Konya, Ankara vb. yerlere gönderiliyor ve ithal edilen orak ve harman makinalarında çalıştırılıyorlardı.¹⁸ 1918 başında Ticaret ve Ziraat Nezâreti Konya'da da bir çiftlik makinist mektebi açma kararı aldı.¹⁹

Tarım ve İttihad - Terakki

İkinci Meşrutiyet döneminde İttihad ve Terakki Cemiyeti tarıma özel bir ilgi gösteriyordu. Çiftçiler Derneği bu ilginin somut bir göstergesiydi. 1914 yılında Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa tarafından kurulan dernek İttihad ve Terakki'nin yan örgütlerinden biriydi. Fahrî başkan Tal'at Paşa, ikinci fahrî başkan o sırada Ticaret ve Ziraat Nâzırı olan Ahmed Nesimi Bey idi. Fiilî Başkan Hamdullah Emin Paşa, İkinci Başkan Mehmed Emin Paşa, Katib-i Umûmî Abdullah Emin Bey, Veznedar Hasan Rıza Bey, Müdür-i Mes'ul Dava Vekili Celâl Derviş Bey idi. İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Merkezi Katib-i Mes'ulü Kemal Bey, Doktor Mustafa Hulusi Bey, Ahmed Hamdi Bey, Yusuf Ziya Bey ve Doktor İsmail Bey yönetim kurulunun diğer üyeleriydiler. Dernek, üretime parasız dağıtılmak üzere, tarımsal uğraşlarla ilgili pratik bilgileri içeren *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nı yayınlıyordu.²⁰ Çiftçiler Derneği yöneticilerinden de anlaşılabilceği gibi siyasî boyutu olan bir dernekti. Derneğin 1916 sonlarındaki genel kurulunda hemen hemen aynı kişiler tekrar seçildiler. Bu arada Aydın Mebusu ve *Tasvir-i Efhâr* başyazarı Yunus Nadi Bey ikinci başkanlığa getirildi.²¹ Dernek, İttihad ve Terakki'nin kapanışı ertesinde, Balkanlar'daki çiftçi partileri örneği üzerine yeni bir nizamname düzenleyerek siyasal bir partiye dönüştürüldü.²²

Bu arada, savaş yıllarında, Ticaret ve Ziraat Nezâreti Müşaviri Mōsyō Halle'in önerisi üzerine tarımsal üretimi geliştirmek ama-

cıyla, Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nde on beş uzmandan oluşan bir Umûr-ı Ziraiyye Komisyonu kuruldu.²³ "Ahvâl-i ziraiyyenin terakkisini temin maksadiyle" oluşturulan bu komisyon Mösyo Halle'in "ahvâl-i ziraiyyenin ıslahı", tarımsal gelişmenin sağlanması hakkında verdiği raporu inceleyerek gerekli kararları almakla yükümlüydü. Komisyonda Ziraat Bankası Umûm Müdürü Mösyo Kautz, aynı bankanın Umûm Müdür Muavini İsmail Rıfkı Bey ve Ziraat Umûm Müdürü Nesib Bey de yer aldılar. Hayvancılığın geliştirilmesiyle ilgilenecek ikinci bir komisyon ise Nezâret Müşaviri Mösyo Halle, Umûr-ı Baytariyye Umûm Müdürü Ali Rıza, Mösyo Kautz ve İsmail Rıfkı Beylerle Ziraat Umûm Müdür Muavini Ali Osman ve Umûr-ı Baytariyye Müdürü Simon Bey'den oluştu.²⁴

Böylece savaşın ilk yıllarında tarımsal üretimde beliren karasızlık giderek yok oldu. "Tekâlif-i harbiyye" ve benzeri yöntemlerle üreticinin malına el koymaktan vazgeçildi; köylünün ürününe yüksek fiyatlar ödenerek üretim özendirildi. Anadolu köylüsü fiyata duyarlılığını göstermekte gecikmedi. Eskiye oranla malına birkaç kat fiyat ödendiğini görerek, olanakları ölçüsünde, pazara mal sevk etti. Bu arada birçok geçimlik yöre pazara açıldı. *İktisadiyyat Mecmuası*'nın deyişiyle, "köylü mahsulünü ahvâl-i adiyeden sekiz on misli fiyatla satabildiğini görüyor, ve bu fırsattan istifade için çokluk çocuğuyla beraber var kuvvetini toprağa sarf ediyor ve bu sayede avucunda birkaç kuruş biriktirmeye muvaffak oluyordu."²⁵ Tarımsal ürünlere yüksek fiyat ödeyerek üretimi artırma girişimleri sonuçsuz kalmamış, savaşın tüm olanaksızlıklarına karşın, pazara açılmış yörelerde üretim artışı kaydedilmişti. Tarımsal ürün fiyat politikasının belirlenişinde İttihadcılarının payı büyüktü. Ege yöresinde kooperatifçilik girişimlerinin yanı sıra, Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in yönetimindeki Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, Anadolu çiftçi eşrafının oluşmasında önemli rol oynamıştı.

İttihad ve Terakki örgütünün ticarete atılımından önce Anadolu'da buğdayın kıyyesi 20-25 paraya düşmüş, tüccar bu mahsulü büyük kent piyasalarında 60-70 paraya satarak büyük kazanç sağlamıştı. Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, İstanbul'un iâşesini üstlenir üstlenmez tahılı için çiftçiye önce 44, sonra 55 para ödeyerek üreticiyi o güne değin görmediği bir biçimde ödüllendirmişti.²⁶ Dersaadet Ticaret Odası "ihtiyaç uzvu tevlid eder", ihtiyaç yeni yapılanmalara ortam sağlar, özdeyişinin ne kadar doğru olduğuna kanıt olarak Anadolu'daki gelişmeleri gösteriyordu. Savaş, tüm

elemlerine karşın Anadolu ekonomisi üzerinde bir şok etkisi doğurmuş, Anadolu köylüsünü uyarını, uyandırmıştı. Cihan Harbi ülke ekonomisini dışa kapayarak yerel tarımsal ürünlerin rağbet bulmasına neden olmuş, kırsal kesim parasallaşmıştı. Tabii bu süreçte izlenen enflasyonist para politikasının payı büyüktü. Dış pazarların kapanışı tüccarı Anadolu'ya sevk etmişti. "Birkaç aydan beri pirinç, fasulye, patates, tereyağı, bal vesair bin türlü mekulât Anadolu'dan gelerek İstanbul pazarlarını kapladı." Eskiden yüzüne bakılmazken savaş ortamında bu mallar kapışılır olmuştu. Eğer bu ihtiyaç doğmamış olsaydı Anadolu'da bu kapasiteler atıl kalırdı; dış pazarların "daima pahalı olan ecnebî mahsulât ve ma'mûlâtı" tüketilirdi.²⁷

Fiyat politikasının yanı sıra hükûmetin diğer bir olumlu girişimi çiftçiye tohumluk dağıtmasıydı. Öte yandan Ziraat Bankası köylüye açtığı kredi olanaklarını genişleterek üreticiyi bir ölçüde murabahacı, simsar ve devecinin elinden kurtardı. Savaş yıllarında İttihadçı çevre artık "istihşâli artırmak için en müessir çarenin köylünün maddî menfaatini taht-ı temine almak" olduğunu söylüyor, aşar ve ağnamın kaldırılmasını önererek üreticinin piyasa mekanizması göstergeleri doğrultusunda özendirilmesini savunuyordu. Ancak, İttihad ve Terakki bu tür vergilerin köylüyü caydırıcı nitelikte olduğunu bilmesine karşın malî gerekçelerle bunları yürürlükte tutuyordu. Savaşın finansmanı özveri gerektiriyordu. Özveri denince de ilk akla gelen köylüydü. Buna rağmen İttihad ve Terakki üretici lehine bazı önlemler almaktan da geri kalmadı. Köylünün yükünü hafifletme doğrultusunda ilk önlem olarak iltizamdan ayrılarak "aşarın emâneten idaresi" kararlaştırdı.²⁸ Tanzimat'tan beri bir türlü beceremediği bu reformu savaş koşullarında gerçekleştirmeyi kafasına koydu.

1917 ve 1918 yıllarında, cepheden uzak topraklarda, savaşın ilk yıllarına oranla ekili alanlar genişledi: Örneğin, Bursa Vilayeti'nde Cihan Harbi öncesi en çok 1.535.829 dönüm toprak ekilebilmişti. Bu vilayette savaşın ikinci yılında ekili topraklar 442.000 dönüme düştü. Özendirici önlemlerin ardından ekili alanlar bir yılda savaş öncesi rakkamını da aşarak 1.703.864 dönüme çıktı. Ayrıca, eksiden tahıldan 1'e 6 alınırken, savaşın son yıllarında 1'e 9 elde edilmeye başlandı.²⁹ Aynı şekilde, Edirne Vilayeti'nde ekili topraklar 553.000 dönümden 2.000.000 dönüme yükseldi.³⁰ Öte yandan savaş yıllarında Çukurova'da geniş alanlar pamuk

ekimine açıldı.³¹ Keza, Konya Ovası'nda savaş öncesi (1913) buğdayda 1'e 4,07, arpada 1'e 5,08 alınırken, savaşla birlikte yöreye Alman sermayesinin gelişi ve arazinin sulanması sonucu mahsul büyük ölçüde arttı.³² Konya Ovası'nın sulama ameliyesini Anadolu Demiryolu Şirketi üstlenmişti.³³ 1916 yılında bu toprakları işleyen Levâzımât-ı Askeriyye İdaresi amele taburları buğday ve arpada 1'e 15 alarak eskiye oranla üretimi 3,5 katına çıkardı.³⁴

Savaş yıllarında dış ticaret olanaklarının kısıtlanması ve eldeki stokların giderek tüketilişi, eskiden pazarda rekabet olanağı bulamayan Anadolu ürününe talebi artırdı. Savaş öncesi dış ticaret kanalıyla yurt dışına çıkan servet bu kez Anadolu'ya yöneldi. Tekin Alp'in deyişiyle, "millet bütün yiyeceğini hattâ giyeceğinin bir kısmını da hep dâhilden tedârik etmek mecbûriyyetine dûçar olduğu için dayıbabayı düşünmeye mecbur olmuş"tu. Kendisine tohumluk dağıtılmış, "usul-i cedid", günün teknolojisine uygun ziraat aletleri verilmiş, yüzbinlerce lira sarf edilerek çekirge gibi afetlerin önü alınmış, kadınlar, çocuklar çalıştırılmış, yeni mevzuat çıkarılmış, Ziraat Bankası'nın kredi olanakları genişletilerek Anadolu rençberi kısmen gözetilmişti.³⁵ Bu bir "iktisadî inkılâb"dı. "Siyasî inkılâb" ve "ictimai inkılâb"ın ardından geliyordu. Bundan böyle "Türk iktisadî mukadderatını kendi eline almış, iktisadî istiklâlini tamamiyle iktisâb etmişti". Toprağının feyz ve bereketinden, emeğinin semeresinden kendisi yararlanıyordu. Eskiden borçtan başını kaldıramayan, yoksulluk nedeniyle malını murabahacıya yok pahasına kaptıran Türk köylüsünün cebi artık binlerce lira görüyordu. Ürününe el konmuyor, istediği zaman istediği fiyatla satabiliyordu. Ekim yöntemi ıslah oluyor, gelişmiş ülkelerin hemen tümünde görülen kooperatif türü örgütlenmeler giderek yaygınlaşıyordu.³⁶ Savaş yılları gazetelerinde de benzer görüşlere yer veriliyor, "evvelce cebinde bir altın görmeyen rençberin bugün binlerce liranın sahibi" olduğu, köylünün tüm eski borçlarını ödediği ileri sürülüyor, "bugün gözümüzün tutmadığı erkek ve kadın her rençberde birkaç bin lira vardır" deniyordu. Cihan Harbi kırsal kesimin parasallaştığı bir evreydi. Ancak, cepheye giden geri dönmüyordu. Anadolu'nun parasallaşması savaşın beşerî sermaye kaybının yanında bir ayrıntı olarak kalıyordu. Bütün bu çabalara karşın Cihan Harbi topyekûn bir savaştı. Arz tüm savaşlarda olduğu gibi talebin gerisinde kalıyordu. Toplu yerleşim yerlerinde halkın beslenme sorununa kesin bir çözüm

Tablo: V - 1913 ve 1915 yıllarında işler durumunda olan kuruluş sayısı ve çalışanların toplam miktarı

	Mevcut olan		İşler durumdakiler		Çalışanlar toplamı	
	1913	1915	1913	1915	1913	1915
Sanayi'in türü						
Gıda Sanayii	74	75	71	57	3281	3916
Toprak Sanayii	16	17	16	5	980	336
Deri Sanayii	12	13	11	12	930	1270
Ağaç Sanayii	19	24	19	19	705	377
Dokuma Sanayii	70	73	61	36	7765	6763
Kırtasiye Sanayii	51	51	51	49	1897	1267
Kimya Sanayii	10	11	10	4	417	131
Toplam	252	264	182	226	16975	14060

Kaynak: *Ticaret ve Ziraat Nezâreti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 19-20.

bulunamadı. Savaşta yitirilen topraklar üretim dışı kaldı; sürekli genişleyen cepheler son kertede ekim alanlarını daralttı; savaş öncesine oranla toplam tarımsal üretimdeki düşüş önlenemedi.

Cihan Harbi yıllarında tarım dışı kesimlerde de işgücü açığı giderek önemli boyutlara vardı. 1913 ve 1915 yılları için gerçekleştirilen sanayi istatistikleri bu konuda somut veri sağlamaktadır. Nitekim bu yıllar arasında istatistiklerin kapsadığı kuruluş artarken faaliyette bulunan işletme sayısı ve çalışanların toplam miktarı düştü (Tablo: V). Bazı kentlerde işgücü sayısındaki düşüş genel ortalamadan daha da belirgindi. Örneğin, 1913-1915 yılları arasında İzmir kentinde işçi sayısı kuruluş başına 41,7'den, 22,9'a geriledi (Tablo: VI). Savaş ilerledikçe erkek nüfusun cepheye sevk edilmesiyle emek arzı sınırlı kaldı; kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunamaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekildi.³⁷ Fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar birçok iş sahasında kadın işçi çalıştırılmaya başlandı.³⁸ Savaş yıllarında Enver Paşa'nın girişimiyle kurulan Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi, kadınları işe yerleştirmede önemli katkılarda bulundu.³⁹ Kadınlar gönüllü olarak askere alındı. Birinci Ordu tarafından oluşturulan kadın işçi taburlarıyla geri hizmette işgücü açığı giderildi.⁴⁰ Tarım sek-

Tablo: VI - İzmir'de 1913 ve 1915 yılları sınaî kuruluş, işçi ve kuruluş başına ortalama işçi sayıları

	Kuruluş sayısı	İşçi sayısı		Kuruluş başına ortalama işçi sayısı	
		1913	1915	1913	1915
Gıda sanayii	24	660	235	27,5	9,8
Maden sanayii	8	357	52	44,6	6,5
İtoprak sanayii	5	50	20	10	4
Deri sanayii	4	204	164	51	41
Ağaç sanayii	9	291	83	32,3	9,2
Ukuma sanayii	10	1120	1052	112	105,2
Kırtasiye sanayii	11	533	271	48,4	24,5
Kimya sanayii	13	291	53	22,4	4,8
Toplam	84	3506	1900	41,7	22,9

Kaynak: "İzmir Şehrinin 1329-1331 seneleri sanayi istatistiği," *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası* no: 70-75, 31 Mayıs 1333, s. 51.

töründe, Cemal Paşa'nın öncülüğünde, Dördüncü Ordu'nun idarledığı "Kadın Amele Taburları" Çukurova yöresine sevk edildi.⁴¹ Ancak, cephelelerde insan kaybı büyüktü. Salt Çanakkale'de Osmanlıların ölü, yaralı ve hasta sayısı 252.300 kişiydi. Kısa dönemde bu tür özendirici yöntemlerle nüfus açığının giderilmesi olanaksızdı. Savaş yıllarında işgücü açığı ekonominin hemen her alanında belirgin bir biçimde hissediliyordu.

Beslenme sorunu İttihadçı kabinenin tarıma ayrı bir önem vermesini gerektiriyordu. Köylüye tohumluk ve çift hayvanı temini iktidarın temel kaygılarından birini oluşturdu. Amele taburlarının giderek tarım kesiminde istihdamına başlandı. Hasat ve harman sırasında on üç binden fazla makine ve yeni hasat aleti dağıtıldı. Bağlar için Avrupa'dan göztaşı ve kükürt getirtilerek Ziraat Bankası aracılığıyla vilayetlere dağıtıldı. Ancak, savaş yetmezmiş gibi, kuraklık, dolu, seyelân, çekirge afeti ve salgın hastalıklar verimini sürekli olumsuz etkiliyordu. Bir süre sonra Ordu devreye girdi. Ticaret ve Ziraat Nezâreti ile Harbiye müşterek bir ziraat idaresi oluşturdu. Buharlı makine ve çift hayvanı temin edilerek Konya'nın geniş ovaları ve Batı Anadolu'daki metruk arazi ekime açıldı. Bu çabaya Hilâl-i Ahmer ve Celâl Bey-Rihter Şirketi ortak edildi. Çukurova'da mısır ekimine girişildi. Hüdâvendigâr, Ada-

na ve Konya'da geniş ölçekte pirinç yetiştirildi. Pirinci çeltiğinden ayırmak için makine getirildi. Patates, mısır, ak darı ekimi özendirildi. İlk ve orta okul öğrencilerine haftada iki gün yöre ziraat memurları aracılığıyla ziraat dersi verildi. Böylece orak ve harman mevsimlerinde öğrencilerin üretime katkıları beklenildi.

Savaş yıllarında en büyük kayıp hayvan varlığıydı. Ülkenin savaş öncesi kırk yedi milyon dolayında büyük baş hayvanı vardı. Hayvan nesilinin ıslahı için baytar sayısının artırılması gerekiyordu. Baytar Mektebi kadrosu ele alınarak yılda altmış baytar yetiştirecek şekilde genişletildi. Mektebe laboratuvarlar eklendi. Çağdaş bilgilerin okul müfredatına alınması için Almanya'dan on baytar getirilmesine karar verildi. Savaş yıllarında en büyük sorun bulaşıcı hayvan hastalıklarıydı. "Emrâz-ı hayvaniye" için mevzuat çıkarıldı ve bir zabıta ihdas edildi. Kanun gereğince itlâf edilen hayvanlar tazmin edilerek sahiplerinin maduriyeti giderilmeye çalışıldı. Hayvanları bulaşıcı hastalıklardan korumak için serum üretimine önem verildi. İstanbul bakteriolojihanesi Pendik'te yeni inşa olunan bir binaya taşındı. Erzincan'daki serum darü'l-istihzârının olanakları genişletildi. Eskişehir'de yeni bir serum bakteriolojihanesi açıldı. Bu arada hayvancılıkla uğraşanların bilgilerini arttırmak için açık dille yazılmış risaleler bastırılarak dağıtıldı. Çifteler çiftliğinde Arap atı sayısı artırıldı.

Ancak, savaş yıllarında en büyük afet çekirgeydi. 1914 yılında başgösteren Fas çekirgesi istilası mahsule büyük zarar vermişti. Çekirge itlâfı için bütçede "muzır hayvanlar itlâfı tahsisâtı" arttırılarak o yıl on milyon okkaya yakın çekirge tohumu toplattırılmış, üç milyon dönümden fazla çekirge tohumu gömülü arazi sürdürülmüş, milyonlarca çekirge itlâf edilmişti. Ertesi yıl Sudan çekirgesi diye bilinen siyah çekirge istilasıyla karşılaşmıştı. Bunların imhası için uzmanlardan oluşan bir komisyon kurulmuş, bu komisyonun kararlarını uygulamak üzere Harbiye Nezareti'yle müştereken bir "Çekirge Mücadele Teşkilâtı" vücade getirilmişti. Amele taburlarından on üç tabur bu işe tahsis edilmiş, yine askerliğini yapan yetmiş kadar ziraat memurunun yönetiminde Sudan çekirgesinin yaygın olduğu mıntıkalara sevk edilmişti. Bu amaçla Almanya'dan uzman heyet ve gerekli araç-gereç getirilmişti. Nihayet İstanbul'da "haşerât-ı muzırre istasyonu" ve bitkisel hastalıkların teşhis ve tedavisi için bir "emrâz-ı nebâtiye istasyonu", ayrıca tohum ve kimya laboratuvarları açılmıştı.

Bölüm Beş

FİNANSMAN VE BORÇLANMA

EVRAK-I NAKDİYYE'DEN DAHİLÎ İSTİKRAZ'A

19. yüzyıl üzerine yazan tarihçiler genellikle 1914'e kadar uzanmak gereği duyarlar. 20. yüzyıl çoğu kez 1914-1918'in gündeme getirdiği dönüşümlerle anlam kazanır. Çağın siyasal, iktisadî, toplumsal ve kültürel göstergeleri 1914-1918'le birlikte biçimlenmiştir. 1918 ertesi siyaset genişlemiş, çalışan kesim, sendikal örgüt, işgücü ve kadın daha geniş bir siyaset anlayışı içerisinde aktif konum kazanmıştır. Diğer bir deyişle savaş sonrası siyaset seçkinlerin ayrıcalığı olmaktan çıkmış, geniş bir tabana oturmuştur. İki dünya savaşı arası dünya ekonomisi güç bir dönemden geçmiş ve giderek kendi içine kapanan bir dizi gelişmiş ülke ekonomisi 1929 Buhranı'na neden olmuştur. Aynı dönemde kadının, ailenin, çocuğun konumundan sanat, estetik anlayışına dünya köklü dönüşümler geçirmiştir.

Cihan Harbi ya da Harb-ı Umûmî diye bilinen, ikincisinin gündeme gelişiyle birlikte I. Dünya Savaşı diye yazına geçen savaş topyekûn bir savaştı. 1914-1918 dönemi savaş giderleri o güne değin görülmedik boyutlara ulaşmış, savaşan devletler tüm ulusal kaynaklarını seferber etmek zorunda kalmışlardı. Eskiden savaşların maliyeti milyonlarla ölçülürken, Cihan Harbi'nin giderleri Amerikan parasının savaş öncesi değeriyle 211 milyar doları bulmuştu. Savaş yıllarında ülkelerin askerî giderleri bütçeden ayrılacak bir payla ödenemeyecek boyutlara ulaştı. Savaşan devletler ordu ihtiyaçlarını karşılayabilmek için olağandışı yöntemlerle satınalma gücü yaratma yoluna başvurdular. Savaş yılları bütçelerinde giderler banknot ve kredi enflasyonu ile finanse edilmeye başlandı; tedâvül hacminde büyük bir genişleme doğdu. Bu doğrultuda savaşan ülke para ünitesinin satın alma gücü düştü; genel fiyat düzeyi sürekli yükseldi.

İngiltere, müttefiklerine verdiği avanslar dışında, savaş için 85.300 milyon İngiliz lirası harcamıştı. Fransa'nın savaş gideri 24.300 milyon İngiliz lirasını buluyordu. Almanya'nınki ise

37.770 milyon İngiliz lirasına ulaşmıştı. Savaşın finansmanı, daha önceki savaşlarda olduğu gibi, vergi geliriyle, kısa ya da uzun vadeli borçlanmayla veya emisyonla karşılanmıştı. ABD borçlanarak savaşı finanse etti. 1916 yılında 1188 milyon dolar olan devlet borcu 1919'da 25.482 milyon dolara yükseldi. Bu paranın yarısına yakını müttefiklere borç vermek için borçlanılmıştı. Bu arada federal devlet gelirlerinde de bir artış olmuş, 1916'da 782,5 milyon dolar iken 1920 yılında 6694,6 milyon dolara yükselmişti. Avrupa ülkeleri ise savaşın finansmanında borçlanmaya öncelik vermişlerdi. Savaş giderlerinin hemen hemen yüzde 95'i borçlanmayla sağlanmıştı. Vergi gelirleri savaş giderlerinin çok sınırlı bir kısmını oluşturunuyordu. Örneğin, Avrupa'da vergi gelirleri savaş giderleri içinde en yüksek paya sahip olan İngiltere'de bu oran yüzde 17 dolayındaydı. İngiltere'nin 31 Mart 1914 günü biten malî yılı geliri 200 milyon İngiliz lirasıydı. Savaş yıllarında vergi gelirlerinin sürekli artışı sonucu 1918/19 malî yılında bütçe 889 milyon İngiliz lirası gelir gösteriyordu. Ancak vergi gelirleri borçlanmalara oranla düşük bir düzeydeydi. Savaş başlangıcında devlet borcu 678 milyon İngiliz lirası iken 31 Mart 1920'de 7859 milyon İngiliz lirasına yükselmişti. Bu rakam İngiltere'nin müttefiklerine ve dominyonlarına verdiği borçları da içeriyordu. Savaşı borçlanmayla finanse eden diğer bir ülke Fransa'ydı. Fransa'nın devlet borcu 31 Temmuz 1914'te 34.000 milyon frank iken 1920'nin ilk gününde 240.000 milyon franga yükselmişti. Vergi gelirleri ise savaşın ilk yıllarında düşüş göstermişti.

Almanya'da, yeterince etkin bir vergi yapısı olmayışı nedeniyle, vergi gelirlerinin savaş giderlerindeki yeri çok sınırlı kalmıştı. Alman vergi sisteminde gelir ve kazanç vergisi hâsılatı federe devletlerin ve yerel yönetimlerin payına düşüyordu. Barış döneminde Reich, gelirini büyük ölçüde dolaylı vergilerden ve bazı olağanüstü vergilerden elde ediyordu. Aşırı kazanç ya da savaş kazançları vergisi ancak 1916 yılında yürürlüğe sokulabilmişti. Fakat bu verginin de büyük bir katkısı olmamış, savaş yıllarında mevzuatın karışıklığı nedeniyle ve savaş ertesi tırmanan enflasyon sonucu devlete pek büyük bir gelir sağlayamamıştı. 1913-1914 malî yılında Reich'in geliri 3600 milyon marktı. Vergi gelirleri savaşın ilk yıllarında bir ölçüde düşmüş, sonra ise belirgin bir artış göstermişti. Devlet borçları 1913 yılında 4800 milyon marktı. Alman hükûmeti savaşın başından 31 Mart 1920'ye kadar 222.000 milyon mark iç

borçlanmaya gitmişti. Savaşın diğer ülkeler de, Fransa ve Almanya'ninkine benzer bir politika izleyerek savaşı borçlanma ve enflasyonla finanse etmişlerdi.

1914-1918 döneminde bütün bu borçların yanı sıra savaşın ülkeler sürekli kağıt para emisyonunda bulunmuşlardı. Fransa Bankası'nın banknotları 1913 sonunda 5713 milyon frank iken 1919 sonunda 37.274 milyon franga ulaşmıştı. İngiltere tedâvüle "currency notes", Almanya ise "Reichsbank notes" sürmüştü. Almanya'nın borçlarının hemen hemen tümü iç borçtu. Bu arada, Alman hükûmeti Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan'a kredi açmıştı. Müttefikler ise kendi aralarında karmaşık bir borçlanma sistemi kurmuşlardı. Savaş yıllarında Fransa sürekli dış borca başvurmuştu. ABD savaşa girinceye kadar yükün büyük bir kısmını İngiltere omuzladı. Daha sonra ABD kredileri ağır bastı. Savaş yıllarında para ve kredi enflasyonunun yanı sıra, mal ve hizmetlere aşırı talep ve üretimdeki düşüş hızlı fiyat artışlarına neden oldu. 1913-1919 döneminde toptan eşya fiyat ortalamaları oran olarak İngiltere'de % 155, Fransa'da % 256, İtalya'da % 266, Almanya'da % 315, Hollanda'da % 204, İsveç'te %230, Japonya'da % 136 ve ABD'de % 106 artış kaydetmişti.¹

İktisadî ve Malî Önlemler

Cihan Harbi yıllarında, Babıâli ordu giderlerini karşılamak için enflasyonist bir politika izlemek zorunda kaldı. Savaşın emisyon yoluyla finanse edilmesi efektif talebin sürekli artışına neden oldu. Savaşla birlikte Osmanlı piyasasındaki malların önemli bir kısmını orduya ayrılmıştı. Sivil halkın tüketimine ayrılan pay ise giderek daralmıştı. Ülkenin denizden ablukaya alınması, demiryolu dış hatlarının düşman ülkelere geçmesi, savaş nedeniyle ülkelerin ihraç edebilecekleri besin maddelerini stok etmeleri Osmanlı dış ticaret ilişkilerini büyük ölçüde etkiledi; günlük zorunlu tüketim maddeleri kısa sürede karaborsaya düştü. Avrupa'da savaş başlar başlamaz İstanbul piyasasında büyük bir panik baş gösterdi. Mevduat sahipleri bankalara akın etti; bir an önce paralarını çekme gereği duydular. Öte yandan, piyasadaki durgunluk ve bekleyiş nedeniyle tüccar ödeme güçlüğü çekmeye başladı; bankalar tüccara verdiği krediyi kestiler.² Bu koşullar altında Babıâli, Ticaret ve Sanayi Odası ve bankaların isteği üzerine moratorium ilân etti. 2 Ağustos 1914 tarihli Tecil-i Düyûn Kanun-ı Mu-

vakkatı'yla bankalardaki vadeli, vadesiz mevduat dâhil olmak üzere, tüm borç ve taahhüt vadeleri bir ay süreyle geri bırakıldı.³ Bu karar dış borçlara da uygulandı. Düyün-ı Umûmiyye kapsamına giren tüm ödemeler ertelendi. Borç erteleme mevzuatı savaş boyunca yürürlükte kaldı. Bu önlem sayesinde birçok banka iflastan kurtuldu, hattâ kazançlı çıktı. Nitekim, altın olarak müşterilerden alınan paralar moratoryum ertesinde değerinin birkaç kez altında olan kağıt para ile ödendi; altın lira ile kağıt lira arasındaki değer farkı bankaların kâr hanelerine kaydolundu.

Tecil-i Düyün alacaklıların ya da mevduat sahiplerinin bankalardan paralarını çekmelerini önlemişse de, Osmanlı Bankası'nın çıkarmış olduğu banknotlar karşılığında altın lira verme taahhüdünü ortadan kaldırmamıştı. Elllerinde Osmanlı Bankası banknotu bulunduranların savaşın doğurduğu güvensizlik ortamında kağıt banknotlarını altına dönüştürmek isteyeceklerini göz önünde bulunduran Babiâli, borçların ertelenmesi kararının ertesi günü bir tedbir alarak Osmanlı Bankası'nı banknot karşılığı altın ödemekten kurtardı.⁴ 3 Ağustos 1914 tarihli Kanun-ı muvakkatla Osmanlı Bankası banknotlarına tedâvül zorunluluğu kondu. Banknotların piyasada altın sikke gibi alınıp verilmesi sağlandı. Kanun-ı muvakkatta, ayrıca, bu karara uymayanların bir liradan on beş liraya kadar para cezası ya da yirmi dört saatten bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacakları belirtildi. Ardından, Osmanlı Bankası banknotlarının tedâvül gücünü yükseltmek amacıyla, 10 Ağustos 1914 tarihli irade yayınlanarak Osmanlı Bankası'nın bir ve yarım liralık banknot çıkarması öngörüldü. Karşılığında, yüz ve elli liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarının imhası kararlaştırıldı.⁵

Osmanlı Bankası'na banknot çıkarma yetkisi 1863 tarihli kuruluş sözleşmesiyle tanınmıştı. Ancak, Cihan Harbi'ne değin Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürmeye yetkili olduğu banknotların en ufak değerde olanı beş liralıktı. Banknotların taşıdıkları değerlerden de anlaşılabileceği gibi Osmanlı Bankası banknotları yaygın bir tedâvül aracı değildi. Yüz ve elli liralık banknotlar ancak büyük kentlerde, tüccar ya da bankerlerce kullanılıyordu.⁶ Bir ve yarım liralık banknotları tedâvüle çıkartarak Babiâli, halkın değerli madenî para yerine banknot ya da kağıt para kullanmaya alıştırılmasını amaçlıyordu. Bu arada, tedâvüldeki Osmanlı banknotlarının miktarı attırılmış, dört milyon Osmanlı lirasına

yükseltilmişti. Son olarak Babiâli, savaş ekonomisinin zorunlu kıldığı parasal düzenlemelerde bir adım daha atarak 5 Ekim 1914 tarihli kanun-ı muvakkatla altın ihracını yasakladı.⁷

Savaşın Finansmanı

Bütçesinde yer alan gelirlerle Babiâli'nin savaşı finanse etmesi olanaksızdı. 34 milyon altın lirayı bulan 1914-1915 malî yılı bütçesinin 14 milyonü Düyûn-ı Umûniyye'ye, kalan 20 milyonü devletin payına düşüyordu. Harbiyye Nezâreti'nin bütçesi 6 milyon liraydı. Jandarma'nın 2 milyon, Bahriyye Nezâreti'nin bütçesi ise 1 milyon 300 bin dolaylarındaydı. Üç bütçenin toplamı 9,5 milyon liraya yaklaşıyordu.⁸ Bu parayla seferberliğe girmek, 800 bin kişilik bir oruduyu beslemek ve askeri cepheye sevk etmek olanaksızdı. Öte yandan, savaş nedeniyle, devlet gelirlerinde 7-8 milyon liralık bir düşüş bekleniyordu. Özet olarak, Babiâli'nin olağan bütçeyle savaşı finanse etmesi imkânsızdı.

Osmanlı hükûmeti savaşla birlikte giderlerini olağandışı kaynaklarla gidermeyi denedi ve geleneksel yöntemlerine başvurdu: Ayıkların yarısı nakit olarak ödendi, öbür yarısı için memur alacaklı kılındı; müteahhitlerin ve diğer alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelendi; orduya gerekli araç, gereç ve erzağa "tekâlif-i harbiyye" adı altında, ya da bedeli kısmen veya tümüyle ileride ödenmek üzere el kondu; yaş sınırları içerisinde bulunan mükelleflere, askerlikten muaf tutulmaları için "muafiyet-i askeriyye" vergisi ödendi.⁹ Böylece, olağan bütçeye bir dizi ek kaynak sağlanması amaçlanmıştı. Ancak, savaşla birlikte seferber oruduyu beslemek için ayda 500 bin liralık bir ödenek öngörölmüştü. Diğer bir deyişle, Harbiyye, Bahriyye ve Jandarma'nın bütçelerine yılda 6 milyon lirası ekleniyordu. Toplam 15 milyonü bulan askerî harcamaları yukarıda belirtilen ek kaynaklar dâhil tüm devlet gelirleriyle bile karşılamak olanaksızdı. Babiâli için tek çözüm dış finansman kaynakları bulmak ya da emisyon mekanizmasıyla savaşı finanse etmektir.

Tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi, Babiâli'nin emisyonunda bulunması kağıt para çıkarması anlamına geliyordu. Oysa, 1863 sözleşmesiyle bu yetki imtiyaz olarak Osmanlı Bankası'na verilmişti. Savaşın ilk yılında Babiâli, Osmanlı Bankası'yla uzlaşmayı deneyecek, altın karşılık göstererek bankanın tedâvüle kağıt para sürmesini önerecekti. Nitekim, Kasım 1914'te Babiâli, Almanya'dan borç aldığı 5 milyon liralık altını Osmanlı Bankası'na yatırarak

karşılığında çıkarılacak 15 milyon değerindeki banknotun kendisine borç verilmesi olanağını araştırmış; ancak, bankanın Paris'teki yönetim kurulu bu tür bir yükümlülük altına girmeye yanaşmamıştı. Öte yandan Babiâli, ardında güçlü bir malî kuruluşun desteği olmaksızın kağıt para serüvenine girmek istemiyordu. Osmanlı yönetimi geçen yüzyılın başasızlıkla sonuçlanan kağıt para deneylerini unutmamıştı.¹⁰ Oysa, Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'ndeki müttefiki Almanya, Babiâli'nin savaşı sürdürebilmesi için kağıt para emisyonunda bulunmasına kaçınılmaz gözüyle bakıyordu. Wilhelmstrasse bu yolun açılması için Osmanlı hükûmetine sürekli baskıda bulunuyor, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki Fransız ve İngiliz direktörlerine yol verilerek bankanın biran önce Türk-Alman denetimine geçmesini öneriyordu. Bu amaçla Alman banker Eugen von Wassermann İstanbul'a gönderilmiş, Babiâli ikna edilmek istenmişti.¹¹

Osmanlı Kağıt Parası: Kaime

Tanzimat'ın ilk döneminde en büyük malî sorun "kaime" ya da kağıt paranın tedâvüle sürülmesinden kaynaklandı. Tanzimat yönetimi, devlet maliyesini merkezileştirme gerekçesiyle uzun yıllardır uygulanan iltizama son verdi; kendi muhassılları aracılığıyla gelirlerini toplama yolunu seçti. Muhassılların yeterince deneyimli olmamaları ve yeni sistemle birlikte gündeme gelen yolsuzluklar nedeniyle devlet gelirlerinde önemli bir düşüş kaydedildi. Öte yandan Tanzimat'ın gerektirdiği reformlar ise Babiâli'nin para ihtiyacını her geçen gün artırmaktaydı. Maden paranın ve zin ve ayarıyla daha fazla oynanamayacağına göre çözüm ya dışarıya borçlanmak ya da uzun zamandır Batı'da gözlenen bir yöntemi, kağıt para basımını benimsemekti. Batı'ya borçlanmak o gün için hemen hemen olanaksızdı. Saltanat borçlanmayı hükûmranlığıyla bağdaştıramıyordu. Nitekim 1850'lerin başında Babiâli'nin ilk borç girişimini Abdülmecid son anda durdurdu. Öte yandan Batı malî çevreleri de Osmanlı'yı yeterince güvenilir bir plasman ortamı olarak görmüyordu. Çoğu kez kendi hükûmetlerinden güvence almaksızın uzak diyarlara yatırım yapmıyordu. Geriye çözüm olarak kağıt para basımı kalıyordu.

Batı'da banknotları tedâvüle devletin imtiyazlı kıldığı güçlü bankalar sürüyordu. Banknotların karşılıkları bu bankalarca tekeffül edilmişti. Ayrıca para benzeri tedâvül araçları Batı'da za-

manla kağıda güven doğurmuştu. Oysa Osmanlı için para üzerindeki tuğrasından çok içerdiği altın ya da gümüş demektir. Kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altında olmadığı, can, mal güvenliğinin bile sorgulandığı bir ortamda devletin piyasaya sürdüğü kağıda güven duymak güçtür. Bu nedenle Osmanlı kağıt parası daha baştan pek şanslı gözüküyordu. Osmanlı'nın ilk kağıt parası "kaime" 1840'da tedâvüle çıktı. Aslında kaime para olmaktan çok tahvildi. Yılda % 8 faiz getiriyordu. Sekiz yıl süreyle tedâvülde kalacaktı. Piyasadaki kaime miktarı yıldan yıla arttı.

Başlangıçta Osmanlı kaimeleri kabul etmekte tereddüt etti. Bu nedenle kaimeler nominal değerlerinin yüzde 30-40 altında el değiştirdi. Zamanla halk kaimeye alıştı. Devlet hazinesince ve gümrüklerce kabul görmesi ve yılda iki kez faiz ödemesi kaimenin bir süre maden para ile başa baş değiştirilmesine neden oldu. Faiz getirisi nedeniyle Osmanlı, kaimeleri tasarruf aracı olarak kullanmaya başladı. 1844'te basılan kaimelerde faiz yüzde 6'ya düşürüldü. Önceleri 50 kuruşluğun altında kaime çıkarılmazken, günlük alışverişte kolaylık sağlamak amacıyla 1850'de 10 ve 20 kuruşluk kaimeler bastırıldı. Bu son kaimeler faiz hesaplaması ve ödenmesi güçlüğü nedeniyle faizsiz çıkarıldı. Osmanlı'da gerçek anlamda ilk kağıt paralar işte bu faizsiz çıkarılan kaimelerdi.

Piyasaya kaime sürmek, giderlerini karşılamada güçlük çeken Babiâli için bulunmaz bir nimetti. Osmanlı başı sıkışıkça emisyonla başvurdu. Ancak, başlangıçta sınırlı miktarda ve tahvil niteliğinde çıkarılan kaimeler giderek değer yitirmeye başladı. Ayrıca, yurt dışından getirilen taklitleri de piyasaya sürüldü. Kaimenin maden paralara ve dış paralara oranla değeri her geçen gün düştü. 1844 Para Reformu'yla gündeme gelen parasal düzenlemeler kaimenin düşüşü karşısında anlamını yitirdi. Babiâli, Osmanlı para sistemini ayakta tutabilmek için kaimeleri bir an önce tedâvül- den çekmekten başka çözüm görmüyordu.

Kaimeleri piyasadan çekmek için karşılık bulmak gerekiyordu. Memurdan ve tüccardan "iane-i umûmiyye" adıyla 1,5 milyon lira toplandı. Toplanan bu parayla aynı miktar kaime tedâvül- den kaldırılacaktı. Nitekim 1851'de bir miktar kaime Darphane'de yakıldı. Ancak, aynı yıl Cidde'de karışıklıkların çıkması üzerine kaimenin kaldırılması için toplanan ianenin geri kalanı bu karışıklıkların bastırılması için sarf edildi. Ardından Kırım Harbi patlak verdi. Savaş giderlerini karşılamak üzere 1854'te 10 ve 20 kuruşluk

“ordu kaimesi” basıldı. Öte yandan, kaime tedâvülü eskiden İstanbul’a hasredilmiş iken, savaşıla birlikte taşrada da piyasaya kaime sürüldü. Ordu kaimesinin çıkarılışı ve kaime tedâvülünün İstanbul’un dışına taşması sonucu kağıt para yüzde 30 oranında değer yitirdi.

Savaş ertesi ordu kaimeleri vergi karşılığı mal sandıklarında kabul gördü ve böylece tedâvülden çekildi. Ardından bir İngiliz bankasından 5 milyon İngiliz lirası borç alınarak eski kaimelerin tedâvülden kaldırılmasına başlandı. Alınan borç yetersiz kaldı. Geri kalan 800.000 liralık kaime için ev ve akar sahipleriyle tüccardan iane toplandı. Bu ianeyle kaimeler imha edilirken Şam’da karışıklıklar çıktı. İnenin geri kalanı bu işe ayrıldı. Kalan kaimenin toplanması ve dalgalı borçların ödenmesi amacıyla 1860’da yeni bir borç girişiminde bulunuldu. Kaimenin müzmin bir sorun oluşturması ve daha önceki borçların kullanılış biçimi Osmanlı’nın dış para borsalarında itibârını düşürmüştü. Bu nedenle İngiliz sermaye çevreleri yeni bir borca yanaşmadı. Osmanlı Mirès adlı Fransız bir bankerden yüzde 53 üzerinden borç almak zorunda kaldı. Ancak, Mirès iflas etti ve kaimenin kaldırılması bir kez daha düyuna kaldı.

Osmanlı, kaimeyi tedâvülden kaldırmaya çabalarken, bütçesi her geçen gün biraz daha açık verdi. Alınan dış borçlar nominal değerlerinin çok altında gelir sağlamaktaydı. Babiâli, cari giderlerini karşılayamaz duruma geldi. Malî kaygılar iktisadî kaygılara baskın çıktı. 1861 yılında Abdülaziz’in tahta geçişiyle birlikte 2,5 milyon keselik faizsiz kaime çıkarma gereği duyuldu. Bu kaimeler Cidde ve Yemen eyaletleri dışında ülkenin dört bir yanında tedâvül edecek ve gümrükler dışında tüm mal sandıklarınca kabul görecekti. Bu arada eski kaimeler yeni kaimelerle değiştirilecek ve dalgalı borçlar yeni kaimelerle ödenecekti. Yeni kaime girişimi kağıt paranın değerini daha da düşürdü. Altın lira kaime ile 230 kuruşa kadar yükseldi. İstanbul’da birçok dükkan kaime ile iş görmekten kaçınır oldu. Babiâli halkı temin etmek için İstanbul’da mübadele merkezleri açtı. Kişi başına üç altına kadar, ellerindeki kaimeleri altın para ile değiştirmek isteyenlere 160 kuruşluk kaime karşılığı bir altın verildi. Ancak, mübadele merkezleri yeterince yaygın ve etkin değildi. Köşe sarraflarında altın lira karşılığı 200-220 kuruş ödenmekteydi. Resmi rayiçe piyasa rayici arasındaki fark kaime ticaretine yol açtı. Mübadele merkezlerinde 160 kuruşa alınan altın

liralar en az yüzde 25 kârla piyasada bozduruluyordu. Mübadele merkezleri amacına ulaşamadı; bir süre sonra kapatıldı.

Kaime sorununa Osmanlı Bankası çözüm getirdi. 1861'de sadarete gelen Fuad Paşa, on yılı aşkın bir süredir ülke ekonomisini ve para piyasasını allak bullak eden kaimenin her ne pahasına olursa olsun kaldırılmasından yanaydı. O sırada Kırım Harbi ertesi İstanbul'da bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmanî (1856) devlet bankasına dönüşme ve banknot çıkarma özlemi içersindeydi. Fransız sermayesinin de katılımıyla oluşturulan Banka-i Şahane-i Osmanî'ye tedâvüldeki kaimeleri kaldırması koşuluyla devlet bankası ayrıcalığı verildi.

Kaime Osmanlı'yı olduğu kadar, bu ülkeyle ticarî ve malî ilişkileri olan ülkeleri de güç durumda bırakmaktaydı. Kaime Osmanlı para sistemini çökertmiş, fiyatları ve ücretleri istikrardan yoksun bırakmıştı. Osmanlı Bankası da bir an önce parasal istikrardan yanaydı. Tedâvülden kaldırılacak kaime miktarı on bir milyon lira dolayındaydı. Tümünün maden parayla ödenmesi devlete büyük bir malî yük getirecekti. Zaten kaimelerin piyasadaki değeri yarı yarıya düşmüştü. Bu nedenle kaime karşılığı halka yüzde 40 nakit, yüzde 60 esham-ı cedide denilen tahvil verildi. Bu amaçla Osmanlı Bankası'ndan 8.800.000 liralık bir borç alındı. Borcun ihraç fiyatı yüzde 68, faizi yüzde 6 idi. Tütün, tuz, damga ve patent resimleri borca karşılık olarak gösterildi.

Kaimenin tedâvülden kaldırılması için Tebdîl-i Kavaim İdaresi adıyla bir komisyon kuruldu. Böylece, Osmanlı'nın ilk kağıt parası 23 yıllık sorunlu bir tedâvülden sonra piyasadan çekildi. İngiliz ve Fransız sermayeleriyle kurulan Osmanlı Bankası (1863) Osmanlı ülkesinde banknot çıkarma imtiyazını aldı. Babiâli, Osmanlı Bankası faaliyette bulunduğu sürece kağıt para çıkarmamayı ya da bir başka kuruluşa bu hakkı tanımamayı taahhüt etti. Ancak, sözleşmede yer alan taahhüde rağmen, bankayla uzlaşarak iki kez kağıt para çıkarma gereği doğdu.

Kağıt para ikinci kez 1876'da tedâvüle sürüldü. 1870'li yılların ilk yarısı iç ayaklanmalara sahne oldu. Bunların bastırılması devlete pahalıya mal oldu. Öte yandan dünya ölçeğinde Büyük Bunalım'ın ilk belirtileri görülmeye başlamıştı. Osmanlı borçlarını ödeyemez duruma düştü. Babiâli savaş giderleri nedeniyle 3 milyon liralık kağıt para çıkarılmasına karar verdi. Osmanlı Bankası banknot miktarını artırmaya yanaşmadıysa da devletin doğrudan

doğruya kağıt para çıkarmasına muvafakat etti. Ayrıca, çıkarılacak kağıt paralar bankanın denetimine tâbi olacaktı.

İkinci kağıt para deneyiminin tedâvül alanı ilkinden farklıydı. Hicaz, Yemen ve Trablusgarp vilayetleri dışında tüm Osmanlı ülkesinde para işlevi görecekti. Tedâvülü yaymada Babîâli'nin amacı kağıt paranın ülke ölçeğinde kabul görmesini sağlayarak değer yitirmesini önlemektir. Yeni kağıt paralar gümrük resmiyle telgraf ücreti dışında devlete yapılan her türlü ödemede kabul görecekti. Bu kağıt para da geçici bir süre için tedâvüle çıkarılmıştı. Bunların tedâvülden kaldırılması için özel bir karşılık öngörülmüştü. Hazine-i Hassa'dan devlet hazinesine terk olunan Ereğli madenleri ile krom madeninin ve diğer bazı akarın gelirinden toplanan parayla kağıt para tedricen tedâvülden çekilecekti.

93 Harbi'nin patlak vermesiyle Babîâli 13 milyon liralık daha kağıt para basma gereği duyuldu. Böylece toplam kaime miktarı 16 milyon lirayı buldu. Yeni kaimelerin yanı sıra taklitlerinin de piyasaya sürülmesiyle kağıt para maden paralar karşısında değer yitirdi. Öte yandan savaşın yenilgiyle sonuçlanması devletin itibârını zedeledi. Ayastefanos Muahedesi sırasında bir altın liranın kaime karşılığı 350 kuruşa çıktı. Kaimeye değer kazandırmak amacıyla, imha akçesi oluşturmak için bazı istihlâk resimleri artırıldı. Maden para olarak alınması kararlaştırılmış olan gümrük resminin bir kısmının kaime ile ödenmesine izin verildi. Kaime'nin düşüşü hızla sürdü. Bir aralık bir altın lira bin kuruşluk kaime getirdi. Nihayet kaimenin kaldırılmasına tahsis edilmek üzere halktan iane toplandı. Bir yandan vergilerle, diğer yandan iane ile halkın elindeki kaimeler devlete intikal etti ve imha edildi. Kaime ya da kağıt para deneyi ikinci kez hüsrarla sonuçlanıyordu. Güçlü bir mali kurumun desteği olmaksızın çıkarılan kaimeler kısa sürede değer yitirmiş, kağıt paraya alışkın olmayan halkın güvenini kazanamamıştı.

Evrâk-ı Nakdiyye

Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte Cavid Bey Maliyye Nâzırlığından istifa etmiş, Dâhiliyye Nâzırı Tal'at Paşa Maliye'yi de vekaleten üstlenmişti. Ancak, geri planda kalmasına karşın, Osmanlı maliyesinin güçlü adamı Cavid Bey olmaya devam etti. Tal'at Paşa, nezâretteki her türlü gelişmeden kendisini haberdar ediyor, dostu Cavid Bey'in onayı olmaksızın malî konularda karar

ılmıyordu. Wilhelmstrasse'nin baskısı sonucu Osmanlı Bankası'nın direktörlerinin işlerine son verilip yerlerine Osmanlı uyruğunda direktörler tayin edilmesine karşın, Cavid Bey, Paris'teki yetkililerin onayı alınmaksızın bankanın kağıt para çıkarmasına karşı çıkıyordu. Tedâvüle sürülecek kağıt paranın itibârını düşünen eski Maliyye Nâzırı, Osmanlı Bankası yönetimine ters düşmektense emisyon bankası işlevinin geçici olarak Düyûn-ı Umûmiyye'ye devredilmesini öneriyordu. Yapılan başvuru üzerine Düyûn-ı Umûmiyye yönetimi öneriyi benimsedi; ancak, çıkarılacak kağıt paranın altın karşılığı olmasını şart koştu. Yoksa bu paralar (Osmanlı Bankası banknotları karşısında değer yitirecekti. Böylece Düyûn-ı Umûmiyye'nin itibârı büyük ölçüde zedelenecekti.

Bu arada, banknot ya da kağıt para çıkarılması tartışılırken, olağanüstü devlet giderleri artmış, Almanya'dan alınan 5 milyon liralık avans aynen altın olarak harcanmıştı. Kağıt para emisyonu için gerekli altının sağlanması amacıyla Cavid Bey başkanlığında bir heyet önce Viyana'ya, ardından Berlin'e gönderildi. Heyet, görüşmeleri sonucu gerekli altını sağladı. 27 Mart 1915 tarihli bir iradeyle Maliyye Nezâreti, Almanya ve Avusturya hükûmetlerinden toplam 150 milyon frank borç almaya yetkili kılındı.¹² Öte yandan 12 Nisan 1915 tarihli bir kanun-ı muvakkatla Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne tamamı altın 150 milyon frank ödenerek, karşılığında 6.583.094 liralık kağıt para çıkarılması kararlaştırıldı.¹³ Ardından, 3 Temmuz 1915 günü, Maliyye Nezâreti Düyûn-ı Umûmiyye'yle kağıt para ihracı üzerine bir sözleşme imzaladı. Sözleşme uyarınca çıkarılacak kağıt paraların karşılığı Berlin'de ve Viyana'da tamamen altın olarak Düyûn-ı Umûmiyye'ye devredilecek, Düyûn-ı Umûmiyye yönetimi ise barış sözleşmesinin imzalanışından altı ay sonra kağıt paraların karşılıklarını altın olarak hâmillerine ödemeyi taahhüt edecekti.¹⁴

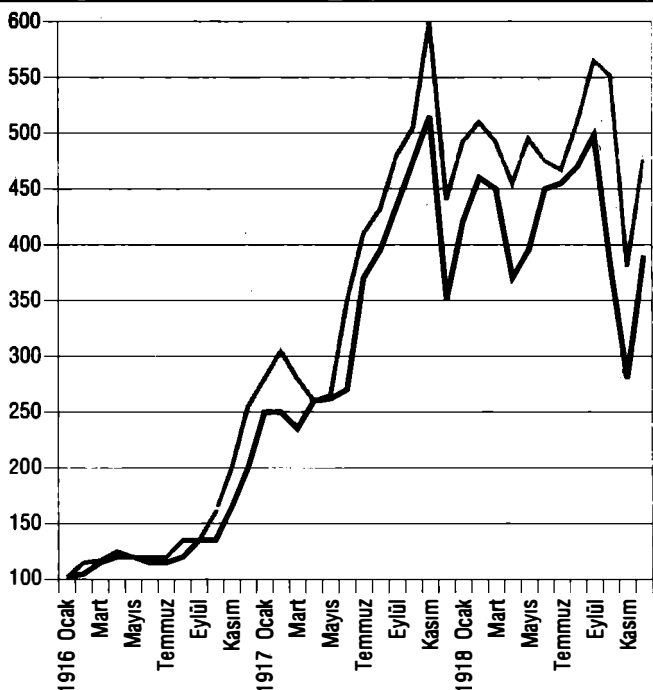
1915 Temmuz ayında tedâvüle sürülen ilk kağıt paraya "birinci tertip evrâk-ı nakdiyye" adı verildi. İlk tertip kağıt para yüzde 100 altın karşılığı oluşu ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin savaş ertesi hâmile-ne altın ödemeyi taahhüt etmesi nedeniyle piyasada altın liraya başabaş değerde tedâvül gördü. Ancak, savaş giderlerinin sürekli artması, Babiâli'yi altı hafta içerisinde yeniden Wilhelmstrasse'ye başvurmak zorunda bıraktı. Savaşın başından beri Osmanlı Devleti Almanya'dan Kasım 1914'de 95 milyon, Nisan 1915'de 80 milyon, toplam 175 milyon altın mark borç aldı. Ayrıca silah ve techi-

zat için Alman firmalarına 150 milyon mark borçlandı. Ancak, bundan böyle Alman hükûmeti Osmanlı Devleti'yle yeni bir borç akdine girmek istemiyor, Babiâli'ye kendi emisyon bankasını kurarak kısmen altın karşılığı olan kağıt para çıkarmasını öneriyordu. Nitekim, böyle bir kuruluş için Alman ve Avusturya-Macaristan bankaları sermayenin bir kısmını sağlamayı taahhüt ediyorlardı.¹⁵ Babiâli, Osmanlı Bankası dururken yeni bir emisyon bankası kurma önerisine yanaşmadı. Tal'at Paşa, Almanlara, hükûmetin Osmanlı Bankası'nı satın alıp onu emisyon bankasına dönüştürmeyi düşündüğünü bildirdi. Böyle bir girişim ise Osmanlı Bankası hissedarlarıyla uzun görüşmeleri gerekli kılacak, ancak savaş ertesinde barışla birlikte gerçekleşebilecekti.

Savaşın tırmandığı bir dönemde Babiâli'nin emisyon bankası sorununa çözüm bulacak zamanı yoktu. Çanakkale'de savaş sürüyor, askerin beslenmesi ve giydirilmesi için paraya gerek duyuluyordu. Öte yandan ordu talebini karşılamak üzere "tekâlif-i harbiyye" adı altında üretici ve tüccarın malına el konması halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış, savaşla birlikte aksayan piyasa ekonomisi tümüyle altüst olmuştu. Babiâli artık bu tür yöntemlerle savaşın sürdürülemeyeceğini Alman hükûmetine bildirmiş, müttefikinden ivedi borç isteminde bulunmuştu. Oysa, savaşın başından beri ülkedeki altın stokunu Reichsbank'ta toplamaya çalışan Wilhelmstrasse Babiâli'ye artık altın olarak borç vermeye yanaşmıyordu.

Almanya, çıkarılacak kağıt paraya karşılık olarak barış akdinden bir yıl sonra altın para ile ödemeyi taahhüt ettiği hazine bonoları vermeyi önerdi. Bu öneriyi Babiâli olumlu karşıladı. 31 Ekim 1915 tarihli yasayla 7.902.000 liralık Alman hazine bonusu Düyûn-ı Umûmiyye'ye yatırılarak karşılığında 6 milyon lira tutarında "ikinci tertip evrâk-ı nakdiyye" piyasaya sürüldü.¹⁶ 1915 yılı sonlarına doğru tedâvüle çıkarılan ikinci tertip kağıt para enflasyonist gelişmelere yol açacak miktarda değildi. Olağan durumlarda para arzında bu oranda bir artışın genel fiyat düzeyi üzerinde belki de hiçbir etkisi olmazdı. Ancak, niteliği yönünden birinci tertipten farklı olan, altına değil, hazine bonusu aracılığıyla altın ödeme taahhüdüne dayanan ikinci tertip kağıt paraya halkın güveni düşüktü. Nitekim bu psikolojik etnen nedeniyle, ikinci tertibin tedâvüle sokulmasından biraz sonra, altın lira ile kağıt lira arasında bir değer farkı doğmaya başladı¹⁷ (Tablo: VII, Grafik I).

Tablo VII - Grafik I: Cihan Harbi yıllarında Osmanlı altın lirasının kâğıt para ile taban ve tavan değeri

	1916		1917		1918	
	Taban	Tavan	Taban	Tavan	Taban	Tavan
Ocak	102	102	250	280	421	492
Şubat	105	115	250	305	460	510
Mart	115	117	235	280	450	492
Nisan	120	125	260	260	370	455
Mayıs	120	120	262	265	395	495
Haziran	115	120	270	350	450	475
Temmuz	115	120	370	410	455	467
Ağustos	120	135	395	432	470	510
Eylül	135	135	435	480	498	565
Ekim	135	160	475	505	380	552
Kasım	165	200	515	600	280	380
Aralık	200	255	350	440	390	480

Kaynak: Jean Vergeot, "Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre," *Revue d'Économie Politique*, c. 33, 1919, s. 295.

Bu gelişimin doğal sonucu olarak ödemelerde madeni para yerine kağıt para kullanma eğilimi doğdu. Altın lira giderek tedâvülünden çekildi. Gümüş mecidiyyeler altın liraları izledi. Artuk, alışverişte kimse kağıt parayı bozdurup üzerini madeni parayla vermeye yanaşmıyordu. Oysa bir liradan küçük değerlerde kağıt para henüz basılmamıştı. Bozukluğa gerek duyan elindeki kağıt parayı nominal değerinin altında piyasada oluşan rayiç bedeli karşılığı sarraflara bozdurmak zorunda kalıyordu.¹⁸ Babiâli, bozukluk sorununa çözüm olarak 29 Aralık 1915 tarihli bir yasayla bir ve beş liralık kağıt paraların ortalarından ikiye bölünerek her birinin yarım ve iki buçuk lira değerle tedâvül görmesini kararlaştırdı.¹⁹ Ancak, kağıt paranın değeri sürekli düştüğünden bu kez yarım liralık kağıt para karşılığında bozuk para verilmemeye başlandı. Bunun üzerine hükûmet Düyûn-ı Umûmiyye yönetimiyle 17 Şubat 1916 tarihli bir sözleşme imzalayarak çeyrek liralık kağıt paralar bastırttı. Ardından bunların da ortalarından ikiye bölünmesine karar verildi ve piyasaya bir liranın sekizde biri değerinde kağıt paralar çıktı.²⁰

Bu arada savaş giderleri Babiâli'nin bir kez daha Almanya'dan avans almasını gerektirmişti. 4 Ocak 1916 tarihli yasayla Almanya'dan hazine bonosu olarak 11.700.400 lira borç alındı.²¹ Karşılığında "üçüncü tertip evrâk-ı nakdiyye" çıkarılması için Maliyye Nezâretî'ne yetki verildi. Üçüncü tertip kağıt paranın vadesi ve diğer koşulları ikinci tertibinkinin aynıydı. Ancak, gerek para arzının artması ve tedâvüldeki ödeme araçlarının çoğalması, gerekse sürekli kağıt para çıkarılmakta olduğu söylentilerinin halk arasında yayılması piyasada altın primini sürekli yükseltiyordu. Esnaf artuk sekizde bir liralık kağıt parayı bile bozup karşılığında madeni para vermek istemiyordu. Babiâli bu parasal darboğazın üstesinden gelebilmek için tedâvüle bir miktar altın, gümüş ve nikel para çıkardı. Hatta, evvelce nikel paralarla değiştirilip toplanan ve eritilmek üzere darphaneye gönderilen 100.000 liralık aşınmış eski para bile piyasaya sürüldü.²² Ancak, bu madeni paralar ortalıkta görülür görülmez kapanın elinde kalıyordu.

Osmanlı para sistemi çığırından çıkmıştı. Halk elindeki paranın satın alma gücünü kestiremiyor, sarrafların dilediklerince saptadıkları kurdan para bozdurmak zorunda kalarak büyük kayıplara uğruyordu. Babiâli ise, kağıt parayı giderek yaygınlaştırarak bunalıma çözüm arıyordu. Nitekim, kağıt para emisyonunda

bir adım daha atılarak 5 ve 20 kuruşluk kağıt para çıkarılması kararlaştırıldı. Ancak, o güne değin çıkarılan kağıt paralar liranın katı ya da alt bölümleriydi. Son alınan karar kuruş kağıt para öngörmüştü. Oysa bu tür bir gelişme Osmanlı para sistemini daha da karmaşıktıracaktı. Yürürlükteki mevzuata göre bir altın lira resmen 102,6 kuruş ve bir gümüş mecdiyye 19 kuruş ediyordu. Bir liranın iki buçuk, beş lira gibi katları ya da yarım, çeyrek lira gibi bölümleri olarak çıkarılan kağıt paralar lira birimi üzerinden hesaplanıyor, altın lira ile kağıt lira arasındaki fark oranında tedâvül buluyordu. Yeni alınan kararlar 5 ve 20 kuruş olarak basılacak kağıt paralar ne altın liranın, ne de gümüş mecdiyyenin alt birimi olacak, hesaplarda karışıklığa yol açacaktı.²³ Bozukluk para sorununa çözüm bulmak için Osmanlı para sisteminde çok daha kökten dönüşümlere gidilmesi gerekiyordu. Bu nedenle, savaş yılları olmasına karşın, uzun yıllardır Babiâli'nin gündeminde bulunan ve Osmanlı para sisteminin evriminde önemli bir adım olan 8 Nisan 1916 tarihli Tevhîd-i Meskûkât Kanunu çıkarıldı ve 1 lira = 100 kuruş ilkesi benimsenerek çift metal sisteminin doğurmuş olduğu karmaşıklık giderilmeye çalışıldı.²⁴

Alman Hazine Bonoları

Savaş yıllarında Alman hükûmeti Babiâli'ye 235.056.344 Osmanlı lirası tutarında "borç" vermişti.²⁵ Bu miktarın 148.581.400 lirası hazine bonosu, geri kalanı altın, gümüş, Alman markı, ya da Türk lirası olarak ödenmişti. Bu arada Avusturya'dan da bir miktar borç para alınmıştı. Babiâli, müttefiklerinden sağladığı olanaklarla 161.000.000 lira tutarında yedi tertip kağıt para çıkarmış, askerî techizat, tahıl, kömür, makina gibi taleplerini karşılamış, Almanya'da özel firmalara olan borçlarını ödemiş, demiryolu yapımını sürdürmüştü. Düyûn-ı Umûmiyye aracılığıyla çıkarılan yedi tertip kağıt paradan ilki için Almanya ve Avusturya'dan altın karşılık sağlanmış, diğer tertipler Almanya hazine bonolarının güvencesinde tedâvüle sürülmüştü. Basılan kağıt para miktarı 1915 sonunda 7,9 milyon liraya, 1916 ve 1917 sonlarında sırasıyla 45,8 ve 124,1 milyona, 1918 Ekiminde ise 161 milyon liraya ulaşmıştı (Tablo: VIII, Grafik II). Savaş yıllarında Babiâli'nin giderleri sürekli artmış, yeni tertip kağıt para emisyonları bir diğerini izlemişti. Nitekim, dördüncü tertip kağıt para, 19 Ağustos 1916 tarihli kanun-ı muvakkat'ın hükûmete tanıdığı yetkiyle çık-

Tablo: VIII - 1915-1920 Yıllarında Tedâvüle Çıkarılan Kâğıt Para (Evrâk-ı Nakdiyye) Toplam Miktarı (Milyon OL) ve Kâğıt Paranın Yüzde Olarak Altın Osmanlı Lirasıyla Fiyat Farkları

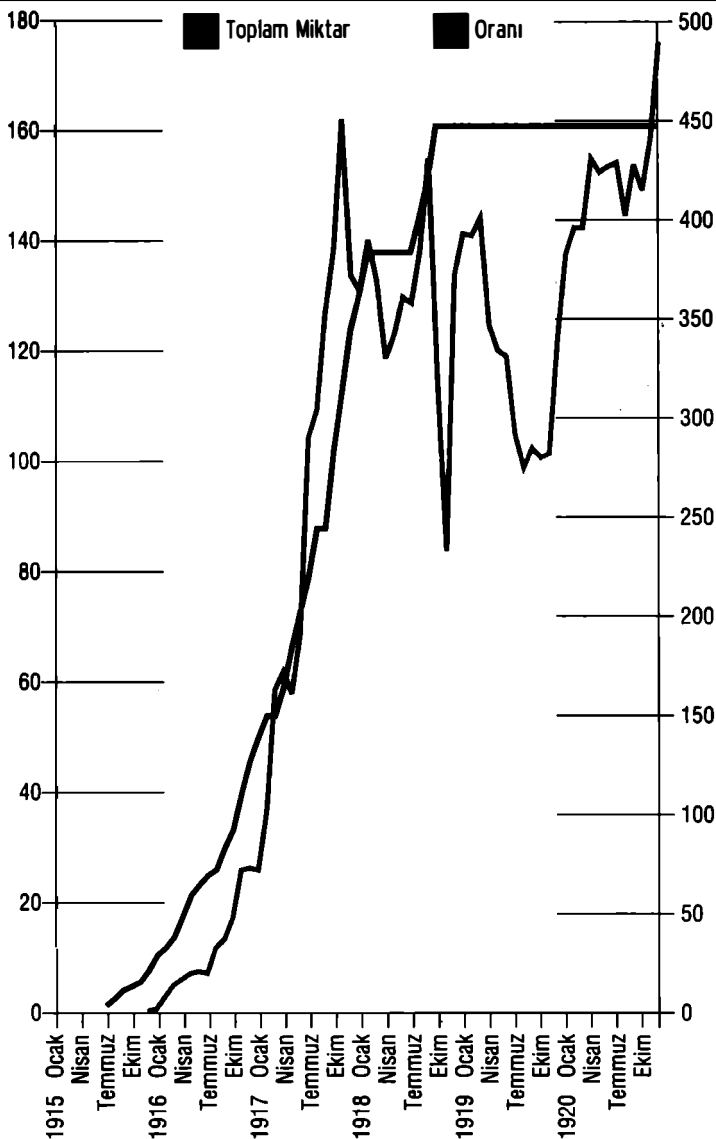
	1915		1916		1917		1918		1919		1920	
	OL	%	OL	%	OL	%	OL	%	OL	%	OL	%
Ocak	-	-	10,7	2	50,1	72	130,3	364	161,0	393	161,0	383
Şubat	-	-	12,0	8	54,0	102	137,7	390	161,0	392	161,0	396
Mart	-	-	14,0	14	54,0	163	138,1	369	161,0	401	161,0	396
Nisan	-	-	17,7	17	59,0	172	138,1	330	161,0	347	161,0	431
Mayıs	-	-	21,5	20	66,6	161	138,1	342	161,0	334	161,0	424
Haziran	-	-	23,4	21	72,8	191	138,1	361	161,0	331	161,0	427
Temmuz	1,5	-	25,1	20	79,2	290	138,1	358	161,0	292	161,0	429
Ağustos	2,8	-	26,1	33	88,0	304	144,1	385	161,0	275	161,0	402
Eylül	4,3	-	30,1	37	88,0	353	151,0	431	161,0	285	161,0	428
Ekim	5,0	-	33,4	48	102,1	385	161,0	319	161,0	280	161,0	415
Kasım	5,8	-	40,0	72	112,7	451	161,0	233	161,0	282	161,0	441
Aralık	7,9	1	45,8	73	124,1	372	161,0	372	161,0	340	161,0	490

Kaynak: Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyesi Darbiyyat ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Nezâret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, 2. sene, İstanbul Matbaa-ı Âmire 1337/1921, s. 82.

rılmış, Düyûn-ı Umûmiyye yönetimiyle öncekilere benzer bir sözleşme imzalanarak Alınan hazine bonusu karşılığı 30.000.000 lira tutarında kağıt paranın tedâvüle sürülmesi kararlaştırılmıştı.²⁶

Dördüncü tertibe giren diğer bir avans 3 Ocak 1917 tarihli yasayla gerçekleşmişti. Babiâli Alınanya'dan bu kez 38.781.400 liraya kadar bir borç aktine ve bu borcun 35.981.400 lirasını hazine bonusu olarak alıp Düyûn-ı Umûmiyye'ye yatırmasına, karşılığında kağıt para çıkarmasına yetkili kılınıyordu.²⁷ Böylece dördüncü tertibin toplamı 65.981.400 liraya yükselmişti. Ancak, Osmanlı hükûmeti dördüncü tertip olarak çıkardığı kağıt paranın 5 milyon lirasını Alman hükûmetinin emrine tahsis etmek zorunda kalacaktı. Almanya'dan borç alındığı bir dönemde Wilhelmstrasse'nin böyle bir kredi talebinde bulunmasının nedeni uluslararası ödemelerde karşılaşılan darboğazdı. Babiâli savaş yıllarında Almanya'dan satın aldığı silah, araç-gereç ve cephane bedellerini iki yoldan sağlıyordu: Sözleşmelerle alınan avansların tümü kağıt para karşılığı olarak değerlendirilmiyor, bir kısmı Alman bankalarında mark olarak saklanarak ithalatta kullanılıyordu. İkinci yöntem firmaların Babiâli'ye kredi açmaları ve mal bedellerinin

Grafik II - 1915-1920 Yıllarında Tedâvüle Çıkarılan Kâğıt Para (Evrâk-ı Nakdiyye) Toplam Miktarı (Milyon OL) ve Kâğıt Paranın Yüzde Olarak Altın Osmanlı Lirasıyla Fiyat Farkları

ileri bir tarihte ödenmek üzere ertelenmesiydi. Böylece Osmanlı Devleti, Almanya'dan yaptığı ithalatın önemli bir kısmı için altın ya da mark ödeme gereği duymuyordu. Oysa, Almanya Osmanlı Devleti'nden satın aldığı ham madde ve besin maddelerinin bedellerini nakit olarak ödüyor ve sonuç olarak Almanya'nın Türkiye ile olan ödemeler dengesi açık veriyordu. Bu doğrultuda, savaş ilerledikçe Alman markı Osmanlı lirası karşısında değer yitiriyordu.²⁸ Wilhelmstrasse, markın uluslararası piyasalarda değerini korumak için Babiâli'ye devrettiği hazine bonoları karşılığında Osmanlı topraklarında satın alma gücü elde etmeyi amaçlamış ve yukarıda belirtilen 5.milyon liralık avansın kendilerine tahsisini önermişti. Bundan böyle, Osmanlı Devleti'nden yapılan ithalat için Almanya'dan mark çıkmayacak, malın bedeli Deutsche Bank'ın İstanbul şubesindeki 5 milyon liralık hesaptan Osmanlı parasıyla ödenecekti. Nitekim yeni düzenleme kısa sürede etkisini göstermiş, bir ara 4 kuruşa kadar düşen Alman markı tekrar 5 kuruşa yükselmişti.

Ancak, Babiâli'nin Almanya'dan aldığı borcun ardı kesilmiyordu. 17 Şubat 1917 tarihli yasayla yeniden 32 milyon liralık borç alınmış ve karşılığında beşinci tertip kağıt para çıkarılmıştı. Bu tertibin, 19 Ağustos 1916 tarihli yasa gereğince ihrac olunan kağıt paranın son taksidinin ödenmesinden itibaren başlayarak, yıllık 6 milyondan 10 milyon liraya kadar değişen kısımlarla, en çok dört yıl içerisinde tedâvülden çekileceği belirtiliyordu.²⁹ 1917 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Babiâli borç karşılığı piyasaya sürülen kağıt paraların enflasyonu sürekli körüklediğini görmüş, yeni tertip kağıt paralarla tedâvül hacminin artırılması yerine, doğrudan doğruya Alman hazine bonolarını halka satarak gelir elde etmeyi düşünmüştü.³⁰ Kağıt para çıkarılacağına, karşılığını oluşturan teminatın satılmasıyla devlet aynı satın alma gücünü elde edecek, buna karşın para arzının daha fazla genişlemesi önlenmiş olacaktı. Diğer bir deyişle, savaş emisyon yerine halka borçlanılarak finanse edilecekti. Babiâli, böylece, Alman hazine bonolarının satışıyla halkı tasarrufa sevk edeceği ve turmanan enflasyonu bir ölçüde dizginleyebileceği kanısındaydı.

Ancak, savaşın gönüllü tasarruf yöntemleriyle finansmanı başarılı olamamış, halk Alman hükûmetinin yüzde 4 ile 5 faizli hazine bonolarına rağbet etmemişti. Cavid Bey'e göre faraza 50 milyon liralık Alman hazine bonusu satılabilmiş olsaydı, tedâvülde 85

milyon liralık kağıt paranın bulunduğu bir dönemde 50 milyonluk “evrâk-ı nakdiyye”yi piyasadan çekmek mümkün olacaktı. Böylece barış dönemindeki para miktarı kadar bir meblağ tedâvülde kalacak ve kağıt paradaki değer kaybının önüne geçilmiş olacaktı. Bu tür bir işlem barışa kadar sürdürülerek o günkü olumsuz gelişmelerin önü alınabilecekti.³¹ Cavid Bey Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı konjonktürel nedenlere bağlıyordu: Her şeyden önce geç kalınmıştı; iki, üç ay önce çıkarmak mümkün olabilseydi, beş altı milyon liralık daha fazla satılabilirdi. O sıralarda piyasada başıboş önemli bir para stoğu vardı. Bir süre sonra bu para spekülatif amaçlarda ticarete kaydı ve herkes ticarette büyük kâr gördüğü için varını yoğunu mala yatırdı. Alman hazine bonusu elde kaldı.³²

Cavid Bey’in Alman hazine bonusu hakkındaki görüşleri epey iyimser gözüküyordu. Çıkında ya da çömlekte para saklamanın ötesinde bir tasarruf geleneğinin oluşmadığı bir toplumda, özellikle savaş anında bu tür bir tasarruf yönteminin revâc bulması düşünülemezdi. Ayrıca, parasını işletecek kişinin, yılda yüzde 200, hattâ 300 oranında fiyat artışlarının görüldüğü bir ortamda, yüzde 4 ve 5 faizli hazine bonolarına, ya da altı aylık vadeli mevduat için yüzde 1,5 bir yıllık ve ötesi için yüzde 2,5 faiz ödeyen bankalara para yatırmasını beklemek pek gerçekçi olmazdı.³³ Hazine bonusu satışında uğranılan düş kırıklığı, Babiâli’yi yeniden Alman hazine bonusu karşılığı kağıt para basarak savaş giderlerini karşılamaya sevk etti. 12 Mart 1918 tarihli yasayla Almanya’dan bu kez 50 milyon liralık bir avans alınması kararlaştırıldı.³⁴ Bunun 12 milyon lirası dördüncü tertibe eklenmişse de, ancak 12 milyon ihraç edilebildiğinden dördüncü tertibin toplamı 77.981.400 liraya yükseldi. 50 milyonun geri kalan 32 milyonuyla altıncı tertip kağıt para çıkarıldı.

Dâhilî İstikrâz ya da İç Borçlanma

Altıncı tertip ile son yani yedinci tertip kağıt para ihracı arasında Babiâli, halka borçlanmayı bir kez daha deneyecekti. Ancak bu kez, Alman hazine bonoları satışı yerine Osmanlı’nın vatanseverlik duygularına seslenerek “millî” bir borçlanmaya girişecekti.³⁵ Dâhilî istikrâz diye anılan Osmanlı Devleti’nin bu ilk iç borçlanması aslında bir Alman önerisiydi. Daha önce iç devlet borçları olmuşsa da bunlar genellikle Osmanlı bankerlerinden alınan

kısa vadeli avanslardı. Halka yönelik, orta ya da uzun vadeli borçlanma Osmanlı hükûmetlerinin o güne değin cesaret edemedikleri bir yöntemdi. 1918 başlarında Almanya Türkiye’de artık kağıt paranın bir doyum noktasına geldiğini söylüyor, altın karşılıklı hazine bonosu vererek borç sözleşmesi imzalamaya yanaşmıyordu. Daha önceki borç görüşmelerinde Alman mali çevreleri iç borçlanmaya gitme önerisini sürekli vurgulamışlarsa da Babiâli böyle bir boçlanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından çekiniyordu. Özellikle savaş döneminde mali bir yenilginin iç ve dış kamuoyunda doğuracağı kaygı ve güvensizlik İttihadçı hükûmeti böyle bir girişimden alıkoyuyordu.

Oysa Wilhelmstrasse, faiz ve anaparanın altınla ödenmesi hâlinde iç borçlanmayla sekiz, on milyon sağlanabileceği kanısındaydı. Nitekim, Almanya maliyesinin kararlı tutumu karşısında Osmanlı maliyesi iç borçlanmaya razı edilmiş, faiz ve anapara ödemeleri için gerekli altın Almanya ile imzalanan 28 Ocak 1918 tarihli borç sözleşmesiyle sağlanmıştı. Ardından 3 Nisan 1918 tarihli “yüzde 5 faiz ve yüzde 1 amortismanlı istikrâz-ı dâhilî kanunu”³⁶ çıkarıldı ve söz konusu borçlanmanın koşulları ve ihraç sureti hakkında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Meclisi ve Osmanlı Bankası’yla 30 Nisan 1918 tarihli sözleşme imzalandı. Bu arada borcun koşullarını içeren Türkçe ve Fransızca prospektüsler hazırlandı. İstanbul için 1-31 Mayıs ve diğer iller için 1 Mayıs-30 Haziran günleri arasında borç kayıt işlemi yapılacağı, kaydolunan meblağın bir kerede tümünün nakit olarak ödeneceği ilân edildi.

İç borçlanma gönüllü tasarruf görünümündeyse de aslında “manevî cebre dayanan” bir borçtu. Babiâli dâhilî istikrâza kaydolmanın vatanseverlik görevi olduğunu vurguluyor, o güne değin Osmanlı toplumunda denenmemiş yöntemlerle propogandasını yaparak halkı borç tahvili satın almaya sevk ediyordu. Galata köprüsünün Eminönü yakasında ve Galatasaray’da halkı borca yazılmaya özendirici elektrikle aydınlatılmış ilânlar asıldı. Kent, Ressam Avni’nin çizdiği afişlerle donatıldı. Basın ve konferans heyetleri oluşturuldu. Rıza Tevfik, Hamdullah Suphi, Selim Sırrı, Ahmed Cevad, Fazıl Berki, Satı Bey gibi devrin ünlü hatiplerine halkı aydınlatıcı konuşmalar yaptırıldı. Faiz olarak ödenecek altınların Darphane’de basılışını ve halkın Osmanlı Bankası’nda borca kaydoluşunu gösteren filmler çevrilerek İstanbul ve İzmir sinemalarında gösterildi. Reji İdaresinin tütün ve sigara kağıdı paketlerine

iç borçlanmayı özendiren ufak etiketler kondu. Borçlanmayı halka mâletmek için şarkılar bestelendi, marşlar yazıldı.

“Kaydıraktır, kaydırak / İçti altundan varak / İnanmazsan al da hak / Kağıt veren bu oyuna / Altın çeker boyuna” mahallelerde çocuklar arasında ağızdan ağıza dolaşıyordu; “İstikrâzdır, istikrâz / Bize derler yiğit laz / İstedğin kadar yaz / Korkmayız, devletimiz / Koca bir altın deniz” Lazların kendi aralarında düzenledikleri tekerleme idi; Ana kız arasında “Kızım Ayşe haydi kalk / Koşuyor bankaya halk / Nene lâzım senin park / Sûsü mûsü satalım / Cebe altın atalım”; ud eşliğinde hanım kızlar meclisinde “Vallah ey nevcivân / Gelin olmam, başımdan / Altın atmazsan inan / Haydi koş git bankaya / Altın doldur çantaya” o günlerde söylenen şarkıların güfteleri idi.³⁷ İstikrâz Marşı ise şu dizelere yer veriyordu: “Biz vatan kullarıyız, / Bizde vatan sevgisi var. / Bunca senedir akar yaşlar / Onun için arkadaşlar.

Her şey onun, onun kan ve canlar / Ona vermekten kimdir kaçanlar / Şimdi vatan açtı defter, / Bizden ödünç para ister.

Bu paralarla yürür asker. / Biz verelim hep beraber / Biz verilim düşmanlar utansın; / Kuvvetimizden yılsın, usansın.

Her bir para kurşun ve gülle / Gibi düşman kalbi derler. / Ödünç vermeyi bilen erler / Her gün yaşar şeref ile.

Biz verirsek bu millet yenilmez. / Veren ellerin şânı eksilmez....”³⁸

Vilayetlere, Sadaret’ten, Dâhiliyye, Harbiyye ve Maliyye Nezâretlerinden borçlanmanın önemini vurgulayan genelgeler gönderildi.³⁹ Meb’ûsân Meclisi’nde yaptığı konuşmada Maliyye Nâzırı Cavid Bey, dâhilî istikrâzın ülke ekonomisi açısından önemini vurguluyor, bunun “iktisadî uyanıklık” sayesinde gerçekleşeceğini kaydediyordu. Bu borç girişimi başarıyla sonuçlanırsa, düşmanlar için “en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücûde getireceği tesirden daha müthiş bir darbe-i hüsrân ve elem” oluşturunca.⁴⁰ “Kapitûlasyonları attık, istiklâl-i siyasî ve iktisadîmizi tamamen iktisâb ettik. Fakat acaba böyle mi? Acaba hakikaten iktisaden müstakil olarak yaşayabilecek bir hâle geldik mi? Bunun cevabını bize şu istikrâz-ı dâhilî teşebbüsü verecektir. Bu millet her günkü yaşamasını başkalarının parasıyla temin etmekten kurtulmadıkça millet olmuş sayılamaz. Onun için istikrâz neticesini pek sabırsızlıkla ve heyecanla bekliyorum.” Bu satırlar Hüseyin Cahid’in *Tanin* gazetesinin anketine verdiği cevaptı.⁴¹

Alınan hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı göz önünde bulunduran Babiâli, bu kez tüm olanaklarıyla halkın yurtseverlik duygularına sesleniyor, borca yazılmanın ulusal bir görev olduğunu her ortamda dile getiriyordu. Nitekim, padişahın yayınladığı hatt-ı hümayunda, cephede askerin gösterdiği fedakârlığı cephe gerisinde ulusun iç borçlanmaya kaydolarak pekiştirmesi gerektiği vurgulanıyordu.⁴² Dönemin gazeteleri iç borçlanmaya en geniş bir biçimde yer veriyorlardı. Başta *Tanin* olmak üzere *Vakit*, *Sabah*, *Tasvir-i Efkâr* gibi günlük gazeteler borcun önemini belirten yazıları ya da borçla ilgili bilgileri ilk sayfalarında yayınlıyor, borç nedeniyle, röportaj, anket gibi o güne değin Osmanlı gazeteciliğinde rastlanmayan yöntemleri deniyorlardı. İttihadcıların yarı resmî yayın organı *Tanin* gazetesi iç borçlanmayla ilgili bir anket düzenlemiş, başta Sadrazam Tal'at Paşa olmak üzere, devlet yöneticilerinin, patrik, hahambaşı gibi dinî önderlerin bu konuda görüşlerini almıştı. Hazine bonolarının satışa çıkarıldığı ilk gün *Tanin* gazetesi "Bugün millî iktisad imtihanının birinci günüdür" diyordu.⁴³ *Tanin*'e verdiği demeçte Sadrazam Tal'at Paşa, Osmanlı ulusunun özveri sahibi olduğunu belirtiyor, "memleketin hâlas ve teâlisi için harbde kanını feda ettiği gibi bu işte de uhdesinde terettüp edecek hamiyet ve fedakârlığı" göstereceğini söylüyordu. Tal'at Paşa'ya göre, paralarını bankalarda ve kasalarda saklayanlar, parası olup da bu "emr-i millî"ye katılmakta tereddüt edenler hem kendi hem de ülke çıkarlarına ters düşmüş olacaktı. Çünkü paranın değeri ülkenin saadet ve selameti ile orantılıydı: "Memleketi hür ve mes'ud, yüksek ve müstakil olmıyan insanlara paraları ne bir saadet, ne de bir refah ve huzur verebilir"di. *Tanin*'in düzenlediği ankete verdiği yanıtta Meb'ûsân Meclisi Birinci Reis Vekili Hüseyin Cahid, kapitülasyonların kaldırılmasıyla siyasal ve iktisadî bağımsızlığın gerçekten kazanılıp kazanılmadığını soruyor, "acaba hakikaten iktisaden müstakil olarak yaşayabilecek bir hâle geldik mi" diyordu. Hüseyin Cahid'e göre, bunun yanıtını iç borçlanma verecekti. Bir ulus günlük yaşamını dış borçlarla sürdürmekten kurtulamadıkça gerçek anlamda ulus olmuş sayılamazdı.⁴⁴

İç borçlanma propogandasında başvurulan diğer bir yöntem, İkinci Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı toplumunda giderek yaygınlaşan halka açık konferanslardı. 15 Nisan'la 30 Mayıs arasında, İstanbul'da 30'a yakın konferans düzenlenmiş, ünlü hatipler borç-

tan yana görüşlerini kamuoyuna açıklamışlardı.⁴⁵ Hamdullah Suphi, Türk Ocağı'nda kadınlar için verdiği konferansta, hükûmetin iç borçlanma girişimine katkıda bulunmak gerektiğini, "bunun bizim için bir şeref ve haysiyet meselesi, hepimize terettüp eden millî bir vazife olduğunu" söylüyor, nihayet ülkede bir "burjuvazi sınıfı"nın oluşmakta olduğunu kaydederek bunun ülke için yararlı bir gelişme olduğunu vurguluyordu.⁴⁶ Galatasaray Sultanîsi'nde Satı Bey, dinsel nedenlerle iç borçlanmaya karşı çıkanları uyarıyor, "bir tarafta büyük ihtikârlar yapılırken, öbür tarafta faizi haram addetme"nin Müslümanlıkla bağdaşmayacağını kaydediyordu.⁴⁷ Filozof Rıza Tevfik, Darülfünûn konferans salonundaki konuşmasında, hükûmetin "milleti bir fedakârlığa, hattâ bir fedâraklık değil kârlı bir işe iştirâke davet" ettiğini söylüyor, Babîâlî'nin şerefının borca kefil olduğunu belirtiyordu.⁴⁸

Kampanya sürdürülürken Osmanlı vatandaşlarına iki yönden çağrıda bulunulmuş, borca kaydolacakların faiz olarak sağlayacakları kişisel çıkarın yanı sıra, bu tür bir girişimi ulusal görev bilmeleri gerektiği vurgulanmıştı. Nitekim, ulusallaşma sürecinde "ictimâî vicdan" oluşturma çabası içerisinde olan Ziya Gökalp ve çevresi, iç borçlanmanın bu ikinci boyutu üzerine eğilmiş, borca yazılmayı bir yurtseverlik göstergesi olarak değerlendirmişlerdi. Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'da, borca yazılmanın "iktisadî vatanperverlik" olduğunu söylüyor, iç borçlanmayı "millî istikrâz teşebbüsü" diye niteliyordu. Gökalp'e göre bu girişim "devletin artık kat'iyen millî iktisadiyyatı esas ittihaz ettiğine kat'i bir delil"di.⁴⁹ İç borçlanma bireyi "devletine sadık yani vatanperver" yapacak, en bencil insanlar bile "vatanperver olmaya alışacak"lardı. Bu borç Osmanlılara "yalnız iktisadî bir terbiyye vermekle kalmayacak, vatan ahlâkı nokta-i nazarından da mürebbiyelik edecek"ti.⁵⁰ Köprülüzade Mehmed Fuad da, "Millî vazife" başlıklı yazısında, iç borçlanmaya yazılmanın bir yurtseverlik kıstası olacağını ileri sürüyor, "âl-i Osman saltanatını düşmanlardan kurtarmak için kurşuna, bombaya, gülleyle göğüs geren kahramanlara karşı biz de vazifemizi yapmak istersek bu istikrâza bütûn varlığımızla iştirâk etmeli, bunu vatan borcu saymalıyız" diyordu.⁵¹ İç borçlanmanın önemini vurgulayan bir başka yazar, Tekin Alp, Almanya'dan esinlenerek dâhilî istikrâza "Yeni İstikâmet (die neue Orientierung) İstikrâz" adını veriyor, "şimdi dâhilî istikrâz isbat ediyor ki, Türkiye yalnız esaret-i siyasiyyeden değil, esaret-i maliyyeden de kurtulmaya başlamıştır"

diyordu.⁵² O günlerde “millî ticaret” kesiminin sözcülüğünü üstlenmiş olan *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası* için hükûmeti dış ülkelerde borç aramaktan kurtarmak ve malî itibârımızı korumak açısından “dâhilî istikrâz”a katılmak her Osmanlı vatanperveri için bir yükümlülüktü; bir cemiyet borcuydu.⁵³

Tüm bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlanmış, Babıâli 18 milyon Osmanlı lirası tutarında borç tahvili satarak 1918 bütçe açığını bir ölçüde halka borçlanarak karşılama olanağı bulmuştu. Osmanlı basınında iç borçlanmanın ülkedeki spekülatif girişimleri bir ölçüde sınırladığı, tedâvüldeki para hacmini daraltarak kağıt paranın değerini artırdığı, enflasyonist gelişmelerin dizginlendiği kanısı hâkimdi. Dersaadet Ticaret Odası’na göre iç borçlanma kağıt paranın değerini yükseltmişti. Piyasada milyonlarca lira değerinde kağıt para iç borca yatırılınca kıtlaşan kağıt para değer kazanmış, altın fiyatı düşmüştü. Böylece kağıt paranın satın alma gücü artış göstermişti.⁵⁴ Öte yandan iç borç spekülatif gelişmeleri önleyecek i. Atıl para stokları spekülatif girişimlere neden oluyordu.⁵⁵

İç borç Osmanlı’nın ilk kez kendi halkına borçlanma girişimiydi ve başarıyla sonuçlandı. Ancak, savaşta yenik düşmeden önce hükûmet bir kez daha kağıt para basacak, Osmanlı Devleti’nin yedi tertipte toplanan kağıt para arzı 161.018.633 lirayı bulacaktı.

1844 para reformundan 1914’e kadar 69.286.000 Osmanlı liralık altın para kesilmişti. Bunun 1 milyon lirası aşınmış ve piyasadan çekilerek eritilmiş, 20 ila 30 milyon kadarı ise yitirilen topraklarla ülke sınırları dışında kalmıştı. Böylece Cihan Harbi öncesi Osmanlı topraklarındaki altın para miktarı 40 milyon Osmanlı lirası dolayındaydı. Yine 1844-1914 yılları arası kesilen gümüş sikke miktarı 13.177.000 Osmanlı lirasıydı. 2 ila 2,5 milyon liralığının eritilerek tekrar tedâvüle sokulduğu düşünülürse, savaş öncesi piyasada 10.677.000 Osmanlı lirası tutarında gümüş para bulunuyordu. Osmanlı’nın yitirdiği topraklardaki gümüş paraların Babıâli’nin dünya piyasalarına oranla gümüşe yüksek değer tanımıyla, büyük ölçüde, Osmanlı topraklarına döndüğü görüşü hâkimdi. Yetkili kişiler, Cihan Harbi öncesi Osmanlı sınırları dâhilinde 8 milyon liralık gümüş para bulunduğunu söylüyorlardı. Altın ve gümüş paraların yanı sıra, tedâvülde ufaklık olarak 957.000

(Osmanlı liralık nikel para ve "battal" diye adlandırılan 1.200.000 Osmanlı lirası tutarında beşlik, noktalı beşlik, altılık vb. eski para bulunuyordu. Osmanlı topraklarında 1914 yılında toplam 50.157.000 Osmanlı lirası tutarında madenî para tedâvül görüyordu. Bu miktar dışında, özellikle merkeze uzak yörelerde, günlük alışverişte yabancı paralar da kullanılıyordu. Bir de 1863'ten beri, yalnız İstanbul için geçerli olan 1.287.125 Osmanlı lirası tutarında büyük kupürler hâlinde Osmanlı Bankası banknotları tedâvüle sürülmüştü. Ancak bu meblağın karşılığının, hattâ daha fazlasının, bankanın ihtiyaç akçesi olarak kasalarında saklı bulunduğu hatırlanırsa banknotların emisyon hacminde bir artışa neden olmadığı söylenebilirdi. Savaş yıllarında Osmanlı Bankası'na banknot miktarını 4 milyona kadar çıkarma yetkisi tanınmışsa da bankanın tedâvüldeki banknot miktarı hiçbir zaman 3 milyonu geçmemiştir.

Cihan Harbi yıllarında tedâvüle sokulan 161 milyon liralık kağıt para ile birlikte savaş sonunda para arzı 211 milyon Osmanlı lirasını bulmuştu. Babiâli 398,5 milyona varan savaş giderlerini, büyük ölçüde, emisyonla karşılamıştı. Kağıt paralara karşılık gösterilen hazine bonoları dışında, altın, gümüş, ya da yabancı para olarak Almanya'dan 86,8, Avusturya'dan 14,5, Anadolu-Bağdad Demiryolu avansı olarak 1,1, toplam 102,4 milyon dış kaynak sağlanmış, istimal ve müsaderelelerden 49,5 milyon elde edilmişti. Böylece, savaş giderlerinin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçelerden ödenmişti.⁵⁶ Savaşın diğer ülkelerde olağanüstü giderler, genellikle, vatandaşın gelir ya da servet şeklindeki malın alma gücü, vergi ya da borçlanmayla devlete aktarılarak karşılandı. Ancak, bu yöntemler yetersiz kaldığından, hemen hemen her ülkede kağıt para basımına gidildi ya da kağıt para karşılığında hazine bonusu iskonto ettirildi. Babiâli ise, vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma deneyinin ve gücünün olmayışı nedeniyle, ancak para arzını artırarak ve bir ölçüde dış borçlanmaya giderek savaşı finanse etti. Vergi gelirleri giderlerin yüzde 10'unu karşıladı; iç borçlanma girişiminden ise 18 milyon lira elde edildi.

Babiâli, savaşla birlikte sermaye hareketlerinin denetimine gerek duymuş, Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratorium ilân ederek iç ve dış borçların ödenmesini ertelemişti. Bu sırada altın ihracı yasaklanmış, savaşın son yıllarında kambiyo denetimi uygulanarak servetlerin yurt dışına transferi önlenmişti. Wilhelmstrasse, savaşın finansmanı için Babiâli'ye kağıt para

emisyonunu önermiş, Cavid Bey'le Alman Hazine Bakanı Helfferich'in uzlaşması sonucu, Temmuz 1915 ile Ekim 1918 arasında 161 milyon Osmanlı lirası basılmıştı.⁵⁷ 1916 yılı başlarına değin değerini az çok koruyan kağıt para, giderek altın karşısında değer yitirdi. Kasım 1917'de 1 altın lira = 6 kağıt liraya kadar düştü. Aynı doğrultuda, Osmanlı kağıt parasının yurtiçi satın alma gücü yüzde 95 oranında kayba uğradı. Dört yıllık savaş döneminde para arzı hemen hemen dört kat arttı. Mal ve hizmet arzındaki düşüş karşısında enflasyonist tırmanış kaçınılmaz oldu. Bu arada psikolojik ve spekülâtif etmenler fiyat artışlarını sürekli körükledi; enflasyonist yükselişin süreceği, ellerindeki para stokunun git-tikçe değer yitireceği kaygısıyla tüccar parasını süratle mala çevirdi.⁵⁸ Böylece paranın tedâvül sürati yapay olarak artırılarak "zincirleme muâmelât" denilen işlem türü doğdu. Savaş boyunca enflasyon korkusuyla enflasyon körüklendi.

Öte yandan, spekülâtif kazançlar özendirici boyutlara ulaşmış, ticaretle ilişkisi olsun olmasın sağdan soldan üç, beş kuruşu denkleştiren parasını mala yatırmıştı. Tüm bu gelişmeler sonucu piyasa mekanizması işlerliğini yitirdi; istifçilik, karaborsacılık yaygınlaştı; mal darlığı daha da belirginleşti.⁵⁹ Savaşın finansmanı ister emisyon, ister vergi ya da borçlanmayla gerçekleşsin, son kertede halkın sırtına yüklendi. Ancak, diğer ülkelerde savaş kazançları olağanüstü vergilerle devlete yansıtılırken, para basmak gibi kolay, ancak en sakıncalı finansman yolunu benimsemekten başka bir çözüm bulamayan Babiâli, enflasyonun neden olduğu gelir bölüşümündeki çarpıklıklara seyirci kaldı.

Kağıt paranın savaş yıllarında yaygın kılınması kolay olmadı. Bu tür paranın değerini gerisindeki hükûmet güvencesi oluşturuyordu. Oysa savaşta sürekli kağıt para sürümü tüccarın bu tür paradan kaçmasına neden oluyordu. Altın liranın 15 kuruşa kadar düştüğü bir ortamda hükûmet kağıt parayı zorunlu tedâvül aracı yapmakta güçlük çekiyordu. Kağıt paranın değer kaybından tüccar sorumlu tutuluyor ve birçok tüccar değerinin altında kağıt para kabul ettiği için ülkenin uzak yörelerine sürgüne gönderiliyordu. Mayıs 1917'de Beyrut'un muteber 15 tüccarı, ve Şam ve Halep'ten benzer sayıda tüccar Adana'ya sürülmüştü. Ancak piyasa kendi kuralını koyuyor ve kağıt liranın düşüşü önlenemiyordu. Ticaret erbabı elinde ne kadar az kağıt para bulundurursa kendini o denli başarılı görüyordu. Çoğu kez halkın da fakr u zarure-

linden yararlanarak bu paralar kısa sürede küçük mülk sahiplerinin gayrimenkullerinin satın alınmasında kullanılıyordu.⁶⁰ Böylece kağıt para tedâvül işlevini göremiyor, sonuçta mülksüzleşme için bir araç oluyordu. Dış piyasa bilgisi olan kimi tüccar ise polige çekmiş gibi yaparak kağıt parasını saygın kurumlara devrediyor, eriyip giden parayı cebinde bulunduracağına savaş sonrası değerini yitirmeksizin geri alabileceği bir yatırım yöntemi deniyordu. Nitekim Osmanlı topraklarındaki birçok Amerikan misyoner kuruluşu ve koleji muhasebesi bu yönetime başvurmuştu.

Bir başka deyişle savaşın emisyonla finansmanı son kertede dar gelirli Osmanlı'nın sırtına yükleniyor, "harb zenginleri" bir yolunu bulup kağıt paradan kurtuluyorlardı. Hükûmet maaşları *at par* kağıt para ile ödediğinden ücretli kesim de bu yoksulluktan payını alıyordu. Bölüşüm ilişkileri kağıt para sayesinde giderek daha vahim bir hâl alıyordu.

Cihan Harbi'nin beşerî maliyetinin yanı sıra getirdiği finansal yük epey yüksekti. Cumhuriyet'i kuranlar yeni bir devlet inşa ederken Cihan Harbi'nden büyük dersler çıkarmışçasına politikalar benimsediler. "Denk bütçe" ve "sağlam para" bir döneme damgasını vuracak para-kredi politikası oldu. Cumhuriyet'le birlikte Türkiye geniş boyutlu bir "kredi buhranı" ve "kambiyo bunalımı"yla karşılaşmıştı. Bu yıllarda uluslararası konjonktür ve dış iktisadî çevrelerin Türkiye'ye bakışı son derece olumsuzdu. Cumhuriyet Türkiyesi kendi yağıyla kavrulmak, sorunlarına iç kaynaklarla çözüm bulmak zorundaydı. Ülkede siyasal istikrarın ilk şartı iktisadî istikrardır. Savaş yıllarında halkın kağıt paraya güveni kalmamış, maden para türleri piyasadan çekilmişti. Cumhuriyet yönetiminin gündemindeki ilk madde paraya istikrar kazandırmaktı.

Cumhuriyet yönetimi değişikliğe gitmeksizin Osmanlı para sistemini devraldı. Osmanlı gümüş paraları 1936 Şubatı'na değin tedâvülde kaldı. Ancak, nominal değerlerinin çok üzerinde değer içerdikleri için meta gibi alınıp satıldı; tedavülden kendiliğinden çekildi. Osmanlı Bankası'nın banknot çıkarma imtiyazı resmen 1926 yılında son buldu; banka banknotları bir süre daha tedavülde kaldı. 1925'te Osmanlı Bankası ile yapılan sözleşmeyle tedavülde bulunan 891.475 liralık banknot 3 Ağustos 1914 günlü tarihli yasa hükümlerine göre zorunlu dolaşıma tâbi olmağa devam edecekti. Hükûmet banknot çıkarmaya yetkili bir Türk devlet bankasını kuracak olursa Osmanlı Bankası'nın itiraz hakkı olmayacak, an-

cak hükûmet dört ay önce durumu Osmanlı Bankası'na bildirecekti. Osmanlı Bankası sözleşmenin aktinden itibaren ibrazında altınla ödenmesi zorunlu banknot çıkarma ayrıcalığını kullanmak istediği takdirde eski mukavelename gereğince kasasında bulundurmamak zorunda olduğu $\frac{1}{3}$ oranında altının yarısını Maliye bakanının muvafakatiyle Türk ya da yabancı devlet esham ve tahvilatı olarak tutabilecekti. Ancak, yeniden çıkarılan banknotlar için banka devlete bir prim ödeyecekti.

Banka bu sözleşmeye dayanarak yeni banknot çıkarmadı. Aksi-ne, banknot karşılıklarını er geç altınla ödeme yükümlülüğünde olduğunu bildiğinden piyasadan banknotlarını belirli bir primle toplamaya devam etti ve dolaşımdaki miktarı 89.000 lira düzeyine indirdi. Altın değerinin sürekli arttığı bir ortamda piyasada nominal değerlerinin iki ya da üç katı bir fiyatla banknotları altınla ödeme yükümlülüğü çıkmadan önce piyasadan çekmek banka için kârlıydı. Banknot karşılıklarının ödenmesi çeşitli anlaşmalarla ertelendi. 27 Şubat 1947 günlü kararname ile hükûmet banknotların altınla ödenmesini istemek yetkisini kullandı ve 1 Nisan 1947'den itibaren ödemelere başlandı.

Bölüm Altı

ARZ VE TALEP

HEY'ET-İ MAHSUSA-İ TİCARİYYE'DEN İAŞE MECLİSİ'NE

1914 Ağustos'unda Cihan Harbi'nin başlaması ve Osmanlı ordusunun seferber edilişiyle birlikte Osmanlı topraklarında iaşe sorunu ortaya çıkmıştı. Taşıt araçlarının büyük çoğunluğu orduya devredilmiş, limanlardaki yiyecek maddelerine el konularak ordunun her türlü ihtiyacına öncelik verilmişti. Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olmasına karşın, o yıllarda temel besin maddesi ekmek için, özellikle kıyı kentlerinde, gerekli unun önemli bir kısmını Romanya, Rusya ve Marsilya'dan getirtiliyordu. Savaş sonucu Çanakkale Boğazı kapatılarak Akdeniz'le bağlantının kesilmesi, Rusya'nın savaşa girişi ve Romanya'da un fiyatlarının yükselişi kısa sürede İstanbul ve ardından diğer kentlerde un sıkıntısına yol açtı. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nın seferberlik ilânından dört gün önce Şehremaneti'ne yazdığı bir tezkerede dış ülkelerden İstanbul'a gelen un miktarının giderek azaldığı belirtiliyor, ilgililer bu konuda uyarılıyordu. Nitekim, Emanet'in yaptığı araştırma sonucu, İstanbul'a ithal edilen un miktarının günde ortalama 25 bin çuval olduğu, savaşla birlikte bunun 8 bin çuvala düştüğü saptanmıştı. Bu durum fiyatlar üzerinde etkisini göstermekte gecikmedi; unun çuvalı 90 kuruştan önce 140 kuruşa, ve birkaç gün içerisinde 300 kuruşa yükseldi. Piyasadaki un sıkıntısı fırıncılarla değirmenciler ve un tüccarlarının aralarındaki ticarî ilişkileri bozdu: Un bulamayan fırıncı değirmencinin insafsızlığından, değirmenci tüccarın istifçiliğinden yakınıyordu. Diğer bir deyişle İstanbul'da ekmek buhranı başgöstermişti. Bu durum Babiâli'yi ivedi önlemler almaya sevk etti. Sorunu görüşmek üzere İstanbul valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ve Ticaret ve Sanayi Odası temsilcileri Vilayet'te toplanarak Dâhiliyye Nâzırı'nın başkanlığında Havâyc-i Zaruriyye Komisyonu'nu kurdular.

Havâic-i Zaruriyye Komisyonu

Havâic-i Zaruriyye Komisyonu iâşe işleriyle uğraşacak, halkın ve ordunun temel tüketim maddelerini sağlayacaktı. Komisyonun bir diğer görevi piyasada istif edilmiş maddeleri saptamak ve gerektiğinde bunlara el koyarak fiyatların aşırı ölçüde yükselmesini önlemektir. Toplantıda ayrıca, Emanet muavini Sezai Bey, genel müfettiş Lütfü Bey ve Ticaret ve Sanayi Odası başkanı Abud Efendi'den oluşan bir "encümen-i mahsus" kuruldu. İstanbul'un ekmek darlığı sorununa bu kuruluş aracılığıyla çözüm aranması kararlaştırıldı. Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki ilk oturumda Encümen, bazı yetkili kişileri de davet ederek narh sorununu görüştü. 5 Ağustos 1914 gününden itibaren geçerli olmak üzere unun çuvalını 110 kuruş ve ekmeğin kilosunu 55 para olarak saptadı.¹ Zahiircilerin bu fiyatları çok düşük bulması üzerine 12 Ağustos'ta ekmeğin fiyatına 5 para daha eklenerek bir kilo ekmek 60 paraya yükseltildi.² Ancak, bu fiyatı da yetersiz bulan zahiirciler ellerindeki unu istif etmeye ve el altından yüksek fiyatla satmaya başladılar.

Öte yandan, seferberlik ilânı üzerine Anadolu demiryollarında bir ayı aşkın bir süre asker sevk edildiğinden, bu hatlarda buğday ve un taşımacılığı yapılamamıştı. Ayrıca, tüccarın elinde bulunan un stoklarının bir kısmına ordu tarafından el konması İstanbul'un ekmeklik un ihtiyacının karşılanabilmesini büyük ölçüde aksatmıştı. Bu arada, diğer tüketim maddelerinin arzında da bir daralma görülmüş, ordunun talebini karşılamak için Tekâlif-i Harbiyye Komisyonları savaşın ilk aylarında, buğdayın yanı sıra tüccarın elindeki koyun, patates, fasulye, nohut, soğan, sadeyağ gibi maddelerin de yüzde 25'ine "tekâlif-i harbiyye" adı altında el koymuştu.³ Tüccar artık malını piyasaya çıkarmaktan çekinir olmuştu. Seferberliğin ilk sevkıyatının son bulması üzerine durum bir ölçüde düzeldi. Anadolu hatında tüccara günde 30 vagon ayrılarak İstanbul'un Anadolu'yla bağlantısı tekrar kuruldu. Bu arada, tüccarın yanı sıra, Şehremaneti bizzat kendi adına zahire alımına girişti. 28 Kasım günü Emanet, kendi elinde ve piyasada bulunan unun kentin ancak dört günlük ihtiyacını karşılayabileceğini görmüş, Bulgaristan'dan un getirmeye karar vermişti. Öte yandan, gerek Anadolu'dan, gerekse dış ülkelerden getirilecek mala ordu tarafından el konulduğu takdirde Şehremaneti'nce tazmin edileceği bildirilerek tüccarın kaygısı giderilmek istendi.⁴ Kasım ayında yayınlanan bir genelgeyle

mültezimlerin yedindeki zehireyle Emanet ve teslîs suretiyle köylerde ihâle olunan aşar zahiresinin askerî ihtiyaca yeteceği belirtilerek bundan böyle halk ve tüccarın yedindeki zahireye “kat’iyyen vaz’iyyet edilmemesi” kararlaştırıldı.⁵

Hey’et-i Mahsusa-i Ticariyye

Ancak, bütûn çabalarına karşın, iaşe sorununun çözümünde Havâyc-i Zaruriyye Komisyonu başarılı olamamıştı. Verilen güvenceler yeterli değildi. Birçok mal kısa sürede piyasadan çekilmiş, üretici malına el konacağı korkusuyla ekimini sınırlamıştı. Öte yandan, İttihadçı çevre İstanbul’un iaşesinin savaş gibi olağanüstü bir ortamda tüccar eline bırakılamayacağına kâni olmuştu. Nitekim, İstanbul’un un talebine köklü bir çözüm getirmek amacıyla Şehremaneti, İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Hey’et-i Merkeziyesi’nden Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi İzzet Bey’in başkanlığında bir “ticarî teşkilât” oluşturdu.⁶ Hey’et-i Mahsusa-i Ticariyye adını alan ve kısa sürede faaliyet alanını genişleterek darlığı çökilen diğer tüketim maddelerinin de ticaretine atılan bu örgütün denetimini İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin İstanbul muhalhası Kemal Bey üstlendi.⁷ Cemiyet’in 1916 Genel Kongresi’ne sunduğu raporda Kemal Bey, tüccarın Anadolu hattından tahsis edilen vagonlarla buğday yerine piyasa değeri daha yüksek başka mal getirmeyi yeğlemesi ya da getirdiği buğdaya aşırı fiyat talebinde bulunması nedeniyle zahire borsasında buğday fiyatının sürekli yükselişinden yakınıyor, İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Hey’et-i Merkeziyesi’nin, İstanbul’un iaşesinin tüccar aracılığıyla karşılanamayacağının anlaşılması üzerine duruma müdahale ettiğini belirtiyordu.⁸

İzzet Bey’in girişimleri sonucu, Hey’et-i Mahsusa-i Ticariyye’nin Anadolu’da tahıl merkezleriyle bağlantısı kurulmuş, ilk iş olarak İstanbul’a günde 20 vagon üzerinden toplam 3600 vagon buğday sevki için Konya tüccarıyla anlaşılmıştı.⁹ Ardından, Ankara, Eskişehir, Ereğli, Karaman gibi yörelerle de benzer akitlere gidilmişti.¹⁰ Ekim 1914’ten itibaren bir yıl süreyle İstanbul’un iaşesi için alım satım işlemleri Hey’et-i Mahsusa-i Ticariyye tarafından yürütüldü. Anadolu’dan satın alınıp getirilen buğday İstanbul’daki değirmenlerde öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtıldı. Ekim 1915’de iaşeye ilişkin alım satım işlerini, sermayesini kısmen Hey’et-i Mahsusa-i Ticariyye’nin sağladığı Ana-

dolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi devraldı.¹¹ 23 Eylül 1915 günü İstanbul'da 20 yıl süre ile kurulan Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi Kemal Bey'in önderliğinde gerçekleştirilen "millî" şirketlerin ilkinin oluşturdu.¹² Şirketin 200.000 liralık sermayesinin yarısı Anadolu tüccarına ödetilmiş, "millî" nitelik taşıması amacıyla pay sahiplerinin Osmanlı uyruğunda olması nizamnamesinde şart koşulmuştu.¹³ Konya, Ankara, Bağdad demiryolu güzergâhında üretilen tahıl, tiftik, koyun, yapağı, yün, deri, afyon ve benzeri ürünlerin alım satımıyla uğraşan, bu mallar üzerinde komisyonculuk yapan şirket, savaş yıllarında büyük kazanç sağladı. Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi faaliyete geçtiği ilk yıl 134.180 liralık ödenmiş sermayesine karşılık 59.332 lira tutarında, diğer bir deyişle yüzde 44 net kâr elde etti. 1916 yılı bilançosunda ise 318.320 lira net kâr gözüküyordu. Böylece, tüm sermayesinin ödenmiş olduğu varsayımıyla, kuruluşunun ikinci yılında şirketin kâr oranı yüzde 159'a yükseldi.¹⁴ Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi İstanbul'un iâşe işini Şubat 1916 başına kadar sürdürdü. Bu tarihte sözleşmesinin sona ermesi üzerine görevi Şehremaneti'ne devretti. Ancak, şirket ticarî faaliyetlerine savaşın sonuna kadar devam etti. Bu arada, Cemil Bey'in istifası üzerine şehreminliğe getirilen İsmet Bey, Dâhiliyye Nezâreti'nin de onayını alarak İstanbul'daki değirmenlere el koydu; buğday öğütme işini Şehremaneti bünyesinde oluşturulan Tahniye İdaresi'ne verdi.¹⁵

Şeker ve Gaz Ticareti

Savaşın ilk aylarında ekmek dışında şeker, gaz ve tuza narh konmuş, Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye İstanbul halkına, buğdayın yanı sıra, şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi diğer temel tüketim maddelerini de sağlamaya girişmişti. Karadeniz'de Osmanlı-Rus çatışması duyulur duyulmaz şekerin fiyatı 24 saat içerisinde 3,5 kuruştan 10 kuruşa yükselmişti. Bu oranda bir fiyat artışı karşısında Şehremini Cemil Bey, fiyat denetimine taraftar olmamasına karşın, narha başvurmak zorunda kaldı; şekerin perakende satış fiyatını okkası 5 kuruş olarak saptadı.¹⁶ Ancak, şekere narh konması üzerine tüccar elindeki malı saklayarak el altından yüksek fiyatla satmaya başladı. Savaş başlayıncaya değin Osmanlı Devleti'nin şeker talebini büyük ölçüde Avusturya karşılamıştı. Savaşla birlikte Sırbistan'ın düşman ülke ilân edilişi nedeniyle Avusturya'dan şeker ge-

tirtilenmemiş, Dedeâğaç üzerinden İtalya'dan şeker ithaline başlanmıştı. Şekere narh uygulanması ithalatla uğraşan tüccarı daha kârlı alanlara kaydırması, Rumeli hattında tüccara vagon tahsis edilmiş olmasına karşın, yeterince şeker ithali bir türlü gerçekleştirilememişti.

Narh yönetiminin bir yarar sağlamadığını gören Şehremaneti, tüccara, İstanbul'a getireceği şekerin yarısını Emanet'in belirleyeceği fiyat üzerinden esnafa devretmesi hâlinde, diğer yarısını serbestçe satmasına izin vereceğini bildirdi. Bu amaçla Emanet'ten iki kişi ile Sirkeci polis komiseri ve Bakkalcılar Cemiyeti kâtibinden oluşan bir komisyon kuruldu.¹⁷ Ancak, tüccar, şeker bedelini peşin ödeyememesi nedeniyle bakkal esnafıyla iş görme-ye yanaşmadı. Bunun üzerine Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye araya girdi; tüccardan şekeri peşin alarak esnafa veresiye dağıtmayı kararlaştırdı. Böylece, Şubat 1915'e değin Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, Sirkeci'ye gelen ve kentin payına düşen şekeri bedelini peşin ödeyerek depoladı. Esnaf Cemiyeti aracılığıyla peyderpey bakkallara dağıttı. Ancak, İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girişiyle bu olanaktan da yoksun kalındı. Şeker ithal edilememesi üzerine piyasada şekerin fiyatı çuval başına 10 liraya kadar yükseldi. Bu sırada hükûmetin yürürlüğe soktuğu bir kanun-ı muvakkatla Cemiyet-i Umûmiyye-i Belediyeye, Şehremaneti'ni tüccarın ve esnafın elindeki şekere el koyarak saptanan fiyat üzerinden satın almaya yetkili kıldı. Böylece, şekerin serbest satışı yasaklanmış oldu. Tüccardan elindeki şeker için beyanname istendi. Ardından Şehremaneti şekeri karneye bağladı. Esnaf aracılığıyla kıyyesi 8,5 kuruştan nüfus başına 80 dirhem şeker dağıtımına başlandı.

Ancak, Babîâli'nin "kanun-ı muvakkat" olarak çıkardığı şeker mevzuatı Meb'ûsân Meclisi'nden geçmedi. Bunun üzerine Şehremaneti karneyle şeker dağıtımına son vermek zorunda kaldı. Satışının serbest bırakılışının ardından piyasada şekerin kıyyesi 70 kuruşa kadar yükseldi. Şehremaneti, elinde bulunan şekerin bir kısmını çuvalı 4 liradan orduya devretti. Geri kalanını da kıyyesi 7,5 kuruştan hastahane, eczane ve emzikteki bebelere tahsis etti. Bir süre sonra, Sırbistan'ın yenik düşmesi üzerine Avusturya ile tekrar demiryolu bağlantısı kuruldu. O yıl Avusturya'da şeker üretiminin düşük olmasına karşın, hükûmetler düzeyindeki görüşmeler sonucu 833 vagon şeker ithali üzerine anlaşmaya varıldı. Şekerin satın alımını ve taşınmasını Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye

ye üstlenmiş, Millî İthalât Kantariyye Anonim Şirketi kuruluncaya değin İstanbul'a Hey'et tarafından 32.897 çuval şeker getirtilmişti. Bu şekerin yüzde 30'u "tekâlif-i harbiyye" gereğince orduya devredildi; kalan kısmı İstanbul ve taşra halkına dağıtıldı. 5 Mayıs 1916'dan itibaren şeker ithalâtı ve dağıtımı, sermayesinin yarısını Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin sağladığı Millî İthalât Kantariyye Anonim Şirketi tarafından üstlenildi. Kemal Bey'in kurduğu "millî" şirketlerin ikincisi olan bu şirketin 200.000 liralık sermayesinin diğer yarısı İstanbul bakkallarına dağıtılan pay senetlerinden elde edildi.¹⁸

Gazyağı, un ve şekerin ardından Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye aracılığıyla sağlanan bir diğer temel tüketim maddesini oluşturdu. Osmanlı Devleti öteden beri gaz talebini yurt dışından karşılamıştı. Rûsûmât istatistiklerine göre, Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi yıllık petrol ithalâtı 176-178 bin ton dolayındaydı. Bu petrolün önemli bir kısmı Rusya'dan ithal ediliyordu. Örneğin, 1910 yılından tüketilen 177 bin ton petrolün 100 bin tonu Rusya'dan getirtilmişti. Aynı yıl Romanya'dan 32.000 ton, Amerika Birleşik Devletleri'nden 10.500 ton petrol alınmıştı. Avusturya-Macaristan 5 bin tonla Osmanlı Devleti'ne petrol ihraç eden ülkeler arasında dördüncü sırayı işgal ediyordu. Petrol ticareti birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı topraklarında da Standard Oil Cie ve Steana Romana (Etoile Roumaine) adlı iki büyük şirketin denetimindeydi. Bu şirketlerin dışında petrol satışıyla uğraşan Alvanitidi, Ekvilla, Kaçantriantis gibi bazı ticarî kuruluşlar bulunuyordu. Ancak bunların piyasadaki payları epey küçüktü. Özellikle Standard Oil Cie'nin İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de ana bayileri, 42 şehir ve kazada şubesi ve ayrıca çok sayıda "şuâbat-ı tâliyye" denem accenta-sı vardı.¹⁹

Rusya'yla savaşa girilmesinin ardından Batum'dan gelen petrol kesilmiş, Çanakkale Boğazı'nın kapatılması üzerine ise Amerika'dan petrol getiren Standard Oil faaliyetlerini durdurmuştu. Öte yandan, Karadeniz'de savaş nedeniyle taşımacılığın aksaması Steana Romana şirketi kanalıyla Romanya'dan getirtilen petrolü de etkilemiş, gaz sıkıntısı giderek had safhaya ulaşmıştı. Bu koşullar altında Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye gaz ticaretine de atıldı. Günden güne artan gaz fiyatlarını dizginleme çabası içerisinde, Bulgaristan'dan gaz ithaline girişti. Hey'et, Bulgar tüccarlarıyla 200 vagon gaz üzerine sözleşme imzaladı. Ancak gazın İstanbul'a

getirilmesi ayrı bir sorun oldu. İttihad ve Terakki Bulgaristan hükümeti nezdinde üç ay girişimde bulunmuş, ancak, beş-on vagon gazın sevkini sağlayabilmişti. Bulgaristan'ın savaşa girişi ve demiryolu hattının askerî taşımacılığa tahsis edilmesi gazın geri kalan kısmının ithâlini engellemiştir.

Bulgaristan'da asker sevkıyatının sona ermesi ve Rusçuk hattının açılmasından sonra Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, bu kez Romanya'dan gaz ithaline girişti. Bükreş'e bir özel memur göndererek İstanbul'un bir yıllık ihtiyacı olan 1000 vagon gaz üzerinde anlaşmaya vardı. 28 vagon sevk edildikten sonra Jistovi hattından ticarî taşımacılığın yasaklanması üzerine gazın geri kalan kısmı getirilemedi. Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, Emanet'in isteği üzerine, 25 Haziran 1916 günü Romanya ile olan sözleşmeyi Şehremaneti'ne ciro ettiyse de, ileriki aylarda ancak birkaç vagon gaz daha getirtilebildi. Gaz darlığı savaşın sonuna değin sürdü.

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin ticarî faaliyetlerinde, buğday, şeker ve gazın yanı sıra Anadolu'dan getirip sattığı bulgur, arpa, zeytinyağı, sabun da önemli bir yer tutmuştu. Arpa, zeytinyağı ve sabunun büyük bir kısmı orduya devredilmiş, bulgur ve zeytin ise halka dağıtılmıştı. Hey'et, ayrıca, fasulye, pirinç, mercimek gibi yiyecek maddeleriyle de ilgilenmiş, bunlar kısmen Şehremaneti'ne bağlı sağlık kuruluşlarına, kısmen esnaf aracılığıyla halka satılmıştı. Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, bu arada, Terziler Cemiyeti kâtibi Baha Bey'in ön ayak olmasıyla, Darûl-eytâm ve resmî kuruluşlar için manifatura sağlamış, dokumacılar esnafı için pamuk ve iplik ticaretiyle uğraşmıştı. Bu tür ticaretten elde edilen 18.000 liralık gelirin bir kısmıyla meslekî eğitim sorununa eğilinmiş, ileride kurulması düşünülen yatılı çırak mekteplerine örnek olmak üzere bir okul açılmıştı. Terzi ve dokumacı esnaf cemiyetlerinin katkılarıyla Galata'da açılan bu okula şehit evlatlarından 13 yaşını geçenler alınacak; terzilik ve dokumacılık öğretilcekti. Öğrencilerin tüm giderleri söz konusu cemiyetler tarafından karşılanacaktı.²⁰ Kazancın kalan kısmıyla da çökmekte olan Osmanlı dokumacılığının kalkındırılması amaçlanmış, dokuma esnafının "bir şirket tesisiyle ihyası" düşünülmüştü.

İttihad ve Terakki Kongresi ve İaşe

İstanbul'un iaşesi sırasında dağıtımda büyük güçlüklerle karşılaşmıştı. Karne yönetiminin yanı sıra buğdayın öğütülmesi ve

dağıtımında doğan gecikmeler ekmek satışı sırasında fırınların önünde büyük bir kalabalığın birikmesine neden oluyor; kargaşa sık sık kavgaya dönüşüyordu. Önceleri dağıtım polis aracılığıyla yürütülmek istendi. Ama bunda başarılı olunamadı. Bunun üzerine İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi işe el koydu. İstanbul nüfusunu mahallelere ayırarak, her mahallede bir "ekmek tevzi' mahalli" oluşturdu. Dağıtım, İttihadcılara ait bu "mahalle teşkilâtı"nın Mart 1916 başında Şehremaneti'ne devredilişine değin, İttihad ve Terakki'nin mıntuka memurları ve kâtib-i mes'ulleri aracılığıyla denetlendi.²¹

Kıtlıkla istifçilik ve karaborsacılığın birarada görüldüğü bir ortamda Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin iktisadî faaliyetleri kamuoyunda değişik tepkilere neden olmuştu. İttihadcılara yakın çevreler girişimi destekliyorlardı. *İktisadiyyat Mecmuası*'nın başyazarı Tekin Alp Cemiyet'in giriştiği ticarî faaliyetleri olumlu buluyor, İttihad ve Terakki Fırkası Merkez-i Umûmîsi'nin onayı ile kurulan Hey'et-i Ticariyye'nin oluşturduğu 400.000 lira kazancın büyük sermaye yolunda atılan önemli bir adım olduğunu söylüyordu. Tekin Alp'e göre "Hiç şüphe yok ki ileride dahi Fırka'nın en büyük gayesi millî iktisadın terakkisine hâdim olabilecek büyük sermayelerin teşkiline matuf olacaktı". Fırka, o güne kadar oluşturulan sermayenin kullanımında da büyük bir isabet göstermişti. Önce söz konusu sermaye ile Millî Mahsulât, Kantariyye İthalat ve Ekmekçiler Şirketi adı altında üç büyük şirket kurulmuştu. Şirketler başarı gösterdikçe Fırka'nın sağladığı bu ilk birikime gerek kalmayacaktı. Şirketler "özelleştirilecek", pay sahiplerine devredilecek ve kuruluş sermayesi birkaç kat artıacaktı. Özelleştirmeden elde edilen gelirle ise yeni yeni girişimlere atılınacaktı. Bu model Cumhuriyet yıllarında Sümerbank'ın kuruluşunda da gündeme gelecekti.²²

Ancak, Cemiyet'in ticarî etkinlikleri geniş bir muhalif kesim oluşturmakta gecikmedi. Cemiyet aracılığıyla bazı kişilerin zengin edildiği söylentisi giderek yaygınlaştı. İktidarda olan siyasî bir örgütün ticarî faaliyetlerde bulunması hoş karşılanmadı. Nitekim yakınmalar İttihad ve Terakki yönetiminin sorunu 1916 Kongresi'ne getirmesiyle sonuçlandı. Cemiyet'in ticarî faaliyetlerine açıklık kazandırmak üzere İstanbul murahhası Kemal Bey, üyeler, İstanbul'un bir yıl üç aylık iâşe işlerini kapsayan bir "İzahâtnâme" hazırladı.²³ Bu arada, Kemal Bey'i aklamak amacıyla oluşt-

rulan bir komisyon, Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye ile ilgili şirketlerin hesaplarını inceledi; hazırladığı raporu kongreye sundu.²⁴

Komisyonun raporunda belirtildiğine göre, Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, ticarî işlemleri sonucu 1.762.377 lira ciroya karşılık 273.374 lira net kâr elde etmişti. Böylece Hey'et yüzde 15,5'lik bir kâr oranıyla iş görmüştü. Öte yandan, 65.110 lirayı bulan işletme giderlerinin ciroya oranının yüzde 2,67 dolayında oluşu, komisyonca takdirle karşılanmış, her türlü yolsuzluk iddiaları reddedilerek, başarılı girişimlerinden dolayı Kemal Bey kutlanmıştı. Kemal Bey'in savunmasını İttihad ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı *Tanin* gazetesi de üstlenmiş, iâşe işlerinin parti örgütüne devredilmesinin bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüştü. Şehremaneti'nin bu işi yürütecek örgütsel gücü olmadığını kaydeden gazete, bu nedenle Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kuruluşunun İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul örgütüne bırakıldığını yazmıştı.²⁵ Aslında Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin gerisinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden çok, Kemal Bey'in denetlediği Esnaflar Cemiyeti yer almıştı.²⁶

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul örgütü uzun yıllar esnaf cemiyetlerinden güç aldı. Özellikle Cihan Harbi yıllarında iâşe sorununa bu örgütler aracılığıyla çözüm aradı. 1908 ertesinde esnaf cemiyetlerinin başına İttihadçı "kahya"lar getirdi; "fırka fedaileri" esnaf örgütlerinden sağladı. İttihadçı çevre, ulusal kimliğe yöneldiği oranda esnafı bütünüleştirdi. Meb'ûsân Meclisi'ne verilen önergelerden birinde fütuvvet ilkelerinin günün koşullarına uygun değişikliklerle esnaf yaşamına uygulanması savunuldu.²⁷ İttihad ve Terakki'nin genel merkezi esnaf örgütlerinin geçmişiy-le yakından ilgilendi: Baha Said'i Ankara'ya göndererek esnaf örgütlerinin evrimi ve Ahilerin son Ahûbabalarının kurumları inceltilti.²⁸ Nitekim bu doğrultuda Osmanlı toplumunun geleneksel küçük üreticiliği yeni bir düzenlemeye sokuldu. 26 Şubat 1910 tarihli Esnaf Cemiyetleri Talimatnâmesi'yle loncalar kaldırıldı.²⁹ Başlangıçta İstanbul için çıkarılan, 7 Mayıs 1912 tarihli kararlar tüm ülke için geçerli kılınan bu talimatname kethûdalarca yönetilen esnaf kahyalıkları yerine her esnaf kolu için ayrı ayrı birer cemiyet kurma hakkı tanıdı.³⁰ Böylece, ticaret, ziraat ve sanayi odalarının yanı sıra meslekleri temsil eden esnaf cemiyetleri kurulmaya başlandı. Talimatnamenin yürürlüğe girdiği 1910 yılından Cihan Harbi'ne değin İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti oluştu-

rulmuş, 1915 yılında bu cemiyetlerin tümü, İttihad ve Terakki'nin çabasıyla Esnaflar Cemiyeti çatısı altında birleştirilmişti.³¹

Savaş yıllarında Babiâli esnaf kuruluşlarını desteklemiş, gayr-i müslim ticaret erbabının karşısına Müslüman esnafı çıkarmıştı. Bu amaçla, esnaf cemiyetlerine Şehremaneti aracılığıyla önemli meblağlar aktarmıştı.³² Nitekim, bir süre sonra Kemal Bey'in kurduğu "millî" şirketler ve Millî İktisad Bankası sayesinde hükûmetin nakdî yardımına gerek kalmadı. Esnaf dernekleri kendi birikimleriyle Kemal Bey'in özlemini duyduğu "teşkilâtlanma"yı gerçekleştirdiler. Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârı ilk "millî" şirketlerin kuruluş sermayelerini oluşturmuştu: Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi, Millî İthalât Kantariyye Anonim Şirketi ve Millî Ekmekçi Anonim Şirketi'nin yarı sermayeleri Hey'et tarafından ödenmişti. 1916 İttihad ve Terakki Kongresi sırasında, bu şirketlere yatırılan 233.100 liraya Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin elinde bulunan malın gerçek piyasa değeri de eklendiğinde, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ticarî kaynaklı 300.000 liralık bir mal varlığı oluşmuş oluyordu. Ayrıca, 1916 yılında "millî" şirketlerden en az 100.000 lira tutarında kâr bekleniyordu. Böylece Kemal Bey'in Cemiyet'e sağladığı mal varlığı 400.000 lirayı buluyordu.

1916 İttihad ve Terakki Kongresi'nin gündeme getirdiği sorunlardan biri Cemiyet'in bu parayı ne yapacağıydı. Kemal Bey'in önerisi toplamı 400.000 lirayı bulan bu parayla, halkın da katılımı sağlanarak 1.000.000 liralık bir "millî" banka kurmaktı. Banka vakıf niteliği taşıyacak, mütevelliliği Evkaf Nâzırı'nın sorumluluğunda bulunacaktı. Her yıl elde edilen kazanç ana sermayeye eklenerek bankanın sürekli büyümesi sağlanacaktı. Böylece banka, Kemal Bey'e göre, "millî iktisadın en büyük bir nokta-i istinâdı" olacak ve "teşekkül etmiş ve edecek bu gibi şirketlere cesaret" verecekti. İktidara yakın *Tanin* gazetesi millî iktisad açısından Kemal Beyin girişimlerini çok yararlı buluyor, Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin faaliyeti sayesinde temel ihtiyaçlar sağlanıyordu. Ayrıca "tamamen millî bir sermaye ve millî bir irade ve gaye ile birkaç büyük ve kuvvetli şirket" ortaya çıkmış, ülke ekonomisi "gayr-i millî ellerden millî ellere" devrolunmuştu.³³

Kemal Bey'in önerisi kongrede kabul edilmiş, gerekli girişimlerde bulunması için bir "hey'et-i mahsusa" oluşturulmuştu.³⁴ İttihad ve Terakki Kongresi'nde aklanmasına karşın, kamuoyunda doğurduğu yankılardan sonra Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin fa-

aliyetlerini sürdürmesi düşünülemezdi. Zaten buna gerek de kalmamıştı. İaşe işinin başında kim olursa olsun, İstanbul'un beslenme sorunu İttihadcılarının denetimindeki "millî" şirketler olmaksızın çözüm bulamazdı. Nitekim, Şubat 1916'da Şehremini İsmail Canbolat Bey iaşe işlerinin Emanet'ce devralınması için Babi-âli'ye başvurdu; ve gerekli ödeneği elde etti. Ardından ordu devreye girdi ve 5 Mart 1916 tarihli yasayla un sıkıntısı çeken yörelerin ihtiyacını belediyeler adına ordunun sağlaması kararlaştırıldı. Bu amaçla Harbiye Nezâreti'ne 500.000 liralık bir avans verildi.³⁵ Harbiye Nezâreti, ulaşım masraflarını da ekleyerek satın aldığı malı belediyelere teslim edecek, temel tüketim maddeleri Harbiye, Maliye ve Ticaret ve Ziraat nâzırlarının ortak saptayacakları fiyat üzerinden halka dağıtılacaktı. Toplanan para haftada bir mal sandıklarına ödenecek, Maliye Nezâreti bu paralarla yeniden Harbiye Nezâreti'ne avans açacaktı.

Ordu'nun iaşeciliği yürümedi. Harbiye Nezâreti'ne verilen avansla iaşe sorununa çözüm bulunamayacağı kısa sürede anlaşıldı. Görev tekrar Şehremaneti'ne devredildi. 23 Mart tarihli kanun-ı muvakkatla bu kez Emanet'e 500.000 liralık avans açılarak kentin temel tüketim maddelerinin doğrudan Şehremaneti'nce sağlanması öngörüldü.³⁶ Hazine avansı bir yıl süreyle faizsiz olarak vermişti. Kanun-ı muvakkata göre yiyecek ve diğer temel ihtiyaçlar halka Şehremaneti tarafından seçilen bir "mes'ul hey'et" aracılığıyla dağıtılacaktı. Nitekim, bir süre sonra taşra belediyelerine de aynı koşullarla 100.000 liraya kadar avans ödenmesi uygun görüldü.³⁷ Avansın yanı sıra, Şehremaneti ve taşra belediyelerinin yetkileri genişletildi. 1 Mayıs 1916 tarihli kanun-ı muvakkatla İstanbul'da Şehremaneti'ne, taşrada belediyelere valilerin mezuniyeti ile değirmenlere ve fırınlara bedel karşılığı vaziyet etme, yemeklik ve diğer temel tüketim maddelerine azamî fiyat koyma, ve söz konusu maddelerin satış koşullarını belirleme yetkisi tanındı. Ayrıca, saptanan ilkelere uymayanların, belirlenen fiyatın üzerinde ya da satış yöntemi dışında mal satanların, malı saklayan ya da imha edenlerin bir haftadan altı aya kadar hapis ya da beş Osmanlı altınından iki yüz Osmanlı altınına kadar para cezasına çarptırılacakları ilân edildi.

Gıda maddelerinin ve temel ihtiyaç maddelerinin satışını ve dağıtımını düzenleyen bu mevzuat savaş süresince yürürlükte olmak üzere bir dizi para ve hapis cezasıyla piyasayı denetleme girişimi-

di. Malı satmayıp saklayanlar, ya da satmamak için dükkanlarını kapalı tutanlar yukarıda belirtilen cezalara çarptırılmalarının yanı sıra mallarından da olacaklardı. Şehremaneti ya da belediyelerce el konan mallar müzayede ile satılacak, bedeli sahibine ödenecekti. Keza Şehremaneti ya da belediyelerce belirlenen usûl dışında dağıtımda bulunanlar ya da malı kendine saklayanlar bir Osmanlı altınından beş Osmanlı altınına kadar para cezası ya da bir haftadan bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacaklardı. Dağıtılan vesikalar da birçok yolsuzluğa neden oluyordu. Aile efrâdının sayısını yüksek gösteren aile reisleriyle belediyeden sorulan hususları doğru yanıtlamayanlar, vesikalarda belirtilen nüfus sayısında, ölüm ve benzeri nedenlerle azalmayı üç gün içinde belediyeye dairelerine bildirmeyenler de yukarıda belirtilen para cezalarına ödemekle yükümlü tutulacaklardı. Üreticilerin cezaları daha da ağırdı. Fırıncılar kendilerine verilen unu başka bir amaçla kullanırsa, başkasına satar ya da ekmek dışında değişik tür unlu mamul üretirse, una başka şey katarsa beş Osmanlı altınından yüz Osmanlı altınına kadar para cezası ödeyecek ya da bir aydan bir seneye kadar hapis yatacağı. Suçun tekerrürü hâlinde fırıncılık san'atundan da men edilebileceklerdi. Tüccar ya da esnaf elinde bulundurduğu mal konusunda her türlü bilgiyi sorulduğunda Şehremaneti ya da belediye yetkililerine bildirmek zorundaydı. Bu konuda doğru bilgi vermeyen fırıncılara uygulanan para cezasını ödeyecekti. Dağıtım sırasında genellikle izdiham yaşıyordu. Bu aşamada düzeni bozanlar da ceza mevzuatı kapsamına giriyorlardı. Dağıtımdan sorumlu memurların belirlediği düzene karşı gelenleri ya da memurların uyarılarını dinlemeyen ve onlara hakarete cür'et edenleri bir Osmanlı altınından on Osmanlı altınına kadar para cezası ya da yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis cezası bekliyordu. Nihayet dağıtım için düzenlenmiş evrâklarda sahtecilik yapanlar ya da evrâk üzerinde tahrifata gidenler bu kez Ceza Kanunu'nun sahtekârlık faslından hâkim önüne çıkarılacaklardı.³⁸

Merkez ve Taşra İaşe Hey'etleri

Tüm bu zecrî önlemlere karşın iaşe sorununun üstesinden gelinmiyordu. Olağanüstü savaş koşullarında, Şehremaneti ve taşra belediyeleri iaşe işini yürütememiş, kentler giderek açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Babiâli, ülke çapında iaşe örgütleri ku-

rulmadan ve etkin bir dağıtım şebekesi oluşturulmadan iâşe sorununun üstesinden gelemeyeceğini görmüştü. Nitekim tüm savaşan ülkeler bu yolu denemiş, birçok kez devletler iâşe sorununu doğrudan üstlenerek iâşe örgütlerini kurmuşlardı. Bu koşullar altında Babiâli Alman iâşe örgütünü örnek alarak benzer bir örgütlenmeye girişti. Merkez ve taşra iâşe hey'etlerini oluşturarak başına Almanya Devlet Tahıl Örgütü kurucularından Hugo Meyer'i getirdi.³⁹ 23 Temmuz 1916 tarihli İâşe Kanun-ı Muvakkat'ıyla Osmanlı toprakları iâşe bölgelerine ayrıldı. Bir bölgeden diğerine yiyecek maddesi gönderilmesi yasaklandı.⁴⁰ Aynı mevzuatla Dâhiliyye Nâzırı'nın başkanlığında, Harbiyye Nezâreti Umûmî Levâzımât Reisi, Maliye ve Ticaret ve Ziraat Nezâreti müsteşarları, Ziraat Bankası Umûm Mûdürü ile Dâhiliyye Nâzırı'nın uygun göreceği iki kişiden oluşan bir Merkez İâşe Hey'eti oluşturuldu. 3 milyon liralık bir ödeneği olan bu Hey'et iâşe kapsamına giren her türlü yiyecek maddesinin alım satımıyla yetkili kılındı.⁴¹ Kanun-ı muvakkat ile ilgili tüzük 11 Eylül 1916 tarihinde yayınlanıyor ve iâşe işlerinin etkin bir biçimde yürütülebilmesi için Osmanlı toprakları üç bölgeye ayrılıyordu.⁴²

Birinci bölgeye dâhil olan İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kal'a-i Sultaniyye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Antalya livalarında buğday, un, arpa, mısır, akdarı, yulaf, çavdar, kaplıca ve burçak ancak İâşe Hey'eti'nin vesikasını taşıyan "mübayaa vekillikleri" tarafından satın alınabilecekti. Merkez İâşe Hey'eti gerekli gördüğünde, diğer tahıl türlerini de yukarıdaki listeye ekleyebiliyordu. İttihad ve Terakki yeni iâşe örgütüne de ağırlığını koymuş, nüfusun en yoğun olduğu Birinci İâşe Bölgesi başkanlığına Cemiyet'in İstanbul muharrası Kemal Bey getirilmişti. İkinci bölgenin içerdiği Suriye, Beyrut, Adana vilayetleriyle, Halep, Kudüs-i Şerif, Cebel-i Lübnan ve İçel livalarında yöredeki en yüksek mülkî memurun yukarıda belirtilen tahılın alım işlerini yürütmesi kararlaştırılmıştı. Her iki bölgenin dışında kalan yöreler üçüncü bölgeyi oluşturuyordu. Bu bölgede tahıl alım satımı serbest bırakılmıştı. Ancak, gerek görüldüğünde, bu bölge de iâşe yasasının kapsamına alınabilecekti.

Merkez İâşe Hey'eti dış ülkelere tahıl ithali için özel satınalma komisyonları gönderebiliyor, ya da tüccarla tahıl ithali için sözleşme imzalayabiliyordu. Hey'et, topladığı tahılı belirli bir fiyat üze-

rinden orduya ve halkı muhtaç yörelere devretmekle yükümlüydü. Merkez İaşe Hey'eti iki komisyondan oluşmuştu: Ekmek Komisyonu İstanbul ve çevresinin iaşesi için kente buğday getirtip öğütüyor ve bunları fırınlara dağıtıyordu. Havâyic-i Muhtelif Komisyonu ise halkın gerek duyduğu sekiz-on kalem temel tüketim maddesini sağlıyordu. Nitekim bu komisyon Anadolu'dan bulgur, pirinç, patates ve yağ, Romanya'dan ise fasulye ve petrol getirtmişti. Merkez İaşe Hey'eti'nin bütün bu ticarî faaliyetleri hükümetçe sağlanan avanslarla gerçekleştiriliyordu. Merkez İaşe Hey'eti, ayrıca, Romanya'dan Bulgaristan'ın payına düşen, ancak bu ülkenin gerek duymadığı fasulye, bulgur gibi bazı malları da takas yoluyla Türkiye'ye sevk ettiriyordu. Bu arada Hey'et, Avusturya'dan şeker getirtmeye girişmiş, Millî Kantariyye İthalât Şirketi'nin Avusturya ile 2000 vagon şeker ithali için imzaladığı sözleşmeyi bir komisyon ödeyerek devralmıştı. Hey'etin diğer bir girişimi ucuz sabun temini için müttefik ve tarafsız ülkelerden soda ihtaliydi.⁴³

Merkez İaşe Hey'eti'nin vilayet ve kaza merkezlerindeki faaliyetlerini Vilayet ya da Müstakil Liva Tâli Hey'etleri üstlenmişti. Bu hey'etler bölgenin en yüksek mülkî amirinin başkanlığında, yerel idare meclisi, belediye meclisi ve ticaret odası üyelerinden birer kişi ile askerî kumandan ve Ziraat Bankası müdürü ya da bir memurundan oluşuyordu. Tahıl satın alımı bu hey'etler tarafından tüccar arasından seçilecek mübâyaa vekilleri aracılığıyla yürütülecekti. Mübâyaa vekilleri kendilerine ayrılan yörelerde "ihtiyaçtan fazla mahsulü bulunan" her üreticinin artık ürününü Merkez İaşe Hey'eti'nin saptadığı fiyattan satın almaya yetkiliydi. Gördükleri hizmet karşılığında mübâyaa vekillerine yüzde iki ile dört arasında bir komisyon ödeniyordu.

Yukarıda belirtilen iaşe hey'etlerinin yanı sıra, İstanbul'da Şehremaneti'nin, taşrada ise belediyelerin yetkileri genişletilmişti: 7 Ağustos 1916 tarihinde yayınlanan bir kanun-ı muvakkatla Şehremaneti, İstanbul için gerekli odun, kömür, besin maddeleri ve diğer temel tüketim maddelerinin taşınması için gerekli kara ve deniz taşıt araçlarıyla, besin maddesi üreten fabrika ve imâlâthaneleri ve bu malların saklanması için gerekli mağaza ve antrepoları bedelini ödeyerek kiralayabiliyor ya da satın alabiliyordu. Kanun-ı muvakkatın ikinci maddesi bedelin kentlerde Cemiyet-i Umûmiyye ve Ticaret Odası üyelerinden seçilecek beş kişilik,

kent dışında ise belediye ve Umûmî Meclis üyelerinden seçilecek yine beş kişilik komisyonlarca saptanacağını belirtiyordu.⁴⁴

Merkez İaşe Hey'eti narh yoluyla piyasaya doğrudan müdahaleye sıcak bakmıyordu. Sadrazam Tal'at Paşa Â'yân Meclisi'nde yaptığı konuşmada hükûmetin spekülatif girişimlere bigâne kalamayacağını, diğer ülkelerde olduğu gibi bu sorunun iaşe örgütü ile üstesinden gelinmesi gerektiğini, hükûmetin temel ihtiyaç maddelerini saptayıp bunları narhlamasının sonuç vermeyeceğini, bu tür uygulamaların malların piyasadan çekilmesine ve el altından gizlice fahiş fiyatlarla satılmasına neden olduğunu kaydediyordu.⁴⁵ İaşe Hey'eti Genel Müdürü Hugo Meyer de Tal'at Paşa'nın görüşlerini paylaşıyor, "tecrübeler neticesinde anlaşıldığı üzere narh vaz'ı malın ortadan gâib olmasına sebep oluyor" diyordu. Genel Müdür izlenecek politikayı şöyle özetliyordu: "Bizim tuttuğumuz usul bizzat erzak mübâyaa ederek vesika mukâbilinde halka satmak ve umûmî surette piyasaya müdahale etmemektir. Mafih tevzi'at başladıktan sonra piyasa fiyatları da kendi kendine hâl-i i'tidâle döneceği memuldur."⁴⁶ Böylece temel tüketim maddelerinin karneye bağlanması kararlaştırılıyordu.

Gerek hükûmet, gerek İaşe Hey'eti düzeyinde narha karşı tavır konmuşsa da temel tüketim maddesi ekmek için narhtan vazgeçmek olanaksızdı. Bu doğrultuda 14 Ekim 1916 tarihinde büyük kentlerde azamî ekmek fiyatları saptanmıştı. Merkez İaşe Hey'eti ekmeğin okkasını İstanbul, Ankara ve Konya'da 2 kuruş, Bursa ve İzmir'de 2,5 kuruş, Trakya yöresinde 3 kuruş olarak belirlemişti. Bu fiyatlar ancak bir hafta sürdürülebilmiş, 21 Ekim'de valilere kendi yörelerinde ekmek fiyatlarını saptama yetkisi verilmişti.

Sadrazam Tal'at Paşa, iaşenin, cephe gerisinde ülkenin temel sorunu olduğunun bilincinde Meclis'i sürekli temel ihtiyaç maddelerinin dağıtımını ya da "havaic-i zaruriyye tevzi'atı" konularında bilgilendiriyordu. Mart 1917'de Meclis'te yaptığı konuşmada Almanya'dan "mütehassıslar" davet edildiği kaydediliyor, İaşe Hey'eti'nin alanının giderek genişletildiği vurgulanıyordu. Hey'et'in başlangıçta yalnız ekmek tedariki ile uğraştığı, ancak enflasyon sonucu fasulye, pirinç, buğday, gaz, şeker sağlanması ve dağıtımını da üstlendiği, bu arada Romanya'nın işgali sonucu Osmanlı devletinin hissesine düşen ve ülkenin birkaç yıllık ihtiyacını karşılayabilecek önemli miktarda erzağın ya da ganimetin ülkeye getirileceği belirtiliyordu. Narh sorununa bir kez daha deği-

nilerek bu tür fiyat denetimlerinin ve cezalandırma yöntemlerinin fiyat yükselişlerini engelleyemeyeceği, İaşe Hey'eti'nin gerek ülke içinden, gerek dışardan gelecek eşyanın tedarik ve sevkini zamanında yaparak fiyat hareketlerini belirleyebileceği ifade ediliyordu. Bundan böyle İaşe Hey'eti mal satın alabilecek, bunu İstanbul'a nakledebilecek ve halka eşit olarak dağıtacaktır. Roman-ya'dan Osmanlı'nın hisesine hatırı sayılır miktarda fasulye düşmüştü. Ülkedeki üretimden de İaşe Hey'eti'nin elinde epey fasulye vardı. Bunlar makûl bir fiyatla halka dağıtılacaktı. Hey'et bir ay yetecek miktarda pirinç de toplamıştı. Bu da halka dağıtılacaktı. Nihayet et sorununa da eğilen hey'et külliyetli miktarda koyun ve sığır tedarik ederek bunların etlerini İstanbul'da muayyen kasaplar aracılığıyla satışa çıkaracağını, fiyatının kıyye başına 25 kuruşu geçmeyeceğini, hattâ fiyatın 20 kuruşa kadar düşebileceğini açıklıyordu. Francelaya gelince, bunun üretimi için günde 200 çuval un sarf ediliyor ve hastalar ile hâli vakti yerinde olanlara tahsis ediliyordu. O gün için lüks tüketim maddesi sayılabilecek franca-la üretimi devam edecekti. Zira 200 çuval unun halka dağıtılan ekmek üretimine tahsisi geniş kitleye dağıtılan miktarı etkilemeyecekti.⁴⁷

Bu arada 24 Mayıs 1917 günü İstanbul'da kaba bir nüfus sayımı yapılmış ve ordu mensupları, yabancılar ve süt çocukları dışında İstanbul'da 710.000 tüketicinin yaşadığı saptanmıştı. Narhın sakıncaları üzerine söylenen tüm sözlerle karşın piyasayı düzenleyerek, narha başvurmaksızın halkın iaşesine çözüm bulma girişimleri uzun sürmedi. 1917 Nisan ayında İstanbul'da Şehremaneti'nin, taşrada ise belediyelerin belli başlı besin maddelerine ve diğer zorunlu tüketim maddelerine azamî fiyat koyabilecekleri ve gerektiğinde bu fiyat üzerinden satın alıp dağıtıma gidebilecekleri bir yasayla belirlendi.⁴⁸ Öte yandan, üç bölgesi iaşe örgütünün yetersiz kalışı üzerine, 12 Nisan 1917 tarihli bir nizamname ile iaşe bölgeleri yeniden düzenlendi. Osmanlı toprakları bu kez beş bölgeye ayrıldı.

Nizamnameye göre yeni iaşe mıntukaları şu yöreleri kapsıyordu: 1. mıntuka: İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu (Sinop Sancağı hariç) vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kal'ai Sultaniyye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livaları; 2. mıntuka: Diyarbekir ve Ma'muretû'l-aziz vilayetleriyle Maraş, Urfa, Ayıntab livaları; 3. mıntuka:

Sivas, Trabzon vilayetleriyle Samsun ve Sinop livaları; 4. mıntuka: Adana, Halep, Şam, Beyrut vilayetleriyle Kudûs-i Şerif, Cebel-i Lûbnan ve İçel livaları; 5. mıntuka: Musul Vilayeti ile Zor Livası.⁴⁹ Yeni nizamname uyarınca, her bölgede Umûmî İaşe Merkez Hey'etine bağlı Mıntuka Merkez Hey'etleri oluşturuluyor, eskisine oranla yerel iaşe örgütlerinin yetkileri genişletiliyordu. Böylece yöresel farklılıklar satın alma işlemlerinde göz önünde bulundurulabilecekti. Ayrıca, eskiden yüzde üzerinden komisyon alan mübâyaa vekilleri maaşa ya da aidata bağlanıyordu.

Kritik bölge yine Birinci İaşe Mıntukası idi. Osmanlı topraklarında fiyat hareketlerini payitaht belirliyordu. İstanbul'un emtia borsası gibi ülkenin dört bir yanını etkiliyordu. Birinci İaşe Mıntukası Reisi Kemal Bey kendi bölgesinde girişeceği faaliyetler konusunda iddialıydı. Özellikle devletten maaş alan memur zümresinin gözetilmesi gerektiğine inanıyordu. Diğer meslek erbabı mal ve hizmetlerinin bedelini fiyat hareketlerine göre belirlerken memur kesimi giderek yoksullaşıyordu. Kemal Bey ekmek ve şeker dağıtımını düzenli bir biçimde sürdürecekti. Memura sekiz-on kaleminden aşağı olmamak ve toplamı 300 kuruşu geçmemek üzere düzenli olarak her ay erzak vermeyi taahhüt ediyordu. Pirinç, bulgur, gaz, şeker, sabun, petrol, zeytinyağı, kahve bunlar arasında yer alıyordu. Öte yandan maaş sahibi olsun olmasın, işi bozuk ve fiyat artışları karşısında direnci kalmayanlara yardım etmek amacıyla 200.000 civarında kişi aşhanelerde beslenecekti.⁵⁰

İaşe Umûm Müdürlüğü ve İaşe Meclisi

Her yeni iaşe modeli beraberinde sakıncalarını da getiriyordu. Bu nedenle 1917 ortalarında, savaşın başından beri değişik örgütlenme biçimleri denenmesine karşın iaşe, Babıâli'nin temel sorunlarından biri olmakta devam ediyordu. En fazla aksayan yönlerden biri de malın sevkiyatıydı. İaşe sorununun merkez ve taşra iaşe hey'etlerince de çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine görevin bir kez daha Ordu'ya devri ve iaşe işinin ticaret için zorunlu tüm taşıt araçlarını savaş nedeniyle elinde bulunduran Harbiyye Nezâreti'ne verilmesi uygun görüldü. 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umûmiyye Karârname'si'yle Harbiyye Nezâreti'ne bağlı bir İaşe Umûm Müdürlüğü oluşturuldu.⁵¹ Bu kararnameyle seferberlik süresince ordu, kurumlar ve ihtiyacı olan yöreler halkının iaşesi Harbiyye Nezâreti tarafından üstleniliyordu. Böylece iaşe soru-

nu ordu ile sivil yönetim arasında gidip geliyordu. İaşenin orduya devrini Ahmed Emin [Yalman] şu gerekçelerle doğru buluyordu. "İaşe meselesi harb zamanında memleketin müdafaası ve mukavemet kabiliyetinin idamesine müteallik bir mesele mahiyetini aldığı cihetle bu meseleyi müdafaai milliyeye meselelerinin hepsiyle birden meşgul olan ve memleketin nakliye vasıtalarını ve istihsâl kuvvetini memleketin müdafaası nâmına icab ettiği gibi kullanmak selâhiyetini haiz bulunan Harbiyye Nezâreti'nin murakabesi altına vermekten münâsib ve tabii bir şey olamazdı."⁵²

Yeni düzenlemeye göre, Birinci Ordu dışında Osmanlı ordularının her birinde bir Mıntuka İaşe Hey'eti kuruluyor, iaşe mıntukaları orduların numaralarıyla adlandırılıyordu. Birinci Ordu'nun bulunduğu yörede iaşe işleri doğrudan Harbiyye Nezâreti'nde kurulmuş olan İaşe Umûm Müdürlüğü'nce yürütülecekti. Birinci İaşe Mıntukası adını taşıyan bu yöre İstanbul, Edirne, Kastamonu, Konya ve Ankara vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir ve Niğde sancaklarından oluşuyordu. Vilayet ve müstakil mutasarrıflık merkezlerinde Mıntuka İaşe Hey'etlerine bağlı birer İaşe Komisyonu kurulmuştu.⁵³ Her Mıntuka İaşe Hey'eti'nin başında o yörenin ordu kumandanı bulunuyordu. Hey'et üyeleri yöredeki valilerle müstakil mutasarrıflar ve bunların defterdar ve muhasebecilerinden oluşuyordu. Mıntuka İaşe Hey'eti başkanlığınca gerek görüldüğünde askerî ve mülkî memurlar dışından da üye alınabiliyordu. Vilayet, liva ve kazalarda kurulan İaşe Komisyonları'na mahallî en büyük mülkiye memuru başkanlık ediyordu. Komisyonlarda, yöredeki en yüksek rütbeli askerî kumandanla, jandarma komutanı, en yüksek dereceli mal memuru ve İdare ve Belediye meclisleri üyelerinden seçilmiş kişiler yer alıyordu.

İaşe Umûm Müdürlüğü İstanbul'un iaşe sorununu bizzat üstlenmişti. Aldığı önlemlerin başında İstanbul'da ekmeklik ve yemlik tahılın alım satımının yasaklanması geliyordu. Vilayet dâhilinde bu tür tahıldan çiftçinin kendi tüketeceğini ve tohumluğunu ayırdıktan sonra elinde kalan kısmını bedel karışılığı İaşe Umûm Müdürlüğü'ne devretmesi gerekiyordu. Bakkal ve tüccar, mağaza ve deposunda bulunan bulgur, un, makarna, şehriye, irmik ve benzeri unlu mamûlleri, zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinç stoklarını İaşe Umûm Müdürlüğü'ne teslim ediyor ve bundan böyle bu malların serbest piyasada alım satımı yasaklanıyordu.

Bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında mevcut olan malların miktarlarını 30 Ağustos 1917 tarihinden itibaren beş gün içinde İstanbul Vilayeti'ne bir beyanname ile bildirecek ve bu süre zarfında beyannamelerini vermeyenlerin kayıtsız mallarına el konacaktı.⁵⁴ Francalacı, pastacı, simitçi, börekçi, tatlıcı ve benzer esnafın faaliyetlerini durdurmaları istendi; ellerindeki un stokları satın alınarak Fırınlar İdaresi'ne devredildi. İaşe Umûm Müdürlüğü bu arada toplumsal içerikli bir dizi önleme başvurdu: Yoksulların yalnız ekmek tükettiği, varlıklı kesimin ise et ve pirinç gibi şeyleri ekmek yerine ikame edebildikleri göz önünde bulundurularak fakir halka daha fazla ekmek verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca, ağır iş görenlere karne haklarının yanı sıra günde 250-750 gram arasında fazla ekmek dağıtılması uygun bulundu. Gaz dağıtımında da benzer toplumsal kaygılarla hareket edildi; Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki uygulamalar örnek alınarak nüfus başına eşitlik ilkesi yerine gerçek ihtiyaç dikkate alındı. Böylece, kısmen gaz spekülasyonunun önüne geçilmiş olundu. İaşe sorunu devletin bilfiil ekonomiye müdahale etmesi sonucu sosyal adalet normlarının da oluşmasına neden oldu. Ahmed Emin [Yalman] izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu: "Meselâ evinde elektrik olan bir aile petrol tevzî'inde niçin elektrik olmayan bir aile ile mûsâvî muamele görsün. Bir tarafta ihtiyaca kâfi petrol tedârik edilemesin, diğer tarafta petrol yalnız kilerde muattal olarak dursun veya el altından fazla kârla satılsın!"⁵⁵

Yabancı ülkelerden tahıl ithali İaşe Umûm Müdürlüğü'nün görevleri arasındaydı. Umûm Müdürlük ayrıca ordu ve halkın yaka-cak ihtiyacını karşılayacak, köylüye tohumluk dağıtacak, ekim alanlarını genişletecek, yurt dışından üretici için gerekli araç ve gereçleri getirecekti. 25 Eylül 1917 tarihli bir kararname ile ordu mensuplarının yanı sıra devlet hizmetindeki memur, öğretmen, polis ve jandarmaya da her ay erzak dağıtımı başlıyor ve bu işle İaşe Umûm Müdürlüğü görevlendiriliyordu.⁵⁶ Aynı günlerde geçim sıkıntısı çeken memurun yaşam koşullarının giderek kötüleştiğini kaydeden *Tasvir-i Efkâr*, İaşe-i Umûmiyye İdaresi'nin devlet memurlarına ucuz fiyatla erzak dağıtmaya karar verdiğini haber veriyordu. Temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında hesap kitap tanımaz bir artışın izlendiğini, bundan en fazla zarar gören kesimin "memurîn sınıfı" olduğunu, savaş nedeniyle her ne kadar maaşlarda yüzde yirmi ve onbeş oranlarında zam sağlanmışsa da mal fiyat-

larının artışıyla bu zammın kısa sürede aşıldığını, esnaf, çiftçi ve tüccarın fiyat artışına oranla gelirlerini düzenleyebilmelerine karşın memur kesiminin fiyat artışları karşısında tüketimlerini kısmaktan başka çare bulamadıklarını kaydediyor, son günlerde spekülatörlerin “zulmâne hareketleri” nedeniyle biçâre memurun durumunun daha da kötüleştiğini gören İaşe-i Umûmiyye İdare-si’nin devlet memuruna ucuz fiyatla erzak dağıtımına karar verdiğini ve devlet dairelerine başvurarak bu dairelerde çalışan memurların birer listesini istediğini yazıyordu.⁵⁷ Bu listelere göre memurlara “maaşlarının mûsadesi nisbetinde” erzak dağıtılacaktı.

İaşe sorunu dönüp dolaşıp taşımacılığa takılıyordu. Savaş nedeniyle yeterince vagon bulunamaması İstanbul’un iaşesini büyük ölçüde aksatmıştı. Askerî kullanım dışında kalan sınırlı vagon İaşe Müdürlüğü’nün denetiminde dağıtılıyordu. Müdüriyet vagon tahsisinden yararlanarak fiyat politikasını güdümlleme amacıyla 19 Ekim 1918 günü tüccara bir çağırıda bulunmuş ve temel besin maddelerini İaşe Umûm Müdürlüğü’nün saptayacağı fiyattan satmayı tekeffül edenlere vagon sağlanması konusunda öncelik tanıyacağını bildirmişti. Diğer yörelerin iaşesini aksatmamak amacıyla malların getirileceği vilayet ve sancaklar sınırlandırılmıştı: Edirne, Kastamonu, Konya, Ankara vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Eskişehir ve Niğde sancakları çağrı kapsamına giriyordu. İhtiyaç duyulan mal türleri ise kuru fasulye, kuru bakla, soğan, mercimek, nohut, sarımsak, sade yağ, don yağı, yumurta, kuyruk yağı, kışlık kabak, beyaz peynir, kaşar peyniri, kestaneydi.⁵⁸

Yönetimin Harbiyye Nezâreti’ne bağlı bir umûm müdürlük aracılığıyla tek elden yürütülmesi iaşe işlerini bir ölçüde düzene sokmuştu. Ekmek sorunu kısmen çözüm bulmuş, zeytinyağı, gaz, peynir, şeker, kibrit türü kıt mallar karneye bağlanmıştı.⁵⁹ Öte yandan odun ve kömür müteahhitleriyle sözleşme yapılarak, ekmek karneleri gösterilmek suretiyle hane başına belirli miktarda ve uzlaşılan fiyat üzerinden odun ve kömür dağıtımı gerçekleştirilmişti.⁶⁰ Bu önlemler sonucu, özellikle başta memur olmak üzere sabit gelirli kesimin iaşesi eskiye oranla olumlu gelişmeler kaydetmişti. Bu arada, geçim sıkıntısı çeken memurun yükünü hafifletmek amacıyla Babiâli “tahsisât-ı fevkalâde” adı altında bir ek ödenek dağıtmıştı. Savaş yıllarında sürekli fiyat artışları memuru her geçen gün daha güç koşullarla karşı karşıya bırakmıştı. *Vakit*

gazetesi “ahvâl-i hâzıra içinde en ziyade himayeye muhtaç sınıfı halk varsa o da memurlardır” diyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi memurun sabit gelirli oluşu enflasyon ve kıtlık karşısında çözümsüz kalmasına neden oluyordu. *Vakit* bu çözümsüzlüğü şu satırlarla ifade ediyordu: “Herhangi bir şeyin fiyatında ufak bir tebeddül olursa derhal diğer eşyanın fiyatlarında da sihrâmiz bir tesir ile temevvüçler oluyor, onların fiyatları da aynı derecede yükselmeye başlıyor. Meselâ kundura, kösele fiyatı artarsa öbür tarafta derhal bakkal ve diğer esnaf, zürra’ sattığı malların üzerine birer miktar zammiyyat icra ediyor. Hamallar, ameleler ücretlerini artırıyor, emlâk sahipleri kiralalarını yükseltiyor. Memurîne gelince onların vaz’iyyeti bittabi buna mûsait değildir.”⁶¹

Savaş devlet ricaline kötü vurmuştu. Kimi memur geçim derdiyle memuriyetinin yanı sıra ticaretle uğraşmaya başlamıştı. İaşe Umûm Mûdûrlüğü kurulduktan sonra memurun şeker, sabun, patates, bulgur ve benzeri temel ihtiyacı bu mûdûriyet aracılığıyla karşılandı.⁶² Bu arada memurun gündüzleri ailesinden uzakta lokantalarda yemek yemek zorunda olduğu göz önünde bulundurularak İstanbul yakasında ucuz fiyatla yemek veren bir “memurîn lokantası” açıldı.⁶³ 4 Nisan 1918 tarihli İaşe-i Umûmiyye Kanunu ile İaşe Umûm Mûdûrlüğü’nün yetkileri genişletildi. Ordu mensubunun, memurun ve müstahdemin yanı sıra resmî yatılı okul öğrencisinin, İstanbul halkının ve taşrada muhtaç halkın iaşesi bu mûdûrlüğe verildi.⁶⁴ Yasa gereğince üretici, öşürün yanı sıra bir o kadar ekmeklik ve yemeklik tahılı, bedeli peşin ödenmek üzere, İaşe Umûm Mûdûrlüğü’ne devredecekti. Gerek görüldüğünde bu miktar iki katına çıkarılabiliyordu. Ayrıca, pirinç, çeltik, mercimek, nohut, bakla, fasulye, bezelye, bôrülce, patates gibi diğer besin maddeleri de aynı işleme tâbi tutuluyordu. Üreticiden satın alınacak ilk parti tahılın fiyatı seferberlik öncesi son üç yılda her kazada yürürlükteki ortalama fiyatın altı katı olarak belirlenmişti. İkinci parti için ise aynı fiyatın on iki katı uygun görülmüştü. Ortalama fiyatlar belediye meclislerince saptanıyordu. Zeytin ve zeytinyağı üreticisi de öşürünü ödeyecekti. Ayrıca öşürün üç katı zeytin ve zeytinyağını, İaşe Umûm Mûdûrlüğü’nün yerel yöneticilerle ortak saptayacakları fiyattan devlete satmakla yükümlüydü.

İaşe-i Umûmiyye Kanunu ile İaşe Umûm Mûdûrlüğü’nde ayrıca bir İaşe Meclisi oluşturulmuştu. İstişarî nitelikteki bu meclisin 22

üyeleri vardı. Vekiller Hey'eti tarafından, Â'yân ve Meb'ûsân meclislerinden altışar, İstanbul Vilayeti Umûmî Meclisi, Belediye Umûmî Cemiyeti ve Ticaret Odası'ndan ikişer kişi seçiliyordu. İstanbul Başsavcısı, İaşe Umûm Müdürü ve müdürlük yönetim kurulundan iki kişi meclisin doğal üyeleri idi. İaşe Meclisi İaşe Umûm Müdürlüğü'nü denetleyecek, ürününü devralırken küçük üreticinin elinde kendi ihtiyacını karşılayacak tohumluk, ekmeklik ve yemlik tahılın kalmasını gözetecekti. Besin maddeleri üzerinde her türlü ihtikâr işlem ve girişimlerini önlemek, besin maddelerinin dağıtım biçimini ve miktarını saptamak, tüccara verilecek vagonların hakkaniyet ve eşitlik ilkelerince dağıtımını izlemek, ticarî taşımacılık için demiryollarından ve deniz ulaşım araçlarından azamî oranda faydalanılmasını sağlamak meclisin görevleri arasındaydı. Meclis ayrıca iaşeye ilişkin halkın şikayetlerini inceleyecek ve karara bağliyacaktı.

Yapılan seçimler sonucu İaşe Meclisi üyeliklerine A'yân Meclisi'nden Salih Paşa, İbrahim Bey, Bohor Efendi, Ahmed Rıza Bey, Şükrü Paşa ve Nuri Bey, Meb'ûsân Meclisi'nden Hüseyin Cahid Bey, Sason Efendi, Hamid Bey, Fâik Bey, Fethi Bey ve Abdullah Azmi Efendi, Ticaret Odası'ndan Mustafa Bey ve Macit Karakaş Efendi, Vilayet Umûmî Meclisi'nden Divan-ı Muhasebât üyeliğinden emekli Rıfat Bey ve eski liman reisi Mustafa Bey, Belediye Umûmî Meclisi'nden eski başkâtip Cevad Bey ve Karakaş Nikolaiki Efendi, İdare Reisliği'nden Dâhiliyye Müsteşarı Mustafa Abdülhâlik Bey ve Ziraat Umûm Müdürlüğü'nde idare müdürü Lebib Bey atanmışlardı.⁶⁵ İlk toplantısını 20 Nisan günü yapan İaşe Meclisi, Salih Paşa'yı başkanlığa getirmişti.⁶⁶ Meclisin Zürre'a Tohumluk Tevzi'ini Nezâret Encümeni, Mevadd-ı Gıdaiyye Tevzi' Encümeni, Men'-i İhtikâr Encümeni, Vesait-i Nakliyye Encümeni, Tetkik-i Şikayet Encümeni olmak üzere beş ihtisas komisyonu bulunuyordu. İaşe Meclisi genel kurulu her hafta Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri toplanıyor, diğer günler komisyon düzeyinde çalışılıyordu.⁶⁷

Ancak, Meb'ûsân ve A'yân meclislerinde, yetkileri sınırlı da olsa, yeni bir meclisin oluşturulmasını yasal yönden sakıncalı bulanlar vardı. Öte yandan, iaşe sorununu doğrudan üstlenecek bir nezâretin kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Bu nedenle İaşe Meclisi üç aylık faaliyeti süresince pek icraatta bulunamadı. Gerçekçiliği tartışılabilir bir kaç öneriyle yetindi: İstanbul halkının prote-

lı ihtiyacını et yerine balık yiyerek gidermesini önerdi. Bu doğrultuda “asker için yapıldığı gibi o sınıfın hâricinde kalanlar için de balık tutturma” kararı aldı.⁶⁸ 8 Mayıs tarihli toplantısında, besin maddelerinin ve özellikle un ve diğer tahıl ürünlerinin alışverişinde spekülâtif girişimlerde bulunulduğu gerekçesiyle tahıl ve tahıldan mamul besin maddeleriyle bakliyat ticaretinin İstanbul’da saptanacak belirli yerlerde, açık olarak yapılmasını Ticaret ve Ziraat Nezâreti’ne önerdi.⁶⁹ Diğer bir kararıyla süt ve yoğurt dışında süttan yapılan tatlılarla kaymağın, un, irmik, nişastadan mamul her türlü tatlının, poğaçâ, çörek ve kurabiyelerin üretimini ve satışını yasakladı.⁷⁰

Temel besin maddesi ekmeklik un ve buğday, hacimli ve ağır oluşu nedeniyle İstanbul’a Anadolu’ya demiryolu döşeninceye kadar deniz yoluyla sevk edilmişti. Demiryolu ile birlikte Anadolu buğdayı vagonla taşınmaya başladı. Savaş yıllarında dış bağlantıların kesilmesi sonucu sevk edilen buğday miktarı yıllık 20.000 vagona kadar ulaştı. Savaşın ilk iki yılında Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya, ve Arifiye-Adapazarı’ndan Haydarpaşa’ya getirilen buğday miktarları aşağıdaki gibiydi.

	1914 buğday	1914 un	1915 buğday	1915 un
Haydarpaşa-Ankara	117.594 ton	10.628 ton	63.464 ton	16.303 ton
Eskişehir-Konya	61.840 ton	3.776 ton	92.221 ton	8.319 ton
Arifiye-Adapazarı	11.569 ton	2.357 ton	3.840 ton	1.841 ton
Toplam	191.003 ton	16.761 ton	259.525 ton	26.463 ton

Bu verilere göre 1914 yılında Anadolu’dan Haydarpaşa’ya 191.003 ton buğday ve 16.761 ton un, ve 1915 yılında 259.529 ton buğday, 26.463 ton un sevk edilmişti. On beş tonun bir vagon olduğu varsayılırsa 1915 yılında 17.301 vagon buğday ve 1660 vagon un gelmişti. Bir önceki yıl, 1914’te ise buğday ve un vagonlarının adedi 13.850 idi. Böylece savaş koşullarında, ilk yıl 5111 vagonluk bir artış gözlenmişti. 1916 ve 1917 yıllarında ise vagon sayısının 20.000’e ulaştığı, hattâ aştığı düşünülüyordu. Öte yandan savaş yıllarında Ordu’nun iâşesine öncelik tanındığı, Anadolu’da tahılının yöredeki askerî birliklerin ihtiyacı karşılandıktan sonra

İstanbul'a sevkine müsaade edildiği göz önünde bulundurulduğunda köylünün kendi ihtiyacı dışında devrettiği tahıl miktarının 20.000 vagonun hayli üzerinde olduğu kesindi.⁷¹

Cihan Harbi yıllarında, savaşan ülkelerde hükûmetlerin büyük çoğunluğu ekonomilere müdahale gereği duymuş, piyasa mekanizmasını düzenleyici arz-talep ilişkilerini bir kenara bırakarak devlet güdümünde iâşe örgütleri kurmuştu. Benzer gelişmeler Osmanlı ekonomisinde de gözlemlendi. Babiâli, savaşla birlikte büyük kentlerin iâşesini örgütlemeye girişti. Başlangıçta belediyelere verilen görev, bu birimlerin yetersiz kalışı üzerine ülkenin en yaygın ve güçlü örgütü olan İttihad ve Terakki'ye devredildi. Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in gözetiminde kurulan Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iâşesini üstlendi. Ekmek, şeker, gaz gibi temel tüketim maddelerinin sağlanmasını ve dağıtımını örgütledi. Bu arada Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, İttihadcıların özlemini duydukları sermaye birikimi sorununa da çözüm getirdi. "Millî" anonim şirketler için gerekli fonların oluşumuna katkıda bulundu.

İâşe sorununda ordu, belediye ve Cemiyet sürekli paslaştı. Kısa ömürlü değişik yöntemlere başvuruldu. Her seferinde kısmî çözümler getirildi. Ancak, ordu ve belediyenin devraldığı durumlarda bile İttihad ve Terakki duruma hâkim konumdaydı. Esnafla olan yakın ilişkisi nedeniyle, geri planda kalsa bile, ekonomiyi yönlendirdi. Cihan Harbi, Osmanlı toplumunda siyaset ve ekonominin ne denli iç içe ve geçişli olduğunu bir kez daha kanıtladı.

Bölüm Yedi

FİYAT VE SPEKÜLASYON

HARB FAKİRİ - HARB ZENGİNİ

Savaş özveri demekti ve toplumun her kesiminden cephedeki asker örnek gösterilerek katkı bekleniyordu. Savaş topyekûn bir mücadeleyleydi. Cephe ile cephe gerisini ayırd etmek olanaksızdı. Kişisel çıkar bir kenara bırakılarak toplumsal selamete yönelmek gerekiyordu. Cephe gerisinde yurttaştan olanağı elverdiği ölçüde, başta maddî olmak üzere, katkı bekleniyordu. Nitekim, köylülüğü kolektivist bir anlayışla örgütleme girişimi sayılabilecek Mükellefiyyet-i Ziraiyye mevzuatı bunun tipik bir örneğiydi. Özveri savaşın finansmanında gerekliydi. Savaş vergileriyle götürülmeliydi. İç borçlanma bile savaşın vahametini yansıtacak bir finansman yöntemi değildi. Oysa Osmanlı, finansal derinlikten yoksundu. Savaş vergisi bir yana, iç borçlanmayı bile yarı gönüllü kabullenmişti. Para basmak tek çözüm gibi görünmüştü. Talebin sürekli yukarı çekilişinin ülke ekonomisini ne denli bir girdaba soktuğu savaş ilerledikçe bâriz bir şekilde gözlemlenecekti.

Osmanlı, Almanya'nın izinden gitmişti. Para bir muamele aracı, mübadele aracı ve hesaplama birimi olmayı sürdürmüştü. En büyük işveren ve mal satın alıcısı devletti. Devletin askeri yedirip içirmesi, doyurması, maaş vermesi, lojistik hizmette olan sanayi ve tarım hizmetlilerinin yevmiyelerini ödemesi, savaş için silah, mühimmat, araç-gereç alması gerekliydi. Barış dönemlerinin bütçesi buna yeterli değildi. Devletin bu koşullar altında gelir ve servet vergilerine rücu etmesi gerekirdi. Evrâk-ı nakdiyye basmak mal fiyatlarını yükseltmekten başka bir sonuç doğurmuyordu. Piyasaya evrâk-ı nakdiyye sürülerek piyasada mal miktarı artırılmış oluyordu. Halkın birikimine, tasarruflarına başvurmak gerekiyordu. Bu da ancak olağanüstü vergi ihdası yoluyla ya da borç tahvilleri çıkararak mümkündü.

Almanya ikinci yolu tercih etmişti. Borçlanarak harbin finansmanı yoluna gidildi. Biriken tasarruflarların ve menkul değerlerin devlete devredilmesi halkı devlet nezdinde alacaklı kılıyordu. Bu

alacağın bir gün tahsili savaşın sonucuyla yakından bağlantılıydı. Savaşın bu tür bir borçlanmayla finansmanı hatalıydı. Savaşa girmiş bir devletin, bunun bir ölüm kalım sorunu olduğunu bilmesi, bu nedenle yurttaşına da bunu telkin etmesi, ondan fedakârlıkta bulunmasını beklemesi gerekirdi. Savaş ortamında alınacak olağanüstü vergi yurttaş bu bilinci aşılacaktı. Borçlanma ise durumun ciddiyeti konusunda halkı yanıltıyordu. Borç tahvilleri yurttaş bir özveriye yöneltmiyordu. Verdiği borç karşılığı aldığı kağıt bir aldatmacaydı. 1916'da Alman hükûmeti savaş giderlerinin kurşun gibi ağırlığının ergeç düşmana yükletileceği vaadiyle halkı tesselliye uğraşıyordu. Oysa halka ter, kan ve gözyaşı vaad etmeliydi.¹ Nitekim, savaş sona erdiği vakit halkın satın aldığı yüz milyar marklık savaş borç tahvillerini mağlup Almanya ödeyecek durumda değildi.

İlk yolu benimseyen İngiltere ise, Cihan Harbi'ni kısmen vergilerle finanse etti. Bu vergilerin muhatapları büyük ölçüde savaş sanayi'i ve savaştan kazançlı çıkan müteahhitlerdi. Sonuçta Almanya'nın savaş borç tahvillerine oranla İngiliz vergi politikasının çok daha "sosyal" olduğu kanıtlandı. Alman borç tahvilleri savaş ertesi değerini yitirmiş ve bu tahvillerin "fedakâr" hâmillerini büyük bir düş kırıklığına uğratmıştı. Buna karşılık savaş ortamında piyasa göstergeleri sonucu büyük kazanç sağlayan, savaş tacirlerine, ticaret erbabına dokunulmamış, savaş zenginlerinin türemesine göz yumulmuştu. Tarafsız ülkelerde ithal ettikleri besin maddelerini fahiş fiyatla piyasaya süren muhtekir savaşın gerçek galibi olmuştu. Almanya bu politikasıyla hem ülkedeki sosyal dengeyi çökertmiş, hem de savaş sonrası "hiperenflasyon"a ortam sağlamıştı.

Osmanlı ise ne vergi yoluna gidebilmiş, ne de iç borçlanmayla savaşı finanse etmişti. Çözüm olarak evrâk-ı nakdiyyeyi bulmuş, para basmıştı. Bu nedenle dünyanın ilk enflasyonu, hattâ hiperenflasyonu diye nitelendirilebilecek fiyat hareketi Osmanlı'da gözlemlenmişti. 1914 yılı 100 olarak alınırsa Osmanlı geçinme endeksi 1915, 1916, 1917 ve 1918 yıllarında sırasıyla 130, 212, 846 ve 1823 olmuştu. 1917 yılı geçinme endeksi 1916'nın dört katıydı. İngiltere'de ise bu oran dört yıl boyunca ikiye bile katlanmamıştı. İngiltere'nin geçinme endeksi aynı yıllarda 123, 139, 175 ve 203'tü. Osmanlı'dan sonra en yüksek oranlar, yine Osmanlı'nın müttefikleri Bulgaristan ve Avusturya'da görülüyordu. Bulgaristan 1918'de 1367'ye, Avusturya 1163'e yükselmiş-

ti. Almanya'nın 1918'de geçinme endeksi 293'tü. Ancak savaş sonrası Alman hiperenflasyonu dünyada tüm zamanların rekorunu kıracaktı² (Tablo: IX).

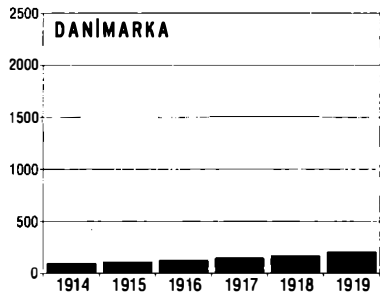
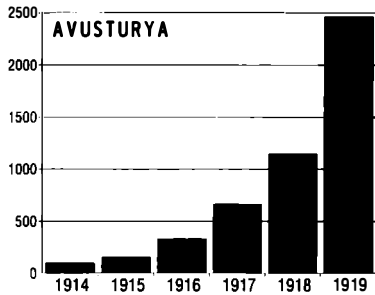
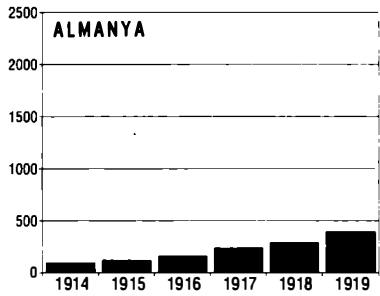
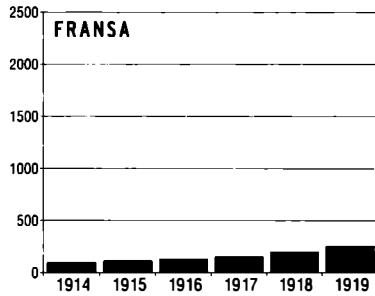
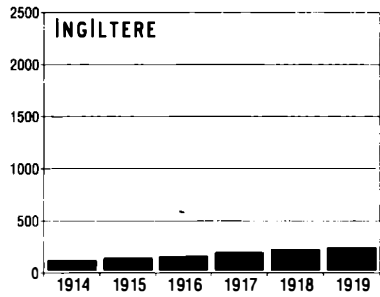
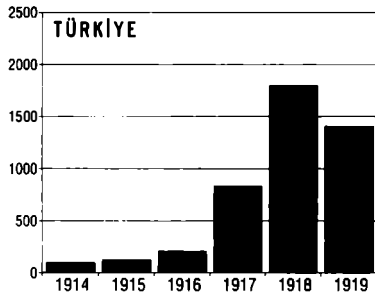
Memur Aylıkları ve İşçi Gündelikleri

Osmanlı bir yandan evrâk-ı nakdiyye basarak devletin satın alma gücünü artırırken diğer yandan göstermelik kamu giderlerini kısmayı deniyordu. Bu amaçla kamu çalışanlarından özveride bulunmalarını beklemiş, ilk aşamada artan fiyatlara karşın, aylıkların yüzde 50'sini kesintiye tâbi tutarak zorunlu tasarrufa yönelmişti. Vergi tarh etmek ve bunu tabana yaymak o günkü Osmanlı inaliyesi için gerçekleştirilmesi olanaksız bir yoldu. Oysa ücret kesintisine gitmek pratik bir çözüm olarak görülmüştü. Böylece savaşın mağdur ettiği kesim ilk aşamada memur ya da devletten aylık alan çevre olmuştu. Bu savaş yıllarında memurun büyük ölçüde statü yitirmesine ve devletin yıpranmasına neden olacaktı. Gazetelerde yer alan karikatürlerde memur sokakta dilenen kişi olarak görölüyordu.

Savaş öncesi aldığı aylığın ancak yarısı eline geçen memur daha savaşın ilk aylarında geçim sıkıntısına düşmüştü. Savaş enflasyonunun ilk belirtileri üzerine Babiâli, aylıkları tam olarak ödemeye karar verdiğini açıkladı. Ancak Kasım 1915'e kadar geçen ayların farklarının ödenemeyeceğini bildirdi. 1916 Eylül ayında çıkarılan bir kanun-ı muvakkatla, hayat pahalılığı nedeniyle, 10 Osmanlı lirasına kadar olan aylıklar yüzde 20, 10 Osmanlı lirasının üzerindeki yüzde 15 zam gördü.³ 1918 yılı bütçe yasasıyla maaşlar yine aynı oranlarda bir kez daha artırıldı ve küçük maaşlardan yapılan kesintiler kaldırıldı. Ancak, memur, eline geçen paranın sürekli alım gücünü yitirmesi sonucu giderek yoksullaştı; mülksüzleşti; maaşının satın alma gücü savaş öncesine oranla yüzde 60-80 oranında düştü. Üçüncü derecede bir ilkokul öğretmeni 1914 Temmuz'unda 600 kuruşluk maaşının 235 kuruşunu temel ihtiyaçlarına harcıyor, diğer giderleri ve tasarruf için elinde 365 kuruş kalıyordu. Savaşın son yıllarında aynı öğretmen 840 kuruş aylıkla geçinmek zorunda kaldı. Eylül 1918'de orta dereceli bir memur için geçinme endeksinde yer alan zorunlu giderlerin 4594 kuruş olduğu göz önünde bulundurulursa, öğretmen bütçesi ayda 3754 kuruş açık veriyordu. Alt derecedeki memurların durumu daha da vahimdi. Altıncı derecede bir ilkokul öğretmeni

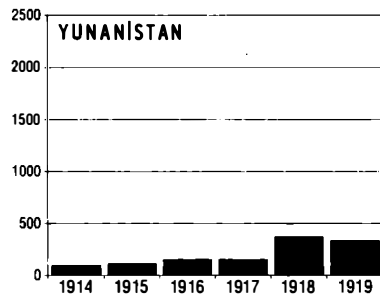
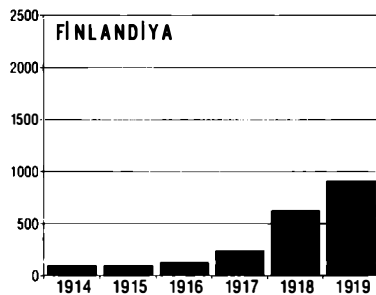
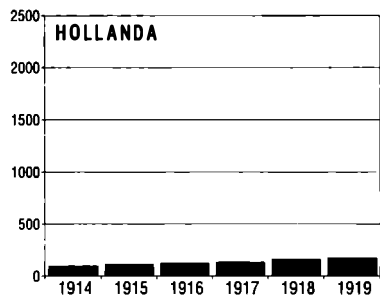
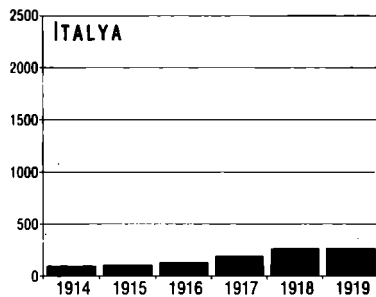
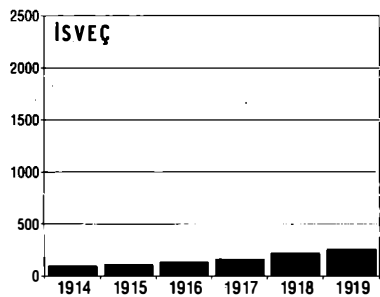
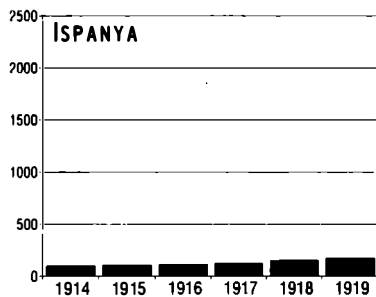
Tablo: IX - Gragik: III - Cihan Harbi yıllarında Tûrkiye ve Avrupa ülkelerinde geçinme endeksi (1914 = 100)

	Türkiye	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Bulgaristan	Danimarka
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	130	123	118	125	158	133	114
1916	212	139	135	164	337	-	132
1917	846	175	159	245	672	-	153
1918	1.823	203	206	293	1.163	1.367	175
1919	1.424	221	259	401	2.492	-	210

	İspanya	İsveç	İtalya	Hollanda	Norveç	Finlandiya	Yunanistan
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	109	115	109	117	115	100	120
1916	116	139	136	128	138	133	160
1917	127	166	195	137	172	244	160
1918	155	225	268	165	242	633	380
1919	175	261	273	177	258	922	340

Kaynak: B. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, New York, Columbia University Press, 1975, s. 743-744'deki veriler 1914 yılı esas alınarak yeniden hesaplanmıştır. Türkiye için Düyûn-ı Umûmiyye'nin İstanbul geçinme endeksi verilerini kullandık.

1918 yılında 560 kuruş aylıkla geçinmek zorundaydı. Hademe-i Hümâyûn'a mensup dördüncü sınıf bir hademe ise 300 kuruş aylık alıyordu. Gene vasıfsız işçi niteliğinde olan İstanbul'daki kadın temizlik işçilerine ayda 300 kuruş ödeniyordu (Tablo: X).

İşçi kesiminin durumu memurdan pek farklı sayılmazdı. Savaş yıllarında işçi ücretleri görünürde bir artış kaydetmişse de reel olarak işçi kesiminin satınalma gücü sürekli düşmüştü. Tarım işçisi 1914 ortalarında gündeliğiyle 5-10 kıyye arasında buğday satın alabilirken, 1918 yılı yaz aylarında ücreti ancak 1,5-2 kıyyeyi karşılayabiliyordu. Tarım kesiminde 1913-1914 yıllarında ortalama gündelik ücret, erkekler için 5-10 kuruş, kadınlar için 3-6 kuruş arasındaydı. Adana ve Ege yöresinde ücretlerin zaman zaman 25-30 kuruşa kadar yükseldiği görüldü. Doğu vilayetlerinde ise 3 kuruşluk gündeliğe sık sık rastlanıyordu. Kadın işçi gündeliğinin en

Tablo: X - Cihan Harbi yıllarında memur ve asker aylıkları (kuruş olarak)

Maliye Hey'et-i Teftişiyyesi		Osmanlı Donanması	
1. sınıf müfettiş	6.000	Müşir amiral	15.000
2. sınıf müfettiş	5.000	Birinci ferik amiral	9.000
3. sınıf müfettiş	4.000	Ferik amiral	7.000
4. sınıf müfettiş	3.000	Liva amiral	4.500
Müfettiş muavini	2.000	Kalyon kaptanı	3.000
		Fırkateyn kaptanı	2.500
Dersaadet İcra Dairesi		Korvet kaptanı	2.000
İcra memuru	3.500	Kıdemli yüzbaşı	1.300
Muhasib-i mes'ul	2.250	Yüzbaşı	1.050
Baş muavin	2.000	Mülâzım	800
Tetkik memuru	1.000-1.250	Mülâzım-ı sâni	700
Muavin	800-1.000	Birinci sınıf gedikli	1.500
Tahsildar	800	İkinci sınıf gedikli	1.000
Katip	400-1.000	Üçüncü sınıf gedikli	650
Mübeyyiz	400-600	Gedikli namzetleri	400
		Başçavuş	76
Hademe-i Hümâyûn		Çavuş	38
1. sınıf hademe	950	Onbaşı	28,5
2. sınıf hademe	750	Nefer	19
3. sınıf hademe	650	<i>Astsubay ve erât ayrıca elbise ve tayinât</i>	
4. sınıf hademe	300	<i>alıyordu.</i>	

Tablo: XI - 1913 yılı Mart, Nisan, Mayıs aylarında Osmanlı topraklarında tarım işçisi gündelikleri (kuruş)

		Mart	Nisan	Mayıs
Aydın	Erkek	9 - 11	9 - 14	12 - 16
	Kadın	4 - 5	5 - 6	5 - 8
Ankara	Erkek	7	7 - 8	8 - 15
	Kadın	3,5	3,5 - 4	4 - 5
Kırşehir	Erkek	6	-	7 - 8
	Kadın	4	-	3 - 3,5
Kayseri	Erkek	6	6 - 7	6 - 7
	Kadın	3	2,5 - 3	3 - 3,5
Yozgad	Erkek	6	6 - 7	5 - 6
	Kadın	3	2,5 - 3	3 - 3,5
Sivas		6 - 8	6 - 10	6 - 8
Ma'muretü'l-aziz		8 - 10	5 - 10	7 - 8
Malatya	Erkek	7,5	5	7
	Kadın	3,5	2	2
Kastamonu		6 - 8	7 - 8	7 - 9
İnebolu		5 - 8	5 - 8	8 - 10
Çankırı		4 - 5	5 - 6	8 - 9
Konya		8 - 10	10 - 12	7,5 - 10
Adana		11 - 14	11 - 13	15 - 17
Halep		5 - 6	6 - 7	6 - 7
İskenderun		8 - 10	8 - 10	9 - 12
Maraş		7 - 8	8 - 9	8 - 10
Diyarbakır	Erkek	5	6 - 8	6 - 8
	Kadın	2,5	2,5	2,5
Mardin	Erkek	4	5 - 7	7 - 8
Beyrut		6 - 12	6 - 15	6 - 15
Trabzon		6 - 12	6 - 10	5 - 10
Erzurum		3 - 5	3 - 5	6 - 8
Van		7	7	6
Bitlis		5 - 6	5 - 6	5 - 7
Musul		4 - 5	8 - 10	6 - 8
Bağdad		5 - 12	5 - 11	5 - 11
Yemen		3 - 20	3 - 20	-
İzmit		10 - 12	10 - 12	12 - 15
Bolu	Erkek	6	5	6
	Kadın	3	3	3
Kal'a-i Sultaniyye	Erkek	8 - 10	9 - 12	9 - 14
	Kadın	6 - 9	4 - 6	5 - 9
Urfa	Erkek	3 - 7	5 - 10	5 - 10
	Kadın	1 - 2	2 - 4	2 - 3
Zor	Erkek	5 - 7	6 - 7	6 - 7
	Kadın	-	-	4
Hüdavendigâr	Erkek	7	7	8
Ziraat Ameliyyat				
Mektebi	Kadın	-	8	5 - 6

düşük olduğu yöre Urfa Sancağı'ydı. Bu yörede gündeliği 1 kuruşa çalışan kadın ender değildi⁴ (Tablo: XI).

Savaşla birlikte Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu tüm kırsal nüfusu tarlada çalışmaya zorunlu kıldı. Ancak bu mevzuat serbest kalabilecek emek arzını daha da daralttı. Sınırlı emek arzı kimi yörelerde tarım kesiminde belirgin bir ücret artışına yol açtı. Genel fiyat düzeyini çok geriden izlese de, tarımsal işgücü ücretlerinde nominal bir artış görüldü. Adapazarı yöresinde 1913 yılında ücretler 10-15 kuruş arasında değişirken, 1917 Temmuz ayında orakçı için 60 kuruş, demetçi için 80-85 kuruş, çapacı için 20 ve çiftçi için 100-150 kuruş gündelik ödendi.⁵ Ücretliler arasında görece iyi durumda olan kesim, malî, ticarî ve bir ölçüde sınaî kuruluşlarda çalışanlardı. Düyûn-ı Umûmiyye, yabancı bankalar ve benzeri kuruluşlar geçinme endekslerini izleyerek, fiyatlardaki gelişmeleri, belirli bir gecikmeyle de olsa, aylıklara yansıtmışlardı.

İkinci Meşrutiyet yıllarında sınaî kuruluşlarda çalışan işçilerin ücretleri tarım işçilerinininkinden pek az farklıydı. 1917'de yayınlanan *1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistikî* çeşitli sanayi kollarında ortalama işçi ücretlerine de yer veriyordu. Bu kaynağa göre, işçi gündelikleri genel ortalaması 1913'de 12-14, 1915'de 14-16 kuruş arasında değişmekteydi⁶ (Tablo: XII). Şekercilik, konservecilik, dokuma sanayi'i, sigara kağıdı fabrikaları gibi kadın işçi oranının yüksek olduğu iş kollarında gündelikler genel ortalamaya oranla çok daha düşüktü. Sınaî faaliyetler arasında en düşük ücret ortalaması en çok kadın işçi çalıştıran ham ipek üretiminde görülüyordu. En yüksek ücretler vasıflı işçi çalıştıran ağaç sanayi'indeydi. Ancak, 1915 yılında marangozluk kesiminde işlerin azalması sonucu gündelikler düşmüştü. Değirmencilik, basımevi, bira ve çimento fabrikalarında vasıfsız işçi oranının düşük oluşu nedeniyle ücretler görece daha yüksekti.

1915 işçi gündelikleri ortalaması 1913'e oranla bir miktar artış göstermişti. Bu artış savaş yıllarında da devam etti. Ticaret ve Ziraat Nezâreti istatistiğinde 1916 ve 1917 yılları işçi ücretlerinin "amelenin nedreti ve galâ-i es'âr [pahalılık]" nedeniyle "nisbetsiz bir dereceye" çıktıkları belirtilmişse de bu yıllarda 100 kuruşun üzerinde gündeliklere pek ender rastlanmıştı. Diğer işkollarına oranla yüksek gündelik ödenen basımevlerinde gazete mürettibinin gündeliği savaş öncesi 25-30 kuruş iken savaşın son yılında ancak 60-80 kuruşa yükseldi.⁷

Tablo: XII- 1913, 1915 yıllarında sanayi kollarında işçi gündeliklerinin ortalamaları

Seneyl'in türü	1913	1915	Seneyl'in türü	1913	1915
Besin			Ağaç		
Değirmencilik	15,1	16,2	Marangozluk	16,3	14,2
Makarna üretimi	13,9	15,2	Kutu üretimi	17,5	19
Şekercilik ve tahin üretimi	7	12,7	Sair ağaç sanayii	-	15
Konserve üretimi	5	9			
Bira üretimi	14,4	19,6	Dokuma		
Buz üretimi	15	-	Yün iplik ve yünü dokuma	8,4	9,5
			Pamuk ipliği ve pamuklu dokuma	-	7,8
Toprak			Ham ipek üretimi	4	4
Tuğlacılık	14,2	-	İpek dokuma	6,8	7,6
Kireç sanayii	13,5	17	Sair dokuma üretimi	5,4	5
Çimento üretimi	11,4	-			
Çimento yan ürünleri	15,8	18,4	Kimye		
Porselen ve elmastraşçılık	14	-	Yağ üretimi	17,1	-
Deri sanayii (Debagat)	13,6	13,9	Sabun üretimi	11,3	11,1
			Pamuk özü üretimi	12,9	-
Kağıt			Diğer kimyasal üretim	14	-
Sigara kağıdı üretimi	9,8	11,4			
Matbaacılık ve sair kağıt üretimi	13,6	15,9			

Kaynak: *Ticaret ve Ziraat Nezâreti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 23.

Bir özel girişim olan Osmanlı İttihad Sarraçlık Anonim Şirketi imâlâthanelerinde usta başı, usta başı muavini, makineci, birinci sınıf usta, ikinci sınıf usta, kalfa, mümtaz çırak, çırak ve yamak olmak üzere dokuz sınıf çalışan vardı. İşe alınan yamak olarak başlar, 1918 başında 6 kuruş gündelik alırdı. İki ay sonra çıraklığa terfi eder ve eline 8 kuruş geçerdi. Altı ay sonra mümtaz çırak olur, ücreti 10-12 kuruşu bulurdu. Sarraçlık şubesinde kalfalara 15 ile 25, ustalara 30 ile 55 kuruş arasında gündelik veriliyordu. Kunduracılık şubesi ustalarının gündelikleri 60 ile 120 kuruş arasında değişiyordu. Bu şubede işler kısmen götürü usulüyle yürütülüyordu. Her iki şubede ustabaşı muavini 2500, ustabaşı 3000 kuruş aylık alıyordu. Hastalık hâlinde işçinin ilaçları şirketçe veriyor, altı güne kadar ücretli izin tanınıyordu. Altı günden sonra, hastalığın sürmesi hâlinde, yarım gündelik ödeniyordu.⁸

Devlet işletmelerinde çalışanların ücretleri özel kesim gündeliklerine oranla daha düşüktü. İmalât-ı Harbiyye, Seyr ü Sefain,

Tersane, Demiryolu fabrikaları gibi kamu işyerlerinde gündelikler savaş yıllarında ancak 15-20 kuruşa yükselebildi.⁹ Otuz kırk yıldan fazla devlet hizmeti bulunan işçilerin gündeliklerinin 25 kuruşu geçtiği enderdi. 30-40 kuruş gündelik alan işçi parmakla gösterilecek kadar azdı. Harbiye Nezâreti'ne bağlı Yedikule İplik Fabrikası ve Makriköy Bez Fabrikası'nda çalışanların durumları görece daha iyiydi. Bu fabrikalardaki işçilerin eline 60-70 kuruşa kadar gündelik geçiyordu. Parça başına ücret alanlara malın uzunluk ya da ağırlığına göre ödeme yapıldı. Bu tür işgörenlerin aylık gelirleri ortalama 25 lirayı buluyordu.¹⁰

Devlet işletmelerinin çoğunluğu Harbiye Nezâreti'ne, İmalât-ı Harbiye'ye bağlıydı. Savaş yıllarında askere alınan birçok işçi devlet fabrikalarında asker statüsünde çalışıyordu. Bu tür işçilerin gündelikleri asker oluşları nedeniyle çok daha düşüktü. Gündelikleri 30 ile 100 para arası değişiyordu.¹¹ Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi aracılığıyla Birinci Ordu-yi Hümâyûn'a bağlı olarak oluşturulan Birinci Kadın İşçi Taburu'nda tabur kâtibesinin aylık maaşı 600, bölük kâtibelerinin 500, tabur iâşe memuresinin 600, tabur ribevî memuresinin 500, bölükbaşının 600, taburbaşının 400, hastabakıcının 300, terzinin 500, işçilerin 250 kuruş olarak belirlenmişti. Kıdem ve hizmete göre bu miktarlar artabiliyordu.¹²

Gelir düzeyi konusunda esnaf daha şanslıydı. Kentlerde en yüksek ücreti kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı alıyordu. Esnaf cemiyetlerinde örgütlenmiş bu kesimin İstanbul Murahhası Kemal Bey aracılığıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde önemli bir yeri vardı. İstanbul'un tüm taşımacılık işlerini ellerinde bulunduran esnaf cemiyetlerine şehreminlerinin söz geçirmesi çok güçlü. Kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı taşıma ücretlerini dilediği gibi saptıyor, İstanbul'un iâşesini fiilen elinde bulunduruyordu.¹³ 1918 yılında bir hamalın aylık kazancı 75-90 Osmanlı lirasını buluyordu. Aynı yıl, orduda ikinci ferihin [tümgeneral] eline aylık olarak hemen hemen aynı para geçiyordu. Birinci derecede bir daire müdürünün aylığı ise 72 Osmanlı lirası dolayındaydı.

Spekülatif Fiyat Hareketleri

Osmanlı Devleti Cihan Harbi'ne önemli stoklarla girmişti. 1914 hasadı bereketli olmuş, bir yıl önce 162 milyon kile olan buğday

rekoltesi 1914 yılında 225 milyon kileye ulaşmıştı. Öte yandan tahıl ithalatı Balkan savaşlarından beri sürekli artmış, temel tüketim maddelerinde hatırı sayılır stoklar oluşmuştu. Ancak, savaşın uzun yıllar süreceği ve bu denli kapsamlı olacağı düşünülemezdi. Stokların yeterli olacağı ve ithalatın kısa bir süre için kısmen daralacağı bekleniyordu. Ancak dış ticaret yollarının hemen hemen tümüyle kapanacağı ve Osmanlı'nın dış bağlantılarının kesileceği hesaplanamamıştı. Oysa 1915 ortalarında savaş sona ereceğine tırmanıyordu. Aynı dönemde stoklar giderek azalıyordu. Temel tüketim maddelerinde ve askerî mühimmat ve benzeri savaş araç gereçlerinde sıkıntı çekilmeye başlanmıştı.

Osmanlı ilk kez bu denli kapsamlı ve topyekûn bir savaşın içinde kendini bulmuştu. Fiyat artışı Osmanlı geleneğinde yoktu. Devlet çoğu kez narh yöntemiyle fiyatları düzenlemiş, iyi kötü piyasayı denetleyebilmişti. Savaş harcamalarını ise 19. yüzyılda ya kaime çıkararak, ya sarrafa borçlanarak, ya da dış borç alarak karşılamıştı. Oysa, Cihan Harbi'yle birlikte Osmanlı topraklarında yaşanmadık bir durumla karşılaşılıyordu. Topyekûn savaş alışılmadık bir hızla cephe gerisini etkilemeye başladı. Devlet daha durumun farkına varmadan piyasa hareketlendi. Psikolojik ve spekülâtif nedenlerle, daha darlık başgöstermeden fiyat artışları ortaya çıkmıştı. Babîâli ve belediyeler fiyatlardaki olumsuz gelişmeleri önlemek amacıyla babadan kalma klasik yönteme başvurmuş, un, ekmek, şeker, gaz, tuz gibi bazı temel tüketim maddelerini narha tâbi tutmuştu. Çoğu yerel yönetim bu maddelerin dağıtımını bizzat üstlenmişti. Savaş yıllarında ülke talebini çok sınırlı ölçüde karşılayabilecek ithal bağlantılarına gidilebildi. Yunanistan ve İtalya'yla bu ülkeler savaşa girinceye kadar ticarî ilişkiler sürdürüldü. 1915 yılı boyunca yalnız Bulgaristan ve Romanya'yla bağlantı kurulabildi. Osmanlı dış ticaretinde ağırlığı olan diğer ülkelerle ilişkiler hemen hemen tümüyle kesildi. 1915 yılı sonlarında Sırbistan'ın Alman orduları tarafından işgal edilmesi sonucu Almanya ile demiryolu bağlantısı kurulabildi. 1916'yı izleyen dönemde bazı mallar, bu arada savaş araç gereçleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan getirtilebildi. Ancak, tüm bu önlemler piyasada oluşan talebi karşılamaya yetmiyordu. İaşe örgütlerinin yetersizliği ve yolsuzluklar nedeniyle dağıtım sürekli aksamış, ardarda değişik örgütlenme biçimlerine başvurulmuşsa da temel tüketim maddelerinde darlık önlenememişti. 1915 sonlarına

doğru şeker, çay, kahve, gaz, giyim eşyası piyasadan tümüyle çekilmiş, istifçiler ve karaborsacılar aracılığıyla el altundan satılmaya başlamıştı.

1915 yılının ortalarına kadar belirgin bir artış göstermeyen fiyatlar, yılın ikinci yarısından itibaren stokların tükenmesi ve yenileme olanağının olmayışı nedeniyle hızla yükselmeye başladı. İaşe örgütlerinin saptadıkları karne fiyatlarıyla piyasa fiyatları arasındaki fark giderek büyüdü. Serbest piyasada o güne değin alışılmadık, eşi görülmedik fiyat artışlarıyla karşılaşıldı (Tablo: XIII). İstanbul'da ekmeğin savaş öncesi okkası, kalitesine göre 0,875-1,25 kuruş iken, savaşla birlikte karne ekmeği 1,5 kuruş olarak belirlendi. Bu fiyat Ekim 1916'da 2 kuruşa ve daha sonra 2,5 kuruşa kadar yükseldi. Diğer illerde de benzer fiyat saptamalarına gidildi: Karne ile satılan ekmek fiyatı 2 ile 4,5 kuruş arasında oynuyordu. Oysa, serbest piyasada ekmek fiyatları alabildiğine yükselmiş, örneğin Adana'da karne ekmeği 4,5 kuruş iken karnesiz aynı ekmek 35 kuruşa satılır olmuştı. Ekstra undan yapılan ekmek ise 80 kuruşa kadar çıkmıştı.¹⁴ Aynı ilde savaş öncesi 1 kuruş dolaylarında satılan bir okka buğday 60 kuruşa kadar alıcı buluyordu.

Diğer besin maddelerinin fiyatlarında da benzer gelişmeler izlendi. Et narhı kıyyesi 20-35 kuruş iken serbest piyasada 200 kuruşa kadar satılmış, yumurtanın tanesi 0,5 kuruştan 8 kuruşa yükselmişti.¹⁵ İthalatı büyük ölçüde aksayan şekerin okkası 3 kuruştan 300 kuruşa, gazın okkası 1,5 kuruştan 200 kuruşa çıkmıştı. Savaş öncesi okkası 12 kuruş olan kahvenin bir aralık 1000 kuruşa satıl-

Tablo: XIII - Cihan Harbi'nde İstanbul'da karne ve piyasa fiyatları (yıllık ortalama kıyve/kuruş)

	Ekmek		Şeker		Fasulye		Koyun eti	
	karne	piyasa	karne	piyasa	karne	piyasa	karne	piyasa
1914	-	1,25	-	3	-	4	-	7
1915	-	1,65	-	7,5	-	7	-	8,5
1916	1,6	9,5	-	30	-	15	-	16
1917	2,5	18	20	112	10	40	30	35
1918	2,5	34	30	195	15	65	50	125

dığı görülmüştü. Savaş yıllarında, arz-talep ilişkilerinin yanı sıra fiyat hareketlerini yönlendiren önemli bir etmen söylentiler ve gerçek dışı beklentiler oldu. Cephe haberleri fiyatları sürekli etkiledi; tüccar siyasal gelişmelere aşırı duyarlılık gösterdi. Romanya'nın savaşa girişi gazyığı fiyatlarında tek bir günde yüzde 80 oranında bir artışa neden oldu. 1917 sonlarında ateşkes söylentileri nedeniyle 4 Aralık sabahı 350 kuruş olan altın lira birkaç saat içerisinde yüzde 26 artarak 440 kuruşa yükseldi; ardından aynı gün 410 kuruşa düştü.¹⁶ Rusya'nın savaştan çekilişi ve silah bırakışma söylentileri sonucu piyasadaki kararsızlık bir gün içerisinde toptan fiyatlara yansıdı; bazı tüketim maddelerinde belirgin düşüşler kaydedildi.¹⁷

Savaş yıllarında bankaların kredi politikaları mal fiyatlarını gelişi güzel etkiledi. Kimi kez kredisizlik fiyat artışına neden olurken, zaman zaman da ters sonuçlar doğurdu. 1917 sonlarına doğru fiyatlardaki düşüşün temel nedenlerinden biri, çoğu bankanın tüccara ardiyelerine teslim edilen mal karşılığı verdiği krediyi kesmesi ve para sıkıntısına düşen tüccarın ardiyyede stok ettiği malını piyasaya sevk etmek zorunda kalmasıydı.¹⁸ Böylece Kasım 1917 sonunda 150-160 kuruş olan sabun Ocak 1918 başında 110-115 kuruşa, keten tohumu 60 kuruştan 20-25 kuruşa, üzüm ise 60-70 kuruştan 40-50 kuruşa düştü. Buna karşılık, ateşkes söylentileri ardından altın fiyatları alabildiğine yükseldi; 18 Aralık sabahı 350 kuruş olan altın Osmanlı lirası bir hafta sonra 545 kuruştan alıcı buldu. Rusya ile silah bırakışması ertesinde fiyatlardaki düşüşün bir diğer nedeni Rus ve Romen ticaret filolarının Karadeniz'de tekrar taşımacılığa girişeceği ve temel ihtiyaçların deniz yoluyla Romanya, Kafkasya, Avrupa Rusyası ve Orta Asya'dan karşılanacağı umuduydu. Ancak, fiyatlarda yüzde 20'ye varan bu düşüş çok sürmedi. Beklentileri gerçekleşmeyen tüccar fiyatları eski düzeyine çıkardı. Aynı şekilde, Ekim 1918 başında barış söylentileri fiyatlarda ansızın yüzde 35'lik bir düşüşe yol açtı. Çanakkale Boğazı dışında bekleyen erzak yüklü yüzlerce geminin birkaç gün içerisinde İstanbul'a geleceği söylentisi toptancı tüccarı paniğe sevk etti; malını ne fiyat verilirse verilsin elinden çıkarmaya itti.

Öte yandan, Osmanlı topraklarında ülke düzeyinde ulusal pazarın ve pazar göstergelerinin yeterince gelişmemiş oluşu, yöreler arasında fiyat farklarının belirginleşmesine neden oluyordu. 1914 yılında, 26 kalem temel tüketim maddesinden oluşan tüketi-

Tablo: XIV - 1914 yılında Osmanlı vilayetlerinde 26 kalem besin maddesinden oluşan sepetin fiyatı (kuruş)

Adana	95	İstanbul	86
Ankara	129	İzmir	69
Antalya	87	Kastamonu	137
Denizli	65	Kayseri	92
Diyarbakır	95	Konya	142
Edirne	79	Mersin	187
Elaziz	143	Samsun	81
Erzurum	89	Sivas	78
Eskişehir	85	Trabzon	59
Giresun	121	Zonguldak	92

Kaynak: Başvekalet Merkez İstatistik Müdüriyet-i Umûmîsi: *İhsaî Yıllık*, 1. c., İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 172.

ci geçim sepetinin fiyatı Trabzon'da 59 kuruş iken Mersin'de 187 kuruşa kadar çıkıyordu (Tablo: XIV). Savaş yıllarında piyasanın şeffaflıktan yoksun oluşu, taşımacılığın büyük ölçüde aksaması, yerel piyasalar arasında yeterince iletişim kurulamaması, söylentilerin taşraya değişik biçimlerde yansımaları ve fiyat denetiminin vilayetlerde farklı etkinlikte gerçekleştirilişi yöreler arası fiyat farklılıklarını daha da belirginleştirdi. Mart 1918'de şekerin okkası İstanbul'da 100-110 kuruş iken Kayseri'de 200-220 kuruşa satıldı; gazyagının tenekesi İstanbul'da 7,5-8 liraya verilirken, Ankara'da 18 liradan alıcı buldu.¹⁹ Kaotik bir piyasa savaş sonuna kadar devam etti. Kâr hırsı her türlü yurtseverlik duygularına üstün geldi. İstifçi, karaborsacı, savaş zengini, muhtekir, her ne ad ile anılırsa anılsın Osmanlı toplumunun yüzyıllardır görmediği yeni bir toplumsal katman doğuyordu.

Tüketici Geçinme Endeksi

Cihan Harbi yıllarında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi artan hayat pahalılığı karşısında memurunun satın alma gücünü korumak amacıyla bir ek ödenek uygulamasına gitti. İstanbul kenti perakende fiyatları sürekli izlendi; aşırı fiyat artışlarının bu kuruluştaki çalışanlar üzerindeki olumsuz etkisi ek ödeneklerle bir ölçüde giderildi. Savaş yıllarında fiyat hareketlerinin saptanabilmesi için en güvenilir kaynak bu güne kadar Düyûn-ı Umûmiyye verileri oldu. Bunlar Türkiye tarihinin ilk geçinme endeksleriydi. Cumhu-

Tablo: XV - Temel tüketim maddeleri fiyatlarının savaşın son iki yılında gelişimi (okka / kuruş)

	Temmuz 1914	Ocak 1917	Eylül 1917	Ocak 1918	Eylül 1918
Şeker	3	62	150	140	250
Kahve	12	160	450	1000	600
Pirinç	3	35	90	95	90
Makarna	3	42	90	110	95
Patates	1	8	20	36	27
Fasulye	4	19	55	65	65
Soğan	0,5	6	11	16	16
Zeytinyağı	8	45	140	200	180
Tuz	1,5	2,5	2,5	2,5	5,5
Süt	2	9	19	40	45
Kaşarpeyniri	12	55	130	250	280
Koyun eti	7	28	65	130	120
Sade yağ	20	100	210	260	400
Yumurta	0,5	1,5	2,5	7,25	4,25
Sabun	7	32	75	140	140
Gazyağı	1,5	50	110	125	160
Odun kömürü	0,5	2,75	5,5	10	13
Odun	45	150	320	380	540

Kaynak: Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven; Yale University Press, 1930, s. 147-148.

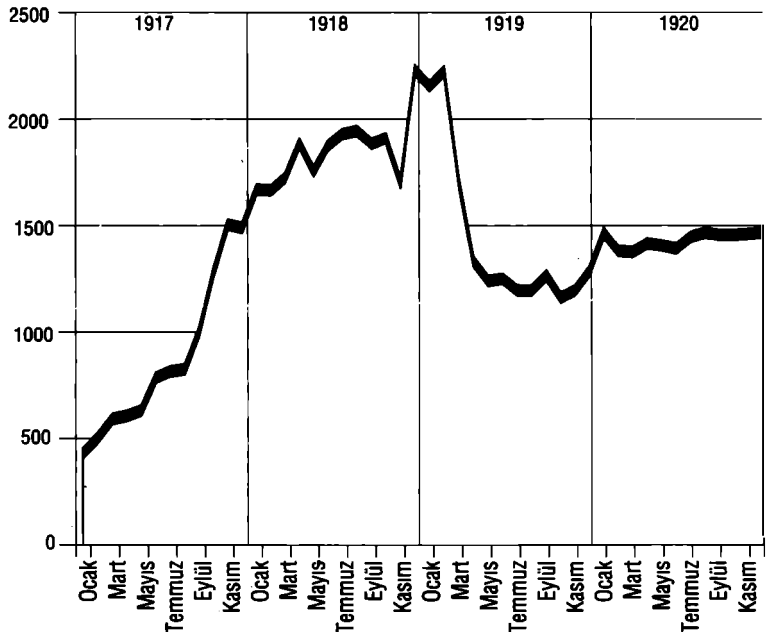
riyet'in ilk yıllarında da İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası bu verilerden yararlanarak hesaplamalara gitti.

Düÿûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne göre, geçim endeksinin oluşturulmasında kullanılabilecek bazı temel tüketim maddelerinin savaş öncesi (Temmuz 1914) ve savaşın son iki yılında perakende fiyatları Düÿûn-ı Umûmiyye tarafından düzenlenmişti (Tablo: XV). Bu kayıtlara göre, geçim endeksinde yer alan temel tüketim maddelerinin fiyatları, yukarıda belirtildiği gibi 1916 - 1917 arasında dört kat arttı. 1914 Temmuz ayı taban olarak alındığında tüketici geçim endeksi 1917 Ocak ayında 405 puana, 1918 Ocak ayında 1945'e ve Aralık 1918'de 2205'e yükseldi. 1916, 1917 ve 1918 yılları artış ortalamaları sırasıyla 280 puan, 839 puan ve 1790 puandı. Temel tüketim maddelerinin perakende fiyatlarından derlenen İstanbul geçim endeksinin Ocak 1917 ertesindeki aylık gelişimi Tablo XVI ve Grafik III'te gösterilmiştir.

Tablo: XVI - GrafikIV - İstanbul tüketici geçinme endeksinin Ocak 1917 ertesi gelişimi (Temmuz 1914 = 100)

	1917	1918	1919	1920
Ocak	405	1645	2130	1440
Şubat	475	1640	2200	1355
Mart	565	1700	1680	1350
Nisan	580	1860	1305	1390
Mayıs	605	1730	1215	1380
Haziran	760	1850	1225	1365
Temmuz	790	1905	1170	1420
Ağustos	800	1920	1170	1440
Eylül	975	1860	1240	1430
Ekim	1255	1885	1135	1430
Kasım	1480	1675	1170	1435
Aralık	1465	2205	1260	1440

Kaynak: Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven; Yale University Press, 1930, s. 147-148.

Osmanlı toplumu ilk kez bu derinlikte fiyat hareketleriyle karşı karşıya geliyordu. Değerli maden esasına dayalı para politikaları fiyatlarda bariz hareketleri engelliyor ve piyasaya fiyat istikrarı sağlıyordu. Oysa Cihan Harbi'nde durum farklıydı. Savaşın finansmanı kağıt para ile gerçekleştiriliyordu. Karşılık gösterilen Alman hazine bonoları arzın sınırlı olduğu, talebin sürekli körüklendiği bir ortamda anlamını yitiriyordu. Enflasyon, o günkü deyişle "galâ-i es'âr" kaçınılmaz olmuştu. Dünya tarihinin ilk derin enflasyonunu Osmanlı Devleti yaşıyordu. Savaş sonrası Almanya'nın hiperenflasyonu Osmanlı'yı fersah fersah geride bırakmıştı da, enflasyonu ilk keşfeden Osmanlı olmuştu.

Bu denli yüksek bir enflasyon karşısında Babiâli çaresizdi. Para pul olmuş, piyasada fiyat göstergesi diye bir şey kalmamıştı. Kimse cebindeki kağıdın, evrak-ı nakdiyyenin satın alma gücünden emin olamıyordu. Tüccar malda kalmayı tercih ediyor, kendi arasında spekülâtif alım-satımında bulunuyordu. Fiyat artışlarından doğal olarak en çok sabit gelirli kesimler etkilenmişti. Memur, asker ve emeklilerin eline geçen paranın satınalma gücü günden güne düşmüş, yaşam koşulları toplumun bu katmanları için giderek güçleşmişti. İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli temel tüketim maddelerinden oluşan sepetin 1914 Temmuz ve 1918 Eylül ayları maliyetleri Tablo XVII'de verilmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi derlediği geçinme endeksinde memurun kendi konutunda oturduğunu varsaymış, aylık masraf tutarında konut kiralalarına yer vermemişti. Oysa, savaş yıllarında İstanbulda kiralar alabildiğine yükselmişti. Sınır boylarından akın eden on binlerce göçmen İstanbul'da konut sıkıntısına neden oldu. Birkaç ay içerisinde ev kiralalarının iki katına çıktığı görüldü; ev sahibi yıllık kontrat imzalamaktan kaçınır oldu. Babiâli ev kiralaları sorununa ilk kez 1918 baharında eğildi. 8 Nisan 1918'de kira artışlarını sınırlayan bir yasa çıkardı. Yasada, kiralaların 1 Mart 1916'da ödenen miktarın ancak yüzde 50'si oranında yükseltilebileceği, yürürlükteki tüm kira kontratlarının savaşın bitiminden altı ay sonrasına kadar geçerli olacağı, sözleşmenin sonuna değin yasal mercilerin kiracı çıkarmayla ilgili davalara bakmayacağı belirtiliyordu.²⁰ Ev sahibi bu mevzuattan doğal olarak hoşnut kalmadı. Mart 1916 kiralaları, konut vergisi, artan sigorta ve bakım masraflarını bile karşılamıyordu. Bu nedenle ev sahibi bir yolunu bulup eski kiracısını çıkarıyor, yerine yasal mercilere baş-

Tablo: XVII - İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli tüketim maddelerinden oluşan sepetin Temmuz 1914 ve Eylül 1918 maliyetleri (kuruş)

	Temmuz 1914		Eylül 1918		Artış endeksi
	1 okka	Tutar	1 okka	Tutar	
Ekmek, 16 okka	1,875	30	2,50	40	133,33
Şeker, 1 okka	3	3	250	250	8333,33
Kahve, 100 dirhem	12	3	600	150	5000
Pirinç, 2 okka	3	6	90	180	3000
Makarna, 2 okka	3	6	95	190	3166,66
Patates, 6 okka	1	6	27	182	3033,33
Fasulye - nohut, 4 okka	4	16	65	260	1625
Soğan, 2 okka	0,50	1	16	32	3200
Zeytinyağı, 0,5 okka	8	4	180	90	2250
Tuz, 0,5 okka	1,50	0,75	5,50	2,25	300
Süt, 8 okka	2	16	45	360	2250
Kaşar peyniri, 1 okka	12	12	280	280	2333,33
Koyun eti, 4 okka	7	28	120	480	1714,29
Sadeyağ, 1 okka	10	10	400	400	4000
Yumurta, 16 adet	0,50	8	4,25	68	850
Toplam		149,75		2964,25	1979,47
Sabun, 166 dirhem	7	2,75	140	55	2000
Gazyağı, 1 okka	1,50	1,50	160	160	10666,66
Odun kömürü, 10 okka	0,50	5	13	130	2600
Odun, 0,25 çeki	45	11,25	540	135	1200
Elbise	50	50	900	900	1800
Ayakkabı	15	15	250	250	1666,66
Genel Toplam		235,25		4594,25	1952,92

Kaynak: 1914 için bkz: *İhsai Yıllık*, Birinci Cilt 1928, T.C. Başvekalet Merkez İstatistik Müdüriyet-i Umûmiyyesi, İstanbul; Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 167; 1918 yılı Ahmet Emin, *Turkey in the World War* New Haven; Yale University Press, 1930, s. 147-148'deki verilerden derlenmiştir. Aslında tüm bu veriler Düyûn-ı Umûmiyye kaynaklıdır.

vurmayacak ve ödemedede güçlük çıkarmayacak kiracı bulmaya çalışıyordu.

Men-i İhtikâr Hey'eti

İttihadçı hükûmetin iâşe sorununun üstesinden gelememesi-
nin temel nedenlerinden biri spekülatif girişimlerle nasıl mûca-

dele edileceğini bilememesi idi. Artık babadan kalma narh yöntemlerinin sonuç vermediği her gün daha net anlaşıyordu. Savaş ortamında ticaret tatlı bir kazanç kapısı oluşturmuştu. Savaş koşullarında istifçiliğin ve karaborsanın önu bir türlü alınamıyordu. Babiâli'nin birçok mala narh koymasına karşın, karaborsa alıp yürümüş, kıtlığı çekilen her türlü mal el altından sağlanır olmuştu. Babiâli ilk anlık şaşkınlığı üstünden attıktan sonra kökten önlemler almaksızın hayat pahalılığının önlenemeyeceğini gördü. Tek çözüm etkin mücadele idi. Mayıs 1917 sonlarına doğru spekülasyon ve istifçilikle resmen mücadeleye girişiliyordu.

İstanbul Polis Genel Müdürlüğü ilk iş olarak Çakmakçılar'da Abud Efendi Hanı'nı bastı. Spekülatif girişimlerde bulunan, o günün deyimiyle "hava oyunu oynayan", iki yüzün üzerinde tüccarı tutuklayarak Ceza Kanunu'nun 239'uncu maddesi gereğince yargı önünü çıkarıdı.²¹ *Sabah* gazetesinin verilerine göre, bu handa iki gün içerisinde, sodanın kilosu 28 kuruştan 52 kuruşa, mumunki 44'den 70 kuruşa, limon tozununki 150'den 320 kuruşa yükselmişti. Kibritin sandığı 14 liradan, 22 liraya, kininin kilosu 6 liradan 14 liraya, asit borik 90'dan 150 kuruşa, eczalı pamuk 50'den 100 kuruşa, nışadır 40 kuruştan 100 kuruşa çıkmıştı. Abud Han baskınının ardından, spekülasyonla mücadeleyi yürütmek üzere, Sadrazam ve Dâhiliyye Nâzırı Tal'at Paşa'nın başkanlığında, Meb'ûsân Meclisi Reis Vekili Hüseyin Cahid Bey, Dâhiliyye Nezâreti Hukuk Müşaviri Osman Bey ve İttihad ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyelerinden Doktor Nâzım ve Resuhi beylerden oluşan Men-i İhtikâr Hey'eti kuruluyordu.²²

Yayınladığı beyannamesinde Hey'et, üretimde düşüş, ulaşım güçlükleri, ücret artışları gibi nedenlerle ortaya çıkan fiyat artışlarını doğal karşılamakta olduğunu, ancak ülkede birtakım "insafsız muhtekirler" in istifçiliğe giderek yapay fiyat artışlarına yol açtıklarını, bunun sonucu tek bir günde bile mal fiyatlarında birkaç kez fiyat yükselişi ortaya çıktığını vurguluyordu.²³ Bu gelişmelerin "şekâvet"ten, eşkiyalıktan, haydutluktan farksız olduğunu belirten Hey'et, savaş öncesi 1 liraya satılan potinin 1917 Mayısında 9 liraya, 60 paraya satılan basmanın 30 kuruşa, 4 kuruşa pazarlanan patiskanın 65 kuruşa fırladığını kaydediyor, savaş sırasında kişisel çıkar uğruna mal fiyatlarını bu ölçüde yükseltmenin "vatanı hiyanet"ten başka birşey olmadığını kaydediyordu. Nitekim, Hey'et'e göre, bu "vicdansızları" artık ezmek gerektiğine inanan

hükûmet "İhtikârın men'i hakkında kanun-ı muvakkatı" yayınlayarak bu doğrultuda gerekli önlemleri almıştı.²⁴

Kanun-ı muvakkat'ta, savaşın neden olduğu olağanüstü durumdan yararlanılarak mal istif edilmesi, "serbest bir arz ve talep" ile belirecek fiyatların aşırı kâr amacıyla yükseltilmesi spekülasyon ya da o günkü adıyla ihtikâr addediliyordu. Spekülatif işlemlerden doğacak suçlara sivil yargı mercilerinde bakılmayacağını, doğrudan idare-i örfiyyeye, sıkı yönetim mahkemelerine götürüleceğini öngören mevzuat, Ticaret Kanunu'nu geçici olarak yürürlükten kaldırıyor, spekülasyon ve istifçilik yapanın malına el konacağını, ayrıca, 3 aydan 3 yıla kadar hapis ve 100 liradan 5000 liraya kadar para cezasına çarptırılacağını belirtiyordu. Kanun-ı muvakkat toptan ve perakende satış miktarlarını saptıyor, toptancı tüccar için satış yeri gösteriyordu. Böylece, belirlenmiş yerler dışında toptan mal satışı yasaklanmış oluyordu. Tüccarın elindeki malı saklayabileceği ardiyeler saptanıyor, belirli bir süre içerisinde bu ardiyelere depo edilmeyen mallara, Men-i İhtikâr Hey'eti'nin denetiminden kaçırıldığı gerekçesiyle, el konuluyordu.

Öte yandan, elinde Men-i İhtikâr Hey'eti tarafından listesi ilân olunan malları bulunduran, ya da bu malları başkası adına saklayan kişi, malın miktar ve türünü Hey'et'e bildirmekle yükümlüydü. Kanun-ı muvakkata göre, tüccar ya da esnaf, malını satın aldığı zaman hangi fiyattan satmaya başlamışsa, malı sonradan aynı fiyata elde etmek mümkün olmasa bile, elindeki mal tükeninceye kadar belirttiği o ilk fiyat üzerinden satmak zorundaydı. Men-i İhtikâr Hey'eti, faaliyete geçer geçmez ilk iş olarak dükkân ceme kanlarında teşhir edilen ya da içeride bulunan malların tümü için etiket konması yükümlülüğünü getirmişti. Ayrıca, tüccar ve esnaftan elinde patiska ve benzeri, kaşmir, çuha, şayak ve diğer yünlü kumaş türü, kadın, erkek, çocuk ayakkabısı, kösele ve deri bulunduranın, bu malların miktarlarını, kimden ve ne zaman satın aldığını, kendisine mâl oluş ve satış fiyatlarını, en geç 12 güne kadar Hey'et'e bildirecekti. Nihayet, Hey'et'in beyannamesinde yer alan malların İstanbul dışına çıkarılması yasaklanmıştı.²⁵

Spekülatör neye uğradığını şaşırılmıştı. Sinmekten başka çaresi yoktu. Bir yandan İlaş Hey'eti diğer yandan Men-i İhtikâr Hey'eti fırtına gibi esiyordu. Ancak, her iki hey'etin iştigal alanları mevzuatta yeterince açıklığa kavuşturulmamıştı. Zaman zaman hey'etler çelişik durumlar yaratabiliyorlardı. Bu nedenle her iki hey'et Sad-

razam Tal'at Paşa'nın başkanlığında ortak bir toplantı yaparak görüş bölüşümüne gitmiş, Men-i İhtikâr Hey'eti'nin İaşe Hey'eti'nin uğraş alanı dışında kalan temel tüketim maddeleriyle ilgilenmesi uygun görülmüştü. Bundan böyle İaşe Hey'eti şeker, gaz, sabun, soda ve yiyecek maddelerine narh koyacak, Men-i İhtikâr Hey'eti ise kahve ve çay dâhil olmak üzere diğer malların fiyatlarını saptayacaktı.²⁶ Savaş bundan böyle cephelerle de sınırlı kalmıyordu. Bilfiil İstanbul'da spekülasyona karşı savaş veriliyordu.

Men-i İhtikâr Hey'eti'nin tüccar arasında en çok huzursuzluk yaratan kararı halk arasında "zincirleme usulü" diye anılan ticarî işleme karşı açtığı savaştı. Zincirleme usulünde mal, toptancı tüccardan doğrudan doğruya perakendeci esnafa devredilmiyor, "hava oyunu oynayan" spekülatörler arasında elden ele dolaşarak sürekli değer kazanıyordu. Sermayesi olan tüccar piyasadan malı toplayarak mal kıtlığı yaratıyor, ardından malı azar azar yüksek fiyatla piyasaya sürüyordu. Men-i İhtikâr Komisyonu'nun yaptığı bir tahkikât sonucunda, Samuel Teyano ve Bayramzade İsmail Hakkı adlarında iki tüccarın piyasadan 100.000 kadar kösele deriyi 29.000 lira ödeyerek topladıkları, bu malı parça parça sürerek yüzde 80 dolayında kazanç elde ettikleri ortaya çıkmıştı.²⁷

"Zincirleme usulü"ne karşı mücadele bir filmin geri sarılması gibi ilginç bir görünüm kazanıyordu. Hey'et'in kararı piyasadaki malların ilk sahiplerine devrini öngörüyordu. Böylece elinde mal bulunduran onu aldığı tüccara iade edecekti. İade işleminin nereye varacağı bilinemiyordu. Tüccar malını aldığı fiyattan bir önceki tüccara devredecekti. Tâ ki üreticiden malı alana ulaşıncaya kadar. Zincirleme usulünün ters işletilmesi için on gün tanındı. Bu süre sonunda elinde birkaç elden geçmiş mal bulunduran tüccarın ya da esnafın önce askerliğinin teciline dair belgesi iptal edilerek askere alınacağı, ardından yasada gösterilen cezaya çarptırılacağı ilân edildi.²⁸ Men-i İhtikâr Hey'eti'nin zincirleme usulü ile ilgili bildirisi kısa sürede İstanbul tüccarı arasında panik yarattı: Ticaret Odası'nda on sekiz kişilik bir murahhas hey'et seçilerek "tüccar ve ahâlinin hukukunu muhafaza" kararı aldı.²⁹ Murahhas Hey'et zincirleme usulü üzerine bir lâyiha hazırladı; bu belge İstanbul Ticaret Odası Hey'eti'nce benimsenerek Men-i İhtikâr Hey'eti'ne sunuldu.

Lâyihada zincirleme usulünün geriye işletilmesinin birçok güçlüğü yol açacağı belirtiliyor, üzerinde spekülasyon yapılmış malla-

rın ilk sahiplerine kadar iadesi yerine bu tür mallara azamî fiyat diğer bir deyişle narh konması öneriliyordu. Men-i İhtikâr Hey'eti Ticaret Odası'nın önerisini geri çevirdi; gerekçe olarak bu tür bir uygulamanın o güne değin büyük tüccarın spekülâtif girişimlerine göz yummak olacağını, buna karşılık satılık malın son sahibi olan küçük esnafı cezalandırmak anlamına geleceğini belirtti.³⁰ Hey'et'in direktmesi üzerine mallar ilk sahiplerine dönmeye başladı. Örnek vermek gerekirse, dört tüccar silsilesinden geçerek gerçekleştirilen bir zincirleme usulü işleminin geri işletilmesi sonucunda 1900 liralık deri 600 liraya ilk sahibine ulaştı.³¹ Men-i İhtikâr Hey'eti, yayınladığı ikinci bir beyannamede zincirleme usulünün geri işletilmesini kolaylaştıracak bazı önerilerde bulundu. Bundan böyle malın son sahibi, satın aldığı kimseye başvurarak malı aldığı ve kendisine sattığı fiyat arasındaki farkı isteyebilecekti. Satıcı isterse malın bedelini vererek malı geri alacak, ya da kendisine yüzde iki kâr alıkoyduktan sonra fiyat farkını ödeyerek malı sattığı kimsede bırakacaktı. Bu işlem geriye doğru her aşama için yinelenecekti.³² Ancak, yüzde ikilerin birçok yol-suzluğa yol açtığı görülerek bu uygulamaya bir süre sonra son verildi,³³ karar geriye işletilerek daha önce ödenen yüzde ikilerin iade edilmesi kararlaştırıldı.³⁴

Men-i İhtikâr Hey'eti'nin zincirleme usulüne karşı verdiği mücadele pek başarılı olmamıştı. Tüccar bir yolunu bulup devreden çıkmış, ancak birkaç gayr-ı müslim Hey'et'in gazabına uğramıştı. Hey'et, sonunda Ticaret Odası'nın önerisini benimseyerek narha başvurmuş, Nestlé sütünden ayakkabı tamiratına kadar ticarî yaşamın hemen her alanına azamî fiyat saptamıştı. İlk narh kibrite geldi; onu fes ve kahve izledi. Ardından limon tozu, mum, ecza, kalay ve çakmak taşı narha tâbi tutuldu. Kahvenin okkası toptan 100, perakende 110 kuruş olarak saptandı. Bu arada kahve narhının denetimi için kahvesi bulunan tüccar ve esnafın bir hafta içerisinde elindeki kahve miktarını Hey'et'e bildirmesi istendi.³⁵ Kibrit için de aynı yöntem uygulandı: Kibrit satış vesikası alan esnaftan, Hey'et'ce dağıtılan "Üç kutu kibrit kırk para" yazılı levhayı dükkanının görünür bir yerine asması, aksine davrananların Divan-ı Harb'e verileceği ilân olundu.³⁶ 13 Haziran günü kahve ve kibrit bildirim süresi sona ermiş, Men-i İhtikâr Hey'eti yayınladığı bir bildiride gizli kahve ve kibrit bulunduranları ihbar edenlere ödül olarak ortaya çıkar-dıkları malların tümünün verileceği ilân edilmişti.³⁷

Bu arada Hey'et, ecza tüccarlarının satacakları malların fiyatlarını gösterir bir tarife hazırladı. Ecza depolarına dağıtarak isteği üzerine müşteriye gösterilmesini zorunlu kıldı. Eczacıların reçete bedelleri yine Hey'et'in hazırladığı bir tarifeyle saptandı.³⁸ Hey'et, basma, patiska, salaşpur, mermerşahi gibi malları ayrı ayrı narha tâbi tuttu; basma ve patiska için vesika çıkardı.³⁹ Bu vesikalar için ekmek vesikaları esas alınmıştı. Puldan bir parça büyük ve üzerinde "Men-i İhtikâr Basma Vesikası" yazılı bu belgeler satış sonrası dükkan sahiplerince saklanacak ve müfettişler tarafından istendiğinde gösterilecekti.⁴⁰ Men-i İhtikâr Hey'eti'nin kararına göre, savaş öncesi Avrupa'dan ithâl edilmiş, konserve ve benzeri yiyecek maddesi, kristal ve çinko tabak vb. ev eşyası, lavanta, ziynet eşyası gibi mallar savaş öncesi fiyatının ancak iki katına satılabilecekti.⁴¹

Men-i İhtikâr Hey'eti yayınladığı bir başka genelgede kösele, deri ve çivi fiyatlarının düşürüldüğüne dikkat çekilerek, kunduracı ve eskicilere ihtarda bulunuluyor, haklarında şikayet vâki' olur ve bu şikayetin haklı olduğu ortaya çıkarsa şiddetle cezalandırılacakları belirtiliyordu. Bu arada Hey'et, halkın ayakkabı ihtiyacını giderecek önlemler aldı; esnafa "harb kunduraları" adıyla dayanıklı ayakkabı yaptırmayı kararlaştırdı. İtibâr-ı Millî Bankası, Hey'et'in ucuz fiyatla deri sağlamasını kolaylaştırmak amacıyla 150.000 Osmanlı lirası tutarında kredi açtı. Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye İdaresi deri, palamut ve benzeri bazı ham maddelerin sağlanmasında yardımcı olmayı üstlendi. Nitekim Harbiyye Nezâreti deri alımı için Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Reisi İsmail Hakkı Paşa'yı görevlendirdi. Harb kunduralarının 150 kuruşa piyasaya sürülmesi uygun görüldü.⁴²

Men-i İhtikâr Hey'eti'nin uyguladığı narhta mallar en ince ayrıntılarına kadar ayrı ayrı yer almıştı. Örneğin, Avrupa derilerine konan narh, listede 45 kalemde gösterilmişti.⁴³ Hey'et, bu tür ayrıntılarla da yetinmeyip iş yerlerine bile, adı zikredilerek, ayrı ayrı narh uygulama gereği duymuştu: 15 Haziran tarihli bildirisinde Beyoğlu'nda Tokatlıyan Gazinosu'nda şekerli çikolata tozunun kilosu 80 kuruş üzerinden satılacağı belirtilmişti. 18 Haziran tarihli bir başka bildiride Avrupa'dan gelen bonbon ve çikolatayı narhtan fazlaya satan tüccarın itirazı hiçbir şekilde dinlenmeyip tevkif edileceği kaydediliyordu. Yine aynı gün Nestlé süt bulunduran bazı dükkanların aşırı fiyat talebiyle süt satmaktan

kaçındıkları hatırlatılıyor, elinde süt bulunduranların üç güne kadar Hey'et'e başvurarak vesika almaları ve halka süt satınalrı ihtar ediliyordu.⁴⁴

Harb Kazançları Vergisi

Spekülasyonla mücadelenin odak noktası İstanbul'du. Payitaht nüfus yoğunluğu nedeniyle spekülasyona elverişli bir ortam oluşturmıştı. Özellikle dış piyasalara bağımlı olan İstanbul, tüccarın eline bakıyordu. Oysa Osmanlı'nın denizden ablukası, dış bağlantıların kesilmesine ve mal kıtlığına neden olmuştu. Bu nedenle spekülasyonla mücadele İstanbul'dan yürütülüyordu. Bu tatlı kazanç kapısının kapandığını gören spekülâtör tüccar, bir süre sonra İstanbul dışına çıkararak denetimden kurtulmayı denedi. Faaliyet alanını genişletti; taşraya yöneldi. Spekülasyonla mücadeleyi İstanbul'la sınırlamak soruna çözüm getirmiyordu. Bunu fark eden Babiâli bundan böyle dış ülkelerden gelen kaçak mallarla mücadeleyi taşraya kaydırды. Diğer vilayetlerde de spekülasyonla mücadeleye girişildi. İstanbul dışına narh konan malların çıkarılmasını yasaklamasına karşın karadan ve denizden erzak kaçakçılığının önü alınamıyordu. Nitekim taşra ve İstanbul piyasalarında fiyat farkları alabildiğine yükselmişti. Osmanlı vilayetleri arasında sanki Çin Seddi vardı. *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, Kastamonu ile Bolu ya da Konya ile Nevşehir piyasalarının fiyat farklarının normal zamanlarda neredeyse İstanbul ile New York arasındaki fiyat farkları düzeyine yükseldiğini kaydediyordu.⁴⁵ Bu yörelerde genellikle belediye meclisleri temel tüketim maddelerine narh koymuş ya da satış mağazaları açmıştı. Ancak, spekülasyonun kaynağını yanlış yerde arayan ve esnafı hapse atarak ya da sürgüne göndererek çözüm bulduğunu sanan taşra belediyesi yüksek oranlı enflasyonu önleyememişti.⁴⁶ Olan halka oluyordu; mal her geçen gün kıtlaşıyor, parası olsa dahi satın alacak mal bulamıyordu. Öte yandan spekülâtif girişimler Anadolu ticaretine yapay bir canlılık getirmişti. "Bir lokma bir hırka" zihniyetinin pabucu dama atılmış, kaçanç hırsı tüccarın gözünü bürümüşü. "Ey Türk! Zengin ol!" avazlerinin gazetelerde yer aldığı bir evrede Anadolu tüccarının başka bir seçeneği yoktu.

Spekülasyonla mücadele İttihadcılarının temel çelişkisini oluşturmuştu. İttihad ve Terakki yaslanabileceği bir "orta sınıf" özlemiyile "milli iktisad"a ortam hazırlamış, sermaye birikimini özendir-

mişti. Ancak savaşla birlikte belirginleşen gelir bölüşümündeki çarpıklık tüm dengeleri alt üst etmiş, Osmanlı'nın bekası cephe-
den çok cephe gerisindeki gelişmelerin tehdidine maruz kalmış-
tı. Savaş ortamında piyasa göstergeleriyle spekülasyonla mücadele
edilemeyeceği ergeç anlaşılmış, "iktisat dışı" yaptırımlara baş-
vurulmuştu. Ancak İttihad ve Terakki'nin enflasyonla mücadele
girişimi iktidarın yapısıyla çatışmış, spekülasyonla mücadele tüke-
ticiye en yakın halkanın, mahalle bakkalı ve küçük esnafın peşine
düşülmesiyle sonuçlanmıştı. Konya'da "mercimek kıyyesinin nar-
hı 6 kuruş iken 8 kuruşa satan Konya'nın Eksene Mahallesi'nden
Bakkal Memiş bin Hasan'ın bir hafta, ve sade yağı kıyyesinin nar-
hı 35 iken 41 kuruşa satan Yunusoğlu Mahallesi'nden bakkal Ha-
san Efendi bin İbrahim ve şeriki Trabzonlu Ademoğlu Musta-
fa'nın on beşer gün, ve kuru üzümün kıyyesinin narhı 8 kuruş ol-
duğu hâlde 10 kuruşa satan Konya'nın Pörçekli Mahallesi'nden
Sultan Hanlı Bakkal Hacı Halil bin Mahmud bir hafta, ve yumur-
tanın üç adedinin narhı 1 kuruş iken iki buçuğunu bir kuruşa sa-
tan Beşreli Otelî müsteciri Bâb-ı Aksaray Mahallesi'nden Hacı İb-
rahimoğlu Aziz Efendi'nin on gün, ve bulgur kıyyesinin narhı 4
kuruş iken 5 kuruşa satan Zincirlikuyu Mahallesi'nden Mustafa-
oğlu Bekir'in bir hafta müddetle hapislerine Konya Merkez-i Bi-
dâyet Mahkemesi ceza daire-i âliyesince karar verilmişti."

Kısacası mahalle bakkalı, küçük esnaf İttihad ve Terakki'nin ga-
zabına uğramış, Cemiyet kendi bindiği dalı kesmeye başlamıştı.
Bu arada, "millî iktisad" gereği gayr-ı müslim tüccar sıkı denetime
tâbi tutulmuştu. Bir kısmı spekülasyon ve istifçilikle suçlandırıla-
rak para ve hapis cezasına çarptırılmıştı. Kaotik ortam, speküla-
yonla mücadeleye rağmen, çoğu kez İttihadcılara yakın çevrele-
rin kazancına kazanç katmıştı. Sermaye sahibi Müslüman-Türk
eşraf-tüccar birikimini sürdürmüştü; gayr-ı müslimlerin tasfiyesi so-
nucu piyasada etkinliğini artırarak fiyatları kolaylıkla güdümleye-
bilmişti. Men-i İhtikâr Hey'eti'nin ne denli başarılı olduğu kısa
süre sonra sorgulanır olmuştu. Hey'etin etkinliği bir anlamda İtti-
hadcı tüccar kesimin rakiplerinin tasfiyesi anlamına gelmişti. İkti-
dara yakın olan köşeyi dönmüş, uzak olan zılgıt yemişti. Nitekim
Men-i İhtikâr Hey'eti'nin faaliyette bulunduğu ilk altı ay içerisinde
fiyat artış hızı düşeceğine artış kaydetmişti. Ocak 1917'den Ha-
ziran 1917'ye kadar tüketici geçinme endeksi 405 puandan 670
puana yükselerek 265 puanlık bir artış gösterirken, Hey'et'in fa-

aliyete geçtiği Haziran ayından 1918 başına değin 670 puandan 1645 puana ulaşmış; 975 puanlık bir artış gözlenmişti.

Savaş ekonomisinin mantığı piyasa ekonomisiyle bağdaşmıyordu. Piyasada dengenin oluşması olanaksızdı. Fiyat artışları arzda ki daralmanın yanı sıra talepteki artıştan kaynaklanıyordu. Talep arzı körüklemiyor, tersine malı kıtlaştırıyordu. Zira savaş ortamında talep neredeyse sınırsızdı. Ordu piyasadan ne bulursa topluyor, Babîâli ordu giderlerini yeni tertip evrâk-ı nakdiyyelerle karşılıyordu. Ordu'nun temel ihtiyaçlarına gem vurulamayacağına göre tek çözüm sivil talebi sınırlamaktı. Öte yandan gelir bölüşümündeki çarpıklıklar köklü bir vergi politikasıyla giderilebilirdi. Bu amaçla İttihadcı iktidar, Men-i İhtikâr Hey'eti'nin yanı sıra, gelir bölüşümündeki çarpıklıkları giderici bir vergi politikasına da el attı: 1917 sonlarına doğru o sıralarda Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'da uygulamaya sokulan savaş kazançları vergileri örnek alınarak bir Harb Kazançları Vergisi Kanunu hazırlandı.⁴⁷ 37 maddelik bu yasa savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergilemeyi amaçlıyordu. Mükelleften alınacak beyanname ışığında, net kazançtan, savaş öncesi üç yılın ortalama kârı her savaş yılı için düşünülerek geriye kalanı Harb Kazançları Vergisi'ne tâbi tutulacaktı.⁴⁸

Aşarın yanı sıra savaş nedeniyle iâşe hissesi alınan çiftçi, kendi ürününü satan köylü, resmî dairelerde çalışan memur ve müstahdem, sabit gelirli çalışanlar, sermayesi olmaksızın emeğiyle geçimini sağlayanlar, sanatkârlar, dava vekilleri, tabib, mühendis, mimar, yayıncı, yazar, heykeltıraş, ressam, besteci, cerrah, ebe, dişçi, baytar gibi serbest meslek sahipleri, matbaacılar, taşocağı işletenler, aşar ve diğer rûsûm mültezimleri, içki imâlâtçıları, balıkçılar, içki, tütün ve enfiye bayileri, yıllık icar bedeli 3000 kuruşu geçmeyen değirmenleri işletenler, kıyıda ve demiryolu istasyonlarında bulunanlar dışında nüfusu 2000'den aşağı olan köy sakinleri, işgal bölgelerinden göç edenler ve savaş nedeniyle "memleketlerinden kaldırılanlar" Harb Kazançları Vergisi'nden muaf tutulacaklardı.

Bu vergiye hazırlık olarak 8 Nisan 1918 tarihli "Harç kazançları vergisinin temin-i tahsili için tedâbir-i evveliyeyi muhtevî kanun"la Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketler ile anonim şeklinde olan kooperatif ve sermayeleri paylara ayrılmış komandit şirketlerin 31 Aralık 1917, ya da daha sonra son

bulan ticarî yıllarına ait net gelirlerini dağıtacakları sırada, Harb Kazançları Vergisi için özel bir ihtiyat akçesi oluşturmaları şart koşulmuştu. 1917 yılında kurulan şirketler tahakkuk eden miktarın yarısını ödemekle yükümlüydüler. Hükûmet esas kanun çıkıncaya kadar ihtiyat akçesinin faizi şirket hesabına işlemek üzere nakden, ya da şirketçe tercih edildiği takdirde Osmanlı devlet eshamına tahvil ettikten sonra bir bankaya yatırılmasını isteyebilecekti. Bu kanun yürürlüğe girdikten sonra feshedilen şirketlerin teminat akçelerinin diğer borçlara önceliği vardı ve hükûmet ihtiyaten belirlenen miktarı tevkif edebilecekti. Kanunun hükümlerini yerine getirmeyen idare meclisi azası, müdür ve muhasebeci ile hesapları denetlemeye memur müfettiş sorumluluğu oranında bir haftadan bir yıla kadar hapis cezasına çarptırılacak ve karşılıksız kalan vergiyi müteselsil mesûliyet anlayışıyla ödemekle yükümlü olacaktı. Kanun, kapitûlayonlar kaldırıldığı için, Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan yabancı şirketler için de geçerliydi. Nihayet, yukarıda belirtilen şirketler dışında kalan şirketler ve harb kazançları vergisiyle mükellef olabilecek bireyler Maliye nâzırının uygun göreceği şekilde vergilendirileceklerdi.⁴⁹

Ancak, Harb Kazançları Vergisi tasarısı savaş yıllarında Meclis'ten geçmedi. İttihadcıların iktidardan düşmesi ertesinde İttihadcılara muhalif Hürriyet ve İ'tilaf çevresinin çabasıyla, bir ölçüde İttihadcı eşrafa karşı kullanılmak üzere, 1919 yılı sonunda, Ali Rıza Paşa hükûmetinin bir kararnamesiyle yürürlüğe konabildi. Bu vergi bir defaya mahsus olmak üzere, 1916, 1917 ve 1918 yıllarında elde edilen olağanüstü kazançlar, o günkü deyiimiyle "temettuât-ı fevkalâde" üzerine tarh olundu.⁵⁰

1914-1918 döneminde Osmanlı ekonomisi ilk kez topyekûn savaş olgusuyla karşı karşıya geldi. Tüm ülke kaynakları seferber edildi; savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açtı. Savaşla birlikte ülke ekonomisi dışarıya kapandı; kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kaldı; o güne değin dış ülkelerden getirtilen birçok mal Anadolu'dan sağlandı. 1914'e değin Babiâli her türlü fiyat artışı eğilimini "iktisat dışı" yöntemlerle bastırınayı başarmış, ciddi bir enflasyon sorunuyla karşılaşmamıştı. Durağan bir iktisadi yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin geleneksel gelir bölüşümü ve düşük nüfus artış hızı zaten enflasyonu olanaksız kılıyordu. Öte

yandan kıymetli maden esası üzerine kurulu para sistemi Babı-âli'nin para arzını dilediğince genişletmesini önlemişti. Böylece iktisadî yapının durağanlığı, donukluğu Osmanlı toplum düzeninin güvencesini oluşturmuştu. Savaş yıllarında İttihad ve Terakki başlangıçta piyasayı tümüyle denetlemekten kaçındı. Temel tüketim maddelerini karneye bağlayarak talebin giderilmesine çalıştı. Karaborsa ve istifçiliğin yaygınlaşması ve fiyatların alabildiğince yükselmesi üzerine narh uygulamasına geçildi. Devletin saptadığı fiyatların üzerinde satış yapanlar Divan-ı Harb-ı Örfî'ye verildi. Ancak "men-i ihtikar" ya da spekûlasyonla mücadele zor bir uğraştı. Büyük tüccarın spekûlatif girişimlerinin önünü kesmek hemen hemen olanaksızdı. Öte yandan bu tür önlemler alırken karşısında Ticaret Odası'nı buldu. Sonuçta gariban bakkal Men-i İhtikar Komisyonu'nun eline düştü. Harb kazançları vergisi ise bir türlü çıkarılamadı.

Savaş yıllarında İttihad ve Terakki'nin iâşe politikası istikrarlı bir gelişim gösteremedi. Karneden narha kadar değişik yöntemlere başvurulduysa da kent halkının beslenme sorununa kalıcı bir çözüm getirilemedi. Ülke etkin bir iâşe örgütünden mahrum kaldı. Buna rağmen savaş döneminde özellikle İstanbul gibi dışa bağımlı büyük ölçekli bir kentte ölümle sonuçlanan bir açlık baş göstermedi. Hükûmet düşük gelirli kendi memurunu gözettiler. Aşevleri sayesinde kent sekenesinin yaşamını idame ettirmesini sağladı. Osmanlı'da iâsecilik ilk kez bu boyutlarda sorun oluyordu. Devlet sosyal kaygılarla günlük yaşama etkin bir biçimde müdahale etme gereği duyuyordu. İâsecilik, İttihad ve Terakki'nin savaş döneminde zorunlu olarak uygulamaya soktuğu "devlet iktisadiyyatı"nın bir parçasını oluşturdu. 1914 ertesinde devlet iktisadî yaşamın hemen her alanında etkinliğini artırdı. Dış ticaret büyük ölçüde devlet eliyle yürütüldü. Kambiyo işlemleri devlet denetimine verildi. Meb'ûsân ve A'yân meclislerinin yanı sıra İktisadiyyat Meclisi ve İâşe Meclisi gibi danışma meclisleri kurularak ülkenin iktisadî gelişimi bu kuruluşlar aracılığıyla yönlendirilmek istendi. Savaşın son yılında kurulan İâşe Nezâreti ise savaş devletçiliğinin yürütme organı, Türkiye'nin ise ilk iktisad vekâletiydi.

Bölüm Sekiz

DEVLET VE İKTİSAT

İKTİSADİYYAT MECLİSİ'NDEN İAŞE NEZARETİ'NE

Cihan Harbi yıllarında kurulan hey'etler aslında yeni bir iktisat anlayışının habercisiydi. Uzun yıllar devleti iktisat dışı gören hâkim görüş savaş ortamında anlamını yitirmiş, “millî iktisad” görüşleri devlete iktisadî bir işlev yükler olmuştu. Nitekim, Men-i İhtikâr Hey'eti İttihadcılarının savaş yıllarında uygulamayı denedikleri devletçiliğin, ya da kendi deyişleriyle “devlet iktisadiyyatı” politikasıyla uyum içerisindeydi. Bu hey'etlere zamanla başka hey'etler de eklendi. Dış ticareti denetlemek amacıyla İhrâcât Hey'eti kuruldu. Yabancı ülkelerle ticarî ilişkiler büyük ölçüde devlet eliyle yürütüldü. Ayrıca serbest kur politikası bırakılarak kambiyo işlemleri Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'ndan geçti. Dış ticaretin yanı sıra iç ticarete de devlet hemen hemen her alana müdahale etti; Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye, Merkez ve Taşra İaşe Hey'etleri, İaşe Umûm Müdürlüğü, İaşe Meclisi gibi kuruluşlar aracılığıyla arz-talep ilişkilerini düzenlemeye koyuldu; karne, narh vb. yöntemlerle fiyatları güdümlmeyi denedi.

1916 yılının ilk aylarında ülkede iktisadî yapılanmaya çeki düzen vermek üzere yeni bir “iktisadî teşkilât” a gidilmesine karar verilmişti. Bu yeni teşkilât için bütçeye yedi bin lira kondu. Gündemde bir “İktisadiyyat Meclis-i Âlîsi” projesi vardı. Genel iktisat politikasını saptamak, geleceğe dönük kararlar almak, savaş ertesi politikaları belirlemek üzere üst düzeyde bir karar organına gerek duyuluyordu. Ayrıca vilayetlerde “umûr-ı iktisadiyye müdüriyet-i umûmiyyeleri”nin kurulması düşünülmüyordu. Vilayetler mıntikalara bölünerek her üç vilayette bir “umûr-ı iktisadiyye müdüriyet-i umûmiyyesi” bulundurulacaktı. Buralara atanacak genel müdürler mıntuka dâhilinde bulunan vilayetlerin tarım, ticaret, sanayi ve iktisadî alana giren her hususta denetimini üstlenecek ve doğrudan doğruya Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne tâbi bulunacaklardı.¹ Bu amaçla 13 Temmuz 1916 günü “Umûr-ı iktisadiyye müdüriyetleri nizamnâmesi” çıkarıldı. İlk ağızda merkezleri İz-

mir, Bursa ve Eskişehir olmak üzere üç iktisat müdüriyeti kuruldu. İzmir müdüriyeti Aydın vilayeti ile Menteşe müstakil livasından sorumluydu. Bursa müdüriyetinin faaliyet alanı Hüdavendigâr vilayeti ile Karesi müstakil livasıydı. Eskişehir müdüriyetine ise daha geniş bir alan düşüyordu. İzmit, Eskişehir ve Karahisar müstakil livalarıyla Konya ve Ankara merkez sancakları bu müdüriyetin kapsama alanına giriyordu. İktisad müdürleri Ticaret ve Ziraat Nâzırı tarafından tayin olunacaktı. Üç bin beş yüz kuruş aylık, demiryolu ve denizyollarında birinci sınıfta seyahat ve memuriyet merkezleri dışında geçirdikleri her gün için ayrıca altmış kuruş yevmiye alacaklardı. İktisad müdürleri yörelerinde bir tür genel müfettiş konumundaydılar. Yörede tarımın, sanayi'in, ticaretin gelişmesi, ithalatın düzenlenmesi, her türlü malın dolaşım ve dağıtımının düzene sokulması için incelemelerde bulunacaklar ve bu alanlarda mevcut üretim kapasitelerini saptayıp potansiyeli değerlendireceklerdi. İktisadî gelişme için her türlü şirket, cemiyet ve sendikanın kanunlar dairesinde kurulmasına aracılık edecekler, yardımda bulunacaklardı. İktisad müdürleri kapsadıkları coğrafyada yılda en az dört ay inceleme gezisinde bulunacaklar ve her üç ayda bir Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne gözlemlerini ve önerilerini bir raporla bildireceklerdi. Bu raporların bir örneğini memuriyet alanlarındaki valiler ve müstakil liva mutasarrıflarına vereceklerdi. İktisad müdüriyetlerinin yönetim merkezleri, "idarehaneleri" kentin ticaret erbabının yoğun olduğu mahallerde açılacaktı.²

Yayın organlarında "İktisadiyyat Meclis-i Âlisi," "İktisad Meclis-i Âlisi" gibi değişik şekillerde adlandırılan yüksek hey'et ise 1917 yılı başında İktisadiyyat Meclisi adı altında kuruldu.³ İstişarî nitelikteki bu Meclis belki de Türkiye'de ilk "planlama" girişimiydi. Cumhuriyet Türkiye'sinde 20'lerin sonunda gündeme gelen Âli İktisad Meclisi de benzer bir kaygının ürünüydü. Ticaret ve Ziraat Nâzırı'nın başkanlığında 24 üyeden oluşan İktisadiyyat Meclisi, ülkenin iktisadî gelişimi için gerekli yasa taslaklarını hazırlayacak, yasaların etkin kılınmasıyla ilgili önlemler önerecek, deniz ticaretini özendirici kararlar alacak, gümrük ve taşıt araçları tarifelerini saptayacaktı. Ayrıca, Meclis'in devletçe girişi olması yararlı olacak işletmeler konusunda ilgili daireleri uyarması bekleniyordu.⁴ İktisadiyyat Meclisi üyeleri, doğal üye ve atanmış üye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Doğal üyeliklerde nezâretin iktisadî sorunlarla ilgili

genel müdürleri bulunuyordu. Atanmış üyeler ise A'yân ve Meb'ûsân Meclisleri üyeleri, Darülfünûn muallimleri, ticaret odalarında başkanlık ve üyelik eden kişilerle iktisat alanında söz sahibi ve bilgisini kanıtlamış kimseler arasından Ticaret ve Ziraat Nâzırınca üç yıl süreyle atanacaktı. Bu üyeler, aynı zamanda devlet memuriyetinde iseler, bu görevlerini de sürdürebileceklerdi. Gündemini Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nin hazırlayacağı Meclis, Ticaret ve Ziraat Nâzırı'nın çağırısı üzerine toplanacaktı. Nâzırların tümünün İktisadiyyat Meclisi'ndeki görüşmelere katılma yetkisi bulunuyordu. Meclis, gerek gördüğünde, fikir ve görüşlerine başvurmak üzere uzman kişileri oturumlara çağırabilecekti. Bu arada, Ticaret ve Ziraat Nezâreti, vilayet iktisat müdürlerinden gelen raporları basarak Meclis üyelerine dağıtacak, bunlar üzerinde üyelerin görüşlerini alacaktı. Meclis üyeliği fahrî bir görev olacak, ancak, her üyeye huzur hakkı olarak bir lira verilecekti.

Umûr-ı İktisadiyye Nezâreti

İktisadiyyat Meclisi ilk kez 1 Ocak 1917 günü Ticaret ve Ziraat Nâzırı Ahmed Nesimi Bey'in başkanlığında toplandı.⁵ Doğal üye olarak Meclis'te Ticaret ve Ziraat Nezâreti Müsteşarı Mustafa Şeref, Ticaret Müdür-i Umûmîsi Münir, Ziraat Müdür-i Umûmîsi Nesib, Sanayi Müdür-i Umûmîsi Said, Nafia Nezâreti'nden Nafia Müdür-i Umûmîsi Süleyman Sırrı, Turuk u Maâbir Müdür-i Umûmîsi Selahaddin, Demiryolları Müdür-i Umûmîsi Mustafa, Hâriciyye Nezâreti'nden Umûr-ı İdare Müdür-i Umûmîsi Suat, Maliyye Nezâreti'nden Müsteşar Hasan Tahsin, Vâridât Müdür-i Umûmîsi Fâik Nûzhet, Rûsûmât Müdür-i Umûmîsi Sırrı beyler yer almıştı. Atanan üyeler arasından ise İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî üyesi, Darülfünûn İçtimaiyyat Müderrisi Ziya Gökalp, İttihad ve Terakki İstanbul Murahhası Kemal, Divan-ı Muhasebât Reisi Tevfik, Osmanlı Bankası Komiseri Hamid beyler bulunuyordu. İktisadî düşünce savaşıyla birlikte büyük dönüşüme uğramıştı. Liberal iktisat savaş ortamında anlamını yitirmiş, devlet her alanda etkin bir konum elde etmişti. İktisadiyyat Meclisi'nin varlığı doğal olarak devletçiliğe yönelişi simgeliyordu. Bu nedenle Meclis daha ilk oturumunda doktrin tartışmalarına çözüm getirmeyi amaçladı. Tartışılan temel sorun iktisadî yaşamda ne tür bir politika izleneceği, liberal bir iktisat politikasının geçerliliği ve müdahalecilikte benimsenecek ilkeler oldu. Meclis, oybirliğine yakın

bir çoğunlukla liberalizmi reddetti. Birçok ileri Batı ülkesinde olduğu gibi, "hayat-ı iktisadiyyede devlet tarafından müdahale olunması" ilke olarak kabul edildi. Bu savaş devletçiliğinin resmen tescili oluyordu.⁶

İktisadiyyat Meclisi ikinci kez 15 Ocak günü toplandı. Ülke savaş ortamında, üç beyazdan ilk ikisini, un ve pamuğu yerel olanaklarla kör topal karşılamıştı. Oysa üçüncü beyazda dışa bağımlılık sürüyordu. Osmanlı topraklarında şeker üretilmiyordu. Her ne kadar şeker pekmez ve benzeri ürünlerle kısmen ikame ediliyorsa da ülke ergeç şekerini kendi üretmeliydi. Meclis'in ileri dönük planlama girişiminde şeker baş köşeyi işgal etti. Nitekim Cumhuriyet yönetimi de ilk iş olarak şekere çözüm aramıştı. İktisadiyyat Meclisi şeker sorunu üzerine bir genel görüşme açtı; şeker sanayii'nin kurulmasını tartıştı.⁷ O sırada Avrupa basınında, iklim koşulları nedeniyle Osmanlı topraklarının pancar ekimine elverişli olmadığı türünde "uyarılar" yer almasına karşın, Meclis ülkede şeker fabrikaları açma kararı aldı. Bu karar basında da tartışıldı; olumlu karşılandı. *İktisadiyyat Mecmuası*, Meclis'in hazırladığı projenin her biri beş bin tondan aşağı şeker üretmek üzere ülkede kırk şeker fabrikasını içerdiğini kaydediyordu. Ülkenin şeker ihtiyacının büyük bir kısmı bu fabrikalardan temin edilecekti. Dergi, ülkede şeker üretimiyle "hârice gidecek" paranın ülkede kalacağını, ayrıca hayvan yemi olarak kullanılacak şeker pancarı posası elde edileceğini kaydediyordu. Ülkede nitelikli hayvan yemine büyük ihtiyaç vardı. Ayrıca üzüm ve meyva bulunmayan yerlerde ispirto üretimi için de kullanılabilirdi. Hayvan yeminin ıslahı doğal olarak gübre üretimini de artıracaktı.⁸

1917 Şubat ayında İktisadiyyat Meclisi şeker fabrikalarının kurulmasını özendirmek amacıyla bir yasa tasarısı hazırladı.⁹ Şeker fabrikası kuracak kişilere, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı'nda belirtilen imtiyaz ve muafiyetlerin ihdasının yanı sıra sübvansiyonda bulunulması kararlaştırıldı. Fabrikaların sermayelerinin hiç olmazsa yarısının "millî sermaye" olması öngörüldü.¹⁰ Ayrıca, şeker pancarı için taşımacılık tarifelerinde indirim sağlanması uygun bulundu. Şeker üretecek fabrikalar Anadolu'nun yüksek yaylalarında kurulacaktı. Fabrika civarında pancar ekiminin özendirilmesi için gerekli önlemler alınacak, fabrikatörler tarafından köylüye pancar ekimine mahsus olarak avans verilecekti. Ticaret

ve Ziraat Nezâreti ayrıca, üreticiye tohum ve tarımsal araç-gereç dağıtacak, pancar ekimini ve toplanmasını köylüye öğretecek yabancı uzmanlar getirecekti.

İktisadiyyat Meclisi'nin kuruluşu iktisadî devletçilik alanında atılmış önemli bir adımdı. Ancak, istişarî nitelikte bir meclisle yetinmek soruna çözüm getirmiyordu. Bilfiil icraatı yürütecek bir nezârete ihtiyaç vardı. 1917 sonlarına doğru İttihadçı yönetim devletin giderek iktisadî bir işlev üstlenmesini sağlayacak bir nezâret tasarısı üzerinde çalışmaya başladı.¹¹ Aslında fikir Men'-i İhtikâr kararnamesi üzerinde çalışan encümünde doğdu. Bu kararname ile ilgili mazbatasını hazırlarken encümen kanunun ismini değiştirmiş "Umûr-ı İktisadiyye" Kanunu diye adlandırmıştı. Bu kanun lâiyhası yedi fasıldan oluşuyordu: 1. Vazife ve teşkilât; 2. Havâic-i zaruriyye ve mevadd-ı gıdaiyyenin temin, tedârik ve tevzi'i; 3. Vesait-i nakliyye; 4. Tevsi' ve tezyid-i istihşâlât; 5. Men'-i ihtikâr; 6. İthalat ve ihracat; ve 7. Mûcâzât. Ayrıca "mevadd-ı müteferrika" başlığını taşıyan bir son bölüm vardı.

Encümen iâşe ve temel ihtiyaç maddelerinin, o günkü deyişle "havâic-i zaruriyye"nin hükûmetin değişik birimlerince üstlenilmesini yanlış buluyor ve tüm bu çabaların ortak bir çatı altında, bağımsız bir nezâretin yönetimine verilmesini öneriyordu. Bu nezâret "mevadd-ı gıdaiyye" ve havâic-i zaruriyye'yi sağlayacak, dağıtımını gözetecek, üretimini teşvik edecek, bunların taşınmasını kolaylaştıracak, ithalatını teşvik, ihracatını tahdit edecek, ihtikârı önleyecek, eşya üzerinde azamî fiyat koyacaktı. Ancak ekmeklik ve yemlik hubûbât alım ve dağıtımının şimdilik İâşe Mûdürîyet-i Umûmiyyesi'nin uhdesinde bırakılması uygun görülmüştü. Köylüden satın alınacak mahsulün fiyatı bu nezâretçe belirlenecekti. Ancak tarım araçlarının fiyatları ve amele ücretleri göz önünde bulundurularak fiyatların savaş öncesi son üç yıllık ortalama fiyatın beş mislinden aşağı olmaması uygun görülmüştü. Ayrıca köylünün tayin edilen fiyata itiraz hakkı olmalıydı. Müttefik, dost ve tarafsız ülkelerden satın alınacak ve getirtilecek temel ihtiyaç maddeleri için bu mahallerde özel bir teşkilatlanmaya gidilmeli, gerek bu hususta, gerek ihracat ve ülke içinde taşımacılıkta tüccara her türlü kolaylık gösterilmeliydi. İhrâcât Komisyonu İktisad Nezâreti'ne bağlanmalıydı. Çiftçi, balıkçı, san'at sahibi üretici her kesimin hizmetlerinden azamî yararlanılmalıydı. Tüm bu görevler nezâret bünyesinde örgütlenebilirdi.

Nezâretin üstleneceği en önemli görevlerden biri “tevzî’at” yani dağıtımdı. O güne kadar dağıtımda birçok yolsuzluk olmuş, tevzî’ yani dağıtım hey’etlerinin yerel halk tarafından seçilmesi ve İktisad Nezâreti görevli memurlarınca denetlenmesi bu soruna en etkin çözüm olarak bulunmuştu. Seçim yöntemi ve diğer hususlar bir nizamname ile tespit edilmeliydi. Dağıtım işi İktisad Nezâreti’nin teftiş ve murakabesi altında her karye veya mahallede halkın seçimi ile tayin olunacak tâli şubeler (şuâbât-ı tâliyye) ve her nâhiye ve kaza merkezinde ve İstanbul’da Şehremaneti daireleri bünyesinde bu tâli şubelerce seçilmiş merkezî hey’etler (hey’ât-ı merkeziyye) tarafından yürütülecekti. İktisad Nezâreti’nin bu görevleri yerine getirebilmesi için kara ve deniz, her türlü taşıma aracını kullanma yetkisi bulunmalıydı. Özellikle demiryolu ve Seyr ü Sefain gibi vesait-i nakliyye hey’etleri nezdinde bu amaçla temsilci bulundurmalıydı.¹²

Umûr-ı İktisadiyye projesi birçok kesimden tasvip gördü. Bir anlamda Ticaret ve Ziraat Nezâreti’nin görevlerine de taşan Umûr-ı İktisadiyye Nezâreti, ülkede gerçekleştirilecek iktisadî reformları yürütecek, iç ve dış iktisat politikalarını yönlendirecekti. Bu nezârette bir iktisadî kurmay hey’eti, o günkü deyişle, bir “erkân-ı harbiyye-i iktisadiyye” görev alacak, ülke ekonomisinin geliştirilmesine yönelik önlemleri ve ilkeleri, “teâlî-i iktisadiyyemize medâr olabilecek tedâbir ve esasât”ı kararlaştıracaktı. Osmanlı toplumunda o güne kadar iktisada duyarsız kalmış olan çevreler bundan böyle uyarılmış, uyanmıştı. Cihan Harbi’ne kadar “millî iktisad”dan eser görülmediği hâlde kısa bir süre zarfında “millî iktisad” ulusal düşüncenin ya da “millî mefkure”nin en önemli unsuru olmuştu. Bundan böyle başlı başına ekonomiyi yönetecek bir İktisadiyyat Nezâreti’nin kurulması kaçınılmazdı. Ticaret ve Ziraat Nezâreti yerine kurulacak olan bu nezâret bürokratik-idari işlerle uğraşmakla yetinmeyecek ülkede uygulamaya sokulması gereken iktisadî reformları, iç ve dış iktisat politikalarını belirleyecek ve yönetecekti. Gündemde iktisadî reform, iktisadî gelişme vardı. “İslahât-ı iktisadiyye” ve “teâlî-i iktisadiyye” ana hedeflerdi. Nezâretin görevi, müşavirleri, yardımcıları ve kurmaylarıyla bu hedefe yönelik önlemleri almaktı.

Savaş yıllarında kurulan diğer iktisadî örgütler gibi, İktisadiyyat Nezâreti de Almanya’dan örnek alınıyordu. Bu konuda Tekin Alp, her ülkede “devlet iktisadiyyatı”na yeniden yön verildiğini,

yenî "iktisadî teşkilât"lar oluşturulduğunu kaydediyor, Almanya'da da ülkenin iç ve dış iktisat politikasını belirlemek üzere bir "İktisadiyyat Nezâreti" kurulmasına girildiğini bu nedenle Anayasa'da değişikliğe gidildiğini vurguluyordu. Tekin Alp gündemdeki Umûr-ı İktisadiyye Nezâretine sahip çıkıyor, "millî iktisad"ın "millî mefkûre"nin temel direği, böyle bir nezâretin de "devlet iktisadiyyatı"nın bir gereği olduğunu savunuyordu. Savaşla birlikte devletçilik birçok ülkede benimsenmiş, devlet, iktisadî yaşamın hemen her alanına girmişti. Tekin Alp'e göre Osmanlı Devleti geri kalmış bir ülkeydi ve yüzyıllarca kapitülasyonlar nedeniyle iktisadî açıdan yabancı tahakkümü altında ezilmişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, iktisadî sorunlarına çözüm bulabilmek için diğer ülkelere oranla devlet aygıtının "mûzâheret ve muâveneti"ne çok daha fazla gerek duyuyordu. Devlet bilfiil ekonomiye müdahale etmeli, onu yönlendirmeli, ona çeki düzen vermeliydi.¹³

Tekin Alp'in İktisadiyyat Nezâreti diye adlandırdığı Umûr-ı İktisadiyye Nezâreti girişimi İttihad ve Terakki'den de büyük destek görmüştü. Ziya Gökalp, böyle bir nezâretin, ya da kendi deyimiyle "Millî İktisad Nezâreti"nin, "millî iktisad"ın zorunlu kıldığı bir kuruluş olduğunu savunuyordu. Gökalp, gümrük, demiryolu ve limanların bu nezâretin denetiminde işletilmesini öneriyor, İtibâr-ı Millî Bankası'nın murakıplığının da aynı nezârete verilmesini diliyordu. Öte yandan, Millî İktisad Nezâreti "esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre teşkile" çalışarak ulusal düzeyde örgütlenmiş bir küçük üreticilik ağı oluşturabilecekti.¹⁴ Gökalp'e göre, Millî İktisad Nezâreti'nin görevlerinden biri de sosyal devletin gerekli kıldığı önlemleri almak: "Amelenin ve bilhassa kadın ve çocuk işçilerin sıhhat, haysiyet ve istikbâllerini temin edecek ictimâî kanunları" bu nezâret hazırlamalıydı.

"Millî iktisad" savaşın gündeme soktuğu bir anlayıştı. Müdahaleci, devletçi bir çözüm önerisiydi. Bu tür bir çabanın bir nezâret düzeyinde örgütlenmesi de doğaldı. Ancak, İttihadcılar nezdinde ivedi çözülmesi gereken sorun işeiydi.

İşe Nezâreti

Umûr-ı İktisadiyye Nezâreti adı altında bir nezâret kurulmadı. Ancak, aynı işlevi görecek bir nezâret 1918 yılının yaz aylarında faaliyete geçti. Günün sorunu göz önünde bulundurularak bu nezârete İşe Nezâreti adı verildi. İşe Nezâreti savaş ekonomisinin

en ivedi sorunu olan iaşe işlerini yönetecek, koordine edecekti. Ancak nezâret bununla yetinmeyecek, bir tür tüketime yönelik "planlama" birimi işevi görecekti.¹⁵ Nezâretin başına o güne değin ülke ekonomisiyle yakından ilgili bir kişi, "millî iktisad"ın bilfiil uygulayıcısı, İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey getirilmişti. İaşe sorunu o güne kadar değişik düzeylerde ele alınmıştı. İttihad ve Terakki örgütünden Şehremaneti'ne, Ordu'dan İaşe Hey'eti'ne değişik kuruluşlar iaşe sorununa çözüm getirmeye çalışmışlardı. Ancak sorunlar çözüldükçe yenileri gündeme geliyordu. Savaş uzadıkça iaşe sorunu vahamet kesbediyordu. Bu kez nezâret düzeyinde soruna eğiliniyordu. Kemal Bey'in bu göreve getirilişinin nedeni ise savaşın başından beri "millî" şirketlerin başında bulunarak deneyim kazanması, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin devleti bile geride bırakacak ölçüde örgütlenişi, ülkenin dört yanında dal budak salmış oluşuydu. İktidar çevrelerinde bu tür bir "teşkilât"la iaşe sorununun üstesinden gelinebileceği kanısı hâkimdi.¹⁶

Ordunun, yoksul halkın ve devlet memurlarının iaşesi için gerekli besin maddelerinin ve diğer temel tüketim maddelerinin sağlanması ve fiyat artışlarının önlenmesi İaşe Nezâreti'nin temel uğraş alanıydı.¹⁷ Ayrıca, Hilâl-i Ahmer, Matbuat, Mûdafaa-i Milliye, Donanma, Himaye-i Etfâl cemiyetleriyle Darû'l-eytâm diye bilenen yetim yuvaları gibi kamu yararına hizmet gördükleri nezâretçe onaylanan kurum ve derneklerin ihtiyaçları da İaşe Nezâreti'nce karşılanacaktı.¹⁸ 30 Temmuz 1918 tarihli İaşe Nezâreti Hakkında Karâr-nâme'de nezâretin amacına yönelik her türlü alım satım işlemlerinde bulunabileceği, gerekli gördüğü alanlarda devlet adına sınaî işletmeler kurarak doğrudan üretime girişebileceği kaydediliyordu. Bu nedenle İaşe Nezâreti'ne beş milyon liralık bir ödenek ayrılmıştı. Öte yandan, üretimin artırılması ve malın gerekli yerlere sevki için İaşe Nezâreti'nce talep olunacak miktarda işgücünün Harbiye Nezâreti tarafından bu nezâretin emrine tahsis edileceği belirtiliyordu. Demiryolu ve karayolu taşımacılığında asker, cephane ve savaş araç gereçleri taşınmasına ayrılmış olanlar dışındaki vagon ve motorlu araçlar İaşe Nezâreti'ne devrediliyordu. Seyr ü Sefain İdaresi de gerekli deniz taşıt araçlarını nezâret emrine veriyordu.

İaşe Nezâreti, hükûmetin aynı olarak topladığı öşürü, Maliye ve İaşe Nezâretlerinin birlikte saptadıkları fiyat üzerinden devra-

lıcaktı. Ayrıca, Osmanlı'nın müttefiklerinin işgal altında bulunan Romanya ve Ukrayna gibi ülkelerden Osmanlı Devleti'nin payına düşen her türlü mal İaşe Nezâreti'nin emrine veriliyordu. Üretici, öşürün yanı sıra, bir o kadar ürünü, nezâretçe saptanan fiyat üzerinden İaşe Nezâreti'ne devretmekle yükümlüydü. Bu miktar ihtiyacı karşılamadığı takdirde gerek duyulan ürün fazlası serbest piyasadan sağlanacaktı. İaşe işlerini yürütmek üzere nezâret nezdinde dört genel müdürlük oluşturuldu: Muâmelât-ı İdariyye Umûm Müdürlüğü aşar ve bir o kadarının toplanması ve ihtiyaca göre, orduya, memur ve yoksul halka dağıtımıyla uğraşacaktı. Mahrukât, Hububât, Mevadd-ı İbtidaiyye, Ma'mûlât-ı Mültevvîya, Melbusât, Mensucat, Levâzım, Mevadd-ı Gıdaiyye, Mevâşî, ve Tahniye şubelerinden oluşan Muâmelât-ı Ticariyye Umûm Müdürlüğü ise aşardan ve bir mislinden elde edilemeyen ya da ihtiyacı karşılamayan malları serbest piyasadan sağlamakla yükümlüydü.¹⁹ Bu genel müdürlük ayrıca üretimi artırmak için gerekli önlemleri alacak ya da doğrudan üretimde bulunacaktı.²⁰ Nezârete bağlı bir diğer birim Nakliyyat Umûm Müdürlüğü'ydü. Kara, deniz ve demiryolları ile ilgili üç şubesi bulunacaktı. Muvazene Umûm Müdürlüğü ise nezâretin beyin takımını oluşturacaktı. Ülkenin iktisadî dengesini, "iktisadî muvazene"si ni sağlamak amacıyla her türlü bilgiyi toplayacak ve bunları değerlendirecek iktisadî gelişmeyi gerçekleştirecekti. İaşe Nâzırı Kemal Beyin deyimiyle, Muvazene Umûm Müdürlüğü nezâretin "üzv-ı mütfeffikî" [düşünen organı] olacaktı.²¹ Nezârette ayrıca bir Matbuat Kalemî'ne yer verilmişti. Basınla sürekli ilişkide bulunacak olan bu sekreterlik iktisadî sorunlarda kamuoyunu aydınlatacak, düzenleyeceği basın toplantılarıyla iâşe işlerinde tüketicilere bilgi verecekti.²²

Kararnameye göre İaşe Nezâreti, besin maddesi ve diğer temel tüketim maddelerini üreten fabrika, değirmen, fırın, imâlâthane, kârgâh gibi kurumları, mağaza ve ardiyeleri, kara ve deniz taşıt araçlarını bedellerini peşin ödeyerek kamulaştırabiliyordu. Parasının sürekli değer yitirışı nedeniyle, öşüre tâbi olmayan, hükûmetçe nakdî olarak vergilendirilen toprak ürünleri ve ham maddelerin, İaşe Nezâreti'nin gerekli görmesi üzerine, aynî olarak vergilendirilmesine gidilebiliyordu. İaşe Nezâreti bu işleri yürütebilmek için yurt çapında bir örgüt ağı oluşturuyordu. Taşrada da merkez teşkilatı esasları dâhilinde bir örgütlenmeye gidilecekti.

Belli başlı kentlerde İaşe Müdürlükleri kuruluyordu. Diğer yörelerde ise birer mubayyaa vekili bulunacaktı. Bunların maiyetinde dağıtım ve nakliyat işleriyle uğraşacak memurlar olacaktı. Taşra iaşe memurları halkla ve özellikle üreticiler ile temasta bulunacaklar ve bu temaslarında üreticileri ürkütecek ya da korkutacak herhangi bir davranıştan kaçınacaklardı.

İstanbul İaşe Müdürlüğü'ne İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul kâtib-i mes'ullerinden Vehbi Bey getirilmişti.²³ İaşe Nâzırı Kemal Bey'in demeçlerinden anlaşıldığı kadarıyla, nezâret ilk planda spekülasyon ortamında güç durumunda kalan sabit gelirli memur kesimine el uzatmayı düşünüyordu. Savaş nedeniyle yoksullaşan bu kesime sübvansiyonlu erzak dağıtımına gidiliyor, elbise, ayakkabı ve benzer ihtiyaçları karşılanıyordu. İaşe Nezâreti, ayrıca, "fukara ve muhtâcîn sınıf"ı aşı evleri aracılığıyla ucuz ya da parasız yemek dağıtmayı amaçlıyordu. Nitekim Kemal Bey İaşe Hey'et başkanlığında bulunduğu sırada düşük bir bedel karşılığında fakir halka yemek dağıtan yirmi beş kadar aşhane açmıştı. Nezâret bunların sayısını artırarak yüz bin dolayında fakirin iaşesini sağlayacaktı. Bu alanda Hilâl-i Ahmer ile ortak çaba sarfedilecek, "Hilâl-i Ahmer aşhaneleri"nin bulunmadığı yerlerde "İaşe Nezâreti aşhaneleri" açılacaktı.²⁴ Cihan Harbi devletin sosyal işlevini bir kez daha ön plana çıkarmış ve yoksulluk devlete bilfiil açları doyurma görevi yüklemişti.

Kemal Bey, düşünceleri ve eylemleri açısından ilginç bir kimliğe sahipti. İttihad ve Terakki bünyesinde "millî iktisad"ın en güçlü taraftarıydı. Kurduğu şirketlerle "millî iktisad"ı bifiil uygulamaya sokmuştu. Piyasayı denetlemiş, İttihadçı tüccara her ortamda arka çıkmıştı. İstanbul'un iaşesini ve bu sayede ülke ekonomisini üç aşağı beş yukarı yönlendirmişti. Dönemin ictimaiyyatçıların tersine "ihtikâr" olayını iktisadî bir olgu olarak doğal karşılıyor ve "iktisadî kanunlar" ışığında "ihtikâr"a ya da spekülatif işlemlere monetarist bir açıdan yaklaşıyordu. Buhranın başlıca nedeni "paranın kesreti ve eşyanın nedreti" idi. Yani para boldu; mal kıttı. Birikimler kıt olan mala talebi artırıyor ve bu "ihtikâr" yani spekülasyona yol açıyordu. Alınacak önlem, piyasayı yakından izleyerek olanaklar ölçüsünde "para ile eşya arasındaki arz ve talep cereyanını" doğal bir mecraya sokmaktı.²⁵ Osmanlı Müslüman orta sınıfı büyük ölçüde Kemal Bey'in gayretleriyle palazlanmışsa da, yine aynı Kemal Bey ülkede "sosyal devlet" anlayışına uygun ilk politi-

kuları gündeme getiren kişiydi. Kurduğu aşevleriyle yoksulu gözetiyor, Darû'l-eytâmlarda öksüzleri yedirip içiriyor, giydirdiyordu. İşte İaşe Nezâreti bir anlamda Cumhuriyet döneminin iktisat vekaletini çağrıştırırken öte yanda "ictimai muavenet vekaleti"nin işlevlerini de üstleniyordu. Başta, Ziya Gökalp olmak üzere, dönemin ictimaiyyatçıları sosyal dengelerin alt üst olduğu bir evrede devlete yeni görevler düştüğünü vurguluyorlardı. Oysa Kemal Bey, İstanbul murahhası olarak bu gereği başından beri görmüş, yoksullukla mücadeleye girişmişti.

İaşe Nezâreti'nin kuruluş çalışmaları iki ay sürdü. Eylül ayında İaşe Umûm Müdürlüğü'ne bağlı bulunan değirmenlerin peyderpey İaşe Nezâretine devir ve teslimi başladı.²⁶ İlk aşamada Paşalimanı, Kasımpaşa, Hasköy ve Ada değirmenleri nezâret emrine verildi. Ekim ayı başında yine aynı müdüriyetten aş ocakları, ekmek tevzi mahalleri ve ambarlar devralındı ve nezâret memurları yeni görevlerine başladılar.²⁷ Ancak, İaşe Nezâreti kısa ömürlü oldu. Savaş yitirilmişti. Tal'at Paşa Kabinesi çekilmiş, yerine İzzet Paşa sadrazamlığa getirilmişti. İaşe Nezâreti Kemal Bey'den alınmış, Doktor Celâl Muhtar Bey'e verilmişti. Tal'at Paşa Kabinesi'nin istifa ettiği güne kadar ekmek dağıtımıyla İaşe Umûm Müdürlüğü uğraşmıştı. Bu müdürlük Maliye'den her gün aldığı 140.000 lira ile piyasadan un sağlıyor ve fırınlara dağıtıyordu. İaşe Nezâreti kendi olanaklarıyla un sağlamayı deruhte ettiği gün hükûmet çekilmişti. O sırada Nezâret'in elinde İstanbul'un iki günlük ihtiyacını karşılayacak bir milyon kilo buğday bulunuyordu. Bu buğdayın hemen öğütülmesi olanaksızdı. Nezâret'çe el konulan değirmenler tüccarın buğdayını öğütmekle meşguldü. Celâl Muhtar Bey bu nedenle Nezâret'in un ihtiyacını yine piyasadan sağlama yoluna gitti. Un tüccarlarını Nezâret'e çağırdı ve pazarlığa girişti. Celâl Bey *Tanin*'e verdiği demeçte daha sonraki gelişmeleri şöyle anlatıyordu:

"Uncuları çağırarak un almaya teşebbüs ettim. Çuvalına cinsine göre 25, 28, 30 lira istediler. Hâlbuki pek iyi biliyordum ki bu fiyatlarla verdikleri unun sermayesi 18, 19 liradan fazla değildi. Bir de bir okka buğday bir okka un yapabilmek için içine arpa, paspal, hattâ saman ve talaş karıştırıldığını da biliyordum. Çaresizlik içinde bulunduğum için ister istemez pazarlığa giriştim. Fikrimin tüccarın menfaatine halel vermemek olduğunu, fakat kendilerinin de menâfi-i umûmiyyeyi nazar-ı dikkate almaları lâzım geldi-

ğini söyledim. Matteessûf sözüm çok tesir etmedi. Pek az tenzilât icra ettiler. Unu arzu edemiyeceğim bir fiyata aldım. Fakat iş bu şekilde kalamazdı.”²⁸

Un tüccarlarının yüksek fiyat istemeleri üzerine Celâl Muhtar Bey, Nezâret’in el koymuş olduğu değirmenlerde tüccar için buğday kırılmasını men etti. Bizzat Nezâret’in elindeki buğdayın öğütülmesini emretti. O güne değin tüccar buğdayını öğütmek için Nezâret’e vagon başına 150 lira ödüyordu. Değirmenlerdeki “iş başları”na ayrıca vagon başına 450 lira rüşvet verilmesi adet olmuştu. Nitekim hükûmet tüccardan un satın aldığı zaman bu rüşvet hazineye yansiyordu. Öte yandan tüccar bu tür görünür ve görünmez masraflarını çıkarttıktan sonra çuval başına on liranın üzerinde, diğer bir deyişle yüzde 50 dolayında bir kâr sağlıyordu. 18 Ekim gününden itibaren Nezâret kendi buğdayını öğütterek piyasaya başvurmadan İstanbul’un ekmeklik ununu sağlamıştı. Un tüccarı böylece en büyük müşterisini yitirmişti. Buğday fiyatları piyasada beş gün içinde 33 kuruştan 21 kuruşa düştü. Günlük talep 5200 çuval üzerinden Hazine günde 60.000 liranın üzerinde kazanç sağlamış oldu.

Bir süre sonra Çanakkale Boğazı açılarak İstanbul’a erzak gelmesi üzerine iaşe işlerinin bir nezâret düzeyinde sürdürülmesine gerek kalmadığı görüşü ileri sürüldü. Zaten İttihadcıların iktisadî faaliyetleri birçok çevrede husumet uyandırmıştı. 28 Ekim 1918 tarihli gazeteler İaşe Nezâreti’nin kaldırıldığını, vilayetlerdeki iaşe müdüriyetlerinin lağvedildiğini ve iaşe işlerinin eskiden olduğu gibi Ticaret ve Ziraat Nezâreti’ne bağlı bir İaşe Umûm Müdür-lüğü’nce yürütülmesine karar verildiğini yazdılar.²⁹ İaşe Nâzırı Celâl Muhtar Bey, Ticaret ve Ziraat Nezâreti’nin başına getirildi.

Osmanlı Devleti’nin 1914 ertesinde karşılaştığı topyekûn savaş, kağıt paraya geçişi zorunlu kılmış, yıllık artış hızı yüzde 300’ü bulan enflasyona yakalanmıştı. Enflasyonla birlikte geleneksel Osmanlı toplum yapısı çözülmeye başladı. Osmanlı düzeninde hâkim katmanları oluşturan asker-memur kesimi sabit gelirli oluşu nedeniyle kısa sürede yoksullaştı; malından mülkünden oldu; toplumdaki imtiyazlı durumunu yitirdi. Buna karşılık sürekli fiyat artışları maddî üretimle doğrudan doğruya ya da dolaylı ilişkisi bulunan toplum katmanlarını kazançlı çıkardı. Pazar için üretim-

de bulunan orta ve büyük köylü, malı pazara sevk eden tüccar, dağıtımı sağlayan perakendeci esnaf giderek güçlendi. Osmanlı toplumunda "yeni zengin" ya da "harb zengini" bir orta sınıf doğdu. Savaşın sonlarına doğru basın "harb zengini" sorununa geniş bir yer ayırdı. Dönemin genç karikatüristlerinden Sedat Simavi "Yeni Zenginler - Les Néo-riches"³⁰ ve "Harb Fakirleri - Les Néo-pauvres"³¹ başlıkları altında iki ablüm yayınladı. Refik Halid *Yeni Mecmua*'da yayınlanan "Harb Zengini" başlıklı yazısında harb zenginlerini yangının dal budak sarmasını bekleyen çapulculara, ölülerin bereketini gözleyen kargalara, salgın hastalıkları özleyen ıskatçılara benzetiyordu.³² Kâzım Şinasi, harb zenginlerini sonradan görme tavırlarıyla betimliyor, onları hâlimden, yaşayışından, hattâ yürüyüşüyle bakışından anlamamanın mümkün olduğunu söylüyordu.³³ Bir süre sonra servet düşmanlığına yol açacağı kaygısıyla harb zengini tanımının alanı çizilmek istendi. Kâzım Şinasi'ye göre, harb zengini ile "ihtikâr ile meşru" olmayan vasıtalarla, adeta başkalarının rızkından çalarak hiç yoktan para, çok para kazanmış bir takım gâsibler", gaspçılar kastediliyordu. *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmed Emin, harb zenginlerinin türlerini şu şekilde sıralıyordu: Üreterek para kazananlar, spekülasyon ya da borsadan para kazanıp bunu akılcı değerlendiren zenginler ve bu tür kazançla har vurup harman savurarak bu parayı sefahata harcıyan zenginler. Ahmed Emin, ancak bu üçüncü kesimde yer alan zenginleri toplum için "muzır" addediyordu.³⁴ *Sabah* gazetesi ikinci kesimde yer alan zenginlerin de toplum için sakınca oluşturduğu kanısındaydı.³⁵ Nereye harcarsa harcasın gayr-ı meşru yollardan servet edinen üretimiyle kazananla aynı sepete konamazdı. Kâzım Şinasi de bu görüşe katılıyordu.

Harb zengini tanımı kimi kapsarsa kapsasın Cihan Harbi yılları Osmanlı topraklarında spekülatif girişimlerin yaygın olduğu bir dönemdi. Meşru kazançtan söz etmek hemen hemen olanaksızdı. Kağıt paraya güvensizlik ve mal fiyatlarının sürekli artacağı beklentisi üç beş kuruşu denkleştiren ticarete atılmaya sevk etmişti. Manifaturacı tütün ticaretine girişmiş, tütüncü kösele stoklamış, spekülatif ticaret tek kazanç kapısı olmuştu. Yoksulluğa düşen devlet memuru bile memuriyetin yanı sıra ticaretle uğraşmaya başlamıştı. Durumun vahametini kavrayan hükûmet zecrî önlemler almaktan başka çıkar yol bulamıyordu. Memurların ticaretle uğraşmasını men eden bir mevzuat Ekim 1917'de yürürlüğe kon-

du. "Memurînin ticaret ile iştigalden memnu'iyeti hakkındaki karâr-nâme" devlet ve vilayet bütçeleriyle bunlara mülhak bütçelerden maaş alan hâkimler ve memurlar ile belediye memurlarının kazanç elde etme amacıyla doğrudan ya da dolaylı bir biçimde ticaretle uğraşmalarını yasaklıyordu. Bu yasağı ihlâl eden bir daha devlet hizmetinde istihdam olunmamak üzere tard edilecek ve ticarî işlemlerinin derecesine göre beş liradan bin liraya kadar para cezasına çarptırılacaktı. Devlet memuru şirket hisse senedine kayd olabilecekse de bu tür şirketin idare ve teftiş hey'etlerinde görev alamayacaktı.³⁶ İstanbul Darülfünûn Edebiyat Fakültesi de bu doğrultuda bir karar almış, müderris ve muallimlerinin ticarete atılışı üzerine Fakülte Müderrisîn Meclisi Müderris Uşakîzade Halid Ziya Bey başkanlığında toplanarak şu bildiriye yayınlamıştı: "İstanbul Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîni her hangi müderris ve muallimin ticaretle iştigâlini muallimlik ahlâk-ı mesleğine münâfi bir hareket addettiğinden hey'et-i tali-miyye azasından böyle bir harekete teşebbüs eden bulunursa onunla tevhid-i mesaî edemiyeceğini ilân eder."³⁷

Savaşın son yıllarında herkes paradan kaçtı; servetini mala dönüştürmeye baktı. Piyasada mal bulunmaz iken ardiyeler tıklım tıklım istif malla dolup taşıtı. Bomonti Birahanesi'nin buzluğu peynir, Ömer Abud Han'ın mahzeni gaz deposuna dönüştü.³⁸ Bu arada Anadolu'da "vagon ticareti" almış yürümüştü. Savaş nedeniyle orduya gerekli olan dışındaki az sayıdaki vagon tüccara dağıtılmış, ancak, ticaretle ilişkisi olmayan nüfuzlu bazı kişiler kendilerine "vagon vesikası" sağlayarak tatlı kazanç kapıları elde etmişlerdi. Nitekim bu gibiler, ele geçirdikleri vagonları 2000 ile 3000 lira karşılığında malı çürümeye yüz tutmuş tüccara devredererek kısa sürede zengin olmuşlardı.³⁹ Bu tür işlemler sonucu Anadolu ürünü büyük kent piyasalarına yüksek bir fiyatla girdi.⁴⁰ Kentlerde "zincirleme usulü" diye anılan spekülâtif işlemler mal fiyatlarını yeniden tırmanışa geçirdi; temel ihtiyaç maddeleri spekülâtörler arasında elden ele dolaşarak perakendeci esnafa ulaşmaksızın değer kazandı.

Cihan Harbi yılları Osmanlı toplumunun geleneksel gelir bölüşümünü alt üst etti. Kısa sürede servet edinmiş "yeni zengin" bir katmanın doğuşuna neden olurken geniş bir kesiti yoksulluğa itti. Savaşın yol açtığı insan kaybı ve maddî yıkımla birlikte gelir ve servet dağılımındaki olumsuz gelişmeler Osmanlı toplumsal yapı-

sının çöküşüne ortam hazırladı. Osmanlı savaşta yenik düştü. Ama devleti çökerten savaş ekonomisiydi. Yüzyıllardır süre gelen dengeler savaşla birlikte alt üst olmuştu. Osmanlı ilk kez servetle sefaleti birlikte yaşıyordu. Edebiyatımıza yoksul sokak çocuğu imgesinin girişi bu sefaletin sonucuydu.⁴¹ Sedat Simavi Osmanlı toplumundaki çöküntüyü, ya da dönüşümü şu satırlarla ifade ediyordu:

“... ne idi o eski günler yarabbi! Fakiri zengini belli değildi. Herkes zengin addedilebilirdi. Avrupa’da sermayedarlığın vücûde getirdiği zengin ve fakir sınıfları teessüs etmemişti. En fakirin evinde bile yiyecek ekmeği, yakacak kömürü, içecek kahvesi vardı. Türkiye bu itibârla adeta mes’ud bir memleketti. Memleketin en zenginleri memurları, bol maaş alan paşalarıydı. Arabalarda onlar, konaklarda onlar, mesirelerde onlar görülürdü. Mamafih fakirler açlıktan ölmüyordu. Onlar da kendi telakkilerine göre zengindiler.

Fakat harb, hayatımızdaki bu ahengi, bu saadeti de bozdu. Zenginler fakir, fakirler zengin oldu. Evvelden uşaklık edenler otomobillere bindi, arabalarda gezenler yayan yürümeğe mecbur kaldı. Kulûbelerde oturanlar konaklara, konaklarda ikamet edenler kulûbelere göç etti. Bu suretle bizde de Avrupa’da olduğu gibi yeni sınıf teessüs etti.”⁴²

Harb zengini bundan böyle edebiyatımızda başköşeye ilişti. Romanda, hikâyede gerçekçilik savaş koşullarında bilendi. Çabuk kazanılan para hazır elbise gibi iğreti duruyordu; türedinin zenginliği Göksu testisi gibi hantal birşeydi. Osmanlı’da servet duragandı; yüzyılların birikimiydi. Paranın sahibine yakışabilmesi asırların meselesiydi. Servet önüne gelenin sırtında zarif durmuyodu. Zengin hazinesini hamal gibi maddî bir güçlûkle, kaba tavrılarla değil, dimağı dolu bir âlim gibi manevî bir yorgunlukla, nazik edalarla taşımalıydı. Parasını dolu gibi vura kıra değil, Nisan yağmuru gibi içire içire sarfetmeliydi. Oysa harb zengini parasını hazmedememiş, zengine yakışır tavrıla “oturup kalmayı” öğrenememiş, “pahalı adam” edası alamamıştı. Zenginliği yiyip şişmekten, hindi gibi kabara bôbürlene gezmekten, dişi arkasında sokak sokak dolaşmaktan ibaret sanıyordu.

İki odalı bir yazıhanede spekûlatif girişimlerle milyon kazanan, ardından bu parayı frenk ellerinde sefahate sarfeden mantar gibi türedi tüccar harb zengininin tipik örneğiydi. Harb zenginin pa-

rası şerre aletti. Zira savaş koşullarında servet sefaleti doğuruyordu. İstanbul'un geniş bir kesiti yoksullaşırken, eğlence düşkünlüğü, alkol, kumar, kadın ticareti, hatta kokain giderek yaygınlaştı. Bundan böyle İstanbul servet ile fakr u zaruretin, sefahat ile sefaletin buluştuğu, kaynaştığı bir kentti.

Öte yandan açlık namus sorununa yol açıyordu. Cihan Harbi'nde maişetini yitirmiş kadının kurtuluş yolu "bulgurcu"ya metres olmaktı. Nitekim, "Namusla Açlık Meselesi"nde Hüseyin Rahmi'nin Dürriye'si bu yolu seçmişti. Savaşla birlikte birçok evde, erkeğin cepheye sevkiyle, maişet değirmeninin suyu kesilmişti. Dürriye çoluğu, çocuğu terk etmiş, bulgurcuya kaçmıştı. Artık "günah işlemeyen" kimsenin karnı doymuyordu. Namusla açlık bir türlü bağdaşmıyordu. Bundan böyle, hikaye ve roman cephe gerisinde kadının akibetini; çektiği ıstırapı, düştüğü sefaleti; sefahatı, fahişeliği tasvir ediyordu. Erkek cepheye tehlikeye, acıya maruzdu; cephe gerisinde ise kadını moral felaket bekliyordu. Savaşta erkek cepheye, kadın kaldırımda kırılıyordu. Savaş kadınları cephe gerisi kurbanlarıydı.

Ahmed Rasim'in deyişle, "eski fuhuş", ya da "fuh-i atik" çökmüş, yerini "fuhş-i cedid", yani "yeni fuhuş"a bırakmıştı. Eskiden birkaç mahalleye sıkışıp kalmış olan bu "ictimai rezillik" yılan gibi kovuktan kovuğa sokularak evden eve tünel açmış; yeni fuhuşa ortam hazırlamıştı. Yeni "rezalet" yerleri açılmış; çoğalmıştı. Muhtelif semtlere saldırarak dallı budaklı bir şekil almıştı. Bilhasna Müslüman kesime sirayet etmişti. İslâm "ictimai terbiyesi" yaranmıştı. Ahmed Rasim, fuhuşun yayılmasını, fuhş-i cedidin ortaya çıkışını Cihan Harbi'ne bağlıyordu. Bu büyük hercümerç sırasında aile erkeği cepheye sevk edilmişti. Sefalet, yoksulluk, açlık, kimsesizlik aile kurumunu zorluyordu. Aile bağları gevşiyordu. Geçim derdi Osmanlı kadını sokağa itiyordu. Fuhuş aile yuvasına giriyor; dört bir yana saldırıyordu. Ahmed Rasim'in deyişleriyle birkaç yılda "görenek" olup çıkmıştı. İstanbul'un Müslüman ahalisi bir "gayya-i müsibet"e doğru yuvarlanıp gitmekteydi. Payitaht birçok servetini gayr-ı meşru kaynaklara tahsis edip sarf ederken öte yanda "zaruret-i hayat"ın kurbanları sürekli artmakta, çoğalmaktaydı. Ahlâk çöküşünün ülkenin toplumsal bünyesi üzerinde yaptığı en tahripkâr tesir fuhuş sorunuydu.

Bölüm Dokuz

SONUÇ

“GALÂ-İ ES'ÂR” YA DA ENFLASYONUN İCÂDİ

Alman ordusunun Belçika sınırını aşıp savaşı başlattığı tarihten dört yıl, üç ay, bir hafta sonra Batı cephesinde 11 Kasım 1918 günü sabah 11'de ateşkes ilân edildi. Galip ülkelerin kentleri ateşkesi büyük bir coşkuyla karşıladı. Kutlamaların bir kısmı yağmaya dönüştü ve polis müdahale gereği duydu. Terhisin gecikmesi asker kamplarında ayaklanmalara yol açtı. Rusya, Polonya, Macaristan, Balkanlar ve Türkiye'de askerî harekât, İrlanda'da iç savaş, İtalya ve Almanya'da kargaşa savaş ertesi, kimi kez yıllarca sürdü. Doğu Avrupa'da açlıktan ve açlık sonucu grip salgınından ölenlerin sayısı cephedekiyle neredeyse eşitti. 1914-1918 Cihan Harbi neden olduğu sonuçlarıyla yeni bir yüzyılı, 20. yüzyılı başlattı. Dört yıllık cephe harekâtı ardından onyıllara sığdırılamayacak sonuçlar doğurdu. Bir anlamda Cihan Harbi 1914'te başlayıp uzun bir süre soluklandıktan sonra 1945'te son buldu. İki dünya savaşı belki de tek bir savaşın iki ayrı evresiydi.

Cihan Harbi'nin beşerî sermaye açısından insanlığa faturası ağır oldu. Kabaca on milyon asker öldü, yirmi milyonu sakat kaldı. Geçmiş savaşlara oranla savaşta yaralananların daha yüksek bir oranı kurtarılabildi. Ancak, günün cerrahisi hayat kurtarıırken, sayısız askeri el, kol, ayak, bacak gibi uzuvlarından mahrum bıraktı. Savaşın parasal maliyeti bir yana, uluslararası para düzeni ve paraya güven savaşla birlikte alt üst oldu. Parasal istikrarsızlık 1929 Buhranı'na yol açtı. Siyasal dönüşümler ve çizilen yeni sınırlar özellikle Orta Avrupa, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'nun siyasî coğrafyasını değiştirdi. Savaş sonrası Habsburg, Hohenzollern, Romanov ve Osmanlı hanedanları tarihe karıştı. Siyasal değişikliklerin yanı sıra iktisadî ve toplumsal dönüşümler dünyanın, özellikle Avrupa'nın çehresine yeni bir görünüm verdi. Kol gücü emekçisi ve kadın, siyasetin genişlemesi sonucu marjinal konumlarından çıktılar. Başta işçi kesimi olmak üzere düşük gelirli katmanlar genel oy hakkı elde etti. Kadın birçok

ülkede seçme ve seçilme hakkı kazandı. Siyaset daha geniş bir tabana oturdu.

Katılım bir yandan genişlerken öte yandan ideolojiler çağı başladı. Totaliter ve otoriter rejimler oluştu. Komünizm, faşizm, nas-yonal sosyalizm kitleleri cezbettiler. Demokrasiler kan kaybına uğradı; bir süre sonra meclisler kapandı. Seçmenlerin yerini Führer, Duçe, Şef gibi karizmalar peşinde sürüklenen kitleler doldurdu. Liberal iktisat anlayışı rafa kaldırıldı; müdahalecilik, hattâ devletçilik birçok ülkenin gündemine oturdu. Sovyet devriminin etkisiyle işçi partileri, ya da sosyalist partiler güçlendi; iktidara aday oldu. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'na giden yol ilkinin hemen ardından çizilmişti. Ludendorff, Cihan Harbi'ne daha yirmili yıllarda "Birinci" Dünya Savaşı adını koymuştu. Versailles, Saint Germain, Neuilly, Trianon ve Sevr bu gelişmenin başlangıç noktalarını oluşturuyordu. Cihan Harbi uzun savaşın ilk evresiydi. Lozan'ın Sevr'i geçersiz kılışı Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın dışına almaya yetti. Ama Almanya ergeç Versailles'ı yırtıp atacak ve soluklanıp savaşı sürdürecekti. Silah bırakışmayla birlikte Avrupa'nın uluslararası ekonomideki konumunda önemli bir düşüş gözlemlendi. Dünya üretimindeki yeri 1913'te yüzde 43 iken on yıl sonra 1923'te yüzde 34'e düştü. Dünya ticareti içinde Avrupa 1913'te yüzde 59'luk bir paya sahipken 1924'te bu pay yüzde 50 oldu. Bu konum kaybı savaşın neden olduğu yıkım ve çöküntüden çok, ABD ve Japonya'nın yükselişinden kaynaklanıyordu. Finans dünyasının merkezi bundan böyle Avrupa ve özellikle İngiltere değil, Amerika'ydı. New York, Londra'nın yerini aldı.

Cihan Harbi'nin önceki savaşlara oranla uzun dönemli etkileri oldu. İktisadî gelişmeyi dünya ölçeğinde geciktirdi. Bu gecikmeyi sayısal düzeyde saptamaya çalışan W. A. Lewis savaş öncesi büyüme oranlarından hareket ederek ekstrapolasyonla tahminlerde bulundu. Lewis'e göre savaş olmasaydı ve 1913'ten itibaren dünya ekonomisi 1890-1913 arası yıllık büyüme hızını sürdürebilseydi, 1929'da varılan üretim düzeylerine, besin maddelerinde 1923'e, sınaî ürünlerde 1924'e, ve ham maddelerde 1927'e kadar ulaşılmış olunacaktı. Lewis'in hesaplarına göre gecikme besin maddelerinde 5,2 yıl, sınaî üretimde 4,5 yıl, ham madde üretiminde 1,25 yıl idi. Lewis'in, demografik büyüme, teknolojik gelişme ve tüketici tercihleri gibi savaş dışı faktörleri gözardı eden yöntemi eleştiri alabilirse de, savaşın iktisadî gelişme açısından ne

denli olumsuz bir "kırılım" noktası olduğu artık tüm iktisat tarihçilerince kabul görmektedir. Ancak, bugün sayısal değerlendirmeden çok savaşın neden olduğu yapısal değişiklikleri içeren niteliksel dönüşümler ön plana çıkmaktadır.

Cihan Harbi'nin Osmanlı ekonomisine getirdiği yük savaştan diğer ülke ekonomilerine göre çok daha ağırdı. Sanayi toplumları görece esnek yapıları sonucu savaşa uyum sağlamakta güçlük çekmediler. Finansal yapılarının derinliği sayesinde savaş giderlerini ülkelerinde çöküntüye yol açmaksızın karşılayabildiler. Batı Avrupa'dan Doğu'ya doğru kaydıkcça finans politikalarının etkinliklerinin yitirildiği görüldü. Ortak kıstas olarak kullanılabilen geçinme endeksi Batı Avrupa ülkelerinde savaş boyunca iki üç kat artış gösterirken Avusturya'da on iki kata yaklaştı, Osmanlı'da on sekiz katı aştı. Savaşın rekoru Osmanlı Devleti'ndeydi. 1914'te 100 olan geçinme endeksi 1918'de 1823'e yükseldi. 1916'da 212 olan endeks bir yıl sonra, 1917'de 846'da ulaşarak yüzde 300'lük bir enflasyonu gündeme getirdi. Bu oran dünyada o güne kadar ulaşılmış en yüksek yıllık tüketici fiyat endeksi artışıydı. Bir başka deyişle enflasyonu dünya literatürüne İttihadcılar soktu.

Balkan Harbi, Cihan Harbi ve ardından Millî Mücadele Cumhuriyet Türkiyesi topraklarında büyük yıkıma neden oldu. İnsan kaynakları bir yana üretim kapasiteleri derin çöküntüye uğradı. Savaştan diğer ülkeler 1920'li yıllarda savaşta yitirdiklerini geri kazanırken, Türkiye ekonomisi uzun yıllar 1912-1922 dönemi faturasını ödemek zorunda kaldı. Şevket Pamuk'un bulgularına göre geçim düzeyi göstergesi kişi başına gelir ancak 1930'ların sonlarında 1914'ün düzeyine ulaştı. Reel ücretler ise 1914 düzeyini 1950'lerde aştı.¹

Cihan Harbi yıllarında, Osmanlı toplumunda gelir bölüşümü önemli dönüşümlere uğradı. Başta memur, asker, emekli vb. sabit gelirli kesimler olmak üzere, toplumun geniş bir kesiti savaş spekülasyonu sonucu yoksullaştı; mülksüzleşti. Buna karşın, pazara dönük üretimde bulunan orta ve büyük toprak sahibi, taşra tüccarı, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan ve İstanbul'un iâşesini üstlenen örgütlü esnaf ve "harb zengini" diye adlandırılan, spekülatif girişimleri sonucu kısa sürede servet birikimine giden savaş tüccarı 1914-1918 döneminden kazançlı çıkan kesitleri oluşturdu. Özellikle Batı Anadolu içe dönük piyasadan ve parasallaşmadan büyük pay almıştı. İttihad ve Terakki Cemiy-

ti Merkez-i Umûmî üyesi Doktor Nâzım, *Tanin*'e verdiği demeçte İzmir'deki servet birikimini ilginç bir üslupla dile getirmişti: "Şüphesiz harb memleketimizin hemen her tarafını zengin etmiş, fakat ahvâl-i fevkâlâdenin bahşettiği servetin en büyük hissesi İzmir'e nasib olmuştur. Harb-i Umûmî'den sonra bizde başlayan iktisadî uyanıklığın asârını İzmir'in hemen her tarafında görebiliriz. Harbden evvel rıhtımın üzerinde sıralanmış olan kahvehâne-ler birer birer kapanmış, yerlerine birer idarehâne kâim olmuştur. Ne tarafa baksanız yeni teessüs etmiş kollektif şirketlerin ilân levhalarını okursunuz. Mallarının hârikulâde terreffu'undan istifade ederek az zaman içinde beklenmeyen bir servete nâil olan köylülerce paranın kıymeti o kadar azalmış ki bir köylü kadının, kızına "eti gösteren" (*à jour*) bir çorap tedâriki için bilâ-tereddüd üç lira vermesi ahvâl-i tabiiyyeden addedilmeye başlanmıştır."² Cihan Harbi yıllarında Osmanlı topraklarında kağıt para ile de olsa servet birikimi olduğu kesindi. Ancak bu birikimde reel üretimle, spekülâtif girişimlerin payını belirlemek zordu. Yeni bir sermayedâr kesimi bir anlamda "türemişti." *Tanin* gazetesi "bizdeki kadar gaddarâne hareket eden sermayedârlar dünyanın hiçbir yerinde yoktur" diyordu.³

Savaşın olağanüstü koşulları piyasa mekanizmasını altüst etmiş, unundan şekerine kadar dışa bağımlı Osmanlı ekonomisi ülkenin savaş gereği dışa kapanışı sonucu önemli bir bunalım geçirmişti. Savaşın başlamasıyla birlikte seferber edilen ordu yoğun bir talep doğurdu. İktisadî yaşam giderek devletin denetimine girdi. Ordu ihtiyacının karşılanması için kimi kez satın alma, kimi kez el koyma yöntemleriyle piyasa güdümlenmek istendi. Mal ve hizmetler savaş gereklerine ayrılarak cephe gerisinde halkın yaşam düzeyi sürekli düşürüldü.

Devletin olağanüstü savaş giderlerini karşılamak için yaptığı ödemeler sonuçta tedâvüldeki ödeme araçlarını çoğaltmış, tüccarın, orta ve büyük üreticinin alım gücünü o güne değin görülmedik bir ölçüde artırmıştı. Arz edilen mal ve hizmet miktarının azalmasına karşılık, emisyon hacminin genişlemesi ve efektif talebin artması kutlının daha da belirginleşmesine neden oldu. Mal ve hizmet arzındaki düşüşün yanı sıra fiyat artışlarının sürekli olacağı beklentisi ülkeyi gittikçe hızlanan bir enflasyon sürecine soktu.

Babîali savaş ekonomisine geçmekte güçlük çekmişti. Stoklar kısa sürede tükenmiş, iâşe işlerinin savaş koşullarına göre düzen-

lenmesi zaman almıştı. Savaşla birlikte piyasa daralmış, genel bir güvensizlik havası esmeye başlamış, işgücünün cepheye sevk edilmesiyle bazı sektörlerde üretim durmuştu. Piyasanın işlerliğini yitirmesi fiyatlar üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmemiş, fiyatlardaki artış talebi frenleyecek yerde daha da artırmıştı. Sınırlı mal ve hizmet arzı, alım gücündeki genişleme, ileride fiyatların daha yükseleceği ve mal bulunamayacağı kaygısı alıcıları ellerindeki nakdi bir an evvel mala çevirmeye sevk etti; psikolojik etmenler giderek fiyat artışlarının hızını belirlemeye başladı.

Babıâli savaş koşullarına uygun bir para ve maliye politikasını uygulamaya sokamamıştı. Spekülatif kazanç kapıları kapatılamamış, para arzındaki genişlemenin fiyatlara yansması önlenememişti. Hazine bonosu satışı ya da iç borçlanmayla tedâvüldeki para miktarı sınırlanmak istenmişse de, savaş giderlerinin zorunlu kıldığı sürekli emisyon bunu olanaksız kılmıştı. Olağanüstü savaş kazançları vergi tasarısı ise savaşın sonuna değin Meclis'te gündeme alınmayı beklemişti.

Savaş yıllarında Babıâli'nin fiyat politikası gelişigüzel bir görünüm arz etti. Değişik örgütlenme biçimleri denendiyse de halkın beslenme sorununa etkin bir çözüm getirilemedi. Temel tüketim maddelerine narh kondu; fiyat denetimine gidildi; karneyle mal dağıtıldı; ancak artan hayat pahalılığı ve oluşan ikili fiyat yapısı toplumsal refahı ve ekonomiyi giderek daha olumsuz yönde etkiledi. Yıllık artış hızı yüzde 300'e ulaşan enflasyon geleneksel Osmanlı düzenini altüst etti; Osmanlı tarihinde o güne değin görülmedik dönüşümlere yol açtı. Osmanlı toplumsal kuruluşunun bel kemiğini oluşturan sabit gelirli memur ve asker kesimi yıkıma uğrarken yeni bir "orta sınıf" doğdu.

Savaş yıllarında tarımsal ürün fiyatlarındaki sürekli artış, cepheye uzak yörelerde, savaşın başlangıçta doğurduğu kararsızlığı görece silmiş, ürününe eskisine oranla birkaç kat fiyat ödendiğini gören Anadolu çiftçisi, olanakları ölçüsünde, pazar için üretime koyulmuştu. Babıâli, Balkan Harbi'nin ve Cihan Harbi'nin ilk yıllarında "tekâlif-i harbiye" adıyla üreticinin malına el konmasının tarımsal üretimi büyük ölçüde düşürdüğünü görmüştü. "İktisat dışı" yöntemlerle ülke ihtiyacının giderilemeyeceğini anlayan İttihad ve Terakki, giderek pazar mekanizmasının özendirici yöntemlerine başvurdu ve malına dokunulmayacağına dair köylüye güvence verdi. Savaş döneminde geçimlik yörelerin birçoğu paza-

ra açılmış, Osmanlı toprakları iktisaden bütünleşmişti. Otarşik yapı ulusal pazarın oluşumuna yol açmış, İstanbul, İzmir gibi kentler Anadolu'yla olan iktisadî ilişkilerini pekiştirmişti. Dış ticaret olanaklarının kısıtlanması Anadolu mahsulüne talebi artırmış, mal karşılığı ödenen para Anadolu'da servet sahibi bir çiftçi kitlesi oluşturmuştu. Öte yandan, mahsulü pazara sevk eden Anadolu tüccarı tarımsal ürün fiyat artışlarından payına düşeni almış, kısa sürede, taşrada bir esnaf-tüccar kesimi doğmuştu. Anadolu'yla ticarî ilişkiler kurulurken Müslüman-Türk tüccar gözetilmiş, Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye akitlerinde ve vagon tahsisinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yakın çevrelere öncelik tanınmıştı. Diğer bir deyişle, o güne değin gayr-ı müslim ve yabancı tüccarın elinde bulunan iç ticaret Müslüman-Türk ticaret erbabının denetimine verilmiş ya da o günkü deyimiyle "millileştirilmiş"ti. Böylece "millî iktisad"ın gündeme getirdiği "millî tüccar" doğmuş, "millî ticaret" gerçekleşmişti.

Savaş enflasyonundan kazançlı çıkan diğer bir kesimi örgütlü İstanbul esnafı oluşturdu. İkinci Meşrutiyet yıllarında esnaf cemiyetleriyle ticaret odalarının çıkarları sürekli çatışmış, İstanbul, İzmir, Samsun gibi liman kenti tüccarı özellikle mavnacı, kayıkçı, arabacı ve hammal esnafının ücretleri belirleyen tekелci tutumundan yakınlarak Babiâli'nin kendi safında yer almasını beklemişti. Ancak, İttihad ve Terakki'nin esnaf cemiyetleriyle yakın ilişkisi ve İstanbul gibi kentlerde esnafın geleneksel etkinliği nedeniyle Babiâli esnaf örgütlerine pek ilişemedi. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında liberal Selânik tüccarının desteğiyle güçlenen İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1912 yılında Selânik'in yitirilişi ve genel merkezin İstanbul'a nakli ertesinde yapısında önemli bir dönüşüm geçirdi. Cemiyet, İstanbul'a taşındıktan sonra gayr-ı müslim unsurun ağırlığını koruduğu Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası ve onun taşradaki uzantılarıyla yakın ilişki kurmaktan kaçındı; geleneksel Müslüman esnaf örgütlerine yaslanma gereği duydu.

İttihad ve Terakki, liberal 1908 Devrimi'nden umduğu sonucu elde edemedi. 1908 ertesi karşılaşılan siyasal ve iktisadî sorunlar İttihadcıları düş kırıklığına uğrattı; liberalizmin Osmanlı gerçeğiyle bağdaştırılamayacağı görüşü giderek Merkez-i Umûmî çevrelerinde benimsendi. 1908 Devrimi'nin yarattığı liberal iktisadî ortam, eşit koşullarda rekabet gücünden yoksun geleneksel Müslüman-Türk esnafının çöküşünü hızlandırmış, iktisadî yaşamda

yabancı sermayenin ve gayr-ı müslim unsurların etkinliğini artırmıştı. 1913 ertesi, siyasal gelişmelerin de katkısıyla İttihad ve Terakki'nin ulusçuluğu benimseyişi ve ulusal bilincin köklerini tarihte arayarak geleneksel esnaf örgütlerine yakınlık duyuşu, esnaf cemiyetlerinin tekrar ön plana çıkmalarına neden oldu. İktidar-da bulunduğu yıllarda bile yarı gizli yapısını sürdüren İttihad ve Terakki Cemiyeti, esnafın mistik yaşamında ulusçuluğun iktisadî tabanını aradı; "millî iktisad"ın zorunlu kıldığı orta tabakaların Osmanlı özelinde hurfet ocaklarında billurlaştığını gördü. Öte yandan, Cemiyet'e "fedaî" sağlayan esnaf örgütleri İttihad ve Terakki'nin siyasal iktidarının pekiştirilmesinde önemli bir rol oynadı.

Cihan Harbi yıllarında İttihad ve Terakki'nin güdümlendiği Esnaflar Cemiyeti ve ona bağlı esnaf örgütleri savaş enflasyonuna uyum sağlamakta gecikmedi. İttihadcıların siyasal gücünden de yararlanarak kısa sürede ülke ekonomisine ağırlıklarını koyan esnaf cemiyetleri savaş yıllarında "millî iktisad"ın temel yörüngesini oluşturdu. İstanbul'un iaşesini savaşın son yıllarında nâzırlığa kadar yükselecek olan eski hammal kahyası, İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası "Saçlı" ya da "Kara" Kemal Bey üstlendi; esnaf cemiyetlerinin desteğiyle kurulan Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin oluşturduğu "millî" anonim şirketlerin başına İttihadcı esnaf yandaşlar getirildi. Savaş yıllarında Müslüman-Türk esnaf, İttihad ve Terakki'nin aracılığıyla birikim sürecine sokularak sermayedar kılınmak istendi; "millî" anonim şirketlerin pay senetleri zorunlu olarak esnafa satıldı.⁴ Esnaftan "burjuva" yaratılmaya çalışıldı.

Enflasyonist baskı Babiâli'yi cephe gerisinde büyük toplumsal sorunlarla karşı karşıya bıraktı. Savaş yılları o güne değin alışılmışın üzerinde büyük kazanç ve vurgunların yapıldığı bir dönemdi. Darlığı gidermek amacıyla başvuru alan karne, narh ve benzeri yöntemler istifçiliğe ve karaborsacılığa prim tanımış, kısa sürede "harb zengini" ya da "yeni zengin" diye tanımlanan bir toplumsal kesit türemişti. Savaş koşullarında gerçekleştirilen bu olağanüstü birikim sürecine İttihad ve Terakki Cemiyeti seyirci kalmış, hattâ birçok kez sebep olmuştu: Seferberlik nedeniyle devletin devraldığı demiryollarında ancak iktidara yakınlık sayesinde vagon tahsisi sağlanabilmişti. Böylece, ticaretle ilişkisi olmayan, vagon tahsisi alışverişiyle uğraşan türedi zenginler ortaya çıkmıştı. Spekulas-

yonla mücadeleleri amaçlayan Men-i İntikâr Hey'eti de başarı gösteremedi; gayr-ı müslim spekülâtörlerin peşine düşerek Müslüman-Türk "muhtekirler" in piyasayı denetlemelerine ortam hazırladı.⁵ "Harb tüccarı," "spekülasyon erbâbı," "331, 332, 333 zengini," "muhtekir" gibi tanımlarla anılan yeni zengin kesimi savaş yıllarında İstanbul'un yaşamına alışılmadık bir görünüm kazandırdı. Eğlence düşkünlüğü giderek yaygınlaştı; toplumsal ahlâk çöküntüye uğradı; İstanbul'da ilk kez kumar, alkol ve kadın ticareti geniş boyutlara ulaştı. Öte yandan İstanbul yoksulluk ve sefalet yuvası oldu; sokaklar dilenen insanlarla dolup taştı.⁶ Tekin Alp, 8 Kasım 1917 günü *İktisadiyyat Mecmuası*'nda yayınlanan başyazısına "Kapitalizm devresi başlıyor" başlığını veriyordu. Tekin Alp'e göre, savaşla birlikte "millî iktisad" uygulanmış, Türkiye, böylece "kapitalizm devresi"ne girmişti.⁷

Savaşın son yıllarında gelir dağılımındaki çarpıklığın doğurduğu toplumsal çöküntü İttihad ve Terakki'yi çözüm aramaya sevk etti. Ziya Gökalp önderliğindeki "ictimaiyyatçı" kesim, savaşın neden olduğu ahlâk buhranını gidermek için aile ahlâkının, meslek ahlâkının ve millî ahlâkın güçlendirilmesini önerdi; solidarist düşünceden esinlenerek halkçılığı gündeme getirdi.⁸ Maliye Nâzırı Cavid Bey'in başında bulunduğu ve Cumhuriyet'in ilk yılında hazırlanan İstanbul İktisad Komisyonu Raporu'nun (1924) İkinci Meşrutiyet'le ilgili bölümü İttihadçı dönemin neden olduğu dönüşümleri ve Cihan Harbi ve Mütareke yıllarındaki gelişmeleri özgün bir biçimde özetliyordu: Meşrutiyet'in basın ve düşünce özgürlüğü Osmanlı'yı uyarmakta gecikmemişti. İktisadın önemi anlaşılmış, ordu ve bürokrasiye kapılanma eski cazibesini yitirmişti. Ordu'da ya da "kalem"de ne artık eskisi gibi "sıçrama kabilinden terfi' ve terakkiler" ne de eski rütbe ve nişanlar kalmıştı. Memuriyet de diğer meslekler gibi alelâde hizmet karşılığı gelir elde edilen bir mesleğe dönüşmüştü. Bürokraside bu statü kaybının yanı sıra malî gerekçelerle yapılan "tensikât" Osmanlı gencini bundan böyle memuriyet dışında iş bulmaya sevk etmişti. "Kalem" dışında iş aramak yaygınlaştı. Başlangıçta rüşeym hâlinde olan bu eğilim gelecek için önemli ipuçları veriyordu. Cihan Harbi yıllarında Osmanlı toplumu köklü dönüşümlere sahne oldu. Gayr-ı müslimlere karşı gösterilen güvensizlik ve korumacılığın ya da "hiss-i himaye"nin gündeme gelişiyle Türk unsur ticarete, "ticaret şehrhânda" olağanüstü teşvik gördü. Ancak bu olanaklardan

yararlananların çoğunluğu “anânevi” bir iktisat terbiyesinden yoksundu. Savaş yıllarında ve Mütareke’de israf ve sefahat ile, ya da izleyemedikleri iktisadî gelişmeler ve spekülasyon girişimleri sonucu “yeni zengin” kazancını hemen hemen tümüyle yitirdi.⁹ Ama bu gelişmeler donuk Osmanlı toplumunu çözmeye yetmişti.

Meşrutiyet halkçılığı, uluslaşma sürecinde liberal iktisat politikasına karşı devlet müdahaleciliğini savunmuş, “ferdî kapitalizm”in yol açtığı sınıflaşma sorununa eğilmiş, jandarma devlet ilkesini yadsıyarak izlenecek sosyal politikayla sınıfsal çelişkilerin, toplumsal çarpıklıkların giderilebileceğini ileri sürmüştü. Bu nedenle “devlet kapitalizmi” benimsenerek devletin fiilen iktisadî yaşama girmesi, girişimde bulunması gündeme alındı; ancak, tüm bu uğraşlar sırasında “teşebbüs-i şahsî”nin sınırlandırılmasına aşırı özen gösterilmesi gerektiği kaydedildi.¹⁰

Öte yandan, sınıf mücadelesi ve çelişen toplumsal sınıf kavramları yadsındı; yerine uzlaşan meslek zümreleri kondu. Sınıflı toplumları izleyecek “meslek devri”nde toplumsal işbölümü esası üzerine kurulmuş meslek gruplarının ulusun toplumsal tabanını oluşturacağı söylendi. Diğer bir deyişle, Müslüman-Türk “orta sınıf” yaratma çabaları ve savaş enflasyonunun neden olduğu toplumsal çöküntü İttihadcıları korporatif bir devlet anlayışına doğru yöneltti.¹¹ İzleyen Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları, 1940’ların ikinci yarısına kadar savaş ekonomisinin gündeme getirdiği sorunlar ışığında biçimlendi. “Millî iktisad” ilkesi sürdürülürken Cihan Harbi’nin neden olduğu emisyon ve enflasyon anılardan silinmedi. Sağlam para ve denk bütçe uzun yıllar Cumhuriyet maliyesinin temel şiarı oldu. Olanaklar ölçüsünde dışa borçlanmaksızın kendi yağıyla kavrulan Türkiye, içe kapandı. Dünya konjonktürü bunu gerektiriyordu. İki dünya savaşı arası Türkiye’nin pek fazla seçeneği yoktu.

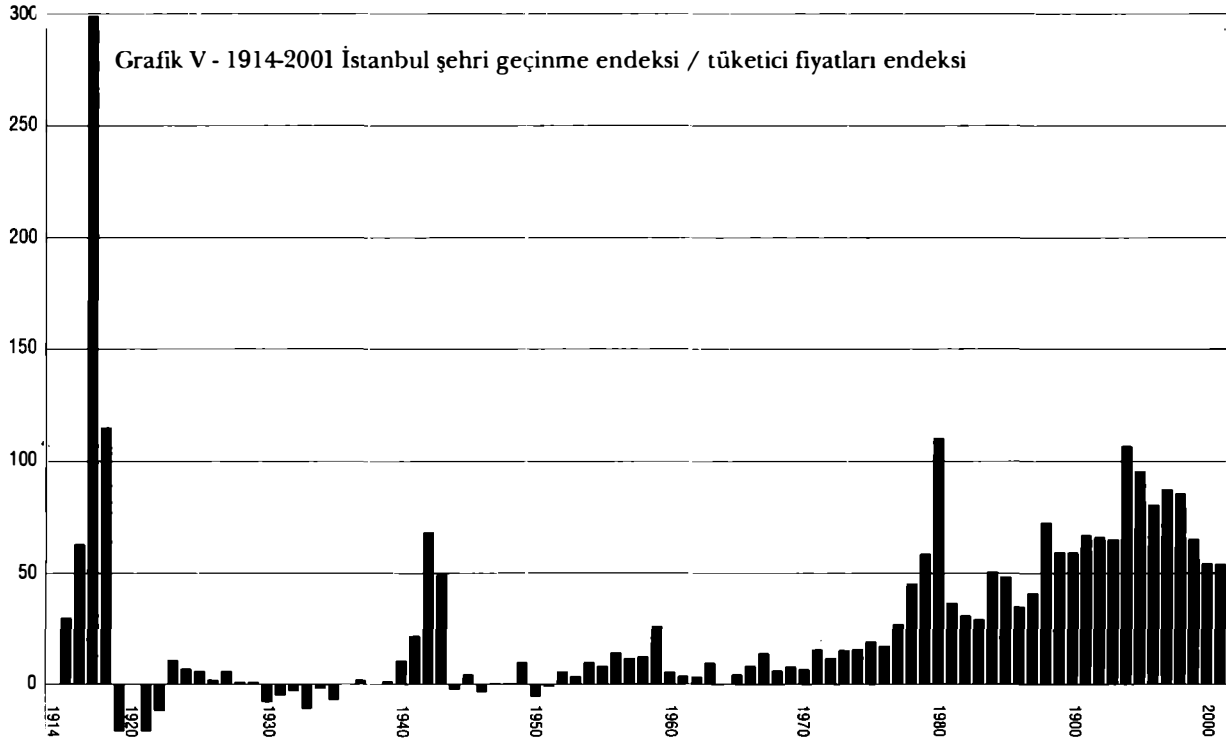
Tablo: XVIII - 1914-2001

İstanbul şehri geçinme endeksi / tüketici fiyatları endeksi

1914-2001 İstanbul şehri geçinme endeksi / tüketici fiyatları endeksi (1939'a kadar Düyûn-ı Umûmiyye ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası verileri esas alınmıştır. 1938 sonrası için Hazine Müsteşarlığı "İstanbul şehri geçinme indeksleri ve değişim oranları", 1968 sonrası için Devlet İstatistik Enstitüsü "İstanbul şehri tüketici fiyatları indeksleri ve değişim oranları" verileri kullanılmıştır.

1914	--	1936	0	1958	12,5	1980	110,2
1915	30	1937	2	1959	26,0	1981	36,6
1916	63	1938	0	1960	5,6	1982	30,9
1917	299	1939	1,4	1961	3,8	1983	29,1
1918	115	1940	10,8	1962	3,6	1984	50,6
1919	-21	1941	21,8	1963	9,8	1985	48,3
1920	0	1942	68,5	1964	0,2	1986	34,9
1921	-21	1943	49,4	1965	4,6	1987	41,0
1922	-12	1944	-2,4	1966	8,4	1988	72,9
1923	11	1945	4,5	1967	14,1	1989	59,4
1924	7	1946	-3,4	1968	6,2	1990	59,3
1925	6	1947	0,5	1969	8,0	1991	67,1
1926	2	1948	0,4	1970	6,8	1992	66,3
1927	6	1949	10,0	1971	15,7	1993	65,2
1928	1	1950	-5,5	1972	11,8	1994	106,7
1929	1	1951	-1,0	1973	15,4	1995	95,4
1930	-8	1952	5,8	1974	15,9	1996	80,7
1931	-5	1953	3,7	1975	19,2	1997	87,5
1932	-3	1954	10,0	1976	17,3	1998	85,6
1933	-11	1955	8,2	1977	27,1	1999	65,3
1934	-2	1956	14,3	1978	45,3	2000	54,4
1935	-7	1957	11,8	1979	58,7	2001	54,1

Grafik V - 1914-2001 İstanbul şehri geçinme endeksi / tüketici fiyatları endeksi

Dipnotlar

Bölüm İki

1. W. F. Willoughby, "Finances in the Turkish Empire," in William H. Hall (Editor), *Reconstruction in Turkey*, A Series of Reports Compiled for the American Committee of Armenian and Syrian Relief, For Private Distribution Only, 1918, 236.
"The same system prevails in Smyrna as in Constantinople, except that before the war, business was largely in Chiruk, i.e., rotten piastres, an imaginary unit figuring sometimes as low as 178, but more usually at 182 to the lira. The process in buying was to divide the number of bad piastres by seven and multiply by two to find the number of okterakis or actual coins to be paid. The 80 para piece in Smyrna was used as the unit of figuring in practical affairs more often than the silver piastre or the 40 para piece and the ten para coin in Smyrna was generally called a metallik. On account of the predominance of the Greek population, Greek names were usually used for the coins, e.g., tessaraki and okteraki."
2. Mehmed İzzed, *Takvim-i Dersaadet*, İstanbul; Karabet Matbaası, 1313. "Sağ akçeyi çürük paraya tahvil etmenin usulü (s. 148-149); Çürük parayı sağ paraya tahvil etmenin usulü (s. 150-151; lira ve çürük paranın yekdiğerine suret-i tahvili, (s. 152)."
3. Şamlı Mehmed Reşid, *İhtisarü't-tahvil*, İstanbul; Ma'lûmât Matbaası, 1313. Kitap ayrıca çevirim için Arapça açıklamalar da içeriyordu. Yazar mukaddimede şu satırlara yer veriyordu: s. 3.
"Sağdan râice veya râicden sağa tahvil olunacak mübaliğın hesâb-ı ma'lûmu ile olan tahvil-i hesâbdan dolayı elbette amelîyyatta müşkilât ve teşviş-i izhan misillü şeyler hasıl olacağından bu kerre Allahın inâyet ve tevfikîyle eskarımı hasr ederek ihtisar vechile a'şârî hesâbiyle işbu risaleyi kariha-i aciziden olarak icad ve 'İhtisarü't-tahvil' nâmıyla tesmiye eyledim. Ve her bir fiâtın kıymetine zarb-ı mahsus beyân eyledim ki matlub andan zâhir olsun."
4. Hasan Ferid, *Nakit ve İübâr-ı Mak*, 1. kitap Meskûkât, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1331, s. 276-277.
5. *Tashîh-i ayâr-ı meskûkâta dair Darphane-i Âmire nezâretine şerefsudur olan 26 Sefer 1256 tarihli ferman-ı âlî, Meskûkât-ı Şahane İdaresi - Darphane-i Âmire - 1336 sene-i makîsi (Darbiyyat ve muâmelâtı hakkında Maliyye nezâret-i celilesine takdim olunan rapor, 2. sene, Dersaadet, Matbaa-i Âmire 1337-1921, s. 125-128. ve 1260 senesi meskûkât beyânnâmesi, a.g.e., s. 128-131.*
6. *Meskûkât-ı cedide-i Osmaniyye hakkında 1260 senesinde tanzim olunan tarrife - Usulî sikk-i devlet-i âliye-i Osmaniyye, Meskûkât-ı Şahane İdaresi -*

Darphane-i Âmire - 1336 sene-i malisi (Darbiyyat ve muâmelâtı hakkında Maliyye nezâret-i celilesine tahdim olunun rapor, 2. sene, Dersaadet, Matbaa-i Âmire 1337-1921, s. 132-134.

7. Hasan Ferid, *Nakit ve İtibâr-ı Malkı*, 1. kitap Meskûkât, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1331, s. 211-239.
8. Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris; Henri Jouve, éditeur, 1909, s. 107-110.
9. Hasan Ferid, *Nakit ve İtibâr-ı Malkı*, 1. kitap Meskûkât, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1331, s. 239-242.
10. "Tevhîd-i meskûkât -1," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 27. sene, no: 1382, 18 Haziran 1327, s. 202-203.
11. "... ufak meskûkât nisbeten daha pahalı olduğundan alış-verişte herkes büyük meskûkâtı sarf ve harcetmeye gayret edip daima muâmelâtta bu yüzden müşkilât tahaddüs etmekte ve arada sarraflar kazanmaktadır." Hasan Ferid, *a.g.e.*, s. 255.
12. "Tevhîd-i meskûkât -2-," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 27. sene, no: 1383, 25 Haziran 1327, s. 210-211.
13. Mehmed İzzed, Takvim-i Dersaadet, (Üçüncü sene), *1312 sene-i maliyyesine mahsus takvim ile bazı ma'lûmât-ı müfideyi camidir*, İstanbul; Karabet Matbaası, 1313. Meskûkât-ı Osmaniyye (Sağ parayı çürük paraya tahvil etmenin usulü; çürük parayı sağ paraya tahvil etmenin usulü; lira ve çürük paranın yekdiğerine suret-i tahvili), s.148-152.
14. *Meclis-i Meb'ûsân'ın inikadında kanuniyeti tasdik olunmak üzere meskûkât-ı Osmaniyye hakkında karârname lâyihası - 4 Kânûn-ı evvel sene 1295, Meskûkât-ı Şahane İdaresi - Darphane-i Âmire - 1336 sene-i malisi (Darbiyyat ve muâmelâtı hakkında Maliyye nezâret-i celilesine tahdim olunun rapor, 2. sene, Dersaadet, Matbaa-i Âmire 1337-1921, s. 131-132.*
15. Hâzım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, c. 1, İstanbul; Işıl Matbaası, 1947, s. 200.
16. Sir Babington Smith daha önce Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi reisiği ve Mısır ve Hindistan Müşavirliklerinde bulunmuştu.
17. Hasan Ferid, *Nakit ve İtibâr-ı Malkı*, 1. kitap Meskûkât, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1331, s. 253.
18. Islah-ı Meskûkât Komisyonu raporunun tümü *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayınlanmıştır. Bkz: "Tevhîd-i meskûkât," *a.g.g.*, 27. sene, no: 1382, 18 Haziran 1327, s. 202-203; no: 1383, 25 Haziran, s. 210-211; no: 1384, 2 Temmuz, s. 217-218; no: 1386, 16 Temmuz, s. 233-234; no: 1387, 23 Temmuz, s. 243; no: 1388, 30 Temmuz, s. 251; no: 1389, 6 Ağustos, s. 258-259; no: 1390, 13 Ağustos, s. 265-266. Raporun özeti için bkz: Hasan Ferid, *a.g.e.*, s. 255-274.
19. W. F. Willoughby, "Finances in the Turkish Empire," in William H. Hall (Editor), *Reconstruction in Turkey*, A Series of Reports Compiled

for the American Committee of Armenian and Syrian Relief, For Private Distribution Only, 1918, 235.

"One of the few benefits that has come to Turkey as a result of its alliance with Germany has been the reorganization of the financial system. The old distinction between gold and silver has been abolished, and all coins now have a fixed value. This is a vast improvement over the old bewildering system of differing local values and ever-changing standards. The gold, however, has disappeared, and the paper money now in circulation has depreciated to one-fifth its face value, and will probably soon be worthless. The people, however, will come out of the war instructed in the value of a uniform monetary system, and will be prepared for the general introduction of the metric system."

20. Sîm ikiliklerden gayrı meskûkât-ı mağşuşenin ve sîm yirmi ve kırk paralıkların tedâvûlden ref'i ve meskûkâtın ıslahı için sermaye teşkili hakkında kanun-ı muvakkat - 25 Mart sene 1330 - Kanunîyeti: 20 Temmuz 1330, Meskûkât-ı Şahane İdaresi - *Darphane-i Âmire - 1336 sene-i malisi (Darbiyyat ve muâmelâtı hakkında Maliyye nezâret-i celilesine takdim olunun rapor, 2. sene, Dersaadet, Matbaa-i Âmire 1337-1921, s. 142-143.*
21. Tevhîd-i meskûkât hakkında kanun-ı muvakkat -26 Mart 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 892-894. ve Tevhîd-i Meskûkât, Meskûkât-ı Şahane İdaresi - Darphane-i Âmire - 1336 sene-i malisi (Darbiyyat ve muâmelâtı hakkında Maliyye nezâret-i celilesine takdim olunun rapor, 2. sene, Dersaadet, Matbaa-i Âmire 1337-1921, s. 150-152.
22. "Meskûkât Kanun-ı Cedidi," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no: 1633-34, 9-16 Nisan 1332, s. 81-82.
23. İbrahim Fazıl [Pelin], *İktisad*, Birinci c., (Hukuk Fakültesi neşriyatından) İstanbul; Akşam Matbaası, 1927 s. 408-411.
24. Tevhîd-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkatı ertesi çıkarılan bir tahrirât-ı umûmuyye ile "bundan sonra Osmanlı altını veya evrâk-ı nakdiyye gerek hükûmet gerek ahâlîce yüz kuruş ve mecidiyye yirmi kuruşa alınıp verilece"ği ilân edilmişti. (15 Nisan 1916) *Maliyye Nezâreti 332 Senesi Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuası*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335.
25. İki buçuk ve bir kuruşluk evrâk-ı nakdiyye ihracı hakkında kanun-ı muvakkat -23 Mayıs 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 1196. On ve beş paralık posta pullarının nakit gibi tedâvûlû hakkında kanun -8 Şubat 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 183.
26. "İktisad Haberleri: İzmir'de Ufak Para," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 23, 28 Temmuz 1332, s. 5.
27. Kambiyo muamelesinin suret-i icrasına dair irâde-i seniyye -23 Ağustos 1333-, *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 711-714.

28. Roderic H. Davison, "The first Ottoman experiment with paper money," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, der: Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara; Meteksan Limited Şirketi, 1910, s. 243-251.
29. Osmanlı para sistemi ve karşılaşılan sorunlarla ilgili olarak bkz: Hasan Ferid, *Nahid ve İtibâr-ı Mali*, 1. kitap: Meskûkât, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1331, s. 151-287; Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris; Henri Jouve, éditeur, 1909, s. 91-138.
30. Maliyye Nezâret-i Celilesi'nden: Bî-taraf memâlik üzerine her nev'i kambiyo muamelesinin suret-i icrasını mübeyyin ta'limâtur, *Takvim-i Vakayi'*, nûmero 2780, 18 Kânûn-ı sâni 1332, s. 2.
- 1 - 1 Şubat sene 917 tarihinden itibaren bî-taraf memâlik üzerine her nev'i kambiyo muâmelâtını serbesti-i icrası memnudur. Her türlü kambiyo muâmelâtı Maliyye Nezâreti tarafından müntehib iki zat ile Osmanlı Bankası, Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, Deutsche Bank, Wiener Bankverein, Deutsche Orient Bank, Selânik Bankası, Macar Bankası tarafından tayin edilen birer vekilinden mürekkeb olarak teşkil olunan Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'na ihbâr olunacaktır.
- 2 - Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu Osmanlı Bankası'nda mezkûr bank nâzırının odasında eyyam-ı tatiliyyeden maada her gün kable'l-zeval saat on birde içtima edecektir.
- 3 - Gerek efrâd ve şirketlerden, gerek devair-i hükûmetten bî-taraf memâlik üzerine kambiyo iştirasına talib bulunanlar ya doğrudan doğruya veyahud komisyona dâhil bulunan bâlâda muharrerü'l-esami bankalardan biri vasıtasıyla Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'na müracaat eyleyeceklerdir. Dersaadet'te Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'na dâhil olmayan bankalar ve bankerlerle vilayâtteki bankalar ve bankerler müşterilerinin mübâyaa emirlerini kabule mezuñ olup işbu emirleri ya doğrudan doğruya, yahud birinci maddede zikr olunan Dersaadet'deki bankalardan biri vasıtasıyla merkez komisyonuna ihbâr eyleyeceklerdir.
- 4 - Siparişler kalbelzeval saat on birden evvel Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'na vâsıl olmalıdır. Bu saatten sonra vâsıl olan siparişler ertesi gün için muteber addolunur.
- 5 - Bî-taraf memâlik üzerine kambiyo mübâyaaasına talib olanlar Kambiyo Muâmelâtı merkez Komisyonu'na nümûnesi vechile bir beyânnâme ibrazına ve icâbî hâlinde akd edeceği muamele-i iştiraiyyenin esbabı hakkında merkez komisyonu tarafından talep olunabilecek her türlü izâhâtın i'tâ'sına mecburdur.
- 6 - Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu her talebi tetkik ve karar i'tâ' eyleyecek ve her ictimada icra-i muamele olunabilecek fiâtların hadd-i azamîsini tayin edecektir. İşbu hadler hâricinde icra-i muamele edilmesi memnudur.
- 7 - Mübâyaa keyfiyyetinin tasdik olunmasını müteakib Kambiyo Muâmelâtı

Merkez Komisyonu müşteriye beşinci maddede zikr olunan beyânnâmeye merbut ruhsatnâmeyi i'tâ' eyleyecektir. İşbu ruhsatnâme bay'i'e ibraz edilmedikçe hiçbir muamele icra edilemeyecek ve bay'i' dahi kendisine ibraz edilen ruhsatnâmenin zirine muamelenin icra olunduğunu tasdiklen bir şerh tahrir eyledikten sonra ruhsatnâmeyi müşteriye iade eyleyecektir.

8 - Vilayâtta vasıta olan bankalar veya bankerler telgraf ve posta ücretleri ile mesârif-i saireden başka zahmetlerine mukâbil azamî yüzde yarımından fazla bir komisyon ahz edemeyeceklerdir.

9 - İşbu ta'limât hilâfına hareket edenler hakkında kanun-ı cezanın doksan dokuzuncu maddesinin üçüncü zeyline tefviken tertib-i mücazat olunur.

91. Ferid, "Kambiyo Komisyonu," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 51, 5 Nisan 1333, s. 1-5. Meskûkât İdaresi Mûdürü ve Bank-ı Osmanî Nâzırı Ferid Bey, serbest kambiyo rejiminden ayrılışı şu gerekçelere bağlıyordu:

"Gerçi kambiyo kıymetleri arz ve talep kaide-i umûmiyyesine göre taayyün eder ise de memâlik-i ecnebiyyeye gönderilecek paralar o memleketten mübâyaa ve celb edilen emtia bedelâtının tesviyesi gibi muâmelât-ı hakikiyye-i ticariyyeye müstenid olmayıp da sırf spekülasyon yani alaverecilikle yahut memleketetten sermayeleri kaçırıp bir memleket-i ecnebiyye müessesâtına tevdi' etmek maksadı ile mübtenâ ise sikke-i millîyenin sikke-i ecnebiyyeye mukâbil olan kıymetini muhafaza için bu türlü muâmelâtın men'i menâfi-i umûmiyye iktizasındandır."

92. M(im). C(im)., "Kambiyo ve kambiyo ticareti," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 1, c. 1, S. 4, 1 Mayıs 1333, s. 49-53.
93. "Almanya ve Avusturya ve Macaristan'a akçe irsâline ve bu memleketler ile kambiyo muamelesinin serbestçe icrasına muvakketen edilen müsaade 16 Teşrin-i sâni 333 tarihinden itibâren ref' edilmiştir -12 Teşrin-i sâni 333," *Maliyye Nezâreti 333 Senesi Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuası*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1336, s. 172. Bu karar Almanya için 1 Ocak 1918'den itibâren kaldırılmıştı: "Almanya ile kambiyo muamelesinin tekrar serbesti-i icrasına dair," *a.g.d.*, s. 183.
94. *Darphane-i Millî 1921-1924 Sene-i Maliyyeleri Darbiyyat ve Muâmelâtı Hakkında Maliyye Vekâlet-i Celilesi - Takdim Olunan Üçüncü Rapor*, İstanbul, 1925, s. 240-255

Bölüm Üç

1. Drama Mebusu Rıza Bey'in bir millî banka tesisi hakkında takriri, *Takvim-i Vakayi'*, 1. sene, adet 140, 19 Şubat 1324, s. 13. 1909 yılında kurulan Cemiyet-i Mütешеbbise de "millî banka"nın önemini vurgulamıştı.
2. Tekin Alp, "İtibâr-ı Millî Bankası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40, 19 Kânun-ı sâni 1333, s. 1.

3. Carl Anton Schaefer, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe, i. B., G. Braunsche Hofbuchdruckerei und Verlag, 1913, s. 107-108, 115-118.
4. Bu konuda Wilhelmstrasse'nin oynadığı rol için bkz: Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey; Princeton University Press, 1968, s. 273-275.
5. İnegöllüoğlu M. *Ulûm-ı Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası*'nda bu gelişmeyi şöyle açıklıyordu:

"Kapitülasyonların beliyyesinden tahlîs-i nüfûz etmeye muvaffak olan millet-i Osmâniyye'nin muâmelât-ı resmîyye-i hükûmete, ecnebî sermayesiyle vücdâ gelmiş bir bankanın, hükûmet bankası sıfatıyla iştirâk etmeğe devam etmesini cûş bir nazarla göremeyeceği derkâr idi. Bu hisse teba'en ve mahza Bank-ı Osmanî'nin hukuk-ı muktesebesine hiçbir vechile ika'i hâle eylemek şartıyla, bazı zevât sırf Osmanlı sermayesiyle teşekkül etmiş ve bu itibâr ile cidden millî mahiyeti hâiz bir bankanın -ilahare hükûmete temin edileceği menâfi-i hakikayı derk ve tatmin ederek- tesis esasına tevessül eylemişlerdi. Bu teşebbüsü mevki-i fiile is'al için Cavid ve Cahid Beylerle tüccardan Tevfik Bey imzalarıyla Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ünvanında bir banka tesis ve güşâd-ı zımında Ticaret Nezâret-i Celîlesi'ne bir istida verildi." İnegöllüoğlu M. *a.g.d.*, sene 1, no: 1, Nisan 1334/1918, s. 65.

6. Hasan Ferid, *Nakid ve İtibâr-ı Makî; Bankacılık*, 3. c., İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 26-66.
7. Müslüman kesimin bu alanın dışında kalışını Meskûkât Müdürü ve Bank-ı Osmanî Nâzırı Hasan Ferid Bey şöyle açıklıyordu:

"Osmanlılar gençlerinin ecdâd-ı aslîleri olan bütün Türkler gibi kuvve-i kâhire ile muttasıf ve daima hür ve hâkim yaşamış cengâver bir kavim olup şimdiye kadar ekseriya harb ve darb ile ve kendilerinin hâkimiyetini kabul eden veya kendilerine iltica ve dehâlet ve istimân eden ve miktarları kendilerinin hemân on misline balığ olan akvâm ve reayanın emr-i idare ve muhafazasıyla iştigâl ettiklerinden sanayi ve muâmelât-ı ticariyye lakayd kalmışlar, heves edip almamışlardır. Bâhusus para meselesiyle ve alelumûm maddiyat ve iktisadiyyatla iştigal Osmanlılarca mugayir-i kadr ve haysiyet bir hâl gibi addolunup hele birisine ödünç verilen para için faiz istemek son derece adâlik ve ele geçen parayı kâmilten sarf etmemek hasislik gibi telakki olunur idi. Her birinin ma'iyetinde yüzlerce reaya bulunan kibârların evlâd ve akrabasının ve umûmiyyetle evlâd-ı fâtihanın sanayi ve ticaretle, esnaflıkla iştigal etmeleri tenezzül sayılır idi."

.....
İlcâât-ı vâkıa ile usul-i maîşetin, ahvâl-i sâbika-i siyasiyenin değişmiş ve maarifin günden güne terakki ve intişâr üzerine bundan böyle Türk milletinin dahi ticaretin her nev'i ile iştigal eyleyeceği şüphesizdir. Nasıl ki devr-i Meşrutiyet'te sırf Osmanlı Türklerinden müteşekkil anonim şirketleri ve ban-

kaları teessüs etmiştir. ... Tabii bundan böyle Osmanlı Türkleri dahi kavânin-i iktisadiyyenin alemşümül olan ahkâmına tâbî olacaklar, *tekâmül edeceklerdir.* Ferid, "Bankalar," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48, 8 Mart 1333, s. 17-37.

8. A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris, Arthur Rousseau, Editeur, 1903, s. 126-129.
9. Osmanlı Bankası'nın kuruluş ve gelişimi için bkz: Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris; Henri Jouve, éditeur, 1909; Hasan Ferid a.g.e., s. 333-404; İbrahim Fazıl, "Osmanlı Bankası," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 3, S. 21, 1341, s. 1072-1089; Hâzım Atuf Kuyucak, *Para ve Banka*, 2. c., Bankacılık, 2. baskı, İstanbul; İsmail Akgün Matbaası, 1948, s. 349-372.
10. *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye Mecmuası*, "hükûmet bankası"nın önemini şu satırlarla vurguluyordu:
"Menâfi-i hayatiyyesini müdrîk olup da umûmiyye-i iktisadiyyede bir mevki edinmek isteyen bir devletin evvel be evvel yapacağı şey, şüphesiz, bir hükûmet bankasıdır. İstikrâzâtın ve kavâim-i nakdiyyenin tanzimi, düyûn-ı gayr-ı muntazamanın tevâzünü, ticaretin teshili, teşebbüsât-ı ziraiyye, ticariyye, sınaiyye ve sairinin himayesi, fıkri tasarrufun ileri götürülmesi için bir hükûmet bankasının müessesât-ı umûmiyye-i devlette mevki'i pek büyüktür. ...Bu devlet esâret-i iktisadiyye ve maliyyeden kurtulmadıkça gavâil-i siyasiyyeden de tehallüs edemez. Bunun çaresi umûr-ı iktisadiyye ve maliyyemiz için bir re's-i mütefekkîr mahiyetinde olan ve bütün menâfi-i maddiyemizi tanzim edecek olan vatanperver bir bankanın tesisidir." "Hükûmet Bankası." a.g.d., no: 3, 17 Şubat 1329, s. 1-2.
11. Evkaf Bankası hakkında kanun -19 Temmuz 1330- *Düstûr*, II. tertip, 6. c., s. 1046-1048.
12. *Meclis-i Meb'ûsân Zabıtları Ceridesi*, III. devre, 1330, 30/1, s. 604-618.
13. "İzmir'de Evkaf Bankası," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1519, 1 Şubat 1329, s. 103.
14. "Milli iktisad"la birlikte "millî sermaye" sorunu da gündeme gelmişti. Tekin Alp "millî sermaye" ve "millî banka" konusunda şunları yazıyordu:

"Millî sermayemiz bütün işleri yapmak için kifayet etmezse hiç olmazsa küçük bir kısmını olsun deruhte edemez mi? Ecnebi sermaye gelecek diye biz lahayd kalır, memleketimizdeki bütün işleri başkalarına terk ve havale edersek hiçbir vakit başkaldıramayız. Millî sermayeleri çömlleklerde, veyahut ecnebi bankalarında gayr-ı müsmir bir surette muattal kalacağına onları istihsâlât-ı milliyyenin artmasına medâr olabilecek işlerde kullanırsak memleketimiz servet-i tabiyyesinin hiç olmazsa bir kısmından olsun doğrudan doğruya müstefid oluruz. Bugün kısm-ı a'zamı itibâriyle muattal bir hâlde bulunan millî sermayelerin bu suretle müsmir bir hâlde getirmek için teşkilât-ı mahsuse-

ye eşedd-i ihtiyâc vardır.

İşte millî bankanın tesisi teşkilât husûsunda atılan ilk hatvedir. Şimdiye kadar artırma paralarını çömlerle veyahut ecnebî bankalarda bulunduranlar millî bankalar, millî teşebbüslerin adem-i mevcudiyetini vesile ittihâz ederek kendilerin mazur gösterebilirlerdi. Artık bundan sonra bu gibi garîp hâllerin devam ve bekasına asla ihtimâl verilemez." Tekin Alp, "Türkiye'de bankalar," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 34, 10 Teşrin-i sâni 1332, s. 1-2.

15. Devlet bankası niteliği kazanacak bir "millî banka" özlemini Tekin Alp şu satırlarla vurguluyordu:
 "... millî bankanın en mühim vazifesi, en büyük imtiyâzı, en esaslı sebebi mevcudiyeti banknot ihracı ve aynı zamanda devletin muâmelât-ı maliyyesine alet ve vasıta olmaktan ibârettir. Hâlbuki bu işler şimdilik mukavele ile Osmanlı Bankası'na mevduğ bulunuyor. Ol bâbdaki mukavele mucibince daha on sene onun elinde kalması lâzım gelir. Fakat hiç şüphesiz yoktur ki muharebeden sonra bu husûsta bir suret-i tesviye bulunacak ve o vakit millî banka tamamıyla vezâif-i asliyye ve esasiyyesini deruhte edebilecektir." Tekin Alp, "İtibâr-ı Millî Bankası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40, 19 Kânun-ı sâni, s. 2.
16. 125 maddelik nizamnâme-i esâsî için bkz: Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Nizamnâme-i Esâsî - 19 Kânun-ı evvel 1332- *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 42-72; *Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası - 19 Kânun-ı evvel tarihinde şerefsudur buyurulan irade-i seniye-i hazret-i Padişahi mantuk-ı münifince 4.000.000 lira-i Osmanî sermaye ile müesses Osmanlı Anonim Şirketi - Nizamnâme-i Esâsî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1332.
17. Raufî Manyas'ın anı niteliğindeki maddesi Belgeler bölümüne alınmıştır.
18. *Tanin* gazetesinde yer alan "millî banka" üzerine yazılar için bkz: "Millî banka: Mühim bir teşebbüs-i iktisadî," 17 Teşrin-i sâni 1332, s. 1; "Millî banka," 18 Teşrin-i sâni 1332, s. 1; "Millî banka -1- Bankanın millî esasları," 24 Teşrin-i sâni 1332, s. 1; "Millî banka -2- Sermayesi, suret-i teşekkülü," 25 Teşrin-i sâni 1332, s. 1; "Millî banka -3- Neler yapacak?" 27 Teşrin-i sâni 1332, s. 1; "Millî banka -4- Neler yapacak?" 30 Teşrin-i sâni 1332, s. 1-2; "Millî banka -5- Millî banka neler yapacak?" 3 Kânun-ı evvel 1332, s. 1-2; "Millî banka -6- Millî bankanın imtiyâzâtı," 4 Kânun-ı evvel 1332, s. 1; "Millî banka -7- Gazetelerin mütâlaâtı," 10 Kânun-ı evvel 1332, s. 1; "Millî banka -8- Bir ecnebînin fikri," 12 Kânun-ı evvel 1332, s. 1-2; "Millî banka -9- Millî banka ve ecnebî sermayesi," 22 Kânun-ı evvel 1332, s. 1.
19. *Tanin* gazetesi "millî banka" gereğini şu satırlarla açıklıyordu:
 "... Bugün millî sermayelerle vücûde getirilmiş bir bankanın vücûdu inkişâf-ı iktisadîmiz için hemân ve istikbâlen bir hayat memat meselesi olmuştur.

... Memleketimizin iktisaden belini doğrultabilmesi için millî teşebbüsâtı ter-
vic ve teşvik edecek millî bir bankanın tesisi zarurîdir.

... Harb-ı Umûmî'nin zuhûru üzerine gümruklerimizde istiklâl-i iktisadî ilâ-
nına muvaffak olan, içinde bulunduğumuz harb-ı azim için de memleketin
zirai ve ticarî ve sınaî terakkiyyatını istihdafen birçok mühim teşebbüsler ic-
rasından hâli kalmayan hükûmet-i hâziranın müzaheret ve muavenetiyle
böyle bir 'millî banka' teşekkül etmek üzeredir." "Millî banka," *Tanin*, 17
Teşrin-i sâni 1916, s. 1.

20. *Tanin* gazetesinin başyazarı "Memlekette kâfi derecede sermaye bulunmadı-
ğını zannetmek pek büyük bir hatadır. Memlekette pek çok yaşatacak derecede
sermaye mevcut olduğu ufak bir tetkik ile göze çarpar" diyordu. "Millî ban-
ka," *Tanin*, 18 Teşrin-i sâni 1338, s. 1.

Ancak, Hüseyin Cahid Bey, *Le Soir* gazetesine verdiği beyânatta, ban-
kanın, millî sermayenin yanı sıra, yabancı kaynaklardan ve beceriden
de yararlanacağını belirtiyordu:

"Bizzat banka sırf Osmanlı sermayesinden mürekkep olacaktır. Fakat devlet
dâhilinde icra olunacak muhtelif teşebbüsât için bittabi ecnebî sermayesine de
ihtiyâc hissedeceğiz ve bankamız Osmanlı olmayan sermayeleri davet etmek
için tavassut vazifesini ifa ve girişilecek teşebbüsâtta mezkûr sermayelerin
müsmir olmasına çalışılacaktır. Herkeze ma'lûm olduğu vechile memleketi-
miz iktisadiyyat nokta-i nazarından hemân hâl-i bekârettedir. Ecnebîlerin
yardımına gelince, müttefik memleketlerin erbâb-ı ihtisas ve fenninin ma'lû-
mâtına muhtaç olduğumuzdan onlara samîmiyyetle ellerimizi uzatacağız."

... Bankamız millî sermaye ile teessüs edecektir. Fakat hazâin-i tabiyyemizin
işletilmesi ve istifade edilecek bir hâle getirilmesi için muhtaç bulunduğumuz
azim sermayeleri İtibâr-ı Millî Bankası aynı memleket dâhilinde bulamayaca-
ğından ecnebî sermayelerini reddetmek istemek manasız olurdu. Aynı zaman-
da girişilecek ve işletilecek teşebbüsler için fen adamlarına da ihtiyâcımız var-
dır. Onun için bunlar dahi beraber çalışmaya samîmiyyetle davet edilecekler-
dir." "İtibâr-ı Millî Bankası," *Tanin*, 10 Kânun-ı sâni 1917, s. 4.

21. "İktisadî cihad: İttihad - Terakki'nin tahrirât-ı umûmiyyesi," *Tanin*,
23 Kânun-ı sâni 1917, s. 1.
22. Tekin Alp, "İtibâr-ı Millî Bankası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40,
19 Kânun-ı sâni 1333, s. 1.
23. Z(e). N(un)., "Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası," *Tasvir-i Efkâr*, 20 Kâ-
nun-ı sâni 1917, s. 1.
24. "İktisadiyyatta temellül," *İkdam*, 18 Teşrin-i sâni 1916, s. 1. Gazete
burjuvazi ile "millî banka" arasındaki ilişkiyi şu şekilde kuruyordu:
"Bizde noksan olan sınıf ve tabaka, memâlik-i sairede 'burjuva' ıtlak olunan
esnaf idi. Mîlletimiz, teşkilât-ı tarihîyesi itibârıyla efendilerden yani amirler-
den ve onların maiyyetleri yani hademededen ve çiftçilerden mürekkebdî. Esnaf-
lık min-el-kadîm mesâlih-i gayr-ı milliyyeden ad ve telakki ediliyordu. Hâlbü-

ki mil-i hâzırânın ve binâ'enaleyh devletlerin kuvvet ve miknetleri bugün hemân her yerde esnaf tabakasına istinad ediyor. Almanya da, Fransa da, İngiltere de kuvvetlerini tüccardan istinbât etmektedirler. İşte, millî banka itibâr mesâilini bir şekli-milliyetperânede hâl ve esnaf tabakasının münkesif olmasına gayret ederse millette bugün noksan olan hücerât vücut bulur. ilk adım atıldıktan, ilk hamle havale edildikten sonra şimdiye kadar metruk ve mensî bırakılan ticaret, kendiliğinden ve kemâl-i sühûletle ilerler. Mesâi ve meşâgil-i sairede ibrâz-ı kabiliyet eden Türklerin esnaflıkta da sâhib-i temrin ve ihtisas olmamaları mümkün değildir."

25. "Teşebbüsât-ı mebruke: Millî bankanın teessüsü münâsebetiyle," *İkdam*, 23 Kânun-ı evvel 1916, s. 1.
26. *Türk Yurdu* dergisi İtibâr-ı Millî Bankası'nın milliliğinin "yalnız sözde ve adında değil, bütûn sermayesinde, teşkilâtında ve gayesinde mündemic" olduğunu söylüyordu:
 "Evvelâ; onu tesis eden zevât millî adamlar olduğu gibi, hisse senedini alabilenler de yalnız Osmanlı tab'asından olanlardır ve dolayısıyla bütûn sermayesi millîdir. Sâniyen; bankanın bütûn muâmelât ve kuyudâtında kullanılacak lisan millî lisanıdır; Türk lisanıdır. Sâlisen; bankanın başında bulunanlar, bütûn memur ve müstahdemleri yalnız Osmanlı tab'asından olabilecektir. ... Râbiyen; millî banka ... birtakım malî sarrafi müesseseler gibi yalnız sarraflık ederek kazanmak gayesini gözetmeyip, memlekette olabilecek malî ve iktisadî teşebbüslere bilfiil ortaklık etmek veyahut başka suretlerde yardım göstermek husûsunda da te'minâtta bulunuyor." "Türklük şu'unu: Millî banka," *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 7, 24 Teşrin-i sâni 1332, s. 111.
27. "Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1676, 4 Şubat 1332, s. 33-34.
28. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bankaya hissedar olmanın "hem parayı kârlı bir işe yatırmak, hem de menâfi-i vataniyyeye bir nisbet dâhilinde yardım etmek" anlamına geleceğini söylüyor, "böyle mühim bir müessese-i milliyyenin hayat-ı iktisadiyyemiz üzerinde husûle getireceği" etkilerin kısa sürede görüleceğini, ticaretin yanı sıra, tarım ve sanayi'in de bu bankadan büyük yararlar sağlayacağını belirtiyordu. "Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1671, 31 Kânun-ı evvel 1332, s. 9-10.
29. Gazete şu satırlara yer veriyordu:
 "Şevketli padişahımız iktisadî cihadda en büyük teşebbüslerimizden birini teşkil eden Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na, nâm-ı şahanelerine 200 hisse kaydını ferman buyurmak suretiyle, bu tarîk-i mücadelede dahi millete büyük ve ulvî bir nümûne-i imtisal göstermişlerdir." "İktisadî cihad: Padişahımızın iştirâki - Her tarafta râğbet," *Tanin*, 21 Kânun-ı sâni 1917, s. 1.
30. *Meclis-i Âyan Zabıtları Ceridesi*, 6 Şubat 1332, III. devre, 31/3, s. 347; 35/3, s. 412.

31. Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası hisse senedâtından hükûmet nâmına mübâyaaası takarrur eden miktar hakkında kanun -14 Şubat 1332- *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 205.
32. Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası imtiyâzâtı hakkında kanun -8 Şubat 1332- *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 184-185.
33. Nizamnâme-i esası'nin 78. maddesi şöyle diyordu: "Müdür-i Umûmî tabaa-i Osmâniyyeden olacaktır. Ancak ilk on sene için müdür-i umûmî olarak bir ecnebî istihdam edilebilecektir."
34. Viyana'ya gönderilen gençler için bkz: Rauî Manyas'ın İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi'ndeki İtibâr-ı Millî Bankası. bkz. Belgeler s. 420.
35. "Viyana'ya banka talebesi i'zâmı," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 51, 5 Nisan 1333, s. 8.
36. İtibâr-ı Millî Bankası İdare Meclisi Reisi Hüseyin Cahid Bey bankanın faaliyet alanıyla ilgili şu bilgiyi veriyordu:
"Her şeyden evvel şunu unutmamalıdır ki bankanın teşkili bir gaye değil vasıta"dır. Banka asıl teşkilât-ı nafta ve ticariyyeyi inkişâf ettirmek gayesini ta'hib edecektir. Bu gayeden olmak üzere zürre'a'a yardım etmek için ticarî bir şirket, memleketteki madenleri işletmek üzere de bir maden işletme şirketi tesisini düşünüyoruz. Bunlar için lâzım gelen sermayeyi mümkün olduğu kadar dâhilden tedârik etmeye gayret edileceğiz.
Banka ileride devlet bankası şeklini alacak, ve o zaman hidemâtı tevessu' edecektir. Eğer banka önceden teşekkül etmiş ve devlet bankası şeklini almış olsa idi bugün muhakkak birçok buhranlara meydan verilmemiş olurdu." "Millî İtibâr Bankası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 43, 1 Mart 1333, s. 8.
37. Bankanın ilk yılı faaliyetleri için bkz: *Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Umûm Müdürlüğü, Müdiriyyet-i Umûmiyye'ce Meclis-i İdareye Arz Olunan Husûsî Rapordur*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334; *Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Meclis-i İdaresince 15 Nisan 1334/1918 Tarihinde Hissedarân Hey'et-i Umûmiyyesine Arz Olunan Rapordur*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334.
38. *Meclis-i Meb'ûsân Zabıtları Ceridesi*, 21 Şubat 1334, III. devre, 54/4, s. 885 (Cavid Bey'in 1334 Bütçe konuşması)
39. Tarımsal kredi piyasası için bkz: Tefik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisine Giriş", İstanbul, 1978, yayınlanmamış doktora tezi, s. 110-133.
40. "Fâhiş Faizler," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 26. sene, no: 1332, 3 Temmuz 1326, s. 225.
41. Ziraat Bankası ve kredi sorunlarıyla ilgili olarak bkz: "Memâlik-i Şahane'de itibâr-ı zirai ve ziraat bankaları," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no: 1224, 7 Haziran 1324, s. 197.
42. "Ziraat Bankası," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no: 1238, 13 Eylül 1324, s. 309-310.

43. Ziraat Bankası ve tarımsal kredinin gelişimi için bkz: Yusuf Saim Atasagun; *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: 1888-1939*, İstanbul; Kenan Basımevi, 1939; aynı yazar, *Türkiye’de Ziraat Borçlanma ve Ziraat Kredi Politikası*, İstanbul; Kenan Matbaası, 1934.
 44. Ziraat Bankası Kanunu -12 Mart 1332-, *Düstür*, II. tertip, 8. c., s. 88, 889.
 45. "Ziraat Bankası," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no: 1736, 13 Nisan 1334, s. 65-66. (Banka müdüriyet-i umûmiyyesinin raporu)
 46. *İktisadiyyat Mecmuası* bankanın kuruluş kararıyla ilgili olarak şu haberi veriyordu:
"Reis-i sâni Tal'at Beyefendi'nin riyâsetleri altında son defa olarak ictimâ etmiş ve Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye hesâbatına ait rapor tetkik ve maal takdîr tasvib olmuş ve Hey'et muâmelâtından husûle gelen temettü'ün vakfî suretiyle ve mütevelliliği Evkaf Nâzırları uhdesinde bulunmak üzere bir millî banka teşkili zmnında Murahhas Kemal Bey tarafından vuku' bulan teklif kabul ve bu bâbda lâzım gelen muamelenin ifası bir hey'et-i mahsusaya havale edildikten sonra intihâbâta geçilmiştir." *İttihad ve Terakki Umûmî Kongresi*, *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 30, 6 Teşrin-i evvel 1332, s. 5.
 47. Bankanın *Sabah* gazetesinde yer alan bir ilânında "Sermayesi: 1.500.000 lira - Merkez-i idaresi: Dersaadet - Ahvâl-i hâzıraya göre en müsait şerâit dâhilinde alelîtlak bilcûmle banka muâmelâtı icra olunur" deniyordu. "Millî İktisadiyyat Bankası," *Sabah*, 9 Eylül 1918, s. 4.
 48. Gündüz Ökçün bu bankayla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:
"I. Dünya Savaşı içinde toptan dâhilî ticaretin Müslüman-Türk unsurunun eline geçmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olan 'ulusal şirketlerin' bankacılık işlemlerini yapmak üzere kurulan bankanın sermayesi tamamı ödenmiş 150.000 TL. dir. Bankaya İttihad - Terakki Fırkası'na mensup olanlar hâkim durumdadır." Gündüz Ökçün, "1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 417-418.
- Gündüz Ökçün'ün çalışmasında bankanın adı "Millî İktisad Bankası" olarak geçmektedir. Biz *Sabah* gazetesindeki ilâna dayanarak "Millî İktisadiyyat Bankası" olarak kaydettik. Ancak, 1919 yılında, bankayla ilgili bir haberde "İktisad Bankası" olarak bu bankadan söz edilmektedir: "Millî Kantariyye, Ekmekçiler, Mensucat şirketleriyle İktisad Bankası'na dün Evkaf tarafından vaz'iyet edilerek mezkûr müesseseler mühürlenmiştir." Hükûmetin millî şirketlere vaz'iyeti," *Vazife*, 1 Kânun-ı sâni 1919, s. 1.

Öte yandan, 1928 tarihli Borsa Rehber'indeki İstanbul Resmî Borsa Cetveli'nde 1.500.000 sermayeli Millî İktisad Bankası da yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu banka Cumhuriyet yıllarında da faaliye-

hini sürdürmüştür. *Borsa Rehberi -İstanbul Eshâm ve Tahvilât - Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi tarafından tertip edilmiştir-* İstanbul; Matbaa-i Ebu üzziya, 1928, s. 190.

49. "Ticaret ve İtibâr-ı Umûmî Millî Bankası," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 331 sene, no: 1683, 14 Nisan 1333, s. 103; Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *Memâlik-i Osmâniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet; Hukuk Matbaası, 1334, s. 51-52; Gündüz Ökçün, "1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 416.
50. Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *Memâlik-i Osmâniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet; Hukuk Matbaası, 1334, s. 13-14; Gündüz Ökçün, "1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 415.
51. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 415.
52. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 415-416.
53. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 418.
54. Osmanlı Terhin-i Akar Bankası nâmiyle bir şirket teşkili ruhsatını mutazammın irâde-i seniyye -27 Nisan 1331-, *Düstür*, II. tertip, 7. c., s. 619.
55. "Suriye Bankası," *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye*, no: 5, 3 Mart 1330, s. 1.
56. Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 83, Bankanın nizamnamesi için bkz: *Konya Osmanlı İktisad-ı Millî Şirketinin Nizamnâme-i Dâhilisi*, Konya, Konya Vilayet Matbaası, 1327.
57. *Konya Ticaret-i Umûmiyye Türk Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniyye, 1332; Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 101-102.
58. Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 103.
59. "Konya'da millî bir şirket," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 35, 24 Teşrîn-i sâni 1332, s. 8.
60. *Halka Doğru* dergisi banka ile ilgili olarak şu satırlara yer veriyordu: "... Millî iktisadın ilerlemesi için sözlerden ziyade hakikî intibâhı gösteren bu gibi işler lâzım olduğunu söylemeye bile hacet yoktur. Hakikaten uyanmak ve çalışmak. İşte bizi içinde bulunduğumuz berzahtan kurtaracak tek çare. Binâ'enaleyh bu güzel işin müteşebbislerini alkışlar ve muvaffakiyyetler dileriz. " "Osmanlı İktisad-ı Millî Bankası," *Halka Doğru*, yıl 1, S. 48, 6 Mart 1329, s. 384.
61. Tekin Alp, "Konya Millî İktisad Bankası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 24, 28 Temmuz 1332, s. 1.
62. "Konya Millî İktisad Bankası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 52, 19

Nisan 1333, s. 6-7.

63. Hasan Ferid'e göre "bu bankalar Türkler arasında ticaret ve banka fi-kirlerinin uyandığına delâlet" ediyordu. Hasan Ferid, *a.g.e.*, s. 67.
 64. *Karaman Millî Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsi*, İstanbul; Ahîned İhsan ve Şürekası, 1331; Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 97; Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 424-425; "Karaman Millî Ban-kası," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no: 1571, 31 Kânun-ı sâni 1330, s. 53.
 65. *Tasvir-i Efkâr*'dan nakleden: "Köy sandıkları," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 27, 1 Eylül 1332, s. 8.
 66. *Babalık* gazetesinin yazdığına göre, 1917 başlarında Konya'da bir Köylü Bankası kurma girişimde bulunulmuştu: Z(e), N(un)., "Os-manlı Türklerinde iktisadî hareket," *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12, Şu-bat 1332, s. 192.
 67. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 427-428.
 68. Bankanın yönetim kurulu başkanlığına Hafız Ömer Efendi seçilmiş-ti. "Çiftçi Bankası," *Tasvir-i Efkâr*, 21 Nisan 1918, s. 1. Bankanın geli-şimi için bkz: Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 434-435.
 69. "Kayseri Millî İktisad Anonim Şirketi," *Dersaadet Ticaret Odası Gazete-si*, 32. sene, no: 1644. 25 Haziran 1332, s. 156.
 70. "Kayseri Millî İktisad Anonim Şirketi," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 18, 16 Haziran 1332, s. 8.
 71. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 426-427.
 72. "Kayseri Millî İktisad Anonim Şirketi," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 55. 10 Mayıs 1333, s. 6.
 73. Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 103-104.
 74. *Akşehir Osmanlı İktisad Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsi*, Dersa-adet, A. Sevincin Matbaası, 1333; Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 28-29; Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 428-430.
 75. Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 40.
 76. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, bankanın "İzmir'de zürra' ve incir tüccar ve müstahsillerini bazı muhtekirler ile sendikaların ellerinden kurtarmak üzere" kurulduğunu belirtiyordu. "Millî İzmir Bankası," *a.g.g.*, 30. sene, no: 1517, 18 Kânun-ı sâni 1329, s. 69.
 77. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 421-423.
 78. Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 118-120.
 79. Aydın'da teşkil olunacak millî bankanın hisse senetlerine Ziraat Ban-kası'nın iştirâkı hakkında kanun-ı muvakkat -8 Şubat 1329- *Düstür*, II. tertip, 6. c., s. 219.
- Meclis-i Meb'ûsân nûmero 29, 1330 ictimâi, nûmero 394, *Aydın'da teşkil olunacak millî bankanın ihraç eyleyeceği hisse senadatına Ziraat Bankası'nın iştirâkine dair kanun suretidir*. 25 Rebiülahir sene 332 - 8

Şubat sene 329.

Madde 1 - Aydın'da elli bin lira sermayeyle teşkil olunacak millî bankanın ihraç edileceği hisse senedatından yirmi beş bin lirahıya kadar Ziraat Bankası'nca iştirak suretiyle mezkûr bankaya nizamnâme-i mahsus mucabince iştirak ve müzaheret edilecektir.

8 Şubat sene 1329.

Muvazene-i Maliyye Encümeni mazbatası

Aydın livası ahâlisinin yegâne medâr-ı maişetlerini teşkil etmekte bulunan incir mahsûlâtının öteden beri ma'rûz olageldiği ittiradsızlık ve düşkünlük vilayet müessesât-ı itibâriyyesinin derece-i ihtiyâcan dînunda kalmış olmasından ve incir müstehsillerinin her sene eyyam-ı mahsusede muhtaç oldukları muâmelât-ı itibâriyyeyi istihsâl husûsunda yüzde otuz ve otuz beş dereceisnde bir faiz vermeğe mahkûm kalarak mahsullerinin sülûsüne yakın bir miktarı bu suretle para tedârikine sarfa mecbur olmalarından münbais olmakla beraber İzmir'de müteşekkil incir sendikasının dahi hukuk ve menâfi-i zürra'ı muhill muâmelât ve teşebbüsâtı ve bu bâbda en büyük âmillerden olduğundan vilayet hey'at-ı ziraiyye ve iktisadiyyesinin temin-i inkişâfı ve zürra'ın eydi-i muhtekirinden tahlisleri için incir müstahsilleri tarafından bir Kooperatif İncir Şirketi tesisi muktezi görölüp ancak bu şirketin tesisinden mukaddem incir zürra'ına ve şirkete muavenet- iktisadiyyede bulunmak üzere bir banka tesisi icâb etmiş ve Aydın'da bazı muteber-ı mahalliyyenin delâletiyle tesisine teşebbüs olunan işbu bankaya ihrac edeceği hisse senedâtı bedelatının nısfı mübâyaa edilmek suretiyle Ziraat Bankası'nca iştirak ve müzaheret edilmesi muktazi görölerek yapılmış olan işbu kanun muvafık-ı maslahat olduğundan tasdikini hey'et-i umûmiyyeye arz eyleriz.

20 Mayıs 330

80. Zinetullah Nûşirevan *Türk Yurdu*'nda bankanın kuruluş çalışmaları üzerine şu bilgiyi veriyordu:

*"İzmir'de Vali Rahmi Bey'in teşebbüs ve gayreti sayesinde tütün ziraat ve ticaretini himaye etmek, memleketin mühim servet menbalarından olan bu mahsul üzerinde muhtekirler tarafından oynanan oyunların önüne geçmeye çalışmak niyetiyle bir anonim şirket teşkil edilmektedir. "Z(e), N(un)., "Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket: Tütüncüler Bankası," *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12, 2 Şubat 1332, s. 192.*

81. "Tütün Zürra'ı Bankası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 37, 15 Kânun-ı evvel 1332, s. 7.

82. *İktisadiyyat Mecmuası*'nda bankanın kuruluşuyla ilgili olarak şu haber yer alıyordu:

"... bankayı tesis için vuku' bulan ilk ictimâ'da hâzır bulunanlar hemân beşer yüz lira vererek bankanın müessisleri sırasında yazılmışlardır. Müessislerden 20.000 lira toplanmıştır. Müessisler arasından beş kişilik muvakkat bir idare hey'eti seçilmiştir; bunlar İttihad - Terakki Kulübü'nde toplanarak bü-

tün kazalar bağcılarının bu hayırlı işe ortaklama girmesi yollarını hazırlamışlardır. "Bağcılar Bankası," *a.g.d.*, yıl 1, S. 40, 19 Kânun-ı sâni 1332, s. 3.

83. Z(e), N(un)., "Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket," *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12, 2 Şubat 1332, s. 192; "Türklük şu'unu: Şirketler," *a.g.d.*, yıl 6, c. 12, S. 2, 15 Mart 1332, s. 32; "Müstahsil şirketleri," *Der-saadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1679, 10 Mart 1333, s. 57-58; Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 132-133.
84. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 430-433. Manisa Bağcılar Bankası İdare Hey'eti'nin *İktisadiyyat Mecmuası*'nda yayınlatığı ilânda kurucu olarak şu kişiler gösterilmektedir: (Bu liste Gündüz Ökçün'ünkünden biraz farklıdır) Mebus Mustafa Fevzi Efendi, Halid Paşa, Karaosman-zade Kâni Bey, Keresteci Hafız Mehmed Efendi, Buldanlı Hacı Mehmed Efendi, Giritli Selim Efendi, Adanalı Hacı Hafız Efendi, Külah-daşzade Rıza Bey, Gazizade Adûrrahim Efendi, Çiftliklinin Mehmed Efendi, Debbâğ Hacı Ahmed Efendi, Ermiyeli Hasan Efendi, İsmet Bey, Sarraç Hüseyin Efendi, Emir Hasanzade Şükrü Efendi, Hacı Şeyh Efendi, Aziz Ağa, Safder Bey, Emin Hasanzade Mehmed Efendi, Boşnak Süleyman Efendi, Menemenlizade Halid Efendi, Fırıncı Haydar Efendi, Kardicalı Mustafa Bey, Fenercizade İbrahim Efendi, Menzilezade Hacı Hasan Efendi, Miskci Hacı Mustafa Efendi, Bos-nalı İbrahim Efendi, Şakirbeyzade Ahmed Bey, Helvacı Ali Rıza Efendi, Şerif Şakir Efendi, Hacı Ömer Efendizade Mustafa Efendi, Sarrac Hacı Mustafa Efendi, Nalbandoğluzade Ali Bey, Urgancının Hacı Osman Efendi, Yemicci İbrahim Efendi, Sakallızade Ahmed Kâ-zım Efendi, Şişeci Halid Efendi, Kardicalı Emin Bey, Arpacı Hacı Ah-med Ağa, Yayaköylü Mustafa Efendi, Tepecikli Mehmed Ağa, Akhi-sar'dan Sındırgıcızade Mehmed Bey, Salihli'den Hasan Vasti Efendi, Manisa'dan Beşbeyzade Mehmed Bey, Paketçizade Ali Efendi, Haffaf Kamil Efendi, Çakalzade Hafız İbrahim Efendi, Tatar karyesinden Hüsamettin Efendi, Kasaba'dan Caferizade Cemal Efendi, Alaşe-hir'den Asaf Bey, "İlânât: Manisa Bağcılar Bankası Hey'et-i İdaresin-den," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 49. 15 Mart 1333, s. 7-8.
85. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 430-433.
86. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 436-437.
87. Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi / 1980 İşçi Hareketle-ri*, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y., s. 240.
88. *Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi - fi 1 Teşrin-i ev-vel 335 tarihinden fi 29 Şubat 336 tarihine kadar muâmelâta müteallik meclis-i idare ve müfettiş raporları ve bilanço*, Hissedârân Hey'et-i Umû-miyye ictima'ı: 14 Mayıs 336, Adapazarı: İstikbâl Matbaası.
Efendiler!

Müessesemiz altıncı sene-i hayatı evâsıtında komandit mukavelenâme-i umû-meyyesinin 26ncı maddesine tevfiken muâmelâtını daha ziyade tezyid ve tev-sî', vaz'iyet-i hâliyye ve müstakbelesini tahkim emeliyle hissadararının arzu ve talebine binâ'en şeklini komanditten anonime tebdil ve 1 Teşrin-i evvel 335 tarihinde anonim şirketi hâlinde muâmelâta mübaşeret etmiş ve 5 Nisan 335 tarihinde irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişahisini 29 Şubat 336 tarihinde it-mâm eylemiş olmağla işbu beş aya aid muâmelât hakkında hey'et-i muhtere-menize bervech-i zir arz-ı muâmelât olunur:

Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi nizamnâme-i dâhikisidir, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1336.

Şirketin teşkili ve maksadı ve ismi ve merkezi beyânındadır:

Birinci madde: Senedat-ı ticariyye ve eshâm ve alelumûm emvâl-ı menkule mukâbilinde akçe ikraz ve istikrâz eylemek ve ledelicab malî ve ticarî ve sınaî ve zirai her nev'i teşebbüsât ve taahhüdâta münferiden veya bil-müşâreken girişmek ve sair bilumûm banka muâmelâtını ifa etmek üzere zirde muharri-rin-i imza Adapazarı'nda mukîm Bosnevi Hacı Adem Beyzade İbrahim ve Si-pahizade Hamid ve Numan Beyzade Numan ve Hacı Salımzade İbrahim ve Diyarbekirlizade İbrahim ve Hacı Hafızzade Mehmed Ziyaeddin ve Şumnulu Hacı Mehmed Hilmi ve Hafız Ağazade Bekir ve Manîfaturacı Mustafa Nuri ve Edhem Ağazade İsmail Hakkı Bey ve efendiler ile tertib ve ihracı bervech-i âti kararlaştırılan hisseler eshâbı beyinde bir Osmanlı anonim şirketi teşkil olunmuştur.

Bölüm Dört

1. "Tekâlîf-i Harbiyye Kanunu'nun ref'i," *Dersaadet Ticaret Odası Gaze-tesi*, 29. sene, no: 1474, 23 Mart 1329, s. 210-211.
2. Kimi kaynaklar savaş öncesi Osmanlı ülkesinde 75 milyon dönüm mü aşkın toprak işlenmişken savaşın ilk yılında ekili alanlar yarıdan fazla azalarak 30 milyona düştüğünü, 1915-1916 mevsiminde ise bu rak-kam 25 milyona kadar indiğini kaydetmektedir.
3. Tedrisat-ı ziraiyye nizamnâmesi, 28 Kânûn-ı sâni 1327, *Sicilli Kava-nin*, c. 16, s. 306-318.
4. Hüseyin Kâzım, Cemiyet-i Ziraiyye sâbık reis-i sânisî ve Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye ve Müdafaa-i Milliyye Hey'et-i Fa'âle azasından Selânik Vali-i Sâbıkı), *Çiftçi Çocuğu*, İstanbul; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1329-1331. (Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti tarafından tab' ve neşr ettirilmiştir. Meccanen verilir. Cemiyet bu kitabı alanlardan yal-nız bir şey ister: O da okumak ve okutmaktır.) Kitap, Hüseyin Kâ-zım'ın birkaç sözüyle başlıyordu:

"Anadolu'nun, bu mübarek memleketin birçok yerlerini gezdim gördüm. Çift-çilik pek geride... Çünkü köylüler ziraat ilminin en adi hakikatlerinden ve

usullerinden gafil bulunuyorlar. Bir tarlanın ne için sürüldüğünü ve hangi zaman daha derin sürülmek lâzım geldiğini, bir otun yapraklarıyla havadan ve kökleriyle topraktan ne aldığını, daha bunlara benzeyen en adi şeyleri bilen, tahomunu temizleyen, köyün merasındaki dikenleri söken, bağını ilkbaharda değil kışdan evvel süren, tarlasını gübreleyen acaba kaç adam bilebilirsiniz? Ddaha doğrusu bunları bilmekle ne kazanılır?

Çiftçilikte öğrenilecek daha o kadar şeyler var ki ... Bizim Anadolu köylüleri bunları şimdiye kadar hiç bir kimseden duymadılar. Ben senelerce bu halkın arasında yaşadım ve onlarla beraber çiftçilik ettim ve bu sayede onların ihtiyâclarını yakından anladım. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse Anadolu bir ziraat memleketi değildir. İyi ve çok mahsul alınan bazı yerleri hesâbdan dışarıda bırakacak olursak, hemen her tarafta bire beş ve altıdan ziyade hâsılat alınmıyor... Zavallı köylü soğukta, sıcakta, gece gündüz uğraşıp durduğu hâlde pek az bir şey kazanabiliyor. Biz bu felâkette başlıca iki büyük sebep görüyoruz.

Biri köylümüzün ziraat alemine aid en adi şeyleri bile bilmemeleri, diğeri a'sâr beliiyesidir. Halk bu hâlde kaldıkça hükümet a'sâr beliiyesini bu biçare milletin başından kaldırıp bunun yerine makul ve meşru' bir vergi koymadıkça bu memlekette çiftçiliğin, dedikleri gibi, bir arpa boyu ileri gitmesi kabil olamaz. Bu söylediğimiz iki şey ziraatte büyük bir "inkılâb" yapacaktır. Çiftçiliğe dair birçok kitaplar yazdım, bundan sonra da bu ilimle meşgul olacağım ve daha faydeli kitaplar yazmaya çalışacağım. Bu ufak kitabı köy mekteblerinde okutturulmak için yazdım ve Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti'ne takdim ettim. Öyle i'tikad ederim ki, bu kitabımı okuyacak çocuklar öğrendiklerini yapmak isteyecekler ve ufak bir yenilik göstereceklerdir. Böyle bir kitapta pek çok şey olamaz, fakat orada yazılan memleketin ihtiyâclarına göre düşünülmüş şeylerdir... Anadolu'nun asırlardan beri çektiği felâket ve sefâleti ortadan kaldırmak için büyük büyük himmetler ister. Bu küçücük kitab bu yolda ileri doğru atılmış bir adımdır... Ben de payansız mihnet ve ıztırlarımda bununla - vелеv bir dakika için olsun - âtiden ümüd-vâr oluyorum... 17 Nisan 1329"

5. *İktisadiyyat Mecmuası*, 15, 26 Mayıs 1332, s. 8. "Zürraa tevzî' edilmek üzere Ticaret ve Ziraat Nezâreti tarafından Macaristan'a sipariş olunan 15 adet harman makinesi bu kere vürüd ettiğinden yakında lâzım olan yerlere tevzî' olunacaktır."
6. "Ziraat makinist mektebi," *Vakit*, 2 Kânûn-ı evvel 1917, s. 2. "Halka Ziraat Mektebi'nde ziraat aletleri kullanacak mütehassıslar yetiştirmek üzere bir Ziraat Makinist Mektebi açılmıştır. Mektebin müddet-i tedrisi 2 senedir."
7. Karamanîzade, "İktisadiyyat: Ziraat alayları," *Ta'hib ve Tenkid*, sene 1, no: 1, 6 Mart 1330, s. 2-6; no: 2, 20 Mart 1330, s. 26-28, s. 2
"Ziraat alayları vücûde getirerek taht-ı silahtaki efrâdın adedini çoğaltmak ve bu suretle askerî bütçesini tahfif etmek.

Ziraat alaylarını bir mekteb-i ictimai hâline getirmek, efrâda okumak, yazmak, ziraat etmek, hayvan bakmak, iktisad sandıkları teşkil etmek yollarını öğretmek.

... Hicaz hattı inşa adedirken şimendifer taburları teşkil edildi.

Askerler vasıtasıyla iktisadi işler görmek bizde ufak mikyasta öteden beri tatbik ve güzel neticeler de elde edilirdi. Meselâ pek iyi der-hâtır ederim. Haleb'de askerî kıslasına giden muntazam bir yol, Şam'da muhtelif caddeler, Kerek'de kaleye çıkan yol hep askerler tarafından vücûde getirilmişti.

Havran'da askerlerin bahçe vücûde getirdiği, ufak mikyasta ziraat işleriyle meşgul ve muvaffak olduğu, hattâ bazen çobanlık ettiği vâki'dir."

Cihan Harbi yıllarında kurulan amele taburlarının faaliyetleri için bkz: "Amele taburlarının semerât-ı mesâisi," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no: 1596, 25 Temmuz 1331, s. 223: "Cihet-i askeriyeye tarafından zer' olunan bazı tarlalar," *Maliyye Nezâreti 332 Senesi Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuasıdır*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1336, s. 72, 79-80.

8. "Orduda ziraat dersleri ta'limât-nâmesi," *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası*, adet 37-38, 30 Nisan 1330, s. 12-13.

"Kolordular doğruca mahallî ziraat memurları veya ziraat müfettişleriyle görüşerek umûm kıtaatın zirai konferanslardan münavebeten tarz-ı istifadesini tayin için bir senelik bir program tertip edeceklerdir. Senede ekallî on konferans verilecektir.

Yakında nümûne çiftliği veya ziraat mektebi varsa kıta o civara kadar bir ameliyyat yapacak ve konferans behemehâl ziraat bektebinde veya nümûne çiftliğinde âlât-ı muhtelif ile bil-amel gösterilecektir.

Civarda nümûne çiftliği veya ziraat mektebi yoksa o hâlde kışla civarında mirî arazide cihet-i askeriyeye ile müttehiden ziraat memurlarının gayretiyle tesis edilecek nümûne tarlasında ve ziraat makineleri deposundan getirilecek âlât ile konferans verilecektir.

Kıtaatça tedârîki az para ile kabil arıcılık ve bağcılık edevâtı zıraaat memurları yardımıyla Harbiyye Nezâreti'nce alınacaktır.

Harbiyye Nezâreti'ndce her kolordu için bir ziraat projeksiyon ve sinematografi alınacak ve bunlarla verilecek konferanslardan münâvebeten kıtaat istifade edecektir.

Ziraat memurları kıtaatın merâkizini dolaşarak bu konferansları vermeye mecburdurlar.

Verilecek konferansların gayet açık yazılmış notları ziraat memurları tarafından vilayet matbaalarında tab' ettirilip kıtaata tevzi' edilecektir.

Ziraat memurları hevesli zâbitânın bilhassa iyi öğrenmelerine atf-ı ehemmiyet etmelidir ki onlar kendilerine muavenet gösterebilsin.

3 Mart 1330 tarihli talnirât-ı umûmiyye ile ziraat müdürlerine tebliğ edilmiştir."

9. Mehmed Esad, (Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi muallimlerinden Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Ziraat Şubesi fen memuru), *Fennî ve Amelî Ordu'da Ziraat*, birinci kitab, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1333, ve ikinci kitap - Bahçıvanlık, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1333. Bu kitapların ilkinde Mehmed Esad bir "mukaddime"ye yer veriyor ve kitapları yayın gerekçesini açıklıyordu:

"Memleketimizde öteden beri âdet-i mahallîye göre basit ve ârî usuller ile icra-i ziraat olunduğu ve fen memurlarımızın hemân bir kaç kişiden ibâret denilecek kadar az olduğu ma'lûmdur.

Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye ziraat kısmında ifa-i vazife ettiğim şu iki sene zarfında bilhassa ordu ve kolordular ve müessesât-ı askeriyyece icra kılınan zer'îyyatın fen memurlarının adem-i mevcudîyyeti sebebiyle hatalı bir surette yapılmakta olduğu vürûd eden raporlar ve cedvellerin tetkikinden anlaşılmakta ve her yerde iş başında bir mütehasıs bulundurulamadığı için iş sırf efrâdın yed-i iktidarına kalmaktadır. Hâlbuki meselâ ekalîm-i mutedile-i bâridenin usul-i ziraatini bilen bir çiftçi nefer ekalîm-i mutedilede veya ekalîm-i mutedile-i harrede kendi memleketi usulünce ektiği hâlde tohumların ahvâl-i husûsiyyelerini, toprağın kabiliyet-i ziraiyyesini, ve bilhassa iklimin icâbâtı nazar-ı itibâra alınmayarak zer'îyyat yapılmış olursa bundan istihsâl edilecek faide pek mahduddur. Bazı mahallerde tohumların lüzûmudan pek fazla atılması mezruatın iyice neşv ü nemâsına esaslı bir mâni' teşkil edeceği gibi aksi hâl dahi seyreklik sebebiyle matlub istifadeyi tafsir ve tasgir eyler. Mahâzîr-i ma'rûzanın bir dereceye kadar önünü almak ve nâ-cizâne bir hizmet etmek maksadıyla "Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Reis-i Muhteremi İsmail Hakkı Paşa hazretlerinin rey ü tensibiyle" amelî ve fenî 'Ordu'da Ziraat' nâmı tahtında tahrir ve tanzim eylediğim işbu risale-i ziraiyye gayet açık ve sade bir ifade ile amelî ve fennî bir surette kaleme alınmış olduğundan mütâlaasıyla zâbitân ve küçük zâbitânın orduda bir fen memuruna terettüb eden vazifeyi hüsn-i ifa için iktiza eden ma'lûmât-ı ameliyyeyi iktisâb edebileceklerini ve erbab-ı ihtisasdan da daha kıymetli eserler ihdâs edilmesine vesile olacağını ümid ederim."

10. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası görüşlerini şöyle özetliyordu:

"Memuriyetten tekaüd edilmiş olanların seviyye-i fikriyyesi şüphesiz ki köylülerden yüksektir. Bu cihetle karyelere tarlalara yeni bir nûr-ı zekâ dâhil oluyor demektir. Bu nûr-ı zekânın asâr-ı meşkûre husûle getireceğinde ve öteden beri babasından, anasından gördüğünü yarım yamalak tatbikten başka bir şey yapmayan köylüye güzel bir nümûne-i imtisâl teşkil edeceğinde şüphe yoktur." *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no: 1614-15-16, 12 Kânun-ı evvel 1331, s. 322.

11. Mükellefiyyet-i ziraiyye kanun-ı mavakkatı -5 Eylül 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 1297-1298.
12. Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu -2 Nisan 1333-, *Düstûr*, II. tertip, 9.

c., s. 596-597.

13. "Seferberlik imtidâdı müddetince her köyde teşkil edilecek müşte-
rek amele-i mükellefe maarifiyle tarlalara tohum ekmek ve yeniden
tarla sürüp tohum zer' etmek husûsâtının temini zımında tanzim
ve Meclis-i Vükelâ'ca tensib kılınan ta'limât-nâme sureti" için bkz:
"Ta'limât-nâme sureti," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene,
1558, 1 Teşrin-i sâni 1330, s. 616-618. Ayrıca bkz: "Yazlık mahsulât zi-
raatı," *a.g.g.*, 31. sene, no: 1581, 11 Nisan 1331, s. 133-134.
14. "Çiftlik sahiplerine muavenet-i askeriyye," *İktisadiyyat Mecmuası*, S.
33, 3 Teşrin-i sâni 332, s. 8.
*"İstanbul, Bursa ve Edirne vilayetleri ile İzmit ve Çatalca livaları dâhilinde
vâsi' araziye malik olup da amele bulunamamasından dolayı arazisini sür-
dürmeyen eshâb-ı araziye ve bilhassa çiftlik sahiplerine bir muavenet-i mah-
susa olmak üzere kendilerine ihtiyâcları nisbetinde esir efrâd itâ edilmesi
Başkumandan vekil-i âlisi Paşa hazretlerinin emr-i devletleri iktizasından-
dır. Bu suretle verilecek üseranın iâşe ve iskânları çiftlik sahiplerine aittir.
Her çiftlik veyahut vâsi' arazi sahiplerinin işçi olarak ne kadar esir efrâda
ihtiyâcları olduğunu ve çiftliklerin bulunduğu mevâki' mufassal adresleri-
yle beraber mektup veyahut telgrafla Dersaadet'te menzil müfettiş-i umûmîliğî-
ne bildirmeleri ve bilâhare arazisinin kaç dönümden ibâret bulunduğunu ve
ziraatı için talep ettikleri ne miktarda efrâda ihtiyâc olduğunu nâtik hükû-
met-i mahalliyyece musaddık varaka göndermeleri lâzım gelir."*
15. "Vaz'iyet-i iktisadiyyemiz," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene,
no: 1720-21, 22-29 Kânun-ı evvel 1333, s. 257-258.
16. "Ziraat makineleri," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 29, 12 Eylül 1332,
s. 29.
17. "Teşebbüsât-ı ziraiyye," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40, 19 Kânun-ı
sâni 1332, s. 6.
18. "Ziraat makinist mektebi," *Vakit*, 2 Kânun-ı evvel 1917, s. 2; "Ziraat iş-
leri," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 58, 21 Haziran 1333, s. 7.
19. "Konya'da çiftlik makinist mektebi," *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1918, s.
2.
20. "Çiftçiler Derneği," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 20, 30 Haziran
1332, s. 7.
21. "Çiftçiler Derneği ictiması," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 37, 15 Kâ-
nun-ı evvel 1332, s. 7-8. Derneğin nizamnamesi için bkz: "Çiftçiler
Derneği'nin nizam-nâme-i esasîsi," *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 1, S.
1, 11 Eylül 1332, s. 13-16. Çiftçiler Derneği'nin kuruluş amaçlarını
içeren maddeler şunlardı:

*Maddé 1. Mevucdiyyet-i millîyyemizi temin, vaz'iyet-i iktisadiyyemizi tersîn
edecek yegâne âmil olan ziraat ve şubâtının ıslah ve terakkisine aid müzake-
rât icra ve tedâbir-i muktaziyye ittihâz edilmek maksadıyla ve "Çiftçiler Derne-*

ğî" ünvanıyla bir cemiyet-i fenniyye ve iktisadiyye teşekkül eylemiştir.

Madde 2. Zürra'muzın tenvir-i efkâr ve himaye-i menâfîne müteallik kavânîn ve nizâmât nâşrını temin zımnında hükûmet-i seniyye ve Meclis-i Mebûsân zımnında teşebbüsde bulunmak ve ziraata müteallik risaleler, kitaplar neşr etmek, müessesât-ı ziraiyye ve baytarîyenin ıslah ve terakkisine ait mesâil-i merci-i aidesine arz eylemek, ziraat ve şuaabâtına ait mektepler tesis ve gûşâdı ve alâim-i cûye rasathaneleri teşkilâtının memâlik-i Osmâniyye'nin her tarafına teşmili esasını istikmâl eylemek, ziraat ve şuaabâtına ait sergiler, müsabakalar gûşâdıyla teşvikât-ı ziraiyyede hükûmete muavenet etmek, neşriyat-ı mütevâlîyye icrasıyla efkâr-ı umûmiyye-i milleti ziraate muhabbet ve merbutiyete imâle ile, ziraatın muhtac olduğu levâzımı tedârikte ve mahsulât-ı ziraiyyenin ihracât ve sarfiyyatında delâlet ve vesâtette bulunmak, mekâtib-i umûmiyyede ve kırsallarda ziraat tedrisâtının müfid ve amelî bir hâle getirilmesi için mânen ve maddeten muavenette bulunmak, vilayât-ı Osmâniyye dâhiline ve bazı Avrupa merâkizine hey'et-i fenniyyeler i'zâmı ile ahrûl-i iktisadiyye ve ihtiyâcât-ı ziraiyyesini tetkik ve memlekette tatbik ettirmek, memâlik-i Osmâniyye ve ecnebiyye dâhilinde zirai ve iktisadî bazı seyahatler tertip ve icrasıyla ziraat ve şuaabâtı müntesib ve muhibbi dernek azasının adedini teksir eylemek, umûm mekâtib talebesini evkât-ı münâsibede alât-ı ziraiyye depolarına, ziraat, baytar, orman mektepleriyle nümûne tarlalarına, bağçe ve ormanlara ve sanayi-i ziraiyye fabrikalarına götürmek suretiyle amelî dersler verdirilmesi için teşvikât ve teşebbüsâtta bulunmak, ağaç bayramları ihdâsiyle teşcîr-i arazi ve cibâle hizmet etmek ve mevcut ormanların hüsn-i idare ve vikâyesi ve kiraya baltalıklar tefriki zımnında nezâret-i aidesi nezdinde teşebbüsâtta bulunmak, her nev'i ziraat şirketleri teşkilâtını teşvik ederek müteşebbislerine rehberlik etmek, memâlik-i Osmâniyye ve ecnebiyye ziraat mekteplerine girmek isteyen talebeye delâlet ve muavenette bulunmak, hayvânât-ı ehliyyeyi ıslah ve teksir ve ziraata faideli umûm hayvânâtı himaye eylemek maksadıyla teşkil olunmuştur."

22. "Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamnâme-i esasîsi," *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 3, S. 3-4, 1 Mart 1335, s. 426-430. Ayrıca bkz: Tarık Zaffer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 458-461; Işıl Çakan, "Mesleki Temsil Arayışları İçinde Çiftçilerin Siyasal Temsiline İlişkin Çabalara Bakış: Osmanlı Çiftçiler Derneği'nden Türkiye Zürra Fırkası'na (1914-1920)," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, yıl 1/2002, S. 1, s. 27-89.
23. "Ziraat komisyonu," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1671, 31 Kânun-ı evvel 1332, s. 10.
24. "Komisyonlar," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40, 19 Kânun-ı sâni 1332, s. 6.
25. "Bursa muhabir-i mahsusemizden," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, S. 67, 8 Teşrin-i sâni 1333, s. 5-6.

26. Kemal, "İaşe meselesi," *Tamim*, 13 Teşrin-i evvel 1916, s. 3; 15 Teşrin-i evvel 1916, s. 2. Şehremini İsmet Bey'in 9 Şubat 1916 günü Belediye Cemiyet-i Umûmiyyesi'ndeki söylevinde belirttiği gibi, köylü pazar için üretime özendirilmişti:
"Emânet'çe Anadolu'dan zahire celbinden mukaddem mahallinde 140 kayyesi ancak 80, 85 kuruşa satılmakta olan buğday bizim celb ve mübâyaaımız dolayısıyla birden bire 160 kuruşa kadar terakki eylediği için mahallî zürra-i mühimce istifade temin etmiştir." Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul; Şehremaneti Matbaası, 1927, s. 431.
27. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu gelişmeleri şöyle ifade ediyordu:
"Harb-i Umûmî'nin muâmelât-ı iktisadiyye-i âlem üzerindeki tesirâtı ma'lûmdur. Bu tesirâtın olarak bizde de bir hadise-i iktisadiyye göründü ki Harb-i Umûmî'nin tesirât-ı elemesine rağmen memnuniyetimizi mucib olacak bir derecededir.
Fîlhakika müstehliklerimiz mahsulât-ı mahalliyyeye müracaat etmek mecbûriyyetini duydu. Herkesin nazarı memleketimizin ma'mûlât ve mahsulâtına in'îtaf etti.
Birkaç aydan beri pirinç, fasulye, patates, tereyağı, bal vesair bin türlü mekulât Anadolu'dan gelerek İstanbul pazarlarını kapladı. Evvelce bunların fena bir âdet saikasıyla-yüzüne bakmayanlar hemân satın almaya koştı.
'İhtiyâc uzvu tevîd eder' sözü de bir kere daha doğru çıktı. Eğer biz de ihtiyâc hissetmemiş olsaydık memleketimizin bu mahsulât ve ma'mûlâtı olduğu yerde kalır ve müstehlikler bunlara nisbetle daima pahalı olan ecnebî mahsulât ve ma'mûlâtıyla geçinir idi." "Memâlik-i Osmaniyye erzağı," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no: 1571, 31 Kânun-ı sâni 1330, s. 49-50.
28. "Aşarın emâneten idaresi," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 56, 24 Mayıs 1333, s. 6-7.
29. "Bursa muhabir-i mahsusemizden," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, S. 67, 8 Teşrin-i sâni 1333, s. 6.
30. "Bu seneki zer'iyyatın miktarı," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 43, 1 Mart 1333, s. 7.
31. Elif, S(at)., "Vilayât: Adana muhabirimizden," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 49, 15 Mart 1333, s. 5; "Anadolu'da pamuk mahsulü," *a.g.d.*, yıl 2, S. 59, 5 Temmuz 1333, s. 8.
32. Ovadaki üretkenlik artışı için bkz: Süleyman Sırrı, "Konya Ovası'nın irvâsından şimdiye değin istihsâl olunan ve bundan sonra husûle gelecek olan fevâid," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48, 8 Mart 1333, s. 4-9; L. R., "Travaux d'irrigation en Asie turque 'Les plaines de Konia'," *Revue de Turquie - Questions économiques*, no: 2, Juin 1917, s. 41-46.

33. Konya Ovası iska' ameliyyatı işletme muâmelât-ı fenniyyesinin muvakkaten Anadolu Demiryolu Şirketi'ne ihalesi ve bedel-i ihale ve mütefferriatına muktezi 2.450.573 kuruşun 1329 Nafia bütçesine zamîmeten sarfı hakkında kanun-ı muvakkat -24 Ağustos 1329-, *Düstür*, II. tertip, 5. c..
34. Tekin Alp, "İstihşâlât-ı milliyeyi artırmak meselesi -2-," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 49, 15 Mart 1333, s. 2-3.
35. Tekin Alp, "İktisadî inkılâb," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 64, 14 Eylül 1333, s. 2. Tekin Alp şöyle devam ediyordu:
 "... kendisine miktar-ı kâfi tohumluk, usul-i cedit alât ve odevât-ı ziraiyye verildiği gibi çekirge gibi afetlerin önünü almak için yüzbinlerce lira sarf etmiş, kadınları, çocukları çalıştırmış, kanunlar, nizamlar tanzim etmiş, Ziraat Bankası'nun faaliyetine bir kat daha germi verdirmiş, hulâsa ahvâl-i hâziranın ilcasıyla rençberlere karşı olan vazifesini hiç olmazsa kısmen ifa etmişti."
36. Tekin Alp, Türk köylüsünün iktisadî gücünün artışıını şu satırlarla ifade ediyordu:
 "Türk iktisadî mukadderâtını kendi eline almış, iktisadî istiklâlini tamamiyle iktisâb eylemiştir. Servet menba'larını kendisi isti'mâr ediyor. Toprağının feyz ve bereketinden, say ü amelinin semerelerinden kendisi müstefid oluyor. Evvelce borcundan baş kaldıramıyan, yoksulluk dolayısıyla alnının teriyle vücûde getirdiği mahsüllerini murabahacıya yok pahasına satmağa mecbur olan Türk köylüsü artık binlerce liralık servete mazhar oluyor. Mahsullerini istediği zaman istediği fiât ve istediği şerâit dairesinde satabiliyor. Felâhat usulünü günden güne ıslah ediyor, rençberin yükselmesine medâr olan, ve mütemeddin memleketlerin hemân kaffesinde mevcut bulunan kooperatif gibi teşkilât gittikçe çoğalıyor, kuvvet kesbediyor," Tekin Alp, "Dâhilî istikrâz münâsebetiyle iktisadî hayat: İnkılâbın son perdesi," *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 44, 16 Mayıs 1918, s. 358.
37. Örneğin, "ziraat amelesi fıkdanı" için bkz: "Alât-ı fenniyye-i ziraiyye," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1562, 29 Teşrin-i sâni 1330, s. 645-646.
38. *Sabah* gazetesi kadınların iş yaşamına atılışı üzerine şu satırlara yer veriyordu:
 "Şimdiye kadar bizim kadınlarımız resmî dairelerde, ticarethanelerde çalışmazlarken şimdi bizde de hemân her işte meşgul olmağa başladılar. Meselâ kadın berberler son zamanlarda İstanbul'da birden bire çoğaldı. Yakın vaküllere kadar şehrimizde cins-i lâtife mensup hemân hiç bir berber yok iken birkaç ay içinde kadın berber adedi şâyân-ı hayret bir surette arttı. Beyoğlu'nda ilk görüldüğü zaman büyük bir teccüble seyredilen kadın berberler şimdi nazar-ı dikkati bile celb etmiyor. Beyoğlu Cadde-i Kebiri'nde, Sirkeci'de, Divanyolu'nda birçok kadın berberler rahat rahat işlerini görüyorlar. Erkeklerimiz şimdiden sakallarını kadınların ellerine vermeye başladılar."

"Kadınların muharebeden istifadeleri," *a.g.g.*, 13 Teşrin-i evvel 1917, s. 3.

Sonayi dergisinden öğrendiğimize göre, yine savaş yıllarında, "300 kuruş maaşla ve 'kadın nezâfet-i fenniyye amelesi' nâmıylı Bayezid, Fatih ve Beyoğlu cihetlerinde nezâfet ameleliğinde istihdam edilmek üzere 300 hanım aranmakta"ydı. "Kadınlarımızdan da amele," *a.g.d.*, S. 11, 31 Mart 1333, s. 32. *İktisadiyyat Mecmuası*'nda da benzer bir habere rastlanıyordu: "İzmir'de dahi belediyeye ait husûsât-ı tanzifiyye ve inşaiyyede kadınlar istihdamı takarrur etmiştir." "İzmir'de kadın tanzifat amelesi," *a.g.d.*, yıl 2, S. 55, 10 Mayıs 1333, s. 7. Kadınlar memuriyete de alınıyorlardı: "İktisadi haberler: Şehremaneti'nde kadın memurlar," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 53, 26 Nisan 1333, s. 7.

39. *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi Nizamnamesi*, Dersaadet Matbaa-i Askeriyye 1332. Cemiyetin kurucuları şu kişilerdi: Başkumandan Vekili ve Harbiyye Nâzırı Enver, Harbiyye Nezâreti Müsteşarı İsmail Hakkı, Harbiyye Nezâreti Mektupçusu Ali Rıza, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, Dava Vekili Mehmed Arif, Dava Vekili Mehmed Selahattin.

Cemiyet'in amacı 2. maddede belirtilmişti. "İşbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini nâmuskârâne temin-i maişete alıştıarak himaye etmektir."

40. "Birinci Kadın İşçi Taburu," *Vakit*, 11 Şubat 1918, s. 1; "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden," *a.g.g.*, 8 Şubat 1918, s. 2; "Türk Kadını: Bir Viyana gazetesinin makalesi," *a.g.g.*, 3 Mart 1918, s. 1; Wiener Journal'dan alınan bu son yazıda "Türk kadını bu vaz'iyette görmediği herhalde kimse beklemezdi. Genç Türk hareketinin Türk kadınlarının hayatında büyük bir inkılâb hasıl ettiğine bundan büyük bir delil olamaz" deniyor-du.
41. "L'Agriculture et les femmes," *İktisadiat Medjmouassi*, (İktisadiyyat Mecmuası'nın fransızca kısmı) 2me année, no: 54, 3 Mai 1917, s. 4.

Bölüm Beş

1. Heinrich E. Friedlaender and Jacob Oser, *Economic History of Modern Europe*, New York; Rentice-Hall, Inc., 1953, s. 353; Witt Bowden, Michael Karpovich and Abbott Payson Usher, *An Economic History of Europe since 1750*, New York; Howard Fertig, 1970, s. 679-680; Gerd Hardach, *The First World War: 1914-1918*, London; Allen Lane, 1977.
2. Savaşın ilk günlerinde Osmanlı ekonomisindeki fiyat hareketleri üzerine bkz: "Muharebe-i umûmiyye ve ticaret-i Osmaniyye," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1543, 19 Temmuz 1330, s. 481-483.

3. Tecil-i düyûn hakkında kanun-ı muvakkat -20 Temmuz 1330-, *Düstûr*, II. tertip, 6. c., s. 909. Aynı gün genel seferberlik ilân edilmişti. Borçların ertelenmesi ileriki aylarda da sürmüştü: İkinci tecil-i düyûn kanun-ı muvakkatı - 18 Ağustos 1330; Üçüncü tecil-i düyûn kanun-ı muvakkatı - 18 Eylül 1330 ve diğerleri.
4. Bank-ı Osmanî tarafından tedâvüle çıkarılan banknotların tedâvülünün mecbûriyyet hakkında kanun-ı muvakkat -21 Temmuz 1330-, *Düstûr*, II. tertip, 6. c., s. 914.
5. Bank-ı Osmanîce bir ve yarım liralık banknotlar ihracı hakkında irâde-i seniyye -28 Temmuz 1330-, *Düstûr*, II. tertip, 6. c., s. 943; Havâdis-i dâhiliyye: Banknotlar," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1545, 2 Ağustos 1330, s. 506. Bu kağıt paraların sahtelerinin ortaklıkta dolaşması üzerine Osmanlı Bankası "ikinci tertip banka kaimeleri" basmak zorunda kalmıştı: "İkinci tertip banka kaimeleri," *a.g.g.*, 30. sene, no: 1550, 6 Eylül 1330, s. 555.
6. Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris; Henri Jouve, éditeur, 1909, s. 139-159.
7. Savaş yıllarında Babiâli, diğer savaşan ülkelerde olduğu gibi, altın paraları Hazine'de toplama çabası içerisindeydi: "Kulplu ve lehimli beşbirlik altınların aynen hazineye irsâli hakkında - 20 Kânun-ı evvel 1332," *Maliyye Nezâreti 332 Senesi Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuası*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335, s. 128; "Mal sandıklarına vürûd edecek altın meskûkâtın tekrar meydan-ı tedâvüle çıkarılmayarak Hazine'de temerkûz ettirilmesi," "Altın meskûkâtın sarf edilmeyerek Hazine'ye gönderilmesine dair - 18 Mart 1333," *Maliyye Nezâreti 333 Senesi Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuası*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1336, s. 8.
8. *Devlet-i Osmâniyye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçedir*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1330.
9. "Tekâlif-i harbiyye" için bkz: Harb vergisi hakkında kanun -5 Ağustos 1328, *Düstûr*, II. tertip, 4. c., s. 611-613. Savaş yıllarında harb vergisinden elde edilen gelir şöyleydi: 1330'da 1.060.697, 1331'de 1.500.000, 1332'de 1.060.000, 1333'de 1.020.000 ve 1334'de 950.000 Osmanlı lirası. 1334 yılında "muafiyet-i askeriyye" vergisinden elde edilen hâsılat 1.000.000 Osmanlı lirasıydı.
10. Babiâli'nin ilk iki kağıt para deneyi için bkz: Nihad Mehmed, *Das Papiergeld in der Finanz- und Währungsgeschichte der Türkei: 1839-1909*, İstanbul; Diss. Freiburg/Br., 1930.
11. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1968, s. 273-275.
12. 80.000.000 altın marklık avans ahzı için Almanya ile mün'akid 20 Nisan 1915 tarihli ve 47.025.000 altın kronluk avans ahzı için Avustur-

ya-Macaristan ile mün'akid 1 Mayıs 1915 tarihli mukavelenameleri musaddık kanun -11 Şubat 1332-, *Düstür*, II. tertip, 9. c., s. 198-200.

13. 150 milyon franklık altın mukâbilinde 6.583.094 Osmanlı liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı ve tedâvülünün mecbûriyeti hakkında kanun-ı muvakkat -30 Mart 1331-, *Düstür*, II. tertip, 7. c., s. 560-561.

14. Düyûn-ı Umûmiyye'den: Evrâk-ı nakdiyye, *Takvim-i Vakayi'*, nûmero 2237, 6 Temmuz 1331, s. 2.

30 Mart 1331-1915 kanun-ı muvakkatıyla hadd-ı azamîsi 6.583.094 Osmanlı lirası olmak üzere ihdâs olunan evrâk-ı nakdiyye kısmen mevki-i tedâvüle konulmuştur. İşbu evrâk-ı nakdiyye her biri birer ve beşer Osmanlı liralık olmak üzere iki kısımdır.

Evrâk-ı nakdiyyenin bir yüzünde Dâhiliyye Nâzırı ve Maliyye Nazır vekili Devletli Tal'at Beyefendi hazretlerinin imzası ve diğer yüzünde Düyûn-ı Umûmiyye Meclis-i İdaresi nâmına hizmet eden meclis-i mezkûr reisinin imzası vardır.

Düyûn-ı Umûmiyye Meclis-i İdaresi reisinin imzası şu ibarenin altına vaz' olunmuştur.

İşbu varaka-i nakdiyyenin bedeli tamamen altın olarak Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye idaresine tevdi' edilmiş olup sulhün akdinden altı ay sonra İstanbul'da hân-i ibrâzında altın olarak, hâmiline te'diyesini idare-i müşarinileyha taahhüd eder.

Bâlâda mezkûr kanunun ikinci maddesi icâbınca bu evrâk-ı nakdiyyenin memâlik-i Osmaniyye'de gerek hükûmet-i seniyye ile efrâd arasındaki ve gerek efrâd beyninde kaffe-i te'diyede ve muâmelât-ı bey' u şurada aynıyle nukud gibi tedâvülü mecbûrî olacaktır.

Bedellerin vacibü'l-te'diye olduğu tarihten itibâren beş seneye kadar yani sulhün tarih-i akdinden itibâren beş buçuk seneye kadar ibrâz olunmayan evrâk-ı nakdiyye yine mezkûr kanunun üçüncü maddesi icâbınca hazine-i celi-le menfaatine olarak mürûr-ı zamana tâbi'dir.

Anifü'l-beyan kanunun birinci maddesi mucibince hükûmet-i seniyye ile Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye Meclis-i İdaresi arasında evrâk-ı nakdiyyenin emr-i ihracında Düyûn-ı Umûmiyye meclisinin tavassutu şeraitini tayin maksadiyle bir mukavelenâme teati olunmuştur.

Bu mukavelenâme mucibince, hükûmet-i seniyye ihdâs olunacak evrâk-ı nakdiyyenin mecmu' bedelini kâmilten altın olarak Düyûn-ı Umûmiyye idaresinin tamamiyle taht-ı tasarrufunda bulunmak ve kısmen Berlin'de ve kısmen Viyana'da verilmek üzere idare-i mezkûreye teslim edeceğini beyân etmiştir.

Bâlâda zikr olunan altın nukud Berlin'de ve Viyana'da Düyûn-ı Umûmiyye vekillerine teslim olunacak ve bunlar işbu altın nukudu Düyûn-ı Umûmiyye'nin mühriyle mahtum sandıklar derûnunda olarak Berlin'de Reichsbank'a Viyana'da Avusturya-Macaristan Bankası'na tevdi' edeceklerdir.

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi yukarıda zikri sebkât eden altın nukudu, mün-

hasıran ve layetegayyur surette evrâk-ı nakdiyyenin tediyyesine tahsis etmeyi ve evrâk-ı mezkûrenin bedelini zuhûrlarında gösterilen müddet zarfında ve şerait dairesinde, hâmilllerine altın olarak te'diye etmeyi yine aynı mukavele-nâme ile taahhüd eylemiştir.

Düyûn-ı Umûmiyye Meclis-i İdaresi reisinin imzası ancak bedelâtı altın olarak ve bervech-i peşin Düyûn-ı Umûmiyye'ye teslim olunan miktar mukâbili evrâk-ı nakdiyye vaz' edileceği ve binâ'enaleyh, altının kısmen ve ceste ceste verilmesi takdîrinde mezkûr imzanın yalnız Düyûn-ı Umûmiyye'ye teslim olunan mezkûr altına tekabül eden miktar evrâk-ı nakdiyyeye vaz' olunacağı da mezkûr mukavelenâmede mündericidir.

Mukavelenâmenin icrası veyahud tefsiri husûsunda hükûmet-i seniyye ile Düyûn-ı Umûmiyye arasında tahaddüs edebilecek her gûna ihtilafâtın hüküm tarîkiyle hâl ü hasm edileceği yine mukavelenâmenin cümle-i icâbâtındandır.

15. Ulrich Trumpener, *a.g.e.*, s. 280.
16. Almanya'dan 6 milyon lira avans ahzı için akd-ı mukaveleye mezuniyeti mutazammın kanun -18 Teşrin-i evvel 1331-, *Düstûr*, II. tertip, 7. c., s. 770-771; 6 milyon liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı ve tedâvülünün mecbûriyeti hakkında kanun -18 Teşrin-i evvel 1331-, *Düstûr*, II. tertip, 7. c., s. 771-772.
17. Hâzım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, c. 1, 2. baskı, İstanbul; Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu, 1947, s. 343.
18. Cihan Harbi yıllarında kağıt paranın değer yitirişinin öyküsü için bkz: Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye İdaresi, *Memâlik-i Osmaniyye'de Evrâk-ı Nakdiyye Kıymetinin Tenezzülüyle Netâyici Hakkında Muhtıra*, İstanbul; Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye Vâridât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, 1334.
19. Bir ve beş liralık evrâk-ı nakdiyyeden lüzûmu miktarının iki mûsâvî kısma tefrik ve ihracı hakkında kanun -16 Kânun-ı evvel 1331-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 257.
20. Evrâk-ı nakdiyyenin çeyrek liralıklarının iki mûsâvî kısma tefrik ve ihracı hakkında kanun -2 Mart 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 703.
21. Almanya hükûmetlerinden 20 milyon liraya kadar bir avans ahzı için mukavele akdine mezuniyeti mutazammın kanun -22 Kânun-ı evvel 1331-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 275-276.
22. Mevki-i tedâvüle çıkarılacak battal ve mahlût ve nikel ufaklık hakkında kânun-ı muvakkat -28 Mart 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 895.
23. Hâzım Atıf Kuyucak, *a.g.e.*, s. 344.
24. "La Réforme monétaire," *Revue de Turquie - Questions économiques*, no: 7, Novembre-Décembre 1917, s. 200-208.
25. Almanya ile yapılan avans sözleşmeleri için bkz: *Recueil des contrats d'emprunts conclus entre les gouvernements allemand et ottoman au cours*

de la guerre générale (1915-1918) à l'occasion des émissions de papier-monnaie en Turquie, 1919.

26. 30.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracına Maliyye Nezâreti'nin mezuniyetini mutazammın kanun-ı muvakkat -6 Ağustos 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 1260-1261.
27. Almanya'dan 38.781.400 liralık bir avans akdiyle 35.981.400 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracına mezuniyeti mutazammın kanun -21 Kânun-ı evvel 1332, *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 88-89.
28. Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklâl Savaşı'nın ekonomik sorunları," *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri*, der: Osman Okyar, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 393; Hâzım Atıf Kuyucak, *a.g.e.*, . 345.
29. Almanya'dan 42.500.000 liralık bir avans akdiyle 32.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracına mezuniyeti mutazammın kanun -4 Şubat 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 166-167.
30. Almanya hükûmetinin faizli hazine bonolarının fûruhtu ve teferruatı hakkında karâr-nâme -4 Teşrîn-i evvel 1333-, *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 743.
31. Maliyye Nâzırı Cavid Bey, neden Alman hazine bonosu satışı girişiminde bulunduklarını şu sözlerle açıklıyordu:
"Faraza 50 milyon lirahk hazine tahvilâtını satabilmiş olsa idik meydan-ı tedâvülde yalnız 85 milyon lirahk kağıt bulunduğu bir zamanda 50 milyon liralık evrâk-ı nakdiyyeyi piyasadan çekmek mümkün olacaktı. O hâlde sulh zamanında meydan-ı tedâvülde ne kadar para var idiyse harb zamanında da o kadar para kalacaktı. Binâ'enaleyh evrâk-ı nakdiyyenin kıymetindeki tenâkus mühim bir nisbette zail olacaktı. Filhakika diğer altı ay zarfında o elli milyon lirahk evrâk-ı nakdiyye tedâvüle çıkacaktı. Fakat, altı ay sonra, yeni bir muamele-i maliyye yapılarak, onları da meydan-ı tedâvülden kaldırmak kabil olacaktı ve sulhün akd olacağı zamana kadar bu hâl devam etse idi, sulh akd olunduktan sonra o toplanmış olan evrâk-ı nakdiyye yeniden meydan-ı tedâvüle çıkmış olsa dahi, sulhün akdi evrâk-ı nakdiyyenin itibârının tezâyüdü için en büyük bir âmil, en büyük bir unsur olacağından o vakit meydan-ı tedâvüle çıkacak olan evrâk şimdiki tesir-i vahimi husûle getirmeyecekti." "Maliyye Nâzırı Cavid Bey'in avanslar hakkında Meclis-i Meb'ûsân'da beyânâtı," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, S. 2/26, 10 Kânun-ı sâni 1334/1918, s. 26-27.
32. Maliyye Nâzırı Cavid Bey, Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı konjunktürel nedenlere bağlıyordu:
"Eğer, hazine tahvilâtını, meydan-ı tedâvüle çıkardığımız zamandan iki, üç ay evvel çıkarmak mümkün olabilseydi beş, altı milyon lirahk daha fazla satılacağından umûm müessesât-ı maliyye müttefiktirler. Çünkü o zaman piyasada gayr-ı meşgul birçok para vardı. Sonra bütün bu paralar işgal edildi."

Niçin ve nasıl? Herkes ticarette büyük bir kâr gördüğünden elinde mevcut olan evrâk-ı nakdiyyeyi emvâl ve emtiaya yatırmayı tercih etti. "Maliyye Nâzırı Cavid Bey'in hazine bonoları hakkında Meclis-i Meb'ûsân'da beyânâtı," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, S. 4/28, 24 Kânun-ı sâ-nî 1334/1918, s. 73.

33. Savaş yıllarında Ziraat Bankası halkı vadeli mevduat açmaya çağırı-yordu:
"Kendi harclığından fazla kağıt parası olanlar Ziraat Bankası'nın hangi sandığına yatırırılsa banka kabul eder. Altı ay için yatıranların yüz kuruşuna bir buçuk kuruş ve bir sene veyahut daha ziyade zaman için yatıranların yüz kuruşuna iki buçuk kuruş faiz verir. Ellerindeki fazla paradan kâr etmek isteyenler ne yolda kâr edeceklerini iyice anlamak için Ziraat Bankaları memurlarına müracaat ederlerse kendilerine açıkca anlatılacaktır. Halkımızın beyhude zarar görmelerini istemiyen Ziraat Bankası bunun için müracaat edenlere yardım eder." "Paralarını işletmek isteyenlere," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 56, 24 Mayıs 1333, s. 8.
 34. Almanya hükûmetinden 56.500.000 liralık avans aktiyle 50.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı hakkında kanun -12 Mart 1334-, *Düstûr*, II. tertip, 10. c., s. 152-153.
 35. Bu borçlanma üzerine ayrıntılı bir çalışma: François Georgeon, "Le premier emprunt intérieur ottoman (Mai-juin 1918)" *Mémorial Ömer Lûtfî Barkan*, Paris; Librairie d' Ainérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 101-117.
 36. Yüzde 5 faiz ve yüzde 1 amortismanlı istikrâz-ı dâhilî kanunu -3 Nisan 1334, *Düstûr*, II. tertip, 10. c., s. 385-386.
 37. "İstikrâz-ı dâhilî teranesi," *Tasvir-i Efkâr*, 1 Mayıs 1918, s. 2.
 38. "İstikrâz Marşı," *Tanin*, 1 Mayıs 1918, s. 1.
 39. Borsa Rehberi, İstanbul Eshâm ve Tahvilât - Kambyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi tarafından neşrolunmuştur, İstanbul; Matbaa-i Ebu üzziya, 1928, s. 531.
 40. *"Efendiler, ecnebilerin inanamayacakları ve havsalarlarına sığdıramıyacakları bir şey varsa o da Osmanlı milletinde iktisad uyanıklığının mevcudiyetidir. ... Bu istikrâzın muvaffakiyeti, sizi temin ederim, düşmanlarımız için en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücûde getireceği tesirden daha müthiş bir darbe-i hüsrân ve elem teşkil edecektir."* "İstikrâz-ı dâhilî hakkında Maliyye Nâzırı Cavid Beyefendi tarafından Meclis-i Meb'ûsân'da irâd edilen nutuk," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, c. 2, S. 14/38, 10 Nisan 1334/1918, s. 228-229.
 41. "Dâhilî istikrâz hakkında *Tanin*'in anketi," *Tanin*, 2 Mayıs 1918, s. 2.
 42. "Şahane bir mütâlâa: Şevketlu padişahunuzun istikrâz-ı dâhilî hakkın-da hatt-ı dest-i hümayunları," *Tanin*, 2 Mayıs 1334, s. 1.
- 2 Mayıs tarihli Mehmed Reşad'ın gazetelerde yer alan hatt-ı hümayu-

nu şu satırlara yer veriyordu: "Asker evlatlarının harb meydanlarında gösterdikleri fedakârlıklar devletimizin ne derece şânını i'lâ etmiş ise bilümüm efrâd-ı milletin istikrâz-ı dâhilîye iştirâk suretiyle ibrâz edecekleri fedakârlık da o nisbette itibâr-ı malimizi yükseltecektir."

43. "Tanin'in dâhilî istikrâz hakkında yaptığı anket - Birkaç mütâlaa," *Tanin*, 1 Mayıs 1918, s. 1.
44. "Dâhilî istikrâz hakkında Tanin'in anketi," *Tanin*, 2 Mayıs 1918, s. 2.
45. François Georgeon, *a.g.m.*, s. 107.
46. "Hamdullah Suphi Bey'in konferansı," *Tanin*, 26 Nisan 1918, s. 3.
47. "Dâhilî istikrâz etrafında Rıza Tevfik ve Satı Beylerin konferansları," *Tanin*, 24 Nisan 1918, s. 3.
48. "Samiin meyanında Maliyye Nâzırı Cavid Bey ile Meb'ûsân'dan bazı zevât" da bulunuyordu.
49. Ziya Gökalp, "İktisadî vatanperverlik" *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 43, 9 Mayıs 1918, s. 322-323.
50. Ziya Gökalp, "Para ve tesanût," *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 41, 25 Nisan 1918, s. 282-283. Ziya Gökalp dâhilî istikrâz girişimini "paranın millileşmesi için en büyük bir âmil" olarak görüyordu. Makale şu satırlara yer veriyordu:

"Memleketimizde nakit hâlinde serveti olanlar paralarını ecnebî bankalara yatırıyorlar, yahut ecnebî bir devletin istikrâz eshâmından satın alıyorlardı. 'Ecnebî' kelimesinin mânâsı yarın bize düşman olması muhtemel bulunan yabancı bir kuvvet demektir. Ecnebî bir sandığa parasını yerleştiren bir adam, müstakbel bir düşmanı kendi vatanı aleyhine, teslih eden gâfil hükümdendir. Meselâ hangi bir kimse vaktiyle, parasına Rus, Fransız, İngiliz istikrâz eshâmından birine yatırmışsa bu Cihan Harbi'nde parasının kendi vatanına hiyanet ettiğini mutlaka hissetmiştir. Mamafih böyle bir adam yalnız mâzide yapmış olduğu bir kabahatin vicdan azâbını duymakla kalmaz. Harb zamanında, parası yüzünden, vatanına karşı günahkârlık etmekte devam eder. Çünkü, bir taraftan vicdanı kendi devletinin muzaffer olmasını isterken diğer cihetten hâin parası düşmanların kendi vatanına galebe çalması için dua eder. Bir adamın vicdanıyla parasının dâimi bir mücadele hâlinde bulunması en müthiş bir cehennem azâbıdır. Bu mücadele neticesinde ekseriyetle paranın vicdana galebe çalmamasını kim temin edebilir? O hâlde, millî olmayan lisân, millî olmayan vezin, millî olmayan edebiyat, millî olmayan musikî olduğu gibi, millî olmayan hâin ve vatan düşmanı olan paralar da vardır. Düşman bir devletin istikrâzına yatırılan paralar işte bu nev'idir. Mamafih, siz diyebilirsiniz ki "Ben, paramı ecnebî bir devletin istikrâz eshâmına yatırmayacağım, fakat, ecnebî bir şirkete, ecnebî bir bankaya koyacağım, bunda ne mahzur vardır."

Buna vereceğim cevap pek sadedir. Milletın devleti nasıl millîyse, bankaları, şirketleri de öylece millîdir. Vakıa bir memlekette en ziyade millî olan müessese

devlettir. Fakat, ikinci ve üçüncü derecede olarak bankalar ve şirketler de millidir. Ve bu tesisgâhlarla devlet arasında sıkı bir tesanüd mevcuttur. İşte, bütün bu mütâlaalar bana, bizdeki paranın gayr-ı millî olduğunu kendisi vatanperver olmadığı gibi sahibini de vatanperverlikten zorla geri çektiğini gösteriyordu. Memleketimizde, millî şirketlerin teessüse başlaması, sonra da millî bankanın buna inzimâm etmesi, bizde, paranın da tesanüde hâdim olmasının, binâ'ena-leyh millî bir mâhiyyet almasının imkânını gösterdi. Bilhassa, dâhilî istikrâz teşebbüsünde paranın millîleşmesi için en büyük bir âmil gördüm."

51. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Millî vazife," *Tamin*, 13 Mayıs 1918, s. 3.

52. Tekin Alp, "Yeni İstikâmet İstikrâzı," *Yeni Mecmuâ*, c. 2, S. 40, 18 Nisan 1918, s. 263-264.

53. "Mâlî hayat: Yeni dâhilî istikrâz," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, S. 14/38, 10 Nisan 1334, s. 225.

54. "İstikrâz-ı dâhilî," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no: 1738, 27 Nisan 1334, s. 81-82.

"İstikrâz-ı dâhilînin tâlî faidelerinden biri de kavâim-i nakdiyyenin kıymetini tezyide hâdim olmasıdır. Zira piyasada milyonlarca liralık kavâim-i nakdiyye, istikrâz-ı dâhilîye tahsis olunmak sebebiyle, kalktığı hâlde kağıt paranın kıymeti artmak tabiidir. Nitekim altın fiâtının şimdi bir dereceye kadar tenâkus etmesi hakikatte kağıt para kıymetinin arttığına delâlet eder. Şu hâlde bir müddet sonra kavâim-i nakdiyyedeki kuvve-i iştiraiyyenin de tezâyüd etmesine intizâr olunabilir. Tâbir-i aherle fiât-ı eşyada bir tenezzül müşahade edilmesi muhtemeldir. İstikrâzı bu itibarla da takdîr etmeliyiz." "İstikrâz-ı dâhilî," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no: 1738, 27 Nisan 1334, s. 81-82.

55. "Bu suretle akd edilecek dâhilî istikrâzın eşya fiâtında spekülasyon tarzıyla hasıl olan tereffu'ları vâsî miyasta men' edeceği muhakkaktır. Çünkü spekülasyona hemân âmil-i yegâne fazla kazanılmış paralardır.

Gerek harbden evvel sermaye-i kaffesi mevcut olup da tehlikeli ve kârı az işlerde kullanmak istemiyenler, gerek harb münâsebetiyle para kazananlar, eşya üzerinde spekülasyon yaparak, fırlaması muhakkak, âdeta bir kaide hükmüne geçen emtiayı toplayarak paralarını işletmeye başlamışlardı. Spekülasyon büyük ve müthiş zararlarına rağmen bize harb esnasında bazı faideler de göstermedi değil. Fakat eşyayı uzun müddet saklamak, tâbir-i diğerle istihlâkâtı yüksek fiâtla azaltarak malı daha fazla bir zaman piyasada bulundurmamak cihetlerinde az çok faide-âver olan spekülasyon, ne olur ise olsun, bin türlü müşkilât-ı harbiyyeye maalmemnuniyye katlanan halkımıza epey sıkıntılar çektiirdi. Spekülasyon bu derece vüs'at kesbetmesine sebab: 1- Atıl sermayelerin çok olması; 2- Spekülasyon yapmanın gayet kolay bulunması, idi. Hâlbuki zaman ilerleyince, hâl-i harb de yavaş yavaş bir hâl-i tabii hükmüne girince spekülasyon icrası biraz güçleşti. Fakat birkaç senedir misillerce taz'if edilmiş,

sahiplerini değiştirerek nisbeten mahdud kimselerin elinde toplanmış birçok sermayeler el'an mevcuttur. Bu sermayeler kârlı ve nâfi işlere hasr edilmeyince, hiç şüphesiz, tekrar spekülasyona tahsis edilecek ve fiâtları yine vâsi ve iktidarı kadar yükselmeye devam edecektir. İşte dâhilî istikrâzın bir diğer faidesi ... Bu kabil sermayedarlar ... istikrâza paralarını yatırmakta adeta isticaleyeceklerdir. "Ahmed Hamdi, "Siyaset-i maliyye: Harb ve evrâk-ı nakdiyye -2-, "Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası, sene 2, S. 11/35, 14 Mart 1918, s. 170-174.

56. Vedat Eldem, *a.g.m.*, s. 396. Başka bir kaynağa göre, Alman hükûmetinin Osmanlı'ya verdiği borç ve kredilerin tutarı 235.056.344 Osmanlı lirasıydı. Bunun 148.581.400 lirası hazine bonosu olarak, geri kalanı ise mark, altın, gümüş ve Osmanlı kağıt parası olarak ödenmişti. Bkz: Ulrich Trumpener, *a.g.e.*, s. 283.
57. Jean Vergeot, "Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre," *Revue d'Economie Politique*, c. 33, 1919, s. 280-281; Hasan Ferid, *a.g.e.*, s. 369-381.

Ancak, Cihan Harbi yıllarında para arzındaki bu gelişmelere karşın, sürekli para darlığı çekilmişti. "Buhran-ı nakdî"nin nedenini Cavid Bey şöyle açıklıyordu:

"Herkes ... mevcut sermayelerini emvâl ve eşyaya yatırdı. O sermaye piyasadan çekildi, köylüye gitti. Köylünün cebine giren para çıkmaz ki ... Bu para ya köylü kazancını getirip bankaya vermek suretiyle çıkar, ya köylünün eşya alıp mukâbilini te'diye etmesi suretiyle çıkar, yahut son sistem olarak altın alıp mukâbilini kağıt vermesiyle çıkar. Köylü bankaya para getirmeyi itiyad etmiş değildir. Köylü ile mübadele edilecek emvâl ve eşya yoktur. İşte bundan dolayı köylere giden paralar tekrar şehirlere gelemiyor. Altmış beş milyon liralık evrâk-ı nakdiyyenin ve otuz beş, kırk milyon liralık altın ve gümüşün yani yüz milyon liralık vesâit-i tedâvüliyyenin mevcudiyetine rağmen piyasada şiddetli bir buhran-ı nakdî hasıl olmasının sebebi budur." "Maliyye Nâzırı Cavid Bey'in hazine bonoları hakkında Meclis-i Meb'ûsân'da beyânâtı," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, S. 4/28, 24 Kânun-ı sâ-nî 1334/1918, s. 73.

58. Cavid Bey, paradan kaçışı şu sözlerle ifade ediyordu:

"Bir taraftan evrâk-ı nakdiyyeye olan itimâdsızlıktan diğer taraftan da emvâl ve eşyanın fiâtlarının suret-i mutlaka ve daimede tereffu' edeceği zannedildiğinden alelâde manîfatura muamelesi yapan tütüncü oldu, tütün ticareti yapan köseleci oldu. İncir üzüm tüccarları ipek satın almaya başladılar. Hulâsa hiç kimse senelerce itiyad ettiği ticaret hududunda kalmadı. Herkes o ticaretin hâricinde kendisine yeni bir takım menba, temettü, yeni bir takım kâr hazineleri aramağa başladı." "Maliyye Nâzırı Cavid Bey'in hazine bonoları hakkında Meclis-i Meb'ûsân'da beyânâtı," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, S. 4/28, 24 Kânun-ı sâ-nî 1334/1918, s. 73.

59. Savaş yıllarındaki spekülâtif girişimleri Abdi Tevfik şu satırlarla dile getiriyordu:

"On kuruşla on lira kazanan 'yeni tacirlere' bakarak her eline beş, on kuruş geçen ticarete başladı. Çoraplar içinde saklanmış 'sarı altınlar', 'uçan altınlara' tebdil edilerek elde edilen bire mukâbil beş derhal sekiz, on misli, hat-tâ elli, yüz misli fiâtlarla satılmak üzere eşyaya kalb edildi. Piyasaya, hâl-i sulhten o kadar çok fazla para aktı ki paranın kıymeti düştü. Boş ardiyeler saklanmış emtia ile doldu. Bomonti Birahanesi'nin buzluğu peynir, Ömer Abud Han'ın altı gaz, susuz derin sarnıçlar bilmem ne deposu oldu. Açık pi-yasa, görülmeyen deliklere nakl olundu. Ve bütün bu işleri muharebenin çoraplara tıkayacağı zannedilen paralar yaptı. Ticarete atılan milyonlarla ser-vetler ticaretin terakkisine bâdi oldu mu? Hayır! Bilakis. Harb ticareti tahdid etti. Gayr-ı meşru kazançlar tevliid eyledi." Abdi Tevfik, "Tedâvülü tahdid eden avâmil," *Ticareti Umûmiyye Mecmuası*, sene 1, S. 24, 27 Kânun-ı evvel 1333, s. 375.

60. W. F. Willoughby, "Finances in the Turkish Empire," in William H. Hall (Editor), *Reconstruction in Turkey*, A Series of Reports Compiled for the American Committee of Armenian and Syrian Relief, For Private Distribution Only, 1918, s. 234.

"The paper currency has for its security the promise of the Turkish Government. Past experiences of the people of the country with the government's promises of redemption have been such, however, as to relieve them of all feelings of confidence. The result has been a constant depreciation of paper until, at last reports, the paper Lira was quoted at only 15 piastres gold. Determined attempts have been made by various officials to force up the price of paper. Merchants have been chosen by lot and deported to distant portions of the Empire accompanied with the threat that unless a proper ratio was restored more punishments would follow. In May 1917, fifteen well known merchants from Beirut, and a like number from Damascus and Aleppo, were deported to Adana. But the efforts have failed to accomplish the desired result.

The aim of businessmen is to accumulate as little of the paper as possible and to pass it on as quickly as they can. Taking advantage of the extremities of the people large amounts of real estate have been purchased with this paper money from the small land owners. So the paper has been passed on without any particular stimulation of trade, and with the result that the land is rapidly passing out of the hands of the small owners and being concentrated into the hands of the few.

... To make themselves safe as many as possible have been investing their paper either in lands, or paper of European countries, or have been buying up drafts on America from reputable institutions. They prefer to hold American drafts, even for an indefinite period, rather than to be caught with Turkish paper on hand. They know that these American drafts can be realized on

when it is all over, whereas the paper of Turkey is a pretty sure loss. It is this manner that the Treasurers of American Missionary Societies and Colleges have been able to keep themselves supplied with funds. Large amounts of this exchange will be sent to this country as soon as the way is opened."

Bölüm Altı

1. "Şehremaneti'nden," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 4 Teşrin-i evvel 1330, s. 583.

"Dâhiliyye Nâzır-ı âlîsi hazretlerinin taht-ı riyâset-i celilelerinde bulunan Havâyc-i Zaruriyye Komisyonu'na merbut encümen-i mahsus geçen Perşembe günü Ticaret Odası'nda bil-ictima alâkadârânın muvâfakatıyla mevadd-ı âtiyenin tatbik ve ilânına karar vermiştir.

1- Dünkü Cuma gününden itibaren beher çuval unun alâsı yüz, birincisi doksan sekiz, ikincisi doksan beş kuruşa satılacaktır.

2- Bu günkü Cumartesi gününden itibaren ekmeğin kilosu elli beş paraya satılacaktır.

3- Evvelce ilân olunduğu vechile unlar enva'ının değişeceği 20 Teşrin-i evvel sene 330 tarihinde tekrar bil-ictima' buğday piyasasına göre un ve ekmeğe narh vaz' ve ilân edilecektir. İşbu ilân hâricinde hareket edenler hakkında ta'kibât icra olunacaktır."

2. "Ekmek narhı - Şehremaneti'nden:" *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 22 Teşrin-i sâni 1330, s. 640-641.

Dünden itibaren şimdilik beher un çuvalının alâsına yüz on iki ve birincisine yüz on ve ikincisine yüz yedi kuruş fiât vaz'ı Emânet memurlarıyla Ticaret odasının karar-gir olmuştur. Ekmek fiâtına beş para zam ile altmış paraya iblağ edilmiştir. Simitçi ekmeği yapılabilecek unun teksirine kadar bütün fırınlar bu unlardan ekmek yapacak ve bittabii fiâtında fark olmayacaktır. Piyasa sık sık ta'kib edilerek narhları tecdid olunacaktır.

3. "Havâdis-i dâhiliyye," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1549, 30 Ağustos 1330, s. 540; "Havâdis-i dâhiliyye," a.g.g., 30. sene, no: 1550, 6 Eylül 1330, s. 554.
4. "Havâdis-i dâhiliyye," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1547, 16 Ağustos 1330, s. 525,
5. "İstanbul Vilayeti'nden," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1557, 25 Teşrin-i evvel 1330, s. 609.
6. Kemal, "İşe meselesi," *Tanin*, 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.

7. İstanbul Şehremini Dr. Cemil [Topuzlu] Bey ile İttihad ve Terakki İstanbul Murahhası Kemal Bey arasında "un meselesi" üzerine çıkan anlaşmazlık için bkz: Dr. Cemil Topuzlu, *İstibdat - Meşrutiyet - Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım*, İstanbul; Güven Basın ve Yayınevi, 1951, s. 175-178. Cemil Bey, İttihad ve Terakki'yle uzlaşmaması sonucu 24 Kasım 1914 günü görevinden ayrılmıştı. Savaş ertesi, İt-

tihadcılar iktidardan çekildikten sonra, 5 Mayıs 1919 tarihinde yeniden Şehreminliğine getirilmişti. Cemil Bey, Cemiyet-i Umûmiyye'nin 15 Ocak 1920 tarihli toplantısında yaptığı konuşmada, savaş başında istifasının gerekçesini oluşturan işe sorunu üzerine şunları söyleyecekti:

"Seferberlik memleketimizde ilânını müteakib bir taraftan cihet-i askerîyyenin ve diğer taraftan İttihad - Terakki Merkez-i Umûmîsi'nin muâmelât-ı Emânete müdahelâtı üzerine pek müşkil bir mevkiye kalmış ve müdahelât-ı vakıaya mümânaatla bu yüzden her gün artan müşkilâtı ihtikâm ve hukuk-ı ahâlîyi ve menâfi-i amme'yi siyanetle işe-i beldeye ihtimâm edebilmeği bitte-rûbe adem ül imkân gördüğümünden istifaya ve bir müddet sonra da terk-i vatanı mecbur olmuşum. ...

... En ziyade şayan-ı teessüf olan cihet işbu muâmelât-ı ihtikârâne ve sü-i istimâlât bakkal ve esnaf cemiyetleri adı altında İttihad - Terakki Merkez-i Umûmîsi'nce Emânet nâm ve hesâbına yapılmış ve şehrin kendi müessesesi fakat bir daire-i resmîye olan Emânet'in nakden muavenet ve nüfuzu ile bu vicdan-süz ahvâl zuhûre gelmiştir ki tarihte bunun emsâline tesadüf edilemez." Osman Nuri, İstanbul Şehreminleri, İstanbul: Şehremaneti Matbaası, 1927, s. 380-381.

8. İstanbul Murahhası Kemal Bey'in İttihad - Terakkinin 1916 Kongresi'ne sunduğu izâhâtnâmede bu olgu şu satırlarla vurgulanıyordu:

*"Emânet'in mübâyaa tarikiyle elde ettiği unların killeti ve Anadolu hattından verilen vagonlarla istediği emtiayı nakl selâhiyetini hâiz olan tüccarın nef-i ticarîsi ziyade olan emtianın celbine rağbeti ve buğday getiren tüccarın da biraz bi-insafâne hareketi yüzünden buğday fiâtı daima meyyâl-i irtifa bir vaz'ıyyette kaldığı gibi tüccar vasıtasıyla miktar-ı matlub ihtiyâcın temin edilemeyeceği de iki kere ikinin dört ettiği gibi anlaşılmış idi." Kemal, "İşe meselesi," *Tanin*, 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.*

9. "Mühim bir teşebbüs," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1564, 14 Kânun-ı evvel 1330, s. 665.

10. Kemal Bey sözleşmelerde iki amaç güdüldüğünü açıklıyordu:

*"Aynı fiâtla ve her talip olan tüccar ile akd-i mukavelede iki maksat ta'kid edilmiştir. Biri Anadolu tüccarının kâmil menfaat-i ticariyyeye iştirâki, diğeri de bu suretle teaaddüd edecek tüccarın yekdiğerine rakib olarak köylüden zâhirenin dün fiâtla alınmamasının temini idi. İkinci mülâhazanın kuvve-i teyidiyyesi olmak üzere Konya'da ikamet eden memur-ı mahsusa tâlimat ve evâmîr-i lâzime i'tâ olunarak köylüden dün fiâtla zahire almağa kıyam edenler bulunduğu, yahut köylü tüccara vermeyip tüccar fiâtından noksan zahire i'tâ'sına talip olduğu takdîrde mübâyaa olunmaması tavsiye olunmuştur." Kemal, "İşe meselesi," *Tanin*, 8 Teşrin-i evvel 1332, s. 2. Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye üreticiyi özendirici bir fiyat politikası izlemişti.*

Yunus Nadi izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu:

“... Zâhirenin fazla para etmesi zer’iyyatın fazlalığına mühim saik oldu, da-
ima olur da.

Bu işte öyle tavır almalı ki zâhirenin fazla para etmesi ihtimâli fazla miktar-
da zer’iyyat icrasına saik olsun. Mahsulün fazlalığı zaten fiâtları tabiatıyla
makul ve mutedil bir şekle icra’ eder.” Yunus Nadi, “İki kanun lâyihası,”
Tasvir-i Efkâr, 8 Mart 1917, s. 1.

11. Kemal, “İşe meselesi,” *Tamim*, 15 Teşrin-i ewel 1916, s. 2. Kemal Bey
şirketin amacını şu satırlarla özetliyordu. “*Millî Mahsulât mevadd-ı ib-
tidaiyye istihsâl eden Anadolu zürra’ ve tüccarın malını kıymetlendirerek
merkez-i istihsâl ile mahrec-i ticarî arasındaki münâsebâtın muntazam cere-
yânını temin etmek gibi bir gayeyi istiksâ eyleyecektir.*”
12. *Türk Yurdu* şirketin kuruluşuyla ilgili haberinde şu satırlara yer veri-
yordu:
“*Şirketin kurucularının ekserisi Anadolu maruf tüccarından ve İstanbul’un
da nâmus ve gayret eshâbından mürekkeptir. ... En şayân-ı dikkat ciheti de
hisse senedâtı hâmillerinin Osmanlı olması şart edilmiştir ki bu da şirketin
millî nâmına lâyük olmasını temin edecektir. Millî iktisadımızın inkişâfına
gayet muhtaç olduğumuzdan bu millî şirketin muvaffakiyyetini can u gönül-
den dileriz.*”
“Anadolu Millî Mahsulât Şirketi,” *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 5, 5 Teş-
rin-i sâni 1331, s. 96.
13. *Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi-
dir*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331.
14. Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *Memâlik-i Osmaniyye’de Osmanlı Anonim
Şirketleri*, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1334/1918, s. 33. Bu kitapta ku-
rucular şu şekilde tanıtılmaktadır: “*Müessisleri İstanbul ve taşrada mu-
kîm birçok erbâb-ı ticaret ve dava vekillerinden mürekkeptir.*”
15. Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul: Şehremaneti Matbaası,
1927, s. 430.
16. Emânet’in narhla ilgili kararı şöyleydi:
“*Hiçbir şeye narh vaz’ etmemekle serbesti-i ticareti temin etmek azminde bulu-
nan Emânet kendisini bu fıkirden rücu’a saik olan ahvâl muvacehesinde te-
essüfünü ketm edememekle müteessirdir. Bayram akşamı 3,5 kuruşa kadar
satılan şekerin kıyyesini 24 saat sonra yani ferdâsı, 10 kuruştan fazlaya çı-
kardı. Mükerreren narh vaz’ edilmesine rağmen çift tenekesi 40 kuruşa satıl-
dığı ve bu parayı gelen gazın beher tenekesinin Bayram günü 40 kuruşa sa-
tıldığı ve bu parayı vermeyenlere gaz kalmamıştır cevabı verildiği birçok taraf-
tan ihbâr olundu. Memleketin menâfi-i âliyesi her işten akdem olduğu için te-
dâbir-i acile ittihâzına mecbûriyyet görüldü.*
Bakkallar tarafından satılan şekerin kıyyesine 5 kuruş narh vaz’ edildi. Tücc-
ardan buna göre mübâyaatta bulunmaları lâzım gelir. Gaz narhu kat’iyyen

mahfuzdur. Merkez kumandanlığıyla polis müdüriyet-i umûmiyyesine de ma'lûmât verilmiştir. Herhangi eşyada intikâr görölür ise ona da narh vaz' edilecektir. Narha ittiba' etmeyenler ve mevcudunu saklayanlar hakkında hükümet-i seniyye bittabi vazife-i kanuniyyesini icra eder." "Gaz ve şeker fiâtı - Şehremaneti'nden," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1557, 25 Teşrin-i evvel 1330, s. 610.

17. Kemal, "İaşe meselesi," *Tanin*, 8 Teşrin-i evvel 1916, s. 2.
18. Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *a.g.e.*, s. 107-108.
19. Müşfik Selami, "Petrol - Hazineye temin edebileceği vâridât," *Ulûm-ı Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası*, sene 1, no: 1, Nisan 1334/1918, s. 81.
20. "Terzi ve Dokumacılık Mektebi," *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 4, 22 Teşrin-i evvel 1331, s. 63.
21. Kemal, "İaşe meselesi," *Tanin*, 13 Teşrin-i evvel 1916, s. 3.
22. Tekin Alp, "İttihad ve Terakki Fırkası'nın iktisadî faaliyeti -1-," *İktisadiyyat Mecmuası*, S. 30, 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.
23. Kemal Bey tarafından hazırlanan "İttihad ve Terakki Umûmî Kongresi'ne İstanbul'un bir sene üç aylık iaşesi hakkında takdim olunan izâhâtname" *Tanin* gazetesinin 7, 8, 13, 15, 16 Teşrin-i evvel 1332 tarihli nüshalarında yer almaktadır.
24. "1332 senesi İttihad - Terakki Fırkası tarafından şirketler hesâbâtını tetkik etmek üzere intihâb edilen encûmen tarafından takdim olunan rapor," *Tanin*, 15 Teşrin-i evvel 1332, s. 3; 16 Teşrin-i evvel 1332, s. 3.
25. "İstanbul'un iaşesi dolayısıyla İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi'nin vesâtet ettiği bir Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'ye ait hesâbât," *Tanin*, 28 Eylül 1332, s. 1. *Tanin* gazetesi İttihad - Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'un iaşe işlerini devralışını olağanüstü savaş koşullarına bağlıyordu:

"Harbin ilânından sonra tahaddüs eden mesâil-i müşkilenin biri de İstanbul'un iaşesi keyfiyeti teşkil etmiştir. Ekseriyyet-i halk için maişetin esası etmek olduğundan hiç olmazsa bu gıda-i asliyyeyi harbin ilcaatından olan galâ-i es'ârdan kurtarmak ümniyyesiyle Emânet bu mesele ile ciddi bir surette iş-tigal etmeğe başlamış ahvâl-i harbiyyenin ihdâs ettiği esbâb-ı muhtelifle dolayısıyla buhran def' edilemediğinden bir hey'et-i müteşebbise marifetiyle bu işin tedviri İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi'ne havale edilmiştir."

Tanin, Emânet'in tüm kentin iaşesini üstlenecek örgütsel gücü olmadığı, bu nedenle Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin denetiminin İttihad - Terakki İstanbul örgütüne bırakıldığını kaydediyordu:

"Bir taraftan hükümet, diğer taraftan Emânet müstacel pek çok tedbirlere tevessül ettilerse de o zaman kâmilan gayr-ı millî eller altında bulunan piyasayı buhrandan, halkı dünyanın gayr-ı tabii müzâyakasından kurtaramadı-

lar. Bütün müzâyakalar şöyle dursun hattâ İstanbulun başlıca gıdasını teşkil eden ekmek bile bulunmaz oluyordu. Kısa bir tettebbü ile sabit oldu ki en mühim ihtiyâcâtı hükûmetin veya Emânet'in veyahut herhangi muavin bir teşkilâtın eli altında toplamak zarurî idi ve bu zaruret diğer bütün Avrupa memleketlerinde cereyan eden ahvâl ile büsbütün tezâhür ediyordu. İşte bundan dolayı Emânet İstanbul Hey'et-i Merkeziyesinin gerek şehir dâhilindeki teşkilâtından gerek hâricde bulacağı muavenetten istifade etmek istemiştir. Bu suretle teşkilât-ı husûsiyyesi pek nâtamam olan Emânet hemen hemen yegâne olarak bulabildiği ve kendince en emniyet-i vasıta addettiği bu teşkilâtı istifadeye karar verdi."

26. Kemal Bey, izâhâtnamesinde, esnaf cemiyetlerinin doğrudan işe koşulmadığını, bu örgütlerden özellikle dağıtım aşamasında yararlanıldığını belirtiyordu:

"... muâmelât-ı mezkûre el sine-i halkta deveran ettiği üzre esnaf cemiyetlerinin şahs-ı manevîleri nâmına tedvîr edilmeyip belki Emânet'in ve bendenizin emniyet-i mahsusesini hâiz olan esnaf cemiyetleri kâtiplerinden bazılarının refakatinde teşkil edilen bir hey'et-i ticariyye marifetiyle icra edilmiş ve esnaf cemiyetleri yalnız tevzi'attan dolayı kendilerine i'tâ' edilen ücret-i tevzi'iyeden ve esnafın alıp satışı temettuatından terk ettikleri tasarrufât-ı şahsiyyelerinden istifade etmişlerdir.

Tasarrufât-ı şahsiyyeleri arz ve tasvir edildiği vechile kendilerine bittabi terk olunduğu gibi üçürât-ı tevzi'iyeden hâsıl olan mebâlig dahi esnaf cemiyetlerinin taazzuvu ve bütçelerinin tevzi'ni için ayrıca muhafaza edilmiştir." Kemal, "İşe meselesi," *Tanin*, 15 Teşrin-i evvel 1916. s. 2.

27. Sadi Borak, *Hacı Süleyman Efendi*, İstanbul; İtimat Basımevi, 1974, s. 54.

28. "Eski Türklerde iş teşkilâtı: İttihad - Terakki tarafından ewelce Ankara ve havasiline yaptırılan tetkikâta göre âhilelere dair elde edilmiş olan ma'lûmât," *Meslek*, sene 1, S. 19, 12 Nisan 1925, s. 5; S. 20, 28 Nisan 1925, s. 8; S. 21, 5 Mayıs 1925, s. 6; S. 22, 12 Mayıs 1925, s. 5.

29. Esnaf cemiyetleri hakkında talimât -13 Şubat 1325-, *Düstür*, II. tertip, 2. c., s. 123-127.

30. Esnaf cemiyetleri hakkında talimât -24 Nisan 1328-, *Düstür*, II. tertip, 4. c., s. 483-488.

31. Kâzım Yorulmaz, *Kılavuz: Esnaf neleri bilmelidir*, İstanbul; Ticaret Dünyası Matbaası, 1947, s. 27-28.

32. Osman Nuri [Ergin], İsmet Bey'in şehreminliği sırasında Esnaf Cemiyeti'nin etkinliğini şu satırlarla eleştiriyordu:

"[Şehremaneti] esnaf cemiyetlerine merci-i ruyet olmak değil, esnaf cemiyetlerinin Emânet'e mahall-i mûracaat olmasına sebebiyet vermiştir. Binâ'enaleyh o devirde 'Şehremini kendisi değil İttihad - Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Murahhası Kemal Bey'di' denilse mübalağa sayılmaz. ...

Es'âra nâzımlık vazifesini ifa ve havâyic-i zaruriyyeyi tehvin sermayeye mütevakıf olup Emânet'in ise bu gibi husûsâta sarf edecek parası olmadığından ve hükûmetçe esnaf cemiyetlerinin teşekkül ve taazzuru maksûd-i aslî olduğundan hükûmetçe Emânet'e bol bol avanslar verilir ve bu avanslar Emânet veznesine girmeden esnaf cemiyetleri kasasına naklonulurdu.

Binaenaleyh Kemal Bey'in tesis etmiş olduğu Millî İktisad Bankası'nın ve miktarı beşi, altıyı geçen diğer millî şirketlerin esas sermayelerini hep bu suretle Emânet'ten verilen paralar teşkil etmekte ve bu paralar sayesinde kazanılan yüzde bilmem kaç yüz nisbetindeki kazançlar da sermayelere inzimâm eylemekte idi." Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 452.

33. "İstanbul'un iaşesi dolayısıyla İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi'nin ve sâtet ettiği bir Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'ye ait hesâbât" *Tanin*, 28 Eylül 1332, s. 1.
34. "İttihad ve Terakki Umûmî Kongresi," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 30, 6 Teşrin-i evvel 1332, s. 5.
35. Cihet-i askeriyyece belediyeler nâmına yemeklik tedârik olunmak üzere Hazine'ce Harbiyye Nezâreti'ne 500.000 liralık avans i'tâ'sı hakkında kanun -21 Şubat 1331-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 459-460.
36. Hazine-i Maliyye'ce Şehremaneti'ne 500.000 lira avans i'tâ'sı hakkında kanun-ı muvakkat -10 Mart 1332, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 769.
Madde 1 - Mühsarrıran dakik ve havâyic-i mübremeye saire mübâyaa edilmek üzere hazine-i maliyyeden Şehremaneti'ne bir sene müddetle ve bila-faiz beş yüz bin lira avans verilecektir.
37. Ekmeklik tedâriki için Maliyye Nezâreti'nce taşra belediyelerine 100.000 liraya kadar avans i'tâ'sı hakkında kanun-ı muvakkat -28 Mart 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 896-897.
Madde 1 - Ekmeklik tedârik edemeyen mahallerin münhasıran ekmekliğe olan ihtiyâclarının temini için ihtiyâcı tahakkuk eden taşra belediyelerine Dâhiliyye Nezâreti'nin tensibiyle bir sene müddetle bila-faiz yüz bin liraya kadar avans i'tâ'sına Maliyye nazırı memurdur.
38. Mevadd-ı gıdaiyye ve havâyic-i sairenin suret-i fûruht ve tevzî'i hakkında kanun-ı muvakkat -18 Nisan 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 960-961.

Madde 1 - İstanbul'da Şehremaneti ve vilayâtta valilerin mezuniyeti ile belediyeler indelhace değirmenlere ve fırınlara muhakk ve mutedil bir ücret i'tâ'sıyla vaz'iyet etmeye ve lüzûm göreceği ve enva'ını ilân eyleyeceği mevadd-ı gıdaiyye ve mevadd-ı saireye azamî fiât vaz'ına ve havâyic-i mezkûrenin suret-i fûruhtunu tayine selâhiyetdâr olup nezdindeki havâyici azamî fiâtın fazlaya veya tayin olunan suretin hilâfına satanlar veya satmaktan istinkâf edenler veya ihfâ' yahud imha edenler bir haftadan altı aya kadar hapis veya beş Osmanlı altından iki yüz Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdî ile mücazaat olunurlar.

Madde 2 - Mevadd-ı gıdaiyye ve havâ-yic-i saireyi ihfâ'da ıstırar edenler veya satmamak fikriyle dükkânını veya mevadd-ı mezkûrenin bulunduğú mahalleri kapayanlar 1. madde mucibince cezalandırılmakla beraber emvâl-i mezkûreye Şehremaneti veya belediyeler tarafından vaz'iyet olunarak bil-müzayede satılır ve bedeli sahibine i'tâ' olunur.

Madde 3 - Mevadd-ı gıdaiyye ve havâ-yic-i saire-i mevduayı Şehremaneti'nce veya belediyelerce tayin olunan usulün hilâfına tevzi' edenler veya nefisine tahsis eyliyenler bir Osmanlı altınından beş Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdî veya bir haftadan bir aya kadar hapis ile mücazaat olunurlar.

Madde 4 - Miktar-ı nüfusunu fazla gösteren aile reisleriyle sair kimseler ve belediyeden sual edilen husûsâtı sahîh olarak bildirmeyenler ve vesikalarda muharrer aded-i nüfusta vâki' olan tenâkusu nihayet üç gün zarfında belediye idarelerine ihbâr etmeyenler bir Osmanlı altınından beş Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdiyye mahkûm olurlar.

Madde 5 - Fırıncılar ekmek imâlî için kendilerine tevdi' olunan unları ekmek imâl etmeyip aynen satdıkları veya ekmek imâlinden gayri surette isti'mal veya tahlit ettikleri takdirde beş Osmanlı altınından yüz Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdî veya bir aydan bir seneye kadar hapis ile mücazaat ve mükerrer icra-i san'attan men' olunur.

Madde 6 - Şehremanetince veya belediyelerce mevadd-ı gıdaiyye ve havâ-yic-i sairenin mikdar ve mahall ve fiâtına dair taleb olunan ma'lûmâtı hakikati üzre bildirmeyen veya ketm eden tüccar ve esnafdan beş Osmanlı altınından yüz Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdî alınır.

Madde 7 - Tevzi' mahallerinde Şehremaneti'nce veya belediyelerce tevzi'e memur edilenler tarafından tayin olunan usulün hilâfına harekette bulunanlar veya memurîn tarafından vâki' olan tenbihata muhalefet veya hakarete mücâseret edenler bir Osmanlı altınından on Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdî veya yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ile mücazaat olunur.

Madde 8 - Mevadd-ı sâbkanın tatbikatına müteallik olup Şehremaneti'nce veya belediyelerce tanzim ve tahdîm edilen evrâkı taklid veya tahrif yahud tağyir edenler kanun-ı cezanın sahtekârlık faslında muharrer cezalarla mücazaat olunur.

Madde 9 - İşbu kanun hâl-i harbin tevli'd ettiği ahvâl-i fevkalâde devam ettiği müddetçe muteberdir. Ahvâl-i mezkûrenin zevali Meclis-i Vükela'ca takdir olunur.

39. Sadrazam Tal'at Paşa bu gelişmelerle ilgili olarak şunları söylüyordu: "Biz bugünkü teşkilâtımızın esasını geçen seneden beri vaz' etmiş ve daha o vakit işe başlayarak Almanya'da bilhassa iş meselesiyle meşgul olmuş erbâb-ı ihtisastan bir zâtı buraya celb etmiş idik. Bu mütehasssın vürûduyle beraber bizde de Almanya'dakine müşâbih teşkilât vücûde getirildi." "Sadrazam Paşa Hazretlerinin iş meselesi hakkındaki beyânâtı," *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917, s. 1.

40. İaşe Kanun-ı Muvakkatı -10 Temmuz 1332-, *Düstür*, II. tertip, 8. c., s. 1230-1231.
41. Bu miktar, yetersiz bulunması üzerine, 3,5 milyon liraya yükselecekti: 22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) tarihli iaşe kanun-ı muvakkatının 4 ve 6. maddelerini muaddel kanun-ı muvakkat -25 Teşrin-i evvel 1332-, *Düstür*, II. tertip, 8. c., s. 1374.
42. 22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) tarihli iaşe kanun-ı muvakkatın suver-i tatbikiyyesi hakkında nizamnâme -29 Ağustos 1332-, *Düstür*, II. tertip, 8. c., s. 1275-1281; *Ordu-i Hümayun ile ahâlinin iaşesini temin zımında neşr olunan 10 Temmuz 332 tarihli kanunun suver-i tatbikiyyesine ait nizamnâme*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1332.
43. "İstanbul'un iaşesi meselesi," *İkdam*, 7 Mart 1917, s. 1.
44. Mevadd-ı gıdaiyye ve havâyic-i sairenin suret-i fûruhtu hakkında 18 Nisan 1332 tarihli kanun-ı muvakkatın birinci maddesine müzeyyel kanun-ı muvakkat -25 Temmuz 1332-, *Düstür*, II. tertip, 8. c., s. 1255.
45. Sadrazam Tal'at Paşa narh yönetiminin sakıncalarını Â'yân Meclisi'nde şöyle özetliyordu:
"İaşe Komisyonu halkın yemekliğe mahsus olan ihtiyâcını tehvine sarf-ı mesai etmekle beraber son zamanlarda fazlaca meydan alan ihtikârı da izâle esbâbını düşünmektedir. Hükûmet bittabi ihtikâra bigâne kalamaz. Başka memleketlerde buna karşı ittihâz eden tedâbir alelekser mahzurlu neticeler verdiğiinden biz bunun için ayrıca bir teşkilât yapmayı ve bu teşkilât ile İaşe Komisyonu'nun iştigâl etmesini muvafık bulduk. Mesele hadd-ı zâtında tasavvur edildiği kadar basit olmayıp erzağa ve havâyic-i zaruriyyeye narh koymak suretiyle intikâra galebe edileceği doğru değildir. Öyle olsa idi hükûmet İhtiyâcdan madûd olan erzağı tayin ve bunlara narh vaz' ederek işin içinden çıkardı. Hâlbuki her memlekette bittacrûbe sabit olmuş hakâyıktandır ki bu kabil esyadan hangisine narh konulacak olur ise piyasadaki mevcudu derhal kaldırıyor; halk temin-i ihtiyâc esbâbından mahrum kalıyor. Fazla olarak bu erzak el altından gizlice ve daha fazla fiâtla satılmaya devam ediyor."
"Sadrazam Paşa Hazretlerinin iaşe meselesi hakkındaki beyânâtı," Tasvir-i Efkâr, 21 Şubat 1917, s. 1.
46. "İaşe meselesi - İaşe Hey'et-i Mûdür-i Umûmîsiyle bir mülâkat," *Sabah*, 13 Mart 1917, s. 1.
47. "İaşe meselesi - Sadrazam Tal'at Paşa hazretlerinin iaşe meselesi hakkında dün Meclis-i Meb'ûsân'da vâki' bulan beyânâtı," *Tasvir-i Efkâr*, 11 Mart 1917, s. 1.
48. Mevadd-ı gıdaiyye ve havâyic-i sairenin suret-i fûruht ve tevzi'i hakkında kanun -5 Nisan 1333-, *Düstür*, II. tertip, 9. c., s. 632-634.
49. Ordu-i Hümayun ile ahâlinin iaşesini temin zımında neşredilen 10 Temmuz 1332 tarihli kanun-ı muvakkatın suver-i tatbikiyyesi hakkında 29 Ağustos 1332 tarihli nizamnâme makamına kâim olmak üzere

tanzim olunan nizamnâme -12 Nisan 1333-, *Düstür*, II. tertip, 9. c., s. 632-634.

50. "Birinci İaşe Mıntukası Reisiyle mülâkat," *İkdam*, 28 Temmuz 1917, s. 1.

51. İaşe-i umûniyye kararnamesi -18 Ağustos 1333-, *Düstür*, II. tertip, 9. c., s. 708-710.

52. Ahmed Emin, "İaşe-i umûniyye kararnamesi," *Sabah*, 21 Ağustos 1917, s. 1.

Yusuf Hikmet Bayur ise iaşe işlerinin askerî makamlara devrini Tal'at - Enver çatışmasında Tal'at'ın yenik düşmesine bağlamaktadır:

"Bu olayı Tal'at-Enver, sivil-asker çatışmasının bir belirtisi ve askerî makamlardan alınan vagon vesikalarının nüfuslu kimselerce satışa çıkarılmasının bir sonucu sayılmalıdır. Bu işten Tal'at yenilmiş olarak çıkar ve halkı besleme görevi Tal'at ve sivillerden Enver ve askerlere geçer." Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, 3. c., 4. kısım, Ankara; Türk Tarih Kurumu, 1967, s. 537-538.

İaşe sorununda Tal'at-Enver çekişmesi için bkz: *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1946, s. 32-34.

53. "İaşe-i umûniyye ta'limât nâmesi," *İkdam*, 24 Ağustos 1917, s. 1-2; "İaşe kararnamesinin suret-i tatbikiyyesi hakkında tanzim edilen ta'limât nâmesi," *Sabah*, 24 Ağustos 1917, s. 1-2.

54. İaşe Umûm Müdürlüğü'nün bu husûsta yayınladığı karar şöyleydi: "İaşe Müdüriyet-i Umûniyyesi'nden - Ol bâbdaki iaşe kararnamesi mucibince alış veriş memnu' olan ekmeklik ve yemlik hububât ve mustahsalâtı (bulgur, dakik, makarna, şehriye, irmik ve sair) ile zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinçten bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında mevcut olan miktar 30 Ağustos 333 den itibaren beş gün zarfında İstanbul Vilayeti'ne bir beyân nâme ile behemhâl bildirmeleri ve bu müddet zarfında beyân nâmelerini vermeyenlerde zuhûr edecek bu nev'i mevadd-ı iaşenin mektûm addiyle zabt edileceği ilân olunur." "İaşe Müdiriyyet-i Umûniyyesi'nin tedbirleri," *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s. 1-2.

55. "Ahmed Emin, "İaşe işlerinin tanzimi," *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s. 1.

56. Memurinin suret-i iaşesi hakkında kararname -25 Eylül 1333-, *Düstür*, II. tertip, 9. c., s. 736.

57. *Tasvir-i Eşkâr*'dan naklen "Memurine erzak tevzi'i," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S. 56, 24 Mayıs 1333, s. 7.

58. "Taşradan erzak celbi," *Vakit*, 19 Teşrin-i sâni 1917, s. 2.

59. "Erzak tevzi'atı," *Vakit*, 24 Teşrin-i evvel 1917, s. 2; "Taşralara iaşenin tevzi'atı," *Vakit*, 27 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

60. "Odun ve kömür," *Vakit*, 6 Teşrin-i sâni 1917, s. 2.

61. *Vakit* gazetesi memurun durumunu şu satırlarla dile getiriyordu: "Taayyüş meselesinde müşkilât nokta-i nazarından bakılınca ahvâl-i hâzıra

içinde en ziyade himayeye muhtaç sınıfı halk varsa o da memurlardır."

"Memurîn Lokantası," *Vakit*, 25 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

62. "Erzak tevzi'i," *Vakit*, 16 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

63. "Memurîn Lokantası," *Vakit*, 25 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

64. İaşe-i umûniyye kanunu -4 Nisan 1334-, *Düstûr*, II. tertip, 10. c., s. 431-437.

65. "İaşe Meclisi teşekkül etti," *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 3.

66. Şükrü Paşa, Nuri Bey ve Ahmed Rıza Beylerin istifaları üzerine boşalan üyeliklere Çürüksulu Mahmud Paşa, Topçu Feriki Rıza Paşa ve Mavrogordato Efendi seçilmişlerdi. "İaşe Meclisi," *Tanin*, 25 Nisan 1918, s. 3.

67. "İaşe Meclisi'nin ilk ictimâ'ı," *Tanin*, 21 Nisan 1918, s. 3.

68. "İaşe Meclisi'nin dünkü ictimâ'ı," *Vakit*, 25 Nisan 1918, s. 2.

69. "Meclis-i İaşe mukarrerâtı," *Vakit*, 9 Mayıs 1918, s. 1.

70. "Meclis-i İaşe kararı," *Vakit*, 16 Mayıs 1918, s. 2.

71. Osman Nuri, "İstanbul'un iaşesi - 1 -, " *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, sene 1, S. 1, 1 Eylül 1440, s. 7-8.

Bölüm Yedi

1. Hjalmar Schacht, *Paranın Sihri*, İstanbul; Ak Yayınları, 1968, s. 120.
2. B. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, New York, Columbia University Press, 1975, s. 743-744'deki veriler 1914 yılı esas alınarak yeniden düzenlenmiştir.
3. Harbin devamı müddetince maâşâta icra kılınacak zamâim hakkında kanun-ı muvakkat -5 Eylül 1332-, *Düstûr*, II. tertip, 8. c., s. 1290-1292.
4. "1329 senesi ahvâl-i ziraiyye ve cevviyyesi," *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası*, sene 4, adet 33-34, 31 Kânun-ı evvel 1329, s. 633-729.
5. "Muhabir mektupları: Adapazarı, 8 Temmuz," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, S. 9, 16 Temmuz 1333, s. 140.
6. *Ticaret ve Ziraat Nezâreti 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistikî*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 23; Yeni harflerle: *Osmanlı Sanayii 1913, 1914 yılları Sanayi İstatistikî*, yayına hazırlayan A. Gündüz Ökçün, Ankara, S.B.F. Yayını, 1970, s. 21.
7. Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930, s. 152.
8. "Tetkikât: Memleketimizde sınaî şirketler, fabrikalar ve darüssinaeler; Osmanlı İttihad Sarraçlık Şirketi ve Darüssinaesi -1-, " *Sanayi*, S. 25, 31 Kânun-ı sâni 1334, s. 8.
9. Devlet fabrikalarında çalışanların gelirleri savaş boyunca çok az fark etmişti. Ancak, savaşın sonlarına doğru gündelikler artırılmıştı: "Tersane fabrikalarında: Vatanın aziz ve kıymetli evlatları taltif ediliyor; ame le yevmiyyelerinde yüzde yüz, yüz elli, iki yüz, iki yüz elli nisbetin-

de zam ..." *Sanayi*, sene 5, S. 36, 15 Temmuz 1334, s. 110-112. Yazı bahriye fabrikalarında çalışan işçilerin durumunu şöyle ifade ediyordu:

"Her şey pahalaştı. Hayat son derece darlaştı. O kadar ki altından kalkılmaz oldu. Amele yine eski, pek az tahsîsâtıyla çalışıyor. ...

... Bahriyye fabrikalarında şimdiye kadar nefer muhassasâtıyla çalışmış ve el'an çalışan yüzlerce fedakâr, nâmuslu amelenin, evlâd-ı vatanın pek mahdud yevmiyyelerine bir Temmuzdan itibâren miktar-ı kâfi zemâim icrasına emr ü tasdik buyurarak kısmetlerini, rızıklarını genişlettiler."

10. S. Gündoğdu, "Müessesât ve fabrikalarımızı ziyaret: Yedikule İplik Fabrikası, Makriköy Bez Fabrikası," *Sanayi*, sene 5, c. 2, S. 12/39, 31 Ağustos 1334, s. 145.

11. İbrahim Pertev, "Beylik fabrikalarda amele yevmiyyeleri," *Sanayi*, sene 5, c. 2, S. 42, 31 Kânun-ı evvel 1334, s. 196-197.

İbrahim Pertev, Cihan Harbi yıllarında beylik fabrikalarda çalışan işçilerin durumu hakkında şunları yazıyordu.

"Bu devlet şimdiye kadar san'atkârlarını, amelesini lâıykı vechile düşünmemek, doğrusunu istermisiniz, onları daima aç bırakmak siyasetini ta'hib ve tatbik etmiştir. Zavallı san'atkârlarımızın, işçilerimizin, beylik fabrikalarda 15, 20 kuruştan fazla yevmiyyeye nâil oldukları yok. İmalât-ı Harbiyye, Seyr-ü Sefain, Tersane, şömendifer fabrikalarında amele yevmiyyeleri pek dün... Buralarda öyle ustalar varki pek muktedir, pek mâhir, pek müsteid, çalışkan... yirmi, otuz, kırk yıldan beri devlete hizmet ettiği hâlde yevmiyyesi hâlâ 15 ile 20 kuruş arasında!... Hele değirmen, kömür madenleri gibi yerlerde çalışan amelemizin hâli pek perişan, pek sefil... Bu zavallılara verilen yevmiyye pek az ...Yavan ekmeğine bile kifâyet etmiyor.

...yevmiyyelerin azlığından nâşi her tarafta amelemizin, san'atkârlarımızın, işçilerimizin hâli pek acınacak bir hâldedir. Bilhassa şu zamanlarda tasavvur edin. Familyası, dört beş çocuklu çocuğu olan bir usta, bir amele 20 kuruş ile çalıştırıyor. Gezdiğim beylik fabrikalarda görüyorum: Zavallı işçilerimiz hep iskelete döndüler. Çalışmak, tezgâh döndürmek değil ayakta duracak hâlleri yok. Zavallılar dört sene hep askerlikle istihdam olundular. Kimi 30, kimi 50, kimi 100 para ile fabrikalarda çalıştılar. Açlıktan, sefaletten imânları gevredi.

Ameleye, san'atkârlara yapılan bu gadr, bu bakımsızlık nedir, doğrusu bilemiyorum. Memurun kâtibin canı can da bunlarınkı pathcan mı yoksa?"

12. "Birinci Kadın İşçi Taburu," *Vakit*, 11 Şubat 1918, s. 1.
13. II. Meşrutiyet boyunca Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası hammal ve mavnacı esnafının keyfi tutumundan yakınmıştı: "Gümrük hammalları," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 25. sene, no: 1272, 9 Mayıs 1325, s. 161; "Hammallar," *a.g.g.*, 25. sene, no: 1277, 13 Haziran 1325, s. 202; "Samsun hadisesi," *a.g.g.*, 26. sene, no: 1309, 23 Kânun-ı

sânî 1325, s. 42; "Mavnacılar meselesi," *a.g.g.*, 29. sene, no: 1463, 5 Kânun-ı sâni 1328, s. 33-35. "Yine mavnacılar," *a.g.g.*, 29. sene, no: 1502, 5 Teşrin-i evvel 1329, s. 657-658; "Yine mavnacılar," *a.g.g.*, 29. sene, no: 1505, 26 Teşrin-i evvel 1329, s. 705-706; "Sirkeci hammalları," *a.g.g.*, 32. sene, no: 1649, 30 Temmuz 1332, s. 195-196; "Hammal ücretleri," *a.g.g.*, 32. sene, no: 1653, 27 Ağustos 1332, s. 217-218. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Babıâli'ye verdiği lâyihalarda sürekli bu soruna değiniyor, "Dersaadet'te emtia-i ticariyye kıymeti üzerine inzimâm eden fâhiş mesârifâtın tahfîsî"ni talep ediyordu:

"Pây-ı tahtın ticareti tevsi' olunmak arzu edildiği takdirde işbu ticarete tahmil olunan yükleri tahfif etmek taht-ı vücûbdadır. Hâl-i hâzırda İstanbul pahalı ve müşkilâtli bir limandır. Bu müşkilâta mesârifin fâhişliği şehrin servet ve refahı için gayr-ı kabil-i iktihâm mevânî' teşkil ederler. Müşkilâtın başlıcası hammallar ile mavnacıların hâlidir.

Hadd-i zâtında kanunî bir hayata mâlik olmıyan işbu iki esnaflığın asr-ı hâzır icâbâtına muvafık bir şekle ifragı ile berren ve bahren serbestî-i münakalâtın temini elzemiyet-i şedide tahtındadır." "İstanbul ticareti," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no: 1484, 1 Haziran 1329, s. 370.

14. "Muhabir mektupları: Adana, 3 Kânun-ı sâni 1334," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, S. 4/28, 24 Kânun-ı sâni 1334, s. 54; "Ticari haberler: Adana, 10 Mart," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, c. 2, S. 13/37, 3 Nisan 1334, s. 215.
15. "İktisadî haberler: Piyasa ahvâli," *Sabah*, 14 Şubat 1918, s. 2.
16. "Piyasada vaz'iyet," *Vakit*, 5 Kânun-ı evvel 1917, s. 2.
17. "Mütarekenin piyasamızdaki tesirleri," *Vakit*, 3 Kânun-ı evvel 1917, s. 2.
18. "Piyasa ahvâli," *Vakit*, 6 Kânun-ı evvel 1917, s. 2.
19. "Taşra piyasaları: Ankara, 12 Mart; Kayseri, 25 Mart," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, c. 2, S. 13/37, 3 Nisan 1334, s. 213-215.
20. Sükna için icâr ve isticâr olunan mahallerin icâr bedelâtı hakkında kanun-8 Nisan 1334-, *Düstür*, II. tertip, 10. c., s. 448.
21. "İhtikâr mücadelesi başladı: 239'ncu madde tatbik olunuyor," *Sabah*, 22 Mayıs 1917, s. 3. Ceza Kanununun 239. maddesi şöyle diyordu:
"Her kim kasten halk beyninde sıhhate makrûn olmayan veyahut iftira yolunda olan bazı maddeler neşri ve bâyi'in istediği fiâtan ziyade baha arzı ile veyahut emtia ve erzaktan bir şeyin başlıca sahipleri ol şey'i satmamak veya bir bahadan ziyadeye bey ettirmemek üze ittifak ile veyahut sair hiyleli turuk ve esbâbi ittihâz ile emtia ve eşyanın veyahut devlet kavâim ve eshâmının serbestî-i bey'ü şırânın tayin edeceği bahalarının tezyid ve tenkisine tasaddi eyleyise bir aydan bir seneye kadar hapis ile mücazaat olunur ve beş mecdidiyye altından yüz mecdidiyye altına kadar ceza-i nakdî alınır ve eğer bâlâda beyân olunan fiil ve hareket et ve ekmek ve odun ve kömür ve bunlar gibi ahâlînin

havâyic-i asliyyesinden olan erzak ve eşya hakkında vuku'a gelir ise bâlâda beyân kılınan mücazaat iki kat olarak istifa edilir."

22. "İhtikâr aleyhinde mücadele: İhtikâr Hey'eti," *Tanin*, 27 Mayıs 1917, s. 3.
23. "Men-i İhtikâr Komisyonu'nun beyânnâmesi," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, S. 6, 1 Haziran 1333/1917, s. 92-93.
24. İhtikârın men'i hakkında kanun-ı muvakkat -24 Mayıs 1333-, *Düstûr*, II. tertip, 9. c., s. 687-689. Kanun-ı muvakkat spekülasyonu şu şekilde tanımlıyordu:
"Hâl-i harb neticesi olarak tahaddüs eden ahvâl-i fevkalâdeden bilistifade serbest bir arz ve talep ile eşyanın takarrur edecek fiâtı yükselterek kazanmak kastıyla alış veriş kanunen ihtikâr addolunur. Piyasada mevcut eşyanın fiâtına tesir edecek derecede yed-i vâhidde cem etmek suretiyle mübâyaaşı veya badelmübayaa tezyid-i fiâtına sebep olacak surette elden ele tedâvül ettirilmesi dahi ihtikârdan maduddur."
25. "İhtikârın men'i: Men-i İhtikâr Komisyonu'nun beyânnâmesi," *Sabah*, 27 Mayıs 1917, s. 1-2.
26. "İhtikâr mücadelesi: Müşterek ictima," *Sabah*, 12 Haziran 1917, s. 1.
27. "İhtikâra karşı mücadele," *Tasvir-i Eşkâr*, 29 Mayıs 1919, s. 1.
28. "İhtikâra karşı mücadele: Komisyonun yeni icraatı," *Tasvir-i Eşkâr*, 31 Mayıs 1917, s. 1.
29. "İhtikâra karşı mücadele: Ticaret Odası'nın dünkü ictimaî," *Tasvir-i Eşkâr*, 30 Mayıs 1917, s. 1.
30. "İhtikâra karşı mücadele: Tüccar tarafından verilen lâyihanın reddi," *Tasvir-i Eşkâr*, 1 Haziran 1917, s. 1. Gazete, Komisyon'un kararını şu satırlarla savunuyordu:
"... tüccarın verdiği lâyihayı kabul etmek sahib-i sermaye olan bazı kesânın şimdiye kadar vuku' bulan intifâ'at-ı azimesine göz yumuş eşyanın son sahipleri olan esnafı mahv etmek demek idi. Evvelce spekülasyon yaparak mallarını pahalıya satmış olanlar kendilerine mallarının iadesi tehlikesinden kurtaracaklar ve bu suretle eşyayı galî fiâtlar ile iştira eden ufak sermayeli kimseler mahvolacaktı. Binâ'enaleyh yalnız kendi hasis menfaatlerini düşünerek verdikleri lâyihanın reddi fevkalâde musib olmuştur."
Men-i İhtikâr Hey'eti 1 Haziran tarihli bildirisinde Ticaret Odası'nın önerisini geri çeviriş nedenini şöyle özetliyordu:
"Tüccarlar nâmına serdedilen mütâlaat Komisyonca tetkik olundu. Büyük tüccar derhal hükûmetçe narh vaz'ı fikrinde iseler de bu suret elinde pahalı mal bulunduran küçük esnafın mahvını intac edeceği cihetle şayan-ı kabul görülmemiştir." "İhtikâr mücadelesi: Beyânnâme," *Sabah*, 1 Haziran 1917, s. 1.
31. "İhtikâr mücadelesi: Zincirleme usulü ve tevkifât," *Tasvir-i Eşkâr*, 10 Haziran 1917, s. 1.

32. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 4 Haziran 1917, s. 1.
33. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 13 Haziran 1917, s. 1.
34. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 17 Haziran 1917, s. 1.
35. "Ticarî haberler: İhtikâr meselesi etrafında," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, S. 7, 16 Haziran 1333/1917, s. 108-112.
36. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 9 Ağustos 1917, s. 3.
37. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 13 Haziran 1917, s. 1.
38. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 5 Haziran 1917, s. 1.
39. "İhtikâr mücadelesi: Basma vesikaları," *Sabah*, 2 Temmuz 1917, s. 1. Hey'et nüfus başına 4 arşın basma dağıtılmasını uygun görmüştü.
40. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 4 Temmuz 1917, s. 1.
41. "İhtikâr meselesi etrafında," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, S. 8, 1 Temmuz 1333/1917, s. 125; "İhtikâr mücadelesi," *Sabah* 15 Haziran 1917, s. 1.
42. "İhtikâr mücadelesi: 150 kuruşa ayakkabı," *Sabah*, 3 Haziran 1917, s. 1; "Harb kunduraları," *Sabah*, 18 Haziran 1917, s. 1; İhtikâra karşı mücadele: İtibâr-ı Millî Bankası'nın bir muaveneti," *a.g.g.*, 30 Mayıs 1917, s. 1.
43. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 15 Haziran 1917, s. 1.
44. "İhtikâr mücadelesi," *Sabah*, 18 Haziran 1917, s. 1.
45. "İhtikâr meselesi etrafında," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, S. 9, 16 Temmuz 1333/1917, s. 142. Dergi vilayetler arasındaki fiyat farklılıkları üzerine şu satırları yazıyordu:
"Aynı ihtiyâc-ı mübrem içersinde bulunan memleketimizin hemân her tarafında mümkün mertebe birbirine yakın fiâtı mevcut olması lâzım gelirken bil-farz Kastamonu ile Bolu'nun yahut Konya ile Nevşehir'in piyasaları arasında şayan-ı dikkat farklar göze çarpar.
Ahvâl-i adiyyede bu kadar farkı İstanbul'la New York piyasası arasında ancak görebilirdik."
46. Hapis ve para cezasının yanı sıra sürgün muhtekirlere verilen cezalar arasındaydı. Örneğin "Halep'de ... ihtikâra devam eden 19 kişinin tevfiğ edilerek Adana'ya nefyedildiği ..." "İhtikâra karşı mücadele," *Sabah*, 29 Mayıs 1917, s. 2.
47. *Harb Kazançları Vergisi Kanun Lâyihası*, İstanbul; Meclis-i Meb'ûsân Matbaası, 1333.
48. "Harb kazançları vergisi kanunu," *Vakit*, 27 Kânun-ı evvel 1917, s. 1. *Vakit* gazetesi 37 maddelik bu kanunu şu satırlarla tanımlıyordu:
"Harb vergisi harb senelerinin fevkalâde ve munzam temettülerine aittir. Bu kazanç tebeyyün ettirebilmek için müracaat edilen usul, Almanya, Avusturya, Fransa'da olduğu gibi, alınacak beyânnâmeler üzerine tedkikât yapmak ve bulunacak safi temettüden, lâakall harbdan evvelki üç senenin vasatî temettü'ü tenzil edilerek vergiye tâbi' miktar tahakkuk ettirmekten ibârettir."

49. Harb kazançları vergisinin temin-i tahsili için tedâbir-i evveliyeyi muhtevî kanun -4 Nisan 1334-, *Düstur*, II. tertip, 10. c., s. 422-423.

Madde 1 - Memâlik-i Osmaniyye dâhilinde icra-i muamele eden bilumûm anonim şirketler ile anonim şeklinde olan kooperatif ve sermayeleri eshâma münkasım komandit şirketler 31 Kânûn-ı evvel 1333 de ve yahud muahhar bir tarihte hitâm bulan sene-i ticariyelerine aid temettuat-ı safiyyelerini tevzî' edecekleri sırada zırde gösterildiği vechile husûsî bir ihtiyat akçesi teşkil etmeye mecburdurlar. Şöyle ki mezkûr şirketlerce zikr olunan sene-i ticariyyeye mahsus tanzim edilen bilanço mucibince temettuat-ı safiyye olmak üzere tebeyyün eden meblağdan:

Evvelâ: Te'diye edilmiş sermayenin faizi ile hisse-i temettü mukâbilî olmak ve her ikisinin mecmu'u işbu sermayenin yüzde on beşini tecavüz etmemek üzere meclis-i umûmîlerince tensib olunacak mikdar

Sânîyen: Nizamnâmeleri mucibince âdi ihtiyat akçesi (nizamnâmelerinde musarrâh değil ise temettuat-ı safiyyenin nihayet yüzde beşi derecesinde)

Sâlîsen: Müessisler ile meclis-i idare azaları ve müdür ve memurlara hisse-i temettü veya ikramiye veya bir cihet-i hayriyyeye iane olarak i'tâ'sı nizamnâmeleri iktizasından olan mebâliğ

Râbian: Te'sisât-ı ibtidaiyye imhası karşılığı (nizamnâmelerinde musarrâh değil ise demirbaş eşya kıymet-i asliyyesinin nihayet yüzde onu ve emvâl-i gayr-ı menkule kıymet-i asliyyesinin nihayet yüzde ikisi) tefrik edildikten sonra üst tarafını - harb kazançları üzerine bir vergi tarhu kanun-ı mahsus ile takarrur ettiği takdîrde - tahakkuk edecek vergi borçlarının temin-i te'diyesi zımında husûsî bir ihtiyat akçesi olmak üzere tefrik ve hıfz etmeye mecburdurlar. Ancak işbu mecbûriyyet bin üç yüz otuz üç senesi zarfında teşekkül etmiş olan şirketlerde mikdar-ı mezkûrun yalnız nisfını şâmilirdir.

Madde 2 - Birinci madde mucibince ihtiyaten tevkif olunacak mebâliğin faizi şirket hesabına işlemek üzere nakden veyahud şirketçe arzu edildiği takdîrde devlet-i Osmaniyye'ni faizli eshâmına tahvil edildikten sonra bir bankaya tevdi' edilmesini hükûmet talep edebilir.

Madde 3 - İşbu kanunun neşrinden sonra fesh olunan şirketlerden aranılacağı muhtemel olan verginin düyûn-ı saireye tercihen temin-i tahsiline medâr olmak üzere mezkûr şirketlerin bilcümle mevcudât ve matlubâtından birinci maddede gösterilen hudud dairesinde münâsib miktarını hükûmet ihtiyaten tevkif eder.

Madde 4 - Birinci madde mucibince husûsî ihtiyat akçesinin emr-i teşkilinde işbu kanunun ahkâmına muhalif harekette bulunan şirketlerin meclis-i idare azasıyla müdür ve muhasebecilerinden ve rüyet-i hesâba memur müfettişlerinden her biri derece-i fi'llerine göre bir haftadan bir seneye kadar hapis ile mücazât görecekle ve bu hareketlerinden dolayı karşılıksız kalan vergiyi de mes'uliyet-i müştereke-i müteselsile ile zâmin olacaklardır.

Madde 5 - İşbu kanunun ahkâmı memâlik-i Osmaniyye'de ifa-i ticaret edip

merkezleri diyâr-ı ecnebiyyede bulunan şirketlerin dâhildeki şubeleri hakkında dahi tatbik olunur.

Madde 6 - Birinci maddede zikr olunan şirketlerden gayri şirketler ve harb kazançları vergisiyle mükellef olabilecek efrâddan mezkûr verginin temin-i istisfası zımında münâsib göreceği tedâbiri ittihâza Maliyye Nâzırı mezundur.

50. Harb kazançları vergisi hakkında kararname -14 Kânun-ı evvel 1335, *Düstûr*, II. tertip, 11. c., s. 495-511; *Harb Kazançları Vergisi Hakkında Kararname*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335; *Harb Kazançları Vergisi Hakkında Kararnamenin Suver-i Tatbikiyyesini Mübeyyin Ta'limâtname*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335. Toplam kırk maddeyi içeren kanun hükmündeki bu kararname yedi fasıldan oluşuyordu. Birinci fasıl muafiyetlere ayrılmıştı. İkinci fasıl "harb kazançlarının suret-i tayini"ydi. Üçüncü fasıl "maktu' ve müterakki vergiler"i, dördüncü fasıl "harb kazancı vergisi ile mükellefiyeti icâb eden ahvâl-i mahsuse"yi kapsıyordu. Beşinci ve altıncı fasıllar sırasıyla "verginin suret-i tahakkuku"nu ve "veginin suret-i tahsili"ni ele alıyordu. Son fasıl ise "ahkâm-ı cezaiyye" maddelerinden oluşuyordu. Kararnamede "verginin tarifi ve devre-i tatbikiyyesi" şu şekilde belirtiliyordu:

Madde 1 - Harb-ı Umûmî esnasında istihsâl olunan temettuât-ı fevkalâde üzerine 'Harb Kazançları Vergisi' nâmıyla bir defaya mahsus olarak fevkalâde bir vergi tesis edilmiştir. Bu vergi 1334/1918 senesi Kânûn-ı evvel nihayetine kadar hitâm bulan son üç sene-i ticariyye zarfında vuku' bulan temettuât-ı fevkalâde üzerine tarh olunur.

Bölüm Sekiz

1. "Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nde yeni teşkilât," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 4, 7 Mart 1332, s. 8.
2. Umûr-ı iktisadiyye müdüriyetleri nizamnâmesi, 30 Haziran 1332, *Düstûr*, II. Tertip, 8. c., s. 1229-1230.

Madde 1 - Merkezleri İzmir ve Bursa ve Eskişehir olma üzere üç iktisad müdüriyeti teşkil olunmuştur.

İzmir müdüriyetinin daire-i memuriyeti Aydın vilayeti ile Mentеше müstakil livası ve Bursa müdüriyetinin daire-i memuriyeti Hüdavendigâr vilayeti ile Karasi müstakil livası ve Eskişehir müdüriyetinin daire-i memuriyeti İzmit ve Eskişehir ve Karahisar müstakil livalarıyla Konya ve Ankara merkez sancaklarıdır.

Madde 2 - İktisad müdürleri ticaret ve ziraat nâzırı tarafından tayin olunur. Her birine ayda üç bin beş yüz kuruş maaş ve seyr ü sefer esnasında vapur ve şimendifer ile seyahat ettikleri hâlde birinci sınıf hesabıyla vapur ve şimendifer ücretleri ve at üzere maktu'en harcarah ve merkez-i memuriyetleri hâricinde geçirecekleri müddetin her günü için altmış kuruş yevmiye verilir.

Madde 3 - İktisad müdürleri daire-i memuriyetlerinin ticarî, sinâî ve zirai

teşkilât-ı iktisadiyyesi ve ithalat ile her nev'i istihsâlâtın tedâvül ve tevzî'i hakkında tedkikâtta bulunacaklar ve bu sahalarda hâlen mevcut kuvve-i istihsâliyyenin derecesini tayin ve ticaret ve sanayi ve ziraatin irâe ettikleri istidâda göre kuvve-i istihsâliyyeyi tezyid edecek şirket ve cemiyet ve sendika gibi müessesâtın ahkâm-ı kanuniyye dairesinde teşekkülüne delâlet ve muavenet edeceklerdir.

Madde 4 - İktisad müdürleri daire-i memuriyetleri dâhilinde senede lâakall dört ay tedkikât-ı iktisadiyye seyahatı icra etmeye ve her üç ayda bir Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne netice-i tedkikâtlarını mübeyyin bir rapor göndermeye mecburdurlar.

Madde 5 - İktisad müdürleri bu raporların birer nüshasını dahi daire-i memuriyetlerine taalluluk ettiği valiler ile müstakil livâ mutasarrıflarına i'tâ' edeceklerdir. İktisad müdüriyeti idarehaneleri merkez-i memuriyetleri olan şehir ve kasabaların ticaret ve sanayi erbâbına mecnâ' olan mahallerinde intihâb edilecektir.

3. Tekin Alp, "İktisadiyyat Meclisi," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 38, 29 Kânûn-ı evvel 1332, s. 1-2; Z(e), N(un)., "Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket," *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12, 2 Şubat 1332, s. 190-194.
4. "İktisadiyyat Meclisi teşkilât ve vezâifine dair irâde-i seniyye lâiyhası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 38, 29 Kânûn-ı evvel 1332, s. 6-7. Bu lâ-yiha sekiz maddeden oluşuyordu.
5. "İktisadiyyat Meclisi," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 38, 29 Kânûn-ı evvel 1332, s. 6.
6. "İktisadiyyat Meclisi," *Sabah*, 20 Kânun-ı sâni 1917, s. 3. Gazetenin verdiği haberde şu satırlar yer alıyordu:
"Müzakerât esnasında en ziyade münakaşâta sebebiyyet veren mesele hayat-ı iktisadiyyede serbesti ve müdahale esaslarıdır. İttifaka yakın bir ekseriyyet hayat-ı iktisadiyyede devlet tarafından müdahale olunması cihetini iltizam etmiştir ki bugün memâlik-i mütemeddenenin ekserisinde siyaset-i iktisadiyye ve ictimaiyyede en ziyade bu esas hâkimdir."
7. "İktisadiyyat Meclisi," *Sabah*, 20 Kânûn-ı sâni 1917, s. 3.
8. "Şeker meselesi," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 42, 9 Şubat 1332, s. 8.
9. "Şeker fabrikaları hakkında," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 43, 1 Mart 1333, s. 8.

"Memleketimizde şeker fabrikalarının tesisini teşvik ve tergib için ittihâz edilmesi lâzım gelen tedâbir hakkında İktisadiyyat Meclisi'nin tetkikât ve müzakerâtı neticesinde tertip olunan lâyiha-i kanuniyye bu günlerde Meclis-i Meb'ûsân'a tevdi' olunacaktır.

Mezkûr lâyiha-i kanuniyye mucibince şeker fabrikaları tesis edecek olanlara Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda muayyen olan müsaadât ve muafiyetten mâ-adâ istihlâkât-ı dâhiliyye için ikramiyeler verilecektir. İkramiyeden başka nakliyat-ı dâhiliyye için ücûrât tarifelerinde tenzilât ve teshilât ibraz oluna-

caktır.

Ticaret Nezâreti'nin mukarrerâtına göre şeker fabrikaları Anadolu'nun yüksek yaylalarında tesis olunacaktır.

Şeker fabrikasının tesis olunacağı mahallerde pancar ziraatının teşviki için tedâbir-i lâzime ittihaz olunacaktır. Bu cümleden olarak fabrika müessisleri tarafından köylülere pancar ziraatına mahsus olarak avanslar ve zürra' için tohum, alât ve edevât-ı ziraiyye, gübre ve saire dahi tevzi' olunacaktır. Zürra'a usul-i ziraat ve hasad-ı irae için mütehasşsılar celb olunacaktır."

10. "Şeker meselesi," *İktisadiyyat Mecmuası*, 9 Şubat 1332, yıl 1, S. 42, s. 8.
11. Ahmed Hamdi, "Umûr-ı İktisadiyye Nezâreti," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 2, S. 12/36, 21 Mart 1334/1918, s. 190-194; Ahmed Ermin, "İktisad Nezâreti," *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 1; "Umûr-ı İktisadiyye kanun lâyihası," *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 2; "İktisad Nezâreti teşkili," *Tanin*, 17 Mart 1334, s. 3; "Umûr-ı İktisadiyye Nezâreti," *Sabah*, 17 Mart 1918, s. 1-2.
12. "İktisad Nezâreti teşkili," *Tanin*, 17 Mart 1334, s. 3.
13. Tekin Alp, "İktisadiyyat Nezâreti," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, S. 68, 22 Teşrin-i sâni 1333, s. 1-3. Bu makalenin Fransızcasında nezâretin ismi "Millî İktisad Nezâreti" olarak geçiyor: Tekin Alp, "Ministère de l'économie nationale," *İktisadiyat Medjmuası*, 2me année, no. 67, s. 1-3.

"... Bizde şimdiye kadar iktisadiyyata lakayd kalmış olan muhitler tamamen intibâha gelmiş ve Harb-ı Umûmî'ye kadar millî iktisaddan eser görülmediği hâlde az müddet zarfında millî iktisad millî mefkûrenin en mühim bir rûknü hâline gelmiştir. Artık bundan böyle başlı başına bir İktisadiyyat Nezâreti'nin teşkili husûsunda tereddüde mahall yoktur."

"Ticaret ve Ziraat Nezâreti yerine teşkil edilmesi lâzım gelen İktisadiyyat Nezâreti'nin vazifesi idarî muâmelât-ı kırtasiyye ile uğraşmaktan ibâret olmayıp memlekette tatbiki lâzım gelen ıslahât-ı iktisadiyyeyi, dâhilî ve hâricî siyaset-i iktisadiyyemizi tayin ve idare etmekten ibâret olmalıdır."

"Muâmelât-ı ruzmerre ile uğraşan bugünkü teşkilât hâricinde yaratıcı bir faaliyet ibrâz edebilecek bir erkân-ı harbiyye-i iktisadiyye dairesini vücûde getirmek lâzım gelir. İktisadiyyat Nezâreti'nin vazifesi; müşavirleri, erkân-ı harbiyyesi ile beraber teâli-i iktisadiyyemize medâr olabilecek tedâbir ve esasâtı kararlaştırmaya münhasır olmalıdır."

"... şunu nazar-ı itibâra almak lâzım gelir ki bizim vaz'iyet-i hâzıramız hiçbir memleketin muharebeden evvelki vaz'iyetine makis olamaz. Sair memleketler teâli-i iktisadî için devletin muavenet ve müzaheretine, devletin müdahalesine bizim kadar arz-ı iftikâr etmemişlerdir. Sair memleketler bizim kadar iktisad sahasında geri kalmamışlardır. Sair memleketler bizim kadar telâfi-i mâfâta muhtaç değildir. Sair memleketlerde kapitülasyonlar ve daha doğrusu ecânibin tahakküm-i iktisadîsi asırlarca müddet hükümrân olmamıştır."

14. Ziya Gökalp, "Türklerde millî iktisad devreleri," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48, 8 Mart 1333, s. 4. Gökalp makalesinde nezâretle ilgili şu satırlara yer veriyordu:
- "Millet iktisadının teessüsü için evvel emirde bir Millî İktisad Nezâreti teşekkül etmek lâzım gelir ki Ziraat Nezâreti'nin bu vazifeyi almak için mücadele ettiğini görüyoruz."
- "Millî İktisad Nezâreti mevcut olunca gümrük tarifeleriyle demiryolları tarifelerinin tanzimini ve liman umûrunun idaresini de mezkûr nezârete tevdi' etmek iktiza eder. Devletin vezâifi iktisadiyyesi yalnız bir nezârette toplanmalıdır ki memleketimizdeki iktisadî faaliyetlerde bir vahdet ve tesanüd hüsule gelebilsin; yani milletimiz bir uzviyyet-i iktisadiyye hâlini almak mümkün olsun."
- "Millî İktisad Nezâreti aynı zamanda millî bankanın da murâkibi olmalı ve esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre teşkile çalışmalıdır."
- "Amelenin ve bilhassa kadın ve çocuk işçilerin sıhhat, haysiyyet ve istikbâllerini temin edecek ictimâî kanunların lâyihalarını tanzim etmek vazifesi de mezkûr nezârete râci bir borçtur."
15. Kuruluş ertesini İaşe Nâzırı olan Kemal Bey basına verdiği beyânâta nezâretin bir "hey'et-i fikriyye" görevi üstleneceğine dikkat çekiyordu:
- "Nâzır Bey, bir de cereyân edecek muâmelâtı bir merkezde toplamak ve nezâretin icraatı ile semerelerini mukayese ederek çıkacak neticelere göre ta'kid edilmesi iktiza eden hatt-ı hareketi tayin eyleyecek, adeta bir hey'et-i fikriyye vazifesini görecek bir daireye lüzûm görmektedir." "İaşe teşkilâtı etrafında - İaşe nâzırının matbuata beyânâtı," *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 1.
16. Osman Nuri [Ergin] Nezâret'in kuruluşu sırasındaki gelişmeleri şöyle değerlendiriyordu:
- "Gittikçe ehemmiyet kesbeden iaşe işlerinin askerî cihetçe merbut bir umûm müdürlük hâlinde görülmesinde de arzu edildiği nisbette fayda görülmediğinden bu vazifenin bir kere de kabineye dâhil olacak bir mes'ul nâzır marifetiyle ifası tensib edilmiş ve mezkûr nezârete harb bidâyetinden beri millî şirketlerin başında bulunarak tecrübesi artmış ve Cemiyet'in her tarafta mevcut olan teşkilâtı dolayısıyla kendisi başta oldukça muvaffakiyyeti tabii görülmüş olan İttihad - Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey nasb edilmiştir." Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 1. c., İstanbul, 1338/1922, s. 875.
17. İaşe Nezâreti hakkında kararname -30 Temmuz 1334-, *Düstûr*, II. ter-tip, 10. c., s. 558-562.
18. "İaşe haberleri," *Tanin*, 28 Eylül 1918, s. 3. "Yeni iaşe kararnamesinde memurından başka menâfi-i umûmiyyeye hâdim müessesâta da her ay erzak verileceği hakkındaki sarahatten Hilâl-i Ahmer, Matbuat, Müdafaa-i Milliyye, Donanma, Himaye-i Etfâl cemiyeteleri, Darü'l-eytâmlar ve buna mümâsil

müessese ve cemiyetlerin istifadeleri tensib edilmiştir."

19. "İaşe Nezâreti'nde," *Vakit*, 2 Eylül 1918, s. 2. İlk aşamada tayin edilen şube müdürleri şunlardı: Hüseyin Bey (Mahrukât şubesi), Rifat Bey (Ma'mûlât-ı Mütenevvia şubesi), Mazhar Bey (Mensucat şubesi), Hilmi Bey (Levâzım şubesi), İsmail Bey (Mevadd-ı gıdaiyye şubesi) ve Selahaddin Bey (Tahniye şubesi).
20. "İaşe teşkilâtı etrafında - İaşe Nâzırının matbuata beyânâtı," *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 1-2; "İaşe Nâzırımızın beyânâtı," *Sabah*, 25 Ağustos 1918, s. 1.
21. "... gerek muâmelât-ı cariyyeyi ta'kid ve gerek her yerden alınacak ma'lûmâtı cem ve telfik suretleriyle memleketin muvazene-i iktisadiyyesini tesbit ve bu muvazeneyi mümkün olduğu kadar iyi bir hâle ifrağ vesaitini tezekkür edecek olan "muvazene" müdüriyet-i umûmiyyesidir ki nezâretin uzv-ı mütefekkeri vazifesini ifa eyleyecektir."
"İaşe teşkilâtı etrafında - İaşe nâzırının matbuata beyânâtı," *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 2.
22. "Matbuat kalemi - İaşe işleri bugün herkesi şiddetle alâkadâr ettiği cihetle yeni nezâret, birçok şâyîât ve rivâyata mahal vermemek üzere, matbuat ile daimi bir temas ve münâsebet tesis eylemeyi elzem görmektedir. Nâzır Bey, erada sırada bizzat dün olduğu gibi erkân-ı matbuatı davet ederek, icâbına göre lâzım gelen izâhât ve mâ'lûmâtı vereceklerdir. Bundan başka müracaat edecek gazeteler arzu ettikleri ma'lûmâtı vermek ve iktiza eden tebliğatı yapmak üzere nezâret dairesinde bir de matbuat kalemi tesis edilmiştir. Bu kalemin başında da erkân-ı matbuattan Galib Bahtiyar Bey bulunacaktır. Yeni nâzır, bu münâsebetle nezâret umûrunu daima matbuat vasıtasıyla halkın gözü önünde tutmak arzusunu izhar eylemiştir." "İaşe teşkilâtı etrafında - İaşe nâzırının matbuata beyânâtı," *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 2.
23. "İaşe Nezâreti'nde," *Vakit*, 4 Eylül 1918, s. 2.
24. Kemal Bey "memurîn sınıfı" ve "fukara ve muhtâcîn sınıfı"na yardım elinin uzatılmasının gerekliliğini vurguluyordu: "Memurlara erzak tevzî'i - İaşe Nezâreti devlet memurlarının bugün bulundukları müşkilâtı hakıyla takdîr eylemektedir. Binâ'enaleyh bunlara cüz'î bedel mukâbilinde muayyen erzakı suret-i muntazamada tevzî' ile müzâyakalarını tahfife çalışacaktır. Hattâ memurlara tevzî' edilen eşya ve erzakın mal olduğu fiât, fazla bile olsa, nezâret zararı dahi kabul ederek onlara ucuz bedelle erzak verecektir. İaşe Nezâreti, memurlara elbise ve ayakkabı ve diğer levâzım da tedârikine çalışacak ise de, erzak işini cümlesine takdim edecektir. Müteakidlere gelince, bunların miktarı bâhusus merkezde pek çok olduğundan, bunlara da memurlar gibi tevzî'at icrası mümkün olup olamayacağı henüz tayin edilememektedir. Muhtâcîn için aşhaneler - Memlekette memurîn sınıfından başka bir de fukara ve muhtâcîn sınıfı vardır ki bugünkü buhrandan şiddetle müteesir olmaktadır. Kemal Bey, vaktiyle İaşe Hey'eti riyâsetinde bulunduğu esnada

bu gibileri cüz'î bir bodel mukâbilinde it'âm için 25 kadar aşhane açmış olduğu ... bu defa bu aşhaneleri teksir fikrinde bulunduğunu ve bu suretle 50, 60 ve hattâ 100 bin kadar fakire yemek verilmek ümidinde olduğunu dermiyân eylemiştir. Aşhaneler teşkilâtında İaşe Nezâreti Hilâl-i Ahmer'le i'tilaf edecek ve meccanî Hilâl-i Ahmer aşhanelerinin bulunmadığı yerlerde Nezâret aşhaneleri fakirlerin imdadına yetişecektir." "İaşe teşkilâtı etrafında - İaşe nâzırının mutbuata beyânâtı," *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 2.

25. "İhtikâr denilen muâmelât-ı hâzıra, nedretten ve deverândan ileri gelen bir piyasa buhranından ibârettir. Bunun da başlıca âmili piyasada paranın kesreti ve eşyanın nedretidir. Terâküm eden sermaye nedretini gördüğü eşyaya doğru büyük bir hücum icra etmekte ve bundan ihtikâr işleri tevellüd eylemektedir. Binâ'enaleyh buna karşı yapılacak şey, piyasa cereyânlarını ta'kib ve bunları iktisadî kanunlara nazaran sevk ve idare ederek mümkün merteye para ile eşya arasındaki arz ve talep cereyânının tabii bir seyir ta'kib etmesini temine çalışmaktan ibârettir." "İaşe teşkilâtı etrafında - İaşe nâzırının mutbuata beyânâtı," *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 2.
26. "İaşe Nezâreti'nde değirmenlerin devir ve teslimi," *Tanin*, 22 Eylül 1918, s. 3.
27. "İaşe Nezâreti'nde," *Tanin*, 21 Eylül 1918, s. 4.
28. "İaşe işleri: Celâl Muhtar Bey'in beyânâtı," *Tanin*, 19 Teşrin-i evvel 1918, s. 2.
29. İaşe Nâzırı Celâl Muhtar Bey de Ticaret ve Ziraat Nâzirliğine atandı. "İaşe Nezâreti," *Sabah*, 28 Teşrin-i evvel 1918, s. 1.
30. "Genç karikatüristlerimizden Sedat Simavi 'Yeni zenginler' serlevhası altında bir albüm vücûde getirmiş ve Sudi kütüphanesi vasıtasıyla tab' ve neşr eylemiştir," *Sabah*, 18 Teşrin-i evvel 1918, s. 2. Sedat Simavi (Sedad Smavy), *Yeni Zenginler - Les Néo-riches*, Nâşiri: Kütüphane-i Sudî, (1918). Albümün "mukaddimesi"sinde Sedat Simavi "Kariyerime" başlığı altında şu satırlara yer veriyordu: s. 2.

"Dört senedir hayat ve memât mücadelesi içinde yuvarlanan millet gülecek bir dakika bulamadı. Her gün yeni bir mesele her saat yeni bir mahrumiyet ve felâket insanları ciddi ve sert yaptı. Bu gidişle gülmeği unutacağımızdan korkuyorum. Hâlbuki bu maskaralık sahnesinin başlıca mümessilleri olan ve hepimizin lisân-ı yâdında her gün sermaye-i iştigal ve vesile-i kıyl ü kal teşkil eden yeni zenginlerimiz bana o kadar büyük bir sermaye temin ettiler ki böyle albüm neşrinden kendimi men' edemedim. Bu albümde bugünkü hayatımızın sırttan sahnelerini kısmen cem' ettim. Maksadım kimseye tâ'rîz ve taarruz değildir. Ben her şeyden evvel mesleğimi seven bir gencim. Mesleğimin icâbı olarak yalnız hayatı görür ve gördüklerimi tesbit ederim. Bu sahnelerde aktör vazifesini gören şahıslar bence ehemmiyeti hâiz değildir. Ben bunları tel'in etmeden bilakis onlara bana hayatta böyle mufasssal bir hatıra bıraktıracak bir mevzu' olduklarından cidden müteşekkirim. Resimler hoşâ gider ve dört sene-

den beri kapanan dudaklara biraz hande verebilirsem teşekkürâtımı râğbetlerine mazhar olacağım zevâtın ziyade "yeni zenginlerimize" madyûn olacağıma itiraf etmek mecbûriyyetindeyim,"

31. Sedat Simavi, *Harb Fakirleri - Les Néo-Pauvres*, (Diken mecmuası kulliyatından) Matbaa-i Orhaniyye, (t.y.) Bu albümün girişinde Diken imzasıyla şu satırlar yer alıyordu:

"Bazı günler oluyor ki insan maziyi aramaktan kendisini men' edemiyor, bu günün cîvelerine bakarken bir de o eski günler nerde demekten kendini alamıyor. Filhakika ne idi o eski günler yarabbi! Fakiri zengini belli değildi. Herkes zengin addedilebilirdi. Avrupa'da sermayedarlığın vücûde getirdiği zengin ve fakir sınıfları teessüs etmemişti. En fakirin evinde bile yiyecek ekmeği, yakacak kömürü, içecek kahvesi vardı. Türkiye bu itibarla adeta mes'ud bir memleketti. Memleketin en zenginleri memurları, bol maaş alan paşalarıydı. Arabalarda onlar, konaklarda onlar, mesirelerde onlar görülürdü. Mamefih fakirler aklıktan ölmüyordu. Onlar da kendi telakkilerine göre zengindiler. Fakat harb hayatımızdaki bu ahengi bu saadeti de bozdu. Zenginler fakir, fakirler zengin oldu. Evvelden uşaklık edenler otomobillere bindi, arabalarda gezenler yayan yürümeye mecbur kaldı. Kulübelerde oturanlar konaklara, konaklarda ikamet edenler kulübelere göç etti. Bu suretle bizde de Avrupa'da olduğu gibi yeni sınıf teessüs etti.

Hayatın bu istihalesinde gülenecek pek çok cihetler vardır. Kendisini bir türlü otomobile, konfora alıştıramayanların hâli ne kadar gülünç ise, konfora, rahata alışmışların da hayatın zaruretlerine ve mahrumiyetlerine katlanmaktaki acemilikleri o kadar garibdir. Yeni zenginlerin garibelerle mâli olan hayatını tasvir için bir 'albüm' neşrd eden 'Diken' hey'et-i tahririyyesinin harb fakirleri için de bir albüm neşr etmemesi mümkün değildi. Çünkü 'Diken' yaşanan hayatın gülünç cihetlerini bularak, kari'lerine felâketler ve kederler içinde handeler ve tebessümler hazırlamak vazifesini üzerine alınca, hayatın bu gülünç sahnesini de unutmamak mecbûriyyetinde idi.

Binaenaleyh 'Diken'in bugün kari'lerine 'Harb Fakirleri' ismi altında takdim ettiği albüm doğrudan doğruya hayattan alınmıştır. Aynı zamanda bu albüm kari'lerimize harbin kıymetdâr bir yadigârı olacaktır. Aradan beş on sene geçip, bütün bu çekdiklerimizi bütün bu mahrumiyetlerimizi unuttukça, dört senelik işkenceye nasıl tahammül ettiğimize hepimiz hayret edeceğiz. İşte o vakit bu albümleri açanlar, harb içinde ne gülünç şeyler olduğunu daha iyi hatırlayacaklardır. Binâ'enaleyh bu iki albüm aynı zamanda birer tarihî vesikadır.

Daha hayata yeni doğan 'Diken' kari'lerinden gördüğü kevkâlade teveccühe liyâkatını isbat için arada sırada fedâkârlıklar yaparak bu kabil albümler neşrinden hâli kalmayacaktır".

32. Refik Halid, "Harb Zengini," *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 42, 2 Mayıs 1918, s. 301-302.

"Onlar harbin bitmemesini isterler; tıpkı yangının dalbudak sarmasını bekleyen çapulcular, ölümlerin bereketini gözleyen kargalar, salgın hastalıkları özleyen ıskatçılar gibi... Kalplerinde iyiliğe istidat, ruhlarında yükselmeye kudret, gözlerinde güzelliği görür fer olmayan şu zenginlerin parasından memlekete ne fayda geldi? Fabrika işletip amele çalıştıran, arazi alıp reñçber besleyen, gemi işletip tayfa kullanan, hulâsa servetinin bir kısmını memleketine döken zengine benden bin hürmet... Fakat iki odalı bir yazahanode dört ihtikâr manevrasıyla milyon kazanan, sonra bu parayı gidi p frenk ellerinde sefahatla eriten mantar gibi türedi tüccara selam bile çok! El'an hayır müesseseleri harbdan evvelki zenginlerin dostluğuyla yürüyor, el'an memleket az paralı fakat çok vicdanlı insanların kolları üzerinde taşınıyor. Böyle yüreği iyilikte kısır, hamiyette züğürt, lâkin eli sefihlikte cömert, şirretlikte geniş zenginlerden mahrum kalmak herhalde toprağımız için şereftir.

"... Benim kesemden zevk süren, benim sırtımda keyif getiren, benim kanımla caka satan, beni zarara soktukça sermayesini artıran şu mahlukâtın ..."

93. Kâzım Şinasi, "Harb zenginleri," *Yeni Mecmua*, 2. c., S. 38, 4 Nisan 1918, s. 237.

"Harbin tevîd ettiği yeniliklerden biri de bu 'harb zengini' ismini verdiğimiz sınıftır. Fransa'da bu adamlara 'yeni zengin' diyorlar ve bu suretle 'eski'lerden ayırıyorlar. Hiç şüphesiz ki 1914 Ağustosundan beri az çok servet sahibi olmuş her adama 'harb zengini' ismini vermiyoruz; meselâ geçen sene piyango ikramiyesi kazanmış yahud iki sene evvel büyük bir mirasa konmuş olanları bu sınıfın hâricinde bırakıyoruz. 'Harb zengini' denince hatırıma harb esnasında ve harbdan tevellüd eden fevkalâde hâller içinde biraz ihtikâr ile, biraz da meşru olmayan vasıtalarla büyük büyük servetler kazanmış adamlar geliyor. Bunların da ekserisi 'sonradan gören'lerden olduğu için 'harb zengini'ni hâlimden, yaşayışından, hattâ yürüyüşüyle bakışından, anlamak mümkündür. Bu enmûzec, Fransa'da, tiyatro piyeslerinde şimdiden teşebbüs edilmiş, sahneye çıkarılmıştır."

94. *Vakı* gazetesi başyazarı Ahmed Emin, harb zenginlerinin türlerini şu şekilde sıralıyordu:

"1. Hakikî bir kabiliyeti, haysiyeti ve izzet-i nefsi olan ve istihsâlât tarikiyle para kazananlar

2. Serveti hava oyunları ile veya borsa muameleleriyle kazanmış olmakla beraber isti'mal ve istihlâk nokta-i nazarından akılları başında olan zenginler

3. Havadan kazanılmış paraları dillere destan olacak surette sefahat sahalarında yiyecekler

95. Kâzım Şinasi, "Yine harb zenginleri," *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 41, 25 Nisan 1918, s. 298. Kâzım Şinasi Ahmed Emin'in tasnifini dergi sütunlarında tartışıyor ve Sabah gazetesi başyazarının şu görüşlerine yer veriyordu. "... bir kere gayr-ı meşru' surette zengin olduktan sonra eline geçen serveti safâhat yolunda yani adeta etrafındaki muhite ahlâk düşkünlüğü

propogandası yaparak satf eden bir takım sefih ve sefillerle nâmuslu zenginler arasında bir fark kabul edilmemesini doğrusu biz bir türlü hafsalamıza sığdıramıyoruz."

36. "Interdiction aux fonctionnaires de s'occuper des affaires commerciales," *İktisadiat Medjmouassi*, 2me année, no: 66, 11 Octobre 1917, s. 3. "Memurinin ticaret ile iştigalden memnu'iyeti hakkında kararname, 2 Teşrin-i evvel 1333, " *Düstûr*, II. Tertip, 9. c., s. 737.

Madde 1 - Devlet ve vilayet bütçeleriyle bunlara mülhak bütçelerden maaş alan kaffe-i hükkâm ve memurîn ile belediyeler memurîn-i mensubesi kasd-i temettü ile doğrudan doğruya veya bil-vasıta muamele-i ticariyye ile iştigalden memnu'dur.

Madde 2 - Birinci maddede zikr olunan memurîn sermayesi eshâma münkasım şirketlerde hisse sahibi olabilirler. Ancak bu nev'i şirketlerin hey'et-i idare ve teftişiyelerine dâhil olamazlar.

Madde 3 - Mevadd-ı sâbıkada beyân olunan memnu'iyet hilâfına olarak ticaret eden memurîn bir daha hizmet-i devlette istihdam olunmamak üzere tard olunur ve muamele-i ticariyyenin derecesine göre beş liradan bin liraya kadar ceza-i nakdiyyeye mahkûm edilir.

37. *Tanin*, 19 Kânun-ı evvel 1333, s. 2.

38. Abdi Tefvik, "Tedâvülü tahdid eden avâmil," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 1, S. 24, 27 Kânun-ı evvel 1333, s. 375.

39. İzmir'de yayınlanan *Köylü* gazetesi vagon yolsuzluğuna sütunlarında şu şekilde yer veriyordu:

"Yalvarıyoruz: Artık vagon işi bir sona ulaşmalıdır; İzmir'de vagonculuk derdi birçok dedikodular ortaya çıkardı. Ağzına gelen bir türlü söylüyor. Fakat ipliğini boyayan yine boyuyor. Vagon alıp satmak; İzmir'de tüccarlığın en kolay ve en koyusu oldu. Herkes işi gücü, alış veriş bırakarak ... ele geçirdiği vagonları otuz, kırk, elli liraya ve hattâ yükleteceği mala göre okkası otuz kırk paradan yetmiş seksen liraya satıyor; bu suretle sermayesiz tüccarlığın en tatlısını ve hiç tehlikesizini yapıyor ve buz gibi liraları, o güzelim banknotları oturduğu yerden ceplerine indiriyor.

.... Vagonculuk işini yalnız kumpanya memurlarından şuna veyahut buna yükletmek doğru ve haklı bir iş değildir. Bunda İzmir'de az çok mevki sahibi olanlardan ve sözü geçenlerden eli karalanmamış ve alını açık kalanlar sayılacak kadar azdır.

*Memleketin ticaretine ve dolayısıyla rençberliğine en büyük bir darbe olan bu işe kat'i bir son çekilmesini valimizin himmetlerinden bekleriz. Köylü "İzmir'de vagon meselesi," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, s. ayı 17, 9 Haziran 1332, s. 5.*

Köylü gazetesi iki yılı aşkın bir süre sonra sütunlarında aynı soruna değiniyor ve durumun değişmediğini kaydediyordu:

"Tüccara malını taşımak için her gün İzmir'den on vagon verilmektedir. Bunların yarısından çoğunun hakikî ihtiyâc sahiplerine ve tüccara verilmiş olduğunu farzetsek bile üst tarafı defter tutmayan, veyahut defter-i kebîrinin zarar hanesi hiç bulunmayan lâmekân kimselere ayrılıyor. Bu gibiler vagonlarını, kolilerini öte tarafta elindeki malı cürümeye yüz tutmuş olan tüccara satmalarından başka bir yolda kullanmış olmalarına inanacak en saf kalpli bir kimsenin bile bulunmayacağı şüphesizdir. İşte bu gibiler vagonlarını 2000 lira ile 3000 lira raddesinde satıyorlar." "Köylü gazetesinden," *Sabah*, 21 Ağustos 1918, s. 1.

40. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası savaş spekülâtörlerinden şu satırlarla yakınıyordu:

"... muhtekirler köylerden kimbilir ne kadar ucuza topladıkları erzakı İstanbul'da ve büyük şehirlerde yanına varılmaz fiâtla satıyorlar ve kimsenin bunlara birşey demeye hakkı olmuyor. Sonra İstanbul'dan veya şuradan buradan elde ettikleri şeyleri köylüye kaçâ sattıklarını da bilen yoktur!"

Kurulduğu günden beri serbest ticareti savunan Oda, savaş gibi olağanüstü durumlarda liberalizmden ödün verilerek devletin iâşe sorununu üstlenmesi gerektiğini savunuyordu:

"Mama fih biz arz ve talep kaidesinin menâfîni inkâr tasavvurunda değiliz; yalnız şu istisnâî vaz'ıyyette bu gibi tedâbir-i istisnaiyyeye vaz'ıyyet-i husûsiyyemiz itibâriyle muhtaç olduğumuzu söylemek isteriz." "Galâ-i es'âra karşı tedâbir." *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no: 1737, 20 Nisan 1334, s. 73-74.

41. "Şu'un," *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 45, 23 Mayıs 1918, s. 368.

"Hergün köprüden geçenler, geceleri büyük küçük caddelerin kenarına göz gezdirenler, feci, acıklı, fakat safdiller için acıklı, o nisbette ca'li ve sun'i manzaralar karşısında kahıyorlar. Kanlı, yaralı, kör, topal, birçok çocuklar, kucak kucağa, merhameti celb edecek surette garip vaz'ıyyetlere konulmuş.. Her köşede feci bir manzara! Bunlar, çocuk sefaletiyle ticaret eden bir kısım adamların, belki de memleketimizde büyük teşkilâtli kumpanyaların intifâ' vasıtalarıdır. Bunlara hiçbir memur, hiçbir daire veya cemiyet adamının, hattâ polisin bile mümâşât etmemesi çocukların acıklı hâllerinden daha çok dokunuyor. Bunlara para vermek sefaleti azaltmaz. Belki de bu sefil ticaretin revâcını arttırır. Geçen sene bir Himaye-i Etfâl Cemiyeti teşekkül etti. Oraya toplanan hamiyetli insanlar neler yapıyorlar, pek çok bilmiyoruz. Fakat herhalde onlar bütün bütün bu gibi çocukları toplamaya muktedir olamazlar. Onlarda bu kadar vâridât menba'ı yoktur. Selâhiyet de yok. Vakit gazetesi Tal'at Paşa'nın bu mesele ile şahsî bir surette meşgul olmaya başladığını haber veriyordu. "Nesl-i âti" diye bol bol sütünlara geçirilen, sade evlerde müreffeh yaşayan kişizadeler değil ya; elbet buna sokaklarda inleyen zavallılar da dâhildir... Bu haber herhalde herkesi memnun eder."

"Bu münâsebetle, sokaklarda dilenen sağlam, kuvvetli birçok kadınların da

dilencilikten men' edilmesi lüzûmunu söyleyelim. Onlara, bu kadar iş arasın-da elbet bir meşguliyet bulunur. İş görmemek istemeyecek kadar tenbel olup da dilencilikte ısrar edenler nihayet cezalandırılır..."

42. Sedat Simavi, *Harb Fakirleri - Les Néo-Pauvres*, (Diken mecmuası kül-liyatundan) Matbaa-i Orhaniyye, (t.y.), s. 1.

Bölüm Dokuz

1. Şevket Pamuk, "Long-Turn Trends in Urban Wages in Turkey, 1850-1990," P. Scholliers ve V. Zamagni (derleyenler), *Labour's Reward, Real Wages and Economic Change in 19th-and 20th Century Europe*, Cornwall; Adward Elgar, 1995, s. 89-105.
2. "İzmir'de yeni bir cemiyet: Nâzım Bey'le mülâkat," *Tanin*, 8 Kânûn-ı evvel 1333, s. 2.
3. "İhtikâra karşı," *Tanin*, 12 Mayıs 1917, s. 1. *"Her memlekette sermayedâr-larla halk arasında az çok büyük bir geçimsizlik, hattâ bir adâvet vardır. Çünkü elinde para, çok para gibi kuvvetli bir silâh bulunan sermayedâr ha-yat ve maişet aleminde nev'üma bir diktatör gibi hareket eder; bundan dolayı sermayedâr her kuvvet sahibi gibi müstebiddir ve bu istibdad onun hem zevki-ni, hem de menfaatini tatmin ettiği için kendisi bazen zâlim ve gaddar bile olur. Bütün memleketlerde daima en küçük ekaliyeti temsil eden bu müstebid-lere karşı milletler uzun seneler mücadele etmişler ve nihayet maişet aleminde de bir nev'i meşrutiyet teminine muvaffak olmuşlardır. Maatteessüf, son zamanlarda memleketimiz de sermayedârların istibdadları yüzünden hayli sıkıntı çekti ve hattâ diyebiliriz ki hâl-i hâzırda bizdeki derece-sinde az kuvvetle bizdeki kadar gaddarâne hareket eden sermayedârlar dün-yanın hiçbir yerinde yoktur."*
4. İngiliz istihbarat arşivlerinde Pan-Turanizm üzerine bir raporda İtti-had ve Terakki'nin esnaf örgütleriyle ilgisi şu satırlarla yer alıyordu: *"Science has also been reinforced by a certain measure of economic organisation. The most important thing here has been the reconstruction, under the control of the Committee, of the old Esnaf or corporations (of boatmen, porters, retailers etc.) Today the Esnaf form a powerful tool in the hands of the Turkish nationalists; the nationalist leaders have also founded, and make use of, a Union of Turkish merchants, and various Consumers' Unions, which are inclined to boycott non-Turkish shops. Banks have also been founded for the support of Turkish tradesmen."* Report on the Pan-Turanian Movement - Intelligence Bureau - Department of Information, October 1917, PRO 395/139 XC/B/2556
5. Anılarında savaş dönemi "millî iktisad" politikasına değinen Tal'at Paşa, bu yıllarda izlenen politika üzerine şunları yazıyordu: *"Her harbde Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise in-sanca zâyi'at verdikten başka fakr u zarurete de düşüyorlardı. Bu itibâr la va-*

tandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzûmu görüldü. Bu tedbir sayesinde köylünün büyük miktarda himaye görmesine ve Anadolu'da millî şirketler tarafından idare edildiği için millî bir servet teşkil eden servet terâküm etmesine rağmen, usulü dairesinde cereyan etmiyen ve normal şekilde tatbik edilemiyen bu teşebbüsler birçok itiraz ve tenkilere meydan vermiştir," Tal'at Paşa'nın Hatıraları, İstanbul; Güven Yayınevi, 1946, s. 34.

6. "Şu'un," *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 45, 23 Mayıs 1918, s. 368.
7. Tekin Alp, "Kapitalizm devresi başlıyor," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, S. 67, 8 Teşrin-i sâni 1333, s. 1-2.
8. "İktisadî kısım," *Şehremaneti Mecmuası*, sene 1, S. 7, Mart 1341, s. 175. 1924 İstanbul İktisad Komisyonu raporunun İkinci Meşrutiyet'le ilgili bölümü:

"06 - Meşrutiyet'in vücûde getirdiği tahavvül

Meşrutiyet serbesti-i matbuat ve münakaşa sayesinde biraz gözleri açtı; mâzide meçhul olan iktisad propogandası yapılmaya başladı; ne orduda ve ne de kalemlerde artık eskisi gibi sıçrama kabilinden terfi' ve terakkiler ne de eski rütbe ve nişanlar kalmıştı. Memuriyet de diğer meslekler gibi alelâde hizmet mukâbili para alınan bir meslek hâline gelmiş; hulâsa İstanbul halkı için mâzideki cazibesini kısmen kaybetmişti. Gerek bu müşahede, gerek tensikat birçok kimseleri memuriyet hâricinde iş bulmaya mecbur etmiş ve ilk defa olarak İstanbul gençlerine kalemlerden başka yerlerde tesadüf edilmeye başlanmıştı. Şüphesiz bunlar henüz çok zayıf teşebbüslerdi; fakat âtide vuku' bulacak tehâvülün ilk emarelerini teşkil ediyordu.

7 - Harb-ı Umûmî ve Mütareke

Harb-ı Umûmî'de gerek gayr-ı müslimlere karşı gösterilen emniyetsizlik dolayısıyla gerek bir hiss-i himaye tesiriyle Türk unsuruna ticaret şehrahında yürümek için çok fevkalâde müsaadeler gösterildi. Fakat bu müsaedâttan müstefid olanların ekserisi an'anevi bir terbiyye-i iktisadiyyeye mâlik olmadıklarından gerek harb zamanında gerek ba'de-l-harb ya israf ve sefahat ile, ya ta'hib edemedikleri harekât-ı iktisadiyye neticesi olarak, ya spekülasyonlarla kazançlarını hemân kâmilten kaybettiler."

9. Meşrutiyet halkçılığı için bkz: Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te solidarist düşünce: Halkçılık," *Tophum ve Bilim*, S. 1, Bahar 1977, s. 92-123.
10. Hilmi Ziya Ülken, *Siyasî Partiler ve Sosyalizm* adlı yapıtında, burjuvazinin toplumsal görüş ve çıkarlarını savunan burjuva partilerinden söz ederken "milliyetçi parti"lere değiniyor, "milliyetçilik ve millî tesanût gayesi için burjuva sınıfının kuvvetlenmesine ihtiyâc olduğunu iddia eden" bu parti türüne örnek olarak İttihad - Terakki'yi gösteriyordu. Ülken bu partinin sınıfsal yapısının oluşumunu şu satırlarla açıklıyordu:

"Bizde İttihad - Terakki Partisi, Ziya Gökalp'in bu partiye istikamet verdiği

andan itibâren milliyetçi bir burjuva partisi olmuştur. Ondan önce partinin ideali daha ziyade istibdâd idaresini ortadan kaldırmak, meşrutiyeti ilân etmektir. Meşrutiyet ilân edilince gaye kalmamış ve Osmanlı tecanüssüz cemiyetinde çeşitli milletlerin mensupları arasında İttihadcılık bir ideal birliği olmamıştır. Ancak Osmanlı burjuvazisi hareketi Türkçülük idealine çevrildiği zaman parti tam şeklini aldı."

Ülken, "burjuvalaşma partisi" diye adlandırdığı İttihad - Terakki'nin önce Cavid Bey'in etkisiyle liberalizmden mülhem olduğunu, Cihan Harbi yıllarında Gökâlp'in sosyolojizminden ve Türkçülükten esinlenerek "devletçi burjuvazi sistemi"ni benimsediğini belirtiyordu. Hilmi Ziya Ülken, *Siyasî Partiler ve Sosyalizm*, İstanbul; İskender Matbaası, 1963, s. 45, 60.

11. İkinci Meşrutiyet korporatizmi için bkz: Zafer Toprak, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu," *Toplum ve Bilim*, S. 12, Kış 1980, s. 41-49.

BELGELER

Islah-ı Meskûkât Komisyonu Raporu

Islah-ı Meskûkât Komisyonu raporunun tümü *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayınlanmıştır. Bkz: "Tevhîd-i meskûkât," *a.g.g.*, 27. sene, no: 1382, 18 Haziran 1327, s. 202-203; no: 1383, 25 Haziran, s. 210-211; no: 1384, 2 Temmuz, s. 217-218; no: 1386, 16 Temmuz, s. 233-234; no: 1387, 23 Temmuz, s. 243; no: 1388, 30 Temmuz, s. 251; no: 1389, 6 Ağustos, s. 258-259; no: 1390, 13 Ağustos, s. 265-266. Raporun özeti için bkz: Hasan Ferid, *a.g.e.*, s. 255-274.

Tevhîd-i Meskûkât

Malum olduğu üzere usûl-i meskûkâtteki karışıklığın, itiradsızlığın ref ve ıslahı için erbâb-ı ihtisastan ve Dersaadet Ticaret Odası delegesinden mürekkep olarak teşkil kılınan komisyon bir seneden ziyade bir müddetten beri Maliyye Nezâreti'nde ifa-i vazife eylemektedir. Âhiren mezkûr komisyon tarafından tertib ve ihzâr edilmiş olan raporun bir suretinin destres olduğumuzdan bervech-i âtî dercini münâsib gördük.

Islah-ı Meskûkât Komisyonu maliyye nâzırı tarafından devlet-i âliye-i Osmaniyye'de elyevm carî bulunan usûl-i meskûkâtın mehâzirini bertaraf edecek tedâbiri tetkik eylemekle memur kılınmıştır. Bu bâbda bazı mesâil-i müteferria da komisyonun pîş-i tetkikine vaz' olunmağla mesâil-i mezkûre hakkında komisyonca vâki' olan mûtâlaat ayrıca maliyye nâzırına arz ve iş'ar edilmiştir.

Âtîdeki rapor başlıca komisyonun tetkik etmiş olduğu meskûkât meselesine aid olub ekseriyyetin mülâhazât-ı müttehidesini ihtiva eylemektedir:

1. Tarihi

Devlet-i Osmaniyye'nin 1880 senesinden evvelki usûl-i meskûkâtının tarihini tetkik etmek hiçbir faideyi mucib değildir. Çünkü usûl-i hâzıra bilhassa bu tarihte ittihaz olunmuş olan mukarrerâtın netâyicidir.

Osmanlı lirası ve mecidiyye 1844 senesinden beri şiddetli şekilde darb edilmektedir. Bu meskûkât ile elyevm meydan-ı tedâvülde bulunan diğer nev'i meskûkâtın sıklet ve a'yârları bir numerolu zeylde gösterilmiştir. 1880 senesinde gümüşün tedennî-i kıymeti memâlik-i sairede olduğu gibi Türkiye'de de gümüş meskûkâtın kıymet-i hakikiyyesi ile kıymet-i itibariyyesi arasında bir tehâlûf husûle getirdi.

Vâridât-ı hükûmet başlıca gümüş akçe ile istifa edilmekte olub mükellefin vergilerini gayr-ı mahdud surette gümüş akçe olarak te'diye etmek hakkını hâiz idiler. Fakat hükûmetin te'diyyatından kısm-ı a'zamı altın akçe olarak vuku' bulurdu. Bu hâl hazine için pek vahim mehâzir vücû-

de getirdi. Bunun üzerine hükümet ilk bir tedbir-i takayyüdkârâne olarak mecidiyye darbını tatil etti. Pek makul olan bu karar gümüş darbindan daima menfaat istihşâl etmek imkânına rağmen bu güne kadar tamamiyle muteber tutulmuştur. Bununla beraber yalnız darbin tatili husûl-i maksada kifâyet etmediğinden 24 Kânûn-ı evvel 1296 (9 Kânûn-ı sâ-nî 1881) tarihinde bir de kanûnnâme tanzim ve neşr olundu ki bunun metni beş nümerolu zeylde mündericdir. Bu kanunun birinci maddesi mucibince Osmanlı lirası meskûkât-ı Osmaniyye için vâhid-i kıyâsî ad ve itibâr olundu ve bu suretle memâlik-i Osmaniyye'de usûl-i meskûkât altın mikyası üzerine ibtinâ' eyledi. Hâlbuki eyâdi-i tedâvülde bulunan akçenin kısm-ı âzamı gümüş olduğundan vaz'-ı kanun "gümüş meskûkâtın kıymetini altının kıymetine takrîb için" Hazine'ce yirmi kuruş kıymeti olan mecidiyyeyi on dokuz kuruşa ve kûsûrâtının da bu hesâb üzerine altın verilmesini taht-ı karara almıştır. Bu cihetle mükellef 100 kuruş kıymet-i itibâriyyeyi hâiz olan beş mecidiyyeyi 95 kuruş makamında hükûmete vermiş oluyor. Binâ'enaleyh 100 kuruşluk bir vergi için hükûmete gümüş akçe 105 kuruş on para verilmesi lâzım gelir. Mamahif altın ile gümüş meskûkât arasında icra edilen şu takrîb keyfiyeti, lira-i Osmanî ile gümüş kuruş arasındaki farkın takriben 1: 180 nisbetinde muayyen bulunmuş olmasından dolayı muâmelâtta o kadar tesirli olmamıştır. 1881'den 1910 senesine kadar bu fiâtun mecidiyye, yarım mecidiyye ve çeyrekler için hemân bilâ-ta'dil muhafaza edilmiş ve her cihette fark yüzde yarımı tecavüz etmemiştir. Ancak lira-i Osmanî mal sandıklarınca yüz kuruşa kabul edilmekte ve hâlbuki altını takriben 108 kuruşa tebdil kabil bulunmakta olduğundan ahâli için te'diyyatı gümüş akçe olarak icrada menfaat mevcuttur ki bu da mecidiyye talebinin mûtemâdiyyen artmasını intac eylemiştir.

Lira-i Osmanîye nisbetle kuruş üç muhtelif kıymeti hâizdir.

Birincisi altın kuruştur ki kıymeti liranın yüzde biri derecesindedir.

İkincisi gümüş kuruştur ki yüz sekiz adedi bir liraya muaddeldir. Mevki-i tedâvülde bu kıymet kanunla olmayıp teâmülen tayin edilmiştir. Banka hesâbınca gümüş kuruşların piyasaları tamamiyle bu fiâtlara tekabül etmez. İkilik ve kuruşluklar için fark daha büyüktür.

Üçüncüsü mirî kuruştur ki 1880 kanununa göre on dokuz tanesi yirmi kuruşluk mecidiyye makamındadır. Bu esasa göre piyasaca 108 kuruşa muaddel olan bir lira mecidiyye 19 dan mal sandıklarına 102,60 mirî kuruş itibârındadır. Bu kuruşlar ekseriya "mecidiyye 19 kuruştan" ünvanıyla yâd edilir.

Biz bu mantuksız istilâhı "mirî kuruş" suretine tahvil eylemeyi münâsib gördük. Başlıca bu üç fiâtun hâricinde muhtelif mahallerin usûl ve teâmüllerine göre kuruşun birçok kıymeti vardır ki ileride bu bâbda izâhât ve mütâlaata tesadûf edilecektir.

Şurasını da ilâve etmek lâzım gelir ki 1901 senesinin sonbaharında hükûmet lira-i Osmanîyi 102,60 kuruşa kabul etmeye karar vermiştir. Bu kararlarla hükûmet kuruşun 1881 kanununun vaz' ettiği esastan başka teâmûlen taayyün eden kıymetini de ilk defa olarak tanımış oldu. Bu da el-hâletü hâzihi mal sandıklarına vâki' olan te'diyyatta külliyetli altın isti'mâlinin edilmesini ve pek geniş bir mikyasta te'diyyat için mecidiyye isti'mâlinin azalmasını intac eylemiştir ki hükûmetçe altın ile gümüşün kıymetleri arasında mukaddemen ihdâs edilen fark mecidiyye isti'mâlini arttırmış idi.

Darb ve izabe edilen altın ve gümüş meskûkâta dair meskûkât müdüriyetince tertib olunub ikinci üçüncü ve dördüncü zeylerde mevcut olan istatistik cetvellerinden istintâc edildiğine nazaran şimdiye kadar 7.886.890 kuruş kıymetinde 20 kuruşluk mecidiyye darb olunmuştur. Meydan-ı tedâvülden çekilen ve aksâmına tahvil edilen mecidiyyelerin kıymeti 1.854.383 kuruştur.

İmdi resmen ma'lûm olmaksızın darb edilen ve bir kaza neticesi olarak zâyi' olan ve eşhâs tarafından eritilen mecidiyyeler dâhil-i hesâb olmayarak takriben meydan-ı tedâvülde 6.000.000 yüz kuruşluk mecidiyye vardır.

Darb olunan mecidiyye aksâmının miktarı âtîde gösterilmiştir:

	Yüz kuruştan mecmu-ı darb
Yarım mecidiyye	167.211
Mecidiyye çeyreği	1. 694.456
İkili	1. 525.406
Kuruşluk	1.117.674
Yekun	4.504.747
Meydan-ı tedâvülden çekilen	461.356
Meydan-ı tedâvülde kalan	4.040.391

Altılıklar 721.595 ve beşlikler ve yarım beşlikler 585.276 kuruşluk kıymetinde olarak meydan-ı tedâvülde bulunuyorlar.

2. Hâl-i Hâzır

Memâlik-i Osmaniyye'de meskûkâatın hâl-i hâzırını müteaddid nukat nazarıdan pek müşevveş ve muallaktır. Evvel emirde ânifen izah edildiği vechile kuruşun üç sureti hâiz olması bî-nihâye karışıklıkları ve müşkilâta meydan vermektedir. Fakat asıl müşkilâtı dâi' olan diğer bir takım esbâb mevcuttur.

Evvelâ: Muhtelif meskûkât râici arasında mübâyenet bulunması - Bil-farz Dersaadet'te mecidiyye ve yarım mecidiyye ve çeyrek mecidiyyenin

piyasası bir lira-i Osmaniyye'ye mukâbil 108 kuruş olduğu hâlde birkaç seneden beri bir iki kuruşluklar 103-104 ve on ve yirmi ve iki kuruşluklar 103-104 ve on ve yirmi paralıklar takriben 99-101 kuruşa râicdir.

Bu fiâtlar da piyasanın ahvâline tâbi' olup her gün tebdile ma'rûzdur. Bundan dolayı ufaklık husûsunda ahâlî daima müşkilâta ve ziyana duçar olmaktadır. Çünkü ufaklığın kıymeti büyük meskûkâtın kıymetinden fazla olduğundan erbâb-ı ticaret müşterilerine daima mümkün olduğu kadar büyük meskûkât verirler. Bu suretle ahâlî ufaklık yaptırmak için sarraflara mûracaata mecbur olurlar ki sarrafların da bu yüzden müşterinin ziyanına olarak ettikleri ticaret ma'lûmdur.

Memâlik-i Osmaniyye'nin her yerinde muhtelif meskûkâtın râicleri arasında müşâbehet olmadığı gibi farklar da daima aynı derecede değildir.

İkincisi: Senenin mevsimine göre tahavvül - Muhtelif meskûkâtın piyasalarındaki tahavvülü kezâlik muayyen zamanlarda hissolunan talebin tesirinden neş'et etmektedir. Bazı yerlerde alelhusûs bereketli mahsul alan senelerde sonbaharda mahsulât-ı ziraiyye mubâyaaasında kullanılmak üzere mecidiyye şiddetle aranır. Buna mukâbil ekser mahallerde bazı aylarda emtia-i saire mubâyaaâtı da ufaklık meskûkâtın kıymetini artırır. Meselâ Bursa'da yumurta ticareti icra kılınan mahallerde yazın ihtiyâc-ı ticarî için ufaklık pek ziyade aranır.

Üçüncüsü: Mahalle göre tahavvül - Meskûkâtın tedâvül ettiği mahall itibâriyle de kıymetleri arasında tahavvül husûle gelmektedir. Bu noktadan en ziyade müşkilâta ma'rûz bulunan İzmir olduğu için misal olarak ondan bahs edelim:

Burada mecidiyyenin resmî kıymeti 19 kuruştur. Hâlbuki bir iki kuruşluklar ve 20 ve 10 ve 5 paralıklar kendi kıymet-ı itibâriyyeleriyle tedâvül ettiğinden ufaklık isti'mâlinde bir kâr mevcuttur. Meselâ bir lira-i Osmanî 108 kuruş mecidiyye paraya tahvil olunduğu hâlde mal sandıklarınca 102,60 kuruş itibâr edilmiştir. Bir ve iki kuruşluğa tahvilinde ise 103-104 kuruş tutar. Binâ'enaleyh isti'mâl olunan meskûkât başlıca bir ve iki kuruşluklarla kuruşun aksâmından mürekkebdir ki bu suretle mecidiyyenin yirmi kuruşa tedâvül ettiği İstanbul ve on dokuza tedâvül ettiği İzmir ve Selânik gibi şehirlerde ufaklık meskûkât tedâvülünde daima büyük bir faaliyet rûnûmâdır.

Lâkin hepsi bu kadar değildir. İzmir'de ahz u i'tâ' çürük kuruş tesmiye olunan hayalî kuruş ile cereyan eylemektedir ki bunun kıymeti muâmelâta göre tehâlûf eder. Alelade perakende suretiyle vuku' bulan mubâyaaâtın ve araba ve saire ücretleri hesâbâtının vâhid-i kıyâsîsi çürük kuruş olup bir mecidiyyenin otuz üçte birine, yani lira-i Osmanî'nin 178'de birine muaddeldir. Eğer bir şeyin fiâtı yedi kuruş olursa mecidiyye 33 kuruş hesâbiyle yedi aded bildiğimiz kuruşluklardan te'diyesi lâzım gelmeyip alel takrîb $7 \times 20/33 = 4$ hesâbına göre dört kuruş verilir.

Muâmelât-ı saire için kuruşun bir lira-i Osmanî'ye derece-i muâdeleti alınıp satılan emtianın cinsine göre de tahavvül eder. Bu suretle İzmir'de istimâl olunan çürük kuruşların mecidiyye ve lira ile derece-i muâdeleti âtûdeki cedvelde gösterilmiştir:

	Mecidiyye	Lira
Afyon, kuru koza, deri, tütün	20	108
Arpa, bakla, darı, pamuk ve susam tohumu	20 40/00	110,10
Pamuk, palamut, zang, mazi, kuru üzüm	23 15/00	125
Sultaniye inciri	23 90/00	129
Manifatura, pamuk ipliği	25 05/00	135,25
Zeytin yağı, mısır, beyaz darı, nohut	33	178,20
Buğday, dakik, taze koza	33 70	182

Bu usûl ile ülfet etmeyenler bu kadar karışık ve dâî'i müşkilât bir usûl ile nasıl muamele icra edilebildiğine hayret ederler.

Muâmelâtta vâki' olan müşkilâtı tahfif için bazı tedâbir ittihaz edilmiş ise de bu tedâbirin müşkilâtı azaltacak yerde yeni bir müşkilât ihdas ettiği görülmüştür.

Perakende küçük muâmelât için fiâtlar metelik (10 paralık) yahud (oktaraki) veyahud sekizlik (sekiz meteliğe muaddel olan iki kuruşluk) üzerine ibtinâ' eder ve te'diyyat için işbu meskûkât isti'mâl olunur.

Diğer tarafta erbâb-ı ticaret muâmelâtta muhtelif çürük kuruşları bir csas-ı vâhîde ircağ için kambiyo kuruşu nâm verilen husûsî bir kuruş da ha kabul etmişlerdir ki bunun da 125 tanesi bir liraya muaddeldir.

Her ne kadar İzmir usûlünün müstesna olan karışıklıkları başka bir yerde mevcut değilse de (çürük kuruş) ve (kambiyo kuruşu) denilen kuruşların carî olduğu pek çok yerler vardır. Ezcümle lira-i Osmanî Beyrut'ta 124 ²⁵/₄₀, Haleb'de 127, Adana'na 124, Musul'da 132 ¹/₂, Şam'da 130 ³/₄ Edirne'de 123 kuruş kıymetindedir.

Dördücüsü: Ecnebî meskûkâtın tedâvülü - Memâlik-i Osmaniyye'nin uzak mahallerinde ekseriyyetle ecnebî meskûkâtı tedâvül eylemektedir. Meselâ Trabzon'da her nev'inden külliyyetli miktarda Rus meskûkâtı tedâvül etmekte olduğu gibi Bağdad ve Basra'da İran ve Hind'in gümüş ve bakır paralarına tesadûf edilmektedir. Avrupa'nın, Asya'nın, Afrika'nın muhtelif memleketlerinden gelen züvvâr ve hüccâcın bıraktıkları Napolyon ve taler (Maria Theresa doları) Filistin'de ve Hicaz'da serbestçe tedâvül ediyord.

Talerler daima 1780 tarihini ihtiva ve bu tarihten beri bilâ-ta'dil aynı şekli muhafaza etmektedir. Mukaddema talerin memâlik-i Osmaniyye'ye idhali men' edilmişti. Fakat ehemmiyet-i siyasiyye ve coğrafiyyeyi

hâiz olan mahallerde kaçak suretiyle idhaline karşı müessir bir kontrol vaz'ı gayr-ı mümkün olduğundan elveym mezkûr meskûkât bu gibi yerlerde tedâvül ediyor. Yemen'de mevki-i tedâvülde bulunan meskûkât hemân umûmiyyetle talerdir.

Memâlik-i Osmaniyye'de meskûkât-ı ecnebiyyenin bu suretle tedâvülü kısmen ticaret-i hususiyye münasabetinden veyahut meskûkâtta husûsî bir takım usûller isti'mâlinden neş'et etmektedir. Bilfarz Antalya ve İnebolu'da ve sair mahallerde Mısır'a meyve ve kereste ihracından dolayı İngiliz lirası ve Üskûp'te üzüm mübâyaaasından dolayı Bulgaristan ve Sırbistan'dan idhal olunan Napolyonlar ve Kudûs-i Şerif'te milel-i muhtelifeye mensub züvârın ve seyyahînin bıraktıkları Napolyon, frank ve ruble gibi meskûkât kesretle tedâvül eylemektedir.

Memâlik-i Osmaniyye'nin zikr olunan havâlisinde meskûkâtın ahvâli hakkında bil-umûm tedkikât-ı ciddiyyenin her mahallin ahvâl-i husûsiyyesine değil umûmî bir mûlâhazaya ibtinâ' eylemesi lâzım gelir. Mamafih şurası muhakkaktır ki usûl-i meskûkâtta daima bir esas üzerine teessüs edecek ve muayyen kıymeti hâiz olub tebeddülâta ma'rûz bulunmayacak ve her nev'idenden talebe kifâyet edecek derecede para tedârikini temin eyleyecek bir surette ıslahât icrası ecnebî meskûkâtın ortadan kalkarak onun yerine meskûkât-ı milliyyenin kâim olmasına hizmet edecektir.

Meydan-ı tedâvülde bulunan meskûkât-ı Osmaniyye'nin ahvâl-i hâzırası hakkında i'tâ' kılınan izâhât usûl-i meskûkâtın hâl-i hâzırdaki müşkilât ve mahzûrâtı hakkında lüzûmu kadar bir fikir verebilir. Usûl-i meskûkâtadaki adem-i intizamdan dolayı menâfi-i umûmiyyenin ma'rûz kaldığı zarar ve ziyanın ehemmiyetini takdir etmemek kabil değildir. Çünkü bir defa akçe tebdil muamelesi ile iştigal eden bunca sarrafların bu yüzden ettikleri kâr halkın zararınadır. Diğer taraftan usûl-i hâzıra-i meskûkât hesâbâtı devâir-i devletçe olduğu gibi ticaretce de beyhude bir takım masraf ve külfetleri istîlâm eylemektedir.

Bundan başka usûl-i hâzıra ticarette hâsıl olan ihtiyâc nisbetinde her nev'i meskûkâtın tedârik edilebilmesine mânidir. Pek çok mahallerde ya ufaklıkların noksanından veyahut lüzûmundan fazla bulunmasından dolayı müşkilât tahaddüs ediyor. Bu gibi ahvâl mahallî bir takım muhtelif usûllerin tatbikinden ve akçe tedâriki husûsunda mükemmel bir usûl mevcut bulunmamasından münbaisdir.

Bununla beraber meskûkât-ı Osmaniyye memâlik-i ecnebiyye meskûkâtında görülen bazı fenalıklardan masûndur. Âüyyen bahs edeceğimiz eski meskûkât müstesna olarak elyevm meydan-ı tedâvülde bulunan meskûkâtın usûl-i darbı, siklet ve a'yârları oldukça mükemmel bulunduğu gibi tedâvül etmekte olan banknotlar da sağlam ve pek mahduddur.

3 - Çareleri

Meskûkât-ı Osmaniyye'nin usûl-i hâzırasındaki fenalıkların, mahzurların mâhiyyet ve derecesi hakkında icra kılınan tedkikât neticesinde işbu ahvâlin ıslahı zımında tedâbir-i âtiyyenin ittihâzı tezekkür edilmiştir:

Evvelâ: Tevhîd = Unification; yani muhtelif meskûkâtın râicleri arasındaki farkların izâlesi ve muhtelif nev'i kuruşun birleştirilmesi,

Sâniyen: Sadeleştirme = simplification; yani çürük kuruşunki de dâhil olduğu hâlde gayr-ı a'sârî surette meskûkâtın gayet müşevveş olan râiclerini kaldırmak.

Sâlisen: Tahkim = Stabilisation yani muhtelif meskûkâtın kıymetleri arasındaki nisbetsizliğin izâlesiyle mümkün olduğu kadar her mahall ve zaman için gayr-ı mütemeddil bir fi-i râic tayini.

Râbian: Her yerde ihtiyâc nisbetinde her nev'i meskûkâttan bulunmasını temin etmek.

Evvel emirde hâl u faslı lüzûm olan mesele lira-i Osmanî ile aksâmı arasındaki münâsebettir. Suret-i umûmiyyede kuruşla lira-i Osmanî arasında münâsebât-ı ibtidaiyye birin yüzde nisbeti üzerine teessûs etmelidir. Komisyonun pîş-i enzâr-ı takdîrine vaz' olunan projelerin kaffesi gerek derâkib olsun gerek tedricen olsun bu esasın tatbiki lüzûmunu ihtiva eylemektedir.

Komisyon evvelâ meskûkâta ta'dilât icrası suretiyle matlub olan nisbetin tesisinden bahs eden bazı projeleri tetkik ve mütâlâa eylemiştir.

Mösyö Arditi tarafından i'tâ' edilmiş olan projede mecdidiyye yerine a'yârı dün vezini fazla diğer yeni bir mecdidiyye ikamesi teklif olunuyor. Komisyon azasından Mösyö Kostantin Lambiki şimdiki lira-i Osmanî yerine yeni bir altın darbını elzem görmektedir ki teklifine nazaran bu yeni altın tamamıyla Napolyon vezin ve a'yârında olacaktır.

Komisyon fennen meskûkât-ı hâzıranın ta'dilinde hiç bir sebep mevcut olmadığına karar vermiştir. Filhakika gümüş meskûkâtın yeniden darbı ahâlî için müşkilâtı mucib olacağı gibi muâmelât-ı iktisadiyyece ve hattâ siyaseten de bir takım mahzurları intac eylemesi ihtimâlden baid değildir. Diğer taraftan elyevm mütedâvil olan gümüş meskûkâtın vezin ve a'yârlarının ta'dilinde hiç bir menfaat istihsâl olunamayacaktır. Çünkü bu meskûkâtın kıymet-i itibâriyyeleri ihtiva eylediği gümüş madeninin kıymetiyle doğrudan doğruya bir nisbette değildir.

Komisyon şimdiki usûl-i meskûkâtın ve Türkiye'nin beynelmilel bilumûm tahvilâtının esasını teşkil eden Osmanlı lirasının vezin ve a'yârında icra edilecek ta'dilâtın pek vahim netâic tevliid eyliyeceği fikrindedir. Binâ'enaleyh komisyon gerek altın ve gerek gümüş meskûkâtın tebdiline dair olan bilumûm tekliflerden sarf-ı nazarla kuruş mecdidiyye ve Osmanlı lirası arasında bir nisbet tesisi meselesini tetkike lüzûm görmüş-tür. Komisyon bu bâbda iki teklif karşısında bulunmuştur:

Evvelâ: Kuruşla lira arasında birin yüz sekize nisbeti muhafaza edilmek ve altın ile gümüşün vâhid-i kıyâsîleri arasında birin yüzde olan nisbetinin kabulü tehir olunmak üzere mecidiyye ile kuruş arasında birin yirmiye nisbeti suretinde resmî bir nisbet tesisi.

Sâniyen: Umûmiyyetle lira ile aksâmı arasında birin yüze ve kuruşla mecidiyye arasında birin yirmiye nisbetinin doğrudan doğruya tercih ve kabulü.

Komisyon suret-i umûmiyyede icra ettiği tedkikât neticesinde ekseriyyetle mezkûr tekliflerden ikincisini tercih eylemiştir.

Tedâvül-i meskûkât nokta-i nazarından birin yüze nisbeti gayr-ı kabil-i itiraz menâfi'i mucibdir. Bu tesbitin tesis ve kabulü altın kuruş, gümüş kuruş ve mirî kuruş nâmiyla el-hâletü-hâzihi mevcud olan üç nev'i kuruşun tevhidini intac eyleyecektir. Hâlbuki birin yüz sekize nisbeti kabul edilecek olursa bu üç nev'i kuruş ancak iki nev'e tenezzül edecektir.

Komisyonun tasvib ettiği teklif bilumûm muâmelât-ı ticariyye ve hesâbiyyede pek çok sühûlet temin edecektir ki bu kolaylığın da İzmir'de ve sair mahallerde istimâl edilmekte olan çürük kuruşun ref ve ilgasına hizmet eyliyeceği bedîhîdir. Hâlbuki birin yüz sekizle münâsebetinin kabulünde umûr-ı hesâbiyyenin sadeleştirilmesi husûsunda hiç bir menfaat tasavvur olunamaz. Bununla beraber işbu tedâbirin gerek hükûmetin ve gerek ahâlinin menâfi nokta-i nazarından netâyic-i iktisadiyyesini tetkik etmek vücdûbu âşikârdır. Bu netâyicin teemmülündendir ki bilhassa bazı aza yüz kuruş esasını ihtiva eden teklifin hemân kabulünde tereddüd gösterdiler.

İşbu tedbirin hükûmetin vâridât ve sarfiyyatı üzerine icra edeceği tesir ikinci bir komisyon tarafından tetkik edildi. Bu komisyonun netice-i tedkikâtı da şu suretle hulâsa olunmuştur:

Vâridât-ı hükûmetin kısm-ı a'zamı maktu' ve nisbî olmak üzere iki nev'e ayrılan vergilerden ibârettir. Maktu' vergi envâından olarak ağnam vergisi zikr edilebilir. Bu nev'i resm-i maktu' keçi, koyun, sığır ve emsâli hayvânâtın beher re'si için alınan mahdud ve muayyen bir meblağdır. 95 kuruş ağnam vergisi te'diye etmek isteyen mükellef bugün Hazine'ce mecidiyye on dokuz kabul edildiği için beş mecidiyye, yahud yüz kuruş te'diyesine mecburdur.

Lira-i Osmanî 108 gümüş kuruş kıymetinde olduğundan zikr olunan 100 kuruş lira-i Osmanînin 108 de yüz kuruş kıymetine muaddel bulunmuş olur. Eğer komisyonun projesi kabul edilecek olursa 95 kuruş vergi verecek bir mükellef Hazineye 100 kuruş değil 95 gümüş kuruş te'diye eyliyecektir. Bununla beraber kuruşun kıymeti liranın yüzde birini teşkil eyliyeceği cihetle mezkûr 95 kuruş 95/100 yahud 102,60/108 nisbetinde olacaktır.

Bu suretle te'diye edilecek kuruş miktarı azalacak, lâkin kıymeti yüzde 2,60 nisbetinde tezâyüd edecektir.

Nisbî vergileri teşkil eden yeni kısma misal olarak gümruk rûsûmu gösterilir. Bu kısım vergilerde kuruşun altın kıymetinin ta'dîli verginin mâhiyyetine icra-i tesir eylemez. Çünkü takdîr-i kıymet hesâbı emtîanın kıymeti üzerine olup verginin miktar ve kıymeti bûsbûtün başkadır. Bu suretle yüz liraya tahmin edilmiş bir emtîanın idhâlâtı üzerinden alınacak rûsûm on bir lira-i Osmanî olacaktır. Hattâ bu kıymet kuruş kıymetince ne kadar ta'dîlât icra edilse yine aynı olarak kalır. Mamafih mesele claima böyle basit değildir. Meselâ emlak vergisi de nisbî vergilerdendir. Fakat emvâl-i gayr-ı menkulenin takdîr-i kıymeti uzun fasılalarla vuku bulur. Binâberin kuruşun kıymeti üzerine icra edilecek ta'dîlât yeni bir tahmin icra edilinceye kadar verginin kıymet-i hakikiyyesi üzerine de icra-i tesirden hâli kalmaz. Çünkü o vakte kadar te'diye olunacak kuruşun miktarı aynıdır. Yeni bir tahmin icrasında kıymetçe vâki' olacak tebedlülâtın intac eyleyeceği tezâyüd ihtimâl ki vâhid-i kıyâsî ittihaz olunan kuruş kıymetinin ta'dîlâtına bununla beraber tekabül etmiyecektir.

Fakat hükûmetin masârifâtında mütenâsiben bir tehâlûf vücûde gelebilir. Meselâ dÿûn-ı umûmiyyenin tesviyesi gibi masârif kuruş kıymetinin ta'dîlinden müteessir olmaz. Buna mukâbil maaşât gibi kuruş olarak vuku bulan te'diyyat kıymeti kuruşun kıymeti yükselmesi hasebiyle yüzde 2,6 derecesinde bir tezâyüd gösterir. Bundan da memurîn-i hükûmet istifade eder. Hazine mutazarrır olur.

Bu muhtelif tesirâtın hükûmet için hâsıl olacak kâr veyahut zararı mâ-vechû's-sihha takdîr etmek zâhiren gayr-ı mümkün'dür. Fakat komisyon bütçenin teferruatını tetkik ettikten sonra hükûmetin tahsilâtından anevî takrîben 250.000 lira istifadesi olacağını ve buna mukâbil masârifât için 350.000 lira fazla vereceğini tahmin eylemiştir.

Bunanla beraber masârif cihetinden Hazine için bir ziyan olarak gösterilen mebâliğin orduya, bahriyeye ve memurîn-i mülkiyye maâşâtına marf olunacağına nazaran memleket için faidesiz telakki edilmemesi lâzım gelir. Bu erkam komisyonca takrîbi bir surette hesâb edilmiştir. Komisyon meskûkâtın ıslahı gibi ehemmiyetli bir meselede takrîben yüzbin lira kadar bir ziyanı aramamaktadır.

Usûl meskûkât mükemmel olmayan diğer memâlikte iyi bir usûl tesisi için başkaca ehemmiyetli fedakârlıklar ihtiyâr olunmuştur.

Komisyon mutasavver olan ıslahâtı ahâlî için vücûde getireceği netâ-yıcı-i iktisadiyyeyi de tetkik etti. Bunun kıymetlerde bazı ta'dîlâtı intac eyleyeceği vareste-i iştibâhtır. Meselâ Dersaadet'te perakende suretiyle satılan emtîanın fiâtları lira 108 kuruş hesâbiyle gümüş kuruş üzerinedir. Bu fiâtlar bilâ-ta'dîl muhafaza edilmiş olsa idi kuruş liranın yüzde birini teşkil ettiğine nazaran müşteriler için hakikî fiâtlar yüzde sekiz artmış olacaktı. Hâlbuki böyle olmayacaktır. Umûmiyyetle fiâtlar yeni takarrurden ahvâl ile mütenâsib olacaktır.

İdhal edilen emtiaya gelince: Müşteriler için bazı zarara ma'rûz olmak ihtimâli vardır. Fakat bayiler arasında rekabet az zaman zarfında fiâtla-
rın yeni vâhid-i kıyâsiye tatbikini intac eyliyecektir. Yerli ma'mûlâtundan
olan eşya için bir tatbik muamelesi ihtimâl ki kısmen yapılabilecektir.

Amele kemafüssâbık kuruşun aynı miktarını almakta devam edeceğin-
den ma'mûlâtın kıymeti kuruşun kıymeti ile mütenâsiben azalacaktır.
Kuruş kıymetinin tezâyüdünü tazmîn için kuruş olarak taayyün eden fi-
âtın kâfi derecede tenzili mümkün olmayacağı da âşikârdır.

Bedel-i icarlar ve kuruş olarak tayin edilen diğer te'diyyat da bu vechi-
le olabilir.

Diğer taraftan kuruş olarak muayyen yevmiye alan amele veyahud kü-
çük müstahdemîn kuruşun takdîr-i kıymetinden istifade edecektir. Şu-
rasını ilâve edelim ki eğer meskûkâtın tedâvülû memnuniyet-bahş bir
esas üzerine binâ' edilir ve sarraflara te'diye edilmekte olan akçe farkı
kaldırılır ise umûmiyyetle ahâlî için ehemmiyetli bir menfaat hâsıl ola-
caktır.

Komisyon mevzubahs olan tedbirin ittihâzında bizzarure iktisadî bir
takım karışıklıklar vuku'a geleceğini ve bu bâbda i'tirâzâtta bulunulaca-
ğını istidlâl etmektedir. Bununla beraber eğer hükûmet ittihâz edilen
kararın kat'iyetini teyid ve irae edecek olursa bu karışıklık pek az devam
edecek ve ahâlî hemân yeni usûle alışacaktır. Hükûmet için olduğu gibi
eşhâs için de bir taraftan husûle gelen menfaat diğer cihetten hâsıl olan
zarara tekabül edecektir. Hâlbuki umûmiyyetle ahâlî sağlam ve daimî
bir usûl-i meskûkâtın tesisinden müstefid olmuş bulunacaktır.

Galâ-i es'ârdan en ziyade müteessir olan amele sınıfı için de ıslahât-ı
vakıa her vechile mucib-ı menfaattir.

Perakende suretiyle icra-i ticaret eden tâcirlerin muâmelâtında mutad
olan kıymetleri tutmak için şimdiki birin yüz sekize nisbetini muhafaza ve
yeni bir nev'i (çürük kuruş) ihdâs eyleyecekleri vârid-i hâtır olmak tabi-
idir. Komisyon bu tehlikenin melhûz olduğunu anlamıştır; fakat birin yüz-
de nisbeti kaidesinin hesâbda husûle getirdiği sühûletin mezkûr tehlikeyi
def'e hizmet edeceği fikrindedir. Bundan sarf-ı nazar çürük kuruşları ref
ve izâlesi için ittihâz edilen tedâbir âtîde tetkik olunacaktır ki bu tedâbir
aynı zamanda yeni bir (çürük kuruş) ihdâsını men'e hizmet edecektir.

4. Tedâbir-i icraiyye

Komisyon lira-i Osmanî ile mecidiyye ve kuruş arasındaki münâsebât-ı
evveliyeyi bir lira beş mecidiyye, yahud yüz kuruş olarak yeniden tesisi-
ni kabul etmiştir. Bu münâsebâtın teessüsü ile komisyonun teklif ettiği
dört tedbirden ikisini, yani (tevhîd) ile (sadeleştirme) yi elde etmiş ola-
cağız. Binâ'enaleyh teessüs eden bu münâsebâtın mevki-i tatbike vaz'ı ve
bu suretle halkın ihtiyâcına göre meydan-ı tedâvüle akçe ihracından vâ-

ki' râicin tahkiminden ibâret olan diğer iki tedbirin husûlû için tevessül edilecek vesait-i icraiyyenin tetkiki ciheti kalır. Hükûmet bu bâbda iki vasıtaya mâliktir.

Evvel emirde kendi te'diyyat ve tahsilâtı ile tedâvül-i meskûkât üzerine icrai tesir edebilir. Bir taraftan ahâlîyi mal sandıklarına istedikleri akçeyi te'diyyede serbest bırakarak ve mümkün olduğu kadar te'diyyatta halkın istediği cins akçeden vererek hükûmet muhtelif meskûkâtın kıymet-i itibâriyyelerine ve meydan-ı tedâvülde bulunan akçenin ecnası üzerine bir tesir icra edebilir. Fakat bu vasita-i icraiyyenin netâyici mahduddur. Çünkü Hazine'nin tahsilât ve te'diyyatı her mahallin şerâit-i husûsiyyesine tâbi' olub tedâvül ihtiyâcına göre değildir. Sonra memurîn-i hükûmet ahâlinin ihtiyâcına tamamiyle vâkıf olamayacaklardır.

En salim olan ikinci vasita-i icraiyyedir ki bu da hükûmetin muhtelif meskûkâtın kıymet-i itibâriyyelerini tayin ederek halkın doğrudan doğruya Hazine'ye müracaatıyla istediği akçeyi almakta ve elden çıkararak istediği akçeyi tebeddülde serbest bırakılmasıdır. Bu tedbir birinciden daha müessir olacaktır. Fakat aynı zamanda hükûmet için ağır bir mes'uliyeti dâî'dir. Âtîde izah olunacak esbâba mebni komisyon bu iki tedbirin müteväliyyen tatbik edilebileceğini ve irae edilecek şerâit-i dâhilinde korkulacak hiç bir mes'uliyet bulunmadığını tezekkür etmiştir. İhtihaz olunacak tedâbirin muvaffakiyyetle neticelenmesi için hükûmetin kendi maksadına vusûl emrinde mebde'inden beri suret-i kat'iyyede karar vermiş olduğuna ahâlîyi ikna etmesi zarurîdir. Bu bâbda en kısa ve en doğru yol budur.

İmdi komisyon tarafından teklif olunan tedâbir şunlardır:

Evvelâ - hükûmet ve bilumûm devâir-i resmiye her tarafta hazinenin matlûbâtı için lira-i Osmanî'yi yüz kuruşa, mecidiyyeyi yirmi kuruşa ve 10, 5, 2 ve bir kuruşluklar ile yirmilik ve onluk ve beşlikleri kıymet-i itibâriyyeleriyle kabul edecekler.

Osmanlı liraları ile mecidiyyeler ve bilumûm gümüş meskûkât aksâmı suret-i gayr-ı mahdudedede ve bir kuruşluk ve ondan aşağı diğer nev'i meskûkât elli kuruşa kadar kabul olunacaktır. Beşlik ve altılıklar meydan-ı tedâvülden kaldırılmak için kezâlik suret-i gayr-ı mahdudedede kabul edilecek ve bu suretle hazine-i hükûmette terâküm eden beşlik ve altılıklar eritilecektir. Hazine-i hükûmetin te'diyyatı da aynı kıymetlerle icra edileceği gibi mümkün olduğu kadar hükûmet te'diyesinde alacaklının istediği akçeyi verecektir. Bununla beraber tabii te'diye olunacak akçenin nev'i evvelce tayin ve taahhüd edilmiş ise hükûmet o suretle vermeye mecburdur.

Sâniyen - Hükûmet tayin ettiği yerlerde ihtiyâca göre gerek Osmanlı Bankası şubelerinde veyahut hükûmet dairelerinde ve gerek münâsib görüldüğü çarşı ve pazar gibi mahallerde mübadele sandıkları tesis eyliyecektir.

Her mübadele sandığı halkın talebi üzerine altını mecidiyyeye ve ufaklığa tahvil edecektir. Yani bir Osmanlı lirası getiren zâten kendi arzusuna göre ya beş mecidiyye, veya yirmi mecidiyye çeyreği, yahud 50 adet ikilik veyahud 100 adet kuruşluk veyahud her nev'i ufaklığın teka-bül eden miktarını i'tâ' eyliyecektir. Beşlik ve altılık gibi meydan-ı tedâvülden kaldırılması iktiza eden meskûkât verilmeyecektir. Bunda başka ufaklık meskûkât ahâlinin talebi üzerine mecidiyye ile mübadele edilecektir. Bu husûsta tayin olunacak mübadele sandıklarında mecidiyye ve aksâmına mukâbil altın da verilecektir.

İslahâtın mebd'e'inde her mübadele sandığında altın ve diğer meskû-kâttan külliyetli miktarda mevcut bulunmaması için mübadele muamelesi Dersaadet'te temerkûz eyliyecektir.

Kısa bir müddetten, yani tatbik olunan tedâbir neticelendikten sonra mübadele muamelesi İzmir, Selânik gibi en mühim merkez-i ticariyyeye de teşmil olunacak ve kifâyet edecek dereceye vâsıl oluncaya kadar mübadele sandıkları tesisine devam olunacaktır.

Komisyon tedâbir-i mutasavverenin kuruşla lira-i Osmanî arasında birin yüzde ve kuruşla mecidiyye arasında birin yirmiye nisbetinin teessûsû için kat'î'ü't-tesir olduğu fikrindedir. Eger ahâlinin her zaman bir lira-i Osmanî'yi yüz kuruşa tebdil edebilmesi ve gümüş akçe yüz kuruşluk, yahud altın akçe bir liralık te'diyyat için bilâ-fark yüz kuruş verebilmesi temin olunursa meskûkât-ı meskûre arasında lüzûmu olan nisbetin teessûs edeceğine şüphe yoktur.

Mübadele sandıkları tamim edinceye kadar uzak mahallerde fark-ı kıymetin devam edeceği bedîhi ise de mezkûr sandıkların her tarafta teessûsû üzerine fark-ı mezkûr da tedricen bertaraf olacaktır.

Mesele fi'l-asl hükûmetçe o kadar ağır fedakârlığa lüzûm göstermeksizin mecidiyye ile lira arasındaki fiâtın tevhiidi, yani bir mecidiyyenin bir liranın beşte birine muaddel olması keyfiyyetine taalluk etmektedir.

1880 tarihine kadar meydan-ı tedâvüle çıkarılan mecidiyyenin miktarı memleketin ihtiyâc-ı hakikîsinden pek fazla idi. Fakat tarih-i mezkûrdan itibâren azaldı. Üç nümerolu zeylde mûnderic erkamdan anlaşıldığı üzere elyevm mevki-i tedâvülde kalan yirmi kuruşluk sîm mecidiyyenin miktarı altı milyon kuruşu tacavûz etmiyor.

Memâlik-i Osmaniyyenin vûs'at ve nüfusu nazar-ı itibâra alındığı takdirde mecidiyye yerine yarım, yahud çeyrek veyahud ikilik ve kuruşluk ikame edilmeksizin miktar-ı mezkûrun daha ziyade tenzili kabil olmadığı tezâhür eder.

Bundan başka son bir tecrübe vardır ki meydan-ı tedâvülde bulunan mecidiyye miktarının ahâlinin ihtiyâcından fazla olduğu ve binâ'ena-leyh müşkilât ihdâs etmeksizin bu miktarın azaldırılması imkânı bulunduğu fikrini teyid eylemektedir.

1909 senesi Ağustosuna kadar lira-i Osmanî hükûmet tarafından yüz kuruşa kabul ediliyordu. Bu sebeble mal sandıklarına te'diye edilen meblağın kısm-ı âzamı mecidiyye olarak verilirdi. Çünki takriben bir liraya muaddel olan 108 gümüş kuruş mecidiyye on dokuz hesâbiyle 102,60 kuruşa muaddel olarak kabul edilirdi.

Tarih-i mezkûrdan beri hazine-i hükûmet lira-i Osmanî'yi 102,60 kuruşa kabul etmekte olduğundan el-hâletü hâzihi hazine-i hükûmete vuku' bulan te'diyyatta ekseriyyetle mecidiyye yerine lira kâim olmuştur. Meselâ akdenîce gümrükte istifa olunan meblağın sülûsânı mecidiyye iken elyevm bu miktar mecidiyye yerine altın te'diye edilmektedir. Hatâ memâlik-i Osmaniyye'nin her tarafında mevcut olan bank-ı Osmanî şubeleri, lira-i Osmanî'nin 102,60 kuruşa kabulü hakkındaki selefü'z-zikr kararın ittihâzından beri mecidiyyenin mevâki'i tenezzül etmiş olduğunu müttehiden beyân eylemektedirler.

Bunun aksi tesiri ise ticarete hiss olunmaktadır. Filhakika komisyonun istihsâl etmiş olduğu ma'lûmâta nazaran dâhil-i memlekette vuku' bulan buğday vesair emtia-i ticariyye mübâyaaasında mecidiyye yerine ekseriyyetle lira kâim olmuştur.

İmdi bu yüzdən mecidiyye kıymetinde hiss olunur derecede bir tenezzül vuku'una intizâr olunabilir. Lâkin 1910 senesi sonbaharında kuvvetli bir talep mevcut olduğu zamanda piyasa 108'den 107'ye ve daha aşağıya düşmüştü. Yani mecidiyyenin fıkdanından dolayı kıymeti artmıştı.

Mecidiyye kıymeti lira-i Osmaniyye'nin beşte birine muaddel olduğu takdîrde Hazine-i hükûmete külliyyetli miktarda mecidiyye girmesi korkusunun da mevcut olmadığı anlaşılmıştır. Evvel emirde fazla-i kıymet fırsatı ahâlîyi mecidiyyelerini altına tebdîl etmeye mecbur eyleyecekse de hemân tedâvül ihtiyâcı kendini hissettireceği ve bu aynı ahâlinin altına tahvil ettirdikleri mecidiyyeleri yeniden talebe mecbur olacakları tabiidir.

Taleb edilecek altının miktar-ı sahîhini istidlâl etmek mümkün değildir. Fakat her hâlde hükûmet her ihtimâli nazar-ı dikkate alarak bilumum talebe cevap vermeğe mecburdur. Bunun için Türkiye'de icra-i muamele eden başlıca bankaların muavenet-i maliyyelerine müracaat olunabilir. Bu bâbda iktiza eden tedâbir-i maliyye mezkûr bankalarla müştereken ittihâz olunacaktır. Komisyon ıslahâtın mevki-i fiile gelmesi kuvvetli bir banka sendikasının muavenet-i maliyyesine muhtaç olduğuna kânidir.

Komisyon tarafından tasavvur edilen ıslahâtın spekûlasyona ve tereflu'ı kıymetten istifade etmek isteyen eşhâsın mecidiyyeleri toplamalarına meydan vereceği vârid-i hâtur olabilir ise de komisyon bu kabil spekûlasyonun tamamıyla men' edilemeyeceği ve fakat bu gibi muâmelâtın o kadar büyük bir vûs'ati hâiz olamayacağı fikrindedir. Müessesât-ı maliyyede veyahud bazı eşhâs beyinde müddahar mecidiyye erbâb-ı ticaret

ve ahâlî nezdinde küçük meskûkât hâlinde bulunan miktara nisbetle pek az ehemmiyeti hâizdir. İhtikâr başladığı anda tereffu' husûle geleceğinden yenide icra edilecek ihtikâr artık menfaat temin eylemez. Çünkü tezâyüd-i kıymetten az miktarda mecidiyyeye mâlik olanların istifade edeceği bedihîdir. Bundan başka hükûmetin bankalarla iştirâki sayesinde mümkün olduğu kadar ihtikârı azaltmak için hükûmetle bankalar arasında tedâbir-i muktaziyye ittihaz olunabilecektir.

Her hâlde ihtikârı men' etmenin en iyi çaresi mümkün olduğu kadar az bir müddette meskûkâtın yeni fiâtlarını tesis eylemektedir.

5. Tedâbir-i mütenevvia

Akçe muâmelâtı

Ahâlinin talep edeceği akçenin hangi sınıftan olacağını evvelce tayin etmek kabil olmadığından yirmi kuruşluk mecidiyye müstesna olarak lüzümü hâlinde yeniden darb ve ihzâr etmek suretiyle her nev'i meskûkâtın ehemmiyetli miktarda mevcut akçe bulundurmamak iktiza eder. Ahvâl-göre bu ufaklık akçe mevcudunu temin için mecidiyyelerin dahi ufaklığa tahvil icap ettiği takdîrde mecidiyyenin takdîr-i kıymetini teshil edecek olan işbu tedbire karar verilebilecektir. Bera-i tebdîl mübadele sandıklarına getirilen mecidiyyeler ahâlî tarafından vuku' bulacak mecidiyye talebini tesviye eylemek üzere bir müddet muhafaza olunmalıdır. Bu mecidiyyeler ileride tedâvüle adem-i ihtiyâcları tahakkuk ettiği takdîrde eritilmeli ve lüzümü varsa ufaklığa tahvil edilmelidir.

Meydan-ı tedâvülden alınan gerek beşlik ve altılıklarla meskûkât-ı kadîme-i saire ve gerek mecidiyyeler ufaklık meskûkât darbı için iktiza eden gümüşü bir dereceye kadar husûle getirebilir.

Tedâvül ihtiyâcı külçe gümüşden de para darbına lüzüm gösterecek olursa bir sikkenin ihtiva ettiği gümüş madeninin kıymeti o sikkenin kıymet-i itibâriyyesinin yüzde kırkını tecavüz etmediğinden bu suret Hazine için nef'i istilzâm eyliyecektir. Bu vechile darb olunan meskûkât ahâlî tarafından talep vâkî' buldukça meydan-ı tedâvüle çıkarılacağından İhtiyâcdan fazla miktarda meydan-ı tedâvüle gümüş akçe çıkarmak korkusu vârid olamayacaktır.

Komisyon gümüş ve nikel meskûkât darbından mütehassıl menâfi'in meskûkât-ı mütenevvia ile altın arasındaki nisbetin muhafazası ve mübadele sandıkları muâmelâtının temini için tahsis olunması lüzümünü ityân eylemiştir.

Komisyon tarafından tavsiye edilen usûl mevki-i tatbiki konulmadan mukaddem lüzümü olan her nev'i akçenin sûratle darb ve ihzârını temin edecek surette vesaitin mükemmel olması lâzım gelir. Meskûkât müdürîyetinden alınan ma'lûmâta nazaran bu bâbda bazı tedâbir ittihaz olunmuştur.

Komisyon altın darbında darphanece istifa olunan rûsûmu da tetkik etmiştir. El-hâletû-hâzihi bu rûsûm 100.000 liradan aşağı mebâliğ için yüzde bir ve 100.000 lira ve daha fazlası için yüzde $\frac{1}{3}$ dir. Komisyon yüzde $\frac{1}{3}$ olarak bir türlü resim istifasını tensib eylemektedir. Meskûkâtın tertib ve ihzârı mübrem bir lüzûma mübtteni olan mebâliğ-i kesirenin darbına mâni' olacak derecede bulunmamalıdır. Komisyon lira darbı için Darphane'ye getirilen altına mukâbil i'tâ' olunan bonoların ciro tarrikiyle ahire havale edilebilmesi kaidesinin vaz'ını da tavsiye eylemektedir.

Islahât masârifi

Teklif olunan muâmelâtın masârifi şunlardan ibârettir:

(Elif) Mal sandıklarında ve bankalarda müddahar bulunan altın ve diğer meskûkâtın faizleri.

Bu masârif bankalarla islahâtın suret-i icrası arasındaki şerâite müstenid olacağından miktarını ewelden tayin etmek mümkün değildir. Muhtelif meskûkât arasında nisbet teessüs ettiği anda akçe tedârîki başlangıçtaki ehemmiyetini kaybedeceğinden mezkûr masârif gittikçe azalacaktır.

Komisyon her türlü ihtiyata riayeten mübadele sandıklarının temin-i muâmelâtı için bir milyon liranın kifâyet edeceğine kâni olmuştur. Bununla beraber maksadın tamâmî-i husûlû için komisyon iki milyon liraya kadar müessesât-ı maliyye tarafından muavenet-i maliyye ibrazını temin etmesini hükûmete tavsiye eyleyecektir.

(be) Kuruşların nakliyye masârifi

(pe) Mübadele sandıklarının bilumûm masârifi. Faiz hakkındaki mülâhaza işbu masârife de şamildir. Mal sandıkları ile bankaların mâlik oldukları vesaitin isti'mâliyle işbu masârif hadd-i asgarîye tenzil edilebilir.

(de) Akçe muâmelâtı masârifi

Meydan-ı tedâvülde bulunan gümüş meskûkâtta daimi bir tedennî vuku' buldukça bu masârif ehemmiyetli olmayacaktır. Bu hâlde hükûmet meydan-ı tedâvülden çekilecek meskûkâtın kıymet-i itibâriyyeleriyle gümüş kıymeti arasındaki farktan dolayı darba ma'rûz kalacaktır. Komisyon bu yüzden zarar husûlû ihtimâli pek az olduğunu düşünmüştür. Bilakis muhtelif meskûkât arasında nisbet teessüs ettiği ve ahâlî lâzım olan meskûkâtı tedârik etmek sühûletine mâlik olduğu vakit meydan-ı tedâvülde bulunan gümüş meskûkât miktarının hemân tezyidi mümkündür.

Çürük kuruşlar

Islahâtın muvaffakiyyetle tatbiki ve istihsâl-i netâyici için (çürük kuruş) isti'mâlinin men'i lâzımedendir.

Ânifen izah olunduğu vechile kuruş ile lira-i Osmanî arasında a'sârî münâsebetin teessüsü İzmir'de, Suriye'de ve sair mahallerde müsta'mel

olan çürük kuruş fiâtlarının terkinde hizmet edecektir. Bununla beraber uzun müddetten beri teessüs etmiş olan adât-ı ticariyyeden bahs olun-
duğu vakit islahât husûsundaki say ve gayretin bu cihetten kuvvetli bir
mâni'aya ma'rûz kaldığı görülmektedir. Bu mâni'ayı mağlub edebilmek
için sebatkârâne bir cehd ve gayrete lüzûm vardır. Bunun içi nizamî ku-
ruşu muhtevî olmayan senedâtın muhakemece makbul addedilmemesi
teklif olunmuş ise de komisyon böyle bir tedâbirin çok şedid ve ağır ola-
cağı fikrinde bulunmuştur. Tedâbir-i şedideden ziyade ahâlîyi iknaya ça-
lışmak daha müessirdir.

Bankalar, ticaret odaları ve her mahallin başlıca tüccarı aralarında vü-
cûde getirilecek i'tilaflarla arzu edilen netice istihsâl olabilir. Hükûmet
böyle bir i'tilafların husûlû ve ticaret borsaları ve saire muâmelâtında res-
mî akçe fiâtlarının esas ittihaz olunması için nüfuzunu isti'mâl eylemeli-
dir. Memurîn-i idare de teftiş ve kontrol edebildikleri fiâtların liste veya
hud tarifelerini altın kuruş esasına göre neşr ettirmelidir ve icâbında
hükûmet altın kuruşdan başka kuruşları ihtiva eden neşriyyat ve imâlâtı
da men' eylemelidir.

Ecnebî meskûkâtı

Komisyon bazı şehirlerde tedâvül etmekte olan ecnebî altınlarının ne
hükûmet ve ne de ahâlî için hiç bir tehlike ve mahzuru dâî' olmadığı
fikrindedir. Ânifen gösterildiği üzere asıl câlib-i nazar-ı dikkat olan me-
mâlik-i Osmaniyye'nin uzak mahallerinde azim bir mikyasta tedâvül
eden ecnebî gümüş meskûkâtıdır. Bu yerler, bilhassa Hicaz ve Yemen
havâlisi şerâit-i mahsusaya mâlik olduklarından komisyon usûl-i meskû-
kâtın buralarda şediden tatbikinde şimdilik bir mecbûriyyet olmadığını
nazar-ı teemmüle almıştır.

Avrupa devletlerinden bazıları uzak müstemlekelerinde her mahallin
ihtiyâcına göre husûsî meskûkât usûlleri tatbik ederler. Trablusgarp ve
Bingazi havâlisi de aynı mülâhazâta tâbi'dir.

Trabzon'da, Bağdad ve Basra vilayetlerinde ruble, kran, rupi ve bunla-
rın ufaklıkları gibi meskûkât-ı ecnebiyyenin tedâvülü kısmen ufaklık Os-
manlı meskûkâtının fıkdanından, kısmen de bu vilayetlerle mücâvir ma-
hallin arasındaki münâsebât-ı ticariyyenin darlığından neş'et etmekte-
dir. Komisyonun teklif ettiği tedâbirin mevki-i icraya vaz'ı altına mukâbil
ahâlinin taleb ve arzusu kadar ufaklık Osmanlı meskûkâtı bulunmasını
intac eyliyecektir. Mücâvir mahaller arasındaki münâsebât şüphesiz ih-
lâl edilmeyecek, fakat millî meskûkâtın tedâvülü kâfi miktarda ve sağ-
lam bir surette takarrur ederse münâsebât-ı mezkûre tahfif eyliyecektir.

Meskûkât-ı kadîmenin tahvilî

Yukarıda zikr edildiği üzere beşlik ve altılık gibi bazı eski meskûkât
epey bir miktarda meydan-ı tedâvülde bulunmaktadır. Bazı mahallerde,
hususiyile Suriye'de ahâlî tarafından bu meskûkât tercih ediliyor. Hükû-

met Düyûn-ı Umûmiyye ve Reji ile müştereken bu meskûkâtın bir kısmını meydan-ı tedâvûlden çekmiştir. Komisyon bu meskûkâtın mecmu'uhavil edilinceye kadar muamele-i mezkûrenin ta'kib edilmesini mûnâhib görmekte ve mal sandıklarına giren bu kabil eski meskûkâttan hiç birinin tekrar meydan-ı teravûle çıkarılmamasını tavsiye eylemektedir. Bu suretle meydan-ı tedâvûlden çekilen paraların ihtiva ettiği gümüş bittabii ufaklık meskûkât darbında isti'mâl edilir. Meydan-ı tedâvûle çıkarılan nikel paraların miktarı ihtiyâca kûfâyet edecek dereceye vâsıl olunca aynı muamele meteliklerle bakır paralar hakkında tatbik olunacaktır.

Komisyon darbına mezuniyet verilmiş olan nikel kuruşların hacminin küçüklüğünden dolayı isti'mâli kolay olmayan gümüş kuruş yerine tamamen ikame edilmesini tasvib eylemiştir.

Kalpazanlık

Her yerde olduğu gibi Türkiye'de de gümüş meskûkât ihtiva ettiği gümüş madeninin kıymetinden farklı bir kıymet-i itibâriyye ile tedâvül etmekte olduğundan sahtekârlık tehlikesi mevcuttur. Meselâ bir mecidiyyenin muhtevî olduğu gümüş kıymeti sekiz kuruşu tecavüz etmez. Binâ'cnaleyh hakikî mecidiyyelerin sıklet ve a'yârında sahte mecidiyye imâli büyük bir menfaat husûle getirir. Bu menfaate rağmen meydan-ı tedâvûlde bulunan sahte mecidiyyelerin pek az bir ehemmiyeti hâiz olduğu muhakkaktır. Komisyon tarafından mecidiyyelerin kıymet-i hâriciyyelerinin yüzde sekiz derecesinde tezyidi hakkında teklif olunan islahât bu nokta-i nazardan ahvâli hiss olunur derecede ta'dil etmiyecektir.

Bununla beraber tehlike mevcut olduğu ve bunun önünü almak yalnız tedâbir-i zabıta ve gümrüklerce iltizâm-ı basiret ile kabil olabileceğini tasdik ve itiraf etmek lâzım gelir. Binâberin hükûmet-i Osmanîye'nin polis memurları ve gümrük idareleri vasıtasıyla bu husûsta dikkat ve ihtimâm göstermesi ve mütecâsirlere şedîden cezalandırması iktizâ eder.

Osmanlı İttihad - Terakki Bankası

Meclis-i Meb'ûsân-ı Osmanî Riyâset-i Celâlesine

Milel-i mütemeddeninin şâhrâh-ı terakkide sâik-i yegânesi millî bankaların tesisiyle servet-i milliyyenin tevhîd ve tenmiyesi gibi bir teşebbûs-i umûmîye müstenid olup bilhassa Fransa millî bankasının suret ve zemân-ı teşekkülüyle milyarlarca baliğ olan sermayesinin bugünkü derece-i azameti istatistiklerin tettebbu'uyla mübtenîdir. Gerçi teşebbûs-ü şahsiyyenin, usûl-ü iktisadiyyeye riayetin netâyic-i hasene tevlîd edeceği cây-i tereddüt değilse de efrâd-ı milletin noksânî-i irfan ve tecrübesinden nâşî bu maksadın re'sen derece-i matlubeye isâli maateessûf şimdi-lik mümkün değildir. Memâlik ve şube-i Osmaniyye'nin menâbi-i servetinden en ehemmiyetlisi, en azimetlisi ziraat ve harâset olduğuna göre usûl-ü cedide-i ziraatın kabul ve tâmimi, her tarafta turûk u maâbirin inşa ve ikmaliyle vesait-i nakliyyenin teksir ve tevsî'i gibi esbâb-ı tekemmül ve terakkinin az zaman zarfında saha-zîb husûl olmasına mütevakkıftır. Bu bâbda sarf-ı mesâiden geri durmamakla beraber şimdiden "Osmanlı İttihad - Terakki Bankası" nâmıyla millî bir müessese-i maliyyenin vücûde getirilmesi ve ziraata irtibât-ı kâmilî nazar-ı dikkate alınarak sermayesinin dahi memâlik-i Osmaniyye'de umûm efrâd-ı milletin husûle getirecekleri her nev'i zehâir ve hâsılâtın yüzde 5'inin her fert tarafından yine kendi nâm ve hesâblarına bankaya terk ve tevdi' suretiyle hissedâr olarak her sene için tevdiâtı nisbetinde hisse senedine mâlik olması. Ve beş sene hitâmından sonra teşekkül edecek sermaye derece-i kifâyete vâsıl, bankaca dahi nisâb-ı malî hâsıl olacağından her bir hissedârın lüzûn ve ihtiyâcî hâlinde bir hesâb-ı carî gûşâdiyle tevdiâtınca yüzde 75'i nisbetinde banka ile istikrâz akdedilebilmesi, işbu bankanın merkezi Dersaadet'te olmak üzere her vilayet ve liva ve kazalarda bir şube teşkiliyle icra-i muâmelâtı muktezî ise de bidâyet-i teşekkülünde memûrîn maaşâtı gibi masârif-i mübreme-i zâide ihtiyârına sermayenin gayr-ı müsait bulunacağına mebnî muvakkaten beş sene müddet için müesses Ziraat Bankalarına bittevdî' tenmiyesini ve usûl-i cibayetin nizamnâme-i mahsus ile tayin olunması esaslarına müstenid bir kanun lâyihası tanzim olunmak üzere işbu takririn evvel emirde Maliyye ve Ziraat Encûmenlerince biliştirâk tetkiki zımnında ruzname-i müzakerâta geçilmesini teklif eylerim.

Drama Mebusu Rıza, 10 Şubat sene 324.

Drama Mebusu Rıza Bey'in Osmanlı İttihad - Terakki Bankası adında bir millî bankanın kurulması için Meb'ûsân Meclisi'ne verdiği takrir - 23 Şubat 1909 *Takvim-i Vakayî*, 1. sene, adet 140, 19 Şubat 1324, s. 13.

Manisa Bağcılar Bankası

Manisa Bağcılar Bankası Muvakkat İdare Hey'eti'nin bankanın kuruluş amacı ve göreceği iş konusunda yöre bağcılarına gönderdiği mektup

Dümkü Cuma günü Mutasarrıf Tevfik Beyefendi'nin riyâsetlerinde toplanan ileri gelen bağcılarla millî bankanın esasâtı hakkında müdâvele-i efkâr olunmuştur. Tevfik Beyefendi bankaların lüzûm ve fevâidinden büyük bir vukuf ile bahsederek hâzırûnu tenvir eylemişler ve Kâtib-i Mes'ul Avni Bey de bu banka için hazırlanan nizamnâmenin mevadd-ı esasiyyesini okuyarak yapacağı işleri teşrih eylemişlerdir. Mecliste hâzır bulunanlar bilâ-istisna bu efkâra tamamen iştirâk ile derhal beşer yüz lira vermek suretiyle bankanın müessisliğini kabul etmişlerdir. Kırk kişiden ibâret olan müessislerin hemân ortaya koydukları sermaye 20.000 liraya balığ olmuştur. Merkez ve mülhakâtan hisse senedâtı yazmak ve bankanın diğer esaslarını tezekkür ve ikmal etmek üzere müessisler meyânından beş kişilik muvakkat bir hey'et-i idare intihâb olunmuştur. Bu hey'et muntazaman İttihad - Terakki Kulübü'nde ictima' ederek merkez ve mülhakâ-tun iştirâkine mürâcaât eyliyecektir. Kânûn-u sâninin ibtidâsında mutasarrıf beyefendinin taht-ı riyâsetlerinde ikinci bir ictima-i umûmî akd olunacaktır. Bankanın umûm sermayesi vilayet dâhilindeki umûm bağcılar ve üzûm ticaretini muhtekirlerin ellerinden kurtaracak ve bu millî ve mahallî ticareti arzu olunan dereceye is'ad edebilecek derecede olacaktır. Şimdiden büyük bir tehâlûkle iştirâke hâhiş gösterilmektedir. Bu husûsta matbuatla peyderpey ma'lûmât verileceğinden umûm alâkadârânın bu millî teşebbüse iştirâkleri intizâr ve arzu olunur.

"Bağcılar Bankası," *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40, 19 Kânun-ı sâni 1332, s. 3.

Men-i İhtikâr Komisyonu'nun beyânnâmesi

Memleket müthiş düşmanlara karşı üç seneye yakın bir müddetten beri kahramanâne harb ediyor. Hudutlarda ve ecnebî topraklarda nâmus ve hayat-ı vatanı muhafaza azmiyle uğraşan kahramanların gösterdikleri fedakârlıklardan beklenen semerelerin tamamen iktitâf edilebilmesi ve şanlı bir sulhun teminine imkân hâsıl olması memleket dâhilinde kalan vatandaşların da her birinin şu ân-ı mühim-i tarihîde herkese terettüb eden vazifeyi bihakkin idrak etmesine ve vatanın esbâb-ı müdafaasını tezyid ve takviye edecek surette çalışmasına mütevakıf olduğu şüphesizdir.

Hâlbuki husûsiyle son zamanlarda muâmelât-ı ticariyye maatteesüf çirkin ve gayr-ı kâbil-i tecviz bir şekil almış ve bazı havâyicin fiâtı bir sebeb-i meşru'a müstenid olmaksızın son derecede artmıştır.

Filhakika muharebenin tesiriyle dünyanın her tarafında fiâtlar yükseldi. İstihşâlâtın azalması, nakliyyatın güçleşmesi, umûm ücûrâtın artması gibi birtakım esbâb-ı tabiiyye tesiriyle vuku'a gelen tereffu'-u fiât bir emri zarurî gibi telakki olunursa da memleketimizde birtakım insafsız muhtekirler sırf hırs ve tamah sevkiyle fiât-ı eşyayı kat kat arttıracak yolda muâmelâta kalkışmışlardır. O surette ki aynı malın değil bir ay, bir hafta, bir gün içinde birkaç kere fiâtında tereffu' husûle geldiği görülmüştür. Muharebeden evvel bir liraya satılan bir potin bugün dokuz liraya, atmış paraya satılan basma otuz kuruşa, dört kuruşa satılan patiska atmış beş kuruşa fırlamıştır. Bu şekli alan ticaretin ise şekâvetten farkı yok demektir. Memleketin şu müşkül zamanında menfaat-ı zâtiyye uğrunda fiât-ı eşyayı böyle yükseltmeğe kalkmak da vatana hiyanetten başka birşey değildir. İşte erbâb-ı ticaret ve yesâr içinde halkın tahammülü ile istihza eder gibi bu yolda muâmelât-ı ihtikâriyyeye teşebbüs eden vicdansızları artık ezmek vazifesi geldiğini gören hükûmet men'-i ihtikâr hakkında dün gördüğümüz kanunu neşrettiği gibi kanunun tatbikiyle bilhassa meşgul olmak üzere de komisyonumuzu teşkil etti.

Erbâb-ı san'at ve ticaretin meşru bir surette temin-i menfaat etmelerinden tabii bir şey tasavvur olunamaz. Komisyonumuz halkın menâfiini düşünmekle beraber nâmuslu tüccar ve esnafı himaye etmekten de bir ân halî kalmıyacaktır. Komisyonun bütün şeref ve faaliyeti muhtekirlerin aleyhinde masrûf olacaktır. Bu husûsta gerek halkımızdan, gerek nâmuslu tüccar ve esnafımızdan muavenet göreceğimizi ümîd eyleriz.

Komisyon kanunun verdiği salâhiyyete istinâden tüccar ve esnaftan kanunda musarrah olan husûsâtın madâ şimdilik âtîdeki noktaların icrasını talep eder.

1 - Dükkan camekânlarından teşhir veya dâhilinde hıfz edilen mevad-
dın kaffesinin üzerinde fiâtlarını aşikâr surette mübeyyen bir pusula bulunacaktır.

2 - Tüccar ve esnaftan veya efrâd-ı halktan olup da ticarete başlamış kimselerden her kimin yedinde:

Elif - patiska ve emsâli

Be - basma

Cim - erkek için elbise ve kadın için kostüm tayyör imâline sâlih kazmir, çuha, şayak vesair yünlü kumaş

Dal - kadın, erkek ve çocuk ayakkabısı

He - ayakkabı imâline sâlih kôsele vesâir debağğat edilmiş ve edilmiş deriler varsa nihayet oniki güne kadar:

Elif - miktarlarını

Be - kendilerine kaç a malolduğunu

Cim - elyevm kaç a satacaklarını

Dal - kimden ve ne vakit aldıklarını mübeyyin komisyona Türkçe bir defter vereceklerdir.

3 - Zincirleme suretiyle alınıp satılmış yani toptan satan tüccarlardan doğrudan doğruya esnafa geçmeyip de spekûlasyon suretiyle gerek esnaftan gerek tüccardan elden ele satılmış ve bu suretle fiâtları yükseltmiş mallar sahip olana iade kılınacaktır. Binâ'enaleyh bu yolda mal toplanmış ve almış kimseler onu aldıkları adama ve o dahi kezâlik aldığı adama iade edecek, verdiği bedeli istirdâd eyleyecektir.

Bu muamelenin icrası için nihayet on gün mühlet verilmiştir. On gün mûrûrundan sonra esnaf ve tüccardan kimin nezdinde birkaç elden geçmiş pahalı mal bulunursa kanunun madde-i mahsusası mucibince cezaya çarptırılacaktır. Bu iade muamelesinin icrası esnasında müşkilâta uğrayanlar komisyona mûracaatla keyfiyyeti ihbâr etmelidirler.

"Men'-i İhtikâr Komisyonunun beyânnâmesi," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, sene 1, S. 6, 1 Haziran 1333, s. 92-93; "İhtikârın men'i: Men'-i İhtikâr Komisyonunun beyânnâmesi," *Sabah*, 27 Mayıs 1917, s. 1-2.

İzmir'in İktisadî Durumu

*İktisadiyyat Mecmuası İzmir muhabirinin İzmir'in
iktisadî durumuyla ilgili verdiği bilgi:*

Yeni mahsul peyderpey piyasaya geliyor, pazar-ı ticarete arz olunuyor. Fakat bu sene piyasanın hâl ve rengi büsbütün başka bir hâlde bulunuyor. Sair zamanlarda yeni mahsuller bâhusus feyz ve bereket senelerinde piyasada pek dün fiâtlarla satılıyor ve ancak zaman geçtikçe fiâtı artıkça artıyordu. Bundan spekûlasyon ticaretiyle meşgul yerli ve ecnebî bir takım sermayedâr madrabazlar istifade ediyordu. Hâlbuki bu sene yani mahsul doğrudan doğruya zürra' tarafından eski mahsule ait mallardan daha pahalı fiâtlarla çıkarılıyor. Zürra' artık sermaye sahibi olduğu için malını elinden çıkarmağa asla isticâl etmez, müsait zamanı beklemekte hiç bir mahzur görmez. İsticâl eden birisi varsa spekûlatör tüccardır ki zürra'ın malı rakibinin eline geçmesin diye yeni mahsulü almakta fevkalâde bir isticâl gösteriyor, ve bundan dolayı zürra'a pek yüksek fiâtlar arz etmekten çekinmiyor.

Yeni mahsulün bu kadar yüksek fiâtlarla piyasaya çıkması İzmir'de herkesi şaşırtmıştır. Hattâ öteden beri ziraatın himayesini kendisine şiar ittihaz etmiş olan gazeteler bile rençber ihtikâr yapıyor diye feryad koparmağa başlamışlardır. Rençber bütün malını piyasaya çıkarmayıp da yüksek fiâtlar elde etmek maksadiyle mahsulünün ancak yüzde onu veya yirmisini çıkarmasını ihtikâr addediyorlar. İhtikârın bu derece sû-i isti'mâl edilmesi, bu kadar yanlış telâkkilere ma'rûz kalması istigrâb edilemez. Ahvâl-i hâziranın efkâr-ı umûmiyyede husûle getirdiği asabiyyet pîş-i teemmüle alınırsa bu mubalağalı itirazların mânâsı pek çabuk anlaşılır. Herkez ilcâ-i hâl ile husûle gelen sıkıntılı ahvâl ve bilhassa galâ-i es'âr için bir mes'ul arar. Galâ-i es'âr yüzünden ihtikârı kabarta kabarta nev-i beşerin en büyük âfeti derecesine çıkarmak pek kolay ve ammeyi pek ziyade okşayan bir iştir. İşte zavallı rençberin dahi ihtikârı itham edilmesi bu gibi bir hâlet-i ruhiyenin mahsulüdür.

Hâlbuki esas itibâriyle rençberin yeni mahsulü yüksek fiâtlarla satmağa çalışması pek tabii bir şeydir. Kendisinin işlettiği arazinin kıymeti, alât ve levâzım-ı ziraiyyenin kıymeti beş on misli arttığı gibi kendisinin istihdam ettiği adamların ücûrâtı, kendisinin havâyic-i zaruriyyesi için almağa mecbur olduğu eşyanın bedelleri birkaç misil fırlamış, şerâit-i hayatiyye ve istihsaliyye büsbütün başka kalıba girmiştir. Buna rençberin kağıt paraya izafe ettiği kıymetin pek dün olduğu dahi düşünülürse yeni mahsul için istenilen fiât asla istiksâr edilemez. Şimdiye kadar piyasaya çıkan her bir mahsul için başka başka tezâhürât meşhud oluyor.

Hubûbât - Şehrimizde en ziyade yaygaraya sebebiyyet veren mesele hubûbâtın fevkalâde pahalı satulmasıdır. Hubûbât demek fukara-i ahâlînin yegâne medâr-ı maişeti olan ekmek demektir. Hubûbâtın bu derece fırlamasına müsaade edilmemeli imiş. Ekmeğin bu kadar pahalı satılması bittabii şâyân-ı memnuniyyet ahvâlden değildir. Fakat bunun için rençberi mes'ul tutmak pek büyük bir haksızlıktır. Galâ-i es'âr umûmî bir tecellidir. Sâir mahsûlâtta olduğu gibi hubûbâtta dahi rûnûmâ olması pek tabiidir. Esâsen köylü hükûmete mahsulünün yüzde oniki buçukunu aynen vermesi büyük bir zarardır. Diğer sunuf-u halk vergilerini nakden nakidin eski kıymeti üzerinden veriyor. Hâlbuki köylü vergisini aynen veriyor. Bugün aynıyyatın nakde nisbetle birkaç misil fazla kıymetli olduğu düşünülürse esâsen fevkalâde ağır olan a'sâr vergisinin köylü için ne kadar tahammülfersa bir hâle geldiği meydana çıkar. Bundan fazla olarak köylü a'sârın bir mislini mübâyaa suretiyle vermeye mecbur tutuluyor. Mübâyaa suretiyle hükûmet tarafından köylüye te'diye edilen fiât bittabii spekûlasyon tesiriyle fevkalâde kabaran piyasa fiâtundan kat kat dündür.

Ahvâl böyle iken köylünün spekûlasyona meydan vermiyerek madrabazın müstehlikinden talep edeceği fiâtı doğrudan doğruya kendisinin istemesini istiksâr etmek elbette doğru olamaz. Köylünün elinden çıkan mal doğrudan doğruya müstehlikinin eline geçseydi, ihtimâl ki köylünün fazla fiât istemesi şâyân-ı teessûf olabilirdi. Hâlbuki mal rençberin elinden çıktıktan sonra birkaç madrabazın elinden geçer ve müstehlikinin eline gelinceye kadar iki misil fiât bulur. Bu fark-ı fiâtın madrabazın kesesine gireceğine doğrudan doğruya müstahsil olan rençberin kesesine girmesi millî iktisad nokta-i nazarından daha muvâfık değil mi?

Rençberin fazla fiât istemesine izhâr-ı teessûf olunacağına hükûmetin rençberin şevk ve gayret-i istihsâliyesini kesr edecek tedâbirden tevakkî etmesi temenniyyatı izhar olunsa daha muvâfık olur. Bugün inkâr olunamaz ki bu harb zamanında bu kadar müşkilât içinde, çalışabilecek kolların bu kadar kıt bulunduğu zamanda bütün milleti beslemeğe ve memlekete milyonlarca liranın celbine medâr olabilecek mebzul mahsûlâtın yetiştirilmesine muvaffakiyyet hâsıl olması ancak galâ-i es'ârın köylünün menfaat damarını tahrik etnesinden ileri gelir. Bu fevkalâde fırsatı kaçırmak istemiyen köylü geceli gündüzlü çalışır, her türlü meşâkk ve mezâhime katlanır. Fevkalâde mesâî sarf eder. İstihsâlâtı mümkün olduğu kadar arttırmağa çalışır. Yoksa rençberi bu derece faaliyete getirecek başka hiçbir tedâbir ve vasıta bulunamazdı.

Üzüm - Üzümün fiâtı daha rençberin elinde iken ilk hamlede otuza kadar fırlamıştır. Fiâtın birden bire bu derece fırlamasına asla ihtimâl verilmediği için alıcılar pusulayı şaşırmış ne yapacağını bilmiyorlar. Açık göz geçinen ve geçen sene spekûlasyonun tadını tatmış, spekûlas-

yon yüzünden binlerce liralara kazanmış olan bazı madrabazlar köylünün elinden üzümleri ucuz kapmak için beyinlerinde bir ittifak husûle getirmeye teşebbüs ediyorlar. Eski devirde câ-yi tatbik bulan bu gibi manevraların zamanı çoktan geçmiş, şimdi artık rençberin gözû açılmış, mahsulünü satmak için günler haftalar değil icâb ederse aylar bile bekliyebilir, rençberin menâfîini vikaye ve muhafazaya azmetmiş olan resmî ve gayr-ı resmî müesseseler bu gibi bir ittifakın vücûd bulup maksadına ermesine asla meydan vermezler. Tüccar madrabazlar ne isterlerse yap-sınlar, istedikleri hile ve manevraları kullansınlar hiç bir vakit fiâtların gittikçe fırlamasına mâni olamayacak, geçen sene tüccarın spekûlasyon yüzünden kazandıkları paraların kısm-ı küllîsi bu sene rençberin kesesine girecektir.

8 Eylül sene 333

Mim. Nun. "Yeni mahsul: İzmir muhabir-i mahsusemizden", *İktisadiyyat Mecmuası*, Yıl 3, S. 64, 14 Eylül 333, s. 6-8.

Adana Vilayeti'nin İktisadî Durumu

İktisadiyyat Mecmuası Adana muhabirinin Adana Vilayeti'nin iktisadî durumuyla ilgili verdiği bilgi:

Harb-ı Umûmî'nin vilayetimizin hayat-ı iktisadiyyesine icra ettiği tesirler yavaş yavaş zâil oluyor. Mahdud bir takım tüccar ve esnaf eskisi gibi muameleye devam edemiyorsa da diğer bir takım tüccar vardır ki eskisine nazaran kat kat fazla bir surette para kazanıyorlar. Ezcûmle zürra bu sene pek mühim istifadeler temin etmişlerdir. Galâ-i es'âr dolayısıyla müstahsiller dahi mallarını pek iyi fiâtlarla satmağa muvaffık olmuşlardır. Küçük büyük mal stoklarına mâlik olan toptan ve perakende tüccar dahi mallarını iki üç misil fazla fiâtlarla satmağa muvaffak olmuşlardır. Değirmenler, iplik fabrikaları, sınaî müesseseler pek parlak işler yapmışlar. Bunların ekserisi levâzım-ı askeriyyeye mahsus imâlât ile iştigâl etmişlerdir. Mevadd-ı istihlâkiyye bilcûnle muhârib memleketlerde görülen fiâtlara nisbetle ehvendir. Meselâ en iyi etlerin okkası sekiz veya on kuruştan fazla değildir. Sütün okkası beş kuruşa çıkmamıştır. Erzak fiâtlarının tereffu'una mâni olmak için hükûmet pek ciddi tedbirler ittihâz ediyor.

Adana şehrinde son zamanlara kadar altın ile kağıt para arasında büyük bir fark görülmüyordu. Ancak son zamanlarda civar vilayetlerden altın paraya pek ziyade talep vuku' bulduğu cihetle kağıt para ile altın para arasında fark tezâyüd etmiştir. Adana vilayetinde vuku' bulan hubûbât ziraatı geçen seneye nisbetle pek fazladır. Erbâb-ı ihtisas tarafından vuku' bulan tahmînâta nazaran bu sene geçen seneye nisbetle yüzde otuz derecesinde fazla ziraat yapılmıştır. Ahvâl-i havâiyye dahi ziraata pek müsaid cereyân etmiştir. Pamuk mahsulü nisbeten fazla olmuştur. Bu sene mahsul 30.000 balyaya baliğ olmuştur. Evvelce 50.000 balya derecesinde pamuk istihsâl olunacağı tahmin olunmuşsa da bu yaz da hükûmfermâ olan kuraklık hâsılâtın noksan kalmasına sebebiyyet vermiştir. Pamuğun kısm-ı a'zamı Adana iplik ve mensucat fabrikalarında imâl edilmektedir. Fabrikalar sulh zamanından kat kat ziyade çalışıyorlar. Dâhilî fabrikaların ma'mûlâtına ziyade rağbet olunmakta binnetice bu ma'mûlâtın fiâtları kıyas kabul etmeyecek derecede fırlamıştır. Muhabereden evvel ma'mûlât-ı dâhiliyyeden beş kiloluk bir iplik paketi elli kuruşa satılırken bugün 320 kuruşa kadar satılıyor. Pamuk fiâtında dahi aynı derecede tereffu' görülüyor. Muhabereden evvel pamuğun okkası tahminen yalnız 7 kuruştan ibâret iken bugün 19 kuruşa satılıyor. Ve bu sayede zürra'ın yüzü gülmeğe başlamıştır.

Pamuk fiâtında görülen tereffu' binnetûce pamuk ziraatının çoğalmasına sebebiyyet vermiştir. İşçilerin fık dânına rağmen pamuk zer'iyyatına fevkalâde bir germi ile çalışılıyor.

Bağdad şimendiferinin inşaatına dahi kemâl-i germi ile devam olunuyor. Yakında Adana ovasında ırvâ ve iska' ameliyyatına mübâşeret olunacağı hakkındaki haberler burada pek büyük bir hûsn-i tesir icra etmiştir. Uzun müddetten beri talep edilmekte olan bu ameliyyatın nihayet kuvveden fiile çıkacağına kanaat hâsıl olmuş ve hükûmetin bu bâbdaki icraatına sabırsızlıkla intizâr olunuyor.

Elif. Sat. "Vilayât: Adana muhabirimizden", *İktisadiyyat Mecmuası*, Yıl 2, S. 49, 15 Mart 333, s. 5.

Bursa Vilayeti'nin İktisadî Durumu

İktisadiyyat Mecmuası Bursa muhabirinin Bursa Vilayeti'nin iktisadî durumuyla ilgili verdiği bilgi:

Son zamanlarda Bursa'nın hayat-ı iktisadiyye ve umrâniyyesinde göze çarpacak derecede birçok asâr-ı salâh ve terakki meşhud olmuştur. Bursa'da gûşad edilecek olan caddeler, inşa edilecek olan hâller hakkında gazetelerde uzun uzun yazılar yazılmış ve hattâ bazı gazeteler hâllerin inşası nâ-be-mevsim olduğu yolunda itirazât dermiyân etmişlerdir. Ben bu meselenin mûnakaşasına girecek değilim. Yalnız şurasını nazar-ı dikkate arz etmek isterim ki Bursa'nın hayat-ı umûmiyye ve iktisadiyyesinde emsâli nâ-mesbuk derecede semerebahş bir faaliyet görülmektedir. Bu faaliyetin başlıca sahası ziraattır. Filvâki Bursa bir dereceye kadar sanayi memleketidir. İpekçilik bizde bu aralık pek büyük terakkiyyata mazhar olmuştur. Fakat Harb-ı Umûmî ipekçiliğin inkişâfına mâni olmuştur.

Buna mukâbil ziraat fevkalmemûl bir surette terakkiyyata mazhar olmuştur. Bu terakkiyyat hakkında bir fikir peyda etmek için bir menba-i resmîden istihsâl ettiğim erkâma atf-ı nazar kifâyet eder.

Muharebeden evvel ahvâl-i tabiiyye cereyân ettiği zamanlarda Bursa vilayetinde icra olunan zer'iyyatın hadd-ı a'zamı hiçbir vakit 1.535.829 dönümü tecavûz etmemiştir. Bu miktar zer'iyyat ancak pek nadiren icra olunabilirdi. Harbin ikinci senesinde zer'iyyat miktarı 442.000 dönüme kadar tenâkus etmiştir. Faaliyet-i iktisadiyye devresi olan 333 senesinde ise zer'iyyat miktarı 1.703.864 dönüme bâliğ olmuştur. O hâlde demek oluyor ki bu sene Bursa vilayetinde geçen seneye nisbetle 1.261.964 ve ahvâl-i tabiiyye zamanlarına nisbetle 168.135 dönüm fazla zer' olunmuştur. Asâr-ı terakki yalnız kemiyyette değil keyfiyyette dahi göze çarpacak derecede meşhud oluyor. Usûl-i ziraatın ıslahı ve hükûmet tarafından sarf olunan ihtimâmât sayesinde dönüm başına istihsâl edilen mahsul miktarında sülûs derecesinde bir tezâyüd görülmüştür. Ahvâl-i adiiyyede Bursa vilayetinde alelekser ancak bire altı derecesinde mahsul yetiştirilmektedir. Geçen sene mahsul dahi ancak bu miktarı tecavûz edememiştir. Bu sene vasatî olarak bire 9 istihsâline muvaffakiyyet hâsıl olmuştur.

Ziraatte gerek keyfiyyette ve gerek kemiyyette görülen asâr-ı salâh ve terakkinin esbâbını izâha hâcet görmüyorum. Evvel ve aher mecmuamızda izâh olunduğu vechile istihsâlâtı arttırmak için en müessir çare köylünün maddî menfaatini taht-ı temine almaktan ibârettir. Köylü mahsulünü ahvâl-i adiiyeden sekiz on misli fiâtla satabildiğini görüyor, ve bu fırsattan istifade için çoluk çocuğuyla beraber var kuvvetini toprağa sarf ediyor ve bu sayede eline avucuna birkaç kuruş biriktirmeye mu-

vaffak oluyor. Bu müessir âmile hükûmetin teşvikâtiyle, tohumluk, alet ve edevât tevzî' etmek suretiyle ibrâz ettiği muaveneti dahi ilâve etmeli.

Sair vilayetlerin ahvâl-i iktisadiyyesini bilmiyorum. Fakat Bursa hakkın-da şunu kemâl-i kanaatle temin edebilirim ki faaliyet-i iktisadiyye birkaç sene daha bu yolda devam ederse Bursa vilayeti memleketimizin en mü-him menâbi'-i servetinden biri olacaktır. Esâsen Bursa'da öteden beri mensucat sanayi'i için büyük bir istidat mevcut olduğundan ziraatın te-rakki ve teâlisi ve ahâlîde sermaye peyda olması neticesinde bu gibi sa-nayi'in dahi az müddet zarfında inkişâfı kaviyyen memuldür.

Bursa'nın menâbi'-i servetinden biri de Almanya'nın "ecânib sînâatı" dedikleri keyfiyettir. Havası ve bedâyi-i tabiiyyesinden dolayı Bursa te-nezzüh, istirahat ve tedavi için İsviçre ve İtalya'ya giden binlerce ecânibi celb edebilir ve bu suretle her sene memlekete yüzbinlerce liralara gelebilir. Filvâki "ecânib sînâatı" için bizde henüz istidat yoktur ve bundan istifade edebilmekliğimiz pek güç olacaktır. Lâkin inkâr olunamaz ki Bursa hükûmeti bu husûsu daha şimdiden nazar-ı itibâra almaktan geri durmuyor.

Sat. Lam. "Bursa muhabir-i mahsusemizden", *İktisadiyyat Mecmuası*, Yıl 3, S. 67, 8 Teşrin-i sâni 333, s. 5-6.

İttihad - Terakki 1916 Kongresi Raporu

Osmanlı İttihad - Terakki Cemiyeti 1916 Kongresi "kongre raporu"nda iktisadî konular

Harbin ilânından sonra tahaddüs eden mesâil-i müşkilenin birini de İstanbul'un iâşesi keyfiyeti teşkil etmiştir. Ekseriyyet-i halk için maişetin esası ekmek olduğundan hiç olmazsa bu gıda-i aslîyi harbin ilcaatından olan galâ-i es'ârdan kurtarmak ümniyyesiyle Emânet bu mesele ile ciddi bir surette iştigal etmeye başlamış, ahvâl-i harbiyyenin ihdâs ettiği esbâb-ı muhtelif dolayısıyla buhran def' edilemediğinden bir hey'et-i müteşebbise marifetiyle bu işin tedviri İstanbul hey'et-i merkeziyyesine havale edilmiştir. Hey'etin deruhte ettiği bu müşkil vazifeyi takdire lâ-yık bir surette ifa ettükten başka Anadolu'daki müstahsilleri muhtekirlerin elinden kurtarmak ve mahsulâtı değeri fiâtundan fazlaya mubayağa ederek zürra'ın iktisâb-ı servet etmesine delâlet etmiştir. Şehremaneti ekmeğe altmış para narh vaz' ettiği ve buğdayın mubayağa ve tahını fiâtıyla bu narh arasında iki üç para fark tahsil edildiği cihetle hey'et-i mezkûre bu farkı sermaye ittuhâz ederek sair muâmelât-ı ticariyyeye tevessül etmiş ve bu sayede elde ettiği para ile elyevm biri Millî Mahsulât, diğeri Kantariyye ve üçüncüsü Emekçiler şirketi nâmıyla üç mühim müessesesi-i iktisadiyye vücûde getirmiştir. İşbu hey'et-i müteşebbise bu husûs hakkındaki mesâisini ve muâmelâtını mübeyyin olmak üzere hey'et-i âliyelerine bir mecmua takdim edecektir.

Harbin ikinci senesinde İstanbul iâşe meselesiyle Şehremaneti bizzat mütevaggıl olduğu gibi işbu üçüncü senede dahi memleketin iâşesini taht-ı intizama almak üzere bir iâşe komisyonu yapılmış ve vazife ve selâhiyeti kanun-ı mahsus ile tayin olunmuştur.

.....

Memleketimizde düvel-i muhâsıma müessesâtından olan limanlar ile Aydın, Suriye, Mudanya demiryolları ve İstinye dokları mukavelenâmeleri ahkâmına tevfikeyn hükûmetce mübâyaa edilerek müessesât-ı milliyeye meyânına idhal olunmuşlardır.

Meskûkâtımızca altın ve gümüş esasları carî ve her yerde bunların kıymetleri arasındaki nisbet mütefâvit olduğundan yalnız altın kuruş esası üzerine meskûkât tevhid ve kısmen usûl-i himayeye müstenid gümrük tarifesi mevki-i tatbiki vaz' olunmuştur.

.....

Hey'et-i ictimaiyyemizin müterekkib olduğu ferd, aile, cemaat iktisadlarını bir merkez-i vahdet etrafında toplayan ve bunların yek diğeriyle tesânüdünü temin ve idare eden millî iktisadın tesis ve inkişâfına aid te-

dâbir ile iştigâl ve Harb-ı Umûmî'nin kuvve-i istihsâliyyeyi tenkis eden netâyiciyle mücadele olunmuştur. Geniş ve mühim bir muhit-i sınaî vü-cûde getirmek üzere memleketimizin sanayi-i hâzırasını tedkik ve istatistikini tanzim için bir Macar mütehassısı celb olunub İstanbul'dan işe başlattırılmış ve tedrisât-ı sınaîyye müfettiş-i umûmîsi olarak getirilen diğer bir Macar mütehassısı marifetiyle sanayi mektebi erbâb-ı hırfet ve sanâta rehberlik edebilecek teşkilâta mazhar edilmiştir. Masnuâtımızı, mezruâtımızı dâhili ve hâricî müşterilerimize tanıtdırmak için bir sanayi müzesiyle bir ziraat müzesi tesisine ibtidar edilmiştir.

Ticaret sahasında günden güne tezâyüd eden şirketlerin teşekkül ve seyrânları himaye ve teşvik edildiği gibi ecnebî şirketlerin murâkabesi ve esas muamelelerinin Türkçe ile ceryânı temin olunmuş ve teşkilât-ı iktisadiyyemizde temin-i vahdet için mülhakatda iktisad müdiriyetleri ihdâs edilmiştir.

Muâmelât-ı iktisadiyyemezi arzu ettiğimiz gayeye i'sâl edecek yolları mütemâdiyyen ta'kib etmek üzere bir iktisadiyyat meclisi derdest teşkil bulunmuştur. Madenlerimizin işletilmesinde intizâm ve mazbutuyyet teminine hasr-ı mesâî edilerek sanayimizin inkişâfına elzem olan krom ve linyit ve bağcılık ziraatunda ve levâzım-ı harbiyyede mevki'-i mühimmi hâiz olan kükürt madenlerinden hâl-i harbde menâfi-i azîme istihsâl olduğu gibi Keçiborlu'da cesim bir kükürt fabrikası derdest tesis bulunmuştur.

Ormanlarımızdan hadd-i azamî istifadenin temini zımında Avusturya'dan mütehassıslar ve hey'etler celb edilmiş ve ormanlarımızı tahribden vikaye için fidan tohumlukları vü-cûde getirilmiştir.

İslah ve teskir-i hayvânâta aid tedâbire tevessül edilib cins-i hayvânât depoları tezyid olduğu gibi serum ve aşı ihzâr eden müesseseler ikmal olunmuş ve halkı hayvan beslemeye teşvik için tab' ettirilen risaleler meccanen tevzi' edilmiştir.

Umûr-ı ziraiyye ile fevkalâde iştigal olunarak ziraat makineleri celb ve tevzi' olduğu gibi müstevlî bir hâle gelen çekirge âfeti ile mücadele edilerek teşkilât-ı mahsusa yapılmış ve bu teşkilâtın başına bir ecnebî mütehassıs ikame olunmuştur ki ittihaz olunan tedâbirin bu sene fevâidini hadd-i gayeye i'sâl edeceğimizi ümid etmekteyiz. Geçen sene halkın tehvin-i ihtiyâcı için üç milyon kilo tohumluk, 330 bin lira muavenet-i nakdiyye gönderilmiştir. Müessesât-ı ziraiyyemizin ıslahı için bir Macar mütehassıs celb edilmiştir. İslahât ve icraat-ı vakıanın temin-i istikrarı için sanayi'e, ticaret borsalarına, sanayi ve ticaret odalarına, maâdinimizin işletilmesine, ormanların mülkiyyetine ve idare ve inzibatuna, ıslah ve teksir-i hayvânâta, kooperatiflere aid yedi kanun lâyihası ihzâr ve müteaddid nizamnâmeler tanzim edilmiş ve sanayi, ziraat, orman, baytar mekteplerinin programları ihtiyâca göre ikmal ve tevsî olunmuş ve bu mes-

leklerde yetişmek üzere Macaristan'a, Almanya'ya kırk üç talebe i'zâm kılınmıştır.

Ziraat Bankası'nın mahsulât üzerine ikrâz muamelesi yapması kanun ile temin olunduğu gibi haşerât, emrâz-ı nebatîyye, tohum laboratuvarları tesisine ibtidar edilmiştir. Hâl-i harb ihtiyâcâtı tazyik ettiği cihetle ihrâcâtı ihtiyâc ile tevzîn edebilmek üzere İhrâcât Komisyonu yapılmış ve emr-i iaşede müşkilâta düşürülmesine meydan kalmaması için mükellefiyyet-i ziraiyye usûlü ihdâs ve kanuna rabt kılınmıştır.

İttihad - Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu, İstanbul; Tanin Matbaası, 1332, s. 18-24.

Kemâl Bey'in İzahnamesi

İttihad - Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemâl Bey tarafından 1916 (1332) İttihad - Terakki Umûnî Kongresi'ne sunulan, Cemiyet'in İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi'nin üstlendiği Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin faaliyetleri üzerine izahname

İstanbul iâşesi hakkında izahnamedir.

Bir Sırp gencinin Avusturya tacına koyduğu kundak Avrupa'yı baştan başa tutuşturmaya kifâyet etti. İki zûmre-i azime-i ittifak ve i'tilâf husu-met-i müstekinelerini izhara ve Harb-ı Umûmî'yi ilâna fırsat buldular. Harb-ı Umûmî'nin ilânı muvazene-i cihanın bozulması ve alemde cere-yân eden kavanin-i adıyye ve mûnâsebât-ı tabiiyyenin yerine harbin icâb ettirdiği kanunların kâim olması demektir. vaz'iyet-i coğrafiyyesi ve mû-nâsebât-ı siyasiyye ve iktisadiyyesi dolayısıyla her iki zûmre-i muharebe ile mûnesebetdar olan memleketimizin ahvâl-i iktisadiyyesi de işbu Harb-ı Umûmî'den tamamiyle müteessir ve hattâ bir az sonra seferberlik ilânına ve çok zaman geçmeden de harbe iştirâke mecbûriyyet hâsıl olmuştur.

Harb-ı Umûmî'nin ilânı mûnesabat-ı hâriciyye-i ticariyyemize bir sek-te-i atâlet iras ettiği gibi seferberliğin ilânı da mûnâsebât-ı dâhiliyye-i ti-cariyyemizi vehleten tevkife bais oldu. Artık hayat-ı adıyye-i halk yerine mukteziyyat-ı mukaddese-i askeriyye kâim oldu. Harikalar ızharına nâm-zed olan Osmanlı ordusunun tahaşşudu ve ihtiyâcının temini için ittihâ-zı icâb eden tedâbire cihet-i askeriyyece tevessül edilmesine mebni vesa-it ve mûnakalâtun kısm-ı a'zamına ve limanda bulunan erzak ve eşya-ı lâ-zimenini kaffesine vaz'ıyed edilmeğe mecbûriyyet hâsıl olmuş idi.

İğneden ipliğe kadar ihtiyâcımızı maateessûf Avrupa'dan celbe ve en mûhim madde-i gıdaiyemizi teşkil eden buğdayı kısmen Anadolu'dan ve en mûhim aksamını Romanya, Rusya ve Marsilya'dan tedârike mecbur olduğumuzdan seferberliğin ilânını müteakip her şeyden evvel hissedilen ihtiyâc un ihtiyâcı olmuştur. Çanakkale boğazının insidadı ve Rus-ya'nın harbe iştirâki, Anadolu şimendiferlerinin mûnakalât-ı mûhimme-i askeriyyeye tahsisi, Romanya'da un fiâtının tereffu'u, vaz'iyet muamelesinin cereyânı hesâbiyle İstanbul'da un ihtiyâcı baş göstermeye başladı.

Bu ihtiyâcı her yerden evvel Ticaret Odası hissetmiştir. Seferberliğin ilânından dört gün akdem Emânet'e yazdığı bir tezkirede İstanbul için memâlik-i ecnebiyyeden gelen dakik miktarının şu sırada gittikçe azal-makta olduğundan bahisle Şehremaneti'nin nazar-ı dikkatini celb edi-yordu.

Bunun üzerine Emânet'ce icra edilen tedkikât neticesinde İstanbul'a bilâd-ı ecnebiyyeden haftada yirmi beş bin çuval un dâhil olmakta iken

bu miktarın son haftalar zarfında sekiz bin çuvala kadar tenzil eylediği anlaşılmış ve bu sırada dahi seferberlik ilân edilmiştir. Seferberliğin ilânını müteakip un fiâtında mühim bir tereffu' görüldü. Doksan kuruşa satılan bir çuval un derhal yüz kırk kuruşa yükselmiş ve hattâ bir kaç gün zarfında üç yüz kuruşu bulmuştur. Piyasa karışmış, değirmenciler ve uncularla fırıncılar arasındaki münâsebât-ı tabiiyye-i ticariyye bozulmuştur. Ekmekçiler değirmencilerin insafsızlığından, değirmenciler buğdaysızlıktan bahisle şikâyetle başladılar. Binnetice ekmek buhranı yüz gösterdi. Bu ahvâl bittabi hükûmet-i seniyyenin nâzır-ı dikkatini celb ettiğinde bu bâbda ittihâz ve tatbiki lâzım gelen tedâbir-i esasiyyeyi müzakere etmek üzere İstanbul valisi, Beyoğlu, Üsküdar mutasarrıfları ve havâyic umûruyla alâkadâr olan Ticaret Odası azasından ibâret bir komisyon Dâhiliyye Nâzırı beyefendinin taht-ı riyâsetinde olarak İstanbul vilayetinde akt-ı ictima eylediği gibi Emânet muavini Sezai ve Müfettiş-i Umûmî Lûtfi beylerle Ticaret Odası Reisi Abud Efendiden mürekkep ikinci bir komisyon da teşekkül eylemiştir. Bu ikinci komisyon Ticaret Odası'nda akd eylediği ilk ictima'ına bu havâyic umûrunda mütehasıs olan bazı zevâtı dahi davet ederek cümlesinin huzuruyla devr ü dirâz icra eylediği tedkikât ve müzakerat üzerine netice-i mukarrerat olarak dakikin beher çuvalına yüz on kuruş ve ekmeğin kilosuna elli beş para narh vaz' edildiğinden keyfiyyet 23 Temmuz 330 tarihli evrâk-ı havâdisle Şehremaneti tarafından ilân edilmiş ve 30 Temmuz 330 tarihinde beş para daha zam ile ekmek fiâtının altmış paraya iblağına mecbûriyyet hâsıl olmuştur.

Un ve ekmek hakkında bi-l-ıztırâr ittihâz olunan mukarrerat gerek uncular ve gerek fırıncılarca lâzım'ül-etba' olamadı. Zira zahireciler elde mevcut dakiklerini gizlemeye ve el altında yüksek fiâtla satmaya teşebbüs ettikleri gibi fırıncılar da ekmek narhının tezyidi hakkındaki mûracaatlarını tekrar ve tezyidden hâli kalmamışlardır. Yukarıda zikr edildiği vechile seferberliğin ilânı üzerine Anadolu şimendiferlerine vaz'-ı yed olunarak bir ayı mütecaviz bir müddet mezkûr şimendiferler münakalât-ı askeriyyeye hasr edilmiş ve Anadolu'dan bir müddet-i muvakkata için buğday ve un gelmemiş ve gelen unlara da cihet-i askeriyyece vaz'-ı yedde devam edilmiş olduğundan tüccarın mal celbinden feragat ve izhar-ı haşyet ettiği görülmüştür.

Tüccarın bu tereddüd ve haşyetini izâle ve kendilerini tatmin ve temine lüzûm görerek dâhil ve hâricden mal celb edecek tüccarın emvâline cihet-i askeriyyece vaz'-ı yed edildiği takdîrde bedelinin tazmîn edileceğine dair senedât-ı mahsusa vermek suretiyle Emânet zahire celbini teşci' ve teşvik etmiş ve bu esnada seferberliğin ilk sevkıyatı da hitâm bulmasından bi-l-istifade şehir münakalâtı için Anadolu hattında tüccara yevmî otuz vagon tahsise tavassut suretiyle zahire celbini teşvik ve teşci' etmiştir.

Diğer cihetten bizzat Emânet nâmına zahire mübâyaaşı düşünülerek Emânet memurlarından bir zât Konya'ya li-ecl-il mübâyaa izam edildiği gibi bervech-i âtî vuku' bulan izâhâtıdan da anlaşıldığı üzere Roman-ya'dan un mübâyaaasına da tevessül edilmiştir.

Romanya tüccarlarından Galyaçato tarafından İstanbul'a sevk edilen unların beş bin yüz altmış altı çuvalını 30 Temmuz 330 da Emânet mübâyaa eylemiş ve mumailyhle akdolunan 11 Ağustos 330 tarihli mukavele mucibince otuz bin çuval daha celb ve tevzi' olunmuştur.

O sırada Romanya'yı teşrif etmiş olan Dâhiliyye Nâzırı Tal'at beyefendiye tarafı Emânet'ten vuku' bulan müracaat üzerine müşarûnileyh tarafından da 13.704 çuval un mübâyaa ve sevk edilmiş ise de işbu unlar nasılsa Odesa'ya aşırılmış olduğundan memur-ı mahsus gönderilmiş ve mahallî konso-los marifetiyle teşebbüsât-ı mahsusede bulunmak suretiyle ve kemâl-i müşkilâtla mezkûr unlar buraya celb edilebilmiştir. Üçüncü defa olmak üzere 23 Ağustos 330 tarihinde Galyaçato ile Emânet beyinde yüz bin çuval un için bir mukavele aktine teşebbüs edilmiş ve mukaveleye vaz'-ı imza dahi olunmuş iken diğer taraftan aynı miktar un teklif edilmekle iki teklif arasında tetkik-i fark-ı fiât ve mukayese-i şerâit ile imrar-ı evkât edildiğinden ve o sırada devlet-i aliye de harbe iştirâk eylediğinden teklif edilen unların her ikisinden de Emânet mahrumiyetle muâteb olmuştur. Emânet'in mübâyaa tarikiyle elde ettiği unların kulleti ve Anadolu hattından verilen vagonlarla istediği emtiayı nakil selâhiyetini hâiz olan tüccarın nef'-i ticarîsi ziyade olan emtianın celbine râğbeti ve buğday getiren tüccarın da biraz bî-insafane hareketi yüzünden buğday fiâtı daima meyyal-i irtifa bir vaz'iyette kaldığı gibi tüccar vasıtasıyla miktar-ı matlub ihtiyâcın temin edilemeyeceği de iki kere ikinin dört ettiği gibi anlaşılmış idi. Bu hâl Teşrin-i sâni'ye kadar devam ediyor. Yukarıda bahsedildiği vechile Emânet'in suver-i muhtelifle ile celb ettiği unlara piyasaya gelen ve kalb'el-harb memlekete dâhil olan tüccar yedinde müddahar bulunan zahire ile idare olunan İstanbul elim bir ihtiyâcın tazyik-i şedidine ma'rûz bulunuyordu.

15 Teşrin-i sâni tarihinde Emânet gerek kendi yedinde ve gerek piyasa- da bulunan unların ancak şehrin dört günlük ihtiyâcını temin edebileceğini görerek yegâne çare olarak Bulgaristan'dan un celbini düşünmüştür. Ancak bu unun celbi hâlinde ekmek fiâtının iki kuruşa tereffu' edeceğinden narhın muhafazası da zarurî olduğundan bahisle hâsıl olacak farkın Emânet veznesinden tazmîni için Babiâli'ye müracaatla bu bâbda Meclis-i Hass-ı Vükela kararını istihsâle mecbur olmuştur.

Hâlbuki bu sırada mahsulünü henüz idrak eden Anadolu arz ve İstanbul talep mevkiinde, ve miktar-ı mümkün vagon i'tâ'sı cihet-i askeriyye için taht-ı imkânda bulunuyor.

Artık işin sevk-i tabii-i ticariyye bırakılması vakti çoktan geçmiş idi. Şimdi yapılacak şey emin bir vasıta ile Anadolu'dan İstanbul'a zahire id-

hali idi. Bu hâl karşısında dûr ü dirâz düşünöldü. Teşkilât-ı resmiyye-i Emânet'in mesâîsinden ve vuku' bulan tergibat ve teşvikât-ı binihayenin neticesinden semerat-ı matlube istihsâl olunamadığına göre kat'i ve ciddi bir tedbir ittihâzı kesb-i vücûb etmiş idi.

Ekmekçiler Cemiyeti teşkilâtını idare eden cemiyet-i mezkûre kâtibi İzzet bey başta olduğu hâlde bir teşkilât-ı ticariyye vücûde getirmek ve bu suretle İstanbul'un un ihtiyâcını temin etmek husûsunda ittifak hâsıl oldu.

İstanbul'un dört aydan beri geçirdiği buhranı dakika be dakika ta' kib eden Cemiyet, bilhassa İstanbul merkezi tasvir edilen hâl ve ihtiyâca binâ'en bu işe müdahaleye mecbur olmuş ve bendenizi bu işe nezâret ve tedvîr için memur etmiştir. Bunun üzerine Emânet'le tevhid-i maksad ve taksim-i mesâî edilerek işe başlandı.

O sırada Emânet'ce ittihâz edilen tedâbir şunlardır:

Münhasıran zahire nakliyatı için cihet-i askeriyyeden yevmî kırk vagon tahsis ettirilmesi.

Değirmenlerin askerin şerâit-i tahniyyesine tevfi ken isticârı.

Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi İzzet beye buğday mübâyaa ve celbine medâr olmak üzere avans i'tası.

Emânet'ce ittihâz edilen bu tedâbir üzerine İzzet beyin refakatinde teşekkül eden hey'et-i ticariyye evvel emirde piyasaya gelen miktar-ı cüz'i buğdayları mübâyaa ve cihet-i askeriyyeden bir milyon iki yüz kırk iki bin kilo buğday ve iki bin beş yüz çuval un istiane ederek 25 Teşrin-i sâ-nî 330 tarihinden itibâren İstanbul'un ekmek ihtiyâcını bi't-tevfikat-ı te-ali deruhte etmiş ve hemân burada bulunan Konya tüccarından sekiz zât ile yevmî yirmi vagon sevk etmek şartıyla 3600 vagon buğday için mukavele akd etmiştir.

İşbu buğday mukavelesini diğer mukavelât ta' kib ettiğinden artık İstanbul'un temin-i ihtiyâcı teyessür-i nema-i husûl olmuştur.

Kanun-ı evvel zarfından akdedilen mezkûr mukavele Konya vilayetine aksetmesi üzerine memleketin mahsulünü nakl ve istihlâk için vuku' bulan işbu teşebbüs şayan-ı teşekkür ve tebrik ise de bunun diğer tüccarana da teşmilini talep ve ricasını şamil bir takım telgraf vürûd etmesi üzerine zâten zâhirenin tezyidi ve muzayaka-i tabiiyye-i harbiyyeden dolayı sıkılan halkın terfihi maksadı esas gayemiz olmak i'tibariyle hemân Konya'ya azimet ve Ereğli, Karaman, Kadınhan gibi zahire merâkizi geşt ü gûzâr edildi.

Burada bulunan ve şimdiye kadar yalnız komisyonlar marifetiyle İstanbul piyasasına mal sevk eden küçük ve büyük tüccar celb ve vaz' iyyet-i hâzıra izah edilerek cümlesiyle aynı fiâtla mukaveleler akdedildi.

Aynı fiâtla ve her talib olan tüccar ile akd-i mukavelede iki maksad ta' kib edilmiştir. Biri Anadolu tüccarının kâmil menfaat-i ticariyyeye iştirâki diğeri de bu suretle taaddüd edecek tüccarın yekdiğere rakip

olarak köylüden zâhirenin dün fiâtla alınmamasının temini idi. Birinci, ikinci mülâhazaların kuvve-i teyidiyyesi olmak üzere Konya'da ikame edilen memur-ı mahsusa ta'limât ve evâmîr-i lâzime i'tâ' olunarak köylüden dün fiâtla zahire almaya kıyam edenler bulunduğu, yahud köylü tüccara vermeyip tüccar fiâtından noksan zahire i'tâ'sına talib olduğu takdirde mübayağa olunması tavsiye edilmiştir.

Bilâhare Ankara'ya dahi gidilerek bu suret-i mübayağa oraya ve Eskişehir ve Karahisar'a da teşmil kılınmış ve bu suretle arz ve talep yekdiğeri-ne tezcil edilerek hem İstanbul'un ihtiyâcî def' edilmiş, hem de Anadolu tüccarı için bugüne kadar görülmemiş bir devr-i refah ve servet açılmıştır.

Bilhassa şurası da şayan-ı kayd ve tezkârdır ki: Anadolu'dan mukavele akd ü mübâyaaata tevessül edildiği esnada tüccara serbest vagon i'tâ'sı keyfiyeti de ferâmûş edilmemiş idi. Bidâyet-i emirde kırk ve bilâhare el-liye iblağ edilen vagon miktarının ancak yirmi ve yirmi beşi müteahhitlere i'tâ' edilip mütebâkisi beynel-tüccar taksim edilmek üzere bidâyet-i emirde Emânet'le Ticaret Odası tarafından ve az bir müddet sonra vali ve mutasarrıflar tarafından tevzi' edilmiş ve bu minval üzerine vagon tevzi'i 22 Kânûn-ı sâni 330 tarihine kadar devam etmiş ise de ellerinde mal bulunan bazı tüccar evsaf-ı ticariyyelerinin hakk-ı müsaadesinden bi-l-istifade vagon vesikası istihsâl ve bu vagonları vaz'-ı mevki'-i sû-i isti'mâl ettiklerinden ve kumpanya memurları tarafından da intizam-ı matlubun teminine tamamiyle riayet edilmediğinden tarafımızdan icra edilen zahire nakliyatı her an bin türlü müşkilâta ma'rûz kalmakta ve vagonları tertib ve tevzi' eden cihet-i askeriyye dahi işbu hâlin devam edemeyeceğini hissetmekte idi. Bu sevkiyatı menbalarında tetkik ve işi tanzim etmek için Dâhiliyye müsteşarı Ali Münif ve Şimendiferler Şubesi müdürü Refik Beyefendilerle Konya ve Ankara hatları üzerinde icra edilen seyahat neticesinde bu müşkilât kemâliyle ve etrafiyle anlaşıldı. Aynı zamanda nakliyat-ı askeriyyeden dolayı tüccara serbest vagon i'tâ'sına imkân kalmadığı, yalnız şehir ihtiyâcî için getirilecek buğday müteahhitlerine vagon verilebileceği cihet-i askeriyyeye takarrur etmiş olduğundan bu tarihten itibaren diğer tüccara da resmen vagon verilmemeye başlamış idi.

Bilâhare vagon işleri büsbütün kesb-i müşkilât etmiş ve levâzımın da mübâyaaat ve sevkiyatıyla şehir mübâyaaat ve sevkiyatı taaruza başlamış olduğundan şehre muhassas vagonlar dahi levâzım tarafından tahmile başlanmış ve nihayet cihet-i askeriyye ile vuku' bulan i'tilaf üzerine tarafımızdan mübâyaa edilen buğdaylar mahallerinde cihet-i askeriyyeye teslim edilmek ve şehir ihtiyâcî için cihet-i askeriyye tarafından mahallerinden alınan mala mukâbil burada zahire verilmek sureti ihtiyar edilmiş idi. Bu tedâbir bin türlü müşkilâtı ve tarafeyn mübâyaaatı terakki-i fiâtı mucib olmakta bulunduğundan buğday mübâyaaatının yeni bir şekle

ifrağı ve mubâyââtın tevîdî düşünölmüş ve emr-i mubâyâanın vilayetler marifetiyle icrası hükümetçe tensib edilmiş olduğundan 331 senesi Kânûn-ı sânisinde buğday mubâyâası keyfiyyetinden tamamen keff-i yed edilmiştir.

Üçyüz otuz senesi Teşrîn-i ewelinde başlayan bu muamele-i mubâyâa otuz bir senesi Teşrîn-i ewelin on beşine kadar teşkilât-ı Mahsuse-i Ticariyye yedinde devam etmiş ve Anadolu'dan mubâyâa ve celb edilen buğdaylar buradaki değirmenlerde tahın ve Ekmekçiler Cemiyeti marifetiyle ekmekçilere tevzî' kılınmıştır. Bu tarihten itibaren emr-i mubâyâa Emânet'le mün'akid mukavele mucibince Anadolu Millî Mahsulât Şirketi ve umûr-ı tahniyeyi de Şehremaneti'nce teşkil edilen Tahniye İdaresi deruhte ederek Kânûn-ı sâni on beşine kadar Millî Mahsulât Şirketi mubâyâatta bulunarak bu tarihten sonra da yukarıda da izah edildiği vechile mubâyâa taraf-ı hükümetten icra edilmiş ve Millî Mahsulât Şirketi'nin mukavelesi de hitâm bulmasına mebni bu işe nihayet verilmiştir.

Bir sene üç ay devam eden işbu muameleyi hulâsa etmek lâzım gelirse:

1 - Müstahsil ve müstehlik memleketler arasında bir muvazene tesisiiyle zahire fiâtının tarafeynin menâfi'ine muvâfık bir surette muhafazası

2 - Anadolu ticaretine rehnûma-i istikamet olarak taazzuv-ı ticariyye esaslar vaz'ı

3 - Muamele-i vakıa-i ticariyyeden mutedil bir ticaret temini neticeleri istihsâl edilmiş denilir.

* * *

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin muamelesi yalnız buğday işine mak-sûr kalmamıştır. Şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi şehrin başlıca eşedd-i ihtiyâcını teşkil eden mevada da müdahaleye mecbur olmuştur. Bundan başka cihet-i askeriyye ve İstanbul'daki müessesât-ı sıhiyye ve resmiyye-nin ihtiyâcına ve metalibât-ı vakıasına binâ'en bazı mevadd üzerine de muâmelât yapmıştır.

Rus donanmasının donanmamızı Karadeniz'de vuku' bulan taarruzu haberi İstanbul'da şayi' olur olmaz şeker fiâtı yirmi dört saat zarfında üç buçuk kuruştan on kuruşa terakki etti. Narh usûlüne muarız bulunan Şehremini Cemil Paşa bile bu ihtikâr-ı nâ-be-hengâm-ı intizâr önünde narh usûlüne müracaat mecbûriyyetini hissetti. Ertesi günü gazetelerde Emânet'in şu yolda bir ilânı görölmüştür.

İlân Sureti -

"Her bir şeye narh vaz' etmemekle serbestî-i ticareti temin etmek azminde bulunan Emânet kendisini bu fikirden rûcu'a saik olan ahvâl muvacehesinde teessüfünü ketm edememekle müteessirdir. Bayram akşamı üç buçuk kuruşa kadar satılan şekerin kıyyesini 24 saat sonra yani ferdâsı, on kuruştan fazlaya çıkarıldı. Muahheren narh vaz' edilmesine

rağmen çift tenekesinin 40 kuruşa satılması lâzım gelen gazın beher tenekesinin bayram günü 40 kuruşa satıldığı ve bu parayı vermeyenlere gaz kalmamıştır, cevabı verildiği birçok taraftan ihbâr olundu. Memleketin menafi-i âliyesi her işten akdem olduğu için tedâbir-i acile ittihâzına mecbûriyyet görüldü.

Bakkallar tarafından satılan şekerin kıyyesine beş kuruş narh vaz' edildi. Tüccardan buna göre mubâyaaatta bulunmaları lâzım gelir. Gaz narhı kat'iiyen mahfuzdur. Merkez kumandanlığıyla Polis Müdiriyet-i Umûmîsine de ma'lûmât verilmiştir. Her hangi eşyada ihtikâr görölür ise ona da narh vaz' edilecektir. Narha itiba' etmiyenler ve mevcudunu saklayanlar hakkında hükûmet-i seniye bittabi vazife-i kanuniyyesini icra eder."

Bu suretle narh vaz'ıyle şehir dâhilinde bulunan şekerin ahâli tarafından sühûletle ve narh-ı mevzu'la tedâriki husûsu taht-ı temine alınamamış ve tüccar ve esnafın bazıları yedinde bulunan şekerini ketm ederek el altından dilediği fiâtla dilediğine satmağa başlamıştır. Ancak bir ay sonra tahşidat ve münakalât-ı askeriyyenin kesb-i hiffet eylemesi ve Rumeli hattından tüccara vagon tahsis edilmeye başlanması üzerine Dede-ağaç'tan İstanbul'a şeker gelmeye başlamış ve esâsen tedâbir-i takayyüdiyye ile teyid edilmeyen narh usûlünün faidesizliği bu defa bir daha tecrübe edilmiş olduğundan şehre vürüd edecek şekerlerin bir usûl-i mü'temene ile satırılması husûsunu düşünmeye mecbûriyyet hâsıl olmuştur. Binâ'enaleyh hem tüccarın, hem de halkın menâfi'ini telif ve muhafaza için buraya gelecek şekerlerin nisfını taşraya sevk etmek ve nisfını şehre satmak ve şehir satışını taht-ı emniyete almak usûlünü ihdâs ve tesis mecbûriyyeti hâsıl oldu. İstanbul'da Emânet'in irae edeceği esnaf yedlerinde hıfz ve nisf-ı diğerini serbest satmak üzere bidâyet-i emirde tüccar ile Emânet beyninde bir müzakere cereyân etmiş ise de yedlerinde şekerin tûl müddet muhafazası mağduriyetlerine mucib olduğundan bahisle tüccar bu usûle itiraz ettiklerinden bunun üzerine Emânet'ten iki zât ile Sirkeci polis komiseri ve Bakkallar Cemiyeti kâuibinden mürekkeb bir komisyon teşkil edilerek esnafla tüccar arasında yalnız vesâtet ve nisf şekerin serbest satılmasına mûmânaat tedbiri düşünülmüş ise de esnaf peşin para ile ahz u i'tâ' edemediklerinden tüccar bu usûlden de şikâyet etmişti. Binâ'enaleyh bu vaz'iiyyet ve şikâyet karşısında Emânet buna çare olmak üzere Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye tarafından esmânı peşinen te'diye edilmek üzere şeker mubâyaaasıyla esnafa tevzi'i arzusunu izhar eylemesine ve maksad memleketin temin-i muvazene ve ihtiyâcı olmasına göre bu iş de tarafımızdan deruhte edilmiştir.

Sirkeciye gelip mezkûr komisyon tarafından şehre ait olmak üzere tefrik edilen şekerlerin bedeli derhal tesviye olunarak şekerler depolara sevk ve orada esnafa tevzi' ediliyordu. Bu muamele 22 Kânûn-ı sâni 330 tarihine kadar devam etmiş ve Dede-ağaç tarikiyle buraya küllî miktar mal

İdhal kılınmış olduğundan şeker fiâtı sükûta başlamış ve Emânet de bittabi bu muameleden sarf-ı nazarla mezkûr komisyonun vazifesine hitâm verilmiştir. Bu esnada elde iki bin altı yüz elli beş çuval şeker kalmış idi.

Ekmekten sonra ikinci bir ihtiyâc-ı şedîd olan şekerin ilân-ı harbden sonra menba-ı tedârîki ancak İtalya idi. İstanbul, hattâ memâlik-i Osmanîye şeker ihtiyâcının kısm-ı mühimmini - yüzde yetmiş nisbetindeki ihtiyâcını - temin eden Avusturya mevâridât-ı ticariyyesi henüz Sırbistan'ın ortadan kaldırılmış olmamasından dolayı mûnkati' bulunuyordu. Binâ-enaleyh şeker ihtiyâcının bir gün pek şedîd bir surette hükûmferma-i zaruret olacağını takdîr etmek kehanete muhtaç değildi. Bunun için elde kalan mezkûr ül miktar şeker derhal depo edilmiş ve diğer cihetten de Dedeâğaç'ta bulunduğu ma'lûm olan bir iki yüz vagon şekerin mübâyası için buradan memur-ı mahsus gönderilmiş ise de o sırada İtalya'nın harbe iştirâk-i nâ-merd-ânesi vuku' bulmasına mebni Bulgaristan mezkûr şekerlerin ihracına mûmânaat ettiğinden orada da şeker almaya imkân kalmamıştır.

Bu hâlde elde bulunan şekerler büsbütün kesb-i kıymet etmişti. Piyasada şeker fiâtı artık tereffu'a temayül etmiş ve bir çuval şekerin fiâtı sekiz on liraya kadar yükselmiş ve bir yerden şeker gelmek ihtimâli kalmamış idi. Bu sırada Emânet tarafından vuku' bulan teklif üzerine hükûmetçe tanzim edilen bir kanun-ı muvakkata istinaden şekerin havâyic-i zaruriyyeden bulunduğu dair Cemiyet-i Umûmiyye-i Belediye'den istihâl eylediği karar üzerine Emânet şekerlere vaz'-ı yed ve tayin edeceği fiâtla fûrûht selâhiyetini ihraz ediyor. Emânet derhal bu kanunu bittatbik tüccar yedinde bulunan mal için bir beyânnâme talebiyle şekerin serbest satılmasını men' ve esnafa sekiz, ahâlîye sekiz buçuk kuruş fiât vaz'ıyla ve nüfus başına seksen dirhem verilmek şartıyla şekerin mukayyeden tevzî'ine devam etti.

Bu sırada Meclis-i Meb'ûsân'a sevk edilen mebhûs kanun hey'et-i celile-i meb'ûsânın mazhar-ı tasvibi olmadığından usûl-i mevzu' ref edilmiş ve bundan sonra şeker fiâtı mühim bir surette terakki ederek kıyyesi yetmiş kuruşa kadar çıkmıştır. Aynı zamanda cihet-i askeriyyece de şekere ihtiyâc hissedilmiş olduğundan elde bulunan şekerin çuvalı dört liradan ve müdtebaki kalan miktarı da kıyyesi yedi buçuk kuruştan hastahane ve eczahanelerle emzikte bulunan etfâle tahsis ve Emânet vesikasıyla tevzî' edilerek şehrin ihtiyâc-ı şedîdi tatmin edilmiştir.

İtalya'nın harbe iştirâki ve şeker fiâtının tereffu'u üzerine hükûmetçe ittihâz edildiği zikr edilen bu tedbir-i kanunî ancak memlekette mevcut şekerin hûsn-i tevzî' ve isti'mâlini temin edecek bir tedbir-i muvakkateden ibâret olup mesele hâricden buraya şeker celbi idi.

O sırada Sırbistan ortadan kaldırılıp Avrupa ile muvâsala temin edilmiş olduğundan Avusturya'dan şeker celbine imkân elvermişti. Avustur-

ya'da şekerin madde-i ibtidaiyyesi olan pancar zer'iyyatının noksan olması ve şeker fabrikalarının şeker imâl edememesi yüzünden Avusturya'da rekoltenin de pek noksal olduğu ve ihraca Avusturya hükûmetince muvâfakat olunmadığı bittahkik anlaşılarak istihsâl-i müsaade olunması için hükûmet nezdinde teşebbüsât-ı lâzımede bulunulmuş ve hükûmet-i seniyye taleb-i vâki'i hüsn-i telakki ederek Avusturya ve Macaristan sefaret-i seniyyesi marifetiyle sekiz yüz otuz üç vagon şeker müsaadesi istihsâline muvaffak olunmuştur. Pek ziyade kıymet ve nedret kesb eden şekerin temin-i iştirâ ve hüsn-i tevzî'i memlekete hidemat-ı nafiası ve bu gibi muâmelât-ı cesimeyi tedvîre liyakat ve ehliyeti sabit olan Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'ye tevdi'i tesbib edilmiş olduğundan işbu şekerin celbine 28 Kânûn-ı sâni 331 tarihinde mübaşeret olunarak Millî Kantariyye Şirketi'nin teessüsüne kadar otuz iki bin sekiz yüz doksan yedi çuval getirilmiş ve idhâlâtıdan yüzde otuzunun cihet-i askeriyyeye aidiyeti hakkındaki kanunun müddet-i mer'iyetince mart-üz-zikr miktardan Dersaadet'e gelen kısmının yüzde otuzu cihet-i askeriyyeye i'tâ' ve bakiye de ma'lûm olan usûl vechile ve kemâl-i intizamla Dersaadet ahâlisine tevz ve bir miktar-ı münâsibi de taşraya tefrik edilmiştir. Bir de ayrıca tüccardan Abud Efendi hazretlerinin iştirâkiyle Almanya'dan elli vagon şeker iştirâ ve celb olunarak bize ait nisfı elyevm elde tutulmakta bulunmuştur.

Bilhassa şurası şayan-ı zikrdır ki: Avusturya'dan mübâyaa olunan şekerin müsaade-i ihracını ve emr-i mübâyaa ve sevkini temin için dört ay mütemâdiyyen uğraşılmış ve nihayet sefir-i muhterem Hüseyn Hilmi Paşa hazretlerinin himmeti ve bu işe memur edilen Midhat Bey'in gayret ve dirayeti semeresiyle mübâyaaasına muvaffakiyyet elvermiştir. Celb edilen mezkûr şeker dahi bilâhare 23 Mayıs 332 tarihinde Millî Kantariyye Şirketi'ne devredilerek hey'et-i mezkûrece bu işe hitâm verilmiştir.

Harbin zuhûriyle gaz fiâtı da tereffu' etmiş ve Emânet'ce ittihâz edilmiş tedâbir-i muhtelifeye rağmen fark-ı fiât günden güne yükselmiş olduğu cihetle bu işe de tarafımızdan lakaydi ile bakmak kabil olamadığından bu bâbda bir takım tedâbire tevessül edilmiş ise de maattcessüf gaz hakkında şehri ignâ' edebilecek bir şeye muvaffakiyyet hâsıl olamamıştır.

İstanbul'a gaz idhâlâtı öteden beri başlıca Amerika'dan buraya gaz celb eden "Standard Oil" Amerika kumpanyasıyla Etoile Roumaine kumpanyası ve Batum'dan gaz celb eden bazı tüccar yedinde idi. Çanak-kale boğazının insidadı Standard Oil'in faaliyet-i ticariyyesini tatil etmiş ve Rusya'nın ilân-ı harbi üzerine Batum mevâridâtı kesilmiş ve Etoile Roumaine dahi Romanya'dan gaz idhâlâtına derece-i matlubede bittabi muvaffak olamamış idi. Binâ'enaleyh Bulgaristan'dan gaz celbi esbâbına tevessül edilerek Bulgar tüccarından bazılarıyla 200 vagon gaz için akd-i mukavele edilmiş ve bunların temin-i nakli için de Bulgaristan hü-

kümeti nezdinde müstemiren üç ay teşebbüsâtta bulunulmuş ise de mezkûr vagonlardan ancak beş on tanesinin celbine muvaffakiyyet el-vermiş kısım-ı mütebâkisini Bulgaristan'ın da harbe iştirâki ve hatun münakalât-ı askeriyyeye tahsisi hasebiyle nakle imkân kalmamıştır.

Gaz ihtiyâcının memleketimiz için pek mühim bir mesele teşkil etmesine binâ'en bu işin arkası bırakılmayarak Bulgar münakalât-ı askeriyyesinin hitâmı ve Rusçuk hatunun güşâdını müteakib Romanya'dan şimendifer tarikiyle gaz celbi düşünülerek Romanya'ya memur-ı mahsus gönderilmiş ve bin türlü müşkilâtla oradan bin vagon yani şehrin bir senelik gaz ihtiyâcını temin eyleyecek miktarda gaz mukavele edilmiştir.

Bu gazdan da yirmi sekiz vagon sevk ve nakil edildikten sonra Jistovi hatundan nakliyat men edildiğinden bu bâbda vuku' bulan teşebbüsât-ı inüstemireye rağmen mütebâki gazların tarafımızdan nakli kabil olamamıştır. Maa-zâlik mezkûr gaz mukavelesinin kendisine devri hakkında taraf-ı Emânet'ten vuku' bulan taleb ve arzuya binâ'en mezkûr mukavele de 12 Haziran 332 tarihinde Emânet'e ciro edilmiş ise de Emânet'ce de ancak birkaç vagonun celbine muvaffakiyyet hâsıl olmuştur.

Teşkilât-ı Mahsusa-i Ticariyye'nin Anadolu'dan celb ettiği mevaddan arpa, bulgur, zeytin, yağ, sabun oldukça mühim bir yekûn hâsıl eder. Bunlardan arpa, sabun ile yağın kısım-ı azâmı ciheti askeriyyeye tevdi', bulgur ve zeytin ise hemân mal olduğu fiâtıyla ihtiyâcı teşeddüd eden halka tevzi' kılınmıştır. Fasulye, pirinç, mercimek gibi bu meyanda celb edilen bazı kısım eşya vardır ki bunlar dahi kısmen Emânet'in müessesât-ı sıhhiyesine verilmek ve kısmen de esnafa tevzi' edilerek mutedil bir fiâtla sattırılmak suretiyle memlekete hizmet etmiştir. Bir de geçen sene hasbel mevki harbgâh olan Çanakkale'nin mahsulü olup ihracına muvaffak olamadıkları palamut mahsulü üzerine eshâbının vuku' bulan müracaatına binâ'en muamele yapılmıştır.

Bundan başka Terziler Cemiyeti kâtibi Baha Bey'in marifetiyle Darü'l-eytâm ile müessesât-ı resmiyyeden bazıları için manifaturaya ve dokumacılar esnafı için pamuk ve ipliğe müteallik bazı mevad üzerine muamele yapılmış ve bundan hâsıl olan temettü'ün bir kısmıyla bilâhare teşkili musammem olan leyli çırak mekteplerine nümüne olmak üzere bir mektep vücûde getirilmiştir. Mumaileyhin yaptığı muameleden şimdiye kadar hâsıl olan temettü elde aynen bulunan emvâl ve senedât dâhil olduğu hâlde on sekiz bin küsur lira raddesine baliğ olmuştur. İşbu temettüât ile mâil-i inkıraz olan dokumacılığa bir şirket tesisiyle ihyası fikri beslenmekte idi.

Anadolu'dan tedârik edilen buğday buraya celb ve değirmenlerde tahn edildikten sonra fırınlara tevzi' ve bilâ-kayd ahâlîye fûrûht edilmekte evvelki sene Ramazan-ı şerifinin evâhiline kadar devam edilmiş ise de Anadolu nakliyatının bir suret-i muntazama ve muttaridede icra

edilememesi, hattâ ekser evkât miktar-ı İhtiyâcdan dûn buğday gelmesi cihetiyle ittihar edilmiş olan unların peyderpey sarfına lüzûm görölerek ve bu noksan mevâridâtan dolayı da değirmenlerin muamele-i tahniyesi teşevvûş ederek bazı günler fırınlar istihlâk edeceği unları vakt ü zamanıyla tedârik edememesi ve bundan dolayı da bittabi halkın müracaatı anında ekmek bulamaması halâtı tahaddüs etnekle bidâyetlerde ekmek tevziâtının fırınlardan polis marifetiyle icrası usûlû vaz' edilmiştir. Bu usûl de muvaffakiyyet görülememiş olduğundan ekmek tevziâtının bir usûl-i muntazama rabtı düşünülerek ber mucib-i nizamnâme teşkilâtını ikmal etmiş olan İttihad - Terakki'nin İstanbul teşkilâtından istifadeye karar verilmiş ve teşkilât-ı mezkûre marifetiyle İstanbul sekenesi sebt-i defter edilerek her mahallede bir ekmek tevzi' mahalli tesis ve bu raya bir zât ikame etnek ve tevziâtı müstemiren Cemiyet'in muntuka memurları ve kâtib-i mes'ulleri marifetiyle teftiş etmek suretiyle buhran ortadan kaldırılmış ve halkın mucib-i memnuniyeti olacak bir surette ekmek tevziâtı icra edilmiştir.

Bilâhare 16 Şubat 331 tarihinde mahalle teşkilâtı aynen belediyelere devr edildiğinden elyevm ekmek tevziâtı tesis edilen usûl-i mezkûre daîresinde cereyan etmektedir. Bulgur, zeytin ve her ay muntazaman verilmekte olan şeker tevziâtında da teşkilât-ı cemiyet icra-i faaliyetle tevzi'in hüsn-i cereyanını şimdiye kadar temin etmiştir.

Yukarıdan beri arz ve tasvir edilen vakayi'den ve karîben zikr edilecek neticeden anlaşılacağı üzere bu muamele-i ticariyye ve tevzi'yeye müdahaleden maksad kasd-ı ticarî olmayıp memleketin temin-i ihtiyâcı olmuştur. Harb-ı hâzırın ehemmiyet mevzu'u faaliyetinden istifade edilebilecek kuva-i mevcudenin bir hedef-i müşterek ve muayyene tevcihini emr ediyordu.

Payıtahtımız gibi bir milyondan fazla nüfusu cami' olan bir memleketin temin-i iâşesi ve halkın kuvve-i mukavemesinin tezyidi muazzamât-ı umûrdan olduğu etrafiyle idrak ve ihata edilmiş ve her türlü tedâbire müracaat edildikten sonra ancak bu tarîk-i iâşeye tevessül kılınmıştır. Filhakika bu usûlün ihtiyarındaki isabet-i nazarı vuku'at bütün kuvvetiyle izah etmiştir.

Evvelce de bir nebze bahsedildiği üzere muâmelât-ı vakıanın nef'i yalnız keyfiyyet-i iâşeye ve itidâl-i fiâta münhasır kalmamıştır. Muamelenin tarafımızdan deruhte edilmesi bütün hat boyunda bulunan Anadolu tüccarının bu işe teşriki iki mühim netice vermiştir. Birisi tahşidât-ı evveliyeye hitâm bulup da tüccara vagon i'tâ'sına mübâşeret edildiği esnada Anadolu'da yirmi nihayet yirmi beş paraya düşmüş olan zahire fiâtundan vagon almağa muvaffık olan pek mahdud tüccar sevk edebildiği zahireyi altmış, yetmiş paraya kadar satarak az bir maldan külli istifadeler temin etmiş ve buna mukâbil mesârif-i istihsâliyyesine bile tekâ-

bül etmeyecek bir fiâtla malını elden çıkarmağa mecbur olan zürra' mutazarrır olmuştur.

Yirmi paradan vehleten kırk dört, bilâhare elli beş paraya kadar tarafımızdan iblağ edilen zahire fiâtı Anadolu zürra' ve tüccarı için büyük bir vüs'at ve inbisat bahş etmiş olduğundan o dakikadan itibaren her tarafta mühim mikyasta yakazât-i ticariyye başlamıştır.

Dün İstanbul piyasasında bigâne olan birtakım tüccarın bugün kısmen şirketler teşkil ve tesis, kısmen de başlı başına hareket ederek teşebbüsât-ı cesime-i ticariyyelerini ve İstanbul piyasasında hâiz oldukları mevki'i göstermekle iftuhâr ve birtakım tufan-ı itiraz içinde vuku' bulan mesâî ve metâibimizin câize-i maneviyyesini bu suretle iktitaf ediyoruz.

Bu muamele-i ticariyyeden maksad kasd-ı ticarî olmadığını biraz evvel söylemiş idik. Maksûd bu olmasa dahi bu cesim muâmelâtın mühim bir temettü temini derkar idi. Bu temettüâtın şimdilik cihet-i istimâlini tayinde tereddüt etmedik. Anadolu'nun ve binnetice memleketimizin ahvâl-i iktisadiyyesiyle temas bize birtakım hakikatler öğretmiş ve hakikî kurtuluşun yolunu göstermiş idi.

Cihan terakkiyyatını her şeyde bir teşkilât ve rehnumaya medyun olduğunu unutmamak lâzım gelir. Devr-i kadîmin harabî-i idaresi bu teşkilâta düşman olmuş ve Meşrutiyet idaresi ise gâvail-i dâhiliyye ve hâriciyyeden başını kaldırarak memleketin avâmil-i esasiyyesinden olan ictimâî ve iktisadî teşkilâta vakit ve imkân bulamamış idi.

Binaenaleyh saha-i faaliyetimizde teşkilât-ı iktisadiyyeye başlamak fikri derhal zihnimize tebadür etti.

Kuvvetli sermayeler milletlerin rehakâr elleri olduğunu ilim ve tecrübe isbatta devam ediyor. Biz de elimizde terâküm eden sermaye ile memleketin âtû-i iktisadisini vaz' edecek olan şirketlerden bazılarının tesisini düşündük. Ankara-Konya hatları üzerinde bulunan mahaller ile tesis edilen münâsebâtın tarafeyne bahsettiği emniyet nısıf sermayesi bizim nısıf sermaye Anadolu tüccarı tarafından vaz' olunmak üzere iki yüz bin liralık bir şirketin, Anadolu Millî Mahsulât Şirketi'nin bais-i vücûdu oldu. Bu şirketin dâhil ve hâricde gördüğü itibâr ve rağbet Kantariyye ve Ekmekçiler şirketlerinin dahi peyderpey tesisine sebep olmuştur.

Şeker, yağ, pirinç, kahve gibi istihlâkât-ı mühimme-i memlekettin olup hâricden celbe mecbur olduğumuz mevaddın idhali umûriyle iştiغال etmek üzere Millî Kantariyye Şirket tesis olundu. Anadolu Millî Mahsulât Şirketine Anadolu tüccarı teşrik edildiği gibi bu şirkete de İstanbul bakkalları hissedâr edilmiştir. Bakkalların vâsi' mikyasta iştirâkini teshil ve temin için şeker tevziâtında bulunup bu muameleden dolayı beher kıyye başına kırk para ücret-i nakil ve tevzi alan bakkalların nısıf ticareti tefrik ve esmân-ı hâsılası hisse senedâtına tebdil edilmek suretiyle mezkûr şirkete şimdiye kadar bakkallardan pek çokları teşrik edilmiştir.

Bu şirket dahi iki yüz bin liralık bir şirket olup bunun da nısıf hissesi temettüâtın tamamen vaz' olunmuştur.

Üçüncü şirket de Ekmekçiler Şirketi'dir. Bu da yüz bin liralık bir sermaye ile teşekkül etmiştir. Bu şirketin de nısıf sermayesi tamamen temettüât-ı mezkûreden vaz' edilmiş ve nısıfı ekmekçiler tarafından konulmuştur.

Ekmekçilerin bu şirkete temin-i iştirâkleri maksadiyle Cemiyet'ce bunlara un tevzi' edildiği esnada çuval başında kırk para alınmak suretiyle sermaye-i eweliyyeleri terâkûm ettirilmiş ve bilâhare gerek bu para gerek ayrıca tesviye ettikleri mebâliğ ile şirketin tesisi muvaffakiyyet-pezir olmuştur.

Yukarıda arz edildiği vechile teşkilât-ı iktisadiyyenin bir cüz'ünü temin maksadiyle tesis edilen işbu şirketlerin her birinin teşkilinde başka fikirlerin de hâkimiyeti mevcuttur.

Millî Mahsulât mevadd-ı ibtidaiyye istihsâl eden Anadolu zürra' ve tüccarının malını kıymetlendirerek merkez-i istihsâl ile mahrec-i ticarî arasındaki münâsebâtın muntazam cereyânını temin etmek gibi bir gayeyi istiksa eyleyecektir.

Bu şirketleri tamamen ma'nidâr etmek ve bahsolunan teşkilât-ı iktisadiyyenin kuvvetli bir esasını vaz' eylemek için yapılacak şey teşebbüsât-ı mezkûre-i ticariyyeden hâsıl olan temettüât için bir banka teşkil eylemektir.

Bu bankanın suret-i teşkili ve sermaye-i müterâkimin mezkûr bankaya nakli hakkındaki teklif dermiyân edilmeden evvel şurasını arz etmek isterim ki yukarıdan beri zikr edilen muâmelât-ı ticariyyeden hâsıl olup gerek aynen ve nakden elde bulunan, gerek şirketlere mevzu' olan sermayeden şimdiye kadar vuku' bulan temettüâta ne şahs-ı manevî, ne de bunu idare edenler iddia-i tasarruf ve temellükü hâtıra bile getirmediği cihetle mesârifât-ı vakıa-i zaruriyyeden maada tahassül eden her nev'i temettü tamamen ve emâneten hıfz edilmiş ve bunun bittabi memlekete nâfi' olacak bir emr-i mebrure tahsisıyla devamlı bir sermaye-i hayriyyenin tesispezir olmasına müsaade buyurulacağı muhakkakât-ı umûrdan addedilmiş olduğundan ol bâbdaki mütâlaanın bervech-i zîr arzına mûsaraat kılınmıştır.

Yukarıda bahsedilen şirketlere mevzu' sermayenin yekûnu iki yüz otuz üç bin yüz lira olup elde seneden, nakden ve aynen bulunan malın mecmu' kıymeti ise kırk bin lira ki elde mevcut malın kıymet-i hakikiyyesi de dâhil edildiği takdirde cem'an üç yüz bin lira kadar bir meblağ teşkil edeceğine ve şirketlerde mevzu' paranın bu sene memul-ı kavi olan temettü'u dahi lâ'akall yüz bin liraya balığ olacağına göre elyevm dört yüz bin lira mevcut demek olup bu sermayenin esas ittihâzıyla ve ahâlinin temin-i iştirâkiyle bir milyon liralık bu bankanın hemân tesisine ibtidar

olunabilir. Bankaya vaz' edilecek işbu sermayenin resulmalinin vakıf ve her sene hâsıl olacak nemasını sermaye-i aslıye zam etmek suretiyle tenmiye edilmesi işbu müessesenin hem zamân-ı devamı, hem de ahd-ı karîbde hayret-fezâ bir derecede tevessu' ve inkişâfını mucib olacağından himayesi sadedinde bulunduğumuz millî iktisadın en büyük nokta-i istinâdını vücûde getirmiş ve teşekkül etmiş ve edecek bu gibi şirketlere cesaret vermiş olacağız. Buraya kadar arz ve tafsil edilen izâhâtta elbette anlaşılmıştır ki muâmelât-ı mezkûre elsin-i halkda deverân ettiği üzere esnaf cemiyetlerinin şahs-ı maneviyeleri nâmına tedvîr edilmeyip belki Emânet'in ve bendenizin emniyet-i mahsusesini hâiz olan esnaf cemiyetleri kâtiplerinden bazılarının refâkatinde teşkil edilen bu hey'et-i ticariyye marifetiyle icra edilmiş ve esnaf cemiyetleri yalnız tevziâtta dolayı kendilerine i'tâ' edilen ücret-i tevzi'yeden ve esnafın alıp sattığı temet-ûâtta terk ettikleri tasarrufât-ı şahsiyelerinden istifade etmişlerdir.

Tasarrufât-ı şahsiyyeleri arz ve tasvir edildiği vechile kendilerine bittabi terk edildiği gibi ücûrât-ı tevzi'yeden hâsıl olan mebâliğ dahi esnaf cemiyetlerinin taazzuvu ve bütçelerinin tevzi'ni için ayrıca muhafaza edilmiştir. Söze hitâm vermezden evvel muâmelât-ı mezkûre-i cesimeyi idare eden arkadaşlarımın gösterdikleri faaliyet ve gayreti ve Hudâ-pesendâne olan fazilet ve istikameti alenen takdîr ve takdisi bir vazife-i kıymetşinas addettiğini huzur-ı hey'et-i muhteremelerine arza mecburum.

Bervech-i zir tezyîl edilen hesâbâtımızın kongre hey'et-i muhteremesince tetkiki ve ta'zîmât-ı bî-nihayemin kabulünü rica ederim.

Kemâl

Mevcudât ve Matlubât	Lira	Kuruş	
	6.160	05	Kasada
	16.312	09	Mağazada
	333.100	00	Hisse senedâtından
			Millî Kantariyye ve
	10.500	00	Ekmekçiler Şirketinden
	7.302	85	Eşhâs-ı müteaddideden
	273.374	99	Yekûn
Düyûnât	Lira	Kuruş	
	3.162	39	Şehremaneti'ne
	35.526	02	Harbiyye Nezâreti'ne
	38.688	41	Yekûn

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin muâmelât-ı umûmiyyesi netâyicini havi tanzim edilen bilanço balâya derc edildi. Bundan anlaşılacağına nazaran hey'et-i mezkûrenin altı bin yüz altmış lira beş kuruş kasa mevcudu ve on altı bin üçyüz on iki lira dokuz kuruş mağaza mevcudu bulunduğu gibi teşekkül eden şirketlerden ikiyüz otuz üç bin yüz liralık hisse senedi bedeli ve kezâlik eşhâs-ı müteaddide ile şirketlerde on yedi bin sekiz yüz iki lira seksen beş kuruş matlubu ki min hayse'l-mecmu ikiyüz yetmiş üç bin üçyüz yetmiş dört lira doksan dokuz kuruşluk mevcudat ve matlubâtı ve buna mukâbil Şehremaneti'ne üç bin yüz altmış iki lira okuz dokuz kuruş ve Harbiyye Nezâreti'ne otuz beş bin beşyüz yirmi altı lira iki kuruş ki cem'an otuz sekiz bin altı yüz seksen sekiz lira kırk bir kuruş düyûnâtı bulunduğu tezâhür eyler. Ancak işbu düyûnât hakikî bir deyn olmayıp belki henüz kat'i hesâba muvâfık olunamayan Ankara şubesiyle bazı tüccarın Harbiyye Nezâreti'ne ve Emânet'e Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye nâmına teslim ettikleri emvâl mukâbili bulunduğundan işbu düyûnâtın karşılıklı düyûnâtın olduğu tahakkuk eder. Binâ'enaleyh mevcudât ve matlubâtın düyûnât-ı mezkûrenin tenziline lüzûm görülmemiş ve hey'et-i mezkûrenin karşılıksız hiç bir yere deyni kalmamıştır. Şu hâlde mevcudât ve matlubât kısmında görülen iki yüz yetmiş üç bin üç yüz yetmiş dört lira doksan dokuz kuruş muâmelât-ı umûmiyye neticesinde hâsıl olan temettüden ibâret bulunmuştur.

Bundan başka Terziler Cemiyeti kâtibi Baha Beyin vuku' bulan muâmelât-ı ticariyyesi neticesinde hâsıl olan 18.888 lira yetmiş beş kuruş kâr dahi balâda bilançoda beyân olunan temettüât-ı safiyyeye zam edildiği takdîrde temettüât-ı umûmiyyenin iki yüz doksan iki bin iki yüz altmış üç lira yetmiş dört kuruşa balığ olacağı tabiidir.

İttihad - Terakki Umûmî Kongresi'nde İstanbul'un bir sene üç aylık iaşesi hakkında takdim kılınan izahnamedir. (Bu izahname 26 sayfalık bir broşür olarak yayımlanmıştır. Ayrıca Tanin gazetesinde de tefrika edilmiştir.)

Millî Şirketler Üzerine Komisyon Raporu

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye ve millî şirketlerin hesâbları üzerine İttihad - Terakki Fırkası komisyon raporu (1916 İttihad - Terakki Kongresi'ne sunulmuştur)

İttihad - Terakki Fırkası hey'et-i muhteremesi tarafından bilintühâb tetkikine memur edildiğimiz Hey'et-i Ticariyye hesâbâtının netâyicini arz ve beyândan mukaddem bu bâbdaki mütâlaat ve ihtisasâtımızın hey'et-i âliyelerine muhtasaran arzını faideli addettik.

İstanbul Murahhası refik-i muhterememiz Kemâl Beyefendi'nin "İstanbul'un bir sene üç aylık iaşesi" hakkında kongreye takdim ettiği izâhâtnameye serd ve tafsil ettiği üzere Harb-ı Umûmî'nin ilânını müteakib boğazların kapanması üzerine pâyitaht ve civarının iaşesi mesele-i mühimmesi karşısında bulunulmuş olduğundan ahâlinin eyâdî-i ihtikârdan tahlisiyle daimi ve ucuz ekmek tedârikini teminen hükûmet-i seniyyece ittihaz edilen tedâbir ve mukarrerâtın netâyicinden olarak işbu Hey'et-i Ticariyye vücûde gelmiştir. Filhakika defâtir-i hesâbiyyenin tetkikinden anlıyoruz ki Hey'et-i Ticariyye İstanbul'un duçar olduğu ihtiyâc-ı şedîde acilen çaresâz olmak için piyasada mevcut olan bir miktar buğdayı mübâyaa ile beraber Harbiyye Nezâreti'nden 1.242.000 kilo buğday ve 2500 çuval dakik istiâne etmekle işe başlayarak müteakiben Konya tüccarları ile 25 Teşrîn-i sâni 330 tarihinde 3600 vagon buğday için bir mukavele akdediyor ve bununla ilk eyyam ihtiyâcı temine muvaffak oluyor. Bu ilk tecrübe ve muvaffakiyyetin verdiği hararetle Anadolu'nun hatt-ı hadîdiye civar olan yerlerinden vücûde getirilen teşkilât ile peyderpey buğday ve un mübayaâtına germi vererek bir ahenk ve ittîrâd-ı tam içinde merkez-i saltanat ahâlisinin en mübrem olan ekmek ihtiyâcını tatmin etmiş bulunuyor. Şâyân-ı zıkr ve şürkandır ki Hey'et-i Ticariyye İstanbul'un iaşesini düşünürken Anadolu müstahsillerinin de menfaatini nazar-ı dikkatten dūr tutmamış ve mahallerinde 44 paradan 60 paraya kadar buğday mübâyaa etmiştir.

...

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye yevmen fe yevmen hâsıl ettiği tecrübe ve mumâreseye binâ'en saha-i iştigâlâtını tevsi' ederek memleketin ihtiyâcât-ı sairesini de pîş-i mütâlaaya almış ve şeker, bulgur, fasulye, zeytinyağı, gaz gibi mevadd-ı zaruriyyenin de ahâliye ehven fiâtıyla tedârik ve tevzi'î esbâbına tevessül etmiş ve muvaffak olmuştur. Bunlar meyanında ehemmiyet-i mahsusesi itibâriyle en şâyân-ı dikkat olanı şekerdir.

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye mebâdi-i Harb-ı Umûmî'de İstanbul piyasasından mübâyaa ettiği 402.773 kilo şeker ile Avusturya-Macaristan'dan

celbine muvaffak olduğu miktarın suret-i sarf ve tevzi'i hakkında bir fikr-i mahsus hâsıl etmek için tanzim edilen cetvel zîrde derc edilmiştir. Bundan müsteban olacağı üzere hadd-ı azamî olarak kıyyesi 9 kuruştan tevzi' edilmiş, ancak bu meyanda şekerci ve helvacı esnafına yalnız 4946 kıyyeden ibâret olan bir miktar 20 kuruş 75 santimden satılmıştır. 112.092 kilosunun emzikli çocuklara 6,5 kuruştan tevzi'i hasseten işaret edilmeğe sezadır ki fikrimizce Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye bu hareketle hikmet-i teessüs ve teşekkülünü en celi bir suretle izhar etmiştir.

...

Anifen arz olunan bilançoda görüldüğü üzere henüz elden çıkarılmıyan şeker sabun gibi malların kaçta satılacağı ma'lûm olmamasına ve Harbiyye Nezâreti'yle Şehremaneti'ne mütekâbil düyünün rüyet-i muhasebesi de hitâm-pezir olmamasına mebni hey'et-i mezkûre bittâ'î tasfiye-i hesâbâta muvaffak olamamıştır.

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin müddet-i iştigâlâtı zarfında 1.762.377 lira ciro yapmış olmasına nazaran 273.374 liradan ibâret olan temettüât-ı sâfiyye vehleten istisgar edilebilirse de hey'etin kasd-ı ihtikârdan mübâadetle sırf tehvin-i ihtiyâcât-ı ahâliyi nazar-ı dikkate aldığı unutulmamalıdır.

Şu hesâbâta nazaran temettüât-ı sâfiyye yüzde 15,5 ve 65.110 liraya bağı olan masârif-i umûmiyye de yüzde 2,67 nisbetindedir. Bu kadar azim bir cironun tedviri için vuku'a gelen masârifin asgarî bir nisbette bulunması temşiyet-i umûr ve muâmelâtteki meleke ve mahareti irae etmekle şâyân-ı takdîr görülmüştür.

"1332 senesi İttihad - Terakki Fırkası tarafından şirketlerin hesâbâtını tetkik etmek üzere intihâb edilen encûmen tarafından takdim olunan rapor," *Tanin*, 15 Teşrîn-i ewel 1916, s. 3; 16 Teşrîn-i ewel 1916, s. 3.

Hüseyin Cahid ve Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye

Kongrenin meşgul olduğu meselelerden biri de İstanbul'un iaşesi dolayısıyla İstanbul hey'et-i merkeziyesinin vesâtet ettiği bir hey'et-i mahsusa-i ticariyyeye ait hesâbât idi. Kari'lerimiz pek iyi hatırlarlar ki bu iş, hemân iki seneden beri pek çok dedikodulara sebep olmuş bir meseledir; vakıa dedikodular ahvâl-i tabiiyyeden olduğu gibi matbuat sütunlarına kadar intikal etmiş değilse de ağızdan ağıza devr edile edile iş o hâli almıştı ki bir aralık hemân herkes bundan bahsediyordu demek mübalâğa olmaz. Kimbilir bu dedikodular arasında ne kadar insanın ne kadar kıymetli vakitleri berheva olup gitmiştir !

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin teşebbüsâtını birer birer ta'dât-ı tafsil edecek değiliz. Bu cihet Meclis-i Umûmî raporunda muhtasaran ve gazetemizde iki nüshadan beri mabadlı olarak neşr edilen raporda mufassalan teşrih edilmiştir. Binâ'enaleyh bu makalede gayretimiz, esasî daha vazîh bir surette tenvire çalıştıktan sonra netice hakkında celb-i dikkat etmeye münhasır kalacaktır.

Birdenbire umûmî seferberlik ilânı, boğazların kapanması, hudutlarda vâsi' tahşidât, memleketi birdenbire fevkalâde bir hâl karşısında bulundurmıştu. Esâsen seferberlik ve harb hiç bir yerde tabii olmadığı hâlde bizim memleketimiz için pek fevkalâde bir şey oluyordu. Bunun sebebi de zâhirdir: Ewelâ memleket yeni bir harbden çıkmış ve kendisi için uzun bir devre-i sulh tasavvur ederek ona göre çalışmaya karar vermişti; binâ'enaleyh Avrupa buhranı karşısına pek nâgihanî bir hadise olarak çıkıyordu; sâniyen ve en mühimi, memleketimizin bu gibi buhranlara karşı vücûde getirilmiş te'sisât ve teşkilâtın külliyyen mahrumiyeti keyfiyeti ki bunun ne derecede mühim olduğunu iki buçuk seneye yaklaşan bir harb devrinde pek fazla tecrübe ettik. Başka memleketlerde seferberlik sade ordulara münhasır kalmıyor; memleketin maddî ve manevî bütün kuvvetleri seferber hâle vaz' edildiği bir sırada faaliyet-i milliyeyi terkip eden uzuvlardan her hangi birisi harb münâsebetiyle muattal kalacak olursa derhal onun yerine başka bir müessese başka bir teşkilât ikame ediliveriyor. Binâ'enaleyh seferberlik ve harb bizden fevkalâde bir gayret, bilhassa müspet ve ameli bir faaliyet istiyordu. Kemâl-i memnuniyetle görüyoruz ki hükûmetin de ilk anladığı hakikat bu olmuştur.

Seferberlik üzerine hükûmetin en çok meşgul olacağı meselelerden biri de İstanbul'un iaşesi meselesi idi. Eğer elimizde bol vâridâtlı muntazam teşkilâtlı bir Şehremaneti bulunmuş olsaydı bu, o kadar büyük bir gaile değildi; fakat İstanbul gibi koskoca bir şehre ifasıyla mükellef olduğu en basit ve ibtidaî vazifelerini bile hakkıyla ifa edebilecek bir hâlde

bulunmayan Emânet'ten bin türlü müşkilât içinde bulunan şehrin iâşesini beklemek elbet insafsızlıktır. Bunun için sade tanzifat ve termimât işleri, fırın muayeneleri, sokak planları ile, o da na taam bir surette, uğraşan bir Şehremaneti'ni değil, ticaret ve iktisadiyyat sahasında uzun tecrübelerle, ciddi vukufa ve bilhassa mükemmel teşkilâta mâlik bir Emânet lâzımdı ve maateessûf bu da bizde yoktu, çünkü henüz olamazdı. Binâ'enaleyh kari'lerimizin pek iyi hatırlayacakları vechile bir taraftan hükûmet diğer taraftan Emânet müstacel pek çok tedbirlere tevessül ettilerse de o zaman kâmilten gayrı millî eller altında bulunan piyasayı buhrandan, halkı dünyanın gayrı tabii müzakayasından kurtaramadılar. Bütün müzâyakalar şöyle dursun hattâ İstanbul'un başlıca gıdasını teşkil eden ekmek bile bulunmaz oluyordu. Kısa bir tettebbu ile sabit oldu ki en mühim ihtiyâcâtı hükûmetin veya Emânet'in veyahut herhangi muavin bir teşkilâtın eli altında toplamak zarurî idi ve bu zaruret diğer bütün Avrupa memleketlerinde cereyan eden ahvâl ile büsbütün tezâhür ediyordu. İşte bundan dolayı Emânet İstanbul hey'et-i merkeziyesinin gerek şehir dâhilindeki teşkilâtundan gerek hâricde bulacağı muavennetten istifade etmek istemiştir. Bu suretle teşkilât-ı husûsiyyesi pek nâtamam olan Emânet hemân hemân yegâne olarak bulabildiği ve kendince en emin vasıta addettiği bu teşkilâtı istifadeye karar verdi.

İşte Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin faaliyeti böyle bir zaruretin neticesidir. Bu hey'et derhal faaliyete başladı. Ve önce ekmek işi ile uğraştı. İstanbul'un bu mesele nokta-i nazarından bulunduğu hâl göz önüne getirilirse ekmek husûsunda iki seneden beri devam eden faaliyetin ne derecelerde şayan-ı şükran olduğu derhal tezâhür eder. Sonra bu hey'etin vesâteti ile en mühimi şeker olmak üzere daha bir takım işler görüldü. Bugün hâricde otuz kuruşa satılırken, velev ki nüfus başına ayda yüz dirhem olsun, dokuz kuruşa şeker almak haylice büyük bir iştir. Sırf bu hey'etin faaliyeti sayesinde bir takım havâyic pek iyi denilecek bir surette temin edilmiş olduktan başka meydana tamamen millî bir sermaye ve millî bir idare ve gaye ile birkaç büyük ve kuvvetli şirketler çıktığı gibi iki seneden beri memleketin bütün iktisadiyyatını gayrı millî ellerden millî ellere intikal eylemiştir. Bunun ne büyük bir netice olduğunu anlamaya çalışmak elbet lüzümsuzdur.

Kongre, bütün bu faaliyete takdîr ve tasvib ettiği sırada netice itibâriyla bir mesele karşısında bulunulmuştu: Hey'et-i Mahusa-i Ticariyye'nin muhtelif ve vâsi' muâmelât ve teşebbüsâtı neticesinde temin ettiği birkaç yüz bin liralık kârın ne olacağı meselesi filhakika Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin maksadı gerek şahsî, gerek gayrı şahsî herhangi suretle bir kâr temin etmek değil, memlekete karşı bir vazife ifa eylemektir. Vazife ifa edildikten sonra ele geçen kâr için bir mahall-i tahsis bulmak lâzım geliyordu. İşte burasını da Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye hâl etmiş ve res-

men kendisinin hakkı olan bu temettü'ü millî bir gaye-i hayra vakf etmek münâsib olacağı mütâlaasında bulunmuştur. Kongre bu fikri munsîb buldu ve bir müddet müzakere ve münakaşadan sonra mühim bir yekûna balığ olan temettü mütevellileri evkaf nâzırları olmak ve millî teşebbüsâtta bulunacak bir bankaya sermaye teşkil eylemek üzere vakf etmeye karar vermiş ve kararın suret-i icrasını takrir ve tayin için de bir hey'et intihab etmiştir. Bu hey'et gelecek kongreye kadar bu muameleyi ifa ettikten sonra vazifesini ikmal eylemiş olacak ve temettü de dermiyân edilen şart-ı hayır dairesinde tamamen vakfa geçmiş bulunacaktır.

İşte, her suretle milletin hayır ve menfaati için sarf edilen bir faaliyet-i meşkûrenin neticesi de bundan ibârettir. Bahis üzerinde daha ziyade söyleyecek değiliz, yalnız bitirirken şunu ilâve edelim ki, iki seneden beri bir hey'et-i mahsusanın faaliyeti hakkında günlerce çenelerini yormuş olan dedikoducular bile bu netice karşısında şaşırmış kalmış olsalar gerktir; çünkü insanın böyle bir iş hakkında aylarca çenesini yormuş olması kadar acınacak bir hâl daha tasavvur edilemez. Bittabi millet umûmen ve hepimiz de münferiden şu teşebbüsattan maddî ve manevî pek büyük istifadeler temin ettik; fakat fikrimizce en büyük istifademiz bundan alacağımız dersten ibâret olmalıdır: Dedikodu yaparken çok teenni etmek lâzımdır ki neticede boş bir vehim uğrunda çenelerimiz yorulmuş, asabımız gerilmiş olmasın!

İttihad - Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu, İstanbul; Tanin Matbaası, 1332, s. 51-55. (Hüseyin Cahid'in Tanin'de, (no 2811) 28 Eylül 1332 tarihli yazısı)

Cavid Bey'in 1917 Bütçe Konuşması

*Maliyye Nâzırı Cavid Bey'in Meclis-i Meb'ûsân'da
1917 Bütçe Konuşması*

Efendiler;

Tasdikinize arzedilen 1333 muvazene-i maliyyesinin ne ihzârında, ne de tetkikinde hâzır bulunduğum için bu bütçenin erkâmını mûdafaa etmek maksadı ile değildir ki kürsüye çıkıyorum. İki buçuk seneden beri tarihimizde misli görülmemiş derecede azim fedakârlıklar ihtiyar etmek, bitmez ve tükenmez gavâil-i dâhiliyye ve hâriciyye ile sönmüş ve çürümüş zannonulan kuvvet-i hayatiyyemizin hâlâ, tarihimizin en mûşâ'sa' ve satvetli devirlerinde olduğu kadar zinde ve faal olduğunu göstermek suretiyle içinde bulunduğumuz şu harb-i cihanşümûlün vaz'iyet-i maliyyemizde husûle getirdiği tahavvûlâtı, tabii fakat mûthiş tahavvûlâtı, uzviyyet-i maliyyemizde açtığı rahneleri derin, fakat zarurî rahneleri huzurunuzda biraz teşrih etmek, bunların esbâb-ı imarını aramak ve şerâit-i harbiyyenin icâb eylemiş olduğu bazı vesait-i fevkalâdeye karşı halk tarafından gösterilen yanlış zehapları tashih eylemek maksadıyledir ki söz alıyorum.

Bu ameliyye-i teşrihiyyenin bizi me'yûs ve nevmîd edeceğini değil, haşa, teyakkuz ve intibâhımızı daha ziyade tahrik eyleyeceğini kaviyyen ümid eyliyorum. Müttefik ve düşman memleketlerin kürsülerinden şimdiye kadar defalarca mûşkilât-i maliyyeleri hakkında söylenen sözlerin o milletler için vesile-i havf ve hirâs olmak şöyle dursun, kendilerine taziyane-i teşvik ve teşçi' olduğunu her gün görüp işitiyoruz. Harbin ferdâ-yı ilânından beri arife-i muharebede mevcut olan her türlü fikir ve meslek ihtilaflarını bertaraf ederek gaye-i müstehdefe doğru bir azim ve sebat-ı metin ile yürüyen milletin imân ve i'tikadının, hakikatler karşısında sarılmayacağına emniyetim berkemâldir. (Alkışlar)

İstikbâlin muzlim, müphem ve muaveç yollarında bizi tenvir edecek olan fenerleri bugünden ikad ve iş'al edebilmek için hakikatın ziya-ı vuzuhuna muhtacız. Bizi kuvve-i hâkimesiyle değil, kudret-i tahkimiyyesi ile idare etmesi lâzım gelen müfrit bir tasarruf ve iktisad siyasetine - hattâ mûsaadenizle hisset siyaseti diyeceğim - dört el ile sarılabilmemiz için yine hakikatı bütûn çıplaklığı ile görmeye muhtacız (Bravo sadâları) Muhtelif cephelerde, muhtelif düşmanlara karşı çelik göğüslerini siper ittihâz ederek diyar-ı vatanın mübarek topraklarını, sehâr semalarını, cezbedar denizlerini mûdafaa eden cesur ve fedakâr ordularımız sayesinde (Alkışlar) inşallah yakında milletin nâsiye-i saf ve pâkında bir hale-i şeref ve iftihâr parlayarak kavuşacağımız ferdânın ağısuna bi-silâh

ve bi-mûdafaa atılmamak için yine hakikatı bütûn çıplaklığı ile görmeye muhtacız. (Alkışlar). İşte bunun içindir ki, efendiler, size hayat-ı maliyyemizin şu iki buçuk senelik sergüzeştini bütûn ânât ve teferruatı ile izah eylemekte hiçbir mahzur görmüyorum ve eminim ki bundan gerek siz ve gerek biz ve gerek bütûn efrâd-ı millet, lâzım gelen hisse-i intübâhı alacağız. Balkan Harbi'nin müsibetlerinden ve felaketlerinden kurtularak düvel-i muazzama ile aktettiği veya etmek üzere bulunduğu muhtelif i'tilaflarla yeni bir devre-imariyyeye girmek üzere olan memleketimiz, birden bire Avrupa ufkundan patlayan âfet-ı harb karşısında bulundu. vaz'iyet-i coğrafîyyemiz itibâriyle derhal ordularımızı seferber hâle vaz'etmeye ve âtûnin ne suretle tecelli edeceğini bilmediğimiz için masârîfimizi dikkat ve ihtiyat ile yapmaya başladık. Bir taraftan ordunun ihtiyâcât-ı acile ve mübremesini tekâlif-i harbiyye suretiyle idare ederken, diğer taraftan da o senenin muvazene-i maliyyesini ancak Paris piyasasından yapacağımız bir ikinci kısım istikrâz ile te'diye etmeyi tasavvur etmiş olduğumuzdan ve harb buna imkân bırakmadığından nâşî bütûn memurîn-i devletin ve ordularımızın maaşlarını nısıf olarak te'diye karar verdik. Bu hâl üç ay kadar devam etti. Teşrin-i evvelin yirmi üçünde hükûmet ilân-ı harbe karar verdi. O zaman bir mevcud-ı nakdî ile değil, Osmanlı Bankası'nda mevcut olan 1.212.000 liralık bir kredi bakiyesi ile muharebeye başladık. Taht-ı silâha alınan orduların ihtiyâcâtı için bu meblağ hiç mesâbesinde olup, vâridâta da derhal bir sekte arız olduğundan müttefikimiz Almanya hükûmetiyle akdedilen mukavele mucibinde beş milyon lira istikrâz edildi. Bu beş milyon lira altın olarak ve yüzde altı faiz ile alındı. Sulhûn aktinden bir sene sonra re'sûlmal ve faizi ile birlikte te'diye edilmek veya uzun vadeli bir istikrâza kalb olunmak meşrud idi. O zaman hükûmetin ihtiyâcât-ı şehriyyesi yalnız 500.000 liradan ibâret adolunuyordu. Bu ilk avans hâsılı beş altı ay ihtiyâcımızı temine kifâyet etti. 1330 senesi Şubatı nihayetine doğru Almanya hükûmeti ile bir ikinci avans mukavelesi akdedilmek lüzûmu hissolundu. İlk mukaveleyi altın göndermek suretiyle ifa eden Almanya hükûmeti, harb esnasında bütûn devletler için kılıçlar, tüfekler, toplar, kumbaralar kadar mühim bir unsur-ı zafer teşkil eden altını müstesna olarak bizim memleketimizde tedâvül ettirmeye bittabi ve muhikk olarak razı olmadı. Mâmafih diğer taraftan ahâlîmiz henüz evrâk-ı nakdiyye tedâvülüne alışmamış olduğundan, evrâk-ı nakdiyyeyi sağlam ve sabit esaslara ibtinâ' ettirmek suretiyle meydan-ı tedâvüle çıkarmayı düşündük ve Almanya hükûmetiyle, Avusturya hükûmetinden altınlar, Düyûn-ı Umûmiyye idaresi tarafından Viyana ve Berlin'de isticâr olunacak kasalarda hıfz edilmek şartıyla 6.519.000 lira istikrâz ettik. Bu 6.519.000 lira mukâbilinde altın şehadetnamesi nâmını verdiğimiz birinci tertib olarak evrâk-ı nakdiyye meydan-ı tedâvüle çıkarıldı ve bu da uzun müddet sürmedi. Ayda

500.000 liradan ibâret olan ihtiyâcâtımız gittikçe bir milyon liraya çıktı ve aradan dört, beş ay geçmeden Almanya hükûmeti ile yeni bir mukavele daha akdedildi. O zaman Almanya hükûmeti, bittabi altınlarını hapsedmeye dahi razı olmadığından yeni mukaveleyi başka bir esasa ibtinâ' ettirmek lüzûmu hâsıl oldu. Almanya Bankası, kendisinin meydan-ı tedâvüle çıkardığı evrâk-ı nakdiyye için altınları mahzenlerine hücum ettirmek, toplamak zarureti hissettiği esnada yine pek tabiidir ki, müt-tefikimiz, bu altınların mühim bir kısmını bankasından çıkarıp, Düyûn-ı Umûmiyye'nin emrine müheyya bulunduramazdı. Bunun için hazine tahvili usûlüne mûracaat edildi ve Almanya'dan yaptığımız üçüncü bir mukavelenameyle ikinci tertib evrâk-ı nakdiyye mukâbili olarak 7.902.000 liralık hazine tahvili alındı. Az zaman sonra bu hazine tahvillerine 11.700.000 liralık hazine tahvilâtı daha ilâve edildi ki, bunlarla üçüncü tertib evrâk-ı nakdiyye ihraç olundu, arada da bazı inşaat-ı mühimme ve müstacele-i askeriyye için 2.374.000 liralık bir mukavele daha aktedildi ki, bunlar da burada aynen Osmanlı lirası olarak alındı. Bir milyon liradan ibâret olan masârif-i şehriyye, aylar geçtikçe 3 milyona çıkmaya başladı. Devletin vâridâtı gittikçe tenezzül ediyordu, hâsılât-ı şehriyye, belki masârif-i mülkiyyeyi bile te'diyye kifâyet etmiyordu. Bunun üzerine, şehri üç milyon lira, esas üzerine Almanya hükûmetiyle yine 27.777.940 liralık hazine tahvilâtı üzerine bir yeni muamele aktedildi ve buna mukâbil dördüncü tertib evrâk-ı nakdiyye ihraç olundu. Yalnız şu 27.777.940 liradan beş milyon lirasının, yine bizim tarafımızdan burada, Almanya hükûmetine ikraz edilmesi meşrut idi, yani yirmi yedi milyon kûsur liranın yalnız yirmi iki milyon kûsur lirası devletin borcu olarak kalıyor, beş milyon lirası yine Almanya hükûmetine aid bulunuyordu. Bununla da Mart ibtidâ'larına kadar - yani bir iki gün evveline kadar - idare-i maslahat edildi. Bu arada yine masârif-i askeriyye tezâyüd etti, vâridât-ı devlet düştü. Bunun üzerine Almanya hükûmetiyle üç milyon lira yerine hazinenin yedine yedi milyon lira gelmesini temin edecek tarzda bir mukavele akdolundu ve bu mukavelenâme mucibince otuz iki milyon liralık daha hazine tahvilâtını Almanya hükûmeti, Düyûn-ı Umûmiyye'ye tevdi' etti.

Efendiler; bu son hazine tahvilâtının mukâbili olarak meydan-ı tedâvüle çıkarılacak olan evrâk-ı nakdiyye, 1333 senesi Ağustos nihayetine kadar olan ihtiyâcâtımızı istifaya kifâyet edeceği cihetle, o zamana kadar Almanya'dan hazine tahvilâtı suretiyle istikrâz ettiğimiz mebâliğin yekûnu yetmiş dokuz milyon liraya bâliğ olacaktır vee bu yetmiş dokuz milyon liraya altın olarak veya altın şahadetnamesi olarak istikrâz etmiş olduğumuz onbir buçuk milyon lirayı da ilâve edecek olursak, miktar 90.000.000 liraya bâliğ olur. Bazı müstacel inşaat-ı askeriyye için Almanya hükûmetinden İstanbul'da Osmanlı lirası te'diye edilmek üzere istik-

râz etmiş olduğumuzu söylediğim 2.374.000 lira da ilâve olununca borcumuz, hemân 93.000.000 liraya çıkar. Bu istikrâzât, yalnız ihtiyâcât-ı dâhiliyyemizi istifa etmeye mahsus olan istikrâzlardır. Bunun hâricinde şimendifer kumpanyalarına nakliyyat-ı askeriyye mukâbili olarak ve Almanya'daki eshâm-ı Osmaniyye hâmillerinin kuponlarına, Almanya ve Avusturya'dan mûbâyaa etmiş olduğumuz eşya-yı askeriyyenin te'diye-i bedelâtına mahsus olarak akdedilmiş istikrâzlar vardır. Anadolu ve Bağdad şimendiferlerinin nakliyyat-ı askeriyyesine mukâbil Almanya hükûmetinden 20.000.000 mark, istikrâz kuponlarının te'diyesi için yine Almanya hükûmetinden 17.000.000 mark, Almanya'dan vâkî olan mubâyâatımızı te'diye etmek için yine Almanya hükûmetinden 208.000.000 mark ve nihayet son mukavele mucibince suret-i isti'mâli henüz tayin edilmemiş olmak üzere, 210.000.000 mark daha istikrâz ettik ki, bunları yekûnu 455.000.000 mark ve beher yirmi mark bir Osmanlı lirası itibâriyle 22.750.000 lira eder. Bunun hâricinde de Almanya'ya harbin bidâyetinden bugüne kadar satın alınmış olan mühimmâtın bedelâtı olmak üzere, takriben 20 ila 25 milyon lira borcumuz vardır. Hulâsa, harbin yevm-i ilânından bugüne kadar Almanya'dan muhtelif tarzlarda gerek altın olarak, gerek hazine tahvilâtı olarak gerek mark olarak ve gerek mühimmât bedeli olarak vuku' bulan istikrâzâtımız, 142.000.000 liraya bâliğ oluyor. İşte, önümüzdeki Ağustos nihayetine kadar müttefikimizle akdettiğimiz mukavelât üzerine medyûn olduğumuz mebâliğ budur. Fakat devletin bütûn borcu bundan ibâret değildir. Avusturya'dan vuku' bulan mûbayâtımızı tesviye etmek için ayrıca, 240.000.000 kuronluk bir istikrâz akdetmek üzereyiz ki, bunun mukavelesi de Meclis-i Âlînize takdim olunmuştur. Bu da istikbâldeki kuron fiâtına göre 9-10 milyon liradır. Daha sonra harbin bidâyetinden beri te'diye edilemeyen istikrâzât kuponlarına mukâbil, 8.383.000 lira terâkûm etmiş borcumuz vardır. Osmanlı Bankası hesâb-ı carisine de bir buçuk milyon lira medyûnuz. İstanbul'da memurîn-i devlete tesviye edilmiş olan nısıf maaşlardan dolayı 160.000 lira, mûtekâidine te'diye edilmemiş olan nısıf maaşlardan dolayı 256.000 lira, taşra mûtekâidinine 300.000 lira ve taşra memurînine de - miktar-ı sahîhini söyleyemeyeceğim - takriben 1.000.000 lira borcumuz terâkûm etmiştir. Mûteahhitlere şimdiye kadar Maliyye Nezâreti'nde terâkûm etmiş olan ve bedelleri te'diye edilmeyen i'tâ' emirleri mucibince 3.488.000 lira Harbiyye Nezâreti'nde te'diye edilmek üzere, ayrıca 614.000 lira borç terâkûm etmiştir. Taşrada terâkûm etmiş olan borçlar da bunun hâricindedir. İşte efendiler, bütûn bunları yekûn ettiğimiz takdîrde, hâl-i hâzırda, daha doğrusu Ağustos nihayetinde terâkûm edecek borcumuz, - tekâlif-i harbiyye hâric olarak ve Almanya hükûmeti hesâbına ihraç etmiş bulunduğumuz 5 milyonluk kağıdı da tcnzil ederek 165.000.000 liraya bâliğ olmaktadır. Şimdiye kadar alınan ma'lû-

mâta nazaran tekâlif-i harbiyyenin miktarı 7.853.000 liradır. Bunun 1.900.000 lirası, muhtelif kanunlar mucibince mahsup edilmiş 5.949.000 lira kalmıştır. Fakat benim i'tikadımca tekâlif-i harbiyyenin bu ma'lûm olan bedelâtı, ancak yekûn-ı umûmînin dörtte birine muadildir. Tekâlif-i harbiyyeyi de geniş geniş 20.000.000 lira ta'dâd edecek olursak, Ağustos nihayetinde düyûn-ı umûmiyyemizin yekûnu 180.000.000 liraya bâliğ olacaktır ki, hemân hemân otuz altı aya taksim ettiğimiz vakit şehri 5 milyon lira demektir. İşte efendiler; bu yekûn, üç seneden beri devam eden harbin, düyûn olarak bize tahmil ettiği miktardır. Buna, muharebeden evvel mevcut olan 150.000.000 liralık borcumuzu ilâve edecek olursak, düyûn-ı umûmiyyemizin yekûnu 330.000.000 liraya bâliğ oluyor ki, bunun da tekasit-i seneviyyesi biri biri üstüne yüzde altı hesâbiyle hemân hemân 20.000.000 lirayı tecavüz eder.

Efendiler, düyûn-ı umûmiyyemizin şu hakikî ve biraz korkunç tasvirini yaptıktan sonra, mûsaadenizle bir diğer meseleye nakl-i kelâm edeceğim. Bu da Almanya hükûmeti tarafından verilmiş olan hazine tahvilâtına mukâbil meydan-ı tedâvüle çıkardığımız evrâk-ı nakdiyyeye taalluk eder. Evrâk-ı nakdiyye meselesi, biliyorsunuz ki, bugün memleketimizin en büyük ve en mühim müşkilü'l-hal bir meselesi olmuştur. Bu bâtta halkımızı tenvir etmek, gerek bizim ve gerek sizin en büyük vazifelerimizden birini teşkil eder. Sözümün ibtidâ'sında arzettiğim gibi, Almanya ve Avusturya hükûmetlerinden akdettiğimiz bir istikrâza mukâbil, meydan-ı tedâvüle 6.519.000 liralık evrâk-ı nakdiyye çıkardık. Bu 6.519.000 liranın muhtelif zamanlarda hükûmetçe hissedilen ihtiyâc üzerine, 857.000 lirasını, evrâkını iade etmek suretiyle istirdâd ettik. Bugün piyasada bâkî kalan evrâkın mukâbili olan altın, 3.552.000 lirası Almanya'da, 2.109.000 lirası Avusturya'da Düyûn-ı Umûmiyye'ye ait kasalar derûnunda mahfuzdur ve bu birinci kısım evrâkın sulhün aktinden itibâren altı ay sonra bedellerinin Düyûn-ı Umûmiyye tarafından te'diyesi meşruttur. İkinci ve üçüncü tertib istikrâzların mukâbili, yine evrâk-ı nakdiyyedir. Bu evrâk-ı nakdiyyenin de sulhün aktinden itibâren bir sene sonra te'diyesi meşruttur. Filhakika bu evrâkın mukâbili, birinci tertib evrâkın mukâbili gibi kasalarda altın olarak mahfuz değildir. Fakat Almanya hükûmetinin, altın olmak üzere, yine tekrar ediyorum, Almanya hükûmetinin altın olmak üzere muharrer hazine tahvilâtına mukâbil bu evrâk-ı nakdiyye tedâvüle çıkarılmıştır. Yani bu 19.000.000 küsur liralık evrâka mukâbil 19.000.000 küsur liralık altın üzerine yazılmış hazine tahvilâtı yine Düyûn-ı Umûmiyye'nin elinde bulunmaktadır. Sulhün aktinden bir sene sonra Almanya hükûmeti bu iki tertipten meydan-ı tedâvülde bulunacak evrâkı, İstanbul'da altın olarak te'diye etmeye mecburdur. Dördüncü tertib 27.777.940 liralık evrâk-ı nakdiyyenin

mukâbilleri hazine tahvilâtı olmak üzere ve yine altın olarak muharrer bulunmak şartıyla Düÿûn-ı Umûmiyye'nin elindedir. Bunların da Almanyâ hükûmeti, sulhûn aktinden itibâren üçüncü seneden başlayacak olan beş senelik bir müddet zarfında her sene 7.200.000 lirasını itfa etmek mecbûriyyetindedir. En son yapmış olduğumuz avansa mukâbil Mart nihayetlerine doğru meydan-ı tedâvüle çıkarılmaya başlanacak olan 32.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyyenin mukâbili de yine Almanyâ hükûmeti tarafından sulhûn akdiden itibâren sekizinci ve dokuzuncu senelerde altışar ve onuncu ve onbirinci senelerde onar milyon lira olmak üzere İstanbul'da altın olarak te'diye ve itfa edilmek meşrut ve mukarrerdir. Altın şehadetnamelerini bertaraf edersek, 79.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyyemizin 11.000.000 lirasını birinci sene nihayetinde, kalan 68.000.000 lirasının üçüncü, dördüncü, beşince, altıncı ve yedince senelerde her sene 7.200.000 lirası, sekizinci ve dokuzuncu senelerde her sene 6.000.000, onuncu ve onbirinci senelerde her sene onar milyon lirası te'diye edilecektir ve bu hesâb ile on ikinci senenin ibtidâ'sında meydan-ı tedâvülde evrâk-ı nakdiyye kalmayacaktır. Başka memleketlerde tedâvül eden evrâk-ı nakdiyyenin toplanması veya te'diye edilmesi için bir zaman-ı muayyen yoktur. Hattâ Almanyâ İmparatorluğu'nun bankası tarafından meydan-ı tedâvüle çıkarılmış olan evrâk-ı nakdiyyenin altın olarak zaman-ı tediyyesi ma'lûm ve muayyen değildir. Fransa'da muharebenin bidâyetinden beri on altı milyara bâliğ olmuş olan evrâk-ı nakdiyyenin zaman-ı tediyyesi muayyen ve ma'lûm değildir. Avusturya'da harbin bidâyetinden beri meydan-ı tedâvüle çıkarılan belki miktarı 9-10 milyar krona bâliğ olan evrâk-ı nakdiyyenin zaman-ı tediyyesi yine ma'lûm ve muayyen değildir. Hulâsa, harbe iştirâk etmiş olan devletlerin kaffesinin meydan-ı tedâvüle çıkarmış olduğu evrâk-ı nakdiyyenin ne zaman tedâvülden kaldırılacağı ve ne suretle imha ve itfa edileceği, hâl-i hâzırda meçhul bir keyfiyettir. Memleketimiz evrâk-ı nakdiyye ile meluf olmadığı için biz, evrâk-ı nakdiyyemizin zaman-ı itfasını kat'i olarak tayin ettirmek istedik ve Almanyâ hükûmetinin bu husûsa muvâfakatını temin ettik. Almanyâ hükûmetinin ne nâmusundan, ne haysiyetinden, ne de bu parayı kudret-i tediyyesinden şüphe etmeye hiçbir hakkımız olmadığı için sulhûn akdinde itibâren muayyen olan zamanlarda azamî olarak, hattâ şimdi arzedeceğim bazı tedâbir dolayısıyla muayyen olan zamanlardan daha evvel bu evrâk-ı nakdiyyenin meydan-ı tedâvülden kaldırılacağına benim kat'i bir i'timâdım vardır. Hal böyle iken, memleketimizde ya bazı muhtekirlerin ve yahut bazı cahillerin teşvikât ve tahrikâtıyla piyasada evrâk-ı nakdiyye üzerine yapılan muâmelâtı ve evrâk-ı nakdiyyenin mübadelesinde bilâ-sebep bir elden diğer ele geçen servetleri doğrusu pek büyük hayretle pek büyük bir teessür ve ızdırab ile görüyorum ve efrâd-ı milleti bu yazık, bu sebepsiz zarardan vikaye etmek

için ben bütûn kuvvetimle çalışacağım gibi, sizden de aynı mesâîyi sarfetmenizi istirham edeceğim. Evet, birçok kimseler hâlâ 93 Muharebesi esnasındaki hâtûrât-ı seyyi'eyi dimağlarında silmemiş olanlar, bu evrâkın da aynı netice-yi müellimeye ma'rûz olacaklarından korkuyorlar. Fakat bunlar bu iki nev'i evrâkın mâhiyyetlerini tetkik edecek olsalar zannederim ki, daha makul bir harekette bulunmuş olurlar. O zamanlar evrâk-ı nakdiyye hiçbir kontrole, hiçbir murâkabeye tâbi' olmaksızın basılıyordu. Devlet ihtiyâc gördüğü zaman makinaları işleterek istediği kadar evrâk-ı nakdiyye çıkarıyordu. Hattâ mûsaade ederseniz, size o zamana ait meşhur bir menkıbe nakledeyim: O zaman sadarette bulunan zât, Maliye nâzırına, ihtiyâcâtâ kâfi derecede para verilmemekte olduğundan şikâyet etmiş ve Maliye Nâzırı cevaben "Yetişemiyoruz" demiş. "Nasıl yetişemiyorsunuz? Makinalar işlemiyor mu?" sualine karşı da, "Evet efendim, fakat makinalar yetişemiyor" cevabını vermiş! Evet, hiçbir murâkabeye tâbi' olmaksızın basılan kağıtları tab' etmek için makinalar yetişemiyordu. Fakat, bugün, hâl, aynı değildir. O zaman çıkarılan kağıtların zaman-ı tediyyesi ma'lûm ve muayyen değildi. Bunlar devletin milyonlarla açık olan bütçesine ilâve edilmiş masraflardı. Şimdi ise ahvâl, berakistir. Evet; bizim bugünkü bütçemiz de, o zamanki bütçemiz gibi açıktır. Fakat bu kağıtların te'diyesi, bütçesinde açık olmayan gerek servet-i umûmiyyesi ve gerek irâd-ı milliyesi bu harbin masrafını bâliğan mabeleğ te'diye ve müttefiklerine karşı olan taahhüdâtını tamamen ifaya mûsait olan Almanya devletinin de taht-ı temin ve tekeffülündedir. Geçende Meclis-i Â'yân'da vuku' bulan beyânâtımda azadan birisinin "Bu kağıtların karşılığı var mıdır?" sualine karşı, hiç karşılığı yoktur; diye cevap verişimin yanlış bir telakkiye uğramış olduğunu haber aldım. Ne sual o suretle vârid olmuştu, ne de cevabın bu suretle verilmişti. Sual eden zât, hükûmet-i Osmanıyye'nin Almanya'dan yapmış olduğu istikrâzâtâ bugünden garanti verip vermediğimizi sormuştu. Ben de, ne Almanya hükûmetinin bizden böyle bir te'minât talep ettiğini ne de bizim böyle bir te'minât vermiş olduğumuz beyân etmiştim. Bundan kağıtların te'minatsız olduğu neticesi istihrac edilemez. Bilakis, kağıtların kuvvetli ve yine tekrar ediyorum ki altın olarak muharrer hazine tahvilâtundan ibâret te'minâtı vardır. Şimdi efendiler; te'minât cihetini bir tarafa bırakarak, işi mantık cihetinden muhakeme etmek istiyorum. Bizim kağıtlarımıza gerek müttefik memleketlerde ve gerek ecnebi bî- taraf memleketlerde verilen kıymeti size göstereceğim. Osmanlı kağıtları bir aralık Almanya'da yirmi dört mark ediyordu. Hâlbuki Osmanlı lirasının, Almanya parasına nisbeti 18,45 marktır. Yani bir Osmanlı lirası 18,45 mark etmek lâzım gelirken 24 mark ediyordu. Hâlâ bugün 20 ila 21 mark arasında temevvûç ediyor. Demek ki bugün 18,5 marka nisbetle beraber 1 Osmanlı lirasının Alman parasına tahvilinde beher lirada lâ-

akall iki mark menfaat vardır. Osmanlı lirasının Avusturya parasıyla nisbeti, harbden ewel 22,5 kurondan ibâretti. Bugün bir Osmanlı lirası 34 kuron ediyor. Demek ki Avusturya parasına nisbeten Osmanlı lirasının kıymeti yüzde 50 derecesinde fazladır. Diyeceksizin ki, bunlar da muhârib memleketlerdir, verdiğiniz bu izâhât, yalnız muhârib memleketlerin paralarının bizim paramızdan ziyade kıymetlerinin düşmüş olduğunu gösteriyor. Yakın vakitlere gelinceye kadar Osmanlı parasının muhârib olmayan İsviçre parasıyla nisbeti hemân hemân başa baştı. İki üç ay evvel vuku' bulan bazı "spekûlasyon" muâmelâtı münâsebetiyle Osmanı parasının kıymeti İsviçre'ye nazaran biraz tebeddül etti. Fakat bu tebeddülü nazar-ı dikkate alarak da bir mukayese yapacağım. Bugün Osmanlı altını ile Osmanlı kağıdı arasında yüzde yüz, yüzde iki yüz derecesinde İstanbul'da, yüzde üç yüz, yüzde dört yüz derecesinde vilâyâtta fark olduğunu işitiyorum. Demek oluyor ki, bir Osmanlı altınına mukâbil İstanbul'da kağıt olarak aşağı yukarı üç Osmanlı lirası, Halep'te Bağdad'da ve Suriye'nin ekseri cihetlerinde dört, beş Osmanlı lirası tedârik edilebiliyor. Kağıt olarak bir Osmanlı lirasının İsviçre parası olarak kıymeti 17 franktır. Kağıt olarak bir Osmanlı lirasının Amerika parası olarak kıymeti 3,70 dolardır. Bir Osmanlı altını beş yahut dört kağıt lira ile mubadele edildiği takdirde, demek oluyor ki, bir Osmanlı altınının bizim memleketimizde mukâbili olan dört Osmanlı kağıdıyla 15 dolar. Kezalik, bir Osmanlı alınının mukâbili olan dört Osmanlı lirasıyla 68-70 frank alacağız. O hâlde, bir Osmanlı altınına mukabil 3,5 Fransız Altını, bir Osmanlı altınına mukâbil 3 Amerikan altını alıyoruz demektir. Bunun mantık neresinde rica ederim? Bu muameleyi yapan muhtekirlerin, halkın cehaletinden istifade etmek isteyenlerin oynamak istedikleri oyunları halkımıza göstermek ve halkı irşâd etmek zamanları, zannedirim ki gelmiş ve belki de geçmiştir. Halkımız bu hakikati gördükten, bu adamların bu suretle tedârik ettikleri evrâk-ı nakdiyyeden ne kadar bûyûk ve gayrı meşru menfaatler istihsâl ettiğini anladıktan sonra, hâlâ bu harekette devam edecek olurlarsa, memâlik-i ecnebîyyede bizim gösterdiğimizden ziyade emniyet ve i'timâda mazhar olmuş olan kağıtlarımızı kabul etmemekte, bunu bir vasıta-i mubadele-i sahiha gibi telakki eylememekte ısrar edecek olurlarsa, cehaletlerine ve cehaletlerinden ziyade mûsaadenizle birçoklarının hiyanetlerine hükmedeceğim. ("Tasvip" sadâları)

Kağıdın bizim memleketimizde bu surette kıymeti tenezzül etmesini bazı kimseler, vasıta-i mübadelenin ihtiyâc olan miktardan ziyade ve yüksek bir dereceye vâsıl olduğuna atfettiler. Mübadelâtta bunun tesiri yok değildir; fakat bu tesirin zannolunduğu kadar ziyade olmadığını isbat için de huzurunuzda bazı erkâm göstereceğim. Bu erkâm ile, kablel-harb memleketimizde tedâvül eden nukudun miktarı görünecek, ve

harbden sonra bugüne kadar meydan-ı tedâvüle çıkarmış olduğumuz vesait-i tedâvüliyye ile de bunu mukayese edeceğiz. Bu istatistiğin sıhha-te tamamen mukarin olduğunu iddia edemem; Fakat karîb olduğunu söyleyebilirim. Memleketimizde usûl-i meskûkât ıslah edildiği zaman-dan beri darb edilen altın, gümüş, nikel meskûkâtın bahsedeceğim.

İbtidâ, Sultan Mecid Han Hazretleri zamanında, yani 1260 senesinden 1276 senesine kadar 14.480.000 liralık altın meskûkât darb edilmiştir. Sonra Sultan Abdülaziz Han Hazretleri zamanında; yani 1277 senesinden 1292 senesine kadar 14.970.000 liralık altın meskûkât darb edildi. Hâkan-ı Sâbık zamanında 1292 senesinden 1324 senesine kadar da 16.036.000 liralık altın meskûkât darb olundu. Şevketma'ab Efendimiz Hazretlerinin taht-ı saltanata cûlûslarından bugün kadar da 23.800.000 liralık altın meskûkât basıldı. Bu suretle memleketimizde şimdiye kadar darb edilen altın meskûkâtın miktarı 69.286.000 liraya bâliğ oluyor. Bunun 1.000.000 lirası, mevcut silik meskûkâtın tahvili suretiyle darb edildiği cihetle, 68.286.000 liralık altın meskûkât darb olundu demektir. Filhakika, 70 seneye karîb bir zamandan beri memleketimizde vuku'a gelen hadisât-ı muhtelif ihtilâlât, muharebât, arazi ziya'ı gibi ahvâl neticesi olarak bu 68.286.000 liralık altının pek çok metehassıs tarafından yapılan hesâba nazaran 20-30 milyon lirası zâyî' oldu, mücevherâta kalb edildi veyahut kaybettığımız memleketlerde kaldı.

Şu suretle harbin ilânından evvel memleketimizde tedâvül eden, tedâvül değil, memleketimizde mevcut olan altın meskûkâtın miktarı 40.000.000 lira kadar tahmin edilebiliyordu. Bu 40.000.000 liranın kafesi tedâvülde değildi. 10-12 milyonunun saklanmış olduğunu farz edecek olursak, tedâvülde 28-30 milyon liralık kadar altın para vardı; demektir.

Gümüş meskûkâta gelince: Sultan Mecid Han Hazretleri zamanında 3.865.000 liralık, Sultan Aziz Han Hazretleri zamanında 3.208.000 liralık, Han-ı Sâbık zamanında 3.729.000 liralık, Şevketma'ab Efendimiz Hazretlerinin cûlûslarından bugüne kadar da 1.375.000 liralık gümüş meskûkât darb edilmiştir. Bu suretle darb edilen gümüş meskûkâtın miktarı 13.177.000 liraya bâliğ oluyor. Bunun da 2,5 milyon lirası silik meskûkâtı tekrar izabe etmek suretiyle darb edilmiş olduğu için 10.677.000 liralık gümüş meskûkât darb olunmuştur; diyebiliriz. Gümüş meskûkâtın tâli'i, altın meskûkâtın tâli'ine makis olamaz. Gümüş meskûkât, hattâ kaybettığımız memleketlerde bile kalmayarak, oradan yine bize hicret etti. Bu suretle bundan eksilen miktar, altın meskûkâtın eksilen miktara nisbetle çok cûz'idir. Şimdiye kadar meseleyi tetkik eden mütehassısların hesâbatı ve üç, beş sene evvel Maliye Nezâreti'nde meskûkâtın ıslahı için teşkil ettiğim komisyonda yapılan tettebbuât ve tedkikât tedâvülde 8.000.000 liralık gümüş meskûkât olduğu neticesini verdi.

Bundan mada, tedâvülde 957.000 liralık nikel meskûkât ve basılmış olan 5.000.000 liralık altılık, kara beşlik ve metelikten bakiye 1.200.000 liralık da battal dediğimiz meskûkât vardı. Hulasa, harbin ilânından evvel memleketimiz dâhilinde mevcut olan meskûkât-ı muhtelifenin miktarını 50.000.000 lira kadar, tedâvül eden meskûkât miktarını da 38-40 milyon lira kadar tahmin edersek büyük bir hata etnemiş oluruz, zannederim.

Efendiler, Harb-ı Umûmî ilân edilir edilmez meskûkât piyasadan çekilmeye, biz harbe girdikten yedi, sekiz ay sonra da artık nakd-i madeniden hiç eser görünmemeye başladı. Bu, taaccüb edilecek bir hâl değildi. Bizim gibi henüz ahvâl ve vakayi-i iktisadiyyeye tamamiyle vâkıf olmayan memleketlerde değil, bizden daha çok müterakki olan yerlerde de, aynı hâl zuhûr etti. Habin ilânından bir ay geçmeden Fransa'da, ne paytahtda ve ne de vilayâtta bir tek madenî paranın görülmemesinden şikâyet ediliyordu. Belediyeler, ticaret odaları bile şehirlerde vasıta-i tedâvüliyye fıkdanından nâşi bir franklık kağıt paralar çıkarmak mecbûriyyetinde bulundular. Harb zamanı emniyetsizlik, itimâdsızlık zamanı demektir. Böyle buhran devirlerinde ahâlî mevcut vesait-i mübadeleyi hattâ altın, gümüş ve bakır arasında hiçbir fark hesâb etmemek hatasını yaparak gömmek, saklamak, tedâvülden kaldırmak tarikini ihtiyar eder. Bizim memleketimizde de aynen bu hâl vâkî' oldu. Vesait-i tedâvüliyye nedret peyda eylediğinden - tahattur edersiniz ki - memlekette hiçbir suretle nakit ile muamele yapmak imkânı kalmamıştı ve bunun neticesi olarak da hükümet, birtakım tedâbir ve vesait-i ihtiyatiyyeye müracaata mecbur kalmıştı. Sonra kağıtlar yavaş yavaş piyasaya gelmeye başladı. Yalnız altın şahadetnamesi dediğimiz evrâk-ı nakdiyyenin tedâvül ettiği esnada değil, mukâbili altın olarak depo edilmiş olmayan evrâkın ihracından sonra da kağıt ile altın arasında hiçbir fark gözetilmiyor, herkes kağıtları alıp kullanıyordu. Mevcut kağıtlara yeni kağıtlar ilâve edildi. Fakat bu ilâvelerin yekûnu hâlâ bugün altın şahadetnamelerinden sarf-ı nazar 46.000.000 lira raddesindedir. Demek ki, bugün meydan-ı tedâvülde mevcut olan evrâk-ı nakdiyye, harbdan evvel mevcut olan nukud-ı madeniyyeye hemân hemân muadildir. Demek ki meydan-ı tedâvüle çıkarılan evrâk-ı nakdiyyenin kesret-i miktarının piyasa üzerinde şu gördüğümüz yüzde iki, üç yüz nisbetinde bir tahavvül husûle getirdiğini kabul etmek doğru olmaz. Evet, teslim ederim ki kağıt başka, altın başka şeydir. Fakat meydan-ı tedâvülde lüzûmundan fazla altın bulunacak olsa, zanneder misiniz ki yine eşyanın fiâtında bir tesir hâsıl olmaz? Halkın altına gösterdiği emniyet başka, kağıda gösterdiği emniyet başka olmakla beraber, altının miktarının dahi ihtiyâcât-ı tedâvüliyyeden fazla olması, piyasada kağıdın fazla olmasının tevliid ettiği neticeyi tevliid eder. Amerika'ya bakınız; Amerika harbdan evvel bazı seneler idhâlâtının ihrâcâtından fazla olan miktarını tesviye etmek için Avrupa'ya altın göndermek mecbûriyyetin-

de idi. Harbin ilânından beri Avrupa'nın bütün altınları Amerika'ya hûcum etti. Harbden evvel mevcut olan 6 milyar altına mukâbil Amerika hazinesinde 15-16 milyar kıymetinde altın terâkûm etti. Bu kadar altının terâkûmü fiâtlarda azim bir tereffu' husûle getirmeye başladı. Amerikalılar, eşyanın fiâtında vuku'a gelen bu azim tahavvülden dolayı şikâyeteye başladılar. Diğer taraftan İngilizler, Fransızlar da kendi altınlarını göndermemek için Amerika'da yüksek faizli istikrâzlar yaparak oradaki mübâyâatlarını bu istikrâzlar hâsıllarıyla te'diye etmeye başladılar.

Efendiler; ne altın, ne kağıt, hadd-i zâtında ne yenir, ne içilir. Bunların her ikisinin de kıymeti arızîdir, insanların, onlara verdiği kıymet bir kıymet-i izafiyyedir. Filvâki' altının bir kıymet-i asliyyesi de vardır; çünkü mücevher yapılır. Kağıtın bir kıymet-i zâtiyyesi yoktur, hattâ duvar kaplamaya bile yaramaz. Fakat altının bugünkü kıymeti, mücevher imâline mahsus olan kıymet-i asliyyesinden farklı bir şeydir. Bugün bütün milletler ittifak edip de altını nakit olarak kullanmaktan sarf-ı nazar etmiş olsalar zannedermisiniz ki, altın bugünkü kıymetini muhafaza edecektir? Kat'iyen edemez. Bir memlekette ihtiyâcât-ı tedâvüliyyenin icâb ettiği miktardan fazla altın bulunması aranılır, istenilir bir şey değildir. Meydan-ı tedâvülde bulunan kağıtlarımızın bugünkü miktarının fiâtlarda husûle gelen tereffu'a bâdî olmayacağını anlatınak isterken bu izâhâtı da istitrâden arzettim. Evet; ihtimâl ki Ağustostan sonra harb devam ettiği takdîrde, bu kağıtlara 30 - 40 milyon daha ilâve ettiğimiz vakit eşyanın fiâtında şimdikinden fazla bir galâ' vûcûde gelecektir. Bunu kabul ederim; çünkü bir hâl-i zarurînin tevliid ettiği bir neticedir. Fakat benim kabul etmediğim bir şey varsa, o da kağıtla altın para arasındaki fark-ı kıymettir. Men' edilmek lâzım gelen fenalık, budur. Evrâkın miktarını tezyid etnemeye gelince o da mühim bir noktadır. Müttefik ve muhasım devletler hattâ bugün hepsinden zengin olan Amerika devleti de harbe girip de, bütün ihtiyâcâtını her zaman yeniden darb edeceği altınlarla, her zaman yeniden meydan-ı tedâvüle çıkaracağı evrâk-ı nakdiyye ile istifa etmek isterse, bunun neticesi ne olur? Bugüne kadar İngiltere'nin masrafı 100 milyar frangı tecavüz etmiştir. Eğer İngiltere'de bu 100 milyar frank için evrâk-ı nakdiyye çıkarılmış olsaydı; Fransa'da masârif-i umûmiyyenin bâliğ olduğu, 60 milyar frank, makinelerde evrâk-ı nakdiyye tab' edilerek istihsâl edilmiş olsaydı; Almanya bugüne kadar yapmış olduğu 60 milyar istikrâzı akdetmeyip de, her defa ihtiyâcında yeniden kağıt basmak mecbûriyyetinde bulunsaydı; o memleketlerde idame-i hayat kabil olamayacaktı. Fakat onlar öyle yapmıyorlar. Onlar her altı ayda veya senede bir ihtiyâclarını, milletin hissiyyat-ı vataniyyesine mûracaat ederek akd ettikleri istikrâzlarla istifa ediyorlar ve bir defa meydan-ı tedâvüle çıkarılan kağıtlar, birçok ameliyyat-ı muhtelifede istimâl ediliyor. Almanya'nın harbden beri meydan-ı tedâvüle çıkardığı ka-

ğitların yekûnu taht-ı istilasında bulunan memleketler Belçika, ve Lehistan dahi dâhil olduğu hâlde 8 - 8,5 milyarı tecavûz etmiyor. Hâlbuki 60 milyar sarf ve istihlâk etmiştir. Fakat bunu milletine medyûn bulunmuştur. Meydan-ı tedâvülde bulunan kağıtlardan Devlet yalnız iki istikrâz arasındaki zaman için İmparatorluk Bankası'ndan avans almak suretiyle istifade ediyor. Fakat biz, maatteessûf bu hâlde değiliz. Bizim memleketimiz - hakikati söyleyelim - bu gibi şeylere alışmamıştır. Hükûmet yarın bir istikrâz-ı dâhiliyyeye mûracaat etse buna alacağı cevabın ne olacağını kestirmekten bendeniz acizim; sizler onu kestiriyorsanız söyleyiniz. İşte bundan dolayı her def'a ihtiyâcımızda yeniden evrâk-ı nakdiyye çıkarmak mecbûriyyetinde kalıyoruz ve bundan dolayıdır ki harb daha uzun müddet devam edecek olursa tekrar ihraç edeceğimiz evrâkı piyasanın bel' eylemesi müşkül olacaktır.

Efendiler, bir başka itiraz daha işitiyorum; o da gizli kalmasın. Diyolar ki bu kağıtların bedelâtı te'diye edilecektir. Almanya hükûmetinin, imzasına riayet ederek bütûn bu kağıtların bedelâtını te'diye edeceğine bizim kanaatimiz vardır; fakat bütûn bunlar Almanya'nın galip gelmesiyle meşrut ve mukayyettir. Bu itirazı ben anlamıyorum. Almanya'nın galip gelmesiyle meşrut ve mukayyettir; demek ne demektir? Harbin bugüne kadar Almanya için tevli'd ettiği netâyic mâlumdur. Almanya'nın ve mensup olduğumuz manzume-i ittifakiyyenin bu harbden mağlup olarak çıkması endişesini zihnimize bile getirmek istemem. (Şiddetli alkışlar) Hattâ daha ileriye gidiyorum ve böyle bir endişe ile zihinleri işgal edenlere sorarım: Maazallah böyle bir ihtimâl-i vahim hâsıl olacak olursa, o zaman düşünceğimiz şey cebimizde bulunacak 3, 5 altından ibâret mi olacak? (Alkışlar) Bu gibiler, bugün kaybettiğimiz memleketlerde kalan kardeşlerimizin, düşman istilasında bulunan yerlerde yaşayan eski Osmanlıların bugün nasıl zucret ve sefalet içinde olduklarını duymuyorlar mı? Bunları duyduktan sonra artık mağlubiyet hâlini düşünmek ve böyle zayıf, böyle mantıksız bir ihtimâle karşı ceplerimizdeki beş on altıyı muhafazaya kalkışmak, zannedirim ki, vatana karşı en büyük bir hiyanet ve ihanettir (Alkışlar, "Bravo" sadâları)

Efendiler, evrâk-ı nakdiyyemizin Almanya hükûmeti tarafından altın olarak te'diye edilmesi meşrut ve mukayyet olduğunu söyledim. Âhiren yapmış olduğumuz i'tilafname ve mukavelelerde daha başka menâfi de istihsâl ettik. Muharebeden sonra devletimiz, ecnebî devletlerle dost, düşman, müttefik, bî-taraf bütûn memleketlerle münâsebât-ı iktisadiyyede bulunacaktır. Harbin icâb ettiği kapalı hudutlar harb kalktıktan sonra kalmayacak, memleketimize memâlik-i ecnebîyyeden birçok idhâlât vuku' bulacak. Buna mukâbil bizim de ihrâcâtımız olacaktır. Biz şimdiye kadar daima idhâlâtı ihrâcâtından fazla bir memleket olduğumuz için muvazenet-i iktisadiyye dolayısıyla ecânibe medyûn olmuşuzdur. Diğer

taraftan, şimdiye kadar memâlik-i ecnebîyyeden akd etmiş olduğumuz istikrâzların faiz ve res'ülmâl mürettebât-ı seneviyyesi olarak her sene memâlik-i ecnebîyyeye sekiz, dokuz milyon lira raddesinde bir meblağ göndermek mecbûriyyetinde idik. Bu mecbûriyyet, ba'de-l-harb bizim karşımıza bir kambiyo meselesi ihdâs edecektir. Kambiyo meselesi ihdâs etmek demek, ba'de-l-harb dahi eşyanın fiâtı meselesi ihdâs edilmek demektir. Eşyanın fiâtı meselesi ihdâs edilmek demek, bilâ-istisna bütün ef-râd-ı milletin alâkadâr olduğu bir meselenin tehaddüs etmesi demektir. Bunun için Almanya hükûmetiyle âhiren akdettiğimiz mukavelede bu meseleyi mevzu' bahs ettim. Tabii bugün bizimle düşman olup yarın münâsebât-ı ticariyyeye girişecek olan memleketler için bir şey yapamayız. Onlar için ba'de-l-harb başka kuyud, başka tahdidât vaz' edeceğiz. Müsade etmeyeceğiz ki, esâsen istikrâzât mürettebât-ı seneviyyesinden dolayı medyûn olduğumuz mebâliğa zamîmeten idhâlâtтан bilhassa ziynete müteallik idhâlâtтан dolayı da onlara külliyetli bir meblağ medyûn olalım ve bunun neticesi olmak üzere de Osmanlı liralарının kıymeti o memleketin paralarına nisbeten yüzde elli, altmış raddesinde tenezzüle uğrasın. Şimdilik ona karşı yapılacak bir şey yoktur. Binâ'enaleyh ondan bahsetmeyeceğim. Fakat ba'de-l-harb münâsebâtımızın kısm-ı azâmı Almanya ile olacaktır. Almanya'dan buraya birçok idhâlât vuku' bulacak ve bizim de Almanya'ya bittabii ihrâcâtımız olacaktır. Mümkündür ki bir sene, Almanya'dan bize vuku' bulacak idhâlâtın miktarı Almanya'nın her sene bize te'diye etmeyi taahhüd ettiği evrâk-ı nakdiyye bedelâtına müsâvî veya ondan dûn ya da ondan efzûn olsun. Farzedelim ki, harbi ta' kib eden üçüncü senede - ki o sene 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyye meydan-ı tedâvûlden kaldırılacaktır - biz Almanya'dan 7.200.000 liralık eşya getirmişiz. Kezâlik farzedelim ki, o sene Almanya'da 4.000.000 liralık eşya getirdik ve yine farzedelim ki, o sene Almanya'dan 10.000.000 liralık eşya getirdik. Almanya'nın burada te'diye etmeye mecbur olduğu 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyyeye mukâbil biz Almanya'ya 7.200.000 liralık emtia bedeli burçlu olacak olursak, tabiidir ki, burada bulunan bir kısım tüccar, 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyye toplayıp borcuna mukâbil Almanya'da bulunan tüccara verecektir. Bunu, muâmelât-ı ticariyye ile mütevaggıl olanlar bilirler, ya o 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyyeyi aynen verecektir, yahut 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyyenin mukâbili olarak Alman parası tedârik edip Almanya'daki tüccara verecektir. Bu takdîrde Almanya'daki tüccara 7.200.000 liralık eşyaya mukâbil 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyye aynen gönderilecek olursa, demek ki, Almanya, o sene bizde itfa edeceği 7.200.000 liralık kağıdı toplamış, bunları Düyûn-ı Umûmiyye'ye götürüp teslim eylemek hakkını iktisâb eylemiştir. Bu suretle meydan-ı tedâvûlden 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyye çekilmiş olacaktır. Bununla memleket, bir şey zâyi' etmiş olmuyor. 7.200.000 liralık

kağıdımız itfa edilmiş olacak, ona mukâbil memlekete 7.200.000 liralık Alman emtiası girmiş olacaktır. Eğer bu ticareti istihsâl için yapmayıp da hele istihsâl için yapacak olursak, büyük kâr etmiş oluruz. Gelen mevaddı fabrikalarda, imâlâthanelerde, ziraatımızda kullanacak alât ve edevât, makinalar, gübreler vesaire olarak intihab edecek olursak, bunlar mevadd-ı istihsâliyye olacak, memleketimizin servetini tezyide hizmet edecektir. Mevadd-ı istihsâliyye olarak getirmişsek sarf ve istihsâl etmiş olacağız. Onun da mes'uliyeti bize aittir. Eğer evrâk-ı nakdiyyemiz olmayıp da altınımız olsaydı eşya ve emtia mukâbili olarak altınları göndermiş olsaydık, yine aynı netice karşısında bulunacaktır. Fakat böyle bir hâl karşısında dahi - yani itfa edilecek miktar-ı senevî ile Almanya'ya mecbur olduğumuz miktar-ı senevînin mûsâvî olması takdîrinde - Almanya hükûmetini bize yine bir miktar altın göndermeye mecbur etmek için âhiren yaptığımız mukaveleye bir kayıt ilâve ettik. Dedik ki, hattâ Türkiye tüccarı Almanya'ya bir senede 7.200.000 lira medyûn olacak olsa dahi, Almanya hükûmeti her sene lâ-akall 3.500.000 lira altını Türkiye'ye göndermeye mecbur olacaktır. Yani Almanya ile hiçbir santim ticaretimiz yoksa, Alman hükûmeti 7.200.000 liralık altını Türkiye'ye gönderecektir. Almanya ile 7.200.000 liralık ticaretimiz olduğu hâlde Almanya hükûmeti, gelecek senelere mahsûben 3.500.000 lira altını yine Türkiye'ye gönderecektir. Almanya ile 7.200.000 liradan noksan ticaretimiz olduğu takdîrde aradaki farkı, yine altın ile te'diye ve tazmîn edecektir. Almanya ile 10.000.000 lira ticaretimiz olduğu takdîrde Almanya senevî 7.200.000 lira itfa etmeyi taahhüd etmiş iken aradaki 2.800.000 lira için de kağıtlarımızı borcumuza mukâbil başabaş olarak kabul etmeyi taahhüd eylemiştir. Yani bu suretle muharebeden sonra Almanya'yla ticaretimiz yüksek bir miktara dahi bâliğ olacak olsa, Osmanlı kağıdının Alman parasına nazaran kıymetten düşmesi imkânı ref' edilmiştir. Muharebeden sonra nasıl bir hâl karşısında bulunursak bulunalım, behemehâl bir Osmanlı lirası lâ-akall 18,45 mark edecektir. Hattâ bundan fazla etmesi ihtimâli vardır, noksan etmesi ihtimâli yoktur. Bundan maada efendiler, Almanya'da tedâvül-i mecburî devam ettiği müddetçe Almanya ile senevî ticaretimiz 7.200.000 lirayı geçmese dahi bu miktar ile 10.000.000 lira arasındaki fark yani 2.800.000 liralık evrâk-ı nakdiyyeyi hükûmet-i Osmaniyye, eşhâsın hesâbına toplayıp Almanya'ya göndermeye ve Almanya parası olarak eşhâsın hesâblarına geçirmeye salahiyettardır. Bu suretle görüyorsunuz ki, erbâb-ı ticaret için, ba'de-l-harb Almanya ile muâmelât-ı ticariyyede bulunacaklar için, Osmanlı parasının Alman parasından dün olmasını men' etmek suretiyle pek büyük bir menfaat istihsâl edilmiştir. Zannederim ki, evrâk-ı nakdiyyemiz hakkındaki bu izâhât, hepimizi tatmin etmeye kâfidir. Eğer müzakerenin sonunda başka bir matlahınız varsa, onu da is'af etmeye müheyyayım.

Almanya'dan istikrâz etmiş olduğumuz mebâliğ, arzettiğim gibi ya mark olarak Almanya'da peşinen te'diye edilmiş kısımdır, yahut hazine tahvilâtı olarak müecceldir. Almanya'dan mark olarak aldığımız paraların yüzde 6 faizi vardır. Bu yüzde 6 faiz, markları aldığımız günden beri işlemektedir. Almanya'dan hazine tahvilâtı olarak aldığımız mebâliğin hâlen faizi yoktur. Almanya hükûmeti, meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyeyi, te'diye edeceği zamandan itibâren bizim hesâbımıza faiz yürüyecektir. O vakte kadar bu sermayeleri faizsiz olarak isti'mâl ediyoruz demektir. Almanya'dan ikinci, üçüncü, dördüncü tertib Hazine tahvilâtıyla istikrâz etmiş olduğumuz mebâliği biz Almanya'ya sulhün akdinden itibâren sekizinci senede, beşinci tertib evrâk-ı nakdiyyenin mukâbillerini de on ikinci senede te'diye edeceğiz, yahut bunları uzun vadeli bir istikrâza kalb eyleyeceğiz. Ve ümîd ederim ki, yakında yapacağımız bir i'tilaf ile on iki sene vadeyi alelumûm evrâk-ı nakdiyye için kabul ettireceğiz. Bunu da istihsâl edebilirsek - daha başka şeyler istihsâl edebileceğimizi de ümîd ederiz - harbin hitâmından itibâren hiç olmazsa on iki sene müsterih yaşamak ve bir bütçe yapmak ihtimâli hâsıl olmuş olacaktır.

İşte efendiler; evrâk-ı nakdiyye hakkındaki izâhâtı burada bırakarak şimdi de bütçemiz için birkaç söz arz edeceğim. Hamid Beyefendi, Encümenin bütçe hakkındaki mütâlaatını arz ettiler. Kendileriyle iki buçuk sene beraber çalıştığımız için kendi nokta-i nazarlarıyla benim nokta-i nazarım arasında bir tehâlûf olmadığını pekâlâ bilirler. Fakat onu resmen kürsüden de tekrar etmekle ayrıca iftihar hissederim. Buyurdukları şeylerin hepsi, inşallah, gelecek sene de nazar-ı dikkate alınacaktır ve gelecek sene bütçe müzakeresi esnasında tarafınızdan bu gibi şikâyetler dermiyân edilemeyeceğini ben de kaviyen ümîd ederim ("İnşallah" sadâları) Bütçemiz, efendiler, hakikaten müthiş ve korkunç bir rakama bâliğ olmuştur. Düyûn-ı umûmiyyemizin yekûnundaki korkunçluk ile bütçemiz yekûnundaki korkunçluk yekdiğeri ile mûsabaka ediyorlar; derssem hata etmiş olmam. Bu sene bütçesi, 82, 83 milyon lira bir masrafla kapandı. Gelecek sene bütçesinin de bundan noksan olacağını da zannetmiyorum. Filvâki' bugün Meclis-i Âlînize takdim edilen bütçe 46 milyon lira masrafı ve 23 milyon lira vâridâtı gösteriyor. Bütçede her şeyden evvel saffet ve samîmiyyet aramış olduğunuz için ben kemâl-i teessüfle diyeceğim ki, ne 23 milyon lira vâridâta ve ne de 46 milyon lira masrafa inanıyorum. Meclisin müctemi' bulunmadığı zamanda tahsisât-ı fevkalâde ve munzamme almayacağım için bu sene zarfında birçok umûr hakkında alınmış olan tahsisât-ı munzamme veya fevkalâdeyi bu bütçeye ilâve etmek lâzım geliyor. Muînsizler için bütçede yalnız 1.000.000 lira konmuş, hâlbuki bu sene takriben 5.000.000 lira sarf olundu. Bütçenin esna-yı müzakeresinde 3.800.000 lirayı zammektenizi teklif edeceğim.

İşkân-ı muhâcirin için bütçeye 500.000 lira konmuş; hâlbuki bu sene bir buçuk milyon lira masraf olmuş, onun da bütçeye ilâvesini teklif edeceğim. Mükellefiyyet-i ziraiyye için kabul etmiş olduğumuz kanun mucibince yine bütçeye 930.000 lira zammekten teklif edeceğim. Bunları zammettiğimiz takdirde, gelecek senenin bütçesi 46 milyon lira değil 52 milyon lira olacaktır. 52 milyon lira masrafa mukâbil 23 milyon lira vâridât-ı muhammene vardır. 23 milyon vâridâtta tamamen meşuk bir kalem vardır ki, gümrük vâridâtıdır. Gümrük vâridâtı bugün artık senenin nısfı harb ile, nısfı sulh ile geçeceğine nazaran konmuş zannediyorum. Çünkü bu sene ancak 750.000 lira vâridât olduğu hâlde, gelecek sene için 2.750.000 lira vaz' edilmiştir. 2.000.000 lirayı bir kalem olarak tayyetmekliğiniz lâzım geliyor ve 23 milyon lira vâridât da 21 milyona tenezzül ediyor. Günden güne miktarı artan, 331 senesinde 2.361.000 liradan ibâret iken 332 senesinde 3.908.000 liraya bâliğ olan askerî tekaütleri için de bu sene ne ilâve edileceğini bilmiyorum. Şimdiye kadar eğer aldanmıyorsam Tekaüt Sandığı'ndan maaş alanların miktarı 140 bine bâliğ olmuştur ve zannederim ki, maluliyetlerinden dolayı tekaüt edilenlerin yahut vefatlarından dolayı eytâm ve erâmiline maaş tahsis edilmesi lâzım gelenlerin ancak yüzde onunun muamele-i lâzimesi yapılabilmektedir. Bunun yüzde on beş, yirmi, yirmi beşi de daha bu sene ilâve edilecektir. Bundan dolayı bu sene için bir, bir buçuk milyon lira ilâve edersek yekûn 54 milyona bâliğ olur. Vâridâtımız da, arz ettiğim gibi 21 milyon liradan ibârettir ki, arada ordunun ihtiyâcât-ı fevkalâdesi için iktiza eden mebâliğ dâhil olmadığı hâlde 34 milyon lira bir açık var demektir. İşte bütçemizin de hâl-i hâzırı budur. Bunlar, efendiler; ne düyn-ı umûmiyyemizin yekûn-ı mahûfu, ne de bütçemizin bu erkâm-ı müthişesi sükûnet ve teselli verecek şeyler değildir. Bugünün ma'lûm ve muayyen bütçesini bertaraf ederek yarının, ferdâ-yı sulhün bütçesine imâle-i nazar edecek olursak ne göreceğiz? Ba'de-l-harb bütçemizin masraf yekûnu ne olacaktır? Vâridât-ı muhtemeli neden ibâret buluncaktır? Huzurunuzda bu makeyeseyi de yapmak isterim ki âtûnin ne suretle tecelli ve tezâhür edeceği hakkında bir fikir peyda olsun. Acaba bugünkü bütçede, harbden sonra silinecek olan miktarlar nedir? Bütçenin ne miktarı masârifi daime, ne miktarı mesârifi muvakkatedir? Muinsizlere verilen 5.000.000 lira harbden sonraki eyyam ve şühûrda değilse de bir müddet sonra bittabii bütçemizde yer bulamayacaktır. Bunlardan icâb edenleri yalnız eytâm ve erâmil maâşâtı tahsis edilecektir. Muinsiz maâşâtı, askerin terhisini müteakip bütçemizden silinecektir. İşkân-ı muhâcirin için verilen 2.000.000 lira bütçemizde herhalde bu kadar azim bir miktarda olarak yer bulmayacaktır. Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu'nun mahall-i tatbiki kalmayacağı için ona mahsus olan tahsisât da bütçemizden kaldırılacaktır. Yüzde beş faizli hazine tahvilâtının

2.145.000 liralık tahsîsâtı da bu hazine tahvilâtının res'ûlmâli bu sene tamamen itfa edileceği için tayyolunacaktır. Askerî demiryollarına verilen 3.170.000 lira tahsîsât da herhalde bu şekilde bu miktarda kalmayacaktır. Binâ'enaleyh, muharebeden sonra, bu bütçede hiç olmazsa 10, 11 milyon lira kadar tenzilât yapılabilecektir. 52.000.000 liralık bütçe bu suretle 40, 41 milyon liraya tenezzül edecektir. Fakat Harbiyye Nezâreti'nin ancak, 6.000.000 liralık ve Bahriyye Nezâreti'nin de bugünkü kadar tahsîsâtı bulunmak ve memlekette ıslah ve imar nâmına hiçbir masraf edilmemek üzere yani mutad olan hayatı sürmek şartı ile ve muharebe zamanında akd etmiş olduğumuz düyûnun itfa-yı faiz ve res'ûlmâli için bir karşılığı muhtevî olmamak üzere ba'de-l-harb bütçemiz 40 milyon lira raddesinde olacaktır.

Vâridâtımıza gelince: Vâridâtımızın harbi ta'kiben epeyce tezâyüd edeceğine kanaat edenlerdenim. Filhakika memleketimizde zuhûr eden birçok ahvâl, hadisât-ı fevkalâde, harb, harbde zâyî' ettiğimiz insanlar, muhâceret dolayısıyla zâyî' olan nüfuslar vesaire dolayısıyla memlekette müstahsillerin ve müstehliklerin miktarı tenezzül etmiştir. Müstahsillerin ve müstehliklerin tenâkus-ı miktarı, istihsâlât ve istihlâkâtın dahi tenâkusunu mucib olacaktır. İstihsâlât ve istihlâkâtın tenâkusu da devletin istihsâlât ve istihlâkât üzerine mevzu olan vâridâtı üzerinde tenâkus husûle getirir. Binâ'enaleyh, harbden sonra her şeyin alâ hâlini kaldığını farzedecek olursak, harbden ewelki bütçedeki yekûnu bulamayacağız. Evet, harbden mukaddem 30.000.000 dan ibâret olan vâridâtımızın 2, 3 milyonunu bu ahvâl-i muhtelifenin tesirâtından dolayı tenzil etmekteğimizi lâzım gelir. Yani 26, 27 milyon lira bir vâridât tutabileceğimizi zannediyorum. Fakat buna mukâbil harbi ta'kib eden senelerde memleketimizde mevcut stokların kâmilten bitmesi hasebiyle ne kadar tahdid, ne kadar takyid etsek bile Avrupa'dan zarurî olarak idhal edilecek eşya miktarının muharebeden ewelki miktara nisbetle hiç olmazsa bir kaç sene müddetle fazla olması gümrük vâridâtımızda, galâ'-i fiât da a'sâr vâridâtımızda oldukça mühim tezâyüidler vücûde getirecektir ve bu tezâyüdlere de 4, 5 milyon lira raddesinde tahmin edersek yine hata etmemiş oluruz. Sonra efendiler, şimdiden ve ba'de-l-harb ihdâs edeceğimiz vergiler vardır. Buna bilhassa nazar-ı dikkatinizi celb etmek isterim. Bugün harb eden devletlerin bilâ-istisna hepsi muharebeye rağmen değil yalnız harbden mütevellid temettuât-ı fevkalâde, temettuât-ı fâhişe üzerine, diğer birçok mevadd üzerine dahi muhtelif rûsûm ve tekâlif tarh eylemişlerdir. Ve muharebenin icâb ettiği masârifin bir kısmını istikrâzât ile tedârik ettikleri gibi, bir kısm-ı mühimmini de yeniden tarh ettikleri tekâlif ile istifa ediyorlar. Hele akdettikleri istikrâzâtın te'diye-i mürettebât-ı seneviyesine mahsus olan mebâliği vergi suretiyle tahsil etmeyi gayet ciddi bir surette düşünüyorlar. Fransa'da, zannedirim 1.000.000.000 franga yakın,

Almanya'da 1.500.000.000 marka yakın vergi tarh edilmiştir. İngiltere'de tarh edilen vergilerin miktarı, zannediyorum ki, 300.000.000 İngiliz lira-sına bâliğ olmuştur. Her memleket, harbe rağmen hem fevkalâde temettuât üzerine, hemde husûsât-ı saire üzerine yeni vergiler tarh etmek mecbûriyyetindedir. Biz de madem ki bilhassa harbdan sonra yaşamak için lâzım gelen menâbî'i tedârik etmek zaruretindeyiz, aynı suretle hareket etmeliyiz. Bu vergileri dahi iki kısma ayırıyorum: Bir kısmını, Meclis-i Âlî-nizin vermiş olduğu selâhiyete istinaden derhal vesait ve tedbirini düşü-nüp ta'kib edeceğim. Muvazene-i Umûmiyye lâyiha-i kanuniyyesinin es-na-i müzakeresinde göreceğiniz üzere muhtelif mevadd ve eşya üzerine rûsûm-ı istihlâkiyye tarh etmeye hükûmete mezuniyet veriyorsunuz. Meclis'in ilk ictima'ında buna dair kararnameleri li-ecl-it-tasdik arz olun-mak şartıyla bu mevadd-ı istihlâkiyye üzerine derhal tedkikât-ı lâzime ic-ra edip, lâzım gelen rûsûmu tarh etmek tasavvurundayız. Bununla ne miktar hâsılât alabileceğimizi bilmiyorum. Fakat herhalde memleketin ahvâl-i hâzırasını nazar-ı dikkate alarak pek fâhiş rûsûm tarht etmeyece-ğimizden nâşi, şimdilik lâ-akall iki milyon lira kadar vâridât temin edece-ğimizi tahmin ediyorum. Eğer harb uzun müddet devam edecek olursa, esna-yı harbde, harb uzun müddet devam etmeyecek olursa ba'de-l-harb derhal tatbik edilmek üzere harb esnasında birçok kimselerin kazanmış oldukları temettuât-ı fâhişe üzerine de bir vergi tarh etmek lâzım gele-cektir. ("Pek doğru" sesleri) Efendiler, kazanç ne şekilde olursa olsun, esbâb ve vesaiti meşru' olmak şartıyla meşrudur. Zannetmeyiniz, ki, harb esnasında para kazanlara karşı bir husumetim var, bilakis, gerek sulh ve gerek harb esnasında memleketin servet-i umûmiyyesinin tezyidine me-dâr olmak üzere para kazananları en ziyade takdîr edenlerdenim ve on-ların kazançlarını tezyid etmek için de kendilerine müzâheret ve muave-netten geri durmam. Her türlü haklarını bey ü şira edecekleri her türlü mevadd üzerinde hukuk-ı tasarrufiyye ve temellükiyyelerini, kendileri-nin hiçbir suretle ızrar edilmemelerini temin eylemeye çalışırım. Fakat kendilerinden de ona mukâbil Hazine-i Maliyye için fedakârlık talep et-meye zannederim hakkım vardır. (Alkış) Ve bunu şimdiye kadar harbde bulunan memleketlerin kaffesi yapmıştır. Biz de bu muameleyi yapmak-la istisna yapacak değiliz. Teslim ederim ki, bizim memlekette bunu tat-bik etmek, başka memleketlere nisbetle biraz daha güçtür. Onların tüc-caları sabit tüccarlar, defterleri muntazam defterler, muâmelât-ı ticariy-yeleri mürettep ve müesses muâmelâtur. Bizde defâtire mûracaat etmek, kazanç sahiplerinden kazançlarına dair beyânât talep etmek, siz de tes-lim edersiniz ki, oldukça güç muvaffakiyyet verecek şeylerdendir. Artık şimdiye kadar bu gibi husûsâtta kabul ve ittihâz edilmiş olan muhtelif sis-temleri mezc ü tevhîd ederek memleketimizin ahvâl ve şerâitine muvâfık bir sistem bulmaya çalışacağız.

Bundan başka âtî için mevcut olan diğer cümle-i tekâlifî de daha ziyade vâridât teminine medâr olacak bir tarzda ihya etmeye gayret edeceğiz. Hulâsa bu muhtelif mesâî ile zannediyorum ki, harbi ta'kib edecek senenin bütçesi, 35, 36 milyon liraya bâliğ olacaktır. Eğer Almanya hükûmetinden de demin de arz ettiğim düyûnün faiz ve re'sûlmalleri için uzun bir vade istihsâl edecek olursak, yani müttefikimiz olan Almanya bizi uzun müddet rahat bırakmak dostluğunu gösterecek olursa, o zaman belki yakamızı şu âfetin elinden kurtarabileceğimizi ümid ederim. ("İnşallah" sadaları)

Efendiler; vâridâtımıza, sarfiyyatımıza, düyûn-ı umûmiyyemize dair verdiğim şu izâhât, hepinizin dimağlarını oldukça meşgul edecek şeylerdir. Endişeniz, zâten mevcut ise artacak, yok ise vücut bulacaktır. Fakat mûsaadenizle şimdi de madalyonun diğer tarafına bakalım: Memleketimizde mevcut olan yeni vesait-i tedâvüliyye, Ağustos nihayetlerine doğru 80.000.000 liraya bâliğ olacaktır. Bu suretle dâhil olan serveti istihsâlât-ı umûmiyyemizi tezyide sarf edecek olursak, Kabine'nin programında arzettiğimiz gibi, dünyanın en güzel ve en bâkir topraklarına mâlik olan memleketimizin ziraatuna hayat, henüz hâl-i tufûliyyette olan sanayi'mize bir revnak, bir feyz, bir neşvünema vermeye çalışacak olursak, zannedirim ki, bu servetlerin bir de tevli'd edeceği yeni servetler, borçlarımızın te'diye-i mürettebâtını kolaylıkla icra etmek imkânını temin edecek, diğer taraftan da her servet yeni bir servet, yeni bir servet de diğer bir servet tevli'd ederek memlekette muhtelif menâbiden almakta olduğumuz ve alacağımız vergilerin miktarını artıracaktır. Bu muharebe, bize pek ziyade mucib-i memnuniyyet ve iftihâr olacak bir şeyi gösterdi. Demin muharebe esnasında para kazanalardan bahsediyordum. Evet; bu muharebe esnasında para kazananların bir kısmı, hiçbir himayeye, hiçbir müzâherete mazhar olmaksızın kazandılar. Bir kısmı, hükûmetin himaye ve müzâheret-i resmiyyesiyle doğrudan doğruya veya bilvasıta kazandılar. Fakat her ne suretle olursa olsun hepsi ticaretin zevkini tattı. Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük saik, en büyük âmidir. Kendilerine yapılan müzâheret ve himaye - hattâ bazılarının iddia ettiği gibi gayrı meşru olduğunu bile farzetsek - neticesi olarak teşebbüsât-ı iktisadiyyeye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat, benim nazarımda o kadar büyüktür ki, o gayr-ı meşruiyeti bile izâle edebilir. Yalnız, ümid ve temenni edelim ki, hükûmetin müzâheret-i resmiyyesinden istifade ederek ticaret edenler, harbin ferdâsında o müzâheret kalktığı vakit dükkanlarını kapamasınlar ve biraz da saha-i rekabette çalışarak, çırpınarak, düşmanlarıyla, rakipleriyle uğraşarak mevkiilerini muhafaza etmeye gayret etsinler ve muvaffak olsunlar. Eğer böyle olursa, Meclis-i Âlînizde sekiz seneden beri defaatle tekrar ettiğim gibi, birçok efrâd-ı millet, artık hükûmet kapılarını çalmaktan vazgeçecek, ti-

caretle, san'atla, ziraatla işigal edecek olursa, zannedirim hem kendi şahısları için, hem de memleket için pek büyük menfaatler iktitâfına vesile olacaklardır. Sonra, efendiler, yalnız yerlilerimize karşı değil, müsaadenizle, memleketimize gelen ecânibe karşı da ta'kib etmeye mecbur olduğumuz siyaset hakkında birkaç söz söyleyeceğim.

Memleketimizde ba'de-l-harb muâmelât-ı ticariyye vüs'at kesbedecektir. Ziraatı terakki ettirmek istiyoruz; küçük, orta, büyük san'atlar tesis etmek istiyoruz. San'at, ziraat, bunların hepsi muhtelif şekilde sermayelere muhtaçtır. O sermayeleri asırlardan beri toplamış olan memleketler vardır. O sermayeleri şimdiye kadar toplamamış, diğer memleketler de vardır. Bir tarafta sermaye talebi, diğer tarafta sermaye arzı. Bir kısım memleketlerde ilim ve marifet, san'at bir mertebe-i kusvâya varmıştır. Bir kısım memleketlerde ilim, marifet ve san'at henüz hâl-i tufüliyyettedir. Ba'de-l-harb bütün düşmanlıklar unutulur, en evvel ticaret dost olur. Muâmelât-ı iktisadiyye - düşmanlarımız ne derlerse desinler - meselâ Paris Konferansı'nda İngilizlerle, Fransızlar, Ruslar ve İtalyanlar, muharebeden sonra muhasım devletlerle idhâlât ve ihrâcât yapmayacaklarını taahhüd etmişler, buna dair mukaveleler akd eylemişler; bunların hepsi hayaldir efendim.

Muharebeden sonra hudutlar açıldığı zaman, denizler serbest kaldığı vakit hiçbir memleket mutasavver değildir ki, Kurun-ı Kadîme ve Kurun-ı Vusta'daki medeniyet-i ibtidaiyyeye rücu' etsin! Her memleket, medeniyet-i hâzıranın ahvâl ve şerâitine tebaiyyet etmek mecbûriyyetindedir. Medeniyet-i hâzıranın ahvâl ve şerâitinin en büyük kanunu, kanun-ı mübadeledir ve bu kanun-ı mübadelenin tesirinden kurtulacak millet yoktur. Her millet efrâdı, şimdiye kadar düşman oldukları memleketlere gelecekler, o memleketlerin pazar-ı dâd ü sitedine iştirâk edecekler ve o memleketlere ahvâl ve şeraitlerinin müsaade ettiği derecede sermayelerini getireceklerdir. Bu sermayeyi getirenler kim olursa olsun, ben sermayenin gelmesine muarız olanlardan değilim; fakat bu sermaye dostlarımız ve müttefiklerimiz tarafından gelecek olursa elbette onu bir büyük sebep-i rûchân ve fâikiyyet addederiz. Memleketimize gelecek olan sermayelerden tehâşi edenler vardır. Kabelharb bu memlekete gelen sermayelerin gelmesinden korkuluyordu. O zaman biraz korkulabilirdi. Çünkü o vakit Türkiye'yi bir şebeke-i istibdâd altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyla servet ve sermayelerini getirenler, devletlerinin hâkimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzi-i adaleti kendi hâkimleri yapıyordu; her müracaatlarını kendi sefirleri is'âf ediyordu. Adeta memleketimizde onlar sahip ve hâkim, biz ise misafirden başka bir şey değildik. Fakat bugün kapitülasyonların ilgası dolayısıyla memleketimize gelecek olanlara kapılarımızı geniş açmakta hiçbir mahzur görenlerden değilim ve ben memleketin siyaset-i iktisadiyyesinin - memleketi kurtarmak istersek - bu suretle idare edilmesine taraftarım.

Efendiler; bugün düşman memleketlerde değil, dost ve müttefik olduğumuz memleketlerde nazar-ı dikkatinizi açıkca celb ediyorum, bizim aleyhimizde tevcih edilen bir büyük silâh vardır. Harbin bidâyetinden beri defaatle Almanya'ya gittim. Ricâl-i siyasiyye ile, ricâl-i maliyye ile memleketin muâmelât-ı iktisadiyyesine iştirâk eden herkesle, bilâ-istisna görüştüm. Herkes Türkiye'nin ordularının kahramanlığına takdîr-hân, memleketimizin gösterdiği büyük fedakârlıklara hayrette; fakat yalnız bir şeyden şikâyet ediyorlar ve diyorlar ki: Memleketinizde bir maraz-ı müzmin var. Siz kendinizi çok büyümüş ve çok yükselmiş addediyorsunuz. İstiyorsunuz ki, her şeyi kendiniz yapasınız ve istiyorsunuz ki, ziraatınızı, ticaretinizi, san'atınızı, şimendiferlerinizi, limanlarınızı, kanallarınızı, memleketizde asırlardan beri yapılmamış olan her şeyleri kendiniz ibda' ve ihdâs edesiniz. Tâbir-i istulâhîsiyle çok "şoven" ve çok "nasyonalist" oldunuz diyorlar.

Efendiler; kelimenin mana-yı lügavîsiyle isterseniz siz de, ben de, hepimiz milliyetperveriz. Fakat mana-yı istulâhîsiyle milliyetperver değiliz. Şimdiye kadar memleketimizde ecnebîler tarafından yapılmış olan teşebbüsâtın hiçbirine iştirâk ettirilmemiş olan Osmanlıların ba'de-mâ her teşebbüse sayleriyle, sermayeleriyle tayin edilecek bir nisbet daire-sinde iştirâk etmelerini arzu ederiz. İşte bu itibârla milliyetperveriz. İstemeyiz ki, memleketimizde yapılacak bütün teşebbüsât ecnebîler tarafından yapılsın ve biz misafir olalım. Hayır, o teşebbüsâta kendi miktarımızca, kendi kuvvetimizce, kendi istidadımızca biz de iştirâk edelim. Herhangi bir vilayette ecnebîler mühim bir teşebbüs-i iktisadîde bulunacak olurlarsa, o vilayet ahâlisinden ve şimdiye kadar o işle iştigal etmiş olan mütehasıslar, müteahhidler, say u amelleri ve sermayeleri ile o ecnebîlere iştirâk etsinler. Bunu arzu ediyorum ve bu itibârla ve bu mana ile milliyetperveriz. Fakat, kelimenin mana-yı istulâhîsiyle milliyetperver değiliz. Çünkü, mana-i istulâhîsiyle "milliyetperverlik", ecnebî husumeti demektir. Bizde ise ecnebî husumeti mevcut değildir ve hiçbir zaman da memleketimizin en buhranlı zamanlarında bile, yani ecnebîlerden şikâyet etmeye hakkımız olduğu zamanlarda yine milliyetperver değildik. Şimdi yine bu suretle milliyetperver olmağımız için hiçbir sebep tasavvur etmiyorum. Tabii muarızlarımıza bütün bu cevaplarımı verdim. Fakat benim en muknî' delillerimden ziyade kendilerini ikna edecek şey zannederim memleketimizde görecekları ahvâldir. Eğer hakikatı bu suretle görecekları olurlarsa, harbi ta'kib edecek senelerde müttefiklerimizin şimdiye kadar istikrâz etmiş olduğumuz sermayelere zamîmeten milyarlarca bâliğ olacak sermayeleri bu memlekete nakledeceklerine bende kanaat hâsıl olmuştur. Hattâ bunun için aramızda bazı resmî müzakerât bile yapılmıştır. Yalnız kendilerini temin etmeliyiz ki, Türkiye'nin en ücra bir köşesine gidecek olan bir ecnebînin canı, nâmusu, malı taht-ı em-

niyette ve tekeffülüdür. Eğer bunu yapacak olursak, bu memleketin hudutlarından içeriye giren adamın hukuk-ı hayatiyyesinin masûn ve müemmen olduğu kanaati Avrupa'da husûle gelecek olursa, efendiler, emin olunuz memleketimiz on seneden az bir zamanda muhtaç olduğu bütün teşebbüsât-ı iktisadiyyeye mâlik olabilir. Bu hakikatı herkesin gözü önünde tecessüm ettirmek, efrâd-ı milleti bu hakikat için irşad ve tenvir eylemek de yine sizin ve bizim vazifemizdir. Eğer kendi sermayemize kalacak olursak, memleketimizde bugün evvelkine nisbetle mühim bir servet hâsıl olmakla beraber, eğer bu servetle şimendiferlerimizi satın almak, yeniden şimendiferler, limanlar yapmak, kanallar vücûde getirmek, ziraatımızı ileri götürmek, fabrikalarımızı açmak, ticarethanelerimizi tevsî' emek gibi üç yüz, beş yüz milyon liraya belki de daha ziyade bir paraya ihtiyâc gösteren işlere teşebbüs etmeye kalkışacak olursak mesâîmizin akim kalacağına hiç şüphe etmem ve bunda hiçbir akl-ı selim sahibi de şüphe etmez. ("Bravo" sadâları)

Mesâîmizi akamete mahkûm etmemek için yine Kabine'nin programındaki cümleyi tekrar edeceğim: Yerli sermayeyi, yerli âmâl ve mesâîyi ecnebîlerin ilim ve irfanıyla, ecnebîlerin san'atıyla ve sermayesiyle mecz ü tevhîd edelim. Bu siyaseti bugünden ta'kib etmeye başlayalım. Doslarımız üzerinde bu kanaati husûle getirirsek emin olunuz ki, memleketimizi kurtarmış ve sözlerimin mukaddemesinde dediğim gibi, âtînin meçhul olan ağuşuna bi-silâh ve bi-müdafaa değil, en güzel silâhlarla müsellâh ve mecehhez olarak girmiş oluruz.

İşte efendiler, biraz uzun sürmüş olan ma'rûzâtıma hitâm vermezden evvel, Encümeninize, bütçenin tetkiki husûsunda her sene olduğu gibi, göstermiş olduğu himmet ve gayretten dolayı teşekkür ediyorum ve Hey'eti Âliyenize arz etmiş olduğum bütün nikat-ı nazarın gelecek sene bizce de nazar-ı dikkate alınacağını tekrar vadediyorum.

Son söz olarak da şunu söyleyeceğim: Ne ihzârında ve ne de tetkikinde hâzır bulunduğum bu bütçenin Meşrutiyet'in size vermiş olduğu en zi-nûfuz ve zi-kudret bir hakkı isti'mâl ederek çizmiş olduğunuz hudud-ı muayyene dairesinde tatbikten tevellüd edecek mes'uliyyeti kabul ederken, Meclisinizin esnâ-yı gaybubetinde ordularımızın ihtiyâcât-ı fevkalâdesinden gayri hiçbir suretle tahsîsât-ı munzamme talep etmeyeceğimi, hattâ Muhasebe-i Umûmiyye Kanunu'unun vermiş olduğu selâhiyete rağmen tahsîsât-ı mütehavileyi dahi pek ziyade hisset ile isti'mâl eyleyeceğimi ve masârif-i cedide ihdâsından da, mevkimi muhafaza ettiğim müddetçe ictinâb edeceğimi taahhüd ediyorum. ("Bravo" sadâları, sürekli alkışlar)

İttihadcılarının ünlü hatiplerinden Mehmed Cavid Bey'in Maliyye Nâzırı sıfatıyla 3 Mart 1917'de Meclis-i Meb'ûsân'da yaptığı bütçe konuşma-

sı savaşın finansmanı ve dönemin iktisadî koşulları açısından son derece önemli bir söylevdir. Söylev sürekli alkışlarla ve bravo sadâlarıyla kesilmiştir. Cavid Bey'in bütçe konuşmaları Meşrutiyet iktisadî ve malî tarihi açısından ayrı bir önem taşır. Bunlar zabıtlarda yer aldığı gibi ayrıca da basılmıştır. Yukarıda yer alan 1917 söylevi ayrı baskının Latin harflerine çevirim yazısıdır. Metin Meclis-i Meb'ûsân zabıt ceridesindeki eski Türkçe orijinal metniyle de karşılaştırılmış çok sınırlı bazı düzeltmelere uğramıştır.

Meclis-i Meb'ûsân, devre-i intihabiyye 3, ictimâ 3, 1333 senesi muvazene-i umûmiyye kanunu lâ-yihâsı hakkında Maliyye Nâzırı ve Kal'a-i Sultaniyye mebusu Cavid Beyfendi tarafından Meclis-i Meb'ûsân'da irâd okunan nutuktur, 9 Cemaziülevvelî 1330 - 3 Mart 1333, İn'ikad 47, Meclis-i Meb'ûsân kararıyla tab' ve neşr olunmuştur, Meclis-i Meb'ûsân Matbaası, 1333. 40 sayfa. Ayrıca bkz: Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, Üçüncü Devre-i intihabiyye, Üçüncü sene-i ictimaiyye, 47 nci in'ikad, 9 Cemâzi-yel-evvelî 1335 - 3 Mart 1333, s. 695-707. Konuşmanın bitimi üzerine İstanbul mebusu Salah Cimcoz söz almış ve duygularını şu sözlerle ifade etmiştir: "Efendim, Nâzır Beyfendinin beyânâtı hayat-ı iktisadiyyemiz için gayet müîlîmdir. Bundan dolayı bu nutkun tab' ve tevzî'ini teklif eylerim. ("Muvâfık" sadâları)" Bizim elimizde olan bu ayrı baskıdır.

Cavid Bey'in 1918 Bütçe Konuşması

*Maliyye Nâzırı Cavid Bey'in Meb'ûsân Meclisi'nde
1918 Bütçe Konuşması*

Efendiler;

1334 senesi muvazene-i maliyyesini, size, bütûn mesaîme ve hüsn-i niyyetime rağmen maateessûf istediğim şekilde ve tasavvur eylediğim erkâm ile, arzu ettiğim mükemmeliyyet ve kat'iyet ve vahdeti hâiz olmak üzere takdim edemedim. Bu bütçeyi tertip etmeye başladığım vakit henüz ufukta, hattâ pek yakın ufuklarda bile sulh emâreleri belirmiyordu. Bunun için, size ne bir sulh bütçesi, ne de harbden sulha intikal bütçesi tevdi' edebildim. Bu bütçe de bütûn selefleri gibi şimdiye kadar maziye karşan ve birkaç gün sonra tarihe girecek olan yakın ve uzak bütûn selefleri gibi bir harb bütçesinden başka şey olamadı. Binâ'enaleyh, harbin bütûn fevkalâdeliklerinden, bütûn tesirât ve avâz-ı muhtelifesinden müteessir olarak ellerinizde ahz-ı mevki ediyor. Fakat şunu ilâve edeceğim ki, geçmiş senelerin tecrübelerinden ve derslerinden istifade edilerek tanzim edilmiş olduğu için bu bütçenin her rakamında daha fazla bir manayı samîmiyyet, hakikate doğru atılmış geniş adımlar göreceksiniz. Geçen sene huzurunda, bütçenin mes'uliyet-i tatbikiyyesini deruhte ederken, şimdi Hamid Beyefendinin de buyurdıkları gibi, Meclis'imizin müctemi' bulunmadığı zamanlarda Kanun-ı Esasî'nin vermiş olduğu selâhiyeti, orduların ihtiyaçlarından başka bir ihtiyâc için isti'mâl etmeyeceğimi, Muhasebe-i Umûmiye Kanunu'nun verdiği hakkı ancak pek bariz ve pek mübrem ahvâl karşısında kullanacağımı ve mevki'im muhafaza ettükçe sizin giyabınızda, hizmet-i cedide ihdâsından ictinâb eyleyeceğimi arz eylemiştim. Bu taahhüdümü, ahvâlin müşkilâtına rağmen, yalnız harb senelerinde değil, Meşrutiyet'in ilk senesinden beri görülmemiş bir sadakatla ifa ettim. Bütçemiz için açılan bu yeni çıkışın sinîn-i müstakbelede daha ziyade güşâyış ve inkişâf bulacağını ve bu suretle hakiki ve kat'i bütçelere mâlik olacağımızı kat'iyyen ümîd ediyorum.

Müzakere edeceğiniz 334 bütçesi Maliyye Nezâreti'nin en had bir tetkikinden, hattâ ilâve edeceğim, keskin baltalarından Encümeninizin her sene masaisini kemâl-i şükran ile tezkâr etmeyi kendime pek vicdanî ve pek samîmî bir vazife bildiğim Encümeninizin, ince kalburlarından geçerek şu şekl-i kat'isini alan bu bütçenin, pek ziyade zannediyorum ki, sizin müctemi' bulunmadığınız zamanlarda çerçevesi hâricine çıkmak lüzûmu kat'iyyen his olunmayacaktır. Eğer, âtiyi şimdiden keşfetmek ihtimâli mevcut olsa idi, Hamid Beyefendinin diğer temennilerine de pek sühûletle iştirâk edecektim. Fakat âtinin ne doğuracağını, sene-i âtiyye-

nin ne suretle tecelli edeceğini bugünden kestirmedeğim için gelecek sene, Meclisimiz toplandığı zaman, sizden 1334 senesi için yeniden tahsîsât talep etmeyeceğime dair vaat vermeye cesaret hissedemiyorum ve bu cesaretsizliğimden dolayı zannederim ki bendezini mazur görürsünüz.

Herhalde efendiler, sizi temin ederim ki, bu bütçenin tatbikinde hükümet, tasarruf ve iktisada, tamamiyle riayetkâr olacaktır. Bu benim için kat'i ve inhiraf kabul etmez bir siyasettir. Bugün memlekette yalnız Hazine-i Devlet'i idare edenler değil, bütün efrâd-ı ahâlinin en ziyade tâbi' olmaları lâzım gelen kanun, bence kanun-ı tasarruf ve iktisaddır. Hayat-ı devlette, nukud ve ayniyatta tasarruf ve iktisad, erzak ve aşyada tasarruf ve iktisad, hayat-ı husûsiyyede ezvak ve huzûzâtta tasarruf ve iktisad; sarfiyyat ve istihlâkatta tasarruf ve iktisad; bugün bütün muâmelâtın hâkime-i zi-kudreti, dediğim gibi tasarruf ve iktisad olmalıdır. Çünkü efendiler, bu cidâl-i müdhişte zafer kazanmak için evlatlarının kanlarına muhtac olan milletler, yarın bunun yerine kâim olacak olan cidâl-i müdhiş-i iktisadîde evlatlarının metanetlerine, kuvvetlerine ve servetlerine arz-ı iftikar edeceklerdir. Nasıl ki bugün ewelden toplarını, tüfeklerini, ordularını ihzâr etmeyenler, kuva-yı külliye ile hücum eden düşmanların karşısında nasıl münhezim oluyorlarsa, yarınki cidâl-i müthişte de o vaktin tüfeklerini, toplarını, yani fabrikalarını, çiftliklerini, sermayelerini ihzâr etmeyenler de kuva-yı külliye-i iktisadiyye ile hücum edecek olan başka düşmanların muvacehesinde mağlup olmak zaruretinde kalacaklardır. Bugün her memlekette bütün ricâl-i hükümet tarafından milletlerin âmak-ı ruhuna kadar isâl edilmek istenilen bu nida ve feryadı biz herkesden ziyade işitmiyoruz. Esâsen fakir olan milletimizin, esâsen teşebbüsât-i iktisadiyyesinden hiçbirini yapılmamış olan memleketimizin buna başka memleketlerden, başka milletlerden ziyade ihtiyâcı vardır. Bizim için bu husûsta nazar-ı dikkate alınmayacak en küçük bir meblağ, ihmal ve müsamaha edilecek bir zerre bile mevcut olmamalıdır. Düşününüz ki efendiler, bütçeye zammedeceğiniz yüz lira, ensâl-i müstakbeleye kırk sene müddetle yedi lira vergi tahmil edecektir. Borçlarımız ağırdır ve şimdi size izah edeceğim vechile uykunuzu kaçtıracak kadar ağırdır. Fakat borçların ağırlığı, onlara yeni yekûnlar ilâve etmek için bir sebep teşkil etmemelidir. Binâ'enaleyh, gerek siz bütçeyi tetkik ederken, gerek hükümet, ancak azamî bir had demek olan muhassasâtı isti'mâl eylerken, tasarruf ve iktisad uknûmunu göz önünden uzak tutmamalıdır. Azamî bir had teşkil eden muhassasât diyorum; çünkü verdiğiniz muhassasâtın tamamı, şimdi arz ve izah edeceğim vechile, sarf ve istihlâk olunmak lâzım gelmez ve nitekim olunmuyor. 330 senesinden beri alınan adî ve fevkalâde muhassasâtın sarfedilmeyerek iptal olunmuş yahud sene-i âtiyyeye devredilmiş aksamı vardır. Eğer tasarruf ve iktisada daha ziyade riayet edilecek olursa, devr olunacak veyahut iptal edilecek makadîr elbette şimdikinden

fazla olur ve onlar da bütçenin tasarrufâtını, yani kârını teşkil eder. İşte efendiler sizden, bu hissin taht-ı tesirinde bütçeyi tetkik etmenizi rica ve burada hâzır bulunan hükûmet arkadaşlarımdan da bütçeyi tatbik edecekleri zaman bu hissin taht-ı tesirinde tatbik eylemelerini rica ederim.

Efendiler, 334 bütçesine sene-i âtiye zarfında zuhûr edecek olan ihtiyâcâtın kâffesi içi muhassasât vaz' edilmiştir. Yalnız bütçenin erkâmına göz gezdirdiğim vakit, ihtimâl zuhûru birkaç haftadan beri gözlerimiz önünde tahassül etmeye başlayan bir masrafın izlerini göremiyorum. Şimdiden miktarını tayid edemediğimiz bu masrafı, sizin gıyabınızda yapacağız ve eminim ki gelecek sene buraya toplandığınız vakit bunu alkışla kabul edeceksiniz. Senelerden beri kimi efrâd ailelerini, kimi mülklerini, kimi medâr-ı san'atlarını, kimi evlerini terk ederek vatanın diğer bir gûşe-i müsaferetine iltica eyleyen yüzbinlerce ihtiyar, genç, kadın, çocuk, dul, yetim mültecilerin bugün düşmanların hain ve kanlı çizimleri altundan peyder pey kurtulmaya başlayan, mukaddes yurtlarına, muazzez yuvalarına dönmeleri zamanı hulûl ediyor. Bunlar, kendilerinin o kadar sevdikleri, o kadar perestîş ettikleri o güzel denizlerine, karlı şahikalarının yüksekliği ancak semaların derinlikleriyle müsabaka edebilen o fahûr ve mağrur dağlarına, etrafına hayat ve revnak veren güzel ırmaklarına, mûmbit ve çemenzâr vadilerine, şimdi şu dakikada tatlı ve geçmiş bir seyyahatının gözlerim önünde canlanan her merhalesinde yaşayan ailevî ve millî muhit hâturâtlarına kavuşacaklardır. Bunlar, bu vatanın harb meydanlarında şehit olan evlâtlarından sonra en ziyade cefa çeken ve en ziyade elem gören bu evlatları, memleketlerine avdet ettikleri vakit orada yıkılmış köyler, şeytanî bir hırs-ı intikam ile düşman tarafından yakılmış, harap olmuş evler, ruhlarından koparılmış parçalar karşısında bulunacaklardır. Bunların hasârât ve zâyî'atını Hazine-i devlet, vûs'-i istitâatı dairesinde zâmin olacak ve kendileri orada kaybetmiş oldukları efrâd-ı aileleri yerine kendi kalpleriyle birlikte cereyan eden bütün Osmanlı milletinin kalplerini beraber bulacaklardır. (Alkışlar) İşte efendiler, yalnız bütün milletin alkışlarla kabul edeceğine emin olduğum bu masraflardır ki, gelecek sene, siz burada mevcut değil iken, bütçenin aksam ve füsulü arasında yeniden ahz-ı mevki eyleyecektir. Bundan madası için geçen seneki vaad ve taahhüdümü tekrar ediyorum. Ben, mevkiimi muhafaza ettikçe başka surette hareket etmeyeceğim.

Şimdi efendiler, bu küçük mukademededen sonra, bütçemizin hâline ve âtisine sizinle birlikte bir nazar atf edeceğim. Bu sene hükûmet tarafından verilen ve Encümeniniz tarafından tasdik edilen bütçe 51.000.000 kûsur liralık muhassasâtı muhtevî bulunuyor. Bu muhassasât, geçen senenin 53.000.000 liralık muhassasâtına nisbetle noksandır. Fakat bu noksan, hakikî olmaktan ziyade zâhirî bir noksandır. Zira, esbâb-ı muhtelifeden nâşî 1334 bütçesinde ahz-ı mevki etmeyen bazı mühim muhas-

sasât vardır. Bunların biri, geçen sene Maliyye Nezâreti bütçesine Şimendiferler İdaresi için koymuş olduğumuz 3.170.000 kûsur lira ki, bu sene bunu bütçeden tayyetmek cihetini iltizam ettik ve nitekim, 1333 senesi için de bu muhassasâta mukâbil, hiçbir santim te'diye etmedik. Çünkü, Şimendifer İdaresine, Meclisinizden kabul edilmiş bir kanun ile, her nev'i ukud ve mukavelât-ı ticariyye icra etmek selâhiyeti verilmiş olduğundan, işbu idarenin ihtiyâcâtı tamamen bu vasıta ile istifa olunmaktadır. Bundan dolayı bu sene sarf etmediğimiz bu muhassasât için gelecek senenin bütçesine de bir şey ilâvesine lüzûm görmedik. Kezalik, bu sene bütçesinde mevcut olan mühim bir diğer rakam var ki, o da Redd-i Bedel Kanunu mucibince bedel-i askerî vermiş olanlara iade edilecek mebâlig için vaz' edilmiş olan 420.000 lira reddiyyat tertibidir. Gelecek senenin bütçesinden bu muhassasât, bittabî, ihraç olunmuştur.

Daha sonra, Diyarbekir ve Resul'ayn Şimendiferinin inşâsı için tahsis edilmiş 1.000.000 lira var idi. Bu iş için, bu sene zarfında bir şey sarf edilmediğinden, gelecek senenin bütçesine tahsisât vaz' etmedik. Yalnız, gelecek sene bu şimendiferin inşâsı imkânı husûle gelecek olursa, hükûmetin, bu imkândan istifade edebilmesini temin için Bütçe Kanunu'na bir madde ilâvesini teklif edeceğiz.

1334 bütçesinin en mühim erkâmını şunlar teşkil ediyor: Birincisi; mütekaidin-i askeriyye tahsisâtı ki, 333 senesinin 3.900.000 lira muhassasâtı yerine bu sene 5.500.000 lira ile ahz-ı mevki ediyor. Efendiler, burada müsaadenizle bir iki dakika tavakkuf edeceğim. 332 senesi Martı ibtidâ'sına müdevver mütekaidin-i askeriyye ve aile miktarı, 109.226, bu ailelerin efrâdı da 209.226 kişiden ibâret idi ve şehri muhassasât, 201.000 lira, yani, senevî muhassasât 2.500.000 liraya karîb idi. 332 senesinde şehri 48.000 lira tahsisât ilâve edildi ki, senevî yarım milyon liradan ziyade oluyor. Maaş tahsis olunanların miktarı 32.903, efrâdın adedi de, 79.623'e balığ oldu. 333 senesinin on ayı zarfında 49.500 lira tahsis edildi ki, seneliği hemân 600.000 liraya takarrüb ediyor. Mütekaidinin adedi, 41.105, efrâdın adedi de 90.000 kişi idi. Bugün mütekaidinin miktarı 183.234 ve efrâd-ı aileleri miktarı da 379.289 kişi, senevî muhassasât da 3.600.000 liradır. Fakat, bunlar, henüz tekaüd edilecek olanların, zannederim ki rub'unu bile teşkil etmiyor. Tabii, size kat'i bir rakam söyleyemeyeceğim. Yalnız şimdiye kadar, Muhassasât-ı Askeriyye idaresinde tekaüd edilenlerin adedi nazar-ı dikkate alınarak ve hangi senelerde, nerelerde malûl, mahrûc ve şehid oldukları görülerek yapılmış bir tahmine istinad eyleyerek söylüyorum. Mütekaidin-i askeriyye muhassasâtı, harbin hitâmında lâ'akall altı ve altı buçuk milyon liraya çıkacaktır. Bütçenin diğer mühim rakamı da müinsizlere tahsis edilen maâşât ki bu da 5.000.000 liradır. Bu rakam, geçen sene bütçesindeki miktarın aynıdır ve bu, sırf masârif-i harbiyyeden addedilmek

lâzım gelen muvakkat bir masraf olub harbi ta'kib eden senelerde, tamamen tasarruf edilecektir.

Kezâlik muhâcirîn muhassasâtı olan 2.000.000 lira da, harbi ta'kib edecek olan senelerde bütçemizde ya hiç ahz-ı mevki etmeyecek, yahud pek küçük miktarda muhassasâtı icap ettirecek bir mevki tutacaktır. Bundan başka, memurînin muhassasât-ı şehriyye-i fevkalâdesi olarak 1.500.000 lira ve muhtelif nezâretlerin harbdan dolayı muhassasâtlarına ilâve edilen takrîben 2.000.000 liralık bir meblağ daha vardır. İşte bütçenin en mühim rakamlarını bunlar teşkil ediyor. Görüyorsunuz ki, 11.000.000 lira kadar bir meblağ bütçemizden, ba'de-l-harb tenzil edilecektir ve bu suretle bugün 51.000.000 liradan ibâret olan âdî bütçe, harbi ta'kib eden senede, diğer zamâimden sarf-ı nazar edilecek olursa, 40.000.000 liraya tenezzül etmiş olacaktır.

1334 bütçesinde Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî ve Hânedân-ı Saltanat, aşâir ve muhâcirîn ve imâlât-ı harbiyye bütçelerinden mada umûm bütçelerde, az çok miktarda, zamâim vardır. Bu zamâim bir, iki bin liradan, hadd-i âzamîsi olan 238.000 liraya kadar çıkıyor ki, hadd-i âzamîsini Posta ve Telgraf Nezâreti teşkil ediyor. Bu masrafların, diyebilirim ki, yüzde doksandandan fazlası, sırf harbin icâbâtından olan masârif-i muvakkatedir. 1334 bütçesinde yeni teşkil edilmiş olan hidemât, bu masârif-i umûmiyye meyanında pek küçük bir miktarı teşkil ediyor. Memleketimizin ihtiyâcâtı azimdir; bunda hiç şüphe yoktur. Her nezâretin teşkil etmeye muhtaç ve mecbur olduğu muhtelif hidemât vardır. Bunda da şüphe yoktur. Fakat, bütûn hizmetleri teşkil ederken, düşünülecek ve nazar-ı dikkate alınacak bir nokta vardır ki, o nokta da âtîdir. Bugün harb esnasında paranın menba'ı pek kolaylıkla takdîr edilmediği için biraz geniş bir surette hidemât-ı celile ihdâsı arzu edilebilir. Muhtelif bütçelere, muhtelif ıslahat muhassasâtı konulmak istenilir ve bu, gayet meşkûr bir arzûdur. Fakat nazar-ı dikkatten dûr tutmamalıyız ki, hangi nezâret için olursa olsun, hattâ en mübrem ihtiyâcât için ve hattâ, ancak yarın mukâbilini koymaya muktedir olabileceğimiz masrafları kabul etmeğimiz lâzım gelir. Ben zannediyorum ki, yarın, seferberliğin hitâmını ta'kib eden senede bu devlet ancak vâridât ve sarfiyyatını mütevâzin bir bütçe ile yaşayabilir ve ben size temin ederim ki, eğer mevkiimde kalırsam, ba'de-l-harb vâridât ve sarfiyyatı mütevâzin olmayacak bir bütçeyi, - bittabi harb borçlarından sarf-ı nazar - Meclisimize arza cesaret edecek nâzır ben olmayacağım. Çünkü, bâdelharb mütevâzin olmayacak bir bütçeyi vermek, açığını tedârik edememek; demektir. Açığını tedârik edememek demek, yapılmayacak bir işin mes'uliyetini deruhte eylemek; demektir. Yapılmayacak işlerin icrasını deruhte etmek, nâmuskâr olan adamların şânından değildir. Bunun için pek ziyade temennî ederim ki, - yalnız kendim için değil, bu mevkii işgal edecek olanların hepsi için -

ba'de-l-harb verecekleri bütçe sarfiyyat ve vâridâtı mütevâzin bir bütçe olsun. Harb esnasında bulduğumuz geniş müzaheretlere aldanmayalım. Bâdelharb muavenet kapısı kapanacaktır ve başka türlü olması ihtimâli de yoktur. Çünkü, bugünkü borçlarımıza yarın da yeni borçlar ilâve edecek olursak, o hâlde bu borçların zaman ve imkân-ı te'diyesi nasıl hülûl edecektir? Bugünkü borçlarımızın imkân-ı te'diyesini istihsâl etmek için yalnız bir ümid vardır ki, - onun ne dereceye kadar müsmir olacağına mütereddidim - o da bâdelharb bütçemizin mütevâzin olmasıdır. Bugün ihdâs edilecek olan hizmetleri yarın tayyetmek gayet müşkildir. Bugün hizmete alınacak adamları yarın yeni bir tensik ile kadro hâricine çıkarmak müşkül değil, muhâldir. Bunun için gerek kuvve-i icrâ-iyyece, gerek Hey'et-i Celilenizce bu noktanın nazar-ı dikkatten hiçbir dakika dûr tutulmamasını, bilhassa, rica ederim. Gelecek senenin muhassasâtı, 51.412.000 lira olduğu gibi, buna tekabül eden vâridât da 37.000.000 kûsur liradan ibâret olup, geçen senenin 23. 854.000 liralık tahmînâtına nazaran 13.500.000 lira fazladır ve bu fazlalık efendiler, hakikî bir fazlalıktır.

Bütçemizin masârif kısmının mühim erkânını zikrettiğim gibi müsaadenizle vâridât kısmının da erkâm-ı mühimmesini zikredeceğim.

Evvelâ başta müsakkafât ve arazi vergisi vardır. Musakkafât ve arazi vergisini gelecek sene için 2.100.000 lira olarak tahmin ediyoruz. Bu senenin tahmînâtı 1.700.000 lira idi. Gerek 331 ve gerek 332 senelerinin mâlûm olan netâyicine nazaran Encûmen, hükûmetin takdîrinden biraz daha ileri giderek müsakkafât ve arazî hâsılât-ı seneviyyesini 2.100.000 lira olarak takdîr etti ve bu tahminin de hakikat olacağına kanaatım vardır.

İkincisi temettü vergisidir. Bu vergi, 333 senesinin 370.000 lira muhammenâtına mukâbil gelecek sene için 750.000 lira tahmin edilmiştir. Bu da biliyorsunuz ki geçen seneye kadar bazı mükellefine verilmiş olan müsaadenin kaldırılmış olmasının neticesidir. Bu sene, şimdiye kadar vuku' bulan tahsilât 600.000 liraya takarrüb ettiği için gelecek sene 750.000 lira vâridât alınması ihtimâlden baid değildir. Temettü vergisi hakkında her ne kadar vâridât bütçesinin esnâ-yı müzakeresinde, bittabi münakaşât cereyan edecekse de arkadaşlarımızca daima mucib-i i'tiraz olan bir nokta için bir iki söz söyleyeceğim.

Temettü vergisinin mühim boşlukları, adalete mukarin olmayan noktaları bulunabilir, bunu inkâr etmiyorum. Fakat bu kanun, ancak üç seneden beri taht-ı tatbiktedir ve bu üç sene maatteessüf harb seneleri olmuştur. Kanunun tevliid ettiği netâyic hakkında kat'i vesâik ve ihesaiyyat toplamak mümkün olmadıgından, size kat'i bir şey söyleyecek hâl ve mevki'de değilim. Bu kanunu kaldırıp yerine eski kanunu ikame etmek ihtimâli yoktur. Çünkü, eski kanun, pek basit surette yapılmış, medenî bir memlekete yakışmayacak bir kanundur. Yeni kanunda usûller ve

esaslar daha medenî tarzda ıslah ve tâdil edilmiştir. Bu ıslahat ve tâdilâtta daha ileri gitmek lâzımdır, bunu tasdik ediyorum. Fakat bunun için bize bir zaman veriniz ki, elimizde sizi de iknâ edebilecek vesaik-i kaviyye ile müzakereye girişebilelim. Bu esbâba mebnidir ki, bu sene bu kanunun Hey'et-i Celilenizde müzakeresine taraftar olmadım. İnşallah gelecek sene harb bitecek olursa, harbi ta'kib edecek olan senede esaslı bir surette müzakere ve münakaşa ederek kanunun lâzım gelen yerlerini tâdil ederiz.

Bütçemizde ağnam vâridâtı geçen senenin 1.200.000 lirasına mukâbil 2.500.000 lira olarak tahmin edilmiştir ki, bunun sebebi, ağnam resminin kanun-ı mahsus ile taz'if edilmiş olmasıdır. Diğer ferağ ve intikal ve müskirât ve tuz resimlerinde de geçen seneye nisbetle epeyce farklar vardır. Ferağ resimlerindeki fark, memleketimizde emlâk üzerine cereyan eden muâmelâtın ziyadeleşmesinden, tuz ve müskirât resimlerindeki farklar da, kavanin-i cedide ile bu resimlere zammıyyat icra edilmesinden münbaistir.

Gelecek senenin vâridâtı meyanında en ziyade nazar-ı dikkati celb eden aşâr maddesidir. Bu sene aşâr vergisini sinîn-i sâbıkaya nisbetle gayet yüksek bir miktarda vaz' ediyoruz. Bu sene 4.100.000 liradan ibâret olan muhammenâta karşı, gelecek sene için 8.800.000 lira koyuyoruz. Bunun da sebebi, 333 bütçesinin netâyicini arzedeceğim sırada göreceğiniz vechile, bilhassa erzak ve zahâir fiâtında vücûde gelen galâ'-yi azımdır. Fâhiş fiâtlar, tabiidir ki, Hazine'nin vâridâtını tezyid eder ve minelkadim müelliflerce, aşâr usûlünün fenalığına karşı serdedilen en büyük delil, bu suretle tecelliyyatını göstermiş oluyor. Milletın sefaleti, Hazine'nin fazla-i vâridâtını mucib oluyor. A'sâr vergisinin, şimdiye kadar hissedilmemiş olan ve bu müşkül zamanlarda duyulan en büyük mahzurlarından biri de budur. Fakat herhalde bütçeye koymuş olduğumuz 8.800.000 lira da asgarîdir. Bu sene aşâr varidatı 13.000.000 lirayı tecavûz ettiğinden ve gelecek sene de erzak fiâtlarında, bu seneye nazaran bir ehvenıyyet vuku'u ihtimâlini göremediğimden dolayı bunun 12-13 milyon liraya bâliğ olacağından ıstıbâh etmiyorum.

Efendiler, bütçemizin sarfiyyat ve vâridât yekûnlarını birbirinden tenzil ettiğimiz vakit, 14.385.000 liradan ibâret bir adî bütçe açığı karşısında bulunuyoruz. Fakat hakikî açık bundan ibâret değildir. Çünkü 51.000.000 liradan ibâret olan muhassasât-ı seneviyye içinde, ordunun muhassasât-ı fevkalâdesi dâhil değildir. Ordunun muhassasât-ı fevkalâdesi için de bu senekinden biraz fazla, yani 60.000.000 lira daha ilâve etmek icâb ediyor. Bu 60.000.000 lira muhassasât-ı fevkalâdeyi 14.000.000 lira açığa ilâve edecek olursak, gelecek senenin açığı 74.000.000 liradan ibâret olduğu görülür. Tabiidir ki, demin de arz ettiğim gibi, bütçedeki muhassasâtın hepsi sarf edilmeyecektir. Bu muhas-

sasât içinde, bu sene olduğu gibi gelecek sene de ıbtal edilecek, kullanılmadığından nâşî bütçeden tayyedilecek milyonlar görülecektir. Fakat buna mukâbil, demin arzettiğim gibi, yeni masraflar zuhûr edeceğinden gelecek seneki ihtiyâcât-ı nakdiyyemizi 74.000.000 lira olarak tayin edersek pek aldanmış olmayız. Bu 74.000.000 lirayı nasıl tedârik edeceğiz? Tabii, şimdiye kadar nasıl tedârik ettik ise, gelecek sene de aynı suretle tedârik etmek ızdırarında bulunacağız. Ma'lûm-ı âlileri olduğu vechile, Almanya hükûmetiyle her altı ayda bir istikrâz mukavelesi akdediyoruz. Mukavelâtın altı ayda akdedilmesi, ihtiyâcâtın daha tamam ve katî bir surette tayin edilebilmesi maksadına müptenîdir. 334 senesinin ilk altı ayı için olan ihtiyâcâtımızı Almanya hükûmeti ile ahîren Berlin'de vuku bulan seyahatımda akd ettiğimiz mukavele ile temin ettik. Hey'et-i Âliye-nize bu bâbda her ne kadar bir kanun-ı mahsus gelecek ise de, bütçe münâsebetiyle bu bâbda izâhât arz etmek isterim. Almanya hükûmeti ile akdettiğimiz mukavele mucibince, altı ay için istikrâz edeceğimiz meblâğ, 36.000.000 liradan ibârettir. Bu 36.000.000 liranın 4.000.000 lirasını Almanya'da ve Avusturya'da icra edeceğimiz muhtelif mübayaât için Alman parası, yani mark olarak istikrâz ettik. Mütebâki 32.500.000 lirası da İstanbul'da Osmanlı lirası olarak muhtaç olduğumuz mebâliğdir.

Efendiler; geçen senelerden farklı ve geçen senelere nisbetle memleketimiz için gayet nâfi' bir usûl ihdâs ettik. Evvelâ yeni evrâk-ı nakdiyye çıkarmaktan mümkün olduğu kadar müçtenip bulunacağız ve pek kavi olarak ümîd ediyorum ki, bu altı aylık ihtiyâcımızı, evrâk-ı nakdiyye-i cedide ihdâs eylemeksizin temin edeceğiz. Mukavelenamemiz vechile, ne vereceği ma'lûm olmamakla beraber yüzde 5 faizli ve yüzde 1 amortismanlı bir istikrâz-ı dâhilî yapmak fikrindeyiz. Yalnız, memleketimizde halkımız, istikrâz-ı dâhilîye alışmamış olduğu için kendilerine gayet menfaatlı ve bugüne kadar hâl-i harbde bulunan hiçbir memleketin yapmadığı bir şeyi teklif edeceğiz. Bu teklifimiz, halkın arzularına, âmâline tamamiyle muvâfık bir tekliftir. Yüzde 5'ten ibâret olan faiz-i snevîyi al-tın olarak te'diye edeceğiz. Yeni yapacağımız istikrâzın - miktarı ne olursa olsun, 10, 20, 30 milyonda ibâret bulunsun - halk ne kadar rağbet gösterecekse, faiz ve amortismanını tesviye için lâzım gelen mebâliği, devlet, bütçesinden ifrâz eleyecektir. Ve şimdiye kadar ecnebîlerle yapmış olduğumuz istikrâzlar nasılsa, tıpkı o istikrâzlar gibi muayyen karşılıklar göstererek ve bu karşılıklar Düyûn-ı Umûmiyye idaresine tevdi' olunarak akd-i istikrâz eleyeceğiz. Şu suretle yirmi, otuz seneden beri ecânille yaptığımız muamelelerden, dâhilde yapacağımız muameleyi tefrik etmeyeceğiz ki, halkımıza tamamiyle emniyet bahş olsun. Tayin edeceğimiz vâridât, tabii memlekette evrâk-ı nakdiyye olarak tahsil edilecektir. Her kuponun hulûlünden altı hafta evvel bu evrâk-ı nakdiyyeyi, hangi seneye ait olursa olsun, ister altı aylık, ister bir senelik, ister yedi senelik ve ister-

se on bir senelik evrâk-ı nakdiyye olsun, Düyûn-ı Umûmiyye idaresi, Almanya hükûmetine ibrâz edecek ve Almanya hükûmeti bu evrâk-ı nakdiyyenin mukâbilini altın olarak te'diye eyleyecektir. Altı hafta ewel Düyûn-ı Umûmiyye'nin elinde bulunacak olan altınlar, kuponun hulûl-ı vadesinde istikrâz tahvilâtı eshâbına altın olarak te'diye edilecektir. Efendiler, bu suretle muhtelif menâfi istihsâl ediyoruz: Ewelâ halka bir kere gösteriyoruz ki, evrâk-ı nakdiyye, altından başka bir şey değildir. Bu evrâk-ı nakdiyyenin te'diye-i bedeli için muayyen olan vadelerini ewele getirmekle halkın i'timâdını biraz daha fazla celb etmeye çalışmış olacağız ve bunda Almanya hükûmeti için de bir zarar mevcut değildir; eğer biz, 32.000.000 liralık istikrâzı diğer istikrâzlar şeklinde yapmış olsaydık, yani yeniden evrâk-ı nakdiyye ihraç eylese idik, Almanya hükûmeti on bir sene zarfında o evrâk-ı nakdiyyeyi altın olarak te'diye etmek taahhüdünü almaya mecbur olacaktı. Binâ'enaleyh taahhüdât-ı mevcudesine 32,5 milyon liralık bir taahhüd daha ilâve edilecekti. Hâlbuki şimdi Almanya hükûmetinden bir taahhüd talep etmiyoruz; yalnız Almanya hükûmeti, müstakbele ait taahhüdünü hâlde ifa ediyor ve bizim halkımıza da fazla emniyet ve itimâd verecek bir muamele yapmış oluyor.

Efendiler, ikinci bir menfaat da, meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyenin bir kısmını vadelerinin hulûlünden ewel meydan-ı tedâvülden kaldırmaktır. Almanya hükûmetine iade edilecek olan evrâk-ı nakdiyyenin kısm-ı âzamı ileri senelere ait evrâk-ı nakdiyye olacaktır. Çünkü meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyenin kısm-ı âzamı, ileri senelere aittir. Bunun neticesi olmak üzere, onbirinci, onuncu, dokuzuncu ve sekizinci senelerde itfa edilmesi lâzım gelen evrâk-ı nakdiyye, bugünden itfa edilecek ve ihrâk edilmek suretiyle meydan-ı tedâvülden kaldırılacaktır. Bîaenaleyh bunda memleketimiz için azim bir menfaat vardır ve bu suretle altının - ki Artin Efendi, o mübareğin yüzünü çoktan beri görmüyoruz diyorlardı, şimdi kendileri gibi çoktan beri o mübareğin yüzünü görmeyenler - bu vesile ile görebileceklerdir.

Sonra altın ile muamele yapanlar -memleketimizin ahvâl-i umûmiyyesi ma'lûmdur - birçok kazanç temin etmiş olacaklardır. Çünkü maatees-sûf eşya ve erzakın kağıt fiâtıyla altın fiâtı arasında, biz ne dersek diyelim, azim ve izâlesi gayr-ı kabil bir fark bulunuyor. Fakat kaviyyen ümid ediyorum ki, her altı ayda bir, halka dönülecek ve herkesin eline geçecek olan beş, altı yüz bin liralık altın sayesinde memleketimizde altın ile kağıt arasındaki farkda da mühim bir tenezzül vücûde gelecektir. Eğer bu teşebbüsümüz de neticepezir olmayacak olursa, o vakit başka suretle müdahale emeye ve memlekette altın ile kağıt arasındaki şu gayr-ı meşru, şu gayr-ı mâkul ve gayr-ı mantukî farkı izâle etmek için Maliye Nezâreti'ne teveccüh eden başka tedâbiri ittihâz eylemeye mecbûriyyet hâsıl olacaktır. ("Çok doğru" sadâları)

Efendiler; bir sual-i mukaddere cevap vermek isterim. İçinizde düşünenler vardır ki, her altı ayda 32,5 milyon liraya ihtiyâcımız var; acaba memleket 32,5 milyon lirayı verebilecek midir? Bu, bir sual-i mukadderdir ki cevapsız bırakmamak icâb eder. Eğer memleket, 32,5 milyon lirayı veremeyecek ise, farkını ne yapacağız, yine evrâk-ı nakdiyye ihdâs etmek mecbûriyyetinde mi kalacağız? Her hâlde, efendiler, Mart ve Nisan aylarındaki ihtiyâcâtımız için evrâk-ı nakdiyye ihdâs etmeyeceğiz. Mart ve Nisan aylarındaki ihtiyâcâtımız, beşer buçuk milyon liradan onbir milyon lira ediyor. Almanya hükûmeti bu onbir milyon lirayı bize mark satmak suretiyle tedârik edeceği evrâk-ı nakdiyye ile vermeyi kabul ve taahhüd etmiştir. Bu suretle 32,5 milyon liranın onbir milyon lirası bertaraf edilmiş oluyor. Geride halktan isteyebileceğimiz yirmi, yirmi bir milyon lira kılıyor. İstikrâzın yirmi, yirmi bir milyon lirayı verip vermeyeceğini bilmiyorum, fakat vermemesi için bir sebep yoktur. Bu istikrâz, bizim memleketimizde otuz, kırk milyon vermelidir. Evvelâ; harbin bidâyetinden beri ilk defadır ki, itibâr-ı dâhiliye mûracaat ediyoruz. Sâniyen - fazla izâhât vermek istemem. Her biriniz düşüncelerinizle ne demek istediğimi anlarsınız - beş lira altın almanın ne demek olduğunu kolaylıkla takdir edersiniz. Memleketimizde pek az iş vardır ki, yüz liraya mukâbil faiz olarak beş lira altın almanın temin edeceği temettu'u temin edebilsin. O hâlde yirmi, yirmi bir milyon lirayı halkımız, kolaylıkla verebilmelidir. Sâlisen, bunu vermek için lâzım gelen sermaye ve servet, memleketimizde mevcuttur. Aşağıda izah edeceğim vechile bu sermayeleri neticesi meşkûk eşyaya, emvâl ve emtiaya vaz' etmekten ise, neticesi mâlûm ve mütehakkuk bir şeye vaz' etmek elbette daha muvâfıktır.

Fakat efendiler, ümidimiz hilâfına olarak istikrâz bu miktarı vermeyecek olursa, aradaki fark, yani Temmuz ve Ağustos ayları ihtiyâcâtı için yine Almanya hükûmeti Berlin'de mark satarak, İstanbul'da Osmanlı parası tedârik etmeye çalışacaktır ve bu da yine tekrar ediyorum ki, Almanya hükûmetinin menfaatıdır ve Almanya hükûmetinin mark satarak İstanbul'da Osmanlı lirası tedârik etmesi, bizim halkımıza göstermelidir ki, Almanya hükûmeti, evrâk-ı nakdiyye bedelâtının altın olarak te'diyesini ne derece samîmiyyetle müteahhiddir. Çünkü mark vermek, hâl-i hâzırda mevcut olan parayı vermek demektir. Almanya hükûmeti bize mark vermek için kendi ahâlîsinden veya Reischtag'ından mark istikrâz etmek zaruretindedir. Hükûmetin hazineleri yoktur. Hâlbuki evrâk-ı nakdiyye ihdâs edecek olursak, hâl-i hâzırda Almanya hükûmeti bir şey vermiş olmuyor. Bunların bedelini ancak on, onbir sene sonra verecektir. Elbette Almanya hükûmeti için on bir sene sonra te'diye etmek, bugün vermekten daha müreccahtır. Öyle olduğu hâlde Almanya hükûmetinin, aksini tercih etmesi, mahzâ bizim ihdâs edeceğimiz evrâk-ı nakdiyyenin mukâbilini altın olarak vermek zaruretinden münbaistir. Âti

için bu kadar ağır ve yüksek altın taahhüdâtına girmemek için hâl-i hâzırda bu azim fedekârlığı deruhte ediyoruz.

Yine efendiler, Almanya hükûmetinin bu mesaîsine rağmen ihtiyâcâtımıza kifâyet edecek olan 32,5 milyon lira tedârik edilmeyecek olursa, ancak o zaman pek cûz'î bir miktar için sekiz, on milyon lira için evrâk-ı cedide ihdâs edilmek mecbûriyeti hâsıl olacaktır. Bu evrâk-ı nakdiyye-i cedidenin de yine Almanya hükûmetiyle akd edeceğimiz mukavele mucibince sulhün akdinin üçüncü senesinden on birinci senesine kadar altın olarak te'diye-i bedelâtı meşruttur. İşte efendiler, görüyorsunuz ki, bu defa akd etmiş olduğumuz mukavele, gerek şeklen ve gerek esâsen menâfi-i millîye itibâriyye geçen defa akd ettiğimiz mukavelâta nisbetle çok iyidir. Eğer istikrâz-ı dâhilî teşebbüsü yürürse halkımız bizim talep ettiğimiz miktardan fazla verirse,veyahut altı ayın mûrûrunda sonra yeniden bir istikrâz yapma imkânı olacak olursa tabiidir ki ikinci altı aylık ihtiyâcımızı da bu suretle tedârik etmeyi tercih edeceğiz. Hulâsa efendiler, bûtün bu sözlerden çıkarmak istediğim zübde şudur ki, evrâk-ı nakdiyye-i cedide ihdâsından mümkün olduğu kadar ictinâb edeceğiz. Buna ancak en son zaruret hâlinde mûracaat eyleyeceğiz.

İşte efendiler, gelecek senenin bütçesine ve ihtiyâcâtına ait olan şu izâhâtı Hey'et-i Celilenize arz ettikten sonra geçen senelerden şimdiye kadar harbin bize neye mal olduğundan biraz bahsedeceğim. Bunun da, umûmunuzun nazar-ı dikkatinizi ehemmiyetle celb edecek bir mevzu olduğundan iştibâh etmiyorum.

Efendiler; geçen sene bana 53 milyon kûsur liralık bir bütçe verdiniz ve bu bütçeye muhtelif tarihlerde 59 milyon liralık tahsisât-ı munzam-me-i fevkalâde ilâve ettiniz. Bu suretle yekûn-ı muhassasât 112,5 milyon liraya baliğ oldu. Buna 332 senesinden müdever 15,5 milyon lirayı da ilâve ederseniz 333 senesi zarfında Maliyye Nâzırı'na, sarf etmek salahiyetini verdiğiniz mebâliğin yekûnu 128 milyon liraya baliğ olur.

Efendiler, biz 1333 senesine dört milyon lira nakit mevcut ile girdik. Martın birinci günü askerî ve mülkî sandıklarda bûtün devâir-i devletin mevcudu dört milyon liradan biraz fazla idi. İlk mukavele ile Almanya hükûmetinden 42 milyon lira, ikinci mukavele ile de 50 milyon lira istikrâz ettik. Vermiş olduğunuz vâridâtan maatteessûf ne miktar tahsil edildiğini kat'î bir surette söylemeye muktedir değilim. Herhalde bugüne kadar vuku' bulan tahsilât-ı a'sâriyye bertaraf edildiği takdîrde pek yüksek bir miktara baliğ olmaktadır.

Efendiler; biz bu sene zarfında devletin bûtün duyûn-ı mütemevvicesini tesviye ettik. Geçen sene Hey'et-i Celileniz huzurunda irâd-ı kelâm ederken arz etmiştim ki, memurîne, eytâm ve erâmile, mütekaidine iki milyon lirayı mütecaviz maâşât borçları; müteahhitlere beş milyon liralı te'diye edilmemiş i'tâ' emirleri vardı. Gerek bu iki milyon lira ma-

âşât-ı müterakimeyi ve gerek beş milyon lira müteahhit matlûbâtını kâmilten tesviye ettik. Osmanlı Bankası'na yüzde altı faizle medyun olduğumuz bir buçuk milyon liralık hesâb-ı carîyi de te'diye ederek kapat-tık. Bu suretle elimize geçen paralarla sekiz buçuk milyon liralık geç-miş senelere ait duyûnâtı tesviye ettik. Bâkîsini şu suretle isti'mâl eyledim. Kırk iki milyon lira ordulara gönderdim. On bir milyon lira vilâyâ-tın ihtiyâcât-ı muhtelifesine sarf ettim, üç buçuk milyon lira madenî pa-ra olarak - otuz altı milyon liradan hâric olduğu hâlde - General Fal-kenhayn ordusuna gönderdim. Sekiz buçuk milyon lira, dâhildeki mü-teahhitlere ve saireye 333 senesi duyûnâtı için verdim. Takrîben, dört milyon lira Bağdad ve Anadolu Şimendifer kumpanyalarına nakliyyat-ı askeriyye mukâbil olarak tesviye ettim. Merkez maâşâtı için de altı mil-yon lira te'diye olundu Buna, henüz tesviye edilmemiş olan Şubat ma-aşlarını ve sair masârifâtı da ilâve edecek olursanız, yekûn doksan mil-yon liraya balığ olur. Tabii, Duyûn-ı Umûmiyye tarafından tahsil edilip istikrâzata verilen vâridât, bunun kâmilten hâricindedir. Eğer bûtûn mevcudumu dahi sarfetmiş olsaydım - yani 96 milyon lira mevcut ve se-kiz, on milyon lira vâridâtı sarfetmiş olsaydım - yine vermiş olduğunuz bütçeye göre yirmi iki, yirmi üç milyon lira noksandı. Bu da gösteriyor ki demin arz ettiğim gibi istihsâl edilen muhassasâtın bir kısmı safr olunmayıp iptal edilmiştir.

Kezalik, Harbiyye Nezâreti'ne verilmiş olan fevkalâde muhassasâtın bir kısmı da gelecek seneye devredilmek üzere kalmıştır. Harbiyye Nezâ-reti muhassasâtına ait bir noktanın bazı arkadaşlarımca mucib-i tered-düd olduğunu duyduğumdan bu bâbda izâhât vermek istiyorum. Gerek 332, gerek 331 senelerinde Harbiyye Nezâreti'ne aşâr malı olarak ne ve-rilmiş ise, bunların mukâbili de Harbiyye Nezâreti'nin şimdiye kadar al-mış olduğu tahsîsâtın mahsub edilmiştir. Bu sene verilen aşârın da mahsub muamelesi tahsîsât-ı mevcudeden icra edilmek üzeredir. Görü-yorsunuz ki bu seneki bütçemizde epeyce mühim miktarda bir tasarruf icra edildi. Buna mağdurendir ki gelecek sene bütçesinde de aynı tasar-rufun icra edileceğini kaviyen ümid ediyorum.

Bir de, bu sene vilâyâta külliyyetli miktarda para gönderdim. Efendiler; hiçbir vilayet, hiçbir müstakil musarrıflık yoktur ki, harb senelerinden beri, vâridâtı ile idare olabilsin. İrsâlât-ı şehriyye 800.000 lira ile 1.200.000, 1.300.000 lira arasında tahavvül etmektedir. Bunda, arz etti-ğim gibi, askere müteallik hiçbir masraf dâhil değildir. Gelecek sene ye-ni vergiler dolayısıyla ağnam, muafiyet-i askeriyye - İnşallah bu sene Meclis'te tasdik edilecek olursa harb kazancı vergileri dolayısıyla ("Hay-hay" sadaları) gelecek sene ümid ediyorum ki, irsâlât-ı nakdiyyemizin miktarı bu senekinden daha az olacaktır. Bu da, tabii, ayrıca bir menfa-at teşkil eder. Çünkü bu vilâyâta ne kadar az para gönderilirse vilâyâta

mevcut olan evrâk-ı nakdiyyenin miktarı o kadar azaltılmış olur. Bu da husûsât-ı saireye o kadar icra-yı tesir eder.

Efendiler; harbin bidâyetinden bugüne kadar vuku' bulan masârife atf-ı kelâm etmek isterim. 330 senesinde 59.000.000 lira, 331 senesinde 68.500.000 lira, 332 senesinde 97.000.000 lira, 333 senesinde 128.000.000 lira tahsîsât verdiniz. Bu yekûnlarda seneden seneye müdevver olanlar da vardır ki, tabii, bir kalemi iki defa zikretmek doğru olamayacağı için size hakikî masrafları zikretmekliğim lâzımdır.

330 senesinin hakikî muhassasâtı 59.000.000 lira, 331 senesinin müdevver mebâliğden sarf-ı nazar edilecek olursa, hakikî tahsilâtı 53.000.000 lira, 332 senesinin 83.000.000 lira, 334 senesinin de 112.000.000 lira. Bunların hey'et-i mecmuası da 308.000.000 liradır. Bunların içinde HarbiyyeNezâreti'ne muhassas olan miktarın neden ibâret olduğunu da arz edeceğim: Harbiyye Nezâreti'ne 330 senesinde 19.142.000 lira verdik ki, on iki aya taksim edildiği takdirde şehri 1.600.000 lira eder. Fakat harbe 330 senesinin Teşrin-i evvelinden sonra dâhil olduğumuz için bu tahsîsât on iki aya değil, dört aya taksim edilmek lâzım gelir. 331 senesinde 17.000.000 milyon lira ki, müdevverâtın sarf-ı nazar edildiği takdirde, ki şehri 1,5 milyon lira eder. 332 senesinde 32.500.000 lira ki, şehri 2.700.000 lira eder. 333 senesinde 56.000.000 lira, ki şehri 4.700.000 lira eder. Tabii bu miktar seneden seneye mütezâyittir. Bu yalnız bizim memleketimizde değildir, her memleket ordularının muhayakası, seneler geçtikçe tezâyüd etmektedir. Size bir küçük misal okuyacağım: Bizimle kabil-i kıyas olmamakla beraber Fransa'da 1914 senesinde ordu için ayda 1.000.000.000 verilmiş iken 1915 senesinde 1.900.000.000, 1916 senesinde 2.740.000.000, 1917 senesinde 3.390.000.000 frank, Almanya'da ve Avusturya'da, İngiltere'de velhâsıl her memlekette seneler geçtikçe ihtiyâcât artmakta, masârif ziyadeleşmekte ve bunun neticesi olarak tahsîsât-ı harbiyye tezâyüt etmektedir. İngiltere'nin masârif-i yevmiyesi ewelce bir buçuk, iki milyon İngiliz lirasından başladığı hâlde son senede yedi buçuk, sekiz milyon İngiliz lirasına balığ olmuştur. Tabii, bunları söylemekten maksadım, sarfiyyatı ziyadeleştirmekten ibâret değildir. Şüphesiz ne benim hatırımdan, ne de Harbiyye Nâzırı Paşa Hazretlerinin hatırlarından böyle bir şey geçmez. Yalnız maksadım bunun bir zaruret neticesi olduğunu arz eylemektir. Harbiyye Nezâreti'nin 124.000.000 liradan ibâret olan bütçesi yine sırf harbden mütevellid olan muînsizler masârifini - ki bu da 21.000.000 lira ediyor - yine harbden mütevellit olan mülteciler masârifi - ki bu da yedi, sekiz milyon ediyor - bunlara ilâve ettiğiniz takdirde harbin icâbâtından olan masârif 155.000.000 liraya balığ olmuş olur.

Tabii bu da, bizim harb için etmiş olduğumuz masrafların hey'et-i mecmuasını göstermez. Her nezâret bütçesinde harbden mütevellit zam-

larını, memurîne harbden dolayı verilen muhassasât-ı şehriyyeyi de ilâve etmek icâb eder. Bûnların yekûnu da 15 - 20 milyon liraya baliğ olur. Bu suretle şu güne kadar masârifimiz 175.000.000 lira eder. Bu da tam bir yekûn değildir. Almanya'dan şimdiye kadar almış olduğumuz mühimât-ı harbiyye bedeli bundan hâricdir. Onların bedelâtınını tesviye etmediğimiz için, hiçbir muhassasâtın mahsupları icra edilmemiştir. Mühimât da, zannederim 30 milyon lira kadardır. Buna 20 - 25 milyon liradan ibâret olan tekâlif-i harbiyyeyi de ilâve edecek olursanız 50 - 55 milyon lira eder. O hâlde yekûn-ı umûmî 220 - 230 milyon liraya baliğ olur ki, işte harbin şimdiye kadar mucib olduğu masârif bundan ibârettir. Bu 220 milyon lira masrafın ne suretle tesviye edilmiş olduğunu ve Devleti ne miktar borca griftar ettiğini de ayrıca aşağıda izah edeceğim.

Efendiler; bu borçlarımızın tafsilâtına geçmezden evvel 333 senesi bütçesinin vâridât kısmının a'sâr maddesi hakkında birkaç söz söyleyeceğim. Senelerden beri memleketimizde carî olan bir usûl bu sene tebdil ettik. Emânetle idare usûlû vaktiyle bir müddet mer'i olmuş ise de, sonra muhtelif esbâbdan dolayı meriyetten sâkıt olmuştu. Bir taraftan mültezim tedârik etmek imkânsızlığından ve bir taraftan da istihsâl olunacak a'sârı kâmilten orduya vermek mecbûriyyetinden dolayı geçen sene, harb, bizi emânetle idare usûlünü ta'kibe sevk etti. Her birerleriniz memleketlerinizden avdet ediyorsunuz. Emânet usûllerinin tevliid ettiği netâyici biliyorsunuz, gözlerinizle gördünüz. Ben iddia etmiyorum ki, bu usûlden istihsâl edilmesi memul olan netâyici tamamen istihsâl ettik. Bundan çok uzağız. Fakat seneler geçtikçe maksada daha iyi vâsıl olacağımıza eminim. Geçen sene icâbât-ı harbiyye dolayısıyla maatteessûf tatbik edemediğim Suriye vilayetinde de gelecek sene emânet usûlünü tatbik edeceğim. Ve bu sene tatbik edilen vilayetlerde de tatbikine devam eyleyeceğim. Yalnız icâbât-ı mevkisi dolayısıyla geçen sene de istisna edilmiş olan Musul vilayeti vardır ki, bu sene, daha şimdiden mahallinden aldığımız tegraflarda emânet usûlünün tatbikinin mümkün olamayacağı söyleniyor. (Abdullah Safi Bey (Kerkük) - Tahmin usûlû Musul Vilayetini yangın yerine çevirdi) Pekâlâ . O hâlde onda da müttefikiz. Eğer kabil olursa Musul'da da emânet usûlünü tatbik etmek isterim. (Şekip Arslan Bey (Havran) - Emânet, tahminden iyidir.)

Efendiler; emânet usûlû için bu sene 39 bin memur istihdam ettik, gelecek sene de 60 bin memura ihtiyâcımız olacaktır. Çünkü bu sene kolculuk vazifesini kurâ hey'et-i ihtiyariyelerine havale etmiştik.

Hâlbuki maatteessûf gördük ki, kurâ hey'et-i ihtiyariyyesinin kolculuk yapması birçok sù-i istî-mâlâtı mucib oluyor. Gelecek sene o vazifeyi onlardan alacağımız için 39 bin memura daha 20 bin memur ilâve etmek icâb edecektir. Bu sene Harbiyye Nezâreti bize, okumaktan mahrum olmayan kimselerden 3300 kişi verdi. Okumaktan mahrum olarak da 3900

memur verdi. Biz de 8300 sivil memur ve muallim istihdam ettik. Ayrıca hâricden de 23.500 kişi bulduk. Gelecek sene eksiklerimiz neden ibâret ise onu da tedârik etmeye çalışacağız. Ne kadar müşkilâta ma'rûz olursak olalım, istihsâl edeceğimiz netâyicin iyiliğinden dolayı bu müşkilâtın karşısında durmayacağız. Filvâki' bu husûsta çok müşkilât vardır. Muhtelif yerlerde mâni'ler ika etmek istediler. Tabii, emânet usûlüyle mültezimlerin menâfi'i mahvoluyordu. Şimdiye kadar milyonlarca halka zulmederek kazanan mültezimler şimdi mevkilerini terk etmek zaruretinin hissediyorlar. Mültezimler çalışıyordu; acaba ahâlî çalışmadı mı? diyeceksiniz. Evet, ahâlî de çaldı. Pek ziyade kanaatim vardır ki; ahâlî de çaldı. Köylüler de çaldı. Fakat ne oldu? Hiç olmazsa zahire, açlığa mahkûm ve ma'rûz olmayacak olan köylülerin ambarlarında, hazinesinde kaldı. Bu sene çaldılar. Gelecek sene de biraz sû-i isti'mâl olacaktır. Fakat harb geçtikten sonra bu sû-i isti'mâl o kadar kolay olamayacaktır. İnşallah ümîd ediyorum ki, bu emânet usûlü dört, beş sene tatbik edildikten sonra istikbâlde a'sârı büsbütün yeni bir şekle ifrad edebileceğiz. Meşrutîyetin ilânından beri muhtelif meclislerin arzu ettikleri şey de bu suretle husûlpezir olmuş olacaktır. ("İnşallah" sadaları)

Bu sene 300 milyon kilo a'sâr-ı ayniye istihsâl ettik. Bunun kıymetini vasatî fiâtla 13 - 13,5 milyon lira tahmin etmek icâb eder. Bir de bedelen de 1,5 milyon lira aldık. Bu suretle a'sâr hâsılâtı 14,5 - 15 milyon lira tutmuştur. Buna mukâbil, maaş, ücret, ikramiye suretiyle masraflarımız 1.250.000 liradır ki, a'sâr için tayin edilen yüzde onu tecavûz etmemiş demektir. İşte efendiler, 333 vâridât bütçesinde nazar-ı dikkatinizi celb etmek istediğim nokta budur. Arzu ediyordum ki, bu mesele hakkında Meclisinizin fikrini alayım. Gelecek sene bu fikir benim için ısrar husûsunda büyük bir kuvvet teşkil eder. Bu kuvveti almış olduğum için gelecek sene memleketin her tarafında a'sârı emâneten idare edeceğim. ("İnşallah" sadaları) İşte efendiler, gerek bu senenin ve gerek geçen senelerin vâridât ve sarfiyyatı hakkında şu izâhâtı verdikten sonra diğer mühim bir noktaya nakl-i kelâm ediyorum. Bu mühim nokta da devletin duyûn-ı umûmiyesidir.

Bidâyet-i harbden bugüne kadar devlet, Almanya'dan altın olmak üzere 12.612.000, yine Avusturya'dan altın olmak üzere 2.167.000 lira istikrâz etmiştir. Gümüş olarak yapılan istikrâzlar da 2.600.000 liradır. Osmanlı lirası ve mark olmak üzere yine Almanya'dan 24,5 milyon lira hazine tahvilâtı olarak 128 milyon lira, 6000 milyon mark tahmin edilen mühimmât-ı askeriye mukâbili olarak 30 milyon lira ki, cem'an 201.255.000 lira istikrâz eyledik. Bunun yalnız iki milyon lirası Avusturya'ya, mütebâkisi Almanya'ya aittir. Bir de, bu 201 milyon lira içinde 5 milyon lira vardır ki, bir taraftan Almanya'dan hazine tahvili suretiyle istikraz ettik, diğer taraftan da Almanya'ya evrâk-ı nakdiyye olarak ikraz

ettik. Bunu da ihraç edecek olursanız 195.000.000 lira kalır. Mûteahhitlere borcumuz yok gibidir, var ise de pek cûz'î bir miktardan ibârettir. Vilayetlerde de orduların büyük borçları olduğunu zannetmiyorum. O hâlde bu 203.000.000 liraya ilâve edilecek, yalnız tekâlif-i harbiyye ve Avusturya bankalarından yaptığımız istikrâz kalır. Bunları da ilâve edince istikrâzat yekûnu 233.000.000 liraya baliğ olmuş olur. Efendiler; buna eski borçlarımız olan 155 milyon lirayı da ilâve ettiğimiz takdirde devletin düyûn-ı umûmiyyesi yekûnu 388.000.000 liraya çıktığı görülür.

Almanya'dan yaptığımız istikrâzların bir kısmını muaccelen ve bir kısmını da müeccelen almışızdır. Muaccelen aldığımız borçlar faizli borçlardır, müeccelen aldığımız borçlar ise faizsiz borçlardır. Şimdiye kadar yaptığımız bütçelerde faiz mukâbili olarak hiçbir şey koymuyoruz. Her ne kadar faizleri Almanya hükûmetine te'diye etmiyorsak da, bunlar hesâbımıza geçmektedir. Binâ'enaleyh, bu geçmekte olan senelerin bütçelerine bu faiz mukâbillerini de ilâve etmek iktiza eder.

Almanya hükûmetinden muaccelen aldığımız paraların faizleri bu sene Temmuzuna kadar 4.500.000 liraya baliğ olacaktır ve bunların faiz-i senevîsi bugün 2.500.000 liraya takarrüb ediyor. Tabii muhtelif tarihlerde aldığımızdan dolayı gelecek Temmuzda ancak 4.500.000 lira faiz toplanmış olacaktır. Almanya'da nakden aldığımız 5.000.000 lirayı da, altı ay vadeli evrâk-ı nakdiyye olarak aldığımız 4.000.000 kûsûr liranın faizi 692 bin lira ediyor. Bundan sonra Almanya'dan mark ve Osmanlı lirası olarak, mühimmât hâric, aldığımız 30.500.000 liranın faizi de 1.840.000 lira ediyor. Diğer hazine tahvilâtı olarak aldığımız paraların faizi altın olarak te'diye olundukça işlemeye başlayacaktır. Sulhten bir sene sonra faize üç yüz bin lira inzimam edecek. Üç sene sonra üçüncü inzimam edecek. Dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci seneler için takriben 650.000 lira ilâve olunacak. Sonra, sekizinci, dokuzuncu senelerin herbirisi için de 720'şer bin lira, keza onuncu ve onbirinci senelerin herbiri için de 1.200.000 lira inzimam edecektir ki, şu suretle Almanya hükûmetinden muaccelen ve müeccelen istikrâz etmiş olduğumuz mebâliğin sulhu ta'kib eden onbirinci senesinde faiz-i senevîsi takriben 11.000.000 liraya ve medyun olacağımız faizlerin yekûnu da 51.000.000 liraya takarrüb edecektir.

Efendiler; tabii, bu rakam müthiş bir rakamdır, Hepinizi söyletmeye hakkı vardır. Yalnız söylenmeye değil, düşündürmeye de hakkı vardır.

Efendiler; şurada bir küçük noktayı söylemeden geçmek istemiyorum. Biz Almanya hükûmetine bu harb esnasında para itibâriyle pek hafif bir bâr teşkil ettik, Almanya'dan mark olarak, Osmanlı lirası olarak ve altın ve gümüş olarak aldığımız paranın yekûnu 70.000.000 lirayı tecavüz etmiyor. 70.000.000 lira ise, Almanya'nın tekml ordularının ancak 20, 25 günlük bir masrafıdır. Binâ'enaleyh, bizim üç seneden beri devam eden bu müthiş harbde Almanya için mucib olduğumuz nakdî fedakârlık yal-

nız bu küçük miktardan ibârettir. Tabii âtiye ait fedakârlıklar da vardır. Tabii Almanya, sulhu ta'kib eden seneden itibâren, harb esnasında bizim için akdettiği bu borçları te'diye edecektir. Fakat bu borçları bugün tesviye etmekle harbden sonra tesviye etmek arasında pek büyük bir fark vardır ve hattâ şurasını da ilâve etmek isterim ki, Almanya hükûmetine harb esnasında mucib olduğumuz nakdî fedakârlık, Bulgaristan hükûmetinin mucib olduğu nakdî fedekârlıktan da azdır. Gayet kanaatkâr olduğumuzdan, yalnız ihtiyâcât-ı zaruriyyemiz için lâzım gelen şeyleri talep ettiğimizden dolayıdır ki, Almanya hükûmetiyle borçlarımızın suret-i tesviyesi hakkında bir i'tilaf yapılmasını, menâfi'imizde muvâfık bir i'tilaf yapılmasını kaviyyen ümid etmekte kendimizde bir hak buluyoruz. (Alkışlar) Ve karîben açmak niyetinde olduğumuz müzakeratta Almanya hükûmetinin de bizim bu husûstaki metalibâtımızı dūr-endişâne takdîr edeceğinde kaviyyen ümidimiz vardır.

Efendiler; borçlarımızdan bahsederken dūyûn-ı umûmiyyemizin bir kısmını te'diye ettiğimizi de zikretmeyi unutmak istemem ve memleketimizin itibâr-ı âtisi için bunu gayet mühim bir nokta telakki ettiğimden dolayı bu bâbda nazar-ı dikkatinizi bilhassa celb ederim. Biz, efendiler; böyle müthiş bir harb içinde yaşıyoruz. Bu harb bizde, her gün yeni bir ihtiyâc tevli'd ediyor. Böyle olduğu hâlde, devlet, harbden evvel akdemiş olduğu istikrâzâtın faiz ve res'ülmâl mürettebât-ı seneviyyesini yalnız müttefik memleketlerdeki eshâb-ı tahvilâta değil, hattâ düşman memleketlerde bulunan eshâb-ı tahvilâtın haklarını bile te'diye ve ifrâz eylemek siyasetini ta'kib ediyor.

Efendiler; bu muharebede bütûn kaideler, bütûn prensipler zir ü zebir edildi. En medenî memleketler, düşmanlarına, yapılmayacak, tarihte Kurûn-ı Vustâ ve hattâ Kurûn-ı Kadîmede misli görülmemiş şeyleri yapmayı mübah ve hattâ sevap addetmek siyasetini ta'kib ettiler. Biz ise, memleketimizde yaşayan ecnebîler hakkında, daima olduğu gibi, bu harb senelelerinde de kemâl-i merhamet ve adalet ile muamele ettük. Fransızlara ve İngilizlere olan borçlarımızın karşılıklarını da her sene ne tahassül ediyor, sa, bunları, harb biter bitmez eshâbına tesviye etmek üzere Osmanlı Bankası'na veya diğer müessesâta tevdi etmekteyiz. Bu suretle Osmanlı Bankası'nda harbin bidâyetinden beri toplanmış olan hasım memleketlere ait istikrâzât karşılıkları yedi, sekiz milyon liraya bâliğ olmuştur ve bunu bu kürsüden kemâl-i iftihar ile zikreder ve ümid ederim ki, harbden sonra memleketimize edilecek itibâr, memleketimize gösterilecek itimâd için bu, kuvvetli bir delil, kuvvetli bir burhân teşkil edecektir. Başka memleketler borçlarını inkâr ederek, iflas ederken, Türkiye hasımlarına karşı bile mukavelâta, ukûda riayetkâr oluyor. ("Bravo" sadaları) Bu siyasete, şimdiye kadar devam ettiğimiz gibi, âtîdeki senelerde de, harb ne kadar devam ederse etsin, devam etmek fikrindeyiz.

Efendiler, borçlarımızın miktarı büyüktür. Size bir şifa ve tesliyet vermek için değil, fakat mukayeseye medâr olmak için müsaadenizle başka memleketleri zikredeceğim. İngiltere'nin harbe girdiğinden bugüne kadar olan borcu altı buçuk milyar İngiliz lirasına, Fransa'nın dört buçuk milyar İngiliz lirasına, Rusya'nın beş buçuk milyar İngiliz lirasına, Amerika'nın iki buçuk milyar, İtalya'nın bir buçuk milyar, Almanya'nın beş milyar İngiliz lirasına, Avusturya-Macaristan'ın da takriben iki buçuk milyar İngiliz lirasına bâliğ olmuştur.

Bulgaristan'ın haptan beri akdettiği düyünün yekûn-ı umûmîsi de lâakal üç milyar franga, yani yüz elli milyon liraya karîbdir. Bu muharebe yalnız bizim için değil, iştirâk eden bütün memleketler için maatteessûf aynı netâyici tevîd etmiştir ve harbin nihayetinde bu borçların te'diye-i mürettebâtı için bizim gibi her memleket de müşkilât-ı azîme içinde kalacaktır. Efendiler, borçlarımızı zikrederken tabîi memleketimizin en mühim mesâilinden olan evrâk-ı nakdiyye meselesini ihmal etmeyeceğim. Halkımızı da bir defa daha pek büyük faydası olmamakla beraber, irşad ve tenvir etmeye çalışacağım.

Efendiler, şimdiye kadar meydan-ı tedâvüle çıkarılan evrâk-ı nakdiyyenin miktarı 138.000.000 liradır. Bunun altı milyon küsur lirası, pekâlâ biliyorsunuz ki, altı aylık evrâk-ı nakdiyyedir ki, bunların bugün piyasada bir tanesi bile mevcut değildir. Bunlar zengin adamların kasalarında, altı ay sonra altına tebdil edilmek üzere saklanmıştı ve bunun hâricinde olan kısım ise 1 - 11 senede te'diye olunacak evrâk-ı nakdiyyedir. Bu evrâk-ı nakdiyyenin yüzde sekiz buçuğu, sulhün akdinten itibaren bir, yüzde sekizi üç sene sonra, yüzde sekizi dört, yüzde sekizi beş, yüzde sekizi altı, yüzde sekizi yedinci senelerin nihayetinde itfa edilecek, yani sulhün akdinden itibaren yedinci sene nihayetinde evrâk-ı nakdiyyenin lâakal nısfı meydan-ı tedâvülden kalkmış olacaktır. Bâkî kalan nısfın da yüzde dokuzu sekizinci, dokuzu dokuzuncu, onbeşi onuncu, on altısı da on birinci senelerde itfâ edilecektir. Yani bu suretle on birinci senenin nihayetinde meydan-ı tedâvülde hiç evrâk-ı nakdiyye kalmayacaktır.

Efendiler, yine tekrar ediyorum ki, bizim yapmış olduğumuz "kombinezon" başka herhangi memlekette olursa olsun, yapılmış olan "kombinezon"lara nisbetle daha iyi ve daha muvâfık bir "kombinezon"dur. Bizden zengin memleketler var. Bizden pek çok evrâk-ı nakdiyye ihraç etmişlerdir. Fakat evrâk-ı nakdiyyenin meydan-ı tedâvülden kaldırılınası, o memleketlerin hiçbirisinde bizde olduğu kadar kat'i ve mutlak bir tarihe muallak değildir. Başka memleketlerde evrâk-ı nakdiyyenin meydan-ı tedâvülden kaldırılınası, bütçelerin fazla-i vâridâtına vâbestedir. Memleketin memâlik-i saire ile olan münâsebât-ı ticariyesine vâbestedir. Sonra, her memleket, meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyeyi, meydan-ı te-

dâvûlden kaldırmayı yalnız kendi kuvvetinden bekleyecektir. Hâlbuki bizde ahvâl ber-akistir. Yapmış olduğumuz itilâflarda Almanya hükûmetinden evrâk-ı nakdiyye muayyen tarihlerde, Almanya'nın münâsebât-ı ticariyye-i hâriciyyesi, Almanya'nın vaz'iyet-i maliyyesi ne olursa olsun, behe-mehâl meydan-ı tedâvûlde kaldırmak taahhüdünü aldık ve Almanya hükûmeti de bunu kemâl-i samîmiyyetle kabul etti ve bir devlet-i muazzamanın taahhüdü ne demek olduğunu, içinizde anlamayacak bir kimse yoktur. Eğer Almanya hükûmetinin bu taahhüdünün samîmî olmadığından, memlekette şüphe ve tereddüt eden varsa, buna hayret ve teessûf ederim. ("Kimse yok" sadaları) ve eminim ki, yoktur. Almanya hükûmeti taahhüdâtında tamamiyle samîmîdir ve bu taahhüdâtını tamamiyle icra edeceğinin en kuvvetli, en bâriz bir delili de işte vadeleri hulûl etmeden dahi evrâk-ı nakdiyyenin bedelâtını altın olarak tesviyeyi kabul etmesidir ve bu suretle efendiler, biz harbden sonra uzun müddet, filhakika evrâk-ı nakdiyye ile birlikte yaşayacağız; fakat her geçen sene, evrâk-ı nakdiyyenin miktarı tenzil edecektir ve ahâlîmiz, bugün emniyet ve itimâd etmeyen halk, her senenin nihayetinde 10, 11 milyon liralık evrâk-ı nakdiyyenin toplandığını, ya bedelinin altın olarak verildiğini veyahut mukâbilinde emvâl ve emtia verilerek Düyûn-ı Umûmiyye meydanında ihrâk edildiğini görecektir, artık : Bu evrâk-ı nakdiyyenin mukâbili tesviye edilmeyecektir; demeye kimse cûret etmeyecektir. Bundan dolayı kaviyyen ümidvarım ki, harbi ta'kib edecek olan üçüncü senenin nihayetinden itibaren memleketimizde evrâk-ı nakdiyye ile altın arasındaki fark, yalnız "change" farkından ibâret olacaktır. Yani hâricle "change" farkı neden ibâret ise, dâhilde de altın ve kağıt farkı bundan ibâret bulunacak ve eminim ki yüzde yüzden noksan olacaktır. Yani bir lira, iki kağıttan eksik edecektir. Bugünkü hâl, sırf harb zamanının emniyetsizliğinden mûnbais bir keyfiyettir ki, sulh bunu izâle edecek ve sulhün takarrübü tehvin eyleyecektir.

Efendiler, geçenlerde Rusya ile sulh yapılmak ihtimâline karşı altın piyasasının farkı üç buçuk liraya indiğini gördünüz, sonra Rusya ile sulh yapılmak ihtimâli zâil olunca, fark, tekrar yükseldi ve sonra tekrar sulh yapmak ihtimâlâtı zuhûr edince fiât düşmeye başladı. Sulhün akdi bu farkları hadd-i aşgarisine indirecektir. Fakat yazıklar olsun ki, o zamana kadar pek çok zavallılar, pek çok sâfdiller servetlerinin mühim bir kısmını, ceplerine hiçbir menfaat getirmeyen altınları sokmak için feda ve heder etmiş olacaktırlar. Biz, vazifemizi tamamiyle ifa ediyoruz. Matbuat da halkı irşâd ve tenvire çalışıyor. Bundan fazla elimizden ne gelir? Bundan fazlası da halkın kendi menfaatını, kendisinin takdir etmesine kalır.

Efendiler; burada bir noktaya daha nazar-ı dikkatinizi celbetmek isterim. Belki ekseriyyetin efkârına muarız bir şey söyleyeceğim. Memlekette pek çok kimseler, altın ile evrâk-ı nakdiyye arasındaki farkı, başlıca

esâsî bir sebebe irca ediyorlar ve diyorlar ki, bu farkın yegâne sebebi, meydân-ı tedâvülde külliyetli miktarda evrâk-ı nakdiyye bulunmasıdır. Bu iddiayı cerh etmek istiyorum. Bugün ihraç edilmiş 138.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye var. Demin arzettiğim gibi, meydan-ı tedâvülde değil, ihraç edilmiş, 138.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye var. Fakat, bu 138.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyyenin 6.000.000 lirası, yani birinci ter-tip, bugün meydan-ı tedâvülde değildir. Geride 128 milyon liralık evrâk-ı nakdiyye kalır. Bunun 14 milyon lirası da, Alman hazine bonalarıyla tedâvülden kaldırılmıştır. Onu da indirecek olursanız, 114 milyon lira kalır. Bu 114 milyon liranın da lâakal onbeş, yirmi milyon lirası bankalarda, devlet hazinesinde, ecnebî memleketlerinde bulunmaktadır. Yani bizim tedâvülümüz üzerine icra-yı tesir eylememektedir. Bunu da indirecek olursanız, meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyenin miktarı azamî olarak 90 - 95 milyon liradan ibâret kalır.

Efendiler, geçen sene izah etmişim ki, meyan-ı tedâvülde bulunan altın ve gümüş meskûkât-ı madeniyyenin miktarı kalbelharb 45-50 milyon lira arasındaydı. O hâlde bugün meydan-ı tedâvülde mevcut olan evrâk-ı nakdiyyenin miktarı, harbden evvel meydan-ı tedâvülde mevcut olan meskûkât-ı madeniyyenin iki misli raddesindedir. Fakat efendiler, sulh zamanının ihtiyâcâtıyla bugünkü ihtiyâclar arasında ne kadar azim farklar olduğunu elbette düşünürsünüz. Evvelâ sulh zamanında bankalar tarafından itibâr geniş surette tevzi' ediliyordu. Bir memleketin nakit mevcudu, yalnız meydan-ı tedâvüldeki altın ve gümüşleri değildir. Bir memleketin nakit mevcudunu o memleketin altın ve gümüş ve evrâk-ı nakdiyyesiyle banlardan tevzi' olunan itibâr yekûnu teşkil eder. Binâ'enaleyh harbden evvelki zamanlarda muâmelât-ı umûmiyyenin ancak bir kısmı meskûkât-ı madeniyye ile icra edilir asıl mühim olan kısm-ı diğeri de, bankaların tevzi' ettikleri itibâr sayesinde yapıldı. 45 - 50 milyon liralık nukud-ı mevcudeye bankaların tevzi' ettikleri itibârı - ki miktarını tayin edemeyiz - ilâve edecek olursanız, vesait-i tedâvüliyyenin miktar-ı hakikisini bulursunuz. Harb ilân edileliden beri, bankalar itibârı kestiler. Her muamele peşin para ile oluyor. Burası da zarurîdir ki, harbden evvel ne miktar âlât-ı tedâvüle ihtiyâc var idiye, harb esnasında ondan daha ziyadesine ihtiyâc vardır. Kûtle-i muâmelâtun icra ettiği tesir pek azimdir. Bu tesir dolayısıyladır ki, başka memleketler, şimdi zikredeğim müthiş rakamlarla beraber fiât-ı eşyâda bizim memlekette görülen galâ'yı görmüyorlar. Harbden evvel, memleketimizin herhagi bir mahsulünü alalım. Yapağı, pamuk, tütün; bunlar içerisinde en kabadayısı, haydi haydi nihayet, senevî üç, üç buçuk milyon liralık nakd-i madenîyi, yahut itibârı istilzâm ederdi. Bugün memleketimizin tütün istihsâlâtı, pamuk istihsâlâtı, yapağı istihsâlâtı, her biri başlı başına ewelce hepsinin yekûnundan icâb ettiği miktardan fazla bir meblağı istilzâm

ediyor. Bundan dolayı vesait-i mübadeleye olan ihtiyâc artmıştır. Bunun içindir ki meydan-ı tedâvülde bulunan 80 - 90 milyon liralık alât-ı tedâvüliyyenin muâmelât üzerinde, eşyanını fiâtını tezyid edecek, bilhassa bu kadar azim bir surette tezyid edecek derecede bir tesir ve tazyik icra ettiğini kabul etmiyorum. Buna benim kanaat-ı kaviyyem vardır. O hâlde ne oluyor? Efendiler, bizim melekette mesele maatteessüf evrâk-ı nakdiyyenin miktar-ı mütedâvilinde değildir. Memleketimizde icra-ı tesir eden şey, bir madde-i rûhiyyedir, evrâk-ı nakdiyyenin ihraç edileceğinin ilânı keyfiyyetidir. Eğer benim kanunen salahiyetim olsaydı, meydan-ı tedâvüle çıkaracağım evrâk-ı nakdiyye hakkında kanun neşretmek zaruretinde bulunmasaydım, sizi temin ederim ki, piyasaya ceste ceste bu ahvâl ve şerâit dâhilinde kırk milyon liralık evrâk-ı nakdiyye çıkarak, kimsenin bundan haberi olmaz ve kimse de bunun çıktığının farkına varmaz idi. Fakat kırk milyon liralık evrâk-ı nakdiyye ihraç edilecektir diye yapılan nutuklar, söylenilen sözler, halkın zihnine icra-yı tesir eyliyor ve gördüğünüz şu netâyici tevlid eyliyor. Bu tenâkus, ilmî, fennî, hakikî bir tenâkus-ı kıymet değildir. Câlî ve sun'î bir tenâkus-ı kıymettir. Bundan dolayıdır ki, daha ziyade şâyân-ı teessüftür. Fakat buna karşı yapılacak bir şey de yoktur.

Efendiler, halkın memlekette evrâk-ı nakdiyye miktarının tenezzülünü arzu etmek husûsundaki emeline bildiğim için geçende bir kanun-ı mahsus ile Hey'et-i Celilenize arzettiğim gibi hazine bonalarını meydan-ı tedâvüle çıkarmıştık. O vakit bir rakam zikretmekten hayâ etmiştim ve demiştim ki inşallah bütçe müzakerâtına kadar bu rakam yükselir, kabarır da size ben de ifühâr ederek o rakımı zikredebilirim. Bu söz söylemekte hakkım varmış. O vakit dört, beş milyon liradan ibâret olan hazine bonaları satışı, bilâhara 17.154.000 liraya bâliğ oldu. Memleketimizde bu ilk teşebbüste hâsıl olan bu netice bilhassa şâyân-ı teşekkürdür.

Efendiler, bu husûsta Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile Deutsche Bank ve Osmanlı Bankası'nın ve ikinci derecede yeni teşekkül etmiş olmakla beraber epey himmeti sebkeden İtibâr-ı Millî Bankası ile diğer bankaların gayret ve muavenetlerinden dolayı bilhassa teşekkür ederim. Bu teşekkürü pek arzu ederdim ki, ahâlimize de teşmil edeyim ve pek isterdim ki, meydan-ı tedâvülde pek kolay çekilmiş olan 17.154.000 liralık evrâk-ı nakdiyyenin hiç olmazsa sülüsünde veya rub'unda halkımızın hissesi bulunsun. Maatteessüf hayır. Bunun kısm-ı azâmına bankalar yazıldılar. Bizim arzu ettiğimiz netice, şüphesiz, tahassül etti, meydan-ı tedâvüle az evrâk-ı nakdiyye çıkarmak istiyorduk, çıkardık, fakat halk cebindeki parayı kendisine hiçbir menfaat temin etmeyecek surette saklayacağına bu vasıtaya müracaat etmiş olsaydı ne olurdu? Başka memleketler de hazine tahvilâtı çıkardılar efendiler, fakat hiçbirisi bizim çıkar-

dığımız kuyûd ve şurût dairesinde çıkarmadı. Başka memleketler, üç sene, beş sene, hattâ on, on beş sene vadeli hazine tahvilâtı çıkardılar. Bu vadeler uzun olmakla beraber, konsolide edilmiş bir istikrâza nisbetle kısa sayılabilirdi. O memleketlerde halk, o hazine tahvilâtından milyonlarla aldı. Hâlbuki bizim hazine tahvilâtımızın bir mahiyet-i mahsusası vardır ki, bu da cebinde faizsiz bir para gezdirmekten ise, faizli bir para gezdirmekten ibârettir. Cebinizde yüz liralık bir bonknot olunca, onu bir hazine tahviline kalb ederdiniz ve o yüz liralık banknot yerine yüz liralık faizli hazine tahvili koyardınız ve paraya muhtaç olduğunuz saatta bu hazine tahvilini tebdile Düyûn-ı Umûmiyye mütekeffil idi. Binâ'ena-leyh hazine tahvili, benim işime yaramaz, ben bunu ahz u i'tada kullanamam, itirazı vârid olmazdı. Çünkû kullanmaya muhtaç olduğunuz gün, yalnız gidip iskonto ettirmekten ibâret bir zahmet vardı. Neyse, istihsâl ettiğimiz netice, bankalardan mütevellit olmakla beraber, bizce şâyân-ı teşekkürdür. Ümid ederim ki, ahâlîmiz bundan sonra yapılacak teşebbüslerde daha ziyade rağbet gösterirler.

Şimdi de efendiler, evrâk-ı nakdiyye meselesinde bizim memleketimizde hâsıl olan neticenin başka memleketlerde hâsıl olmadığını ve başka memleketlerde meydan-ı tedâvüle çıkarılan evrâk-ı nakdiyyenin bizimkilerle kabil-i kıyas olmadığını göstermek için birkaç rakam zikredeceğim. Almanya'da şimdiye kadar 16.400 milyar liralık evrâk-ı nakdiyye ihraç edildi. Bunun altı milyar iki yüz bin lirası (dârlenskassen) dedikleri ikraz kasaları tarafından, kusûru da Reichsbank tarafından alınmıştır. Fransa Bankası'nın şimdiye kadar ihraç ettiği evrâk-ı nakdiyyenin miktarı yirmi iki milyar sekiz yüz yirmi milyona balığ oldu. Rusya da on dokuz milyar rublelik, yani 50.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihdâs etti. İtalya'da 6,5 milyar franklık, Bulgaristan'da da 1,5 milyarlık evrâk-ı nakdiyye ihraç edilmiştir. Bizim evrâk-ı nakdiyyemizin yekûnu 2 milyar 700 milyon mark ediyor. Bu miktar diğer memleketlerinki ile kıyas kabul etmeyeceği gibi, memleketimizin nüfusuna, ihtiyâcât-ı umûmiyyesine nazaran Bulgaristan'ın 1,5 milyarına nisbetle bile çok değildir, bilakis azdır. Fakat efendiler, maatteessûf demin de arz ettiğimi gibi, bizim memleketimizde evrâk-ı nakdiyyenin miktarı diğer memleketlere nazaran dûn olmasına rağmen bizim memleketimizde husûle gelen netâyic, başka memleketlerde husûle gelmiyor ve başka memleketlerin hiçbirinde evrâk-ı nakdiyyenin miktarı, muharebeden ewelki miktardan peş ziyade balığ olmakla beraber, tezâyüd-i eşya fiâtında, bizde görüldüğü kadar bir galâ' husûle gelmemiştir. Bu galâ'-yı fiât meselesi, efendiler, bizim memleketimizin en büyük düşmanıdır. Şimdiye kadar bu bâbda pek çok söz söylenildi; fakat hakikî bir istatistik yapılmadı. Memleketimizin en müstakim, en muktedir ve şayan-ı iftihâr memurlarından Düyûn-ı Umûmiyye Müdür-i Umûmîsi Arslan Efendi, idaresinde gayet mukni' ve vâzih

bir istatistik tertip ettirdi. Mevzu'muza taalluku itibâriyle bu istatistik hakkında birkaç söz söyleyeceğim ve bu istatistiği tab' ettirerek Hey'eti-Âliyenize de birer nüsha tevzî' ettireceğim.

Bu istatistikten memleketimizdeki galâ'nın ne kadar müthiş olduğunu ve bu galâ'nın zannolunduğu gibi yalnız evrâk-ı nakdiyye ile altın arasındaki farktan neşet eylemediğini göreceksiniz. Evrâk-ı nakdiyye ile altın arasındaki fark, eşya fiâtı üzerinde daima aynı tesiri yapmıyor. Bu tesir bir defa intuba' etmiş, kalmış. Bunu izâle etmek, zannediyorum ki, hattâ bugün bir lira altın, bir buçuk, iki lira kağıt ile mübadele edilse bile, yine mümkün olamayacaktır. İnsanların birinci derecede ihtiyâcına taalluk eden başlıca mevadda, Berlin şehrinde bugüne kadar husûle gelen galâ'-yı vasati yalnız yüzde 124, Viyana şehrinde yalnız yüzde 178, İstanbul'da yüzde 1970'tir. (Sadık Efendi (Denizli) - Kahrolsunlar.)

Efendiler, Viyana ve Berlin'e evrâk-ı nakdiyye miktarının ne kadar ziyade olduğunu gördünüz. Evrâk-ı nakdiyye miktarı o memleketlerde eşyanın fiâtı üzerinde hiçbir tesir göstermemiştir. En büyük galâ' oralarda yüzde 124 ve yüzde 178 derecesine çıkmış, bu da evrâk-ı nakdiyyenin kesretinden değil, eşyanın tedârikindeki müşkilâtın mütevellit bir galâ'-yı fiâttır. Bizim memlekette ise, bu, hiçbir zaman görülmemiş fâhiş bir hadde varmıştır. Buna müteallik daha bazı erkâm zikredeceğim. Muharebeden evvel 235 kuruş 10 para ile taayyüş edebilen bir adam aynı mevaddı bugün istihsâl edebilmek için 4099 kuruş 60 santime muhtaçtır. Yani 2 lira 35 kuruş yerine hemân hemân 41 lira lâzımdır.

Başka memleketlerde vücûde gelmeyen bu fark bizim memleketimizde vücûde gelmiştir ve maatteessüf efendiler, bu fark yalnız eşya ile evrâk-ı nakdiyye arasında değil, eşya ile nukud-ı madeniyye arasında da mevcuttur. Bakınız nasıl oluyor. Evvelâ eşya ile nukud-ı madeniyye arasında bir fark vücûde geliyor. Fiât-ı eşya meskûkât-ı madeniyyeye nazaran herpten evvelki fiâta göre pek çok yükselmiştir. Sonra meskûkât-ı madeniyye darb beş, darb altı amelîyesiyle eşyanın evrâk-ı nakdiyye ile fiâtı bulunuyor. Meclis-i Âlînizi çok işgal etmemek için çok uzun söylemeyeceğim. Bunları tab' ve tevzî' ettireceğimden bu izâhâtı orada göreceksiniz. Yalnız bir, iki maddeyi zikredeyim. Meselâ muharebeden evvel Beyrut'ta buğdayın fiâtı 60 para idi. Bugün nakid-i madenî ile 7,5 kuruştur. Demek ki muharebeden evvelki fiâta nazaran nakd-i madeniyye göre hemân yüzde 500 derecesinde fazladır ve bir dereceye kadar İstanbul müstesna olmak üzere diğer şehirlerin hemân hepsinde iki türlü fiât vardır. Bir nakd-i madenî râici, bir de kağıt râici. Konya'da petrolün fiâtı muharebeden evvel 2 kuruştı, şimdi nakd-i madeni olarak 40 kuruş, yani yüzde 2000, kağıt olarak 40 darb 3,5, yüzde 135 kuruştur. Bu da eşya fiâtının evrâk-ı nakdiyyeye mütenâsiben yükselmediğine bir misaldir. Eğer evrâk-ı nakdiyye ile mütenâsiben yükselmek iktiza ederse, Kon-

ya'da bir lîra 5 kağıt, 5,5 kağıt ediyor. O hâlde petrolün fiâtı 210 kuruş etmek icâb ederdi. hâlbuki 210 kuruşa değil, 135 kuruştur. Diğer vilayet merkezlerinde de bu hâle tamamen tesadûf olunur. Ben biraz daha ileriye giderek diyeceğiz ki, bugün memleketimizde hakikaten fiâtı en az yükselmiş olan bir madde varsa, o da altındır. Muharebeden evvel, bir altın, bir lira idi, bugün bir altın 5 liradır, 6 liradır. Altının fiâtı, evvelki zamana nisbetle yüzde 500 nisbetinde artmıştır. Fakat diğer eşya ve emtianın fiâtları yüzde 1500 - 2000 raddesinde artmıştır. Herhalde ümid ederim ki, efendiler, piyasadaki muhtekirler, altının fiâtı en az tereffü etmiştir dediğime bakıp da, onu da daha ziyade yükseltmeye çalışmazlar. (Handeler)

Efendiler, Mayıs nihayetinde Sivas'ta altın fiâtı yüzde 400 idi, eşya fiâtı ise - nihayetinde - yüzde 3045 raddesinde idi. İstanbul'da altının fiâtı yüzde 160 idi, eşya fiâtı yüzde 1004 idi. Binâ'enaleyh, hiçbir zaman eşya fiâtındaki tereffü, altın fiâtındaki tereffü'ü tamamıyla ta'kib etmemiştir.

Efendiler, evrâk-ı nakdiyyemize gösterilen emniyetsizlik ve itibârsızlık, nazar-ı dikkatinizi celbederim ki, yalnız dâhile mahus bir keyfiyettir. hâricde evrâk-ı nakdiyyemize karşı hiçbir itibârsızlık yoktur. Hâricde muamele altın esası üzerine değil, evrâk-ı nakdiyye üzerine cereyan ediyor. Avrupa'ya gidenler, Avrupa ile muamele yapanlar bilirler ki, Avrupa size altın kelimesini zikretmez. Her ne alırsanız, onların parası vardır: Ya marktır ya kurondur ya franktır. Bu memleketlerde altın üzerine muamele carî değildir. Fiâtlar hepsi kağıt fiâtı üzerine tayin edilmiştir. Binâ'enaleyh, biz de o memleketlerden ne gibi eşya satın alırsak onun bedelini kağıt olarak te'diye ederiz. Kağıt olarak te'diye ettiğimiz için onlar da memleketimizin evrâk-ı nakdiyyesine emniyet ve itibâr ediyorlar demektir.

Dâhilde erbâb-ı istihşâlin gösteremediği emniyeti hâricdeki müstahsil-ler gösteriyorlar. Kağıdımız hârice karşı ne kaybetmiştir? Dâhile nazaran kaybettığımız âşikâr. Dâhile nazaran altın ile evrâk-ı nakdiyye arasında fark neyse, onu kaybetmiştir. Bugün 5 lirası olan adam, eğer altın tedârik etmek isterse 4 lirasını kaybediyor demektir. Eğer 5 lirası olan bir adam Almanya'a, Avusturya'da kuron, mark tedârik etmek isterse hiçbir şey kaybetmiyor, bilakis az, çok kazanıyor. Frank veya İngiliz lirası tedârik etmek isterse ya hiçbir şey kaybetmiyor yahut pek cüz'i bir şey kaybediyor.

Bugün bir kağıt Osmanlı lirasına mukâbil 18 mark tedârik ediyorsunuz, bir Osmanlı lirasına mukâbil 28 kuron, 28,5 kuron alabiliyorsunuz. Eğer elinizde altın olarak Osmanlı lirası mevcut olacak olursa bakınız bir Osmanlı lirası ile ne kâr edeceksiniz? Altın Osmanlı lirasını, 5 Osmanlı kağıdına tahvil edeceksiniz, sonra, 5 lira ile Alman parası 95 mark alacaksınız. 95 mark aşağı yukarı 5 lira demektir, yani bir Osmanlı altını ile 5 Alman lirası alıyorsunuz. Alman kağıdının Almanya'da bir Alman altınından farkı yoktur.

Efendiler, diyeceksiniz ki, müttefik memleketlerin paraları bizden ziyade düşkündür. Onun için bî-taraf memleketlere, muhasım memleketlere geçeceğiz. İsviçre'yi nazar-ı dikkate alalım. Bugün 1 Osmanlı lirasına mukâbil 16 İsviçre frangını tedârik ediyorsunuz. Hattâ 1 Osmanlı lirası 17 - 17,5 İsviçre frangına kadar çıkmıştı. Bunun daha yükselmesi de muhtemeldir. İsviçre'nin parası altındır, altın tedâvül etmez, fakat altın demektir. O hâlde 1 Osmanlı altınını 5 Osmanlı kağıdına tahvil edecek olursanız, 5 Osmanlı kağıdı ile 80 İsviçre frangı alıyorsunuz. Bu, 4 Fransız altını demektir. O hâlde 1 Osmanlı altını ile 4 Fransız altını alabilirsiniz.

Sonra, hasım memleketlere geliyorum: 1 Osmanlı altınıyla 5 Osmanlı kağıdı, 5 Osmanlı kağıdı ile 80 İsviçre frangı alıyorsunuz, 80 İsviçre frangıyla 101 veya 102 Frangını edinebilirsiniz.

Muharebeden evvel 5 Osmanlı lirası, altın olarak 5 Osmanlı lirası, 112,5 frank idi, bugün ise bizim paramız Fransız frangına nazaran 112,5'tan 10, 11 raddesinde bir şey kaybetmiştir.

Bir de İngiliz lirası hesâbını yapacağım. 125 kuruş kağıt para ile 20 İsviçre frangı tedârik ediyorsunuz. Bugün 1 İngiliz lirası 21 İsviçre frangıdır. O hâlde, 130, 131 kuruş mukâbilinde 1 İngiliz lirası tedârik etmek imkânı var. Harbden evvel ise 1 İngiliz lirası 110 kuruştur. İngiliz lirası da bugün filhakika altın değildir; fakat ona yakındır. Memâlik-i ecnebiyye de paramızın kaybettiği şeyi, bunun memleketimizde kaybettiği şey ile mukayese edecek olurlarsa halkımız, yani evrâk-ı nakdiyyelerini verip de altın tedârik edenler ne azim zâyi'ata uğradıklarını görürler.

Memleketiizin parasını itimâdları yok. Pekâlâ anlıyorum memleketin parasına itimâdları yoksa, o paraları, hiç olmazsa altın olarak ceplerinde saklayacaklarına, müttefik memleketlerin parasına da itimâdları yok, onları da almasınlar, kağıt olarak saklasınlar da yarın muharebe biter bitmez beynelmil el münâsebât-ı iktisadiyye başlayınca, paralarını itimâd etükleri memleketler parasına kalb etsinler ve herhalde bu adamlara temin edebilirim ki, o vakit bu kağıt paralarının kendilerine temin edeceği menfaat, bugün o paraları altına tahvil eylemekte kazandıklarından ve kazancakları şeye nisbetle pek çok ziyade olacaktır.

İşte efendiler, bu izâhât ile anlatmak istedim ki, paramızın tenâkus-ı kıymeti, yalnız memleketimizin dâhilindedir. Hâricde böyle değildir.

Buna karşı, bana tabii, itiraz serd edilebilir ve denilebilir ki, doğru; fakat memâlik-i ecnebiyyeye para göndermek serbest değildir ve memâlik-i ecnebiyyeye para göndermek serbest olmadığı için, herkes sermayesini başka suretle isti'mâl etmek zaruretindedir. Fakat efendiler, evvelâ bu serbestinin neden dolayı mevcut olmadığını izah ve bununla da diğer meseleye nakl-i kelâm edeceğim. Efendim bu mesele de "kambyo" meselesidir. "Kambyo" meselesi, muharebe esnasında olduğu gibi, muhare-

beden sonra da uzun bir müddet devlet için mühim bir mesele teşkil edecektir. Her memleket, sermayesini kendi memleketi dâhilinde muhafaza için kendi ihtiyâcât-ı hâliyye ve âtiyyesine karşı mahfuz bulundurmaksı maksadı iledir ki, "kambyo"nun serbestisini izâle etmiştir. Her memlekette bunun için "kambyo" komisyonları teşkil olunmuştur. Biz de, memleketimizde, sermayelerin memâlik-i ecnebiyyeye bilâ sebep hicret etmesine mâni' olmak için bir kambyo komisyonu teşkil ettik. Kambyo komisyonu evvelâ, bî-taraf memleketlere mahsus idi, sonra müttefik memleketler vasıtasıyla bî-taraf memleketlere para kaçırıldığını maliyye müfettişlerinin raporlarından istidlâl ettik. Bu istidlâlimiz üzerine murâkabeye yine tabii müttefik memleketleri de idhal ettik. Tabii, müttefik memleketlerin de bu daireye idhal edilmesi, o memleketlerde birtakım mahâziri dâi' oldu, muamelelerini işkâl eyledi. Bunun üzerine Almanya hükûmeti ile bu mesele hakkında müzakereye giriştik. Kambyo komisyonuna müttefik memleketleri idhalden maksadımız, müttefik memleketlerden bî-taraf ve düşman memleketlere para ihracına mâni' olmak idi. Fakat maatteessüf, Almanya'nın kanunları buna mâni' idi. Bir Alman, Almanya'daki sermayesini bî-taraf bir memlekete göndermeye muktedir değildir; fakat Almanya'ya Türkiye'den gelen sermayeleri bî-taraf memleketlere göndermeye herkesin selâhiyeti vardır.

Kanun bu suretle tanzim edilmiş olduğu için biz, memleketimiz sermayelerinin memâlik-i ecnebiyyeye müttefik memleketler vasıtasıyla kaçmasına mâni' olamıyorduk. Almanya hükûmeti ile cereyan eden, müzakerât neticesinde Türkiye'nin menâfi'ini muhafaza edecek tarzda bir "decret" neşredildi ve bu sayede Türkiye'de Türklere yahut Türkiye'de mütemekkin müessesâta ait olmak üzere gönderilecek mebâliğin İstanbul Kambyo Komisyonu'nun müsaade-i mahsusası olmaksızın bî-taraf memleketlere gönderilmesine mâni' olundu. Bunun üzerine biz de mark üzerine olan kontrolü ref' ettik. Bugün mark serbest olarak satın alınmaktadır.

Avusturya ile henüz aramızda böyle bir müzakere cereyan etmedi. Bir aralık memleketimizde pek çok kimseler sermayelerini bî-taraf memleketlere nakletmeye teşebbüs etmişlerdi. Bu, memleketimizin ne hâlen ve ne de âtiyen menâfi'ine muvâfık düşmediğinden, her sermayenin ne maksatla gönderildiğini, gönderecek adamların Kambyo Komisyonu'na beyân etmelerine dair bir ta'limât tanzim olundu. İrade-i Seniyyeye iktirân ettirildi. Kambyo Komisyonu, bu bir sene zarfında muhtelif memleketler için 14.500 muameleye müsaade etti. Birçok muâmelât için de gayr-ı meşru gördüğü, memleketin menâfi'ine muvâfık bulmadığı hakikî bir muamele-i ticariyyeye müstenid görmediği cihetle müsaade ve mezuniyet vermedi. Kambyo Komisyonu'ndan pek ziyade istifade etmek; bunu yalnız harb senelerinde değil, biraz değişirerek harbden sonraki senelerde de ibka etmek mecbûriyyetinde kalacağız.

Efendiler, kambiyo meselesi diyordum ki, bugün için değil âtî için de mühim bir meseledir. Bâhusûs, bizim gibi memâlik-i ecnebiyyeye zimmeti ziyade olan memleketler için pek mühimdir. Muharebeden evvelki son istatistiğimize göre, senevî idhâlâtımız 40 milyon lira, ihrâcâtımız da 21 milyon lira idi. Tabii, bu istatistikler bir kat'iyet-i riyaziye ibrâz etmiyor. Fakat her hâlde şüphe yoktur ki, muvazene-i ticariyye bizim aleyhimizdedir. Muvazene-i ticariyye aleyhimizde olduğu gibi, muvazene-i maliyyemiz de aleyhimizdedir. Çünkü, her sene memâlik-i ecnebiyyeye, vaktiyle aktedilmiş olan istikrâzâtın mürettebât-ı seneviyyesi için külliyyetli para göndermek zaruretindeyiz. İstikrâzât için göndereceğimiz paralar 5 - 5, 5 milyon liraya muvazene-i ticariyyemiz için göndereceğimiz paralardan belki 10 - 15 milyon liraya balığ oluyor.

Eğer muâmelât serbest bırakılacak olursa, paralarımızın büyük zâyî'ata uğraması ihtimâli vardır; bundan dolayıdır ki, ba'de-l-harb hükûmet, yalnız kambiyo muâmelâtını değil, efendiler, ticaret muâmelâtını bile tahdidâtâ tâbi' tutmak mecbûriyyetinde kalacaktır. Benim gibi muâmelât-ı iktisadiyyede kat'i hürriyet taraftarı olanlar için bu söz söylemek biraz ağırdır, fakat, hakikatî söylemek de lâzımdır. İktisad prensiplerine ne kadar hürmetkâr olursam olayım, bu müthiş habin memlekette tevliğ edeceği icâbât-ı ameliiyyeyi nazar-ı dikkatten uzak tutmamaklığım iktiza eder. Yalnız bizim memleket değil, hürriyet-i iktisadiyyeyi kendilerine şimdiye kadar en büyük sancak ittihâz etmiş olan memleketler bile, bizim yapacağımız takyidat ve tahdidâtı yapmak zaruretide kalacaklardır ve şimdiden de buna başlamışlardır.

Ticaretimizin en mühim bir kısmının, müttefiklerimizle yapılmasını arzu edeceğiz. Zira, orada müttefiklerimizle yapılacak ticarete "change" itibâriyle kârımız vardır, zararımız yoktur. Kârımız şudur ki, paramız onların paralarına hiç olmazsa muadil olacaktır. Osmanlı lirasının hiçbir surette mark ile Osmanlı lirası arasında başabaş fiât olan on sekiz kırk beşten aşağıya düşmesi mümkün değildir. Binâ'enaleyh, Osmanlılarla Almanlar arasında yapılacak muâmelâtta change farkından bir zarar etmek ihtimâli yoktur. Avusturya ile yapılacak muâmelât-ı ticariyyede, bizim erbâb-ı ticaretimiz, change itibâriyle zarar görmeyeceklerdir. Şüphesiz, diğer memleketlerle de muâmelât-ı ticariyye yapacağız. Bunu yapmamak ihtimâli yoktur. Çünkü, onlardan gelecek olan, başka memleketlerden getiremeyeceğimiz birtakım eşyalar vardır; fakat ona mukâbil, memleketimiz mahsûlâtundan bir kısm-ı mühimmini onlara göndermeye çalışacağız ki, bu suretle idhâlâtımızla ihrâcâtımız arasında, ya bir tevazün husûle gelsin veyahut tam bir tevazün husûle gelmezse bile, külliyyetli nakit irsâline ihtiyâc kalmasın. Zira, muvazene-i ticaret ve muvazene-i maliyye müfrit bir surette aleyhimizde bulunacak olursa, o vakit memleketimiden, o memleketlere altın ihraç etmek icâb edecektir. Al-

tin ihrâcâtı ise, esna-yı harbde olduğu gibi, ba'de-l-harbde de birçok seneler serbestçe yaptırılmayacaktır.

İşte bundan dolayı ihrâcâtımızı tezyid ve teşvik ederek, muvazene-i ticariyyeyi mümkün olduğu kadar istihsâl eylemeye gayret etmekteyiz iktiza ediyor. Bir tarafta, muvazene-i maliyye, bir tarafta, muvazene-i ticariyye aleyhimizde iken, ba'de-l-harb kambiyo muâmelâtını serbest bırakacak olursak, bu zararlara bir de halkın kendi zevki için eshâm ve tahvilât iştirası için sermayelerini ecnebî memleketlere nakl için göndercekleri Osmanlı paralarıyla, tebdilinin ecnebî dövizleri için vücûde getireceği talepten mütevellit zararları da ilâve eylemek icâb edecektir. İşte bundan dolayıdır ki efendiler, Kambiyo Komisyonu'nun muâmelâtını ba'de-l-harb dahi idame etmek mecbûriyyende olacağım.

Efendiler, Kambiyo Komisyonu'nda markın ve kronun murâkabesini kaldırdık. Tabii, içinizde muâmelât-ı ticariyye ile müteavgil olanlar diyeceklerdir ki, kaldırdınız; fakat bunun neticesi olarak markın ve kronun kıymetini yükselttiniz, Osmanlı lirasının kaymetini düşürdünüz. Bu sual-i mukaddere de cevap vermek isterim. Filhakika, Osmanlı lirasının marka nisbetle biraz kıymeti düştü, yirmi, yirmi bir mark iken, ondokuz marka indi. Kron da biraz kazandı, bir lira otuz, otuz bir kron iken, yirmi sekiz, yirmi sekiz buçuk krona düştü. Bunda murâkabenin kalkmasının cüz'î bir tesiri yok değildir. Fiât takdiri nev-ummâ taht-ı inhisarda kalıyor demektir; fakat bu münâsebetle diğer bir meseleye nazar-ı dikkatinizi celb edeceğim ki memleketimizde ekser, pek çok kimselerin alâkadâr olduğu meseledir. O da Almanya ile olan münâsebât-ı ticariyyemizdir.

Efendiler, şimdiye kadar bizim memleketimizde markı düşüren ve Osmanlı lirasını yükselten ne idi? Almanya'nın memleketimizden icra ettiği külliyetli mübâyaat. Biz, Almanya'ya karşı ihrâcâtçı vaz'iyetinde bulunuyorduk. hâlbuki, Almanya'dan hiçbir şey idhal etmiyorduk. Daha doğrusu Almanya'dan idhal ettiğimiz şeylerin bedelini vermiyorduk, hesâba geçiriyorduk. Almanya ise, bizden mübâyaa ettiği eşyanın bedelâtını tamamen tesviye etmek zaruretinde bulunuyordu. Almanya, memleketimizden iştirâ ettiği milyonlarca eşyanın mukâbilini tesviye etmek zaruretinde oldukça ve bunların bedeli de ancak Osmanlı lirası ile tesviye olunacağı için, kendisince memleketimizde Osmanlı lirası tedârik etmek zarureti vardı. Binâ'enaleyh, Almanya mark satıyordu, Osmanlı lirası satın alıyordu. markın arzı ziyade Osmanlı lirasının talebi fazla olduğundan, bittabi Osmanlı lirası yükseliyor ve mark düşüyordu; fakat efendiler buna şimdi imkân kalmadı, bu imkânsızlığa erbâb-ı ticaretin ve müstahsillerimizin nazar-ı dikkatlerini celb etmek isterim.

Memlekette müthiş bir galâ'-yi fiât husûle geldi ve bu, yalnız ihtiyâcât-ı zaruriyyeden olan dâhilî eşyaya değil, ihrâcât eşyasına da şâmil oldu ve galâ'-yi fiâtın ihrâcât fiâtına da şâmil olması memleketimizin tica-

retine mûhim bir darbe vurdu. Bu sene zarfında Rûsûmât İdaresi'nden aldığım istatistiklere nazaran Almanya'ya ondokuz milyon liralık eşya ihraç olundu, Avusturya'ya iki milyon liralık ve bunlar, bu yirmi bir milyon liralık eşyanın bedelini te'diye etmek için - arzettiğim gibi - buradan Osmanlı lirası elde ettiler ve bunun için Osmanlı lirasının fiâtı yükseldi, markın fiâtı düştü; fakat efendiler, fiâtlar o hâle geldi ki, Almanya ve Avusturya mubâyââtı tatil etmeye mecbur oldu.

Memleketimide galâ'-yi es'âr çılgıncasına ve mütelâşî bir hâlde zuhûr etti. Müstahsiller eşyaların fiâtını yükselttiler. Müstahsillerden alan birinci kısım, birinci el tâcirler bizzarure yüksek fiâta satın aldıkları için, ikinci ele satarken onlar da yüksek sattılar. Onlar da ecnebî tâcirlerle satarken fiâtları bir kat daha yükselttiler ve bu suretle ecnebî tâcirleri - ki, ecnebî tâcir yoktur, ecnebî tâcir demek, Almanya hükûmeti demektir. Bugün burada Almanlar tarafından ne satın alınıyorsa, bir hey'et-i resmîye tarafından Almanya hükûmeti menfaatına ve Almanya hükûmeti hesâbına satın alınıyor - mubâyââtı tâtil zaruretinin hissettiler. Eğer memleketlerinde ihtiyâclarına kâfi gelecek derecede eşya yoksa, er, geç bunları satın alacaklardır, varsa, bu eşyaları satın almayacaklar. Emvâlimizin satılması, memleketimiz için mûhim ve büyük bi darbe olacaktır.

Geçen sene bu münâsebetle huzurunuzda söylemiştim ki, çılgın ve mütelâşî eşya spekülasyonu yapanlar da düşünsünler ki, yarın paranın intizam alacağı zaman hulûl edecektir; bu zaman hulûl etmektedir. Bu suretle külliyetli eşya satın almış ve idhal etmiş olanlar sulh zamanına kadar mallarını satamazlarsa, külliyetli zarara uğrayacaklardır. Zira, fiâtları tanzil etmeye mecbur olacaklardır. Bu husûs için müstahsillerin bilhassa nazar-ı dikkatini celb ederim. Şimdi, ellerinde emvâl ve eşya olanlara gelince: Bunların mutazarrır olmalarını tabii hükûmet arzu etmez. Şüphesiz memleketimizde transit yapmaya muktedir olmayan erbâb-ı ticaretimizin mutazarrır olmaması için bazı teşebbüsâtta bulunulmuştur ve bu teşebbüsâtımıza devam edeceğiz ve bir netice-i fi'liyye istihsâline çalışacağız.

Efendiler, işte size buraya kadar, memleketimizin hayat-ı maliyyesi safahat-ı muhtelifesi hakkında ve faaliyet-i iktisadiyyesine dair arz-ı izâhât ettim. Âtî için pek kısa bir, iki söz ilâve edeceğim. Âtîden maksadım, sulhü ta'kib edecek olan âtîdir. Sulhü ta'kib edecek seneler için her memleket şimdiden fevkalâde bir cehid ve faaliyet sarfetmektedir. Harb iktisadiyyatı yerine, yarın bir sulh iktisadiyyatı kâim olacaktır. Bizim de sulh iktisadiyyatına bütûn kuvvetimizle hazırlanmaklığımız lâzım gelir. Harbde zaferi temin eden sebepler başkadır; sulhü temin edecek olan esbâb ve tedabir başka olacaktır. Sulh zamanındaki muzafferiyeti - sözümün mukaddemesinde söylediğim gibi - erbâb-ı istihsâlâtımızın teşebbüsât-ı şahsiyyesinden bekleyeceğiz. İstikbâlde teşebbüsât-ı iktisadiyyeyi tezyid

ve tevsî etmekten ziyade, memlekete edilecek bir hizmet mutasavver değildir. Memleketimizin teşebbüsât-ı iktisadiyyesini tezyid, istihsâlâtını tevsî' eyleyecek olursak, memâlik-i ecnabiyyeden getireceğimiz eşyanın mukâbilini bu suretle para ile değil, eşya ile temin etmiş yahut idhâlâtımızı azaltmış oluruz.

Bu sayede memleketimizin servetinin tezâyüdünden husûle gelecek menfaat da başka. Hükûmet bu husûsta efrâdın kuvve-i teşebbüsiyyesinden pek çok şeyler beklediği gibi, kendisi de birtakım tedâbire müracaat etmektedir. Geçen sene bir kanun-ı mahus ile İtibâr-ı Millî Bankası'nın teşkili için Hey'et-i Celilenizden müsaade aldığımızı tahattur edersiniz. Bu müsaadenin neticesi olmak üzere, hükûmetin de iştirâk ettiği bir miktar sermaye ile banka teşekkül etti ve ümidimizin fevkinde bir mevki'e mazhar olmaktadır ve pek kaviyyen ümid ediyorum ki, altı, yedi sene sonra bu banka hakikî manasıyla bir devlet bankası, bir millet bankası olabilecektir. Bankayı, bir taraftan ileride bir devlet bankası hâline getirmek arzusunda olduğumuz gibi, diğer taraftan da memleketin teşebbüsât-ı iktisadiyyesi için bir merkez vazifesini görmesini arzu ediyoruz. Memleketimizde bilhassa yapılacak işler teşebbüsât-ı sınaîyye, teşebbüsât-ı madeniyye ve nafıadır.

Geçen sene Hey'etinize arz etmiştim ki, bütün bu teşebbüsâtı yalnız kendi sermayelerimizle değil, ecnebî sermayelerinin de iştirâkiyle vüçde getirmek lâzımdır. İtibâr-ı Millî Bankası bu husûs için Avusturya ve Almanya'a bulunan birinci derecedeki müessesât-ı maliyye ve müzakereye girişmiş ve bunların muavenet ve müzâheretleri temin olunmuş gibidir. Bu te'minât sayesinde pek ziyade ümid ediyorum ki, harbi ta'kib eden senelerde ve az zaman zarfında gerek birçok maden işleri ve gerek diğer teşebbüsât-ı sınaîyye ve inşaiyye ve bilhassa mühim şimendifer merkezlerini ve limanlarını birbirine rabtedecek küçük ve dar hatlı şimendiferler inşa edilecektir. Bunu devlete ait mühim ve nâfi' bir hizmet add ve telakki ettiğimden dolayıdır ki, burada zikretmeyi muvâfık gördüm.

İşte efendiler, bununla sözlerimi bitiriyorum. Zannediyorum ki, sabrınızı kâfi derecede sû-i isti'mâl ettim ("Esteğfurullah" sadaları) Şimdi, memleketimizin nasıl bir hâlde bulunduğunu gördünüz. Size geçen sene olduğu gibi, bu sene de hakikati bütün açıklığıyla söyledim; hiçbir şey saklamadım. Düşünmek lâzım gelirse, benim kadar siz de düşünmeye muhtaç ve mecbursunuz. O hâlde ben ne görüyorsam, ne biliyorsam, ne düşünüyorsam, sizi de onlarla alâkadar addetmeyi bir vecibe bilirim.

Geçen seneki beyânâtımın birçok mahâfilde fazla hakk-gû olmakla itham edildiğini tahattur ediyorum. Benim hakkımda yapılacak bütün ithamât ve bütün cürüm hakk-gû olmaktan ibâret olsun! Ben hakikati - ne kadar acı, ne kadar çirkin olursa olsun - güzel ve mutarrâ yalanlara ter-

cih edenlerdenim. Bu, bence bir siyasettir ve ümîd ederim ki, sizin âmâlinize muvâfık olan siyaset de budur.

Ahvâl-i maliyyemizi, size, ne ufaltıcı, ne de büyültücü adeseler arkasından göstermedim ve bununla da zannediyorum ki, vazifemi ifa ettim. Çok ağır ve müşkil bir mevkideyiz. Bu, kabil-i inkâr değildir. Fakat bugün müşkil mevkide olmayan hangi millet vardır? Bu harbe girişmiş olan devletlerin hepsi de bizim mevkimizdedir. Bütün milletler tufandan beri beşeriyetin başına müstevlî olan bu en büyük âfetin, bu en büyük müsibetin karşısında bilâ-istisna zengin, fakir bütün milletler, nâlân ve mecruh, bitâb ve mâtemzededir. Biz de o hâldeyiz. Fakat efendiler, mahrumiyetlerimiz, fedakârlıklarımız, şimdiye kadar ma'rûz olduğumuz alâm ve fecâyî, bizi âtiyi düşünmekten men' etmemelidir; daha görülecek hesâblarımız var. Sözlerimin ibtidâ'sında söylediğim gibi, bugün topraklarımızın bir kısmını düşmanların hain ve kanlı çizmelerinden kurtarıyoruz. Fakat henüz anûd, kavi, mütehakkim bir düşmanın pây-ı savleti altında inleyen yerlerimiz var. Hiçbirimiz, Irak'ın o cennet kadar güzel şehirlerini, hiçbirimiz, tarih-i kadîmin bütün abidât ve hâtûrâtını sinesinde saklayan mamur beldelerini hiç unutamaz. Bunları da kazanmak için efendiler, unutmayınız ki, daha önümüzde kat'edilecek büyük mesafeler, daha yapılacak fedakârlıklar, katlanılacak eziyetler, tahammül edilecek mahrumiyetler, hattâ dökülecek kanlar ve sarf edilecek milyonlar vardır. Vardır; fakat ne olursa olsun bizi daima göğsümüz kabarmış, başlarımız yukarı, gözümüz önde ve ayaklarımız ileride yürümekten men'etmeyecektir. (Alkışlar) Çünkü uzaklarda günden güne bize yaklaşan bir yıldız var. O yıldız istiklâl ve istihlas yıldızı diyorlar. İnşallah oraya vâsıl olduğumuz günün mükâfâtı, o kadar uhrevî, o kadar ulvî, o kadar semavî bir mükafakat olacaktır ki, bize bu geçen senelerin bütün felaketlerini ve mâtemlerini, bütün alâm ve fecâini unutturacaktır. ("İnşallah" sadaları)

Bunun için efeniler, biz sizden, siz milletten korkarak, millet sizi, siz bi-zi tenvir ve irşad eyleyerek daima dest-be-dest bir ittihad-ı mukaddesle harbin ilk zamanlarında görülmüş olduğu gibi, ondan daha fazla bir ittihad-ı mukaddesle ve her türlü hissiyyat ve ihtirasât-ı nefsanîyeden tenzih ve tecrid-i nefis ederek yürümek lâzımdır. Ancak bu sayede muharebe meydanlarında, muhtelif sınırlarda yalnız bir imân ile, vatan imânı ile Allah aşkı ve vatan imânı ile kanlarını döken şehitlere lâayk kardaşlar ve bu vatana lâayk evlatlar olduğumuzu göstermiş oluruz. (Sürekli alkışlar)

1333 senesi muvazene-i umûmiyye kanunu lâyihası hakkında Maliyye Nâzırı ve Kal'a-i Sultaniyye mebusu Cavid Beyefendi tarafından Meclis-i Meb'ûsân'da irâd olunan nutuktur, *Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi*, Üçüncü devre-i intihabiyye, dördüncü ictima', 45 nci inikad, 21 Şubat

1334, s. 869-886. Bu bütçe konuşmasının da 1917 bütçe konuşması gibi "bütün milletin istifade edebilmesi" için ayrıca basılması önerilmiştir:

Hamdullah Emin Paşa (Antakya) - Efendim, Maliyye Nâzırımız Cavid Beyefendinin irâd ettikleri nutuklarında ibret alınacak ve istifade olunacak ve âti için hazırlanmaya yollar açacak irşadât bulunduğundan, bu nutkun bütün milletin istifade edebilmesi için hükûmet-i seniyye tarafından neşr olunmasını temenni ederim. ("Doğru" sadâları).

Bu konuşma ayrıca Fransızca olarak da basılmıştır: *Empire Ottoman, Ministère des finances, Discours prononcé à la Chambre des députés le 21 Février 1334 (1918) (Troisième legislature - IVme session) sur le budget général de l'exercice 1334 par Djavid Bey Ministre des Finances*, Imprimerie de l'Administration de la Dette Publique Ottomane, Achievé d'imprimer le 9 Mars 1334-1918. Cavid Bey'in daha önceki bütçe konuşmalarından da ayrı baskısı olanlar vardır: *Maliyye Nâzırı ve Selânik Mebusu Cavid Beyefendi tarafından irâd edilüp risale şeklinde tab'ıyle memâlik-i Osmaniyye'ye neşr ve tevzi'ine hey'et-i umûmiyyece karar verilmiş olan birinci nutuktur*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1327; *Maliyye Nâzırı ve Selânik Mebusu Cavid Beyefendi tarafından irâd edilüp risale şeklinde tab'ıyle memâlik-i Osmaniyye'ye neşr ve tevzi'ine hey'et-i umûmiyyece karar verilmiş olan ikinci nutuktur*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1327.

Cavid Bey ve İtibâr-ı Millî Bankası

Maliyye Nâzırı Cavid Bey'in Meclis-i Â'yân'da Osmanlı Bankası ve İtibâr-ı Millî Bankası üzerine konuşması

Maliyye Nâzırı Cavid Bey - Efendim, bilirsiniz ki memleketimizde devlet bankası imtiyâzâtını hâiz bir müessese vardır ki o da Osmanlı Bankası'dır. Osmanlı Bankası Fransız-İngiliz sermayeleriyle müteşekkil bir bankadır. Evvelce bu sermayenin nısfı Fransız, nısf-ı diğeri de İngilizlerin elinde iken mürûr-ı zamanla kısm-ı azâmı Fransızların eline geçmiş, bir kısm-ı cüz'isi de İngilizlerin elinde kalmıştır. İdare itibâriyle banka Paris'de ve Londra'da mevcut birer komite marifetiyle idare olunur. Bankanın Türkiye'de ittihâz edeceği tedâbir-i mühimmeye dair her bir karar Paris'deki komite ile Londra'daki komitenin bil-iştirâk i'tâ-i rey etmesine vabestedir ve yalnız bu suretle ittihâz edilen mukarrerât mevki-i tatbiki ve icraya vaz' olunur. Osmanlı Bankası elli, altmış sene evvelki ahvâl ve şerâite nazaran bu tarzda teşekkül etmiş ve bidâyet-i teessüsünden beri bu suretle tedvîr-i muamele etmekde bulunmuştur ki bunu şimdilik münakaşa etmeye mahall yoktur. Esâsen Osmanlı Bankası'nın müddet-i imtiyâziyyesi yakın bir zamanda münkazî olmak üzeredir. İyi tahattur ediyorsam 1924 senesi evâhîrinde bu müddet münkazî olacaktır. Bundan sonra da Osmanlı Bankası idame-i mevcudiyet edecek mi etmeyecek mi? Bu mesele o zaman mütâlâa ve müzakere edilmek icâb eder. Muharebenin ferdâ-i zuhûrunda Osmanlı Bankası biraz garib bir vaz'ıyyetde kalmıştı. Filhakika bu bankayı esas itibâriyle idare eden komitelerin Paris ve Londra'da bulunmaları hasebiyle buradaki müdirân bittabi' amirlerinden emir ve müsaade telakki edemeyecek bir hâlde kaldıkları gibi kendileri de bizzat Fransız ve İngiliz tâbi'yetinde bulunuyorlardı. Esâsen bunlar muharebenin ilânından sonra ancak az bir zaman kalabildiklerinden hükûmetin talebi üzerine bankada bulunan ve Osmanlı tâbi'yetini hâiz olan üç zâta kendi yerlerine müdir tayin ve kendileri memuriyetlerini terk ile memleketlerine avdet ettiler. Şimdiki müdirler Fransız ve İngiliz müdirleri tarafından usûlû dairesinde ve ileride hiç bir gûna itiraza mahall kalmayacak surette intihab edilmişlerdir.

Bankanın sermayesi muhasım devletler teba'sına aid olmakla beraber bidâyet-i harbden bu güne kadar bankanın hükûmetle muamelesi gayet muntazam ve "korrekt" bir tarzda devam edegelmiştir. Fakat muharebenin ferdâsında memleketimizde bulunan ve devlet bankası ünvan ve imtiyâzını hâiz olan bir müessese idaresinin ecnebî memleketlerde bulunması hükûmetin nazar-i dikkatini celb etmişti. O vakit bendeniz Maliyye nezaretinde değildim.

Ve hükûmette bulunan arkadaşlarım bir millî banka tesis etmek için statülerin ve sair lâzım gelen şeylerin ihzârını bendenizden rica ettiler. Bendeniz de kendilerinin bu ricalarını nazar-ı dikkate alarak ileride millî banka olabilecek müessesenin statülerini hazırladım. Bankanın gûşadı meselesi bir müddet tehire uğradı. Nihayet beş altı ay evvel mesele tekrar ortaya çıktı. Ve evvelce ihzâr edilmiş olan statüler bazı ta'dilât ile hükûmete verildi. Hükûmetçe de bu ta'dilât tedkik olunduktan sonra işin bir an evvel mevki'-i tatbikiye vaz' olunması düşünöldü. Bu mesele tezekkür edildiği sırada bizi en ziyade işgal eden şey acaba ahâlimizin böyle bir müessesenin teşkiline rağbet gösterip göstermeyeceği meselesi idi. Bunda da ârâ' muhtelif bulunuyordu. Bazıları böyle bir müesseseye halkın fevkalâde rağbet göstereceğini iddia ediyorlardı. Bazıları da muharebe zamanında bankaya yüksek bir rağbet bulmak ihtimâli olmadığını ve binâ'enaleyh bankanın tesisi müşkül olacağı fikrini serd ediyorlardı. Bankanın bugüne kadar istihsâl ettiği netâyice nazaran birinci fikirde bulunanların muhikk olduklarını görüyorum. Hulâsa statüler tarik-i kanuniyyeden geçerek yani Maliyye ve Ticaret nezâretlerince, Şura-yı Devlet ve Hey'et-i Vükela'ca tedkik edilerek irâde-i seniyyeye iktirân eyledi. Teşekköl eden bankanın ünvanı Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'dır. Fakat bu günkü hâlde devlet bankası değildir. Ve nizamnâmesinde Osmanlı Bankası'nın imtiyâzât-ı mevcudesine hâlel getirecek hiç bir kayd-ı şart yoktur. Çünkü aksi bir şey yapılmış olsaydı Osmanlı Bankası'nın hukuk-ı muktesebesine tecavüz edilmiş olunurdu ki buna ne hükûmet ve ne de bankanın statülerini ihzâr edenler tarafdâr değildi. Fakat ileride bu bankanın millî banka ve devlet bankası olması ihtimâli mevcuddur.

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası hâl-i hâzırda devlet bankası değildir. Osmanlı Bankası'nın imtiyâzât-ı mevcudesinden hiç bir noktası lağv edilmemiştir ve Osmanlı Bankası müddet-i imtiyâzının inkırazına kadar hiç bir tecavüze ma'rûz kalmaksızın mevcut kalacaktır.

.... Hissedarâna gelince ... kâmilen nâma muharrerdir. Senedât nâma muharrer olduktan başka muvazaa tarikiyle dahi başka ellere geçmemesi için tedâbir ittihaz edilmesini, ezcümle herkim kendi senedini diğer birine ferağ etmek isterse kable'l-ferâğ bankanın meclis-i idaresine müracaat edib ahz-ı mezuniyet etmesi husûsunu nizamnâmeyle derc ettik. Binâ'enaleyh bu suretle ... hisse senadâtının kendi ahâlimiz arasında kalmak maksadı tamamiyle temin edilmiştir ve bu senedât her zaman da ahâlimiz elinde kalacaktır.

....
Maliyye Nâzırı - Demin arz ettim ki Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası bugün için devlet bankası değildir. Fakat ileride bu bankanın devlet bankası olması ihtimâli pek kuvvetli bir surette mevcut olduğundan bu mü-

esseseyi diğer müesseselere nazaran farklı bir mevkide bulundurmak tabiidir. Yoksa diğer her açılacak müessesâta böyle bir takım imtiyâzât verilebileceğini söyliyemem. Bu banka bir mâhiyyet-i mahsusesi olduğu içindir ki bu gibi imtiyâzâta nail oluyor. Bendeniz zannederim ki memleketimizin iktisadiyyatı nokta-i nazarından bu bankanın teşkili pek ziyade faidelidir. Ve ümid etmek isterim ki bu banka vücûde gelir ve sermayesi kâmilen halkımızdan toplanırsa bu sayede ileride memleketimizde pek çok teşbbüsât-ı iktisadiyye vücûde gelecektir. Bu banka bir ana müessesesi vazifesini ifa edecek, memleketde gerek sınaî gerek ticarî gerek umûr-ı nafiaya müteallik olarak ileride teşekkül edecek birçok şirketlere doğrudan doğruya dâhil olmasa bile bunların teşekküllerine pek ziyade yardım edebilecektir. Bundan dolayı hey'et-i âlînin bu bankanın teşekkülünü ve kendisine bu muafiyyat ve imtiyâzâtın bahş olunmasını kabul edeceğini ümid ederim.

.....

(Lâyiha-i kanunuyyenin birinci maddesi bervech-i zîr kırâat olundu):

.....

Reis: Madde hakkında bir mütâlâa var mı ?

Damad Ferid Paşa - Meselenin bilcümle ehemmiyetini ihtiva eden madde budur. Mevzu'bahs olan muafiyyat ve imtiyâzât bu maddede mûnderic. Bendeniz dünyada mevcut bankalar meyanında en mühimlerinin statülerini tedkik ettim. Faraza Almanya, Avusturya ve Macaristan, İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika, Hollanda, Belçika ve Rusya bankaları nizamnâmelerinin hiç birinde bu gibi imtiyâzâta tesadûf etmedim. Yalnız zi kudret müesseseler banknot çıkarmakla iktifa ediyorlar ki bu yüzden temin ettikleri menâfî pek azımdır. Ve hattâ bu menfaat-ı azîmeden dolayı bu bankalar mensub oldukları devletlere bir hisse-i temettü ifrâz ediyorlar.

Maliye Nâzırı - Tabii efendim.

Damad Ferid Paşa - (devam ile) Bazı memleketlerde bu bankaların nail oldukları imtiyâzâta bir mukabele-i şûkraniyye olmak üzere devletin vâridâtını cibayet ve düyûn kuponlarını te'diye gibi hidemâtı meccanen ve maal-memnuniyye ifa ediyorlar. Burada tesis edilen bank-ı millîye dahi banknot ihracına müsaade olunsa emlâk vergisinden, gûmrük resminden, pul bedelâtından muafiyyetten husûle gelecek tasarrufa ihtiyâc kalmaz. Nâzır Beyefendi hazretleri buyurdular ki biz Bank-ı Osmanî'nin imtiyâzâtına tamamiyle riayet ediyoruz ve edeceğiz. Bendeniz ecnebî düşmanı değilim. Bilakis insaniyyetin muhibbiyim. Lâkin Bank-ı Osmanî nâmı altında mukaddema iki milyon lira ile tesis edilip az zamanda bu memlekette sermayesini dört beş kat tezyid etmiş olan bankadan öteden beri hoşlanmam. Nâzır Beyefendinin şimdi beyân buyudukları vec-hile madem ki Bank-ı Osmanî'nin imtiyâzı altı veya yedi senede hitâm

buluyor (geçen gün kullandığım tâbiri yine isti'mâl edeceğim) kedileri-
nin umûr-ı maliyye ve iktisadiyyede müsellem olan rûsûh ve ihtisasları
ile acaba Osmanlı Bankası'nın bakiye-i cüz'iyye-i imtiyâzının ilgası müm-
kûn olamaz mı? Bu hâlde bank-ı millîye mevzu'bahs imtiyâzâtın i'tâ'sına
mahall kalmaz. Fikrimi en ziyade tedhiş eden mesele bu müessese hisse
senedâtının yed-i ecânibe geçebilmesi ihtimâlidir ki bu suretle İtibâr-ı
Millî Bankası Fransız ilm ü marifeti ve Fransız sermayesiyle gûşad edilip
fakat elli sene mukaddem bir maharet-i siyasiyyeyle İngilizlerin taht-ı nû-
fuzlarına aldıkları Süveyş kanalına müşâbih bir hâl iktisâb etmesin.

Maliyye Nâzırı - Buna emin olabilirsiniz Paşa hazretleri, kat'iyyen ecâ-
nib eline geçmiyecektir.

Damad Ferid Paşa - (devam ile) Bunu temin edebildiyseniz mesâi-i âli-
yelerini tebrik ederim. Gerçi Bank-ı Osmanî'nin müessisleri ve sermaye-
darânı muhârib bulunduğumuz devletler teba'sından olub mamafih on-
ların hukuk-ı husûsiyyesine riayet milletimizin metanet ve ulvî ahlâkı
icâbından ise de, ilga-i imtiyâzın ihtimâline hâlen bile bir çaresi buluna-
bilir. Bu takdîrde aynı fikir etrafında tekerrûr etmesi mazur görünür.
Her Osmanlı'nın te'diye ile mükellef olduğu rûsûm ve teklifden millî
bankanın muafiyetini kabul ile devlet içinde devlet ihdâs edilmiş olmaz.
Bu mahâzîr bertaraf edilirse millî bankanın tesisinden daha makbul ve
nâfi' bir eser olamaz.

Maliyye Nâzırı - Paşa hazretlerinin buyurdıkları pek doğrudur. Tabii
bendeniz de bu bankanın statülerini tedkik etdiğim zaman zât-ı âlîleri
gibi gerek Fransa bankasının ve gerek Alman bankasının ve bûtûn dü-
vel-i muazzama bankalarının statülerini nazar-ı mütâlaaya aldım. Bun-
lardan bizim ahvâl ve şerâitimize tevâfuk edebilecek olan mevadd ve ah-
kâmdan istifade ettim. Millî bankaya bu imtiyâzı şimdiden verip verme-
mek meselesini çok düşündüm. Arkadaşlar arasında paşa hazretlerinin
fikirlerine tarafdâr olanlar da vardı. Fakat neticede bendenizin fikri ga-
lib geldi ve zannederim ki daha münâsib oldu. Osmanlı Bankası'nın de-
min arz ettiğim gibi daha yedi sene müddet imtiyâznamesi vardır ve
bankanın müddet-i imtiyâzı bitmeden imtiyâzlarını elinden almaya ça-
lışmak Osmanlı Bankası'nın en mühim hukukuna tecavüz etmek de-
mektir. Kendileri de gerek muhasım olsun gerek olmasın ecânibin hu-
kuk-ı müktesebesine riayet etmek vecâib-i hukukiyyedendir buyurdukla-
rından zannederim ki Osmanlı Bankası imtiyâzâtı hakkında da vecâib-i
hukukiyyeye riayetkârlık ibrâz buyururlarsa daha muvâfık olur. Diğer
memleketlerde banknot çıkarmak hakk ve imtiyâzı bu gibi müessesât-ı
milliyyeye aid bulunduğundan dolayı şüphesiz ki o bankalar pek büyük
temettü ihraz ediyorlar. Bu tûmettû'ün ziyadeliğinden dolayı temettü ve
emlâk vergisi gibi "hadd-i zâtında zâhiri imtiyâzât diyeceğim çünkü bun-
ların kıymet-i nakdiyyeleri büyük değildir" böyle zâhiri imtiyâzât istihşâ-

li teşebbüsünden vareste kalıyorlar. Fakat, biz Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası hakkında rağbet-i umûniyyeyi tezyid ve temin etmek için imtiyâzâtın bu bankaya i'tâ'sını mûnâsib gördük. İleride bu banka da banknot çıkarmak imtiyâzına mâlik olursa o vakit Bank-ı Osmanî'nin alacağı vaz'ıyyeti ve millî bankaya verilecek şekle göre bittabi' nizamnâmede yapılacak ta'dilât düşünülecek ve kezâlik hükûmetin tahvilât kuponlarının banka tarafından gişe vazifesi ifası suretiyle te'diyesi maddesi tedkik edilecek ve bankanın ihraz edeceği temettû'e hükûmetin derece-i iştirâki tayin olunacaktır. Şimdilik kanunun hâliyle kabul buyurulmasını pek muvâfıktır.

Meclis-i Â'yan'ın Zabıt Ceridesi - Üçüncü Devre-i İctimaiyye - Üçüncü sene - Otuz birinci ictima-i umûmî - Zabıtname, Pazartesi: 27 Rebi'ül-ahir 1335, 6 Şubat 1332, s. 348-351.

Cavid Bey ve Dâhilî İstikrâz

Dâhilî İstikrâz Üzerine Cavid Bey'in Meclis-i Meb'ûsân'daki Nutku

Maliyye Nâzırı Cavid Bey (Kal'a-i Sultaniyye) - Efendiler, muharebe-ye iştirâk ettiğimiz günden beri ilk defa olarakdır ki bu kanun ile itibâr-ı dâhilîye mûracaat ediyoruz. Bu kararı vermezden evvel birçok ahvâli nazar-ı dikkate almak icâb etmiştir. Çünkü harb esnasında yapılacak istikrâzın mutlaka muvaffakiyetle tetevvüc etmesi lâzım gelir. Bu zamanın her itibâr ile gerek siyaseten gerek piyasa itibâriyle ve gerek istikrâz için tayin ettiğimiz şerâit dolayısıyla en münâsib bir zaman olduğu fikrindeyim. Siyaseten istikrâz-ı dâhilî için en münâsib bir zamandır diyorum. Çünkü, memleketimiz hakikaten bu gün harbe girdiğimiz günden beri en müstesna ve en iyi bir mevki'de bulunuyor. Halkı, devletin taleb eylediği itibârı ibzâle davet edecek olan en büyük sebeb i'timâd ve itmînân-ı nefis bugün memleketimizde mevcuttur. Şark hududlarımızda hamdolsun top ve tüfenk sesleri susmuştur. Şimdiye kadar daima Osmanlı memleketinin inhitâtı ile kendisine gıda temin eden asırdide müdhiş düşmanımız muzmahim ve münkariz bir hâldedir. (Kahrolsun sadâları) Nasıl ki şimdiye kadar Rus devleti hep Osmanlıların zaafından, acziden, inkisâmından istifade ederek tevsi' etmişse şimdiden sonra da Osmanlı devleti Rus saltanatının enkazı karşısında evvelkinden daha kuvvetli, daha rasîn bir surette teessüs etmiş bulunuyor. (Alkışlar) Bu hâl efendiler, şüphesizdir ki dört senedir bu harbin müdhiş yüküne tahammül eden efrâd-ı milletin hepsinin kalbine fazla bir neş'e, fazla bir neşât, fazla bir teselli vermiş ve demin söylediğim vechile herkesde i'timâd-ı nefis hissi tezyid eylemiştir. Bundan dolayıdır ki efendiler, istikrâz için bu zamanı en müsaid ve en münâsib bir zaman addediyorum. Sonra piyasa şerâiti itibâriyle yani iktisaden de en münâsib bir zaman görüyorum. Çünkü böyle bir istikrâzın muvaffak olması memleketde gayr-ı meşgul sermayelerin kesretine mütevakıftır. Bu zamanda şimdiye kadar ihraç edilen evrâk-ı nakdiyyeden dolayı ve bilhassa evrâk-ı nakdiyyenin bundan bir sene evvel mevcut olan müfrit ve mecnunâne spekûlasyonlara yaturılmasına sekte gelmiş olmasından nâşi piyasada mevcut olan vesait-i tedâvüliyyenin miktarı böyle bir istikrâza müsaid olacak derecede bulunuyor. Bunun içindir ki iktisadiyyat itibâriyle, piyasa şerâiti itibâriyle bu zamanı istikrâza mûracaat için müsaid bir zaman görüyorum. Sonra Efendiler; istikrâzın şerâiti de ahâlîmizin menâfî'ini azamî bir surette temin edecek bir tarzda tayin etmiş olduğuna kanaatım vardır. Bu bâbda da biraz izâhât arz edeceğim. Evvelâ istikrâz yüzde beş faizli olacaktır. Şim-

diye kadar devlet-i âliyenin yapmış olduğu bütûn istikrâzlar yüzde dört ile yüzde beş arasındadır. Muharebeden evvel son yaptığımız istikrâzın faizi yüzde beş idi. Bu istikrâzın faizini de yüzde beş olarak tayin ediyoruz. Bu mikdar faiz muharebeye iştirâk eden devletlerin hepsinin tayin etmekte oldukları mikdar-ı faize hemân muaddeldir. Fakat bizim memleketimizin ahvâl ve şerâit-i iktisadiyyesi diğer memleketlerin şerâit-i iktisadiyyesine muaddel olmadığı cihetle eğer yalnız yüzde beş faizli bir istikrâz akd etmiş olsa idik birçok sunuf ahâlî bu istikrâza iştirâk edemiyecedik. Çünkü memleketimizde diğer suretle daha fazla menâfi temin edecek olan menâbi-i istihsâlât mevcuddur. Biz halkın şevk ve rağbetini tezyid etmek üzere istikrâzın faizini altın olmak üzere te'diye etmeyi şart koyduk. Yüzde beşden ibâret olan mikdar-ı faiz her taksitin hulûlünde eshâbına altın olarak tesviye edilecektir. Sâniyen istikrâzın amortismanı yani imhası için her sene bütçemize yüzde bir raddesinde bir meblağ koyacağız. İstikrâzın bâliğ olacağı mikdara nazaran tabii bu rakam tehâlûf edecektir. İstikrâz tahvilleri piyasadan iştira suretiyle veya kurra keşidesi suretiyle itfa edilir. İstikrâzın fiâtı başa baş fiâtattan yani fiât-ı muayyene ve muharreresinden dün olduğu takdirde piyasadan mûbâyaa suretiyle itfa muamelesi icra edilir. İstikrâzın borsa fiâtı başa baştan yüksek olduğu takdirde kurra keşidesiyle itfa yapılır. Bu tahvilâtın kıymeti daima başa başdan yüksek olacağında iştibâh etmiyorum. Bunun içindir ki istikrâzın itfa muamelesi de kurra keşidesi suretiyle icra edilecektir. Her hangi nûmeroya kurra isabet edecek olursa "amortisman" bedeli de altın olarak tesviye edilecektir. Yani meselâ yirmi liralık bir tahvil almak için yirmi liralık varaka-i nakdiyye veren buna mukâbil yirmi liralık altın alacaktır. İşte istikrâzın ikinci şartı da budur. Sâlisen yirmi sene zarfında yani 1354 senesine kadar hükûmet her ne suretle olursa olsun istikrâz tahvilâtını tedâvûlden kaldırmamağı yani tahvil-i deyn muamelesi icra etmemeyi ve istikrâzın faizini tenzil eylememeyi taahhüd ediyor. Yani yirmi sene zarfında devletin itibârı yüzde beş yerine yüzde dört faizli istikrâz akdine mûsaid olsa dahi yine yirmi seneden evvel bu istikrâz tahvilâtını hattâ bedelâtını te'diye edip yüzde dört faizli bir istikrâza tahvil etmek selâhiyetini hükûmet bu kanun ile kendisinden nez' etmiş oluyor. İşte istikrâzın üçüncü faidesi budur. Râbian, bu istikrâza talib olacak olanların istikrâz kuponlarını tahsil etmek, istikrâz tahvilâtı almak, müşteri kayd olmak için verecekleri her nev'i evrâkın, kezâlik bu istikrâza mûteallik olarak tanzim olunacak her türlü senedât, ilânât ve icra edilecek bilâ- istisna her türlü muâmelâtın gerek damga resminden ve gerek rûsûm-ı saireden muafiyetini kabul ediyoruz. Daha sonra da efendiler, beşinci bir menfaat olmak üzere, sermayelerini bu istikrâza yatırarak olanların alacakları faiz hâlen ve âtiyyen devlette mevcut olan ve tesis edilecek olan her nev'i

rûsûm ve tekâlifden muaf olacaktır. Yani bu irâdlar ne bugünkü temettü vergisine ve ne de âtiyyen vaz'ı muhtemel olan irâd vergisine tâbi' olmayacaktır. İşte kanunde zikr edilen şerâit-i esasiyye bunlardır. Fakat bunun hâricinde olarak da Düyûn-ı Umûmiyye idaresiyle icra etmekde olduğumuz müzâkerenin hitâmında, bu istikrâz için dahi devletin, memâlik-i ecnebiyyede ihraç etmiş olduğu bilumûm istikrazlarda olduğu gibi ayrıca te'minât-ı mahsusa vaz' edilecektir. Yani devletin menâbi ve vâridâtından bir kısmı lâ-yetegayyer bir tarzda bu istikrâzın tâ zaman-ı itfasına kadar faiz ve res'ûlmâllerinin te'diyesine tahsis olunacaktır ve vâridâtın istikrâz faizlerini te'diye ile mükellef olan bankaya tevdi'-i muamelesini de, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi icra edecektir. Kezâlik Osmanlı Bankası ile de diğer istikrâzlara olduğu gibi buna da iştirâk etmesi için müzakeredeyiz.

İşte efendiler, arz ettiğim bu noktalardan istikrâza iştirâk edecek olanların menâfi'ini ne derecede temin etmiş olduğumuzu görüyorsunuz. Bu istikrâzı bir düsturda hulâsa etmek istersek diyebilir ki: "hükûmet için asgarî fedakârlık, istikrâza talib olacaklar için azamî istifade ve memleketimizin hey'et-i umûmiyye-i ictimaiyyesi için de büyük bir menfaattir." Hükûmet için asgarî bir fedakârlık diyorum. Çünkü hükûmet nazarında kağıt ve altının farkı yoktur. Hükûmete, bir varaka-i nakdiyye neye mal oluyorsa bir altın da aynı şeye mal olacaktır. Efrâd için azamî menfaat diyorum. Çünkü efrâdın ahvâl-i ruhiyyesine nazaran bir varaka-i nakdiyye ile bir altın aynı şey değildir. Madem ki efrâd altını varaka-i nakdiyyeye tervic ediyor, biz onun bu tercihini tatmin etmek suretiyle azamî bir faide temin etmiş oluyoruz. Kağıt olarak vereceği bir sermayenin faizini altın olarak te'diye eylemeyi kabul ettiğimiz gibi sermayesinin dahi altın olarak iadeşi ihtimâlini kendisine bahş ediyoruz. Umûm hey'et-i ictimaiyye için büyük bir menfaat vardır, diyorum. Çünkü bu sermayede piyasaya yeniden evrâk-ı nakdiyye çıkarmak şöyle dursun, piyasada mevcut olan evrâk-ı nakdiyyenin mühim bir kısmı bir zaman için, piyasadan istirdâd edilmiş oluyor.

Efendiler, bu istikrâzın muvaffakiyyetle tetevvüc etmesinde alâkadar olmayacak bir ferd yoktur. Sizin nazar-i dikkatinizi istikrâzın muvaffakiyyetle neticelenmesinin, dost memleketlerde husûle getireceği intiba'-i müstahsene ve düşman memleketlerde vücûde getireceği saikavî tesire bilhassa celb etmek isterim. Efendiler, bu harb bize pek büyük şeyler kazandırınıştır. Ordularımız, milletimiz ve memleketimiz hakk-ı bekasını, hakk-ı hayatını bir kere daha an'anevi cengâverlikleriyle teyid etmiş oldular ve bundan evvelki bir murarebenin düşmanlarımızın silâhlarıyla değil, dâhilin siyaset zehirleriyle gayb ettimiz bir habin ecnebî zihinlerinde vücûde getirdiği tereddüd ve müşkûkiyyet şebekesini parçaladılar. Fakat efendiler, biliyorsunuz ki, Osmanlı orduları asırlardan beri,

yalnız muzaffer oldukları maharebelerde değil hattâ mağlub oldukları mübarezelerde bile daima kendileri için şevket, şehâmet, satvet destanları yazdırmışlardır. (Alkışlar) Bu defaki hareketleriyle de tarihi, bir defa daha te'kîd etmiş oldular, esâsen alem-şûmûl bir hakikatı bir defa daha ilân eylediler. Fakat efendiler, ecnebîlerin inanamayacakları ve havsalarına sığdıramıyacakları bir şey varsa o da Osmanlı milletinde iktisad uyanıklığının mevcudiyetidir. Memleketimizde şu dört seneden beri inkişâf etmeye başlayan inkılâb-ı iktisadîye düşman memleketlerinde, emin olunuz ki, inanacak bir ferd yoktur. Bu istikrâzın muvaffakiyeti, sizi temin ederim, düşmanlarımız için en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücûde getireceği tesirden daha müdhiş bir darbe-i hûsrân ve elem teşkil edecektir. Bu hadise efendiler, memleketimizin hayat-ı maliyyesinde bir mebde'-i tarih olarak kalacaktır. Çünkü, değil yalnız eski zamanlarda, hattâ Meşrutîyet'in ilânından beri hepimiz biliyorsunuz ki, ecnebîlerin daima Türkiye'nin zaafından istifade ederek her gün istiklâlimizden bir parça keermirmek için en ziyade isti'mâl etmek istedikleri silâh, silâh-ı malî olmuştur. (Kahrolsun sadâları) Daima bizi, para tahakküm ve istibdadıyla esir etmek istemişlerdi. Daha bir kaç sene evvel bir kaç milyon almak için ricâl-i siyasiyyemizin ecnebî diyarlarında dolaşdığını Meşrutîyet'den evvel de kırk, elli bin liradan ibâret bir meblağ-ı kalîlin tedârik edilmesi için bu memleketde nâmus-ı saltanatı ve haysiyet-i hilâfeti kefil ve rehin veren adamların mevcud olduğunu bilen düşmanlarımıza bugün bir kaç hafta zarfında milyonlar toplanabilmesi gösterecektir ki, artık Türkiye'de kullandıkları silâh-ı malî körlenmeye yüz tutmuş bir silâhdır. (Alkışlar) Biz, bu sayede istiklâl-i malîmizin en rasîn temellerini atmış olacağız. İşte efendiler, bende mevcud olan bu kanaat ve imândır ki, bilâ-istisna bütün efrâd-ı millete, tâ Anadolu'nun en hücre bir köyünde yaşayanlardan, payitaht-ı saltanatın ve bütün merakızın mükellef ve müstesna evlerinin sine-i refah ve saadetinde yaşayanlara varıncaya kadar mutavassıt, büyük, küçük bütün efrâd-ı millete mûracaat ediyorum ve kendilerinden bu vatanî emre iştirâk etmelerini talep ediyorum. Bu talebim, bir teberru' ve iane talebi değildir, efendiler, dünyada hayat-ı maddiyede en büyük saik olan, menfaat-i şahsiyye saikinin hayat-ı maneviygede en ulvî ve en kudsî bir saik olan hizmet-i vatan saikiyle i'tilaf etmiş olduğu bir teşebbüse kendilerini davet ediyorum. Bu istikrâzda efrâdın menâfi-i maddiyyesi ne derecede temin edilmiş ise vatana edilecek hizmet de o derecede büyüktür. İşte bunun içindir ki efrâd-ı milletden talep ettiğim şey, arz ettiğim gibi, teberru' ve iane değil, kendi menâfi-i maddiyyelerini istihsâl eyleyerek ulvî ve mukaddes bir hizmet-i vatan ifa eylemeleridir. Bu sözlerimle sizin de hissiyyatınıza tercüman olduğumda hiç iştibâh etmiyorum. Bu sözleri-

min bûtûn efrâd-ı milletin kalbinde samîmî bir ma'kes bulacağını ümid ederek sözümü kesiyorum. (Sürekli alkışlar)

Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, Üçüncü devre-i ictimaiyye, Dördüncü ictima, 79 uncu in'ikad, Pazar 18 Cemâzi-yel-âhire 1336, 31 Mart 1334, s. 1522-524.

Nutkun son kısma kısa bir süre sonra *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*'nda yayınlanmıştır. Bkz: "İstikrâz-ı dâhilî hakkında Maliyye Nâzırı Cavid Beyefendi tarafından Meclis-i Meb'ûsân'da irâd edilen nutuk," *Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası*, 2. sene, 2. c., S. 14/38, 19 Nisan 1334, s. 228-229.

Cavid Bey, Devlet Sermayesi ve Ferdiyyet

Ahmed Rıza - ... Bu bankaya birçok imtiyâzât verilmiştir. Hattâ Dû-yûn-ı Umûmiyye'nin de gûya müsaadesi alınarak - bilmiyorum hangi Dû-yûn-ı Umûmiyye hey'etinin - bazı imtiyâzât da oraya aid vâridâtından verilmiştir.

Şimdi hükûmet elli bin hisse almağa karar vermiş. Temenni ederiz ki bu banka iflas etmesin. Fakat şayet batacak, iflas edecek olursa bu paranın tazmîn ve tesviyesi nasıl temin ediliyor. Her şahsî ticaret gibi onun da zâyî'ata uğraması ihtimâli olabilir. Şu kadar ki ben elimde bulunan parayı istediğim gibi bir bankaya veya başka bir şeye hasr etmekde muhtârım. On liramı millî bankaya veyahud Ziraat Bankası'na yatırırım. Neticede yalnız kendim mutazarrır olurum. Hâlbuki hükûmet bu kanunla milletin parasını oraya veriyor. Banka şayed bir kazaya uğrayacak olursa -mutlak uğrayacaktır demiyorum- çünkü her şeyin aksini de düşünmek lâzım gelir. Bâhusûs hükûmetin bizden ziyade bu ciheti düşünmesi icâb eder. Bu para ne suretle te'diye ve tazmîn olunacaktır.

Maliyye Nâzırı - Tabii kâr için girilen her işte zarar olmak ihtimâli vardır. Dünyada hiç bir iş yokdur ki suret-i katıyye ve mutlakada bundan kâr edilecektir denilsin. En büyük temettüleri getirecek işler bile bazı ahvâl ve hadisât dolayısıyla zarar verebilir. Nasıl ki her ferd kendi sermayesini vaz' edeceği işin temin edeceği netâyici uzun uzadıya muhakeme ederek vaz' ederse bittabi' hükûmet de aynı suretle hareket etmek mecbûriyyetindedir. Efrâd kendi sermayesinin isti'mâlinde serbestî-i mutlakı hâiz olduğu hâlde hükûmet bu serbestîyi hâiz değildir. Onun içindir ki millet meclislerinin yani gerek Meclis-i Meb'ûsân'ın ve gerek Hey'et-i Â'yân'ın muvâfakatlarını talep ediyorum. Hey'et-i hükûmet milletin iki yüz elli bin lirasını değil hattâ 250 kuruşunu bile millet meclislerinin müsaade ve muvâfakatı inzıman etmedikçe kullanmak hakk ve selâhiyetini hâiz değildir. Biz bu işin neticesinde kâr olması ihtimâli pek kuvvetli bir suretde fark ediyoruz. Bu işin neticesinde hiç bir kâr kalmıyacak olsa bile hükûmetin bu bankanın sermayesinde iştirâki bulunması yine memleketin nef'i itibâriyle gayet müfid olduğunu telakki ediyoruz. Hükûmetin murâkabe ve tef-tişi bulunmasını memleketin istifadesi itibâriyle pek nâfi' buluyoruz. Hükûmet bankayı manevî bur suretde himaye etmekden hiçbir vakit fârig olmayacaktır. Vaz' ettiğimiz sermayenin zâyî' olmayacağına kani'im. Zât-ı devletin de teslim buyurunuz ki memleketimizde bu gibi teşekkül edecek olan mühim müessesâtta hükûmetin hissesi bulunması faideden hâli değildir.

Bâhusûs memleketimizde efrâd henüz başlı başına bu gibi mühim işleri idare etmeye ehil değildirler. Kulunuz ferdiyyet hem de kuvvetli bir ferdiyyet taraftarıyım fakat her işde mümkün olduğu kadar az bir suret-

de hükûmetin müdahalesini arzu edenlerdenim ve hükûmetin müdahalesi olmayan işlerde daha büyük muvaffakiyyet hâsıl olacağına i'tikad edenlerdenim. Fakat bunun için her şeyden evvel memleketin ahvâl ve şerâitini nazar-ı dikkate almağa ve bir memleketi bu hâle getirmek için ihzâr eylemek lâzımdır. Bizim memleketimizin henûz bu suretle izhâr olunduğuna kani' bulunanlardan değilim. Bundan dolayıdır ki efrâdın bu ve buna mûmâsil işlerinde hükûmetin muavenet ve mûzaheretde bulunmasını lâbüdd görüyorum. Böyle olmakla beraber zannetmeyiniz ki her işde buna lüzûm gösterenlerdenim. Ancak böyle pek mühim umûr-ı nafıa ve maliyye mevzu'bahs olduğu takdîrdedir ki hükûmet muavenet etsin diyenlerdenim. Yoksa alelâde yapılacak teşebbüsât-ı nafıa ve sınaiyye için hükûmetin ne bizzat iştirâk etmesini arzu ederim, ne de hükûmetin bu gibi işleri bizzat yapmasına tarafdarım.

Meclis-i Â'yan'ın Zabıt Ceridesi - Üçüncü Devre-i İçtimaiyye - Üçüncü se-
ne - Otuz beşinci ictima-i umûmî - Zabıtname, Salı : 5 Cemaziüleweli
1335, 14 Şubat 1332, s. 412-413.

Tal'at Paşa ve İhtikâr Sorunu

Â'yân Meclisi'nde İaşe ve İhtikâr Sorunu ve Tal'at Paşa

Reis - İaşe nezâreti teşkili hakkında Ahmed Rıza Beyefendi tarafından teklif olunan lâyiha-i kanuniyenin müzakeresi birinci celsemizde hey'et-i celilenin kararıyla ictimâ'-i âtiye ta'lik buyurulmuştu. Fakat şimdi Sadrazam Paşa hazretleri meclisi teşrif buyurdular. Hey'et-i celi-
lece arzu buyurulacak izâhâtı verecektir. Eğer evvelki karardan rücu' ile devam-i müzakere tensib buyurulursa mazbatayı okuyalım "Okuyalım sesleri".

İaşe nezâreti teşkili hakkında Ahmed Rıza Bey tarafından verilen lâyiha üzerine Mülkiyye ve Nafia encümenlerinden tanzim kılınan bâlâda sureti mûnderic müsterek mazbata okundu.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Mûsaade buyurulur mu? Sadrazam Paşa hazretleri encümende i'tâ' buyurdıkları izâhât sırasında bu bâbda her ne ki yapmak lâzımsa yapılmıştır demişler. Fakat ne yapıldığına dair bir şey söylememişlerdir. Binâ'enaleyh bu husûsda vâki' olan teşebbüsâtın mâhiyyeti neden ibârettir onu öğrenmek istiyoruz. Sâniyen mûsadenizle evvelce yapmış olduğum suali tekrar ederim. Çünkü o suali sorduğum vakit Sadrazam Paşa hazretleri mecliste hâzır değildiler. O da havâyic-i zaruriyye hakkındadır. Bu havâyic-i zaruriyyeyi bendeniz ikiye taksim ediyorum. Biri hâricden celbi zarurî olan mevadd diğeri de dâhilde istihsâl olunan havâyicdir. Hâricden tedârik olunan havâyic meyânında en mühim olan şey şekerdir. Bu şekerin fiâtı adeta borsa muâmelâtı gibi her gün inip çıkıyor. Hâlbuki şekerin Viyana ve Berlin piyasalarından tedârik olunmasına nazaran fiâtlarının hükûmetçe ma'lûm olması iktiza eder. Binâ'enaleyh bu şeker için o piyasa fiâtına göre bir hadd-i azamî-i fiât neden tayin edilmiyor. Bunu bilmek istiyorum. Sâniyen dâhilde istihsâl olunan havâyic-i zaruriyye ki bu gayet mühimdir. Erzak fiâtı son zamanlarda pek çok arttı. Meselâ bendeniz Bursa'dan pirinç getiriyorum. Buraya yirmi iki kuruşa geliyor. Hâlbuki burada pirinç otuz iki, otuz üç kuruşa satılıyor. Keza Bursa'dan tereyağı getiriyorum. Oradan elli kuruşa alınıyor. Hâlbuki o yağın burada okkası doksan veya yüz kuruşa satılıyor. İşte fiâtlar arasında pek büyük fark bulunuyor. Acaba dâhilde bununan bu ve emsâli erzak için bir narh ta'yini mümkün değil mi? Değilse esbâbı nedir? Üçüncü mühim bir sualım vardır. Biz mühim bir harb ile meşgulüz. Bu harbin ne vakit biteceği ma'lûm değildir. Ve avn-i inayet-i hakla muharebeye zafer-i nihâiyyi istihsâl edinceye kadar devam tabii bir zarurîdir. Binâ'enaleyh menfaat-i umûmiyyeye şiddetle alâkası hasebiyle gelecek sene ziraatını şimdiden nazar-i dikkate almak

icâb eder. Şu hâlde bu bâbda hükûmet ne gibi tedâbir ittihâz etmiştir. Bunu de bilmek istiyorum. Suallerim bunda ibâretidir.

Sadrazam Tal'at Paşa - Â'yân-ı kiramdan Ahmed Rıza Beyefendi hazretleri payitahtda bir iâşe nezâreti teşkili teklif ve ekser memleketlerde bu tarzda teşkilât vücûde getirilmiş olduğunu beyân ediyorlar. Hâlbuki mesele böyle değildir. Ve ekser memleketlerde teşekkül etmiş bir iâşe nezâreti yoktur. Bazı memleketlerde fiihakika bu kabil teşkilât yapıldı ise de bilâhare muvaffak olamadığı görüldüğünden lağv edildi. Diğer bazı memleketler ve ezcümle müttefiklerimiz bu bâbda yaptıkları şey nim-resmî bir teşkilâtdır ki bunlarda esas; hükûmetin, serbest şehirlerin, komünlerin birer mikdar sermaye koyarak ve ahâli tarafından da bu sermayeye iştirâk edilerek "gesselschaft" nâmıyla vücûde getirilen şirketler marifetiyle emr-i iâşenin idare edilmesinden ibârettir. İaşe meselesinin ehemmiyetini biz geçen seneden beri nazar-ı dikkatde tutuyoruz. Daha o vakit Almanya'dan bir mütehassıs getirmiştik. Bu zât Almanya'da dahi aynı teşkilât ile meşgul olmuş idi. Bu mütehassısın vürûdundan sonra bizde de Almanya'dakine benzer teşkilât yapıldı. Riyâset-i âcizânemde bir komisyon teşkil edildi. Bu komisyon azası bu işle alâkadâr olan nezâretlerin müsteşarlarından ve Abud Efendi, İsmail Efendi gibi herkesin i'ûmâdına mazhar erbâb-ı ticaretten ibâret idi. Bu teşkilâtı yalnız payitahta hasr etmeyi muvâfık görmedik. Bir aynını da dâhilde yaptık. Bazı vilayâtta en büyük mülkiyye memurunun riyâseti altında birer talî komisyon teşkil ettik. Bu komisyonların vazifesi dâhil ve hâricden buğday, arpa, mısır, çavdar gibi yemlik tedârik ve mübâyaa etmek idi. Bu komisyonların yanı başında diğer bir takım komisyonlar daha teşkil olundu ki bunların da vazifesi arz ettiğim komisyonların, yani iâşe komisyonlarının tedârik ve mübâyaa ettiği hubûbâtı ahâliye tevzi' etmek idi. Bu suretle ahâlinin ihtiyâcâtı binnisbe tehvin edilmiş olundu. Bunu yapmak için bittabii nakde ihtiyâcımız oldu. Hükûmet bu parayı istikrâz suretiyle tedârik cihetine gitti. Muvakkat avans şeklinde ve Almanya devletinden hazine tahvilâtı olarak aldı. Bu para tabii tedâvül edecek ve binnetice Ziraat Bankası'na devr olunacak, hazine tahvilâtı da imha edilecektir. Teşkilâtı ve sermayesi bu suretle vücûd bulan komisyon ifa-i vazifeye mübaşeret etti ve ahâlinin bir sene zarfında gerek kendisine ve gerek hayvânâtuna lâzım olan ihtiyâcı miktarı tenzil edildikten sonra fazla kalan erzaka râic-i mahalliyi az çok nazar-i itibâra almak şartıyla fiât vaz' edilerek mübâyaaaya başlandı. Bu suretle Anadolu'dan şimdiye kadar mübâyaa ettiğimiz erzak beş bin iki yüz vagona balığ olmuştur. Esâsen 7000 vagonluk erzak mübâyaa olunduysa da vagonların hacm-i istî'abiyyesini on beş bin kilo itibâr ettiğimizden mübâyaaümüz 5200 vagon miktarında demektir. İhtiyacımızı tehvin edecek menâbiden biri de Romanya ganâ'iminden hisse-

mize isabet eden mikdardır. Filvâki' ganâ'im-i mezkûreden hissemize ihtiyâcımız derecesinde zahire tefrik edildi. Bugün onları nakletmekle meşgulüz.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Bunun mikdarı ma'lûm mu?

Sadrazam Paşa - Bu ganâ'imın mikdarı henüz suret-i kat'iycede taayyün etmedi ise de bugün aldığım ma'lûmâta göre 150 bin vagona balığ olacaktır. Osman Nizamî Paşa hazretleri iş'ar-i ahirinde 200 bin vagon-dan bahs etmekde olduklarına göre yüz elli bin vagonun sıhhatinde şüphe olunamaz. Mamafih arz ettiğim vechile meselenin ehemmiyeti erzakı tedârikde değil nakildedir. Vesait-i nakliyye Romanya cihetinde mevcuddur. Mamafih elyevm o cihetten erzak muntazaman gelmeye başladı. Ümid ederim ki bundan sonra da aynı intizam devam edecek. İnşallah bu husûsda sıkıntı çekilmeyecektir. Ekmeklik meselesi hakkındaki ma'rûzâtım bundan ibârettir.

Bu seneki zer'iyyatımız hakkında Rıza Paşa hazretleri tarafından vâki' olan suale gelince: Şimdiye kadar alınan raporlar müfâdına nazaran bu seneki zer'iyyatımız geçen seneye nisbetle daha fazladır ve bu seneki raporlar geçen senekilerden ziyade hakikate müsteniddir. Meclis-i âlînizden henüz geçib geçmediğini bilmesem de mükellefiyyet-i ziraiyye hakkında elyevm mevki'-i tatbikde bulunan bir kanundan bil-mûnasebe bahs etmek isterim. Hükûmet vaktiyle böyle bir kanun-ı muvakkat yaparak mevki'-i tatbike vaz' etmişti. Geçenlerde devren Sivas vilayetine gittiğim zaman bir geceyi Sivas ile Malatya arasında bir köyde geçirmeye mecbur olmuşdum. Yaptığımız kanunun ahâlî arasında nasıl bir telakkiye uğradığını yani mükellefiyyet kanununun tatbik edilip edilmediğini tahkik etmek istedim; ahâlîyi topladım ve kendilerinden bu husûsu sordum. İki gün ewel ziraat memurlarının geldiğini, kura çekildiğini, tarlasına kurra isabet edenlerin işe başladıklarını söylediler. Bu cevap bittabii memnuniyeti mucib olmakla beraber biraz da hayretimi celb etmişti. Çünkü kanunun esna-i tanziminde bilmûnasebe Eskişehir'de bulunurken valileri davet etmiş, mûtâlaalarını sormuşdum. Bazıları kanuna pek de tarafdar görünmedi. Çünkü kanunun tatbiki muvaffakiyyetli bir netice vereceğine i'timâdı yokdu. Hâlbuki badel-tatbik anladım ki bu usûl halkımız arasında esâsen carîdir. İmece usûlûyle yekdiğerine muavenet etmek köylülerimizde esâsen mevcuddur. Mükellefiyyet-i ziraiyye kanunu buna bir şekl-i resmiyyet vermekten başka bir şey yapmadı. Bu ma'rûzâtım kışlık zer'iyyata aid olup yazlık zer'iyyat hakkında tedâbir-i lâzımeye tevessül olunmuş, nitekim yemeklik için gelen vagonlarla kâfi miktarda tohumluk, mısır ve saire celbine de teşebbüs edilmiştir.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Kışlık zer'iyyata mahsus tohumluklar mahallerine, lâzım gelen yerlere gönderildi mi?

Sadrâzam Tal'at Paşa - Kışlık zer'iyyata mahsus tohumluklar mahallerine gönderildi ise de yazlık zer'iyyata aid tohumluklar henüz tamamen celb edilemediğinden mahallerine gönderilmemiştir.

Abdurrahman Yusuf Bey - Zâten bu tohumlukların irsâli zamanı henüz gelmemiştir.

Tal'at Paşa - Evet, mamafih bu tohumluklar da şimdi elimizde bulunmuş olsaydı daha iyi olurdu. Ancak bunları henüz celb edemedik. İaşe komisyonunun tahammül etmiş olduğu vazifenin diğer kısmına gelince: Ma'lûm-i âlileriniz olduğu vechile iaşe komisyonu sırf yemeklikle olan ihtiyâcî tehvin maksadiyle teşekkül etmişti. Fakat son zamanlarda fazla ihtikâr başladı. Hükûmetin bu hâle bigâne kalmaması lâzım gelirdi. Hükûmet-i saire ihtikârın men'-i vuku'u için şimdiye kadar muhtelif tedâbir ittihaz ettiler. Ancak tatbikattâ hepsi mahzurlu neticeler vücdede getirdiğini gördüler. Biz gerek diğer devletlerce ittihaz edilen tedâbiri ve gerek bu tedâbirin intac ettiği mahâziri nazar-ı dikkate alarak ayrıca bir teşkilât yapmayı tasavvur ettik. Ve bugün mevcut olan bu teşkilât-ı husûsiyye ile iaşe komisyonunun meşgul olmasını daha muvâfık ad eyledik. Mesele hadd-i zâtında tasavvur edildiği kadar basit değildir. Eğer erzaka ve havâyic-i mübremeye saireye narh koymak suretiyle bu hâle galebe etmek kolay bir iş olsaydı hükûmet derhal buna tevessül eder ve bazı eşya ve erzak ihtiyâcât-ı umûmiyyeden ad ile bunlara narh vaz' eder, ihtikârlar da bu suretle izâle edilmiş olurdu. Hâlbuki memâlik-i sairede edilen ticaretten va hattâ bizde de kısmen istihşâl edilen netâyicden anlaşıldı ki hangi mevadd-üzerine narh vaz' edilecek olsa o mevadd ortadan kalkıyor: Hükûmetçe narh vaz' edilmesi üzerine piyasadan kaldırılan mevadd-ı istihlâkiyye saklı durdukça halkın ihtiyâcâtını tatmin edemiyeceği gibi el altından gizli gizli ve daha fazla fiâtla satılması da men' olunmazdı. Biz buna esaslı bir çare olmak üzere gerek dâhilden ve gerek hâricden eşya ve mevadd-ı gıdaiyye celb etmek isteyenlerin serbest bulunmasını ve şu kadar ki nakliyyat-ı askeriyye için lâzım gelen mikdardan fazla vagon bulunduğu hâlde bu vagonların iaşe komisyonunun emri altında olmasını daha muvâfık bulduk. Bu suretle gerek İstanbul'da ve gerek taşrada fiâtı düşürmeye muvaffak olacağımızı kaviyyen ümid ediyorum. Taşrada diyorum. Çünkü yalnız İstanbul'da fiâtı düşürmeyi düşünmek de doğru değildir. Demin Rıza Paşa hazretleri Bursa yağını elli beş kuruşa aldığını söylediler. Belki bu yağlar Bursa'da da kırk beş kuruşa satılıyor da buraya gelinceye kadar fiâtı elli beş kuruşa tereffu' ediyor, yahud Bursa'da da elli beşe satılıyor. Her iki şıkka göre Bursa için bu fiât yüksektir. Zâten taşra ile icra ettiğimiz muhâberât neticesinde valilerin de vilayetlerdeki eşya ve erzak fiâtının düşürülmesi lüzûmundan bahs ettiklerini görmüşdüm. Yukarıda arz ettiğimiz vechile ihtiyâcât-ı askeriyyeden fazla kalan vagonlar iaşe komisyonunun emri altında bulu-

nunca Tosya'da, Ankara'da ve diğer mevâki'de pirinci veya Bursa'da zeytinyağı, Ayvalık'ta zeytini olan tüccar bu mevaddı buraya celb için iâşe komisyonuna mûracaat edecek komisyon da mûstahsilin veya tüccarın sarf ettiği para üzerine yüzde on beş veya yirmi nisbetinde bir zam ile balığ olacak fiât üzerinden mevcudu almaya talib bulunacaktır. Eğer tüccar elinde bulunan malı bu suretle iâşe komisyonuna satarsa komisyon bu malı celbedecek, tüccar malını iâşe komisyonuna satmaya muvâfakat etmezse iâşe komisyonunun tayin edeceği fiât ile satmak ve hükûmetin tayin edeceği kontrole tâbi' olmak şartıyla malını buraya getirebilmek için kendisine vesika i'tâ' olunacaktır. Bu tedârikâtımız on beş güne kadar hitâm bulacaktır. Bugüne kadar bir hayli erzak iddihârına muvaffak olduk ise de peyderpey idhâlât vuku'unu taht-ı temine almadıkça tevziâta başlamayı mûnâsib görmüyoruz. Çünkü muntazaman erzak celb edeceğimize kanaat hâsıl etmeden evvel tevziâta başlarsak ve tüccar da erzakın arkası gelmiyeceğini anlayacak olursa hâl-i hâzırda otuz kuruşa alınan fasulyenin fiâtı derhal altmış kuruşa tereffu' edebiliyor. Netice böyle bir netice-i ma'kûse istihsâline değil, es'ârı daimi suretde hâl-i i'tidâlde bulundurmaya maruf olduğundan elyevm elimizde müdahhir bulunan erzakı on beş gün sonra Almanya'da carî olan usûl dairesinde nümerolu kağıdlarla tevzi'e başlayacağız ve inşallah bu günki yüksek fiâtları bilvasıta düşürmeye muvaffak olacağız. Bendeniz bu neticenin teminine muvaffakiyyet hâsıl olacağına kani'im.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Sadrazam Paşa hazretlerine teşekkür ederim, bendeniz sormuş olduğum suallere bu suretle cevap i'tâ' buyurmalarından dolayı memnunum.

Reşid Arif Paşa - Mûsaade buyurulur mu? Bazı sû-i isti'mâlâta ictisâr eden bir takım eşhâs-ı adıyye görölüyor. Bu kabil eşhâs hakkında hükûmet daha şiddetli bir tarz-i hareket ittihâz etse daha mûnâsib olmaz mı? Meselâ bazı mahalle muhtarlarının, mahalle imamlarının ve hattâ bazı mıntika memurlarının pek çok sû-i isti'mâlât ika' etdikleri ve ahâlinin bunlardan ziyadesiyle müşteki bulunduğu görölüyor, bunlar hakkında da ahkâm-ı şedîde-i cezaiyye vaz' ve tertib olursa muvâfık olur zan ve i'tikadındayım.

Tal'at Paşa - Bendeniz tevziâtın şekli hâzırını değiştirdim ve bu suretde memlekete daha ziyade merbut zevâtı istihdam etmek mecbûriyyetini hissettim. Bunları da devâir-i resmiyyeden alacağım. Zâten hâl-i harb mûnâsebetiyle bazı devâire aid olan vezaif esaslı suretde tahaffûf etmiştir. Binâ'enaleyh iyi çalışacak ve sû-i isti'mâl etmeyecek zevâtı nezâretlerden isteyeceğim ve vücûde getireceğim teşkilât ile bu işi ifa edeceğim. Anladım ki başka türlü olamıyor. Emr-i tevzi' Şehremaneti'ne aid olub Emânet nâmına bu vazife belediye müdirleri tarafından ifa edilmekle ise de asıl tevzi' işini mevki' memurları yapmaktadır. Yalnız İstanbul'da

sekiz yüz yerde tevziât vâki'. Yani işe sekiz yüz mevki' memuru dâhil oluyor. Bunların hiç birisi tarafından sû-i isti'mâl vuku'a getirilmemesini talep etmek imkânsız bir şeydir. Bu bâbda yegâne çare işi daha ziyade şayân-ı i'timâd zevât tarafından ifa ettirmektir. Spekûlasyon cihetine gelince: Buna narhın mâni' olamayacağını yapılan tedkikâttan anladım. Bilâ-istisna bugün tüccarlar, bankalar bu spekûlasyonu yapıyorlar ve bundan istifade ediyorlar. Menâfi'-i umûmiyye nâmına böyle şeyler olmamak lâzım gelirse de maatteessûf yapanlar eksik değildir. İnşalah buna mâni' olacağız. (İnşallah, Allah muvaffak etsin sesleri)

Salih Paşa - Mûsaade buyrulur mu efendim? Havâyic-i zaruriyye meselesinin ehemmiyeti cümlemizce ma'lûmdur. Gerek memâlik-i mahrusada ve gerek muhârib olan diğer devletlerde hiç bir dimağ yokdur ki bu mesele ile meşgul olmasın. Bu, hükûmet kadar bizi de işgal eden bir mesele-i hayatiyyedir. Evet, mesele-i hayatiyye tâbirinin delâlet ettiği mananın bütün kuvvetiyle bir mesele-i hayatiyyedir. Bu tâbirin isti'mâl edildiği en muvâfık mahall burasıdır. Bu mesele geçen sene yine meclisimizde mevzu'bahs olarak ittihâz olunan karara göre hükûmete tebligat icra edildi. Bunun üzerine hükûmet bir takım tedâbir ittihâz edeceğini vâd etti. Vâdini de incâz etti.

Hâlbuki fevkalâde ahvâle karşı ittihâz olunan bu tedâbir fevkalâde tedâbir adâdında değildi. Ona binâ'endir ki bu tedâbirlerin ahvâle çaresiz olamadığı anlaşıldı. Çünkü görüyoruz ki ahâlî geçen seneye nisbetle fevkalâde galâ-i es'âr karşısında bulunuyor. Geçen seneki es'âr fiâtı şimdiki ile kıyas kabul etmeyecek derecede daha az idi. Sadrazam Paşa hazretlerinin hamiyet-i fehimânelerinden, ciddi tedâbirler ittihâz edeceğinden bendeniz eminim. Yalnız anlamak istediğim ve arzu eylediğim bir cihet vardır ki efrâd-ı milletten bazıları her gün dört beş defa karnını doyursun, diğer kısmı ise beş günde bir defa hakkıyla doyursun, işte bu, olmasın. Buna mâni' olacak bir çare bulunsun, bu galâ-i es'ârdan en çok müteessir olanlar cüz'i veya mutavassıt maaş alan memurın ile cüz'i irâd veya bir sermaye ile geçinen fukara tabakasıdır. Onlar maişetini maatteessûf temin edemiyorlar. Çünkü bugün memleketimizde ekmek fiâtı kırk beş kuruştur. Zengin olanlar keselerinden biraz fedâkarlık ederek karınlarını doyursunlar. Ben isterim ki bu memlekette erzakın miktarı tahdid, fiâtı taklîl edilsin, parası olan ziyade alamasın, binâ'enaleyh ziyade yiyemesin. Çünkü Rıza Paşa hazretlerinin buyurdukları gibi biz bir hayat ve memmat muharebesiyle iştigal ediyoruz. Bu harbden gâlibâne çıkmak istiyoruz. Bu harbi sonuna kadar idame ederek zafer-i nihâiyi temin etmekde ondan vazgeçmiyeceğiz. Fakat harbi idame ettirmek için insan lâzımdır. İnsan için hayat lâbüddür. Hayat ise ancak gıda ile temin olunabilir. Bu gıdayı taht-ı temine almazsak o hayat söner, bizim galebemizden de memnun ve mesrûr olacak kimse kalmaz. İttihaz buyrulan bu

tedâbir meyanında Sadrazam Paşa hazretleri acaba bunu da nazar-ı dikkate aldılar mı? Şüphesiz almışlardır. İnşallah on beş gün sonra mevki'i tatbika vaz' buyuracakları tedâbir meyanında şu ciheti de yani erzakın mahdud bir miktarda verilmesi ve verilen mikdarın her kimseye göre alınabilmesi husûsunun temin edilmiş olduğunu nazar-ı fahr ile görürüz. Sadrazam Paşa hazretlerinin şiddet-i azimlerinden ve müşkilâtı iktihâmdeki maharet ve iktidar-ı fevkalâdelerinden ümid ve intizâr eylerim.

Sadrazam Paşa - Ma'lûm-ı âlileridir ki ekmek iki kısım olarak veriliyor. Bir kısmı harc-ı âmm olan ekmek ki bunu bir müddet hükûmet ahâlîye altmış paraya verdi ve bittabii fark-ı fiâtı ödemeye mecbur oldu. İkinci kısım da francaladır. Francala imâlini birkaç def'a men' etmeyi düşündük. Zâten hâricden gelen bazı seyyahların ilk evvel nazar-ı dikkatini bu francala meselesi celb ediyordu. Nitekim bizim celb ettiğimiz mütehassıs da ahâlîye istenildiği kadar francala verilmekte, lokantalarda mebzulen francala bulunmakta olduğundan bahisle bunun men'-i fûrûhtu mütâlaasında bulundu. Gerçi bendeniz meseleyi evvelce tedkik etmiş ve francala fûrûhtunun men'ine imkân görmemiştim. Ancak bu kanaatimi kendisine söyledim ve yalnız meseleyi tetkik ederek ona göre teklifâtta bulunmasını rica ettim. Bu zât meseleyi ariz ve amik tetkik ettikten sonra daha bir müddet francala tevzi'ine devam edilmesini tasviye etti. İkinci nev'i ekmek elyevm her gün herkese mûsâvî surette tevzi' edilmekte ve herkes bundan mûsâvî surette istifade etmektedir. Francala için de yeni bir karar ittihâz ettik. Gelen unlarımızdan iyilerini tefrik edeceğiz. İlaş komisyonu bu unlardan francala imâl edecek ve beş kuruşa satacaktır. Hâricden bu fiâtla francala çıkarıp satan olursa bunlara da müsaade edeceğiz. (Cok iyi sesleri) Erzak meselesinde de aynı kaideyi aynı usûlû ta'kib ediyoruz. Bir az evvel arz ettiğim gibi nûmero ile muayyen bir mikdar zeytinyağı, gaz, fasulye, pirinç şeker - getirebilirsek - mûsâvî bir surette tevzi' edeceğiz. Bu suretle tevzi'at başlayınca evvelce de tecrübe ettiğimiz vechile fiâtlar derhal sükût edecektir. Şeker tevzi' edilmeye başlandığı zaman şekerin hâricde kıyyesi kırk kuruşa idi. Tevziât başlar başlamaz şekerin kıyyesi yirmi kuruşa tenezzül etti. Şimdilik bu suret-i hareketi tasavvur ediyoruz. Bilâhare başka bir lüzûm muvacehesinde bulunursak o zaman tavir ve hareketimizi tebdil ederiz. Bendeniz havâyic-i zaruriyyeyi efrâd-ı ahâlîye tevzi' etmekle beraber hâricdeki erzakın fûrûhtunu serbest bırakmak fikrindeyim. Binâ'enaleyh bu suretle hem maksad-ı âliniz hâsıl olur ve hem de fazla erzak almak isteyenler erzaklarını hâricden tedârik edebileceklerdir. Buyurduğunuz usûl filhakika diğer memleketlerde tatbik olunmuştur. Fakat fevkalâde şikâyeti mucib oluyor. Bunun derecesini bugün için hey'et-i kiram yanında hissedecek bir ferd yoktur zannedirim. Bu usûlün ağırlığı tatbik edildiği gün ancak hissedilecektir. Bu itibâr ile her iki cihetin de nazar-ı dikkate alınması daha muvâfık olur kanaatindeyim (Pekâlâ sesleri)

Damad Ferid Paşa - İaşe meselesi hakkında verilen izâhât A'yân-ı kirâmın dikkatini hattâ rikkatını celb edecek mâhiyyetdedir. Bendenizce bu bir mesele-i siyasiyye değil insâniyyet meselesidir. Yarından itibâren ebnâ-yi cinsimizin, vatandaşlarımızın açlık gibi bir felaket-i muhakkarâneneden istihlâsı çaresini arıyorum. Sadrazam Paşa hazretlerinin buyurdıkları tedâbir âtî içindir. Bugüne kadar her neye teşebbüs edildiyse muvaffakiyyet hâsıl olmadı. Hiç şüphe yok ki Sadrazam Paşa hazretleri Dâhiliyye nazeratında iken bu mesâil ile ciddi bi surette iştigal ettiler. Fakat muvaffak olamadılar. İşin tabii umk ve künhü var. Bendeniz bunu bilemem. Kendileri elbette daha iyi biliyorlar. Maksadım kimseye tâ'riz değil. Çünkü beyhude muâheze ile kaybedilecek vakit yok. Kendileri devletin riyâset-i idaresindedirler. Memleketimiz dünyanın en kavi, en muazzam devletleriyle tarihin gıpta edeceği bir suret-i fedakârânede mucahedede bulunuyor. Böyle mühim umûr ile meşgul oldukları bir zamanda iaşe meselesine nezârete bilmem vakitleri ne dereceye kadar müsaîd olur. Bunun muâmelât-ı siyasiyye-i devlete taalluku yok. Başka memleketlerde şehreminlerinin ifa edeceği bir vazifedir. Kendileri tensib buyurdularsa kurra keşidesiyle taayyün edecek Â'yân-ı kirâmdan on beş ve Meb'ûsân-ı kirâmdan on beş ki cem'an otuz zâtтан мүrekkeб bir hey'et-i murâkabe tesis edilsin. Hükûmet arzu ettiği usûlû muhafaza veyahud yeniden arzu edeceği teşkilâtı icra etsin. Bu hey'et-i murâkabe yalnız erzakın ahâliye tevzi'inde ve husûsât-ı sairede tesadüf edecekleri yolsuzlukları hükûmete ve iaşe komisyonuna ihbâr eylesin. Vuku'a gelebilecek hatâiyyat günû gününe tashih olunabilsin. Memleketimizde iaşe meselesi ancak bu suretle hâl olunabilir. Şimdi burada ve geçen gün Â'yân encümeninde vuku'a gelen beyânât-ı âlilerinden kendilerinin dahi böyle bir suret-i tesviye tarafdarı olduklarını anladım.

Sadrazam Paşa - Zannederim ki encümence beyânâtım yanlış telakki edilmiş. Encümende eğer Â'yân ve Meb'ûsân'dan da komisyonda beraber çalışmak isteyenler varsa gelsin çalışsınlar, beraber çalışalım dedim. Fakat zannederim ki Â'yân ve Meb'ûsân'ın vazifesiyle hükûmetin vazifeleri ayrıdır. Bu mesele sırf icraya taalluk eder bir keyfiyettir. Ve kontrol de daimе Meclis-i Meb'ûsân'ın hakkıdır.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Pek doğru. Hey'et-i teşriiyye kuvve-i icraiyyenin vazifesine iştirâk edemez. (Kâfi sesleri)

Reis - O hâlde müşterek encümenimizin teklifi vechile hükûmete tebliğini kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar (Eller kalkar). Yalnız Damad Ferid Paşa hazretlerinin muhalefetiyle kabul edildi.

Damad Ferid Paşa - Teklifim yani Â'yân ve Meb'ûsân-ı kirâmdan otuz zâtтан мүrekkeб bir hey'et- murâkabe tesisi kabul edilirse bendeniz de ekseriyyete iltihak ederim.

Reis - Ekseriyyetle kabulüne ve hükûmete tebliğine karar verildi efendim.

Meclis-i Â'yan'ın Zabıt Ceridesi - Üçüncü Devre-i İçtimaiyye - Üçüncü se-
ne - Otuz birinci ictima-i umûmî - Zabıtname, Pazartesi: 27 Rebî-ül-ahır
1335, 6 Şubat 1332, s. 352-356. Bı beyânât gazetelerde de yer almıştır.
Bkz: "Sadrazam Paşa hazretlerinin iaşe meselesi hakkındaki beyânâtı,"
Tasvîr-i Efkâr, 21 Şubat 1917, s. 1.

Tal'at Paşa ve İaşe Sorunu

Meclis-i Meb'ûsân'da İaşe Sorunu - Sadrazam Tal'at Paşa'nın Beyânâtı

Sadrazam ve Dâhiliyye Nâzırı Tal'at Paşa (Edirne) - Hey'eti âliyenizce mâlumdur ki harbin ilk senesi, iaşe-i umûmiyye hakkında hiç bir teşkilâtta mâlik değil idik ve bittabi' bu yüzden birçok müşkilâta tesadûf eyledik. İkinci senesi bir teşkilât vücûde getirmeyi düşündük. İaşe-i Umûmiyye Hey'eti'nin risayet-i âcizânemde teşkili, Hey'et-i Vükela'ca münâsib görülmüş idi. Bunun üzerine Almanya'da bu işle tevaggul etmiş mütehassıs zevâtdan bir veya birkaç kişinin celbini te'emmül etdik. Onları istedik, gönderdiler. Bugün tedkik etmekde olduğunuz kanun dairesinde bir teşkilât vücûde getirdik ve bu teşkilât sayesinde gerek dâhildeki mübaya'dan, gerek hâricden istifade ederek bugüne kadar memleketin iaşe-i umûmiyyesi temin edilebildi.

Abdullah Azmi Efendi, dâhilde zürra'dan aldığımız mahsule lâzım gelen fiâtın verilmediği iddiasında bulunuyor ve diyorlar ki: diğer mevaddın fiâtı fevkalâde yükselmiştir. Bu, köylüye yüksek fiâtla mal oluyor. Ve köylünün elindeki mahsul de ucuz alınıyor. Bu, filhakika öyledir. Fakat diğer mevadd olarak ta'dad buyurdukları, nal, demir, makara vesaire ekmek ihtiyâciyla müsâvî değildir; zannederim. Ekmek ihtiyâcı, ihtiyâcât-ı yevmiyyedendir. Diğerlerini köylü senede bir defa, iki defa, üç defa alabilir. Fakat bugün kendilerinin tasavvur buyurdukları vechile, ekmeğin okkasını incirin veya üzümün fiâtına is'âd edecek olursak buna hiç bir ferd tahammül edemez, bu sebeble ekmek hakkındaki hüküm başka suretle düşünülme ve başka suretle verilmek icâb eder. Bu fiât meselesi bizi fevkalâde meşgul etti. Bu husûsda köylüyü memnun etmek imkânı yoktur. Çünkü arz ettiğim vechile ilk sene, hiç bir teşkilât yapılmamış olduğundan yerine göre buğdayın okkası beş, altı, sekiz, on kuruşa kadar yükselmiştir. Biz, buğday fiâtı sekiz, on kuruş iken teşkilât yaptık ve o fiât üzerinden ekmeğe bir fiât takdîr eyledik. Eğer ilk sene teşkilât yapmış olsaydık diğer memleketlerde olduğu gibi fiâtı muhafaza edecektik ve köylüye de güç gelmiyecekti. Nitekim bugün Almanya'da buğdayın kıyyesi, bizim paraya nisbetle elli iki paradır. Hâlbuki Konya gibi en mahsuldâr olan bir yerde, buğdayın kıyyesine iki kuruş veriyoruz. Ankara gibi mahsuldâr bir mevki'de de doksan para veriyoruz. Hâl-i tabiiyyede, hâl-i sulhda ma'lûm-ı âliniz buğdayın kıyyesi yirmi sekiz para, otuz para, otuz beş para idi. Fakat zannediyorum ki incirin ve üzümün fiâtı hâl-i tabiiyyede de yüz para, üç kuruş idi. O bir misli tezâyüd edince on kuruş oluyor, iki misli tezâyüd eylediği takdîrde yirmi kuruş oluyor. Biz, buğdaya iki üç misli fiât verdik. Bendeniz köylünün eline fazla para geç-

mesi ve ziraatın da teşvik edilmesi tarafdarıyım. Fakat hey'et-i âliyeniz takdîr eder ki bu fiâtların bu kadar yükselmesi zürra'ın lehine değildir. Birgün hâl-i tabiiye, hâl-i sulhe geleceğiz. Köylü bu fiâta alıŖacak olursa o zaman malını doksan paraya, yüz paraya, üç kuruŖa satmak isteyecektir. Hâlbuki bize baŖka memleketlerden, Odessa'dan, Amerika'dan, Romanya'dan zahire' gelirse o zaman biz bunlara yüzde elli, yüzde seksen gûmrûk resmi vaz' etmiş olsak yine dâhildeki mahsulâtımızı himayeye muvaffak olamayız. Onun için biz köylüyü mutazarır etmeyecek bir fiâta alıŖdıracak olursak her hâlde köylünün menfaatine daha ziyade hizmet etmiş oluruz. Mamafih biz bu sene büyük bir tecrübe geçirdik. Bu tecrübemizden de istifade etmek isteriz. Bu sene yapacağımız teşkilâtta köylünün daha ziyade müstefid olması cihetini temine gayret edeceğiz.

....

Bu vesile ile biraz da İaŖe Hey'et-i Umûmiyye'sinin iŖtigal etmekte olduğu erzak meselesinden bahsetmek isterim. Bugün efkâr-ı umûmiyye tabii bu cihetle de meŖguldür. Ŗimdiye kadar İaŖe Hey'et-i Umûmiyyesi yalnız ekmek meselesiyle iŖtigal ediyordu. Bu ekmeklik ile iŖtigal ettiğİ sırada, gerek İstanbul'un, gerek İzmir'in, Bursa'nın, Edirne'nin, Çatalca'nın, Gelibolu'nun, Karasi'nin, hattâ Antalya, Akseki ve Ala'iye'nin ihtiyâclarını da temin etmiştir. Yani bir taraftan alıp diğİer tarafa göndermek suretiyle ve bittabi' hâricden de bu esnada birçok vagon zehâir celb etmiştir ve bugün Romanya'da ganâim olarak hissemize tefrik edilmiş mühim mikdarda "stok" mallar vardır. Bunların celbiyle de iŖtigal etmektedir. Bunlarla meŖgul olduğu gibi fasulye, pirinç, gaz, Ŗeker, zeytinyağı ve emsâli ihtiyâcâtın tehviniyle de iŖtigal ediyor. Hükûmet, erzakın fevkalâde tereffu' etmekde olduğünü görünce, bittabi' ona karŖı sükût etmeyi muvâfık bulmadı ve bunlara karŖı defaatle arz ettiğim vechile narh vaz' etmek ve ihtikâr yapanlara ceza tayin eylemek suretiyle mâni' olmayı düşünmedi; çünkü bu tecrübe edilmiş ve tecrübe neticesinde muvaffakiyyet vermemiş bir usûldür. Bu itibâr ile bu tariki teklif etmedi. Biz bilvasıta fiâtlara icra-i tesir etmek cihetini düşündük ki asıl müessir olarak gördüğümüz de budur ve bu suretle fiâtlara ve piyasaya müessir olacak olursak o tesir payidâr olacaktır. Narh ve ceza tayini suretiyle yapılacak muhalefetler, bilakis o eşyanın gizlenmesini ve gizli olarak Ŗimdiki fiâtlarından dört, beŖ misli fazla fiâtlarla satılmasını mucib oluyor ki gaye, bu değildir. Bunun için gerek hâricden gerek dâhilden gelecek eşyanın vesait-i nakliyyesini İaŖe Hey'eti'ne verdik. İaŖe Hey'etince bugün dâhilden zâten celb edilecek, mübâyaa edilecek mühim mikdarda erzak mevcut değildir. Çünkü mevcut olan erzak cihet-i askeriyyece mübâyaa ediliyor ve ordunun ihtiyâcına veriliyor. Fakat ne varsa bunları İstanbul'a getirmek ve müsâvî suretde ahâlîye tevzi' etmek cihetini düşündük. Asıl hâricden gelecek Ŗeker, gaz, fasulye gibi eşyadır. Bugün Ro-

manya'da hissemize tefrik edilmiş küllî mikdarda fasulye vardır. Elimizde de mikdar-ı küllî fasulye mevcuddur. Bunlar, şu beş on gün zarfında ahâliye ucuz fiâtla ve mûsâvî suretde tevzî' edilecektir. Kezâlik bir mikdar pirinç de topladık. Yani bir mikdar denilince pek az zannetmeyiniz. Ahaliye mûsâvaten verilecek ve bir aylık ihtiyâcını temin edecek mikdardadır. Bunu da karîben tevzî' edeceğiz.

Asıl en mûhim olmak üzere hey'et-i âliyenize arz edeceğim et meselesidir. İaşe Hey'eti'nin erzak şubesi, bu et meselesi ile de ciddi olarak meşgul oldu. Bunu da arz ettiğim gibi, fiâtlara bilvasıta icra-i tesir etmek suretiyle hâlletmeyi tercih eyledi. Yani narh koymayacağız. Fakat koyun, sığır tedârik ettik. Üç, beş gün sonra muayyen fiâtlarla ve muayyen kasablar vasıtasıyla satdıracağız ve hiç bir vakit fiâtı yirmi beş kuruşu tecavüz etmeyecektir. Et, bu fiât üzerine satılınca zannederim ki, diğer es'âr üzerinde de bir tesir yapacaktır. Çünkü etin kıyyesini yirmi beş kuruşa, belki ileride yirmi kuruşa da verebileceğiz. Sığır etini daha ucuz verebiliriz. Böyle olunca kimse gelib fasulyeyi otuz kuruşa mûbâyaa etmez. Onlara da, o nev'i erzaka da bu suretle bilvasıta bir tesir yapmış oluruz. İşte İaşe Hey'eti kemâl-i ciddiyetle bu suretle meşgul olmaktadır ve arz ediyorum ki beş on gün sonra tevzî'ata başlayacaktır. Bundan dolayı hey'et-i âliyeniz müsterih olabilir.

Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, Üçüncü Devre-i İntihabiye, Üçüncü İctima', 52 nci in'ikad, Cumartesi, 16 Cemâzi-yel-evveli 1335, 10 Mart 1333, s. 831-833. Bu beyânât gazetelerde de yer almıştır: "İaşe meelesi - Sadrazam Tal'at Paşa hazretlerinin iaşe meselesi hakkında dün Meclis-i Meb'ûsân'da vâkı' bulan beyânâtı," *Tasvir-i Efkâr*, 11 Mart 1917, s. 1.

İaşe Nezâreti Üzerine Encümen Raporu

Ahmed Rıza Bey'in takriri üzerine mülkiyye ve nafia encümenlerinin bil-iştirâk tanzim ettikleri mazbata

İaşe umûriyle iştigal etmek üzere payitaht-ı saltanat-ı seniyyede bir iaşe nezâreti tesisine dair azadan Ahmed Rıza Bey tarafından verilen takrir ile merbutu Lâyiha-i kanuniyye lâyiha encümeninde tetkik olunduktan sonra hey'et-i umûmiyyece Mülkiyye ve Nafia encümenlerine müstereken havale buyurulmağla birleştirilerek kırâat ve Sadrazam Paşa hazretleri hâzır olduğu hâlde tetkik ve müzakere olundu:

Ahmed Rıza Bey esbâb-ı muacibeyi havi takririnde emr-i iaşenin derkâr olan ehemmiyeti hasebiyle bilumûm muhârib devletlerde ve hattâ bî-taraf memâlikde bile hükûmetleri tedâbir-i fevkalâde ittihâzına sevk etmekte ve bu maksadla vücade getirilen teşkilât-ı mahsusa sayesinde erzak ve eşya-i mevcude efrâd-ı millete muntazaman ve mütesâviyyen tevzî' olunarak halkın tehvin-i ihtiyâcât ve tahfif-i ızırabâtına muvaffakiyyet elvermekte olduğundan ve böyle muzayakalı ve felaketli bir zamanda meydana ihtikârın serbest ve ticaretin esâsen tâcir olmayan bazı hey'etlere münhasır bırakılması muvâfık olmayıp nitekim hükûmet de es'âr ve havâyic-i zaruriyye fiâtlarının tereffu'u ahvâl-i h"ezıra ilcaatı ve hiss-i ihtikâr ile mütenâsib suretle kendisine ihsas ettiğini memurîn maaşına zamm-ı tahsîsât hakkında tanzim ettiği lâyiha-i kanuniyyenin esbâb-ı mucibesinde zikr ve teslim etmekte bulunduğundan ve bu kadar mühim bir mesele-i hayatiyyeyi kemâl-i ciddiyetle tanzim etmek lâzımeden olduğu ve diğer hükûmetlerden bazıları yalnız bu işle uğraşmak üzere başlı başına bir nezâret tesis etmiş bulundukları hâlde bizde iaşe meselesinin bir komisyona havale ve tevdi'yle iktifa olunması asla doğru olmayacağından bahisle memlekette havâyic-i zaruriyye mikdar ve fiâtlarını ve esbâb-ı galâyı tedkik etmek ve münhasıran ihtiyâcât-ı umûmiyyenin sureti-adilânenen itifası umûriyle iştigal eylemek üzere müstakil bir iaşe nezâreti teşkili lüzûmunu beyân etmektedir. Encümende hâzır bulunan Sadrazam Paşa hazretleri iaşe meselesi öteden beri hükûmetçe lâıyk olduğu ehemmiyet ve ciddiyetle nazar-ı dikkatde tutulmakta olup bunun için ne yapmak kabil ise yapılmış veya yapılmakda bulunmuş olduğunu ve Almanya'dan bir de mütehasıs getirildiğini ve geçenlerde bu maksadla teşkil edilen iaşe komisyonunun faaliyetini tezyid için bu defa komisyon emrine üç milyon lira tahsîsât i'tâ'sı ve bilâhare bu paranın sarfına mahal kalmayacak olur ise Ziraat Bankası'na devri takarrur ederek olbâbdaki lâyiha-i kanuniyyenin Meclis-i Meb'ûsân'a tevdi' edildiğini, ci-het-i mülkiyye kendi elindeki vesaitin kaffesine müracaat ettiği gibi ci-

het-i askeriyyenin menâbi ve vesaitinden istifade kaziyesini ihmal etmeyerek onlarla tevhîd-i mesâî esbâbına da tevessül eylediğini beyân ve Ahmed Rıza Beyin teklifi vechile bir iaşe nezâreti teşkili ciddi bir faide temin edemeyeceği ve ahvâl-ı hâzıra dâhilinde böyle bir nezâretin muvafakiyyeti şöyle dursun devamı bile kabil olamayacağı fikir ve kanaatinde olduğunu ve nitekim Bulgaristan'da da böyle bir iaşe nezâreti teşkil edilmiş iken çok geçmeden ilgasına mecbûriyyet görölerek emr-i iaşe idare-i askeriyyeye devr edildiğini, elhâsıl bizde müteşekkil iaşe komisyonu temin-i maksada çalışmakta olup Â'yân ve Meb'ûsân azasından bu komisyonun vezaif ve mesâîsine iştirâk etmek isteyenler olur ise hükûmetçe kemâl-i memnuniyetle kabul olunacağını dermiyân etmiştir.

Ahmed Rıza Bey tarafından verilen lâyiha-i kanuniyyenin kasd eylediği gaye memleketin emr-i iaşe ve ihtiyâcât-ı mübremesini temin etmek olduğuna göre esas itibâriyle nazar-ı dikkate alınmağa şayan olduğunda şüphe yok ise de hükûmetin bu meseleyi lâyik olduğu ehemmiyetle mütenâsib surette derpiş ederek ona göre sarf-ı ihtimâmât etmekde olduğunu Sadrazam Paşa hazretleri tarafından verilen izâhâtan anlaşılmasına ve esâsen emr-i iaşenin ehemmiyet-i azîmesi derkâr olup bunun ıslah ve tanzimi ile ihtikârın men'i ise ancak hükûmet-i seniyyenin azim ve himmetiyle hâsıl olabileceğine nazaran salifü'z-zikr lâyiha-i kanuniyyenin nazar-ı dikkate alınmak üzere hükûmete tevdî'i kararlaştırılmıştır.

6 Şubat 1332

Aram

Şükrü

Tevfik

Mahmud

Hayri

Nuri

Aristidi

Abdurrahman Şeref

Medis-i Â'yân'ın Zabıt Ceridesi - Üçüncü Devre-i İçtimaiyye - Üçüncü se-
ne - Otuz birinci ictimai-i umûmî - Zabıtname, Pazartesi: 27 Rebi'ül-ahir
1335, 6 Şubat 1332, s. 345-346.

Ticaret ve Ziraat Nâzırı'nın Berliner Tageblatt Gazetesiyle Rôportajı

Berliner Tageblatt gazetesinin muhabir-i mahsusu âhiren Nâzır Beyefendi hazretleri ile bir mülâkat icra etmiş ve müşârinüleyh harbin ilânını müteakib ticaret ve ziraat işlerinde hükûmet tarafından ittihâz edilen tedâbir ile umûmiyyet üzre iktisadiyyat-ı memleketin inkişâf ve terakkisine hâdim olarak vücûde getirilen ıslahat ve Türkiye istikbâl-i iktisadîsinin istinad edeceği esaslar hakkında ma'lûmât vermiştir.

Nâzır Beyefendi hazretleri hâl-i harbin alem-i ticaret üzerinde icra ettiği tesirâtın bahsederek söze başlamış ve beyânât-ı âtîde bulunmuştur:

"Harb-ı Umûmî münâsebât-ı tabiiyyeyi ihlâl etmiş olduğu için ticaret işlerinde hükûmetlerin müdahale-i dür-endişânede bulunmaları icâb etti. Harb-ı Umûmî ile beraber idhâlât ihtimâlleri azalmış, dâhilde mevcut eşyanın hârice sevk edilerek memleketin büsbütün boş bırakılması korkuları ise artmış idi. Bunun için hükûmet-i Osmaniyye diğer devletlerde olduğu gibi ihracı kat'iyen memnu' olan eşya ile ihracı serbest olanları ve ihraç edilmek için bir karar-ı mahsus istihsâlî iktiza edenleri tayin etti. Ticaret-i hâriciyye için bu yolda tedâbir ittihâz ettiği gibi ticaret-i dâhiliyyeyi de ihtikâra açık bir saha hâlinde terk etmemek icâb ediyordu. Bu husûsta en ziyade ihtikâra müsaid olan, binâ'enaleyh hükûmetin fazla bir mûrakabesine tâbi' tutulması lâzım gelen ekmek meselesi idi. Müdahale lüzûmuna hükûmetçe kanaat hâsıl olan vilayetlerde ekmek üzerine narh vaz' edildi. Bu tedâbirin faidebahş olduğu bidâyet-i harbdan beri İstanbul'da ekmek fiâtının hiç bir tebeddül ve tereffu'a duçar olmamasıyla sabittir. Payitaht ekmek ihtiyâcâtını Konya, Ankara, Eskişehir mıntıkalarından celb olunan buğday ile temin etti. Bunun için hükûmet tedâbir-i lâzıma tevessül ederek her gün şehir için maktar-ı kâfi vagon tahsis esbâbını temin ve şehrin ekmek ihtiyâcâtıyla müstakilen meşgul olmak üzre Şehremaneti'ni memur etti. Bu suretle payıhatın ekmek ihtiyâcâtı bir siyak u ahd-ı vefa-i tabii ile taht-ı emniyete alındı.

Hâl-ı harbin netâyic-i zaruriyyesi hasebiyle erbâb-ı ticaretin patates, kömür, yağ ve saire gibi mahsûlât-ı dâhiliyye ile şeker, gaz gibi idhâlât-ı ecnebiyyeyi nakl ve idhalde tereddüd etmesi eşya-i mezkûre fiâtlarını yükseltti. Bu hâllere karşı hükûmet yeniden bir takım tedâbir ittihâz etti. Tüccarın vesait-i husûsiyyeleri ile nakl ve idhal edecekleri eşya tekâlif-i harbiyye*usûlünden istisna edildi. Ekmekten gayri ihtiyâcât için Şehremaneti'ne de yevmi iki vagon tahsis edilmiştir. Bu suretle fiât-ı eşyada an-karîb bir i'tidâl hâsıl olacağını emid ediyoruz."

Bundan sonra nâzır beyefendi hazretleri ziraiyyat hakkında geçen sene mevki-i tatbîke konan tedâbirlerden bahisle şu yolda irâd-ı kelâm etmiştir:

"Hükûmet ilân-ı harb ile beraber muvaffakiyyetli bir ziraat seferberliği yaptı. Vazife-i askeriyyeden şitab eden efrâdın arazisi köylerinde kalanlarla cihet-i askeriyyeden tertib olunan amele taburları tarafından zer' edildi. Erbâb-ı ziraata hayvan, ziraat makineleri gibi âlât ve edevat tedârik olunduğu gibi dört milyon mark kıymetinde tohum tevzi' edildi. Bu suretle mezuatta sinîn-i sâbıkaya nisbetle hattâ tezâyüd hâsıl oldu. Şimdiye kadar Türkiye'ye lâzım olan patates ile pirinç memâlik-i ecnebiyyeden alınmakta idi. Bu sene ise Türkiye pirinç ziraatının henüz bir kaç senelik bir hayatı olmasına rağmen kaffe-i ihtiyâcâtını mahsulât-ı dâhiliyyesiyle temin edebilecektir. Irak'ta yetişen pirinç mahsulünü bu hesâba idhal etmemek icâb eder. Çünkü vesait-i nakliyyenin fıkdanı bunlardan istifade imkânını selb etmektedir. Hükûmet bu senenin ziraatı için de aynı tedâbiri tatbik etmiştir. Gelecek sene mahsulünün ihtiyâcâtı tamemen temin edeceğine kanaatımız vardır. Çünkü her yirmi beş senede bir defa zuhûr eden ve bu defa tâ Bursa'ya kadar tevsi'-i daire-i tahribat eyleyen Sudan çekirgesi bilâ-ihmal ta'kib edilmektedir. Memleketimizde tevettün etmiş olan Fas çekirgelerinin ta'kib ve imhası için de üç Alman mütehassıs celb olunacaktır. (*)"

Türkiye istikbâl-i iktisadîsi hakkındaki tasavvurlarını Nâzır beyefendi hazretleri şöyle izah etmişlerdir:

"Türk milletine şimdiye kadar imtiyâzât-ı ecnebiyye dolayısıyla nasib olmayan her türlü terakkiyyat-ı iktisadiyye ve ticariyyeyi temine azmettik. Memleketimizde yeni bir devir gûşâd edildiğinin ilk nişanesi olmak üzere nezâretin ünvan-ı müstakbeli İktisadiyyat Nezâreti olacaktır. Memleketimizin en maruf erbâb-ı ilim ü fenninden müteşekkil bir İktisadiyyat Meclis-i daimîsi teşkil olunacak ve gaye-i iktisadiyyemize vusûl için ittihâz ve tatbiki lâzım gelen tedâbir tayin ve tesbit edilecektir. Memâlik-i ecnebiyyedeki iktisadî cereyânları yakından müşahede ve ta'kib etmek ve Osmanlı mahsulâtının ecnebî pazarlarında mevki tutmasına çalışmak, Osmanlı müstahsilleriyle ecnebî tâcirlerini yekdiğerine tanıtmak için düvel-i ecnebiyyedeki süferâmız nezdine birer ticaret ateşeleri tayin olunacaktır.

Bugün nezârete mevdu' hidemâtın kaffesi hakkında ta'kib edilecek siyasetin ve ittihâz olunacak mukarrerât ile kavânin-i iktisadiyye ahkâmının hüsn-i tatbikini daimi surette murâkabe altında bulundurmak üzere vilayetlere iktisad müdirleri tayin olunacaktır.

Meclis-i Meb'ûsân'a tevdi' olunan sene-i âtiyye bütçesinde otuz gencin Alman ticaret ve on gencin Alman sanayi mekteblerine izâmı hakkında tahsisât mûnderictir.

(*) *Almanya Hâriciyye Nezâreti müstemlekât şubesi erkânından ve en maruf erbâb-ı ihtisastan müşavir-i hükûmet ünvanını hâiz Mösyö Boher ile haşerat mütehassısı Mösyö Baver ve ziraat mütehassısı Mösyö Bredman celb edilmiş ve muameleyhim ifa-i vazifeye başlamışdır.*

Memleketin terakki-i iktisadiyyatına hâdim olacak müteaddid levâyih-i kanuniyye Meclis-i Meb'ûsân'a derdest tevdi'dir. Bunların en mühimmi 1916 senesi Martundan itibaren mevki-i icraya vaz' olunacak olan güm-rük kanunudur.

Ticaret odaları kanunu ihtiyâcımıza göre ta'dîl ve ıslah olunacak ve ticaret odaları hükûmetle erbâb-ı ticaret arasında mâhiyyet-i idariyyeyi hâiz bir müessese hâline konulacaktır. Müzakeresi hitâm bulmuş olan kooperatif şirketler kanunun erbâb-ı ticaret ve sınaat ile zürra' menâfi-i müşterekelerini müctemi'an istihşâl için pek ciddi fevâid temin edeceği kanaatindeyiz.

Zir-i zeminde medfun servet-i madeniyyenin mevk-i istifadeye vaz'ı için yeniden tertib olunan Maâdin Kanunu Şura-yı Devlet'te derdest müzakeredir. İki sene mukaddem Avusturya'dan celb olunan orman mühehassıslarından Mösyö Fayt tarafından tanzim edilen Orman Kanunu'na ehemmiyet-i mahsusa atfetmekteyiz. Mösyö Fayt'ın hesâbına göre işbu kanunun tarih-i tatbikinden yirmi sene sonra Türkiye ormanlarından senevî takribî ikiyüz milyon mark vâridât alınabilecektir. Daha dört orman mütehassısı celbi için 1332 senesi bütçesine tahsisât konmuştur. Bunlardan ikisi İstanbul Orman Mektebi-î Âlîsi'nde ikisi de İzmir'teki yeni güşâd olunan Orman Ameliyyat Mektebi'nde muallimlik edecektir.

Sivas'ta güşâd olunacak ilk şeker fabrikası imtiyâzı bir Türk şirketine i'tâ' edilmek üzere dir. Keçiborlu'da ilk kükürt fabrikası güşâd esbâbına dahi tevessül olunmuştur. Bu fabrika memleketin kükürt ihtiyâcâtını tamamen tatmin edeceği gibi ihrâcât yapmağa muktedir olacağını ümid ediyorum.

Hayvânâtın, hubûbât tohumlarının ıslahı için de kavânin-i lâzıme lâyhaları ihzâr edilmiştir.

Ziraat Bankası'nın selâhiyeti tevsî' edilmiştir. Bu sayede Ziraat Bankası zürra'ın bazı mahsulâtını te'minât olarak kabul edebilecek ve itibâr-ı zirâî dairesi genişlemiş olacaktır.

Memleketimiz ziraat memleketi olduğu hâlde şimdiye kadar ecnebî memleketlerden külliyyetli un idhalına mecbur idik. Bu kerre hükûmet son Alman sisteminde cesim değirmenler inşasına karar vermiştir. Bu suretle ecnebî memleketlerden un celbine ihtiyâcımız kalmayacaktır.

Memlekette ziraatle beraber sanayi'in terakkisi için de tedâbir-i mukteziyye ittihaz olunmuştur. Küçük sanayi eshâbı ile küçük ticaret erbâbına sermaye ve itibâr tedârik edebilmek üzere bir sanayi bankası teşkili derdesttir. Buna dair olan proje Şura-i Devlet'te müzakere olunmaktadır.

Tedrisât-ı sınaîyye yeni bir kanun ile tanzim edilecektir.

Türkiye ma'mûlât-ı sınaîyyesi için daimi bir sergi vücûde getirilecektir. Mimar Sinan'ın asâr-ı nefisesinden biri olup Sultan Ahmed ve Aya-sofya meydanları arasında kâin hamam sergi mahalli olmak üzere intihab

olunmuştur. Bundan başka Ziraat Nezâreti'ne muttasıl bulunan eski yeri niçeri kıyafethanesinde bir seneden beri çalışılarak bir ziraat müzesi ihzâr olunmaktadır.”

“Nâzır Beyefendi hazretlerinin ahvâl-ı ziraiyye ve iktisadiyye-i memleket hakkındaki beyânât-ı mühimmesi,” *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası*, aded 55-57, Altıncı sene, 30 Teşrin-i sâni 1331, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331, s. Elif-Vav.

İktisadiyyat Mecmuası'nın Ticaret ve Ziraat Nâzırı ile Mülâkatı

Nâzır Beyefendi hazretleriyle, âhiren saha-i intişara vaz' olunan İktisadiyyat Mecmuası muharririnin ahvâl-i ziraiyye ve iktisadiyye hakkında vuku' bulan mülâkatlarını bervech-i zîr derc-i sûtun eyleriz.

Nezâreti deruhte buyurduğunuz zamandan beri en çok hangi husûsâta ehemmiyet verdiniz? Ve icraat nelerden ibârettir?

-Biliyorsunuz bu nezâreti müstesna bir zamanda işgal ettim. Ben nezârete geldiğim zaman memleket hemân bûtün Avrupa'ya şâmil büyük bir harbe girmişti. Bu hâl bir nokta-i nazardan yapılacak bazı şeyleri güçleştiriyor idi. Meselâ seferberlik münâsebetiyle istihsâl için işe yarayacak insan kuvveti ve çift hayvânâtı azalmıştı. Bu yüzden kendi arazimizin ziraat için muhtaç olduğu şeylerin eksikliği karşısında kalmıştık. Adeta bir müdafaa-i milliye meselesi olan mahsulâtın memlekete kâfi derecede istihsâli husûsunda birçok müşkülleri iktihâm ederek çalışmak lâzımdı. Sonra tabii harb zamanında iktisad alemi tabii zamanlardaki gibi olmadığından ticarî ve sınaî terakkiyi temin etmek için yapılacak teşebbüsler de çok ve çabuk semereler vermiyecekti.

Biz en evvel ziraat meselesine ehemmiyet verdik. Ziraî ahvâl hakkında elde edeceğimiz ma'lûmât ile anlayacaksınız ki birçok tedâbirlere mûracaatla mahsulâtın mebzul surette idrak edilmesine uğraştık. Geçen senenin sonbahar ve bu senenin ilkbahar zer'iyyatının eski seneler nisbetinde icrasını temin etmeğe çalıştık. Zûrra'a yirmi milyon kuruşluk tohumluk tevzî', ve pek çok çift hayvanı tedârik ve ilkbahar zer'iyyatı için ayrıca tohumluk patates, mısır, pirinç, fasulye i'tâ' ettiğimiz gibi amele taburları efrâdını ameliyyat-ı ziraiyyede çalıştırdık, ve hasad ve harman zamanı on üç binden fazla makine ve yeni hasad aleti tevzî' ederek bu ameliyyatın vaktiyle icrasına yardım ettiğimiz gibi bağlar için Avrupa'dan vesait-i mahsusa ile göztaş ve kükürt getirterek Ziraat Bankası vasıtasıyla vilâyâta tevzî' eyledik. Maatteessûf alınan semere bu say ile mütenasip olmadı. Kuraklık, dolu, seylan, çekirge ve hastalık gibi sebeblerle hasara uğrayan geçen sene mahsulü - dünyanın pek çok tarafında olduğu gibi bizde de bereketsiz oldu. Bu sene say'imizi daha ziyade arttırdık. Muhtelif vilayetlere tohumluk tevzî'ine otuz beş milyon kuruş tahsis ve havale ettiğimiz gibi mahallerince tohumluk tedârik edilemeyen yerlere muktazi tohumluğu gönderdiğimiz memurlarla pek çok müşkilât ile tedârik ve vesait-i nakliyye bulmanın güçlüğüne rağmen mahallerine irsâl ve zer'iyyatın fazla olmasını temin için teşvikât icra ve hattâ bununla matuf muakkibler tayin ettirdik. Orak ve harman ameliyyatı için de şimdiden vesait tedârikiyle meşgul oluyoruz. Bunlardan başka cihet-i askeriyye ile müşterek bir

ziraat idaresi teşkil ve buharlı makineler ve çift hayvanları tedârik ile Konya'nın geniş sahasında ve garbî vilayetlerdeki arazi-i metrukede zer'ıyyat icra ettirmekde ve Hilâl-i Ahmer gibi müteşebbis hey'etlerle, ekallî elli bin dönüm zer etmeği taahhüd eden Celâl Bey-Rihter Şirketi'ni de bu mesâiye teşrik etmekteyiz. Adana'nın Çukurova sahasında da tedârik eylediğimiz tohumlukla mısır zer'ıyyatı yapılacaktır. Hüdavendigâr, Adana ve Konya'da ayrıca geniş mikyasta pirinç ziraatuna ehemmiyet verdiğimiz gibi pirinci çeltiğinden ayırmak için makineler celb ile Bursa'da bir fabrika tesis etmek üzereyiz. Yalnız Hüdavendigâr vilayetinde gelecek sene beş milyon okka pirinç istihsâl olunacağını memul eylemekteyiz. Sair yerlerde ilkbahar için külliyyetli miktarda patates, mısır ve ak darı göndermekteyiz. Mektep talebesinin ziraî ameliyyata muavenet etmelerindeki faideyi düşünerek ziraat memurları vasıtasıyla kendilerine haftada iki gün ders verdirmekteyiz. Ve bu suretle umûm mekteb talebesi orak ve harman zamanı çiftçilere yardım edeceklerdir.

İşte bu ittihâz olunan tedbirlere ve iki sene üst üste umûmî bereketsizlik vuku'u da pek mütehammil olmamasına binâ'en gelecek sene hubûbât husûsunda bu senekinden daha müsaid vaz'ıyyette bulunacağımızı ümid ederim.

Ziraatin mühim bir vasıta-i icraiyesi de hayvânâtur. Memleketimizde mevcut kırk yedi milyon raddesinde hayvânât-ı ehliyyenin nesillerinin teksir ve ıslahı ve ahvâl-i sıhhiyelerinin hûsn-i idamesi pek lâzım ve bu da her şeyden evvel etibba-i baytariyye miktarının tezyidine mutevakkıftır. Biz bunun için Baytar Mektebi kadrosunu senede altmış baytar yetiştirecek surette tevsi', ve derûnunda laboratuvarlar tesis ettiğimiz ve Almanya'nın meşhur muallimlerinden celb etmek suretinde olduğumuz gibi bütçemize yeni koyduğumuz tahsisât ile tevsi'-i ma'lûmât etmek üzere Almanya'ya da bu sene on baytar izam edeceğiz.

Geçen sene tatbik eylediğimiz zabıta-i sıhhiyye-i hayvaniyye kanunuyla sârî emrâz-ı hayvaniyyenin tahdid-i sirayetine muvaffak olduk. Bu kanun mucibince hastalığın men'-i intişarı için itlaf edilen hasta hayvânât eshâbına tazmînât verilerek yerine bir hayvan tedârik etmesi imkânı temin edilmektedir. Bundan başka hayvanların hastalık sirayetinden muhafazası için serum istihsârına da ehemmiyet verdik. İstanbul bakteriyolojihanesini Pendik'te yeni inşa olunan bir binaya nakl eylediğimiz gibi Erzincan'daki serum darûl-istihsârının ameliyyatını tevsi' ve bu sene Eskişehir'de yeni bir serum bakteriyolojihanesini de gûşâd ettik.

Hayvânâtın hastalıklardan vikayeleri, ıslah, terbiyye ve tagdiyeleri hakkında ma'lûmâtı havi açık lisânla yazılmış risaleler tab' ve tevzi' ettirdik.

Çifteler çiftliğindeki harayı bittevsî' hâlis-üd-dem Arap atlarının miktarını tezyid ettiğimiz gibi ayrıca bir inekhane, bir nümûne ve bir tecrûble istasyonu için de bütçemize tahsisât ilâve olunmuştur.

Zaten hayvânâtın nesillerinin teksir ve ıslahı husûsunda merkeze, vilâ-yâta ve ahâlîye terettüb eden vazifeleri gösterir bir kanun lâyihası ihzâr ettik. Bu kanunun ihtiva edeceği tahsîsât, tayin edeceği vezaif sayesinde yakın zamanda hayvânâtın teksiri ve bu suretle memleketin kuvve-i nâ-miyesinden istifadenin tezyidi mümkün olacaktır.

Bilirsiniz ki çiftçilerin en büyük düşmanı çekirgeledir. Üç yüz otuz sene-sinde bazı taraflarda zuhûr eden Fas çekirgesi memleketin mahsulât-ı zi-raîyye itibâriyle en mühim mıntukalarına sırayetle mühim hasarlar ika' et-mişti. Bunun için muzır hayvanlar itlafı tahsîsâtını tezyid ederek o sene Teşrîn-i evvel sonuna kadar on milyon okkaya yakın çekirge tohumu top-lattırmaya, üç milyon dönümden fazla çekirge tohumu gömülü arazi sür-dürmeye ve milyonlarca çekirge itlaf ettirmeye muvaffak olunmuştu. Ge-çen mart ibtidâ'sında Sudan havâlisinde mütevattın siyah çekirge denilen nev'i sūrûlerle hicret ederek birçok vilayetlerimize sırayet etti. Bunların da imhâsı için mütehassıslardan mürekkep bir komisyon teşkil ettik. Bu komisyonun müzakerât ve mukarrerâtını tatbik etmek üzere bu sene Har-biyye Nezâreti'yle müştereken bir "Çekirge Mûcadele Teşkilâtı" da vücû-de getirdik. Amele taburlarından on üç tabur tefrik ve bunlardan başka cihet-i askeriyyece mezun ad olunan yetmiş kadar memurîn-i ziraiyye te-min ve bunlar çekirgelerin en çok müsteavlî olduğu yerlere tahsis edildi. Bu teşkilâtı ifa etmek üzere Almanya'dan mütehassıs bir hey'et ile beraber bir hayli âlât ve malzeme celb olundu. Çekirge derc edeceklere ücret ola-rak tevzi' olunmak üzere mühim tahsîsât ayrıldı. Bu sayede bu sene zarfın-da memleketin ziraatını müthiş zararlara uğratan bu âfetin izâlesine mu-vaffak olunacağını ümîd ederim. İstanbul'da haşerât-ı muzırreyi teşhis ve mazarratını def etmek esbâbını irae ve tarif için bir haşerât-ı muzırre is-tasyonu ve nebatî hastalıkların teşhis ve tedavisini gösterir bir emraz-ı ne-batiyye istasyonu ve ayrıca tohum ve kimya laboratuvarları da tesis edildi.

Osmanlı memleketlerinde yetişen mahsulât-ı arziyye ile sanayi-i ziraiyye-yeye ait masnuâtı tanıtmak üzere bütün bunların numenelerini teşhir et-mek üzere eski yeniçeri kıyafethanesinde bir ziraat müzesi tesisine de te-şebbüs ettik. Bu teşebbüsümüz şimdiye kadar hayli ilerilemiştir.

Sanayi-i ziraiyyenin terakkisine çok ehemmiyet veriyorum. Memleke-timizde şeker pancarı ziraatına kabiliyetli pek çok mıntukalar mevcut-tur. Bunların tedkik ve tayini için bir mütehassıs celbine karar verildi. Gelmek üzere olan bu mütehassısın netice-i tedkikâtına göre tayin edi-lecek yerlerde şeker fabrikaları tesisi için müracaat edenlerle şimdiden şerâit-i lâzime kararlaştırılmıştır, yakında bu suretle bir kaç fabrikanın teessüs edeceğini ümid ederim.

Keçiborlu'da mevcut olan evsaf-ı lâzıme hâiz olduğu anlaşılan kü-kürt madeninin işletdirilmesini temin için yirmi bin liralık bir fabrika te-sisine başlandı.

1329 senesi ziraat istatistiki de grafik büyük levha ile beraber tab' edilerek neşr olunmak üzeredir.

Ticaretin terakkisi için ne gibi tedbirler ittihâz edildi?

- En önce memleketimiz iktisadiyyatının muntazam bir surette cereyânını temin için bir "İktisadiyyat Meclisi" teşkil edeceğiz. Bu meclis nezâret erkânıyla gerek diğer dairelerde ve gerek hâricdeki ihtisas sahibi ve maruf zâtlardan mürekkeb olacak ve memlekette vücûde getirilen ve getirilmesi matlub olan tesisât-ı iktisadiyyenin teessüs ve terakkisine say ve devletce yapılması müfid teşebbüsât husûsunda hükûmeti ikaz ve mâhiyyeti umûmî olan mesâil-i iktisadiyyede meclis-i teşriiyyeye teklifâtta bulunmak üzere nezâretle istişare gibi vazifelerle mükellef bulunacaktır.

Yerli ve ecnebî tüccara ma'lûmât-ı lâzıme-i i'tâ etmekle muvazzaf ve ticaret odalarıyla münâsebettar olmak üzere bir de "İstihbarât Kalemi" teşkilini tasavvur ediyorum. Bu suretle memleketimizin diğer memleketlerle olan münâsebât-ı iktisadiyyesi teshil ve tanzim edilmiş olacaktır. Bu kalemin memleket dâhilinde yapacağı vazifenin işini hâricde yapmak üzere sefaretler nezdine ticarî ateşeler tayin edilecektir. Biri birinin mütemmimi olan bu üç teşkilât için yeni sene muvazenesine tahsisât konulmuştur.

Bundan başka vilayetlere de iktisad memurları göndereceğiz. Bunlar her vilayetin ticarî ve sınaî kabiliyetini tetkik ve tettebbu ile raporlar tanzim edecekler ve bu raporlara göre ittihâz olunacak mukarrerâtın tatbikine de nazerette bulunacaklardır. Bundan sonra istatistik hakkında ma'lûmâtı bunlar tedârik ve temin edeceklerdir.

Ticaret odalarının ıslahı ve ticaret borsalarının teşkili en ehemmiyet verdiğimiz noktalardan biridir. Ticaret odaları hakkında elyevm mevcut olan nizamnâme de bunların mâhiyyet-i hukukiyyeleri lâyıkıyla anlaşılamamaktadır. Bu ıslah neticesinde ticaret odaları muayyen merkezde intihab usûlüyle teşkil ve ihdâs edilecek ve bunların vazifeleri yalnız beyân-ı rey ve mütâlâa etmekten ibâret olmayacak. Oda dairesine dâhil tâcirlerle âm û şamil menâfi'e aid teşebbüsatta ve umûr-ı nafia taahhüdâtında bulunabilecekler ve bu işleri deruhte ettikten sonra yine bunların teşebbüs ve idare husûsundaki kararları kat'i olacaktır. Odalar teşkilât-ı umûmiyye-i devletten bir cüz'ü olmak üzere vücûde geleceklerinden bütün müessesât-ı umûmiyye gibi bunlara da ecnebîler dâhil olamayacaktır. Odalar hukuk-ı ammenin müşterek ve âm menâfi'i temşiyet ve rüyet için tatbik ettiği (association forcée) esasına göre teşkil edileceği cihetle vâridât-ı devlet mâhiyyetinde menâbi-i irâda mâlik olacakları ve akd-ı istikrâz selâhiyetini hâiz bulunacakları gibi Almanya ile İsviçre'de mevcut olan tüccar defterleri usûlü de tesis olunacağı ve ticaret borsalarının idaresi husûsunda odalar alâkadâr kılınacağı cihetle tâcirler her hâlde odalarla irtibat peyda etmeye mecbur kalacaklardır.

Mâ'lumât-ı ticariyyelerini tevsî' ve ikmal etmek ve bilhassa ticarî müessesâtda bulunarak kredi muâmelâtının suret-i cereyânını öğrenmek üzere yakında Avrupa'ya pek çok talebe göndereceğiz ve bunları gayet itina ile intihab edeceğimiz gibi tahsillerini de mütemedi nezâret altında bulunduracağız.

Biliyorsunuz ki şimdiye kadar bizde ticaret-i bahriyye yok gibidir. Bunun da sebeblerinden en mühimi ecnebî ticaret vapurlarının sahillerimiz limanlarına uğramaları ve oralarda tâbî' oldukları tekâlif itibâriyle kendi memleketlerinden ve hattâ bir kaç sene eweline gelinceye kadar bizzat Osmanlı gemilerinden ziyade hâiz-ı rûchân olmaları idi. Tabii bu şerâit altında yeni ve millî seyr-i sefain şirketlerinin teşekkülü ve onlarla rekabeti imkânı yoktu. İşte biz bunu düşünerek tanzim eylediğimiz bir kanun lâyihasıyla bundan sonra küçük ve büyük kabotağı - azamî bir zaman tayin olunarak - o müddet zarfında ve millî şirketlerin teşkiliyle seyr ü sefer ihtiyâcâtı tatmin edilebileceği hükûmet tarafından takdîr edilmek suretiyle - tedricen yalnız Osmanlı gemilerine hasr edeceğiz. Bu, millî seyr ü sefain şirketlerine karşı yapılacak himayenin birinci adımıdır. İleride başka memleketlerde olduğu gibi onları sair suretle mükâfât ve iintiyâzâta da nail etmek isteriz.

Şirketler hakkında bir seneden beri bir kanun-ı muvakkatla tatbik etmekte olduğumuz yeni usûller var. Şimdi esas muameleleri Türkiye dâhilinde bulunan anonim şirketler ecnebî tâbî'yetinde bulunamazlar. Bu nev'i şirketler tayin olunan müddet zarfında Osmanlı tâbî'yetini ihraz etmedikleri takdîrde icra-i muameleden men' ve idarehaneleri sedd olunacaktır. Türkiye'de şubeleri bulunan ecnebî anonim şirketler de bu şubeleri burada icra edecekleri muâmelâtta Osmanlı kanunları ahkâmına tâbî' olacaklarını taahhüd ettiler. Bunlar da şerâit-i kanuniyyeyi ifa etmedikleri hâlde ceza-i nakdiyye ve ısrar olunduğu takdîrde keza men ve sedd cezasına uğrayacaklardır. Sigorta şirketlerinden de aynı suretle taahhüdname alındığı gibi i'tâ' edecekleri tazmînâta te'minât akçesi olmak üzere muamelelerinin vûs'ati nisbetinde her nev'i için beş binden on beş bin liraya kadar şirket nâmına ve Nezâret'in emrine bankalara tevdi' ettirilmiştir. Şirketlerin gerek devletle, gerek efrâd ile muamele ve münâsebetlerinde Türkçe lisânının istimâli de bir müddet hitâmında mecbûriyyet altına alınmıştır. Bu suretle iktisadiyyat aleminde devletin resmî lisânının hâkimiyeti temin edilmiş ve bu gibi müessesâta yerlilerin de istihdamı imkânı hâsıl olmuştur.

Kooperatif şirketlerinin servet-i memleket için temin ettiği menfaatler ve bu tarz şirketlerin bütûn mütemeddin memleketlerde az zamanda ne kadar tekessür eylediği ma'lûmdur. Bizim ticaret kanunumuz bu nev'i şirketlerin teşekkülüne müsaid mevaddı havi değildir. Bu bâbda tedkikât icrası için Avrupa'ya gönderilmiş olan hey'et tarafından tertib edilen

lâyiha-i kanuniyye projesi Nezâretçe teşkil olunan komisyon tarafından tetkik edilmekte ve bazı ta'dîl ve ilâvelerle memleketimizin ahvâl-i iktisadiyye ve icimaiyyesine daha muvâfık şekle konulmaktadır. Yakında tedkikâtı hitâm bularak mevki-i tatbiki vaz' olunacak olan bu kanun ahvâl-i iktisadiyyemiz üzerine mühim bir tesir icra edecektir. Bu sayede muattal kalmış birçok sermayeler ve kollar işleyecek ve ekseriyyetle muhtekir mutavassıtlar tarafından gasb edilen menfaatler ziraat ve sanayi erbâbına kalarak onların refahına ve ziraat ve sanayi'in daha kolaylıkla inkişâf ve terakkisine hizmet edecektir.

Memleketemizde emlak ve arazinin kıymetini yükseltmek ve bir hayli teşebbüsât-ı husûsiyyeye meydan vermek için itibâr-ı emlak müesseselerinin de - bazı kuyud ile - teşekkülünü teşvik ve tergib etmekteyiz. Bu müesseselerden biri şimdi teşekkül etmiştir, işe başlamak için harbin hitâmını bekliyor. Teşebbüs olunduğu hâlde hâl-i harb dolayısıyla teşekkül edemeyen diğerlerinin de yakında vücûd bulacağına kani'iz.

İçinde bulunduğumuz hâl bir nokta-i nazardan bazı yapılacak şeyleri kolaylaştırıyor demiştim. Bunun en birinci sebebi kapitülasyonların ilgasıdır. Pek çok zamanlar devletin teceddüd ve terakki azimlerini ta'kim eden bu hailden kurtulmakla iktisadî vadide de memleketin âtisini temin edecek şeyler yapmak mümkünleşti. Söylediğim şeylerin bir kısmı işte bu iktisadî istiklâlin semereleridir ve bunların en mühimmi önümüzdeki Mart'tan itibâren gümrüklerde tarife usûlünün tatbikidir. Tertib olunan gümrük tarifesinde memleketin zirai ve sınaî servet ve kabiliyeti nazar-ı itibâra alındı. Bir taraftan yerli mahsulât ve ma'mûlâtın dâhilî ve hâricî sûrümünü temine hizmet eylediği gibi diğer taraftan memlekette diğer mahsulâtın ziraatı ve sanayi müesseselerin vücûde gelmesi imkânını da hâsıl etmeye gayret olundu. Bu sayede diğer devletlerle akdedeceğimiz ticaret muahedelerinde memleketimiz için azamî istifadeyi temine muvaffak olacağız. Bilhassa Türkiye bir ziraat memleketi olduğu için bize en çok ma'mûlât ve masnuat idhal eden memleketlerle pek iyi şerâitle ticaret muahedeleri yapabileceğiz.

Sanayiün terakkisi, büyük müessesât-ı sınaîyenin vücûd bulması için, ormanlarımızın ve madenlerimizin işlettilmesi için neler yapıldı? Bu münâsebetle müsaadenizle bir sual daha irâd edeceğim: Bu işlerde ecnebî sermayenin göreceği iş hakkında fikr-i âliniz nedir?

- Biliyorsunuz ki bizde sanayi geridir. Bu husûsta tedricen terakki husûlünü temin etmek için istihzârâtta bulunmak lâzım. Hazırlamakta olduğumuz tedrisât-ı sınaîyye kanunu memlekette teşekkül etmeye istidatlı olan san'at ve hîrfet mekteblerinin muayyen bir esası ve gayeyi hâiz olmasını temin edecek. Tedrisât-ı sınaîyye üç dereceye ayrılacak. Şimdilik memlekette yalnız ibtidaî sanayi mektepleri teşkilâtı yapıp tâlî ve âlî tahsil için Avrupa'ya talebe gönderilecek. Bu sanayi mektepleri için Av-

rupa'dan müdürler ve işbaşılar celb edeceğiz. Memlekette en çok ehliyet gösteren talebeyi Avrupa'ya izam ile tahsilini ikmal ettireceğiz. Bunlar Avrupalı işbaşılarının yerlerini tutacak. İleride sınaî tahsil görmüş işbaşı; mühendis ve muallimler arttıkça tâlî ve âlî derecede sanayi mektepleri de vücûde getireceğiz.

Şehremaneti'yle müzakere ederek tedrisât-ı sınaiyye kanununa tevfi ken her san'atın loncası marifetiyle esnaf mektepleri açtıracaktır.

Avrupa'dan celb edeceğimiz mütehassıslara memuriyet mınukaları ayırarak memleketimizde mevcut ve vücûd bulacak müessesât-ı sınaiyye-yi teftiş ettirip bunların nevâküsünün ikmali için sahibleri nezdinde delâlet ve teşvikâtta bulunacağımız gibi bu mütehassıslar bulundukları mınukaların mevadd-ı ibtidaiyye ve kabiliyet-ı mevkiyyelerine göre payidâr olacak müessesât vücûde getirmek için raporlarla daimi surette nezâreti ikaz edecekler. Bu seneki bütçemizde buna dair tahsisât mevcuttur.

Teşvik-i sanayi kanununu memlekete azamî menâfi-i iktisadiyye temin edecek surette ta'dîl ve ıslah ediyoruz. Bu ta'dîlâta göre bundan sonra yerli mevadd-ı ibtidaiyyeyi ve Osmanlı işçisini en çok kullanan sınaî müesseseler teşvikât ve müsaedâta nail olacak. Bu tedbirler sayesinde yerli kabiliyet-i sınaiyye artacağı ve bazı yerlerde müteferrik surette mevcut müessesât-ı sınaiyye tekemmül edeceği gibi yeni ve daha büyüklerinin de vücûd bulacağı tabiidir.

İstanbul'da bir sanayi sergisi yapmanın büyük faidesi olacağını düşündük. Bunu şurada, Sultan Ahmed'deki Mimar Sinan'ın hamamında tesis edeceğiz. Bu binanın kirasına mahsûben Şehremaneti'ne üç bin lira vererek binada lâzım olan tamirat ve ıslahatı yaptırıyoruz.

Ormanlarımızın ıslahı meselesi pek mühimdir. Anadolu'nun bu nokta-ı nazardan tükenmez bir hazine olduğunu bilirsiniz. Fakat şimdiye kadar mevcut kanunların kifâyetsizliğinden ve nakitsizlikten dolayı bu hazineden matlub olan istifade temin edilememiştir. Birçok yerlerde kat'iyatın hiç fenni olmayan bir surette, adeta tahrib şeklinde icra edildiği muhakkaktır. Bunun başlıca sebeplerinden biri bu vâsi' ormanların teftiş ve nezâreti için lâ'akall beş yüz müfettişe ve bin fen memuruna ihtiyâc olduğu hâlde şimdiye kadar ancak kırk kadar müfettiş ve ikiyüz kûsûr fen memuri istihdam edilmesi ve bunların da ekserisinin ormancılıkla hiç münâsebeti olmayan kimselerden ibâret olmasıdır. Mevcut Orman Mekteb-i Âlisi pek küçük mikyastadır. Senede ancak yirmi kişi yetiştirmektedir. Programı da muhtac-ı ıslahatır. Bunun için Almanya'dan mütehassıs mualimler celbine teşebbüs ettiğimiz gibi talebe miktarını şimdilik altmışa iblağ edeceğiz. Ayrıca orman ameliiyyat mekteplerinde de - ki bunların biri bu sene İzmit'te tesis edilmiştir - vukuf sahibi memurlar yetiştireceğiz. Bir de orman bekçi mektebini tevsi' ederek ondan yetiyecek talebe ile bekçi miktarını tezyid edeceğiz.

Ormanlarımızın fennî bur surette usûl-i idarelerini takarrur ettirmek ve onlardan müterakki memleketler derecesinde istifade edebilmemizi temin etmek için nezâret müşaviri Avusturyalı Mösyo Fayt'ın riyâseti altında bulunacak dört Avusturyalı mütehassıstan mürekkeb bir amenajman hey'eti ile iki müfettiş celb edeceğiz. Bunlar gelir gelmez yanlarına yerli fennî memurlar vererek sırasıyla vilayetlere gönderip tatbikat-ı fenniyeye başlatacağız. Bunun neticesi olarak ormanlara sabit bir surette hudutları tayin edecek kat'iyatın muntazam ve fennî surette icrası kabil olacak ve kat'iyat icra olunun yerlerde yeniden orman yetiştirilecektir.

Ormanların ihâlesi husûsunda lâ'akall beş yüz bin metro mik'abı kat'iyat yapılacak surette büyük mikyasta mukaveleler akdetmek her vechile faidelidir. Bu gibi mukavelelerde yerlerinde masârifi müteahhide ait olmak üzere leylî bir orman mektebi, hastahane ve ibtidaî mektep tesis olunmak, dekovil, liman, şöse, havi hatlar inşa edilerek bunlar hitâm-ı mukavelede hükûmete terk edilmek gibi müfid şartlar konulacaktır.

Bu sayede ormanlarımızın muntazam suretle işletilmesi imkânı hâsıl olarak ma'mûlât-ı haşebiyyeye aid darüssinaeler de vücûd bulacak ve ağaç hazinesi olan memleketimizin mevadd-ı haşebiyye için hârice çıkan paraları dâhilde kalacaktır.

Şimdilik İzmit ormanlarında böyle bir ihâlede bulunulduğu gibi, Kastamonu, Bolu, Eskişehir ormanları için vuku' bulan müracaatlar üzerine böyle ihâleler için lâzım gelen mukavele projeleri de derdest ihzârdır. Ormanları da ihâle edilmek üzeredir. Daha ormanlara müteallik tasavvuratımızla kanunda vücûde getirdiğimiz ta'dilâtı size mufasssalar irae edecek bir muhtıra hazırlayacağım. Bu ıslahat sayesinde orman hâsılâtının pek çok tezâyüd edeceğine eminim. Aynı zamanda yerliler de bu usûlden çok istifade edeceklerdir.

Madenlerimiz hakkında ittihâz olunmuş mukarrerâtımız var. Şimdiye kadar tatbik olunan maâdin kanunu nâkıs olduğu kadar muzır şerâiti havi idi. Bu kanunda maâdinin mülkiyyet ve tasarrufu hukuk-ı adiiye meselesi gibi telakki edilmiş, hakk-ı keşfe büyük ehemmiyet verilmiş ve muhteri'in ve imtiyâz sahibinin vezâifi madenlerin işletilmesi gayesini temin edecek surette tayin edilmemiştir. Bu yüzden pek çok madenlerimiz ileride zengin müşteriler bulup satmak ve işletirmek üzere imtiyâzlarını ve bu suretle memleketin menâbi-i servetini uzun müddet ta'kim eden imtiyâz biriktiricilerinin, gayr-ı muktedirlerin elinde kalmış ve ekseriya yerli ve ecnebî sermayelerin batmasına da sebep olmuştur. Madeni bulmak san'atı ile işletmek san'atı ayrı ayrı şeylerdir. Biz bunu nazar-ı dikkate aldık. Maâdin kanununu ta'dil ettik, bir takım kuyud vaz' ettik. Kanun lâyihasını, madeni ehline ihâle ederek muhteri'i tazmînât ve mükâfât ile alâkadâr etmek esasına tevfiğ ettik. Millî servetlerimizin en mühimlerinden olan madenlerin bu sayede muattal kalmaktan kurtulacağı

ve memleket için azim faideler tevliid edeceği şüphesizdir. Bilumûn maddenlerimizi gösterir bir harita da tanzim etmekteyiz.

Bütün bu sınaî işlerde ecnebî sermayesinin ne işler göreceğine dair sualiniz mühimdir. Millî iktisad nokta-i nazarından bu meselede mütebassır, fakat aynı zamanda hâl-i hâzırî iyice nazar-ı itibâra alarak bu gibi faaliyetleri ta'kim etmeyecek surette salim bir hatt-ı hareket ta'kib etmek lâzımdır. Bu husûsta memleketimiz ve milletimiz hâl-ı hâzırî itibâriyle ecnebî sermayesinden daha uzun müddet istiğna edemiyeceğimize kani'im. Fakat esas fikrim aynı zamanda millî sermayeyi onunla müstereken çalıştırmaktadır. Binâ'enaleyh yerli sermayenin kendi başına teşebbüs edeceği işleri tercihen teşvik ve teshil etmekle beraber muhtelit sermayelerle vücûd bulmağa ihtiyâc gösterecek büyük teşebbüsât-ı sınaıyyenin de muvaffak olmasına çalışacağız. Esâsen kanunlarımızın ta'dil ve ıslahında hâkim olan ruh, millî iktisadın inkişâf ve hâkimiyeti olduğu için bu tarzda teşebbüslerin tervici hâlinde de menâfi-i millîyyenin azamî derecede gözetileceği muhakkaktır.

Ziraat ve sanayi erbâbına ikraz, muavenet, teşvik, mükâfât gibi tarzlarla yardım edilmek husûsunda fikr-i âlîiniz nedir? Ve bu ne suretlerle yapılıyor?

- Çiftçilerin mûrabahacılar elinde ihtikâra zebun olarak harab olmalarını mümkün mertebe men etmek için onlara para ikraz etmek üzere mevcut bir müessese var: Ziraat Bankası. Yeni kanun mucibince bu bankanın selâhiyet ve sermayesini tevsî' etmek istiyoruz. Ziraat Bankası şimdiye kadar yalnız zûrra'a emvâl-i gayr-ı menkule te'minâtı mukâbilinde ikrazatta bulunuyordu. Hâlbuki kısa vadelerle istikrâz olunacak cüz'i meblağlar için daima gayr-ı menkulât terhini müşkül bir iştir. Bundan sonra ambara vaz' edilmiş hâsılât-ı ziraiyye, muteber tahvilât, hisse senedâtı ve sîm ü zer evânî ve hilyat ve müteselsil kefalet ile de zûrra'a para ikraz edilecektir. Bundan başka banka ziraat etmeyen eshâb-ı arazi ile sanayi-i ziraiyye erbâbına ve sanayi şirketlerine de para ikraz edebilecektir. Bankanın mevcut beş buçuk milyon lira sermayesi icra ettiği muâmelâtın kesretine binâ'en kifâyet etmediğinden memâlik-i ecnebiyye kredi konsiyye müessesâtının ve ziraat bankalarının mûracaat ettikleri usûl ile fazla nakdin tedârîki için bankaya hükûmetin izniyle ikramiyeli veya ikramiyesiz tahvilât çıkarmak selâhiyeti verilmiştir ve ahâlî tarafından vâkı' olacak tevdiâtın daha vâsî' mikyasta kabulü gibi sair suretlerle banka muâmelâtının tevsî'i ve bu sayede edeceği hizmetin tezyidi müessesenin ehemmiyetini artıracaktır.

Bundan başka küçük san'atlar erbâbına da ikrazatta bulunmak üzere bir sanayi bankası tesis etmek üzereyiz. Buna esâsen karar vermiş olup projesi tanzim olunmuştur. San'at sahiplerine daha bazı muavenette ve mükâfâtlarda bulunmak memleketimizde inkişâf-ı sanayi nokta-i nazarından elzemdir. Fakat buna ait tahsîsâtın azlığı bu yardım ve taltifin ge-

niş bir surette ifasına mâni' olmaktadır. Ahvâl müsaid oldukça bu husûsta da çalışacağız.

İşte sizlere sorduğunuz şeylere telhisen ma'lûmât verdim. Bu ma'lûmât verdiğim şeylerin bir kısmını mevki-i icraya koyduğumuz gibi diğer kısmı için 1332 bütçemize mümkün olduğu kadar tahsîsât koydurmağa muvaffak olduk. Zâten projelerini evelden hazırlamış olduğumuzdan gelecek Marttan itibaren onların da icrası esbâbına tevessül edeceğiz. Bütün bu mesâile ve tedkikât-ı ihσαιyyeye dair ait oldukları şubelerden bunları mütemmim her türlü ma'lûmâtı alabilmeniz için size muavenet etmelerini de söyleyeceğim. Yakında nazeretin ismi tebeddül ederek "İktisadiyyat Nezâreti" nâmını alacaktır. Esâsen bizim faaliyet-i idariyyemizle mecmuanızın mekâsid-i neşriyyesi arasında bir tevâfuk vardır. Bu muâmelâtı kari'lerimize vermekle onları memleketin en canlı meselelerine alâkadâr edeceğiniz gibi sırf vatanımız ve milletimizin terakki-i iktisadîsi gayesini ta'kib ederek neşr edeceğiniz mütâlaat ile bize de müfid olursanız hizmetinizin kıymeti artar. Bu geniş ve zengin memleketimizin bâkir servetlerini halkımızın müstaid-i inkişâf kuvvet ve kaliliyetini hûsn-i isti'mâl etmek için herkes el birliğiyle çalışırsa istikbâle emniyetle bakabiliriz.

"Ticaret ve Ziraat Nâzırıyla mülâkat," *İktisadiyyat Mecmuası*, S. 1, 8 Şubat 1331, s. 6-10, ve "Nâzır Beyefendi hazretlerinin İktisadiyyat Mecmuası muharririyle mülâkatları," *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası*, aded 58-60, Altıncı sene, 29 Şubat sene 1331, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1332, s. 379-395.

Refik Halid'e göre "Harb Zengini"

İstanbul'a geldim geleli: "Bunlar da kim? Nasıl adamlar bunlar?" diye kendi kendime soruyorum. Hikayeleriyle kulaklarım doldu; nereye uğrasam bahisleri geçiyor, kiminle konuşsam lakırdıları ediliyor; salonlarda sūs düşkünū hanımlar gözleri parlayarak, kalemlerde parası kıt beyler hiddetlerinden sarararak, sokaklarda aç dilenciler belki bize de talih birgün yardım eder hūlyasıyle kendilerini avutarak hep bunları düşünüyor, bunlarla uğraşüyor. Harb zenginleri hiç şüphe yok harbden, harbin kendinden fazla bizi meşgul ediyor. Zenginin malı zūğürdün çenesini yorar derler, yiyip içme husûsunda eski günlere nisbeten çok az işleme-ye mahkûm çenelerimizi şimdi harb zengilerinin bahsi yoruyor. Hepimizi, bûtün canlıları, daima bu talih meselesini düşünürken görmeye o kadar alıştım ki karşıma geçip mütefekkir bir eda ile gözleri uzaklarda meşgul şeylere dalan kedimden bile harb zenginlerine dair hūlyalarla meşgul diye şüpheyeye düştüğüm oluyor !

Bugünün her yerde bahsi tazelenen iki mühim, bir birini müşâbih iki büyük ve şumullū meselesi var; bizi daima iğrendiren, üzen, ūrküten, bazen de öldüren iki mesele: Harb zengini, tıfûslū bit ... Alışverişte birini, gidip gelişte öbürünü düşünür; bakkal, kasap dükkanlarında birini, tramvayda, vapurda öbürünü hatırlarız; eş dost toplanınca da birini bırakıp öbürüne beddualar ederiz. Harb zenginlerinin gün geçtikçe şişip kabaran keselerine ne kadar kâr girerse bizim de her ay biraz daha sara-rıp solan kanımızdan o kadar kırmızı huveynât eksiliyor; onlar defterle-rindeki fiât faslında ne kadar darb ameliyyatı yaparsa bizim saframızda-ki yemeklerden de o kadar tarh etmek icâb ediyor; onların kapatmaları ne kadar fazla giyinip kuşanırsa bizim de çoluk çocuklarımızın o kadar yolunup soyunması lâzım geliyor ... Hulâsa onların bolluğu bizim kıtlı-ğımız; onların keyfi bizim kederimiz; onların varlığı bizim yokluğu-muz... Hani bir başka ağacın dalında, bir başka hayvanın sırtında büyü-yüp yaşayan zararlı fidanlar, böcekler vardır, asıl bedeni günden güne zayıf düşürüp körletirler, harb zengininin ticareti böyle... Kuvveti top-raktan değil, benim sırtımdan çekiyor; havanın feyzini değil benim iliği-mi emiyor; yağmur suyuyla değil gözyaşıyla yetişiyor... Bûtün dünya, her yerde, ehramları kuran rençberler gibi yalınayak ,başıkabak, dört ka-ba zenginin dağlar büyüklüğündeki servet abidesini yapmaya mah-kûm... Bûtün milletler bu yeni zenginlerin hesâbına çalışıyor; istisnasız bir kaide ... İşte ben bile şu makalemi meselâ bir Kandiloğlu, bir İydzade kârına yazıyorum; müttefik memleketlerde de böyle, düşman ūlke-lerde de ... Frenginin ilacı cıva, uyuzun kükürt olduğu gibi bunun ki de; sulh ... Bu derdi harb doğurdu, mûsâlaha öldürecek, kan denizinde tū-reyip dal kol salan bu ahtapot sulhun temiz havasına çıkınca boğulacak,

o zamana kadar tahammül; başka çare görmüyorum; meclislerden, ni-zamlardan fayda ummuyorum ...

Ben şu sayfaya onlarla gelen zararı sıkıştırıramam; bu makelem, içine dünya yüzündeki bütün fenalıkları aldığı rivayet edilen Pandora'nın şer kutusu değildir ki üç sütuna üçbin sayfaya girmez dertleri sıkıştırabil-e-yim... Yalnız bazı mütâlaalarım var onları yazacağım: Çabuk kazanılan para hâzır elbise gibi iğreti duruyor; türedinin zenginliği Göksu testisi gibi hantal birşey; servet asırların yadigârı olmalı ki insanı çeşm-i bülbül gülâbdânlar gibi inceltsin... Paranın sahibine yakışabilmesi asırlar me-selesidir. Servet önüne gelenin sırtında zarif durmuyor; zengin hazinesi-ni hamal gibi maddî bir güçlkle kaba tavırlarla değil dimağı dolu bir alim gibi manevî bir yorgunlukla, nazik edalarla taşımali; parasını dolu gibi kıra vura değil, Nisan yağmurları gibi içire içire sarfetmeli; zengi-nin dışarıya verdiği yegâne tesir kendine söğüp saydırmak değil, beğeni-lip sevdirmek olmalı... Bunu harb zengini yapamıyor; değil iyilik etme-yi, parasını hazmetmiş bir zengine yakışır tavırla oturup kalkınayı daha öğrenemedi.

Batolarında dimdik, yahut yamyassı aldıkları acemice vaz'iyetler bana kurban bayramında koyunlarını satıp mecidiyyelerini kemerine istif eden çobanların arabadaki beceriksiz, rahatsız oturushlarını hatırlatıyor. Daha arabaya binmeyi öğrenemediler !

Kanepeye yaslanıp elli bin liralık hesâblardan, yüz bin liralık alış veriş-lerden bahsettikleri vakit Minakyan'la Hasan'ın tiyatrosunda zavallı gör-güsüz, kıyafetsiz aktörlerin oyun icâbı zenginlikten, milyonlardan dem vurmalarını göz önüne getirip gülüyorum. Daha pahalı bir adam edası alamadılar !

Yanlarına dört kopuk dalkavuk toplayıp rakı tepsisinin başına dizildik-leri ve murdar hikayeler anlata dinleye kaba kaba gülüştükleri zaman ha-tırında anasını öldürüp bahçeye gömen ve üzerine pırasa ekip çaldığı pa-rayı Ziba sokağında yiyen kanlı hovardalar, sokak mirasyedileri, baloz müşterileri canlanıyor. Hâlâ efendice eğlenmenin tadını bulamadılar !

Zenginliği sade yiyip şişmekten, hindi gibi kabara böbürlene gezmek-ten, dişi arkasında sokak sokak dolaşmaktan ibâret zanneden böyle ser-vet sahiplerinin memleketi, vatanı yoktur. İrfansız gözlerinde içkiden bakiye dumanlar, bön yüzlerinde sürdükleri sefahat hayatından kalma galiz çizgiler; çökük vücutlarında birahane ve müstemilâtına sürüne sür-tüne büsbütün bayağılaşmış edalar... Bunlar mı paranın feyzi, semeresi, faydası?

Onlar harbin bitmemesini isterler; tıpkı yangının dalbudak sarmasını bekleyen çapulcular, ölülerin bereketini gözleyen kargalar, salgın hasta-lıkları özleyen ıskatçılar gibi... Kalplerinde iyiliğe istidat, ruhlarında yükselmeye kudret, gözlerinde güzelliği görür fer olmayan şu zenginle-

rin parasından memlekete ne fayda geldi? Fabrika işletip amele çalıştıran, azarı alıp rençber besleyen, gemi işletip tayfa kullanan, hulâsa servetinin bir kısmını memleketine döken zengine benden bin hürmet... Fakat iki odalı bir yazıhanede dört ihtükâr manevrasıyla milyon kazanan, sonra bu parayı gidip frenk ellerinde sefahatla eriten mantar gibi türedi tüccara selam bile çok! El'an hayır müesseseleri harbden evvelki zenginlerin dostluğuyla yürüyor, el'an memleket az paralı fakat çok vicdanlı insanların kolları üzerinde taşınıyor. Böyle yüreği iyilikte kısır, hamiyette züğürt, lâkin eli sefihlikte cömert, şirretlikte geniş zenginlerden mahrum kalmak herhalde toprağımız için şereftir. Parası bol bir adamın böyle devirde iyilik etmek için ne geniş meydan bulacağını düşünüyorum da dünkü müflisin bugünkü taş kalpliliğine hayret ediyorum; asıl onun hepimizden fazla hâlden anlaması lâzım gelirdi... Daha henüz uykusunda kendisini zavallı hayatıyla çöpsüz, pulsuz görüp bu korkunç rüyadan çırpına çırpına uyandığına şüphem yok!

Fakat bunları düşünen kim? Sen keyiften, cakadan, dalavereden haber ver; git zamane zengininin lütfunu Garson Kosti'den, Teyze Mar-
yonko'dan, boyalı hasbalardan sor! Bu yürek iyilik etmekten lezzet almıyor, bu ağız hayırının tadını duymuyor, bu el sadaka vermenin zevkini bilmiyor. Bol para böyle adamların elinde cetvelleri açılmamış taşkın bir ırmağa benzer, etrafına fayda değil zarar verir, benim memleketim için istediğim servet bu değildir, bu bir âfettir. Kasırğa ile dolunun methinde kalemimin ehliyeti yok; ne yapayım?

Zamane zengini, ara sıra, bugünkü kârının yüzde beşini iane şeklinde vermeye mecbur olursa gazeteler onu alkışlıyor; teşekkürler, taltifler, takdîrler, bini bir para ... Ertesi gün şeker iki yüze fırlıyor ... Neden böyle? Gece evden götürdüğü sandık dolusu eşyadan ertesi sabah bir çevre geri getirdi diye kabahatliyi lütufkâr addetmek çok fazla, çok manasız bir nezaker olmaz mı?

Hulâsa harb zengini bu memlekete daha habbe kadar, zerre kadar fayda vermedi; bilakis parasını bir kama gibi zarara kullanıyor. Bu servet şerre alet. Balta ormana "sapım sizden!" demiş; bu ictimai bıçkının da maalesef, sapı içimizden çıktı, yerli malı... Eweli zengin Frengin serveti memlekette bela olurdu, şimdi de kendimizinki!...

Benim kesemden zevk süren, benim sırtımda keyif getiren, benim kanımla caka satan, beni zarara soktukça sermayesini artıran şu mahlukâ-tun meth edecek yerini bulmak, doğrusu, yaman maharet... Gazeteciliğin bu kabil ince felsefelerini benim kaba aklım bir türlü kavramıyor.

Raufî Manyas Bey ve İtibâr-ı Millî Bankası

Memlekette, ticaret ve sanayi işleri sahasında faaliyette bulunmak üzere hakikî Türk sermayesiyle kurulan ilk millî malî müessese İtibâr-ı Millî Bankası'dır. Bu itibârla memleketin iktisad tarihinde bu bankanın husûsî bir mevkiî vardır.

Galata'da Osmanlı Bankası'nın karşısındaki binada 1917 senesinde kapılarını açan İtibâr-ı Millî Bankası, teşekkülü anında, kadrosunu yüzde doksan gayrı Türk elemanlardan terkip etmek mecbûriyyetinde bulunmuştur. Zira o tarihte memlekette gerek meslekî tahsil yapmış gerekse pratik bakımdan yetişmiş bankacı Türk eleman mevcut değildi. Bankanın teknik servislerinin başındaki şefler diğer bankalardan alınmış yabancı ve gayrı Türk elemanlardı. Bunların maiyetine verilen Türk gençleri müptedilerdi, fakat bunların da Fransızca bilmeleri zarurî idi. Zira bankanın defterleri ve evrâkı müsbitesi Fransızca tutulurdu; bu durumu mecbûrî kılan sebep de bankacılık teknolojisini ifade edecek Türkçe terimlerin mevcut ve müteamil bulunmaması idi.

Bankanın ilk umûm müdürü aslen Viyanalı olan Mr. Weil idi. Banka çok rağbet görmeye başladı. Teknik idare kuvvetli idi. Bu vasfiyle banka iş adamlarını kolaylıkla cezbedebiliyordu.

Bankanın umûmî kâtibi Suphi Ziya beydi. Daha evvel Türkiye Millî Bankası'nda (İngiliz sermayesiyle kurulmuş bir banka idi) çalışmış olan Suphi Ziya Bey, umûm müdürün muavini vaz'iyetinde idi. Bankanın teknik servislerinde imza sahibi, Türk olarak bir ben vardım. Fakat kısa bir zaman sonra banka çok kıymetli bir Türk eleman kazandı: Bu zat, meslektaşım Fuat Lostar Beydi.

Banka çok isabetli bir kararla Viyana'ya tahsile altı genç gönderdi. Bunlar, hâlen İş Bankası idare meclisi reisi Muvaffak Bey, son senelere kadar İş Bankası İstanbul şubesi müdürlerinden olan Nejat Bey, hâlen İş Bankası umûm müdür muavini olan Said Bey, hâlen İşçi Sigortaları muşavirlerinden Kemal Bey ve Adnan Beydir. Bu arkadaşlar Viyana'da Handel's Akademiyi ikmal ederek bankanın teknik kadrosuna iltihak ettiler ve kısa bir müddet sonra kabiliyetlerini gösterdiler. Bu esnada banka İzmir'de bir şube açtı. Bir şube de İstanbul tarafında Bahçekapı'da hâlen Bi-Ba-Bo tuhafiyе mağazasının bulunduğu binada açmıştı. İstanbul şubesinin servis şefliklerine hemen hemen Türk elemanlar geldi. Muâmelât müdürlüğüne Cevad Nizami Bey getirildi. Gene o tarihlerde kadromuza Macaristan'da bankacılık ve ticaret tahsili yaparak avdet etmiş ve hâlen Akbank müdürü olan Firuz Bey de iltihak etti. Bankanın müşterilerle olan münâsebetlerinde baş rolü oynayan muhâberât servisini dakika aksatmadan bütün gençlik enerjisiyle idarcede büyük muvaffakiyyetini gösteren Şekip Hikmet'i de kaydetmek bir vazifedir.

Bankanın teknik kadrosu Türk elemanlarla günden güne kuvvetleniyor, fakat maalesef idare meclisi ise zayıflıyordu. Bu vaz'iyet, idare edenlerle edilenler arasında bir uçurum vücûde getiriyordu.

1918 de Mütareke ilân edilmiş ve İstanbul'u işgal eden düşman idaresi bankaya da bir kontrol koymuştu. Bu durum karşısında Avusturya tebaası olan Mr. Weil memleketine advet etmiş, yerine M. Gerson isminde, meşhur bankacı Gerson'un kardeşi gelmişti. İşgal vaz'iyeti gayri Türk elemanları şımartmıştı. Bu cephe o kadar enerjik hareket ediyordu ki, günün birinde gayri Türkler idare meclisine topyekûn protesto mahiyetinde bir istifa müracaatı yaptılar. Aciz idare meclisi şaşırıp kalmıştı. İstifa gününün akşamı geç vakit ictim'a Cevad Nizami'yi ve beni çağırdılar. Bu mütehassıs elemanlar giderse banka çalışamaz diyorlardı. Bu iddiayı şiddetle reddettik. Bütün mes'uliyyeti deruhte ediyoruz istifayı kabul edin diye ısrar ettik. O gece geç vakte kadar bu mevzu üzerinde şiddetli münakaşalar oldu ve nihayet teklifimiz ve noktai nazarımız galebe çaldı. Ertesi sabah bütün faaliyet mes'uliyyeti yüzde yüz Türk kadrosunun omuzlarına yüklenmiş bulundu. Bütün işler yeni kadroya devredilip makina ayarlanıncaya kadar gece yarılarında kadar hattâ bazen bütün gece çalışıyor, bir iki saat kanapelerin üzerinde uyuyorduk. Sene sonu da gelmişti. İkinci Kânunun ikinci günü sabahı binlerce hesâb hulâsas-ı ikmal edilmiş olarak murahhas azâ Celâl Muhtar Beyin masası üzerine yığılınca hayretini gizleyemedi. O tarihlerde mesai arkadaşlarımızın bu asil ve bilgili faaliyetlerini takdîrle kaydetmeden geçemeyiz.

Bu intikal devresinden sonra ilk iş olarak defterlerin ve evrâkı müsbitenin Türkçeleştirilmesi işi ele alındı. Ticaret Mektebindeki bazı muallim arkadaşlarla teşriki mesai ederek kısa bir zamanda ıstılâhları da temin ettik ve bütün defterler ve evrâkı müsbite Türkçe olarak tanzim edilmeye başladı.

Bursa'da bir şube açıldı. Müdürlüğüne hâlen Akhisar Tütüncüler Bankası müdürü olan Hilmi Bey getirildi. İzmir şubesi müdüriyetine Fırat Lostar tayin edildi. Bir şube de Batum'da açıldı. Banka artık tamamen millî hüviyetini almış bulunuyordu. Düşman kontrolüne rağmen sıkı bir tesanütle Türk müşterilerin hukukunu muhafazaya azamî gayret sarfediyorduk.

Ankara'da bir şube açılmasına karar verildi. Bu vazifeye memur edildim. Bu şubenin açılması meslekî bir hadise olarak başlı başına incelemeyi değer mahiyettir. Bu karar alınırken idare meclisi azaları iki zıt görüşü müdafaa ediyorlardı. Bir tarafta müsbet ve samîmî görüşleriyle Nemlizade Mithat Bey ve Necmeddin Molla merhumla Kibar Saim beyler, diğer tarafla mücadele hâlinde idililer. Fakat diğer tarafın menfi durumu banka hakkında resmî mahfillerde fena bir intüba husûlüne sebebiyet veriyordu.

Bu arada (1924) Türkiye İş Bankası teessüs etmiş bulunuyordu. İtibâr-ı Millî Bankası İş Bankası ile fûziyon yaptı. Türk bankacılığının hakikî nüvesi rolü yine yüzde yüz Türk olan İş Bankası'nın omuzlarına intikal etti. Orada da merhum Haydar Şekip ve Fethi gibi asil ruhlu bihakkın teknisyen arkadaşlar mesleğimizi nâmzed bulunduğu mertebeye yükselttiler. Bu iki arkadaşın aziz haturaları hiç bir zaman kalbimizden silinmiyecektir.

Bu gün iftihârla söyleyebiliriz ki, daha isimlerini saymaya imkân bulamadığımız yüzlerce bankacı, İtibâr-ı Millî Bankası'nın cidden çok kuvvetli kurulmuş bünyesinde yetişmiştir. İş Bankası da bu vediyı lâıyk olduğu derecede yüksekte tutmuş ve yaşatmıştır; ve, işte memlekette teknisyen vasfını taşıyan hakikî bankacılarımızdır ki, faaliyet sahasındaki diğer malî işletmelerimizin kuruculuk şerefini taşımaktadırlar.

Raufi Manyas, "İtibâr-ı Millî Bankası," *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. VI, (İstanbul, 1951) s. 127-129.

The Commercial Activities of the C.U.P.

The C.U.P. appears to have begun its commercial life about September 1916. The political significance of the date is not clear, but may be guessed at. By that time the worst period of the Armenian deportations was over. In a way, the commercial enterprises of the Committee were intended as an economic counterpart to the ultra-nationalist movement in politics which caused, or at least encouraged, the deportation and massacre of non-moslem Ottoman subjects. Commercial Societies is expressed in their names; "Millî" (National) became in the commercial world almost a synonym for "C.U.P."

The more practical significance of the date should not be overlooked. The Armenian deportations had been a profitable source of wealth to C.U.P. officials and their party funds; and it may well be that the C.U.P. commercial enterprises were initiated because the former main source of income was running dry. Whatever the prime motive, the practical effect of the new commercial movement was to create something like a moslem monopoly of trade which resulted in huge profits, most of which were divided between corrupt officials and the C.U.P. party funds. For the non-moslem and non-trading classes this monopoly involved serious hardships. Christian shops were closed down and their owners' occupation gone, high prices licked up the accumulated savings of the poor people, while the resultant profits strengthened the C.U.P. against all attempts at opposition.

In securing commercial control the C.U.P. was greatly helped by its hold on the various trade guilds (*esnaf*) of Constantinople. (See paper on "The Committee of Union and Progress", part V para 3, issued under file no 2528 "I"). "Saçlı" Kemal, president of the important porters' guild (*hammal esnafı*), was the C.U.P. delegate for Constantinople. To his initiative is ascribed the foundation of the National Weighters' Association (*Millî İthalat Kantariye*) in September 1916; he succeeded in inducing all the town guilds to cooperate in the working of the society. Bekir Bey, who was made head of the new society, is one of Kemal Bey's nominees.

The National Weighters' Association (*The Millî İthalat Kantariye*) was organised as a limited company with a capital of LT. 200.000 divided into 20.000 shares of LT 10 each. Only Moslems were allowed to subscribe. In cooperation with the Wholesale and Retail Dealers' Guilds, the association aimed at creating a monopoly in groceries and foodstuffs of every kind. During the first year of trading the society made a profit of about LT 260.000, of which about LT 12.000 was piously spent in founding a Moslem orphanage.

Much of this first year's profit was made out of the provisioning of Constantinople, which at that time was under the town prefecture. When the Ministry of War took over the service of provisioning, the National Weighters' Association suffered by being forced to sell many of its stocks at lower prices; but even after the armistice it was generally believed to hold large stocks of food and groceries, and to be manipulating the market.

The National Bakers' Company (Millî Ekmekçiler Şirketi) was an offshoot of the National Weighters' Association and its president was İzzet Bey, another of Kemal Bey's creatures. It was founded in January 1917 with a capital of LT. 100.000 divided into 10.000 shares of LT. 10 each, only Moslems being allowed to subscribe. The Company aimed at buying up cereals either from the interior or from abroad. A later offshoot of the Weighters' was the National Produce Society (Millî Mahsulât), otherwise styled the Société Anonyme Ottomane des Produits Nationaux d'Anatolie), which aimed at doing for the provinces what the Weighters' was doing for Constantinople. The capital of the society was fixed at LT. 200.000 in 20.000 shares of LT. 10 each; the head offices were at Constantinople, with branches at Ereğli, Eskişehir, Akşehir, Ankara, Polatlı, Kadınhanı, Karaman, Konya and Kütahya. The profits of the first two financial periods are said to have been very great.

As the C.U.P.'s commercial position grew stronger, its sphere widened and other less notorious trading societies were formed. Of these the National Cloth Society (Millî Mensucat) was typical; other minor enterprises included a printing office, (Société Anonyme Ottomane de Papeterie et Imprimerie), an officers' canteen, and a "millî" cooperative society at Erenköy. The Committee's activities also included the running of a press agency (the "Agence Millî") under the deputy-directorship of Hüseyn Tosun Bey, a well-known C.U.P. leader.

In the financial sphere, the Committee aimed at running its own banks. The National Credit Bank (Crédit National Ottoman) was constituted on January 1, 1917 with a capital of LT. 4.000.000, apparently divided into 160.000 shares at LT. 25 each, of which only 60.000 were issued. The head offices were established at No 50, Grande Rue de Voyvoda, Galata. Ostensibly the bank was purely Ottoman, but it is perhaps significant that the general manager was an Austrian Victor Weil. In co-operation with the Weighters', the Credit National Ottoman purchased large quantities of foodstuffs from Christians by methods which amounted practically to requisitioning. The General Bank (Banka-i Umûmî) was also a C.U.P. enterprise; in this many non-C.U.P. merchants, especially in the provinces were forced to take shares. About a third company the National Bank of Economy (Millî İktisad Bankası) little is known ex-

cept that it was a C.U.P. enterprise and was run in conjunction with Kantariye, Mahsulat and Mensucat.

The attack on the commercial supremacy of the C.U.P. was opened very courageously by Ahmed İzzet Bey, the Minister of Pious Foundations (Evkaf)* who is connected with the Liberal Entente party. It appears that the C.U.P. originally financed its commercial enterprises with money belonging to the Ministry of Evkaf, LT. 700.000 (gold) having been taken in this way. No satisfactory account of this sum had been made to the Minister of Evkaf up to the date of the armistice. Finding that formal enquiries produced no results, İzzet Bey proceeded on December 30, 1918 to violent action. He put his own officials into the offices of the Kantariye, Mahsulat, Mensucat and of the Milli İktisad Bankası declaring that the former directors and employees were dismissed.

On January 5, 1919, similar action was taken against the Crédit National Ottoman. Of 60.000 shares issued only 15.000 (representing LT. 375.000) had been placed, and all these were held by the Ministry of Evkaf. The Ministry therefore declared itself competent to appoint a new board of directors; the general manager, being an Austrian, could not remain in Constantinople and it was decided to replace him by Ferid Bey, Director of the Turkish Mint.

In this tentative attack on the C.U.P. societies İzzet Bey appears to have had the support of the Ministry of Interior; but it was not clear that his action was approved by the whole cabinet. The societies in question instituted legal proceedings, and made a formal protest in the daily press. This show of resistance was dropped quietly when later action both by the Entente authorities and by the Turkish Government made it plain that the attack on the C.U.P. was to be pressed.

When the German and Austrian banks were occupied by the British on January 25, 1919, a controller was also placed in the Crédit General de Turquie. This action was followed four days later by an Entente occupation of the Credit National Ottoman. Among the C.U.P. leaders arrested by the Turkish Government on January 29, 1919 was Hüseyin Tosun Bey, head of the "Millî" Press Agency. Since his arrest the agency has been taken over by the representatives of the Reuter and Havas agencies. (MM. Werndel and Mothu); in collaboration with Hikmet Bey, a former director of the Constantinople Press Bureau, the business is now being carried on as the Agence la Turquie - Reuter - Havas.

Broadly speaking the attack on the commercial enterprises of the C.U.P. coincided in time with the attack on the Committee's political activities; in each sphere the end of January marks a considerable vic-

* Now Minister of the Interior

426 İTTİHAD - TERAKKİ VE CİHAN HARBI

tory for the anti-Committee powers.

Issued by General Staff

"Intelligence"

General Headquarters,

CONSTANTINOPLE.

Public Record Office, FO 371 4141 8528

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Raporu

332-333 senesi mükellefiyyet-i ziraiyye ve tohumluk hizmetleri hakkında rapor, 1333.

21 Temmuz 330 tarihinde umûmî seferberliğin ilânı ve mûteakiben devletin Harb-ı Umûmî'ye iştirâk mecbûriyyeti istihsâlât-ı ziraiyyemiz üzerinde ağır bir tesir icra etmekten halî kalmamıştır. Nüfus-ı umûmiyyesinin hemân yüzde 90'ını ehl-i ziraat teşkil eden memleketimizde silah taşımaya muktedir olanların müdafaa-i vatan vazifesini ifa etmek üzere tarlaları başından ayrılması mesai kollarının fevkalâde denecek bir tarzda tenâkusuna bâdî olmuştur.

1329 senesi ticaret-i hâriciyye istitastikine nazaran memleketimizde 980 kûsur bin kental hubûbât idhaline karşı memleketimizden ancak 100 bin kental hubûbât ihracı vuku' bulmuştur ki bundan hâl-i tabiide cereyan eden senelerde bile memâlik-i Osmaniyye'nin zirai yekûn-ı istihsâlâtı ihtiyâcât-ı dâhiliyyeden 880 kûsur bin kental noksan olduğu anlaşılmaktadır.

Memleketimizin mevki-i coğrafisi ve hudud-ı Osmaniyye'ye mülâsık memâlik-i ecnebiyyenin hubûbât ihrâcâtına müsait olmaması, husûsiyle hemân memâlik-i sairenin kâffesinde hubûbât ihrâcâtının memnuiyyet altına alınması iaşe-i umûmiyye ve askeriyyeye muktezî hubûbâtı memleket dâhilinde yetiştirmek, kendi istihsâlâtımızla mümkün olduğu kadar kendimizi idare etmek mecbûriyyetini tevli'd etmiştir. Kendi istihsâlâtımızla kendimizi idare etmek için hattâ sinîn-i adıyyedeki istihsâlâtımızdan fazla istihsâlatta bulunmak mecbûriyyetinde iken sınıf-ı zürra'dan azim bir miktarının köylerinden ve tarlalarından ayrılması ile istihsâlât-ı mu'tade bile pek büyük bir tenâkusa ma'ruz kaldığı gibi askere giden bir kısım zürra'ın tohumlarını satarak kendilerine harçlık yapması Memâlik-i Osmaniyye'nin bir kısm-ı mühimminde çekirge âfeti zuhûr ederek köylülerin hattâ tohumlarını da tahrib etmesi tohumsuzluk yüzünden de saha-i zer'iyyaun tenâkusu tehlikesini meydana çıkarmıştır.

Bundan başka seferberlik ve harb, nakliyyat-ı askeriyye ve iaşede kullanılmak üzere çift hayvanâtından bir kısmının tarla hidemâtından nakliyyat hidemâtına intikalini icâb ettiği gibi milyonlarca askerin silah altında bulunması et istihlâkını tezyid etmek suretiyle bazen çift hayvanâtının mezbahalara sevkine sebep olmuş ve bilhassa memurîn-i feniiyyenin fıkdanı ve icâbât-ı harbiyyeden olarak, vaz' olunan emrâz-ı sarıyye kordonlarına tamamen riayet edilmemesi tesiriyle uzun müddet hayvanât-ı bakriyye hastalığı hafif ve şedîd devam ederek çift hayvanâtında icra-yı tahribât eylemiş ve bi-n-netice istihsâlât-ı ziraiyyenin istinad

ettiği vesaitin tenzil ve tenâkus-ı miktarına bâdî olarak tehlikeli bir şekil almıştır. Nitekim Harb-ı Umûmî'nin birinci ve ikinci senelerindeki yekûn zer'ıyyat ile 329 senesi saha-i zer'ıyyatının mukayesesi bu tehlikeyi pek bariz bir surette meydana koymuştur. Filhakika 329 senesi ziraî istitastikine nazaran saha-i zer'ıyyat 68 milyon dönüm iken 330-331 senesi - ki harbin birinci senesidir - saha-i zer'ıyyat 35 milyon dönüme düşmüş ve 331-332 sene-i ziraiyyesi saha-i zer'ıyyatı ise 27 milyon dönümde kalmıştır.

Harb-ı Umûmî'nin icâbâtundan olarak bervech-i bâlâ tafsil olunan şekil karşısında hükûmetin lâkayd kalması tasavvur olunamazdı. Hükûmet iâşe-i umûmiyyeyi temin edebilmek üzere bir taraftan hâricden kabil olduğu kadar zahire idhalatına çalışmak, diğer taraftan istihsâlât-ı milliyesinin yegâne menba-ı ve iktisad-ı millîsinin en mühim istinadgâhı olup vehn ve inkıraz yoluna düşen ziraatı üzerinde bütûn dikkati cem' ederek memlekette iyi bir teşkil ve tensik-i ziraî vücûde getirmek, zürra'ın havâyicini tatmin, nevâkısını ikmal, tohumluk vesair levâzım tedârik ve tevzî'i suretiyle zaruretlerini tehvin etmek mecbûriyyetinde idi.

Hükûmet harbin ilk iki senesinde bu mecbûriyyetlerini bir takım tedâbir-i idariyye ittihazıyla ifa etmek cihetini derpiş etmiş ve o suretle bazı ta'limâtlar ısdâr ederek bütûn milleti karşılayan büyük tehlikenin önüne geçmek istemiştir.

Ezcümle seferberliğin tarih-i ilânı olan 21 Temmuz 330 tarihi tamamen hasad ve harman zamanına müsâdif olduğu ve harman işleriyle meşgul olup henüz mahsulâtını der-ambar etmeyen zürra' seri bir surette silah altına alındığı için Ziraat Nezâreti ahâlinin hamîyyetine müracaat ederek bunların mahsullerinin der-ambar edilmesini köy hey'et-i ihtiyariyyesine bir vazife olarak tahmil ve ziraat odalarını da bu vazifenin teftişâtına memur etmiş ve bu husûsâtı câmi' bir ta'limâtname neşrederak vilâyât ve elviye-i müstakileye göndermişti.

İşbu ta'limâtname harbin ilk senesi için faide vermekten hâlî kalmamakla beraber Ziraat Nezâreti'nin ve bilhassa her tarafı şamil bir nazarla görecek olan merkez-i hükûmetin murâkabe-i emniyyesini temin etmediği gibi mahsulât der-ambar edildikten sonra sinîn-i âtiyye zer'ıyyatı için ahkâm-ı esasiyyeyi de ihtiva etmiyordu. Bu husûsları nazar-ı dikkate alan Dâhiliyye Nezâreti'yle müştereken bir ta'limâtname lâyihası hazırlayarak Meclis-i Vükela'nın kararına iktirân ettirdikten sonra mevkî-i tatbiki vaz' etmiştir. İşbu ta'limâtname köy ahâlîsinin ahlâk ve teâmülünde mevcut olan imece usulünden istifade etmek ve bu âdet-i müstahseneyi bilhassa askere gidenlerin lehinde kullanmak maksadıyla yapılmıştır. Ta'limât ahkâmına nazaran her karyede sinn-i mükellefiyyet hâricinde kalanlar, hey'et-i ihtiyariyyeye köy imamıyla köy mualliminin inzimâmından müteşekkil komisyonun idaresi ve nâhiye müdürleriyle

mutasarrıflar ve valilerin teftişi altında olmak üzere köyde mevcut ve müstahzar araziye tohum atmak ve yeniden hafriyyatta bulunmak suretleriyle o karyede sene-i adıyyede zer' edilen miktar-ı zer'iyyatı hizmet-i müstereke usulüyle temin eylemekle mükellef olub köylerdeki çift hayvanâtı da bu husûsta hizmet-i müsterekeye amede bulundurulacaktır. Ta'limâtnâme İdare-i Vilayât Kanunu'nun 78'inci maddesinin derpiş ettiği müeyyideye istinad etmektedir.

İşbu ta'limâtnâme tohumluk meselesini de nazar-ı dikkate almıştır. Memurîn-i mülkiyye her karyenin muhtâcînini sebt-i defter edecektir. A'sârı emâneten idare olunan mahallerde ewel emirde tohumluk ihtiyâcı tefrik olunacak, a'sârı emâneten idare olunmayan mahallerde ise memurîn-i maliyye tohumluk tedârik edecekler ve bi-t-tevzi' karye nâmına zimmet kaydeyleyeceklerdir.

Bundan başka Harbiyye Nezâreti'yle Ziraat Nezâreti tarafından müstereken yapılan bir ta'limât ile harman yerlerinde bulunan zehâirin ambara naklinde vesait-i nakliyye kollarının muaveneti temin edildiği gibi, Maarif Nezâreti'yle müstereken yapılan diğer bir ta'limâtnâme ile de mekâtib talebesinin ziraat umûruna alıştırılması ve mekâtib bahçelerinde ziraat tecrübeleri yapılarak şarikdânın ledel-icâb zer'iyyat-ı memlekete iştirâk ettirilmesi esası düşünölmüş ve fakat ma'teessüf tatbiki kabil olamamıştır.

Bütün bu ta'limâtlar Harb-i Umûmî neticesi olarak doğan bir ihtiyâcın bir hizmet-i mahsusa tarzında ve teşkilât-ı muayyene dâhilinde hükûmet tarafından tatmin edilmesi lüzûmunu gösteriyor. Harb devam etükçe bu ihtiyâc teşkilât ve şiddetini artırıyor ve harb içinde her gün gittükçe hükûmetin doğrudan doğruya işe vaz-ı yed etmesi mübremiyyeti kuvvetleniyordu. Bilhassa harbin ikinci senesi ve Redd-i Bedel Kanunun mevzu' bahs olması esaslı bir teşkilâtla mevcut kuvvetlerden azamî istifadeyi temin yolunun aranmasına daha ziyade lüzûm gösterdi.

İstihsâlât-ı ziraiyyemizin bidâyet-i harbden beri irae ettiği azim tenez-zülû tevkiif etmek ve kabil olduğu kadar hâl-i tabii mikdar istihsâlâtına doğru yükseltmek için dâhil-i memlekette kabil-i istifade kuvvetleri tasarruf ve bu husûsta istihdam etmek lâzım geliyordu. Bilhassa iaşe meselesinin harbde devam ve netice-i muzaffereye kadar sebat etmek meselesiyle alâkadar olması zer'iyyat yolunda çiftliği olmayanların da muvazzaf olmaları vücûbunu meydana koydu. Bu hizmetin ifası köyler ve köylülerle merkez-i hükûmeti sağlam bir teşkilâtla yek diğerine rabt etmek köylülerin ihtiyâclarını yakından görmek vilâyâttaki merkez-i hükûmet mümessillerine zûra'ın hareket ve ahvâlini ta'kib edebilmeye imkân vermek, hâsılı istihsâlât-ı ziraiyyenin aldığı ehemmiyet-i umûmiyyeye binâ'en tekmil memâlik-i Osmaniyye çiftçilerini hükûmet tarafından idare olunan büyük bir darü'l-mesai işçileri hâlinde teftiş ve murâkabeye tâbi'

kılmak ve bu sayede saha-i zer'ıyyatı tevsi'e imkân bulmak gibi husûsâtın teminiyle husûl bulacak bir netice idi.

Bu lüzûm ve ihtiyâc-ı mübrem hükûmeti bir Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunı neşrine sevk etmiş ve kanun-ı mezkûr geçen sene-i ictimaiyyede Meclis-i Teşri'iyyenin tasdikine iktirân ederek Ziraat Nezâreti bütçesine bir defaya mahsus tahsisât ünvanı altında bir fasl-ı mahsus olmak üzere yüz elli bin lira ilave olunmuştur.

332-333 senesi kanun-ı mezkûrun ilk sene-i tatbikiyyesi olmasına ve harbin devam etmesine ve 316 tevellüdlülerden 289 tevellüdlülere kadar erbâb-ı esnân silah altına davet edilerek ziraat yolunda çalışan mesai kollarının azalmasına rağmen elde edilen neticenin ehemmiyeti hükûmetin işbu kanunu neşrindeki isabeti ve meb'usan-ı milletin tahsisât-ı matlubeyi i'tâ' etmek fedekârlığının ne kadar becâ ve lâyük olduğunu isbata kâfidir.

Kanunun ihdâs ettiği mükellefiyyetlerin enva'ı

Ziraat mesâlik-i hayatiyyeden biridir. Herkesin bu mesleğe girip girmemekde ve çiftçiliği san'at ittihâz etmekten sonra çalışıp çalışmamaktaki serbesti ve salâhiyeti derkârdır. Çünkü alelâde zamanlarda efrâdın istihsâlâtta bulunarak vatandaşların havâyicini tatmin etmeyi düşünmesi bir menfaat-i umûmiyye meselesi değildir. Her şahsın hayat-ı ictimaiyyesinde mümkün olduğu kadar müreffeh yaşamak arzusu menfaat-ı zatiyyesi iktizasından olduğundan yalnız bu saik ve muharrik hayat-ı umûmiyyenin temin-i intizamına kâfi addolunur. Ve filhakika hemân her mekân da ve hattâ bir dereceye kadar her zamanda menfaat-ı zatiyye saiki umûmiyyet itibâriyle istihsâlât-ı efrâdın nâzımlığı vazifesini ifa etmiş ve kuvve-i umûmiyyesinin müdahalesini icâb ettirmemiştir. Hâlbuki içinde bulunduğumuz kutâl-i umûminin şerait-i mahsusesi efrâdın bilhassa işe medâr olacak surette istihsâlâtta bulunmasını bir menfaat-i umûmiyye meselesi hâline ifrâğ ederek kuvvet-i umûmiyyenin müdahalesini müdafaa-i vatan emri kadar mühim bir surette istilzâm etmiştir.

İşte buna binâ'en alelâde zamanlarda bir çift sahibinin mikdar-ı zer'ıyyatına karşı lâkayd kalan kuvve-i hükûmet bu kanun ile çiftçilere zer'e mecbur oldukları bir hadd-ı asgarî tayin etmek salâhiyyetini iktisâb etmiştir. Bundan başka kanun çiftçilikten gayri mesleğe intisab edip de hâl-i harb münâsebetiyle meşguliyeti temin-i işe kadar mühim ve mübrem olmayan ve boş zamanı bulunanlarla Hilâl-i Ahmer, Donanma, Müdafaa-i Milliye, Bank-ı Osmanî, Reji, diğer bankalar, cemiyetler ve şirketler gibi teşkilât-ı vâsia ve mahsusaları bulunan müessesâtın ya çiftçilere sermaye ve tohum vererek onların kuvve-i istihsâliyyelerini tezyid suretiyle ortakçılıkla bil-vasıta veya alât-ı cedide ile ve vesait-i mahsusa ile doğrudan doğruya ziraata iştirâk etmelerini temin için de

hükûmete salâhiyet vermiş ve bu da tevsi'-i zer'ıyyata hâdim tedâbirden biri olmuştur.

Birinci salâhiyetin temin-i tatbiki harb sebebiyle bozulan teşkilât-ı ziraıyyemizin mümkün olduğu kadar iade ve hüsn-ı muhafazası esasına istinad etmektedir.

Memleketimizin ahâlisinin yüzde doksanı çiftçi olmakla beraber bunların da ekseriyyet-i azimesini küçük ve mutavassıt çiftçiler teşkil etmektedir. Bir veya iki çift ile yüz dönüme kadar zer'ıyyatta bulunan çiftçilerle yedi sekiz çift ile beş yüz dönüme kadar zer'ıyyatta bulunan çiftçiler memleketimizde ekseriyyet-i azimeyi teşkil etmekte, beş yüz dönümden bin dönüme kadar zer'ıyyatta bulunanlar da şayân-ı ehemmiyet bir derecede bulunmakda olup, bin dönümden fazla zer'ıyyatta bulunanlar akalliyyette kalmaktadırlar.

Birinci kısım ziraatı bir aile san'atı tarzında idare edib ecir ve amele kullanmazlar ve istihsâlleri kendi ihtiyaçlarıyla münâsib olup hârice çok bir şey satmazlar. Kadın erkek bütün efrâdı ziraat usulüne vâkıf ve reis-i ailenin kumandası altında hep birden çalışmakla me'lûf olan bu kısım çiftçilere küçük ziraat ashâbı nâmını veriyoruz. İkinci sınıfta olanlar ziraatı bir teşebbüs mahiyetine vaz' ederek amele ve ecir istihdam ederler ki sahib-i arzın emri altında ecirler ve ortakçılar çalışır ve netice-i mahsulün iyiliği veya mebzulıyyeti ve mahsulâta verilecek itina sahib-i arz veya teşebbüsün ikdâmât ve mesaisiyle mütenâsibdir. İhtiyaclarından fazla istihsâlâtta bulunarak pazar-ı iştiraya sevkederler. Memâlik-i Osmaniye'e pazar-ı fûruhta çıkarılan zehâirin kısm-ı ekseri bu ikinci sınıfın mahsulüdür ki bunlara da mutavassıt çiftçi nâmını veriyoruz. Üçüncü sınıf ziraatı tam bir teşebbüs-ı sınaî hâlinde idare ederek nâdirenen kuvve-i mihânikıyye ve ekseriya kuvve-i hayvaniyye ile çalışanlardan terekkep eder. Maattessüf bunların miktarı memleketimizde henüz azdır. Bunlara da büyük çiftçi ünvanını veriyoruz.

Harb-ı Umûmî'nin tesiriyle şu üç sınıfı idare edenler tamamen silah altına alınmıştır. Redd-i Bedel Kanunu'nun neşrinden mukaddem bunlardan büyük kısmı bedel vererek işleri başında kalmışlardı. Fakat bu kanun neşri üzerine onlar işleri başından ayrıldı. Bu husûsta en ziyade mutazarrır olanlar mutavassıt çiftçiler oldu. Memleketimizde çiftlik sahibi, ağası nâmıyla yâd edilmekte olan bu kısım çiftçiler adeta bir müteşebbis ve amir vazifesini görüyür ve maiyeti kadın, erkek ecirlerini, ortakçıları çalıştırıyorlardı. Binâ'enaleyh işleri başından ayrılmaları ile yerleri boş kaldı, düzenleri bozuldu. Küçük ziraat eshâbına gelince gerçi zaten ailece temin-i ziraat etmekte ve kadinları erkek hizmetini görmekte olan bu sınıfta askere gidenlerin yerleri büsbütün boş kalmamışsa da bunların bir kısmında ya kalan efrâd-ı aile arasında çalışacak kimse veya ekecek tohum bulunamıyordu. Çünkü bu küçük zer'ıyyat sahipleri arasında

otoz otuzbeş dönüm zer'iyatta bulunanlar da pek çoktur. Bu miktar zer'iyat eshâbı afât-ı tabiiyye ve ahvâl-i ictimaiyyeye henüz en az mukavemet edenlerdir. Ufak bir kuraklık, bir aile düğünü, bir seferberlik, bir kaza, bir dolu, bir sel bu kısım erbâb-ı ziraati kendi yağı ile kavrulurken muhtac-ı iane bir vaz'iyete düşürür. Böyle hadisâtta bunlar ellerinde bulunan bir çift hayvanı otuz kırk dönüm tarlayı muhtekirlere kaptırırlar. Kendileri müstakilen çiftçi iken uşaklığa, ecirliğe, ortakcılığa düşerler. Uzun bir müddet kendilerini toplayamazlar. İşte küçük çiftçiler de bu suretle seferberlikten mutazarır oldular. Bu üç nev'i zürra üzerine seferberliğin ika' ettiği tesir alâ hâlihi bırakılacak olursa teşkilât-ı ziraiyyemiz böyle uzun bir harb neticesinde dehşetli surette sarsılmaş olarak çıkacak ve belki uzun müddetler bunun çare-i tedavisi bulunmayacak, harbin neticesinde müthiş bir hüzâl ve zevâl-i iktisadî karşısında kalacağız. Başından amir ve sahipleri ayrıldığı için büyük ve mutavassıt çiftçilik teşkilâtları dağılacak. Küçük çiftçiler ise bir senelik sermayesizliğiyle işsizliğe ve daima isti'aneye mahkûm kalacaktır. Binâ'enaleyh yapılacak şey işleri başından ayrılan büyük ve mutavassıt zer'iyat sahiplerinin yerine kâim olacak memurîn vasıtasıyla onların ziraat yurtlarının dağılmasına meydan vermemek ve yine o memurîn ile küçük zer'iyat eshâbını işsizliğe mahkûm olmaktan kurtarmaktadır. Bunun içindir ki teşkilâta karyelerden başlamalı ve memurîn karyeleri bizzat devr ve teftiş ile çiftlik sahiplerinin idare vazifesini ve küçük çiftçilerin iş bulmalarını temin etmelidir. Ve çalışabilecek zükûr ve inasdan her çiftçiye ve her çift sürmeye sâlih hayvana muayyen miktarda iş göstererek faaliyet-i ziraiyyeyi murâkabe ve mesai kuvvetlerinden azamî istifadeyi istihsâl eylemelidir.

Bunun için teşkilâtın mebd-i karyelerdir. Karyelerde mükellefiyyet-i ziraiyyenin temin-i tatbîkatı zer'iyat memurlarına mevdûdur. Karyelerin cesâmetine ve yekdiğerinden bu'd ve mesafesine göre altıdan on ikiye kadar karye için birer zer'iyat memuru tayin olunmuştur.

Bunların vilayetlerin ehemmiyetine göre miktarları âtîdeki cedvelde mûndericidir. (Cedvel: 1)

Zer'iyat memurların askerlikleri

Bunların bidâyet-i tayinlerinde kış zer'iyatının hitâmına kadar askerlikleri tecil edilmişti. Bilâhare sevâhilde Mayıs gayesine ve yayla mıntukalarında Haziran on beşine kadar müecceliyetleri temdid ve bu sene a'sârın emâneten idare edilmesi hasebiyle a'sâr umûrunda lâıyk olanları istihdam olunmak üzere Eylûl on beşine kadar sevkleri tehir olundu. Eylûl on beşinden itibaren Harbiyye Nezâreti'yle bil-ittifak silâhsız ihtiyat ve silâhlı silâhsız müstahfız olanları ibka olunarak diğerkleri hizmet-i askeriyelerini ifa etmek üzere memuriyetlerinden infisâl ettirilmişdir. Nezâretten yapılan bir tamim ile hadd-i azamî tayin edebilecekleri zira-

Cedvel: 1 - 332 senesinde istihdam olunan zer'iyyat memurlarının miktarını mübeyyin cedveldir.

Esâmi-i vilâyet		Zer'iyyet memurlarının adedi	Esâmi-i elviye-i müstakile		Zer'iyyet memurlarının adedi
İstanbul	vilâyeti	36	Eskişehir	sancağı	38
Edirne	"	170	Urfa	"	3
Adana	"	98	İzmit	"	74
Ankara	"	182	İçel	"	44
Aydın	"	262	Bolu	"	87
Bitlis	"	55	Teke	"	46
Beyrut	"	171	Canık	"	69
Halep	"	71	Cebel-i Lübnan	"	-
Hüdavendigâr	"	98	Çatalca	"	16
Diyarbakir	"	111	Zor	"	18
Suriye	"	87	Kudûs-ı Şerif	"	11
Sivas	"	250	Karahisar-ı Sahib	"	72
Trabzon	"	35	Karesi	"	63
Kastamonu	"	163	Kal'a-i Sultanîyye	"	45
Konya	"	161	Kayseri	"	42
Ma'muretü'l-Aziz	"	122	Kütahya	"	80
Musul	"	-	Maraş	"	31
			Menteşe	"	45
			Niğde		44
Yekûn		2072	Yekûn		828
Mülâhazât					
Vilâyet yekûnu		2072			
Elviye yekûnu		828			
Cem'an yekûn		2900			

at memurlarının miktarı vilâyât ve elviye-i müstakileye iş'ar olunmuş ve bir senelik tecrübeye nazaran bunlar içinde okuyup yazanları, vazifesini bihakkın ifa edenleri ibka edilip diğerlerinin cihet-i askeriyyeye tevdi' ve silâhsız ihtiyat ve alel-ıtlak müstahfız olmak şartıyla yerlerine yenilerinin tayini ve bu husûsta mümkün olduğu kadar çiftlik eshâbının tercih olunması ve bunlar içinde rehâvet ve atâlet gösterenlerin hemân cihet-i askeriyyeye teslimi bildirilmiştir.

Çiftçilere ait mükellefiyyetler ve bu mükellefiyyetlere mukâbil muafiyat
Sene-i sâbıkada çiftçilere tahmil olunacak mükellefiyyet miktarı her çift-

çinin 331-332 sene-i ziraiyyesinde miktar-ı zer'ıyyatı asgarî ve alel'ade senelerde yapılan zer'ıyyat miktarı azamî addolunmak şartıyla bu iki hadd arasında mahallerince tayin olunmak esası kabul edilmişti. Bu tarzın iyi bir usul olduğu vuzuh-ı tam ile taayyün edemedi ve hadd-ı zatında bazı mahallerde sene-i sâbıkada köylüler çekirge korkusundan zer'ıyyatta bulunmamış ve ekser mahallerde alelâde zaman zer'ıyyatın miktarı tesbit edilememiş, evvelce zer'ıyyatta bulunmayıp da bu kanun üzerine ahvâl-ı hâziranın verdiği sevk ve hâhişle ziraata sülûk edenler için de bir mikyas bulunmamış olduğu cihetle bu usul pek de kabil-i tatbik değildir. Bunun için bu sene mikyas-ı mükellefiyyet nizamnanme ile tayin olunarak merkez-i hükûmetin emri şekline ifrağ olunmuş ve mikdar-ı teklif bir hadd-i asgarî suretinde tayin olunduğundan bundan fazla zer'ıyyatta bulunanların mazhar-ı mükâfat edileceği yine nizamnâmede tasrih edilmişti. Şöyle ki mükellefiyyetin miktarı için çift hayvanâtının cins ve keyfiyeti esas ittihâz olunarak erkek çift hayvanâtı için 45 ve dişi çift hayvanâtı için 35 dönüm zer'ıyyat mükellefiyyeti vaz' olunmuştur. Bundan başka çiftçilere çift hayvanâtı miktarını tezyid etmek için de bir mecbûriyyet tahmil olunmak lüzûmu hissedilmiş ve o cihetle yapılmıştır. Çünkü bir taraftan cihet-i askeriye ihtiyâcât-ı askeriye için çift hayvanlarını mübâyaa-i cebriye ile satın almış ve almakta bulunmuş, diğer taraftan memleket dâhilinde seferberlik münâsebetiyle et sarfiyyatı tezâyüd ederek her tarafa yayılan müteahhid ve celebler bilâ tefrik çift hayvanlarını mezbahalara sevk etmekte bulunmuş olmalarından ve memur fıkdanının ve ihtilatâtın önünün alınmaması yüzünden pek ziyade tahribâta sebep olan hayvanât-ı bakriyye hastalığından memleket dâhilinde çift hayvanâtı miktarı pek ziyade tenezzül etmiştir. Hâlbuki bir çift hayvanı tarlayı süren bir saban ve pulluk demek olup mezbahaya sevk olunan her çift hayvanı için memleketin saha-ı ziraatından kırk elli dönüm eksilmiş olacağı, bu ise âti için bir tehlike-i iktisadiye teşkil edeceği cihetle çift hayvanâtının iyi muhafaza olunması ve damızlıkların zebhinin men'iyle âtinin siyanet edilmesi iktiza eder. Bunun için çift hayvanâtının kasaplık olarak mübâyaaasının memnu'ıyyeti Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizamnâmesi'nde derc edildiği gibi dişi hayvanâtın da bundan istifadesi için çifte alıştırılması ve bu nev'i hayvanâtın temâdi-i nesline hâlel iras etmemek şartıyla mümkün mertebe çiftte de istifade edilmesi bir mükellefiyyet tarzında eshâbına tahmil edilmiştir.

Alel'ade zamanlarda memleketimizde çift için çalışan lâakal bir milyon altı yüz bin çift hayvanı mevcut iken bunun elyevm miktarı dokuz yüz elli bin raddesine kadar tenüzzül etmiştir. Bu tenezzül temâdi edecek olursa ziraat yine azim bir tehlike karşısında kalacaktır. Buna meydan verilmemek üzere çift ve damızlığa sâlih hayvanâtın emr-i muhafatasına hadim bazı tedâbiri havi bir lâyiha-i kanuniye tertib olunarak Meclis-i Âlinize takdim olunmuştur.

Çiftçiliği san'at-ı mu'tâde itihâz eden çiftçiye havanatının her çifti için erkek veya dişi olduğuna göre kırk beş veya otuz beş dönüm mükellefiyyet tahmil olunduğu gibi üç yüz ve beş yüz ve daha ziyade dönüm zer'iyatta bulunanlar için de ahkâm-ı mahsusa vaz' olunmuştur. Şöyle ki:

Üçyüz dönüm zer'iyatta bulunanlar çiftlik sahibi addolunarak bunlardan müsellaah olanların en yakın kıtaat-ı askeriyeye tayin ve zer' ve hasad zamanlarında münâsib mehillerle terhis edilmeleri Harbiyye Nezâret-iyle takarrur ettirildiği gibi silâhsız ihtiyat ve alel-ıtlak mûstahfız olanlarının işleri başında mezun addolunarak silâh altına celb ve davet edilmemesi ve üç yüzden beş yüz dönüme kadar zer'iyatta bulunanların kendilerinden mâadâ birer ortakçı veya hizmetkâr gibi ecirlerinin ve bin dönüme kadar zer'iyatta bulunanların da ikişer ortakçı veya hizmetkâlarının silâhsız ihtiyat silâhlı silahsız mûstahfız olmak şartıyla keزالik işleri başında kalarak askerlikten mezun addedilmeleri temin edilmiş ve bu suretle teşkilât-ı ziraiyyemizde mutavassıt ve büyük çiftçilerin mümkün olduğu kadar düzenlerinin iade ve muhafazası esbâbı istikmâl olunmuştur.

Zer'iyatın temin-i icrası zürra'ın elde mevcut alât ve edevât-ı ziraiyyeden kırılan ve bozulanların sūr'atle tamir ve istimâline mütevakkıf olduğu hâlde bedel eshâbının cem' ve sevki cihetiyle bazı menâtık-ı ziraiyyede ve hattâ bazı kazalarda demirci, ve sabanların ahşap kısmını imâl eden sabancı ustalarının kalmadığı ve çift hayvanâtını nallayacak nalbant bulunmadığı muhâberât-ı cariyyeden anlaşılmasıyla demirci ustalarından müsellaâh hizmete ayrılanların Mayıs onbeşine kadar tehir-i sevklerine ve gayr-ı müsellaâh ihtiyat ve alel-ıtlak mûstahfız sınıfında bulunan demirci ve sabancı ustalarıyla nalbantların teciliyle Harbiyye Nezâret-i Celilesi'nin muvaffakatı istihsâl olunmuş ve keyfiyyet ta'mînen tebliğ ve iş'âr edilmiştir.

Köylerde ve kırlarda mezruatı hayvan ve insan tasallutundan vikaye edecek kimse kalmadığı ve kırlarda emniyyet-i ziraiyye olmadıkça kadınların ve çocukların tarlalarda iştigal etmeleri kabil olamayacağı cihetle her köyde birer bekçinin teciline lüzûm görülmekle vâki' olan müracaat üzerine Harbiyye Nezâret-i Celilesi'nce keyfiyyet bi-t-tasvib icâbı ifa olunmuştur.

Hayvan yetiştirilmesi ve bakılması ayrı bir san'at-ı mahsusa teşkil eylediği hâlde eshâb-ı hayvanât ile sığırtaç ve döl ve damızlık hayvanlarının peyderpey celb ve sevk olunması köylünün başlıca emvâl-i menkulesini teşkil eden ve eti sûtü ve yünü ile gerek memleketin gerek ordunun bir kısım mühim ihtiyâcını temin eden hayvanâtın duçar-ı telef ve ziyâ' olmasına mahall kalmamak üzere otuz beygir veya elli sığır veyahut yüz elli koyunu bulunan eshâb-ı hayvanâtın kendileriyle bir çoban veya sığırtaçmacının her köyde birer sığırtaçmacının ve döl ve damızlık hayvanlarının çobanlarının tehir-i sevklerine veya asker olarak işlerinde bırakılmalarına Harbiyye Nezâret-i Celilesi'nin muvâfakatı alınmıştır.

Çiftçilerin an-cemaatin çalışmaları

Bidâyette tertip olunan Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizamnâmesi çiftçilerin an-cemaatin çalışmaları esasına istinad ettirilmişti. Bu husûsu vaz' ve tatbik ettiği sırada Ziraat Nezâreti bir taraftan ahâlîmizin imece nâmiyle yâd olunan âdet-i müstahsenesine istinad etmek, diğer taraftan da an-cemaatin mesainin mesai-i ferdiyyeye karşı rûchan ve müsmiriyyetinden istifade etmek istemişti. Filhakika köylülerimiz fukara ve erâmil ve eytâm ile köy imamı, muhtar, sıbyan mektebi, hocası, köyün ağası gibi ikram etmek istediklerinin tarlalarını konu komşu toplanarak an-cemaatin zer' ederler ve biçerler, bu ahlâk-ı gayr-i endişâneysi şu Harb-i Umûmî bir vazife-i kanuniyye hâline ifrağ etmek vakit kazanmak, kuvvetlerden hadd-i azamî istifadeyi temin etmek, köyülerin menfaat-i müşterekeleri nâmına yekdiğerine karşı muavenet ve murâkabelerini temin eylemek gibi fevaid-i iktisadiyye ve müsmiresinden memleketi geniş bir mikyasda hissedar ettirmek gibi menâfi'i câmi'dir. Fakat vilâyâtla cereyan eden muhâberât neticesinde ve bilâhare Meclis-i Teşriiyye'de her köylünün kendi tarlasında kendisi için çalışması, yani menfaat-ı zatiyye saiki daha kuvvetli, binâ'enaleyh daha müsmir olacağı kanaati galebe çalarak an-cemaatin mesainin bîkes aileler lehine masrûf ve mahsus olması takarrur etti ve geçen sene o vechile tatbik olunduğu gibi bu sene yeniden tanzim olunan nizamnâmede de an-cemaatin çalışmak esası bertaraf olunarak yalnız iki noktada bu husûs ibka' edildi:

1. Asker ailelerinden olup da köyünde çift hayvanâtı ve bunları kullanacak tûvânâ kimseleri bulunmayanlar için köylülerin an-cemaatin çalışarak beher aileye kırk dönüm miktarında zer'ıyyat yapmaları olup nizamnâmenin zîrde aynen mûnderic dokuzuncu maddesinde musarrahdır;

Dokuncu madde: "Çiftçililiği san'at-ı mu'tâde ittihaz etmiş olup da hizmet-i askeriyyesini ifa etmek üzere köyünden ayrılmış ve terk ettiği ailesi içinde çalışacak kimse bırakmamış olanlar için kendi tarlalarında olmak ve her asker ailesi için kırk dönümü tecavüz etmemek şartıyla haftada bir gün an-cemaatin zer'ıyyat yapılır."

2. Köyde boş kalan ve kabil-i zer' olan arazinin köy nâmına an-cemaatin zer'i olup nizamnâmenin sekizinci maddesi de bu mükellefiyeti nâttır.

Sekizinci madde - "Sahibi tarafından işlettilirmeyen veya vesaitinin noksanı sebebiyle işlettilirilemeyen arazi tefrik olunarak köy veya kasaba nâmına haftada bir defayı tecavüz etmemek üzere an-cemaatin zer' olunur. Bu zer'ıyyatın tohumları hükümet tarafından tedârik edilir. Bunların sene-i âtiyye mahsulünden evvelâ tohum, sâniyen çalışmış olanların ücretleri ve tarlanın bedel-i icârı sene-i ziraiyye içinde mahallince mu'tad olan miktarda çıkarılır. Mütebâkisi köy veya kasaba nâmına âlât-ı ziraiyye mübâyaa edilmek üzere Ziraat Bankası'na tevdi' olunur."

Çiftçiliği san'at-ı mu'tâde ittihâz etmeyenlerin mükellefiyeti

Geçen sene yalnız Hilâl-i Ahmer, Reji, Bank-ı Osmanî gibi bazı müessesât hakkında ilkbahar zer'ıyyatı mevsiminde tatbik olunan işbu mükellefiyet suretiyle 33.334 dönüm kadar mahall zer' edilmiş ve bu sene bunun daha geniş mikyasta tatbiki için tedâbir-i lâzime ittihâz olunmuştur.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti geçen sene-i ziraiyyede 3621 dönüm zer'ıyyatta bulunduğu gibi bu sene de daha vâsi' icra-yı zer'ıyyat için kendisine traktör makineleri vesaire tedârik olunmuştur. Bank-ı Osmanî, Reji, Selânik Bankası ile yapılan i'tilâfât neticesinde Bank-ı Osmanî çiftlik sahibi veyahut erbâb-ı ziraatle müştereken dört bin dönümlük zer'ıyyat icrasını taahhüd etmekle beraber traktörler i'tâ'sı gibi cihet-i sınaıyyesi Nezâret tarafından idare edilmek ve masârıfı de müessese-i mezkûrece tesviye olunmak üzere sekiz, on bin dönümlük zer'ıyyat hakkında dahi başkaca bir proje ihzâr edilmiştir. Kezâlik Selânik Bankası'nca bir çiftlik sahibi ile teati ettikleri mukavelename mücibince on bin dönüm ve Reji Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'nce de yedi bin beş yüz dönümlük arazi zer'ine mübâşeret edilmiş ve Reji İdaresi cihet-i amelıyyesi Nezâret'çe deruhte edilmek şartıyla daha yedi bin beş yüz dönümlük zer'ıyyatın muamele-i maliyyesini deruhteye hâzır olduğunu bildirmiştir. Bunlardan mâadâ merkez idareleri taşrada bulunan müessesât ve şirketlerin esâmi ve miktar-ı sermayelerini ve merâkiz-i idarelerini ve istitâat-ı maliyelerine göre herbirine takdîr olunan miktar-ı mükellefiyeti nâtuk ve sureti zirde mûnderic cedvel bi't-tanzim takdim kılınıb müessesât ve şirket-kât-ı mezkûrenin o miktarda zer'ıyyatla mükellefiyeti Meclis-i Vükelâ'ca tezekkür ve kabul edilmiştir. (Cedvel: 2)

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
İstanbul Vilayeti		
Bank-ı Osmanî	Dersaadet	4000
Reji	Dersaadet	7500
Deutsche Orient Bank	Dersaadet	5000
Emvâl-i Umûmiyye Şirketi	Dersaadet (Bursa şubesi vardır)	50
Mehmed ve Ahmed Abud Müessesâtı Şirketi	Dersaadet	500
Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Şirketi	Dersaadet	200
Ereğli Maden Şirketi	Dersaadet	1000
Balya Karaaydın Şirketi	Dersaadet	800
Selânik Bankası	Dersaadet	1000
Osmanlı Sigorta Şirketi	Dersaadet	1000
Manifatura Ticareti Osmanlı Şirketi	Dersaadet	50
Mebde-i Servet Ticaret Şirketi	Dersaadet	50
Mensucat Ticareti Şirketi	Dersaadet	50
İntibâh Ticaret Şirketi	Dersaadet	50
Yeni Ticaret Şirketi	Dersaadet	1000

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Kozlu Kömür Madenleri Anonim Şirketi	Dersaadet	50
Anadolu Millî Mahsulât Şirketi	Dersaadet	500
Kesendire Maden Şirketi	Dersaadet	500
Şark Demiryolları Şirketi	Dersaadet	4000
Bağdad Demiryolu Şirketi	Dersaadet	2000
Adana Demiryolu Şirketi	Dersaadet	500
Tramvay Şirketi	Dersaadet	2000
Galata Tünel Şirketi	Dersaadet	500
Rıhtım Şirketi	Dersaadet	2000

Edirne Vilâyeti

Lüleburgaz İslâm Ticaret Bankası	Lüleburgaz	50

Adana Vilâyeti

Mühtedî Süleyman Bahri Efendi ile Feride Hanım Şirketi	Adana	50
İmrozade Mustafa ve Hacıağazade Nuri vesaire Şirketi	Adana	50
Çerkes Mehmed Ali ve Çerkes İsa Efendiler Şirketi	Adana	50
Köleoğlu İstavri ve Yordan Ağalar Şirketi	Adana	50
İmamzade Mehmed ve Kırako Efendiler Şirketi	Adana	50
Elcicioğlu Ağaş Efendi ve Mehmed Rıfat Bey Şirketi	Adana	50
Pabuççuoğlu Nikola ve Dimosolu Monides Şirketi	Adana	50
Zeylanzade Mahmud Fuad Efendi ile		
Mühendis İlhami Bey Şirketi	Adana	50
Bedosakl Atnasyadis Şirketi	Adana	50
Türk Kazanc İktisad ve Teavün-i Millî Kooperatif Şirketi	Adana	50

Ankara Vilâyeti

Anonim Şirketi	Yozgad	50
İntibâh-ı İslâm Şirketi	Nallıhan	50
Haymana Ticaret-i Millî Anonim Şirketi	Haymana Merkez Kazası Polatlı İstasyonu	50

Ankara'da Ohrili tüccardan Arif bin Arslan, Manastırlı Hasan ve Sabri bin Rasim Efendiler Şirketi	Ankara	50
Ankara Millî Mensucat Şirketi	Ankara	50
Şirket-i Hayriyye-i İslâmiyye	Kırşehir	50
Sigara ve Bakkaliye Şirketi	Ankara	100
Millî Anonim Şirketi	Ankara	50
Trabzon Teshlât Şirketi	Ankara	50
Millî Tî aret Şirketi	Ankara	100
Bakkaliye Emniyet Şirketi	Ankara	50
Tuz ve Kil vesaire Şirketi	Ankara	50
Millî Bakkaliye Şirketi	Ankara	50
Esb Pazarında Zahire Şirketi	Ankara	50

Şirketin İsmi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Aydın Vilâyeti		
Maryos ve Miralayzade Ekrem Celâleddin Kollektif Şirketi	İzmir	50
Ohannes Saatçıyan Kumpanyası Kollektif Şirketi	İzmir	50
Ömer Muharrem Sabun Fabrikası	İzmir	50
Ömer Muharrem ve Karabeyzade İbrahim Sabun Ticarethanesi	İzmir	50
Şevki Bedri Balaban Manaklıs Şirketi	İzmir	50
Bandırmalı Mehmed ve Aleksandr Pontramolu Şirketi	İzmir	50
Tevfik ve Tarık Kollektif Şirketi	İzmir	50
Çolakzade İbrahim ve Şamlı Damadı Remzi Şirketi	İzmir	50
Hüsnü Vasıf ve Behçet ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Şabhaneli Mehmed Fuad ve Şürekâsı Ormançılık Şirketi	İzmir	50
Bezzaz Şamlı Şükrü ve Biraderleri Nafız ve Mehmed Şirketi	İzmir	50
Komandit Şirketi	İzmir	50
Edremitti Hasan ve Şekerci Yorgi ve Şürekâsı Kollektif Şirketi	İzmir	50
İsa'lı ve Kumpanyası	İzmir	50
Avram Şolman ve Mahdumu	İzmir	50
Agob ve Serkez Hamparsumyan Şirketi	İzmir	50
Avram İhsan ve Şürekâsı	İzmir	50
Ananya Çakıryan Şirketi	İzmir	50
Anton Many ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Anton Ricyo ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
İstrocl ve Ayonidi Şirketi	İzmir	50
Enderyadi Biraderler Şirketi	İzmir	50
Atanaş Nikolayidl ve Şürekâsı	İzmir	50
Amadosyone Şirketi	İzmir	50
Eller Yaşova Şirketi	İzmir	50
Anton ve Corci Hacı Toma Şirketi	İzmir	50
Ahmed Paşa Harsa Ticarethanesi	İzmir	50
Elmacıoğlu Biraderleri Şirketi	İzmir	50
Eli Alararakı ve Mahdumu	İzmir	50
İbrahim Paşa ve Mahdumları	İzmir	50
İlya ve Avram Pollti ve Elhanati Şirketi	İzmir	50
Artin Bekliyan ve Voskerclıyan Şirketi	İzmir	50
Anton Arslan ve Şürekâsı	İzmir	50
Buldanı Hacı Emin ve Mahdumları	İzmir	50
Bazergancık Biraderler Dert ve Elis Şirketi	İzmir	50
Buldanlı Hafız Edhem ve Mahdumu Şirketi "Kollektif"	İzmir	50
Bardavidlr ve Suvarsman Şirketi Kollektif	İzmir	50
Barı Biraderler	İzmir	50
B. Kebeci ve A. Kırıko Şirketi Kollektif	İzmir	50
Pol Millarg Şirketi Kollektif	İzmir	50
Panayot Kırıyakidl Şirketi Kollektif	İzmir	50

Şirketin İsmi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Papa Dimitriyu Biraderler	İzmir	50
Tiryandafilo Karayani Şirketi	İzmir	50
Corcl Papazoğlu	İzmir	50
Canık Elmasyan Şirketi	İzmir	50
Hamzazadeler Şirketi	İzmir	50
Hacı Yavaşzade Biraderler Şirketi	İzmir	50
Hasan Seydi ve Blcon Şirketi	İzmir	50
Hafız Ali ve Biraderi	İzmir	50
Hacı Antonyo Biraderler Şirketi	İzmir	50
Hayim Kuru ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Hayik Vezador Kerestechyan Şirketi	İzmir	50
Halffa Politi Halefleri Şirketi	İzmir	50
Debbağ Hacı Mehmed Mahdumları Şirketi	İzmir	50
D. L. Aristidi ve Şürekâsı	İzmir	50
Z. P. Papazoğlu Ticarethanesi Şirketi	İzmir	50
R. Jey Kaloti Şirketi	İzmir	50
Jakob Hayim Mahdumu Şirketi	İzmir	50
J. Modayi ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
J. Modayi ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Jak ve Enyas Maeneyi Şirketi	İzmir	50
Jak Enderyadi Şirketi	İzmir	50
Jozef N. Lui Şürekâsı	İzmir	50
Selim Serkitz ve Evladı	İzmir	50
Köynan Biraderler	İzmir	50
Suhami Vayot	İzmir	50
S. Haşhaşyan ve Madumu Kollektif	İzmir	50
Saul Nemayor ve Mahdumları Kollektif	İzmir	50
Samuel Tabuh Kollektif	İzmir	50
S. M. Morukyan Kollektif	İzmir	50
Sava Sivastopulo Şirketi Kollektif	İzmir	50
Şerbetçizade Hüseyin Galib Kollektif	İzmir	50
Şark Sanayi Kollektif	İzmir	50
Siliciyan, Ispenciyan, Keleyan	İzmir	50
Tarika Frankova İsrail ve Şürekâsı	İzmir	50
Arakil Şerbetyan ve Mahdumları	İzmir	50
Aleksander Kominos ve Şürekâsı	İzmir	50
Osmanlı Anadolu Ticaret Şirketi	İzmir	50
Osmanlı Aba Kumpanyası	İzmir	50
Avadls Avadikyan ve Merican	İzmir	50
Muradyan	İzmir	50
Avni Re'fet Biraderler	İzmir	50
Grigoryadi Setiloğlu	İzmir	50
Foti Mavroyani ve Şürekâsı	İzmir	50
F. Feydau ve Şürekâsı	İzmir	50

Şirketin İsmi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Franco ve Mahdumu Rafael	İzmir	50
Fesciade Abdullah	İzmir	50
Filibeli Yakub Cemil ve Mahdumları	İzmir	50
Franco İsrail Alayof ve Şûrakası	İzmir	50
Kalo Stepan Papazyan Ticarethanesi	İzmir	50
Kosti Bayındırılı	İzmir	50
Kigorak ve Dikran Panosyan	İzmir	50
Kuyumcıyan Biraderler	İzmir	50
Kallka	İzmir	50
K. D. Fraşopulo Mahdumları Şirketi	İzmir	50
K. Veropulo Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Kontropi Bidarerler Şirketi	İzmir	50
Kominos ve Kumpanyası "Kollektif" Şirketi	İzmir	50
Kohti ve Şûrekâsı Şirketi	İzmir	50
Kalenderoğlu ve Şûrekâsı Şirketi	İzmir	50
Kocamanyan ve Andonyan Şirketi	İzmir	50
Kohti Taranto ve Şûrekâsı Şirketi	İzmir	50
Karakaçani ve A. Keffa Şirketi	İzmir	50
Kuleli Biraderler Şirketi	İzmir	50
Leon Karasu ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
M. Susmacıyan ve Şûrekâsı Şirketi	İzmir	50
M. Zambakçıyan ve H. Kazaryan Şirketi	İzmir	50
Miser ve Şûrekâsı Şirketi	İzmir	50
Modyato ve Salamon Şirketi	İzmir	50
Misak Mısıryan Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Melkon Naibandyan Şirketi	İzmir	50
M. Papadopulo Şirketi	İzmir	50
M. H. İkizler ve Şûrekâsı Şirketi	İzmir	50
Nafiz Hamdi, Ahmed Cevdet ve Nafiz Şirketi	İzmir	50
Nikola Bayındırılı Şirketi	İzmir	50
V. Garikat Kumpanyası Şirketi	İzmir	50
Herman Şirer Kumpanyası Şirketi	İzmir	50
Hacı Toma Serkis ve Evladı Şirketi	İzmir	50
Hacı Antonyo Şirketi	İzmir	50
Vasılyadi Şirketi	İzmir	50
Yusuf Gapay ve David Movros Şirketi	İzmir	50
Yuda Levi Biraderler Şirketi	İzmir	50
Yani Grikor ve Polo Şirketi	İzmir	50
Yahyel ve Yeşova Şirketi	İzmir	50
Yordanoğlu ve Marino Şirketi	İzmir	50
Kansızade Hacı Emin ve Dramalı Kâzım Şirketi	İzmir	50
Mateo Bayara ve Şûrekâsı Şirketi	İzmir	50
Türk Şirket-i İttihadiyyesi Komandit Şirketi	İzmir	50
Kemal Caferi Ticarethanesi Şirketi	İzmir	50

Şirketin İsmi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Lütfi Veopulos Şirketi	İzmir	500
İzmir İthalât ve İhrâcât Türk Anonim Şirketi	İzmir	150
İzmir Pamuk İmalâtı Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir	50
Aydın Kooperatif İncir Mûstahsilleri Şirketi	İzmir	50
Şark İplik ve Mensucat Sina'at Şirketi	İzmir	50
İncir Anonim Şirketi	İzmir	50
Millî Aydın Bankası Şirketi	Aydın	100
Aydın İncir ve Hlmaye-i Zürra' Şirketi	Aydın	50
Ahmed Halis ve Şûrekâsı Efendiler Şirketi	Salihlı	50
Osman Nuri ve Şûrekâsı Şirketi	Salihlı	50
Buldan Terakki-i Mensucat Şirketi	İzmir	50
Büyük Şark Moda Tuhafiye Mağazaları Şirketi	İzmir	50
Osmanlı Anadolu Ticaret Şirketi	İzmir	50
Elektrik Şirketi	Denizli	50
Su Şirketi	İzmir	500

Beyrut Vilâyeti

Şam Tramyay Şirketi	Beyrut	600
Beyrut Tramvay Şirketi	Beyrut	600
Beyrut Klüp ve Gazino Şirketi	Beyrut	50
Hicaz Demiryolu Kooperatif Bakkaliye Şirketi	Hayfa	50
Su Şirketi	Beyrut	1000
Havagâzı ve Tenvir-i Elektrikî Şirketi	Beyrut	1000

Hüdavendigâr Vilâyeti

Anadolu Pazarı Şirketi	Bilecik	50
Osmanlı Komandit Şirketi	Kırması	50
Gemlik Koza ve Zeytin Şirketi	Gemlik	50
İşyurdu Maden ve Kömür Şirketi	Bursa	50
Bursa Mensucat Şirketi	Bursa	50
Hüdavendigâr Seyr-i Sefalın Şirketi	Bursa	50
Ertuğrul Pazarı	Bilecik	50

Suriye Vilâyeti

Suriye, Beyrut ve Haleb Cam ve Billur Fabrikası	Şam-ı Şerif	50
Tenvir-i Elektrikî Şirketi	Şam-ı Şerif	1000

Sivas Vilayeti

Yün Dokumacılık Birinci Şirketi	Merzifon	50
Yün Dokumacılık İkinci Şirketi	Merzifon	50
Kollektif Şayak Şirketi	Vezirköprü	50
Dirlik ve Birlik Şirketi	Hafik	50
Komandit Şirketi	Yıldızeli	8200

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Kastamonu Vilâyeti		
Ma' Ticaret Anonim Şirketi	Kastamonu	50
İslâm Teavün Şirketi	Kastamonu	50
Türk Kazanç Yurdu Şirketi	Ayancık	50
İnebolu Bakkaliye, Tuhafiye, Manifatura, Nakliyye Şirketi	İnebolu	50
Rehber-i Terakki Şirketi	Safranbolu	50
Dakik Fabrikası İktisad Şirketi	Taşköprü	50
Hafız Abdurahman Vehbi Şirketi	Boyabad	50
Teşvikiye Dakik Fabrikası Şirketi	Boyabad	50
Attariye ve Okka Malı Alım Satım Şirketi	Boyabad	50
Aşar İltizam ve Zahire Alım Satım Şirketi	Boyabad	50
Arabacılık Şirketi	Boyabad	50

Konya Vilâyeti

Rencber ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	100
Anadolu Sanayi ve Ticaret Şirketi	Konya	50
Osmanlı İktisad-ı Milli Anonim Şirketi	Konya	250
Tekâddzade Biraderler ve Şürekâsı Şirketi	Konya	50
Demirciler Şirketi	Konya	50
Ticaret-i Umûmiyye Türk Anonim Şirketi	Konya	100
Eşya-yı Ticariyye Osmanlı Şirketi	Konya	50
Mensucat Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	250
Mensucat ve Emtla Yurdu Şirketi	Konya	50
Emtla-i Umûmiyye İkbaliyye Şirketi	Konya	50
Emtla-i Umûmiyye Saadet Şirketi	Konya	100
Emtla-i Umûmiyye Kantar Şirketi	Konya	100
Emtla-i Ticariyye Saadet Şirketi	Konya	150
Sadırlar Ticaret Anonim Şirketi	Konya	50
Tahrâlzade ve Şürekâsı Kollektif Şirketi	Konya	50
Levâzım-ı İrkâbiyye Anonim Şirketi	Konya	50
Kereste Teshilât Şirketi	Konya	750
İlyas Hoca ve Şürekâsı Bankası	Konya	100
Osmanlı İktisad Şirketi	Akşehir	100
Millî Banka	Karaman	50
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Karaman	50
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Karaman	50
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Karaman	50
Anonim Şirketi	Karaman	50
Celeb Şirketi	Karaman	50
Millî Mahsulât Şirketi	Akşehir	50
Abdizade Edhem Efendi'nin Halıhanesi	Burdur	50
Uyanık Köylüler Şirketi	Ilgın	50
Ziraat Şirketi	Ereğli	50
Köylü Şirketi	Ereğli	100

Şirketin İsmi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Kereste Şirketi	Beysşehir	50
Yeni Kollektif Şirketi	Ereğli	100
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Ereğli	50
Hüseyin Efendi ve Rûfekâsı Şirketi	Karaman	50
Emniyet Şirketi	Karaman	50
Şirket-i Ticariyye	Konya	50
İstikamet Kollektif Şirketi	Konya	50
Saadet Kollektif Şirketi	Konya	50
Şirket-i Mudârebe Şirketi	Konya	50
Bakkaliye İtibâr Şirketi	Konya	50
Haffafiyâ Debâgat Kollektif Şirketi	Konya	50
Intibâh-ı İslâm Komandit Şirketi	Konya	50

Me'murettü'l-Aziz Vilâyeti

Hazinedarzade Mehmed Efendi Şirketi	Eğir	50
Sakallızade Rıdvan Efendi	Eğir	50

Eskişehir Sancağı

Ma' Ticaret Sanayi Şirketi	Eskişehir	100

İzmit Sancağı

Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi	İzmit	50
Reokito Anonim Şirketi	(Berlin)	200
Herzok Anonim Şirketi	(Viyana)	100
Hasan Akif Komandit Şirketi	Selânik	50
Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirketi	Hendek	200
Komandit Çuha ve Şayak Şirketi (Fabrikası)	Karamürsel	100
İslâm Ticaret Bankası	Adapazarı	50

Canık Sancağı

Kantar ve Tütün Şirketi	Samsun	50
Aba ve Şayak ve Kazmir Şirketi	Samsun	50

Karahisar-ı Sahib Sancağı

Sadakat Şirketi	Dinar kazasına tâbi' Apa karyesi	50
Şirket-i Husûsiyye	Karahisar'da Egret karyesinde	50
Osmanlı Emniyet Komandit Şirketi	Karahisar	50
Osmanlı İktisad Şirketi	Karahisar	50
Osmanlı İtimad Şirketi	Karahisar	50

Kayseri Sancağı

Komandit Sûhûlet Şirketi	Kayseri	50
İktisad-ı Millî Anonim Şirketi	Kayseri	150
Anonim Şirketi	Kayseri	150

Şirketin İsmi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Kudûs-i Şerif Sancağı		
Fillstin Ticaret Bankası	Kudûs	500
Kütahya Sancağı		
Uşak Necm-i Ticaret Şirketi	Uşak	50
Niğde Sancağı		
Emniyet Şirketi	Niğde	50
Kanaat Şirketi	Bor	50
Konthane Şirketi	Bor	50
Emniyet Şirketi	Bor	50

Zer'ıyyatla mükellefiyeti icâb eden müessesât ve şirekât yalnız bunlardan ibâret olmayıp cedvelde ira'e edilmeyenler hakkında devair-i aide-siyle muhâberât cereyan etmekte ve bazı nezâretlerden peyderpey cedveller vürûd eylemekte olduğundan bunlar da mükkelef kılınacaktır.

Umûr ve muâmelât-ı ticariyyenin sekteden vikayesi için Harbiyye Nezâret-i Celilesi'yle cereyan eden muhâberât neticesinde asgarî bin lira sermayesi olan vilâyâtta tûccar ve mutavassıtlardan silâhsız ihtiyat ve silâhlı ve silâhsız müstahfız sınıfında bulunanların hizmet-i askeriyeleri tecil edilmişti. Buna mukâbil bunların da sermayeleri nisbetinde birer miktarda zer'ıyyatla mükellefiyeti bi't-tensib nizamnâmenin on ikinci maddesinde "çiftçiliği san'at-ı mu'tâde ittihâz etmemiş olan erbâb-ı sanayi ve ticaretten bizzat mağaza ve dükkân veya imâlâthane sahibi olup yevmî lâakal sekiz saat iş başında bulunmak mecbûriyyetinde olanların askerlikleri hakkında Harbiyye Nezâreti'yle Ticaret ve Ziraat Nezâreti arasında takarrur eden usul bâki kalmak üzere tûccarlığı dolayısıyla tecil edilmiş olan komisyonculuk, simsarlık gibi mutavassıtlık yapanlar sermayelerine göre elli dönümden üç yüz dönüme kadar ziraat yapmakla teklif olunacaklardır. Mükellefiyet-i ziraiyesini ifa etmeyen mutavassıtlar asker edilmek üzere Harbiyye Nezâreti'ne teslim olunacaklardır" diye tasrih edilmiştir.

Mükellefiyet-i Ziraiyye Tatbikatına ait Vezâif

Zer'ıyyata müteallik teşkilâtın esas karyelerden başladığı ve buna da evvelâ karye hey'et-i ihtiyariyyesi ve imamlarıyla ziraat memurları memur olduğu cihetle zer'ıyyat memurlarının ve nâhiye müdürlerinin ve kaza kaymakamları ile ziraat muallim, memur ve müdürlerinin ve mıntıka ziraat müfettişleri ve müftetiş-i umûmîlerin bu bâbdaki vezaifi ol bâbdaki ta'limâtınâmeden bil-ihrac bervech-i âti derc edilmiştir.

1. Yeni Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizamnâmesi evvelce izah edildiği üzere mükellefiyyeti mevcut hayvanât miktarına göre tayin ve tahsis eylediği ve bîkes asker aileleriyle boş kalacak kabil-i zer' arazinin an-cemaatin zer'ini mükellef kıldığı ve arazi ve vesait-i ziraiyyesi olmayan çiftçilerin bulundukları köyde diğerlerinin arazisinde ücretle çalışmaya sevk edildiği ve köy hey'et-i ihtiyariyyesiyle imamları tarafından mükellefin-i mezkûrenin defterinin tanzimiyle bulundukları mıntika zer'ıyyat memurlarına teslim etmeye mecbur ettiği cihetle zer'ıyyat memurları, dâhilinde köy ve kasaba mahalle hey'et-i ihtiyariyyesiyle birlikte o köy veya mahallede kırk beş dönüm ve otuz beş dönüm zer'ıyyatta bulunacak hayvanâtı ile o sene içinde çiftle alıştırılıp otuz beş dönüm zer'ıyyat yaptırılacak hayvanâtın miktarını sahiplerinin isimleriyle sahipleri tarafından hangi tarlalarda çalıştırılacak ise tarlaların dönümleri miktarını ve semtleri ile beraber muntazam surette tutacakları deftere kaydedecekler ve lââkal her onbeş günde bir defa semtlerini, kaydettikleri tarlaları bizzat dolaşarak ve sahipleriyle görüşerek o müddet zarfında hangi çiftçi tarafından hangi nev'i çift hayvanâtıyla hangi semtteki tarlaya, hangi nev'i tohum atıldığını tahkik edip defter-i mahsusuna kayd edeceklerdir.

2. Sene-i âtiyye harman zamanında mükellefiyyetinden fazla zer'ıyyatta bulunan ve zer'ıyyatını saban demiriyle değil pullukla yapan ve tohum attığı tarlayı evvelce nadas eden ve tohumunu saçma olarak temizleyen çiftçilere ve karye hayvanâtını iyi çalıştıran muhtarlara ve karyeye mükâfat-ı nakdiyye ve alât ve edevât ve saçma tohumluk verileceğinden zer'ıyyat memurları, her çiftçi için açacakları defter sahifesinin ve karyeye mahsus defterin hulâsât hanelerine çiftçinin pullukla ziraat yapıp yapmadığını ve nadasın derecesini san'atına dikkatini, muhtarların vazifelerine ikdam edip etmediklerini dahi yazacaklardır. Şayet çiftçiler mükellefiyyet miktarından dün zer'ıyyat yaparlar, sabahtan tarlalarına koşup akşama kadar çalışmazlarsa bunlar hakkında hey'et-i ihtiyariyye huzurunda bir zabıt varakası tanzim edip sulh hâkimine gönderilmek üzere hemân nâhiye müdürüne ve keyfiyeti kazada ta'kib etmek üzere kaza ziraat muallim veya onun vazifesini ifa eden memura bildireceklerdir.

3. Beş yüz dönüm ve daha ziyade zer'ıyyatta bulunmalarından dolayı askerden mezun bırakılan çiftlik eshâbının arazileri başında bulunmaları nizamden meşrut olduğundan zer'ıyyat memurları böyle arazi sahibi olup da köyde arazisi başında bulunmayan eshâb-ı arazinin de isimlerini askerlik mezuniyetinden istifade ettirilmemek için nâhiye müdürüne ve ziraat muallim veya onun vazifesini ifa eden memura bildirecektir. Bunlardan mâadâ zer'ıyyat memurları, nizamnâmenin 7'nci maddesi mücibince üç yüz dönüm ve daha ziyade bir miktarda zer'ıyyatta bulunmak üzere kendileri ve ortakçı ve ecir gibi hizmetkârları için askerlikten mezuniyet almış olanların hakikaten çiftlikleri başında bulunup bulunma-

dıklarını ve taahhüd ettikleri miktarda zer'iyyat yapıp yapmadıklarını tahkik ve tetkik ederek işbu tetkikâtını tarlaları bizzat gezmek suretiyle tevsik ederek ziraat muallimine veya onun vazifesini ifa eden memura ve nâhiye müdürüne bildirecektir.

4. Zer'iyyat memurları, hey'et-i ihtiyariyye ile birlikte köy veya kasaba dâhilinde kabil-i zer' olup da eshâbı tarafından zer' edilmeyen tarlaların nizamnâmenin 8'inci ve asker ailelerinden çalışmaya muktedir olmayan ve âlât ve edevât-ı ziraiyye ve hayvanâtı bulunmayan ailelerin nizamnâmenin 9'uncu maddeleri mücibince an-cemaatin zer' edilecek tarlalarının semt ve miktarını mûş'ir defterlerini tanzim edecek ve haftanın hangi günlerinde zer'iyyat yapılacağını ve hangi nev'i tohum zer oluna-acağını tertip ve tayin edecekler ve ziraat muallimlerine bildireceklerdir.

5. Zer'iyyat memurları askerlikten mezun addolunan komisyoncu ve mutavassıtlarla şirekât ve müessesâta teklif olunan zer'iyyattan karye veya kasaba dâhilinde icra edilecek miktarının yapıp yapılmadığını tetkik ve tahkik ile muallimlere bildireceklerdir.

Nâhiye Müdürlerinin Vezaiî

6. Nâhiye müdürleri, zer'iyyat memurlarının daireleri dâhilinde bizzat geşt ü güzâr edip etmediklerini nazar-ı dikkatte tutacaklar, terâhîsi görülen zer'iyyat memurları hakkında kaymakam-ı kazaya ma'lûnât verecekler ve zer'iyyat memurları tarafından kendilerine tevdi' olunan zabıt varakalarını derhal sulh hâkimine irsâl eyleyecekler ve kurâya bizzat azimetle nizamnâmenin 21'inci maddesi mücibince temin-i mükellefiyyet için icâb eden tedâbiri ittihâz ve irşadât ve ihtarâtı icra edeceklerdir.

Ziraat Muallimlerinin Vezaiî

7. Ziraat muallimleri veya onların vazifesini ifa eden memurîn kaza dâhilindeki zer'iyyat memurlarının herbirine ait birer dosya ile defter tertip edip mükellefiyet-i ziraiyyenin her zer'iyyat memuru dairesindeki cereyanını muntazaman ta'kib ve kaydedecekler ve ahz-ı asker şubeleri reislerinden ziraat için mezun edilmiş olanların listelerini alıp bunları bir deftere kayd edeceği gibi hangi zer'iyyat memurunun dairesinde ziraat ediyorlar ise o zer'iyyat memuruna isimlerini ve miktar-ı mükellefiyetlerini bildireceklerdir.

8. Ziraat muallimleri veya bunların vazifesini ifa edenler kasaba dâhilinde ledel icâb ziraat umûrunda istihdam olunabilecek olan çiftçilerden mâadâ kimselerin bir cedvelini yapıp ziraat müdür ve memurlarına gönderecekleri gibi nizamnâme mücibince ziraat ve ticaretleri sebebiyle askerlikten mezun olanların listelerini de göndereceklerdir.

9. Ziraat muallimleri kaza dâhilini her ayda bir kere ve senede lâakal altı ay dolaşmak suretiyle devr ile mükellefiyet-i ziraiyyenin köylü nefine olduğunu çiftçilere tefhim ve tamami-i tatbikini tahkik ve çiftçilerle hey'et-i ihtiyariyyenin ve zer'iyat memurlarının bihakkın çalışıp çalışmadıklarını tetkik, tarlaları geşt ü güzâr ederek icâb eden malûlât-ı fenniyyeyi köylülere i'tâ' ve onların mütalâalarını istima' ve tohumluklarının hûsn-i intihâbını tetkik ve hükûmet tarafından tevzi' edilen tohumların muhtâcine tevzi' edilip edilmediğini tahkik ve hükûmetçe bey olunan alâtın işletilmesini talim ve köylülerin alât-ı cedideye karşı rağbetini celb hayvanlarını hûsn-i isti'mâl etmelerini ve harbdan sonra çift hayvanı bulmak müşkil ve pahalı olacağından satmamalarını ve bilakis teksir etmelerini ve hükûmetin tevzi' ettiği damızlık boğaları hûsn-i muhafaza etmeyi ve hayvanları için daima iyi boğalardan yavru almaya ve onları iyi tagaddiye etmeye çalışmalarını ihtar edecek ve ziraat memurları üzerinde müfettişlik vazifesini ifa eyliyecektir.

10. Ziraat muallim veya bunların vazifesini ifa edenler her ayda bir kere ziraat müdürüne veya müstakil liva ziraat memuruna seyyahatleri neticesini bildirecekleri gibi her onbeş günde bir hâsıl-ı zer'iyatı zer'iyat memurlarından aldıkları raporlara müsteniden bir cedvel suretinde bi't-tanzim ziraat müdür veya memurlarına göndereceklerdir.

Seyahatleri neticesinde veya zer'iyat memurlarının raporları üzerine teksir-i zer'iyata mâni' ahvâl ve esbâb gördüğü hâlde hemân bertaraf edilmesini kaymakama bildirecek ve kaza kaymakamı kendi salâhiyeti dâhilinde olanı bizzat ittihâz-ı tedâbir ile men eyleyecek, kendi salâhiyeti hâricinde olan husûsât için bir karar ittihâz edilmek üzere vali-i vilâyet veya müstakil liva mutasarrıfına yazacaktır. Ziraat muallimleri keyfiyeti ziraat müdüriyetine bildirecektir.

Kaza Kaymakamlarının Vezaiifi

11. Kaza kaymakamları Mükellefiyyet-i Ziraiyye kanun ve nizamnâme-iyle işbu ta'limâtname ahkâmının hûsn-i tatbikiyle mükelleftir. Bu husûsu temin etmek üzere lâakal iki ayda bir kere senede lâakal iki ay kazaları dâhilinde gezecekler ve her defasında mâ-fevklerine mufasssal rapor vereceklerdir.

Ziraat Müdür veya Müstakil Liva Ziraat Memurlarının Vezaiifi

12. Ziraat müdürleri veya memurları ziraat muallimleriyle zer'iyat memurlarının vezaiifini tanzim ve idare ve zer'iyat hey'eti ve vali veya müstakil liva mutasarrıfı ile müttehiden teksir-i zer'iyatı temin ve istih-sâlât-ı ziraiyyeyi tezyid etmek üzere vilayet ve liva emvâl-i ziraiyyesini sevk ve idare edeceklerdir. İcab eden mukarrerât ve tedâbir zeminlerini ve

lâyihalarını ihzâr ederek vali veya mutasarrıf ve ledel icâb ya doğrudan doğruya vali veya mutasarrıf tarafından veya zer'ıyyat hey'etince karara rabt ettirerek tatbik ve icrasını ta'kid eyleyeceklerdir.

13. Ziraat müdürleri veya müstakil liva ziraat memurları umûr-ı ziraiyenin revşini daimi surette Nezâret'e bildirecek ve senede lââkal dört defada dört ay vilayet veya liva kaza ve kurâsını dolaşacaktır.

Mıntika Zer'ıyyat Müfettişlerinin Vezâifi

14. Mıntika zer'ıyyat müfettişleri, ziraat müdürleri ile seyyanen mıntıkalarını teftiş ve Mükellifiyyet-i Ziraiyye kanunu ve nizamnâmesiyle ta'limâtnâme ahkâmının tatbik ve mükellefiyet-i ziraiyyeden maksûd olan neticenin istihşâl edilip edilmediğini tetkik edecekler ve müşahedâtlarını vali veya mutasarrıf ve Ziraat Nezâretî'ne bildireceklerdir.

15. Mıntika zer'ıyyat müfettişleri senede sekiz defa ve sekiz aydan akall olmamak üzere teftiş edecekleri ve bera-yı teftiş bulundukları mahallerden daima telgrafla Nezâret'i haberdar eyleyeceklerdir.

16. Valilerle müstakil liva mutasarrıfları ve Ziraat Nezâretî'nin izam edeceği müfettiş-i umûmîler ta'limâtnâmenin tatbik-i ahkâmıyla mükelleftirler.

Zer'ıyyat Müfettişlerinin Mıntika-i Memuriyyetleri

1. İstanbul, Edirne vilâyetleriyle İzmit sancağı
2. Bolu, Kastamonu merkez, Çankırı sancakları
3. Karesi ve Kal'a-i Sultaniyye sancakları
4. Hüdavendigâr vilâyeti
5. Aydın vilâyeti ve Menteşe sancağı
6. Aydın vilâyeti ve Menteşe sancağı
7. Aydın vilâyeti ve Menteşe sancağı
8. Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar sancakları
9. Teke, Isparta, Burdur sancakları
10. Ankara vilâyeti
11. Konya merkez ve İçel sancakları
12. Niğde, Kayseri sancakları
13. Sivas vilâyeti
14. Adana vilâyeti
15. Halep vilâyeti
16. Ma'muretü'l-Aziz vilâyeti
17. Diyarbekir, Bitlis vilâyetleri
18. Urfa, Zor sancakları
19. Musul vilâyeti

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tatbikatı Netâyici

Mükellefiyyet-i ziraiyye tatbikatının netâyic-i müfidesi hakkında bir fikr-i icmalî hâsıl olmak üzere 332-333 sene-i ziraiyyesi zarfında vuku' bulan zer'iyyat miktarını mübeyyin tanzim olunan zer'iyyat cedveli âtiye aynen derc edilmiştir. Cedvel-i mezkûr mûndericâtü zer'iyyat memurları tarafından verilen ma'lûmât üzerine ziraat müdürleriyle müstakil liva ziraat memurları taraflarından her onbeş günde bir tanzim ve tesyâr olunan zer'iyyat cedvellerinde murakkam erkamdan ve her türlü ihtimâle karşı ihtiyaten yüzde 10 nisbetinde tenzîlât icrası suretiyle ahz ve idhal edilmiş olmasına nazaran cedvel-i mezkûredeki zer'iyyat miktar-ı sahîhenin fevkinde değil belki dînundadır. (Cedvel: 3)

Bu cedvelin ihtiva ettiği ma'lûmâta esas teşkil eden vesâikin muayyen defterde muntazaman celb ve tetkiki sayesinde zer'iyyat mekadîri hakkında Nezâret her vakit ma'lûmat-ı lâzime elde eylemiş ve zer'iyyatın batâetle icra edildiği anlaşılan mahallere tebligat-ı muktezîye icra ve icâbında buradan memurîn-i mahsusa izamı suretiyle zer'iyyatın hadd-ı lâzime iblağını temine gayret olunmuştur. (Cedvel: 4)

Cedvel: 3 - 332-333 senesi zer'iyyatı

Esâmi-i vilâyet		Dönüm	Esâmi-i elviye-i müstakile		Dönüm
İstanbul	vilâyeti	212.258	Eskişehir	sancağı	716.975
Edirne	"	2.001.707	Urfa	"	422.780
Adana	"	1.388.688	İzmir	"	994.212
Ankara	"	3.993.259	İçel	"	471.824
Aydın	"	3.306.038	Bolu	"	986.038
Bitlis	"	273.346	Teke	"	767.782
Beyrut	"	1.874.131	Canlık	"	694.033
Haleb	"	3.850.636	Cebel-i Lübnan	"	4.500
Hüdavendigâr	"	1.480.346	Çatalca	"	214.972
Diyarbakir	"	1.480.346	Zor	"	105.804
Suriye	"	2.993.259	Kudûs-i Şerif	"	520.789
Sivas	"	1.844.843	Karahisar-ı Sahi	"	1.355.058
Trabzon	"	291.472	Karesi	"	1.020.574
Kastamonu	"	1.988.028	Kal'a-i Sultaniyye	"	509.993
Konya	"	3.780.840	Kayseri	"	534.987
Ma'muretü'l-Aziz	"	1.406.096	Kütahya	"	979.056
Musul	"	2.293.265	Maras	"	648.849
Yekûn		33.458.558	Menteşe	"	703.788
			Niğde	"	924.584
			Yekûn		12.576.598
			Vilâyât yekûnu		33.458.558
			Elviye-i müstakile		12.576.598
			Yekûn-ı umûmî		46.035.156

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tahsisâtı

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu ahkâmının temin-i tatbiki için kanun-ı mezkûrun 5 inci maddesi mûcibince 150.000 liralık tahsisât-ı fevkalâde alınmıştır. Bu tahsisât ile Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizamnâmesi ahkâmına tevfikân vilâyât ve elviye-i müstakile merkezlerinde zer'ıyyat hey'âtı teşkil ve karyelerin vüs'atleriyle yekdiğerine olan münâsebet ve mesafelerine göre altıdan dñn ve on ikiden efzñn karyeyi ihtiva etmemek üzere tayin ve tefrik olunan menâtık-ı ziraiyyeye birer zer'ıyyat memuru tayin ve lüzñm görñlen mahallere ayrıca zer'ıyyat mñfettişleri izam ve muâmelâtın gösterdiğı lüzñm ve ihtiyâca göre de gerek merkez ve gerek taşrada memurñn-i taliyye tayin edilmiş ve mükellefiyyet-i ziraiyye teftişatı için devr ve teftişe çıkacak olan memurñn-i mñlkiyye ile ziraat muallim, memur ve mñdürlerinin ve mñfettişlerinin Nezâret'e mensup memurñn yevmiye ve harcırahları hakkındaki muaddel ni-

Cedvel: 4 - 332-333 senesi mikdar-ı zer'ıyyatı

Esâmi-i Vilâyât	Esâmi-i liva	Dönñm	Esâmi-i Vilâyât	Esâmi-i liva	Dönñm
İstanbul vilâyeti	Merkez sancağı	34.894	Haleb	Merkez	2.429.783
	Beyoğlu	3.984		Ayıntab	1.420.853
	Üskñdar	173.380	Hñdavendiğâr	Merkez sancağı	756.953
Edirne vilâyeti	Merkez	526.234		Ertuğrul	723.393
	Tekfurdağı	764.490	Diyarbekir	Merkez	*
	Kırkkliše	427.510		Ergani	*
	Gelibolu	301.473		Siverek	*
Adana vilâyeti	Merkez	*		Mardin	*
	Cebel-i Bereket	*	Suriye	Merkez	*
	Kozan	*		Hama	*
	Mersin	*		Havran	*
Ankara	Merkez	*		Kerin	*
	Yozgad	*	Sivas	Merkez	680.291
	Kırşehir	*		Tokad	538.290
	Çorum	*		Amasya	492.018
Aydın vilâyeti	Merkez	818.845		Karahisar-ı Şarkı	134.244
	Aydın	571.636	Kastamonu	Merkez	1.156.013
	Denizli	708.613		Sinop	444.184
	Saruhan	1.206.944		Çankırı	387.833
Bitlis	Merkez sancağı	*	Konya	Merkez	2.844.692
	Siirt	*		İsparta	646.253
	Genç	*		Burdur	289.895
Beyrut	Merkez sancağı	299.069	Ma'muretü'l-Aziz	Merkez	420.436
	Trablus Şam	429.519		Dersim	103.473
	Akka	584.674		Malatya	882.187
	Lazkiye	334.360	Musul	Merkez	851.184
	Nablus	226.516		Sñleymaniye	200.629
				Kerkñk	1.241.460

* Liva üzeri ne ma'lñmât alınmamıştır.

zamnâmenin dördüncü maddesindeki salâhiyete istinaden Encümen-i Nezâret'ce ittihâz olunup ahvâl-i hâzırânın devamı müddetince vezaif-i mahsusa ile akşamları merkez-i memuriyetlerine avdet kabil olmayan mahallere azimet eden memurîne vezaif-i mahsusanın müddet-i devamı için on gün itibâriyle on gün için bin kuruş kadar maaş alanlara beş yüz ve maaşı 1001-1500 olanlara altı yüz ve 1501-2000 kuruş olanları yedi yüz, 2001-3000 kuruş olanlara dokuz yüz ve üçbinden fazla maaşı olanlara da 1000 kuruş ücret-i maktu'a i'tâ'sı ve müddet-i hizmet on günden ziyade veya noksan olduğu hâlde beher gün için ücret-i maktua-i mezkûrenin ösrû miktarında tezeyyüdât veya tensikât icrası, merkezinde bulunan ve mahallerinden Dâhiliyye Nezâret-i Celilesinden gösterilen lüzûma binâ'en mükellefiyyet-i ziraiyye teftişâtı için mülhaka çıkacak bazı vilâyât memurîn-i mülkiyyesine de teşmil kılınan karara tevfikân memurîn-i mumaiylehime yevmiye harcırah i'tâ'sı suretiyle mühim bir paranın mükellefiyyet-i ziraiyye tahsisâtından sarfına mecbûriyyet elvermiş ve mamafih kâfi derecede harcırah verilmek suretiyle memurîn-i mezkûrenin geşt ü güzârda bulunmalarına imkân hâsıl olmak ve bunların tefrişât ve murakebe-i daimesinden teksir-i zer'ıyyat husûsunda semerât-ı hassane iktitâfına muvaffak olunmuştur.

Zer'ıyyat memurlarının ve diğer memurîn-i tâliyyenin ücret-i maktua-i şer'ıyyelerine ve salif-üz-zikr memurîn-i ziraiyye ve mülkiyyenin yevmiye harcırahlarına zer'ıyyat hey'etleri ücûrâtına ve saireye sarf ve i'tâ' edilmek üzere mükellefiyyet-i ziraiyye tahsisâtından vilâyât ve elviye-i müstakile kuruş olarak zîrde alel-müfredât gösterilen miktarda tahsisât i'tâ' kılınmıştır.

Müfettişler tarafından tanzim ve her onbeş günde bir tesyâr olunan teftişat varakaları muhteviyyatı tetkik ve derhal mevki-i tatbiki vaz' edilmesi yüzünden ifa-yı vazifede tekâsül ve rahavetleri tahakkuk eden memurînin azl ve tecziyesi ve mahkemeye tevdi'i suretiyle teşkilât-ı ziraiyyenin yevmen fe yevmen ikusâb-ı intizam ve tekemmülüne muvaffakiyyet elvermiş ve tedâbir ve teşvikât-ı vakıa semeresiyle memurînin suret-i daime hâl-i faaliyette bulundurulması ve bin-netice miktar-ı zer'ıyyatın teksir ve tezyidi temin kılınmıştır. Ezcümle geçen ilkbaharda miktar-ı zer'ıyyatları dün derecede kalan Konya ve Ankara vilayetleriyle Eskişehir, Kütahya ve Karahisar-ı Sahib sancaklarında buraca bi't-tayin vilâyâta izam olunan zer'ıyyat müfettişi umûmîlerinin ikdâmât-ı vakıası neticesi olarak ilkbahar zer'ıyyatıyla noksan-ı vâki'in telâfisine ve hele Isparta ve Burdur livaları gibi geçen sene çekirgeden hasarât-ı azimeye duçar olup tohumluğunu bile tedârikten aciz kalan mahallerde zer'ıyyatın hadd-i kemâle isâline imkân bulunabilmiştir.

Mebhûs-ün-anh tahsisât 150.000 liradan ibâret olup bundan bir kısmı bu ana değin sarf edilmiş ve ber-mücib-i nizam bu sene on dokuz mıntı-

Cedvel: 5 - 332 Senesi Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tahsisâtı

		332 senesinde gönderilen havalât	Tenkis olunan mikdar	Mahallerinde kalen mikdar	Mahallince sarf olunan mikdar
Istanbul	vilâyeti	200.000	200.000	200.000	
Edirne	"	350.000	350.000	214.583	05
Adana	"	200.000	200.000		
Aydın	"	700.000	700.000		
Ankara	"	700.000	700.000		
Beyrut	"	300.000	300.000		
Bittis	"	200.000	138.409	61.590	35 05
Bağdad	"	200.000	200.000		
Halep	"	260.000	260.000		
Hüdavendigâr	"	400.000	190.000	210.000	
Diyanbikir	"	200.000	200.000		
Suriye	"	300.000	300.000		
Sivas	"	200.000	200.000		
Trabzon	"	200.000	144.069	55.931	
Konya	"	700.000	700.000		
Kastamonu	"	400.000	400.000	254.459	05
Musul	"	200.000	200.000		
Ma'muretü'l-Aziz	"	200.000	200.000		
İzmit	sancağı	240.000	240.000		
Eskişehir	"	130.000	15.000	115.000	106.533 35
İçel	"	100.000	100.000	55.687	20
Urfa	"	100.000	100.000		
Bolu	"	300.000	141.585	158.414	10 151.155 15
Teke	"	100.000		100.000	
Canik	"	200.000		200.000	
Çatalca	"	100.000	44.196	55.803	25 15 55.803 15
Karesi	"	190.000		190.000	
Kal'a-i Sultaniyye	"	150.000	15.000	135.000	107.935 10
Kayseri	"	100.000		100.000	111.743 20
Karahisar-ı Sahib	"	150.000		150.000	180.859 25
Kudûs-i Şerif	"	100.000		100.000	45.833 05
Menteşe	"	100.000		100.000	97.438 35
Maraş	"	100.000		100.000	1.835 10
Niğde	"	100.000	24.800	75.200	
Zor	"	100.000	55.564	44.435	25 15 26.075 25
Kütahya	"	250.000	13.065	236.943	
Medine-i Münevvere	"	100.000	100.000		
Cebel-i Lübnan	"	100.000	100.000		
Vezne-i Umûmî		735.000	600.000	135.000	
Yekûn		9.455.000	7.873.309	1.581.690	35

ka zer'iyyat mûfettişinin istihdamına lüzûm ve ihtiyâc görülmüş olduğundan tahsisâtın adem-i kifayesi anlaşılarak vilâyât ve elviye-i müstakilede mûstahdem zer'iyyat memurlarının tahdid-i miktarı ile zîrdeki cedvelde alal mûfredât gösterdiği vechile zer'iyyat memuru yekûnunun bilumûm vilâyetlerde dokuz yüze ve elviye-i müstakilede altı yüze tenziline mecbûriyyet hâsıl olmuştur.

Bi-n-nisbe bu kadar cüz'i bir tahsisâtla gayet vâsi' ve umûm köylere kadar şamil olan teşkilât-ı mevcudenin hûsn-i tatbik ve icrası temin edilmiş ve gayet cüz'i bir fedakârlık mukâbilinde tahsisâtın hûsn-i isti'mâli semeresiyle memleketin hayatı bir meselesi olan zer''yyat işinde fevaid-i matlûbenin temin-i istihsâline alâ kadr-il-imbân muvaffakiyyet hâsıl olmuştur.

Tohumluk Meselesi

Geçen 331-332 sene-i zirraiyyesi zer'iyyatının noksan miktarda icrasıyla beraber sene-i mezkûrede kuraklık, çekirge tahribâtı ve afât-ı saire dolayısıyla mezruatın hasarât-ı âzimeye uğramasından Memâlik-i Osmaniye'nin her tarafında tohumluk zahire ihtiyâcı hâsıl olmuş ve iâşe hey'etlerince zürra'ın yemeklik, yemlik ve tohumluk zehâirinden mâadâsının bil-mûbayaa der-ambar edilerek bundan velev para mukâbilinde olsun tohumluk zahire verilmesi tohumluğunu elde edemeyen zürra'ı tehîdest bırakarak bunları ve mükellefiyet-i ziraiyye usulü ile yeniden zer'iyyatta bulunacakları arz-ı ilticaya ve tohumluk talebine muztarr bırakılmıştı. Bu derece azim bir ihtiyâcın temin ve tehvinine mecbur kalan Nezâret bir taraftan muktezî tohumlukların tedârik ve mûbâyaası zımınında 22 Ağustos 332 tarihli kanun-ı mahsus ile dört yüz elli bin, 15 Şubat 332 tarihli kanun ile de iki yüz elli bin ki cem'an yedi yüz bin liralık tahsisât-ı fevkal'ade istihsâline ve diğer taraftan da tohumlukların tedârik ve mûbâyaası için tedkikât ve tahkikât-ı lâzime icrasına tevessül ederek işin ehemmiyet ve nezâketini takdîr eden hükûmet-i icraiyyenin ve Meclis-i Millî'nin inzimâm-ı muvâfakatı ile tahsisât-ı mezkûreyi istihsâl etmiş ve Konya, Adana, Halep, Suriye, Beyrut, Diyarbekir, Musul, Ma'muretü'l-Aziz, Sivas vilâyetleriyle İçel, Maraş, Urfa, Kudûs-ı Şerif, Canik, Niğde, Kayseri, Bolu livalarından mâadâ diğer vilâyât ve elviye-i müstakilede icâb eden tohumluğun kâmilten dâhilden tedârik ve tevzî'ine imkân bulunmadığı anlaşılmakla bu vilâyât ve elviye-i müstakile için kışlık zer'iyyat için muktezî tohumluk buğday ve arpanın Konya ve Ankara vilâyetlerinden tedâriki mûnâsib görülmek üzere iâşe-i umûmiyye merkez hey'et-i riyâsetiyle bil-muhabere İstanbul; Edirne, Aydın, Hüdavendigâr vilâyetleriyle Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Kal'a-i Sultaniyye, Çatalca, Teke mutasarrıflarına ait tohumlukları Konya vilâyetinden, Kastamonu vilâyetiyle İzmir, Karesi, Eskişehir livalarına ait tohumlukları da Ankara vilâyetinden tedârik ve mûbâyaası ve İstanbul iâşesi için Konya ve Anka-

Cedvel: 6 - 333 Senesi Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tahsisâtı 333 senesinde şimdiye kadar gönderilen havalât

Istanbul	vilâyeti	315.000	Izmit	sancağı	300.000
Edirne	"	700.000	Eskişehir	"	265.000
Adana	"	350.000	İçel	"	150.000
Aydın	"	800.000	Urfa	"	100.000
Ankara	"	850.000	Bolu	"	350.000
Beyrut	"	600.000	Teke	"	135.000
Bitlis vilâyeti - Siirt		160.600	Canik	"	250.000
Bitlis vilâyeti - Genç		40.000	Çatalca	"	180.000
Halep	"	300.000	Karesi	"	420.000
Hüdavendigâr	"	584.000	Kal'a-i Sultanıyye	"	180.000
Diyarbakır	"	450.000	Kayseri	"	405.000
Suriye	"	600.000	Karahisar-ı Sahib	"	300.000
Sivas	"	900.000	Kudûs-i Şerif	"	45.000
Trabzon	"	200.000	Menteşe	"	180.000
Konya	"	1.200.500	Maraş	"	125.000
Kastamonu	"	1.250.000	Niğde	"	180.000
Musul	"	700.000	Zor	"	75.000
Ma'muretü'l-Aziz	"	200.000	Kütahya	"	300.000
			Vezne-i umûmî		700.000
Yekûn				14.840.100	

ra'da yevmî müretteb zehâirden mâadâ fazla olarak istasyonlara indirilecek zehâirin tohumluğa elverişli olanlarının tohumluk olarak vilâyât ve elviye-i mezkûreye sevki kararlaştırılmış ve tohumluk zehâirin tefrik ve irsâline ait muâmelâtın ifası zımında Konya ve Ankara vilâyetlerine memurîn-i mahsusa tayin ve il'zam edilmiş ve zikr olunan vilâyât ve elviyeye ve diğer vilâyât ve elviye-i müstakileye icâb eden tohumluğun tedârik ve mübâyaa ve bunların masârif-i sevkîyye ve sairesinin ifası zımında da müfredâtı zîrde mûnderic tahsisât i'tâ' olunmuştur. (cedvel: 8)

Bâlâda zikr ve beyân olunduğu üzere Konya ve Ankara vilâyetlerinden tedârik ve mübâyaa olunacak tohumluk zehâir için vilâyet-i müşârûn-ileyhâya ayrıca mebâlig-i lâzime tahsis ve i'tâ' kılınmış ise de vesait-i mevcude-i nakliyyenin adem-i kifâyesi hasebiyle istasyonlara lüzümü miktar-da zahire indirelememesinden ve esbâb-ı saireden dolayı müretteb olan miktarın ancak bir kısmının tefrik ve sevkinden sonra her iki vilâyet hârice tohumluk sevkinden izhar-ı acz eylemesine ve tohumluk talebi hakkındaki iş'ârât ve mûracaatın lâ-yenkati' devamına binâ'en zer'ıyyatın icrasını teminen tesadûf edilen her türlü müşkilâtı bil-ikhtihâm mûmkûn olan esbâba mûracaat olunmuştur:

Cedvel: 7 - Hal-i hâzırda istihdam olunmakta bulunan zer'iyyat memurlarının miktarını mübeyyin cedveldir.

Esmâ-i vilâyet		Zer'iyyat memurlarının adedi	Esmâ-i elviye-i müstakila		Zer'iyyat memurlarının adedi
Istanbul	vilâyeti	20	Eskişehir	sancağı	45
Edirne	"	70	Urfa	"	20
Adana	"	70	İzmit	"	45
Ankara	"	100	İçel	"	20
Aydın	"	100	Bolu	"	40
Bitlis	"	15	Teke	"	40
Beyrut	"	50	Canık	"	40
Halep	"	60	Cebel-i Lübnan	"	-
Hüdavendîgâr	"	40	Çatalca	"	25
Dişarbekir	"	40	Zor	"	20
Suriye	"	60	Kudûs-ı Şerif	"	10
Sivas	"	50	Karahisar-ı Sahib	"	45
Kastamonu	"	45	Karesi	"	45
Konya	"	100	Kal'a-ı Sultanîyye	"	35
Ma'muretü'l-Aziz	"	40	Kayseri	"	35
Musul	"	40	Kütahya	"	45
Yekûn		900	Maraş	"	25
			Menteşe	"	20
			Niğde	"	45
			Yekûn		600
			Vilâyat yekûnu		900
			Elviye yekûnu		600
			Cem'an yekûn		1500

1. Karahisar-ı Sahib livasınca evvelce iâşe nâmına taahhüd edilmiş olan zehâirden bâkî kalan on yedi vagonun liva-i mezkûr muhtâcîn-i zürra'ına tohumluk olarak tevzi'ine İâşe-i Umûmiyye Merkez Hey'eti'nin muvâfakatı istihsâl kılınarak hemân mübâyaa ve tevzi' ettirilmiştir.

2. Aynen iade edilmek üzere a'sâr ambarlarıyla askerî müddahirlerinden cem'an 3.208.452 kilogram hubûbât ahz olunarak Edirne, Aydın, Hüdavendîgâr vilâyetleriyle Karesi, İzmit, Menteşe, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, Teke livaları muhtâcîn-i zürra'ına tevzi' olunmuştur.

Bunlardan mâadâ Nezâret'in delâletiyle ve esmânı taraflarından tesviye kılınmak şartıyla Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve Muhâcirîn Mûdürîyeti nâmlarına Ankara'dan 91.613 kilogram tohumluk tedârik ve sevk olunmuştur.

Bâlâda zikr olunun tohumluk keyfiyatı kışlık zer'ıyyata ait olup yazlık zer'ıyyat için de istihzârât-ı lâzime icrasına Nezâret'ce vakt-ü-zamanında tevessül edilmiştir. Zer'ıyyat-ı mebhûse için bir taraftan mükellefiyyet-i ziraiyye usulü ile imkân dairesinde fazla miktarda nadas ihzârına çalışılmakla beraber kışlık zer'ıyyata ait tohumlukların dâhilen tedârikinde tesadûf olunan müşkilât hasebiyle yazlık zer'ıyyata ait olup dâhilen tedârikine imkân bulunmadığı anlaşılan tohumluk mısır, fasulye, darının Bulgaristan, Macaristan ve Romanya'dan temin-i tedâriki esbâbına mübaşeret edilmiş ise de, Bulgaristan ve sonra da Macaristan'dan mutlub tohumluğun tedâriki kabil olamayacağı anlaşılmaya binâ'en, iş yalnız Romanya'dan iki yüz kûsur vagon mısır, on vagon darı, beş vagon fasulye ve beş vagon da bezelyenin tedârik ve celbiyle kalmıştır. O sırada Tuna'nın mevsimsiz buz tutması bunların Dersaadet'e celbine bir müddet işkâl eylediğinden Adana ve emsâli gibi zer'ıyyatı erken başlayan mahaller için Düzce ve Adapazarı'ndan on iki vagon mısır tedârik olunarak dört vagon Adana, üç vagon Aydın, bir vagon Bilecik ve üst tarafı da Isparta ve Burdur'a sevk edilmiştir.

Romanya'dan tedârik edilen tohumlukların sevkiaunda iltizam olunan sûrat sayesinde kısm-ı a'zâmının mevsim-i zer'in mürûrundan evvel celbiyle Edirne, Aydın, Hüdavendigâr, Ankara, Konya vilâyetleriyle Çatalca, İzmit, Kal'a-i Sultaniyye, Karesi, Isparta, Burdur, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Canik livalarına sevkine müvaffakiyet hâsıl olmuştur.

Bunlardan mâadâ Bursa'da tedârik olunan 8718 kilogram tohumluk çeltik Konya'ya ve Adapazarı'ndan tedârik olunan 14.430 kilo tohumluk patates Akşehir'e, 91.515 kilo patates Kal'a-i Sultaniyye'ye ve Kütahya'dan tedârik olunan 42.670 kilogramlık tohumluk patatesten 27.390 kilosu Isparta ve Burdur livalarına ve 15.280 kilosu Ankara vilâyetine sevk olunmuştur.

Ahvâl-i harbiyye münâsebetiyle vesait-i nakliyyenin pek müşkül olduğu bir zamanda bu kadar sevkıyyatın icrası emrinde sarf olunan mesai şayan-ı ehemmiyet bir derecede bulunmuş ve 332-333 sene-i ziraiyyesi zarfında Nezâret'ce tedârik ve sevk olunan tohumlukların tarih-i tedârik ve sevk itibâriyle tanzim olunan cedveli âtiye derc edilmiştir. (Cedvel:11, 12, 13, 14)

Tohumluk mübaya'at, tevzi'at ve sevkıyat ve sairesi hakkında tanzim ve vilâyât ve elviye-i müstakileye irsâl olunan ve bil-imla Peyderpey gönderilmekte olan cedvelin bir nûmûnesi lef edilmiş ve bu suretle tohumluk mübaya'at ve sevkıyatı hakkında taşrada cereyan eden muâmelâtdan merkezce istihzâl-i ma'lûmata muvaffakiyyet hâsıl olmuştur.

Ticaret ve Ziraat Nezâreti, 332-333 Senesi Mükellefiyyet-i Ziraiyye ve Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor, Dersaadet; Hukuk Matbaası, 1333. Bu

Cedvel: 8 - Zer'iyyat için tohumluk tahsisâtı

		332 senesi ilkbahar (1) zer'iyyatı için	332 senesi sonbahar (1) zer'iyyatı için	332 senesi sonbahar (2) zer'iyyatı için	333 senesi ilkbahar (3) zer'iyyatı için	333 senesi ilkbahar (4) zer'iyyatı için	333 senesi sonbahar (5) zer'iyyatı için
Vezne-i Umûmî		3.070.000		5.230.570	2.342.000	2.000.000	
Edirne vilâyeti		1.066		739.166	50.000	120.000	
Adana "		320.000		1.500.000	1.000.000	80.000	2.000.000
İstanbul "		118.159		980.000	90.000	40.000	
Aydın "		569.800		500.000	300.000	180.000	50.000
Ankara "		500.000		5.200.000	1.200.000	105.000	
Bitlis "		230.000		600.000	0	0	
Siirt sancağı		0		40.000	150.000	25.000	
Genç "		0	100.000	0	300.000	20.000	
Beyrut vilâyeti		0		934.224	200.000	100.000	1.000.000
Halep "		0		10.007	0	70.000	
Hüdavendigâr "		150.000		27.419	122.000	122.969	
Diyarbekir "		0		1.000.000	0	75.000	1.000.000
Suriye "		0		2.000.000	1.500.000	125.000	2.000.000
Sivas "		1.417.575		2.500.000	5.000.000	1.830.000	
Trabzon "		332.384		500.000	200.000	15.000	
Kastamonu "		100.000		822.014	900.000	70.000	
Konya "		230.900		3.930.186	3.030.000	90.000	
Ma'muretü'l-Aziz "		300.000		1.000.000	500.000	1.085.000	2.000.000
Musul "		100.000		2.350.000	0	90.000	
Bağdad "		323.000		1.500.000	0	0	
Erzurum "		500.000		0	0	0	
Urfa sancağı		0		1.100.000	0	25.000	
İzmit "		155.000		917	50.000	35.000	

		332 senesi ilkbahar (1) zer'iyyatı için	332 senesi sonbahar (1) zer'iyyatı için	332 senesi sonbahar (2) zer'iyyatı için	333 senesi ilkbahar (3) zer'iyyatı için	333 senesi ilkbahar (4) zer'iyyatı için	333 senesi sonbahar (6) zer'iyyatı için
İçel	sancağı	0	285.000	200.000		25.000	
Eskişehir	"	185.000	500.000	500.000	200.000	15.000	
Bolu	"	50.000		275.628	500.000	45.000	
Teke	"	509.892		80.000	0	40.000	
Canik	"	197.161	300.000	1.200.000	1.500.000	30.000	
Cebel-i Lübnan	"	0		0	0	0	
Çatalca	"	2.045		465.478	6.000	15.000	
Zor	"	655		100.120	0	25.000	
Kudûs-i Şerif	"	50.000		500.000	0	25.000	
Kal'a-i Sultaniyye	"	185.000		0	150.000	80.000	
Karesi	"	20.000		500.000	0	45.000	
Kayseri	"	200.000		300.000	0	20.000	
Karahisar-ı Sahib	"	46.000		1.709.178	10.000	70.000	
Kûtahya	"	16.477		500.000	185.000	20.000	
Menteşe	"	15.656		17.071	350.000	30.000	
Medine-i Münnevvere		0		500.000	0	0	
Maraş	sancağı	28.000		500.000	100.000	25.000	2.350.000
Niğde	"	88.104		559.896	200.000	35.000	
Yekûn		10.011.874	1.185.000	41.091.874	20.000.000	6.847.969	

- (1) 7 Mart 332 tarihli kanunla müdevver tohumluk tahsisâtı 14.327.142
(2) 22 Ağustos 332 tarihli kanunla alınan tohumluk tahsisâtı 45.000.000
(3) 15 Şubat 332 tarihli kanunla tahsis ve 333 senesine devr olunan 25.000.000
(4) 333 senesi bütçesinden 31 inci faslındaki tohumluk tahsisâtı 50.000.000
(5) 333 senesi bütçesinin 31 inci faslındaki tohumluk tahsisâtı

Cedvel: 9 - 332 Senesi Sonbaharında Verilen Havalat İle Mahallerinde Mübâyaa Olunan Tohumluğun Cins ve Miktarını (Kg) Mübeyyin Cedveldir (Esâmi-i vilâyât ve elviye-i müstakile)

[illegible]

		Buğday	Arpa	Yulaf	Mısır	Çavdar	Darı	Kaplıca	Bakia	Nohud	Burçak	Mercimek	Fasulye	Potatoes	Sair Tohumluklar
Eskişehir	Sancağı	595.132	53.938												
Urfa	"	510.161	368.849												
İzmit	"														
İçel	"	28.895	51.947												265
Bolu	"	100.940	102.195	3.085	200	62		15.606							
Teke	"	262.952	159.555												
Canik	"	178.343	61.979	3.863	13.540			1.808							739
Cebel-i Lübnan	"														
Çatalca	"	78.129	57.397						6.606	380		192			
Zor	"														
Kudüs-i Şerif	"														
Karahisar-ı Sahib	"	341.411	493.538		2.100										
Karesi	"														
Kal'a-ı Sultanıyye	"	315	10.463	10.368			2.138		17.629	10.833					
Kayseri	"	69.056	40.300			18.678									1.225
Kütahya	"	10.674	15.050		9.864		1.003		2.221						
Maraş	"	80.461	31.627												460
Menteşe	"	10.517				225			97	229	9				
Niğde	"														

Mülâhazat: 1) Yalnız Fekke kazasına aittir. 2) Yalnız Siirt sancağına aittir. 3) İskenderun kazasına aittir. 4) Kürek Ovası mübâyaaatı dâhildir. 5) Yalnız merkez sancağına aittir.

Cedvel: 10 - 332 Senesi İlkbaharında Verilen Havalat İle Mahallerinde Mübâyaa Olunan Tohumluğun Cins ve Miktarını (Kg) Mübeyyin Cedveldir (Esâmi-i vilâyât ve elviye-i müstakile)

	Buğday	Arpa	Mısır	Darı	Nohud	Mercimek	Sisam	Bakla	Böğülice	Burçak	Patates	Fasülya	Soğan	Mahlut	Saire
İstanbul vilâyeti															
Edirne	"														
Ankara	"														
Adana	"	553	682		185	88									
Aydın	"		49.579	19.769	1.395			4.258	490	7.822	2.415		346		
Bitlis	"														
Beyrut	"														
Halep	"														
Hüdavendğâr	"														
Diyarbekir	"														
Suriye	"														
Sivas	"														
Kastamonu	"	552	99.202												78.855
Konya	"	241.07	144.669								17.054				4.774
Ma'muretü'l-Aziz	"														
Musul	"														

Mülâhazat: 1) Yalnız Haçin kazasına aittir.

[illegible]

Cedvel: 11 - Mahallî A'şar Ambarlarından Ahz ve Tevzî' Olunan Tohumlukların Ecnas ve Miktarını (kilo) Mübeyyin Cedveldir.

Esâmi-i vilâyat ve Elviye-i mûstakille		Buğday	Arpa	Yulaf	Kaplıca	Çavdar	Melez	Darı	Burçak	Mısır	Mercimek	Sunter	Nohut	Fasulye
Edirne	vilayeti	216.549	18.145	406	192	3.712								
Hüdavendğâr	"	452.455	52.905			14.350	270							
Karesi	sancağı		150											
Kütahya	"	468.365	317.475		400			14.007	9.409	9.003	422	2.074	498	15
İzmit	"	150												
Teke	"	143.391	52.307											
Aydın	vilayeti	150												
Karahisar	sancağı	300												
Eskişehir	"	325.928	43.687											
Menteşe	"	82.255	119.178			10.786			268					
Bolu	"		100											
Yekûn		2.288.943	853.697	406	592	28.848	270	14.007	9.677	9.003	422	2.074	498	15

raporun çevirim yazısı daha önce A. Gündüz Ökçün tarafından *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlüğü (Mükellefiyyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922* (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1983) başlığı altında yayınlanmıştır. Ancak değerli hocamızın metninde okuma, dizgi hataları ve eksikler vardır. Bu metin düzeltilmiş ve tamamlanmış şeklidir.

Cedvel: 12 - Romanya'dan tedârik olunan tohumlukların ecnas ve miktarlarını (kg) mübeyyin cedvel

Esâml-i vilâyât ve Elviye-l müstaklle	Koçanlı Mısır	Dane Mısır	Darı	Fasulye	Bezelye
İstanbul vilâyeti	41.820	11.915			
Edirne "	346.769		12.184	12.088	
Aydın "	240.950	14.450	15.190	5.067	
Ankara "	27.320				
Hüdavendigâr "	425.447	19.182			
Konya "	100.060		26.745	12.250	
İzmit sancağı	49.680				
Eskişehir "	66.245	30.125	12.075		
Canik "	229.685				
Çatalca "	28.003				
Kal'a-i Sultaniyye"	80.125				
Karahisar-ı Sahib"	126.380	11.590	10.260	14.610	
Karesi "	214.400	30.125	14.960	5.067	
Kütahya "	102.785	15.040	8.900		
Sonbaharda tevzi' edilmek üzere hıfz edilen					49.355
İşe-i Umûmiyyeye verilen	311.395				
Levâzımât-ı askeriyyeye verilen	238.838				
Yekûn	2.629.902	132.427	100.314	49.082	49.355

Mülâhazât: Bu tohumluklar Romanya'dan celb ve tedârik edilmiş olup 15 Nisan 333 ila 29 Mayıs 333 zarfında sevk ve tevzi' olunmuştur.

Cedvel: 13 - Nezâretce tedârik ve sevk olunan tohumluklar

Esâmi-i vilâyât ve Elviye-i müstakille	Buğdağ Kg.	Arpa Kg.	Mahall-i tedâriki
Istanbul vilâyeti	363.172	61.094	Konya
Aydın "	165.930	187.790	"
Edirne "		15.420	"
Çatalca sancağı	45.950	45	"
Karahisar-ı Sahib	"	15.02	"
Kütahya "		40.85	"
Kal'a-i Sultaniyye	138.809	29.390	Ankara
Karesi "		264.954	"
Yekûn	713.861	659.518	

Sevkiyata mûbaşeret tarihi: 12 Teşrîn-i evvel 332

Sevkiyyatın tarih-i hitâmı: 15 Kânun-ı sâni 332

Cedvel: 14 - Nezâretce tedârik edilen mısır, patates ve çeltik

Esâmi-i vilâyât ve Elviye-i müstakille	Mısır	Patates	Çeltik	Mahall-i tedâriki	Mûlâhazât
Adana vilayeti	60.155			Adapazarı	(1)
Aydın "	45.240			"	
Hüdavendigâr "	15.440			"	
Konya "	56.560	41.820	8.900	Çeltik Hüdavendigâr'dan	(2)
Ankara "		15.280		Kütahya'dan	
Kal'a-i Sultaniyye sancağı		91.515		Adapazarı'ndan	
Yekûn	177.395	148.615	8.900		

(1) Bu tohumluklar 23 Mart 333 ila 16 Nisan zarfında sevk ve tevzi' olunmuştur.

(2) Mısır Adapazarı'ndan, patates Adapazarı ile Kütahya'dan

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Batı'da Cihan Harbi'nin iktisadî ve toplumsal yönleri üzerine yazılmış geniş bir yazın vardır. Bunlar 20'li yıllarda *Carnegie Endowment for International Peace*'in *Division of Economics and History*, yani İktisat ve Tarih Bölümü'nin yayınladığı ve genel editörlüğünü James T. Shotwell'in yaptığı *Economic and Social History of the World War* serisi ile başlar. Bu seri İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak çıkmış ve tüm savaşa katılmış ülkeleri kapsamıştır. Bunların belli başlıları: Rusya için: Alexander M. Michelson, Paul N. Apostol & Michael W. Bernatzky, *Russian Public Finance during the War*, New Haven, Yale University Press, 1928; Baron Boris E. Nolde, *Russian in the Economic War*, New Haven; Yale University Press, 1928; S. O. Zagorsky, *State Control of Industry in Russia during the War*, New Haven; Yale University Press, 1928; Nicholas J. Astrov & Paul P. Gronsky, *The War and the Russian Government*, New Haven; Yale University Press, 1929; P. Be. Struve, K. I. Zaitsev, N. V. Dalinsky, S. S. Demosthenov, *Food Supply in Russia during the World War*, New Haven; Yale University Press, 1930; Stanislas Kohn & Alexander F. Meyendorff, *The Cost of the War to Russia*, New Haven; Yale University Press, 1932; Avusturya-Macaristan için: Gustav Gratz & Richard Schüller, *The Economic Policy of Austria-Hungary during the War*, New Haven; Yale University Press, 1928; Gustav Gratz & Richard Schüller, *Der Wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*, Wien; Hölder Pichler-Tempsky A.-G., 1930; Fransa için: Charles Gide, *Effects of the War upon French Economic Life*, Oxford; At the Clarendon Press, 1923; A. Aftalion, *L'industrie textile en France pendant la guerre*, Paris; Les Presses Universitaires de France, 1924; Pierre Pinot, *Le contrôle du ravitaillement de la population civile*, Paris; Les Presses Universitaires de France, 1925; Arthur Fontaine, *French Industry during the War*, New Hoven; Yale University Press, 1926; Gaston Jèse, *Les dépenses de guerre de la France*, Paris, Les Presses Universitaires de France, 1926; Henry Truchy, *Les finances de guerre de la France*, Paris; Les Presses Universitaires de France, 1926; Henry Truchy & Gaston Jèse, *The War Finance of France*, New Haven; Yale University Press, 1927; Charles Gide, William Oualid, *Le bilan de la guerre pour la France*, Paris; Les Presses Universitaires de France, 1931; Etienne Clémentel, *La France et la politique économique inter-alliée*, Paris; Les Presses Universitaires de France, 1931; İngiltere için: Thomas Hudson Middleton, *Food Production in War*, Oxford; At the Clarendon Press, 1923; Francis W. Hirst & J. E. Allen, *British War Budgets*, London; Humphrey Milford, 1926; Sir William H. Beveridge, *British Food Control*, London; Humphrey Milford, 1928; Francis W.

Hirst, *The Consequences of the War to Great Britain*, London; Humphrey Milford, 1934; N. B. Dearle, *An Economic Chronicle of the Great War for Great Britain and Ireland 1914-1918*, London; Humphrey Milford, 1929; Milford, 1934; Sir Josiah Stamp, *Taxation during the War*, London; Humphrey Milford, 1932; Almanya için: Friedrich Aereboe, *Der Einfluss des Krieges auf die landwirtschaftliche Production in Deutschland*, Stuttgart, Berlin und Leipzig; Deutsche Verlags-Anstalt, 1927; Paul Umbreit, *Der Krieg und die Arbeitsverhältnisse. Die deutschen Gewerkschaften im Kriege*, Stuttgart, Berlin und Leipzig; Deutsche Verlags-Anstalt, 1928; Albrecht Mendelssohn-Bartholdy, *The War and German Society*, New Haven; Yale University Press, 1937; Güney Doğu Avrupa için: David Mitrany, *The Effect of the War in South-Eastern Europe*, New Haven; Yale University Press, 1930; Kuzey Avrupa için: H. Westergaard (ed.) *Sweden, Norway, Denmark and Iceland in the World War*, New Haven, Yale University Press, 1930. Amerika için: Benedict Crowell & Robert F. Wilson, *The Giant Hand: Our Mobilization and Control of Industry and Natural Resources, 1917-1918*, New Haven; Yale University Press, 1921. Japonya için: Ushisaburo Kobayashi, *The Basic Industries and Social History of Japan, 1914-1918*, New Haven; Yale University Press, 1922. Bu seride Türkiye üzerine bir tek kitap vardır: Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven; Yale University Press, 1930. Seri Carnegie Vakfı'nın başlığı olarak Boğaziçi Üniversitesi kitaplığında vardır.

İkinci Dünya Savaşı ertesini Cihan Harbi savaş ekonomisi üzerine çıkmış kitap sayısı bir hayli artmıştır. Ancak 1980'lerden itibaren Cihan Harbi tarihçiliği daha çok toplumsal ve kültürel boyutlarıyla gelişmiştir. Gerd Hardach'ın *Der erste Weltkrieg* (Taschenbuch Verlag 1973) adlı kitabı savaş ekonomisi üzerine çıkmış kalıcı eserlerden biridir: İngilizceye çevrilmiş ve editörlüğünü Wolfram Fischer'in yaptığı *History of the World Economy in the Twentieth Century* serisinden yayınlanmıştır: Gerd Hardach, *The First World War, 1914-1918*, London; Allen Lane, Penguin Books Ltd, 1977. Toplumsal ve kültürel içerikli *Cihan Harbi* yayınından İngilizce belli başlı birkaçıyla yetinelim: J. M. Winter, *The Great War and the British People*, MacMillan, 1986; Gerald D. Feldman, *Army, Industry and Labor in Germany - 1914-1914*, Berg Publishers, 1992; Bernard Waites, *A Class Society at War - England 1914-18*, Berg Publishers, 1987; Patrick Fridenson (ed.), *The French Home Front - 1914-1918*, Berg Publishers, 1992; Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*, Cambridge University Press, 1998; Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning - The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1995; Holger H. Herwig, *The First World War - Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, Arnold, 1998; Jay Winter & Jean-Louis Robert (eds.) *Capital Cities at War - Paris, London, Berlin*

1914-1919, Cambridge University Press, 1997; Frederich R. Dickinson, *War and National Reinvention - Japan in the Great War, 1914-1919*, Harvard University Asia Center, 1999; Susan R. Gayzel, *Women's Identities at War - Gender, Motherhood, and Politics in Britain and France during the First World War*, The University of North Carolina Press, 1999; Ute Daniel, *The War from Within - German Working-Class Women in the First World War*, Berg Publishers; 1997; Aviel Roshward & Richard Stites, *European Culture in the Great War - The arts, entertainment, and propaganda, 1914-1918*, Cambridge University Press, 1999; Joanna Bourke, *Dismembering the Male - Men's Bodies, Britain and the Great War*, Reaktion Books, 1999; Belinda J. Davis, *Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, The University of North Carolina Press, 2000; Jay Winter, Geoffrey Parker, and Mary R. Habeck, (eds.) *The Great War and the Twentieth Century*, Yale University Press, 2000; Block Millman, *Managing Domestic Dissent in First World War Britain*, Frank Cass Publishers, 2000.

Yukarıdaki eserler bizim dikkatimizi çekenlerdir. Kuşkusuz bu saydıklarımız dışında başvurulması gereken birçok eser ve makale vardır.

Cihan Harbi'nin iktisadî ve toplumsal boyutlarıyla Osmanlı eksenine üzerine yazılmış kitap sayısı çok sınırlıdır. Ahmed Emin Yalman'ın 1930 baskısı İngilizce kitabı (*Turkey in the World War*, New Haven; Yale University Press, 1930) hâlâ Türkçeye çevrilmemiştir. Bizim 1982'de yayımladığımız *Türkiye'de "Millî İktisat" 1908-1918* (Yurt Yayınları) Cihan Harbi yıllarını içerir. Bu kitabın geliştirilmiş şekli *İttihat-Terakki ve Devletçilik* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995) ve *Millî İktisat-Millî Burjuvazi* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995) başlıklı kitaplarda da Cihan Harbi'nin iktisadî ve toplumsal boyutları işlenmiştir. Vedat Eldem'in iki iktisat tarihi kitabı geç Osmanlı dönemi için önemlidir: (*Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970; ve *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994) Bunlardan ikincisi savaş dönemini de kapsar. Savaş arifesinde ve savaş yıllarında yazılmış olsa da üç Alman kaynağı hâlâ önemini yitirmemiştir: Carl Anton Schaefer, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe İ.B., G. Braunsche Hofbuchdruckerei und Verlag, 1913; Reinhard Junge, *Das Problem der Europäisierung Orientalischer Wirtschaft*, Weimar, 1915; ve Carl Anton Schaefer, *Türkische Kriegsfinanzwirtschaft*, Stuttgart - Berlin, 1917. Düzensiz de olsa yararlanılabilecek bir diğer kaynak Genelkurmay'ın yayınladığı Cihan Harbi'nin lojistik cildidir: T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi - Osmanlı Devri - Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, "Xncu c.", Ankara; Gnkur. Basımevi, 1985. Savaş yıllarında basılmış iki karikatür albümü bu

çalışmanın konularını farklı bir üslupla gündeme getirir: Sedat Simavi (Sedad Smavy), *Yeni Zenginler - Les Néo-riches*, Nâşiri: Kütüphan-e-i Sudî, (1918). (Sedat Simavi), *Harb Fakirleri - Les Néo-Pauvres*, (Diken mecmuası külliyyatından) Matbaa-i Orhaniyye, (t.y.) Elinizdeki bu kitap Cihan Harbi'nin finansal boyutu devletçiliğe varan savaş ekonomisi üzerinedir. Bir sonraki kitap (*Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*) savaş yıllarında giderek güçlenen bir iktisadî düşüncenin evrimini ele almaktadır. Üçüncü kitap (*Türkiye'de "İctimai İnkılab" 1908-1922*) toplumsal dönüşümü irdeler. *Osmanlı Narodnikleri ya da Halka Doğru Gidenler - 1908-1918* özellikle savaş yıllarında yeşeren popülist eğilimleri üzerinedir. Serinin son kitabı "*Bolşevik*" *İttihadcılar 1918-1926*, İttihadcıların Cihan Harbi sonrası siyasal etkinliklerini kapsar.

Bu çalışmalar sırasında bizce yeterli sayılabilecek sayıda gazete, dergi ya da süreli yayına başvurulmuştur. Bunlar Türkçe olarak: *Beyân ül Hakk; Bilgi Mecmuası; Ceride-i Rûsûmiyye; Çıracık Mektepleri Mecmuası; Çiftçiler Derneği Mecmuası; Dâhiliyye Nezâreti Tebligat-ı Umûmiyye Mecmuası; Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi; Envâr-ı Ulûm; Hakk; Halka Doğru; İctihâd; İctimâiyyat Mecmuası; İhsâiyyat-ı Maliyye Mecmuası; İktisâdiyyat Mecmuası; İmtiyâzât ve Mukavelât; İnsaniyyet; İslâm Dünyası; İslâm Mecmuası; İstişâre; İşçiler Gazetesi; İştirâk; İttihad ve Terakki; Kavanin ve Nizamât ve Mukarrerât-ı Maliyye Mecmuası; Maliyye Nezâreti Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuası; Medeniyyet; Meclis-i A'yân Zabıtları Ceridesi; Meclis-i Meb'ûsân Zabıtları Ceridesi; Mecmua-i Ebûzîya; Mecmua-i Muahedât; Memurîn; Millî Tettebbular Mecmuası; Mizan ül Hukuk; Muahede; Muhafız-ı Ticaret; Musavver Ma'lûmât; Musavver Muhit; Müdafaa-i Maliyye ve İktisâdiyye; Müdafaa-i Milliyye; Mülkiyye Mecmuası; Orman ve Maâdin Mecmuası; Orman ve Maâdin ve Ziraat Mecmuası; Orman ve Maâdin ve Ziraat Baytar Mecmuası; Osmanlı Meziyyet-i İktisâdiyyat Mecmuası; Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi; Osmanlı Ziraat ve Ticareti; Resimli Kitap; Sabah; Samsun Ticaret Odası Gazetesi; Sanayi; Sebillü'r-reşad; Serbest Fikir; Servet-i Fünûn; Sırat-ı Müstakîm; Simsar; Sosyalist; Şura-i Ümmet; Ta'kib ve Tenkid; Takvim-i Vakayi'; Talebe Defteri; Tanin; Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası; Tasvir-i Eşkâr; Tercüman-ı Hakikat; Ticaret Lâyhaları Mecmuası; Ticaret Mekteb-i Âlisi Mecmuası; Ticaret ve Sanayi Gazetesi; Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası; Ticaret-i Umûmiyye Mecmuası; Turan; Tüccar Gazetesi; Türk Yurdu; Umûr-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası; Ulûm-ı İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası; Ulûm-ı Siyasiyye ve İktisâdiyye Mecmuası; Vakit; Vazife; Vergi ve Arazi Mecmuası; Yeni Mecmua; Ziraat Gazetesi; Ziraat ve Sinaat; Tercüme-i Fünûn Odaları Mecmuası.*

Yabancı dilde gazeteler ve süreli yayın olarak: *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient; Bulletin mensuel de statistique du Ministère des finances; Deutsche Levante Zeitung; La Gazette financière de l'Empire ottoman; Die Islamische Welt; Journal asiatique; Journal de Constantinople et*

des intérêts orientaux; Le Journal de la Chambre de commerce de Constantinople; Journal of the British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkan States; Levant Trade Review; Der Neue Orient; La Pensée turque; Revue commerciale du Levant; Revue de Turquie: Questions économiques; Revue financière; Die Welt des Islams.

II. Meşrutiyet yılları kanunları, kanun-ı muvakkatları, kararnameleri, nizamnâmeleri ve ta'limât-nâmeleri 1908 öncesine oranla çok daha düzenli bir biçimde yayınlanmıştır. On iki ciltlik ikinci tertip düstur bu tür mevzuatın bir kısmını içermektedir. Daha ayrıntılı olarak *Takvim-i Vaka-yi'* yani resmi gazetede bulmak mümkündür. *Takvim-i Vakayi'* 25 Cema-zi-yel evvel 1247 (1831) den beri yayınlanmasına karşın (1275 ila 1276 yılları arası yayımına ara verilmiştir), II Meşrutiyet yıllarında tekrar 1 sayısından itibaren numara almıştır. Birinci sene aded 1 2 Ramazan 1325 - 10 eylül 1324 Cumartesi günü başlamış ve 1922 sonbaharana kadar 4608 sayı çıkmıştır. Son sayı 14 Rebi'ül evvel 1341 - 4 Teşrin-i şânî 1338 tarihini taşır. *Takvim-i Vakayi'* yakın tarihinimiz için son derece önemli bir kaynaktır. Keza *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* iktisadî gelişmeleri günü gününe izlemektedir. Gazete ayrıca *Le Journal de la Chambre de commerce de Constantinople* başlığı altında Fransızca da yayınlanır.

Ayrıca *Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Cerideleri* ve *Meclis-i Âyân Zabıt Ceridele-ri* mevzuat ve mevzuatın meclis görüşmelerine yer vermektedir. Bu za-bitlar son yıllarda Latin harflerine çevrilmişse de son derece özensiz olan ciltler okuma ve baskı hataları ile doludur. Asıl kaynağa gitmek kaçınılmazdır. Kimi önemli meclis konuşmaları Türkçe ya da Fransızca ay-rıca basılmıştır: *Empire Ottoman - Ministère des Finances - Discours prononcé a la Chambre des députés le 21 Février 1334 (1918) (Troisième législature - IVme session) sur le budget général de l'exercice 1334 par Djavid Bey, Ministre des Finances*, (İstanbul), Imprimerie de l'Administration de la Dette Publique Ottomane, 9 Mars 1334-1918. *Maliyye Nâzırı Selânik Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memâlik-i Osmaniyye'ye Neşr ve Tevzi'ine Hey'et-i Umûmiyye'ce Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1327; *Maliyye Nâzırı Selânik Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memâlik-i Osmaniyye'ye Neşr ve Tevzi'ine Hey'et-i Umûmiyye'ce Karar Ve-rilmiş Olan İkinci Nutuktur*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1327. *Paris Ziraat ve Fen ve Tıb Darülfünûnlarından Mezun Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan Efendi Tarafından Ziraat, Orman ve Maadinin Terakkisi Hakkında Meclis-i Meb'ûsân'da İrad Eylediği Nutuk*, İstanbul; Sabah Matbaası, 1327.

Bunlar kadar önemli bir diğer kaynak levâ-yih yani lâ-yih ciltleridir. Bu ciltler mevzuatın kanunlaşmadan önceki değişik evrelerinde encûmen raporlarını ve mevzuatın gerekçesine oluşturan ayrıntılı bilgileri içerir. Mevzuatın geri planını okumak için bu ciltlere başvurmak gerekir. Bun-

ların tam bir serisini bulmak çok güçtür. Çünkü her bir mevzuat için hazırlanan fasiküller daha sonra bir araya getirilip ciltlenmiştir. Meclis-i Umûmî ile Levâyih ve Tekâlifi Kanuniyye ve Encûmen Mazbataları ilgili bilgiler için bkz: İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Meb'ûsânı (1877-1920)*, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara; TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1998.

Mevzuata ulaşmak için kimi yönlendirici kitaplara başvurmak gerekir: II. Meşrutiyet'i de içeren için bkz: Ahmed Ziya (İzmir Ticaret Mahkemesi Reisi), *Rehber - 1255 tarihinden 1341 tarihine kadar vaz' ve neşr edilen bi-humûm kavanin ve nizamât ve talimâtla irâdelerin huruf-ı heca tertibiyle fihristi*, İzmir; Hafız Mutafa Matbaası, 1340. Bu rehberin yeni harflerle baskısını Danıştay yayınlamıştır: *Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923*, Hazırlayan: Ahmed Ziya; Yeni harflere çev. Nuri Onat, Ankara; Danıştay Matbaası, 1990. Birinci tertip için ayrıca başvurulması gereken iki önemli rehber kaynak vardır. Bunlar: Miltiyadi Karavokiros'un *Lugat-ı Kavânin-i Osmaniyye* (İstanbul; A. Asaduryan Şirket-i Müretibbiyye Matbaası, 1310; ve Dava Vekili Toma Andonyadi'nin iki ciltlik *Kamûs-ı Kavânin*'idir (İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1310). Her iki sözlük de sözcüklerden yola çıkarak mevzuatın kaynağına gönderme yapmaktadır. İlk sözcüklerin Fransızca ve Rumcalarına da yer vermektedir ve Fransızca ve Rumca indeksleri vardır.

Nezâretlerle ilgili her türlü mevzuat, rapor, tebliğat ve benzeri kaynağı içeren nezâret dergileri zengin kaynaklardır: *Dâhiliyye Nezâreti Tebliğat-ı Umûmiyye Mecmuası; İhsâiyyat-ı Maliyye Mecmuası; İmtiyâzât ve Mukavelât; Kavanin ve Nizamât ve Mukarrerât-ı Maliyye Mecmuası; Maliyye Nezâreti Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuası; Mecmuai Muahedât; Orman ve Maâdin Mecmuası; Orman ve Maâdin ve Ziraat Mecmuası; Orman ve Maâdin ve Ziraat Baytar Mecmuası; Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası; Umûr-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası* bunların belli başlılarıdır. İmtiyâzât ve Mukavelât Osmanlı'nın Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren şirketlerle yaptığı sözleşmeleri ve imtiyazları kapsar. *Umûr-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası, Orman ve Maâdin Mecmuası; Orman ve Maâdin ve Ziraat Mecmuası; Orman ve Maâdin ve Ziraat Baytar Mecmuası; ve Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası* iktisat tarihi için son derece önemli kaynaklardır. Şirket nizamnâmelerinden taşra müdüriyetlerinin raporlarına kadar çok zengin bir veri bu tür kaynaklarda yer alır.

II. Meşrutiyet yıllarında bir kısım nezâret taşra ile olan yazışmalarını yıllık bazda kitaplarda toplamıştır. Bunlar düzenli bir biçimde yayınlanmıştır: *1333 Senesinde Aşârı Emâneten İdare Olunan Mahaller Memurîn-i Maliyye ve Mülkiyyesine Yazılan Telgraf ve Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuası*, 7 Nisan sene 333 ila 10 Ağustos sene 333, Numero 1, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333. *Dâhiliyye Nezâreti Muharrerât-ı Umûmiyye Mecmuası* -

1331 senesine mahsus, c. 3, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1332. *Dâhiliyye Nezâreti Muharrekât-ı Umûmiyye Mecmuası - 1332 senesine mahsus*, c. 4, İstanbul; Bahriyye Matbaası, 1333-1927. *Kavanin ve Nizamât ve Mukarrerât-ı Maliyye Mecmuası - Mukavelât kısmı - 3 - Beşinci cild*, Dersaadet; Matbaa-i Âmire, 1327. *Maliyye Nezâreti 332 Senesi Muharrekât-ı Umûmiyye Mecmuasıdır*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335. *Maliyye Nezâreti 333 Senesi Muharrekât-ı Umûmiyye Mecmuasıdır*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1336; *Maliyye Nezâreti 334 Senesi Muharrekât-ı Umûmiyye Mecmuasıdır*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1337. *Türkiye Cumhuriyeti Rûsûmât Müdüriyyeti Umûmiyyesi, Muharrekât-ı Umûmiyye Mecmuası - sene 1333-1334*, İstanbul; Hamid Matbaası, 1341.

Kimi mevzuatın ayrı baskısı yapılmıştır: *Almanya'da Yetiştirilecek Askeri ve Sıvıl Mühendisler, Talebeler, Fennî Memur, Usta ve Amelelere Nezâret Vazifesiyle Mükellef Olmak ve Berlin Sefâreti Seniyyesine Merbut Bulunmak Üzerine Teşkil Edilen Askerî Murahhashgın Vezâifine ve Selâhiyetine dair Ta'limât-nâmedir*, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1332. Cemal, (Ticaret ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdürü), *Kooperatif Şirketler Kanunu Lâyihası ve Esbâb-ı Mucibesi*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1330. *Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshâma Münkasem Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Kanun-ı Muvakkatı*, İstanbul; Hukuk Matbaası, t.y. *Eshâm ve Tahvilât Borsası Nizam-nâmesi*, İstanbul; Zelliç Matbaası, 1324. *Fabrikalar Kalemimin Vezâifi Dâhiliyyesi*, İstanbul; Bahriyye Matbaası, 1301. *Gümrüklere Şiklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarife-i Umûmiyye*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1332. *Harb Kazançları Vergisi Hakkında Kararname*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335. *Harb Kazançları Vergisi Hakkındaki Kararnamenin Suver-i Tatbikiyyesini Mübeyyin Ta'limât-nâme*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1334. *Harb Kazançları Vergisi Kanun Lâyihası*, İstanbul; Meclis-i Meb'ûsân Matbaası, 1333. *İşe-i Umûmiyye Kararnamesi ve Sureti Tatbikiyyesini Müş'ir Ta'limât-nâme*, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1333. *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin İlgaı Üzerine Ecârib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Ta'limât-nâme*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1330. *Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanununun Tatbikatına Dair Nizam-nâme*, (İstanbul), (1332). *Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizam-nâmesi Tatbikatına Aid Ta'limât-nâme*, (İstanbul), (1332). *Ordu-i Hümayun ile Ahâlinin İşesini Temin Zmnında Neşrolunan 10 Temmuz 332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyyesine Ait Nizam-nâme*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1332. *Osmanlı-Alman Mukavelât ve Muahedâtı*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1333. *Osmanlı Gümrük Tarife-i Umûmiyyesine Mütâallik Kanun*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1332. *Recueil des contrats d'emprunts conclus entre les gouvernements allemand et ottoman au cours de la guerre générale (1915-1918) à l'occasion des émissions de papier-monnaie en Turquie*, 1919. *Sanayi'in Terakkisi Hakkında Kanun Lâyihası ile Esbâb-ı Mucibesi*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1325. *İstanbul Vilayeti Çırak*

Mekteplerinin Emr-i İdare ve Tedrisâtına Mûteallik Ta'limâtname ve Müfredat Programıdır, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331; *Evkaf Bankası Kanunudur*, İstanbul; Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1334; *Çeklere Dair Kanun-ı Muvakkat*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1330.

Önemli addedilen kimi raporlar ayrı basılmıştır: Borsa Komiseri Abidin Bey, *Konsolidemin Hava Oyunlarıyla Sair Muâmelâtı Hakkında ve Müstakrizat-ı Maliyyeye Dair Risaledir*, 1291; Ticaret ve Ziraat Nezâreti, 332-333 *Senesi Mükellefiyyeti Ziraiyye ve Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor*, Dersaadet; Hukuk Matbaası, 1333; İsmail Rıfkı, *İtibâr-ı Zirai ve Kooperatif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da İcra Edilen Tetkikât Netâyicini Hâvi Rapordur*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1331. Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye İdaresi, *Memâlik-i Osmaniyye'de Evrak-ı Nakdiyye Kıymetinin Tenezzülüyle Netâyici Hakkında Muhtıra*, İstanbul; Düyûn-u Umûmiyye-i Osmaniyye Vâridât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, 1334. Kimi raporlar bankalara ve şirketlere aittir: *Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi - fi 1 Teşrin-i evvel 335 tarihinden fi 29 Şubat 336 tarihine kadar muâmelâta mûteallik meclis-i idare ve müfettiş raporları ve bilanço*, Hissedârân Hey'et-i Umûmiyye içtimalı: 14 Mayıs 336, Adapazarı: İstikbâl Matbaası; Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Umûm Müdürlüğü, *Müdüriyet-i Umûmiyye'ce Meclis-i İdareye Arz Olunan Husûsî Rapordur*, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334; *Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Meclis-i İdaresince 15 Nisan 1334/1918 Tarihinde Hissedârân Hey'et-i Umûmiyyesine Arz Olunan Rapordur*, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334. *Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, (Hey'et-i Umûmiyye Zabıtnamesi, Meclis-i İdare Raporu, Şirketin İki Senelik Bilanço ve Mizanları)* İzmir; Keşişyan Matbaası, 1332.

Parasal gelişmelerle ilgili en önemli kaynak Darphane-i Âmire / Darphane-i Millî raporlarıdır. Bunlar üç tanedir: *Meskûkât-ı Şahane İdaresi Darphane-i Âmire 1335 sene-i malîsi darbiyyat ve muâmelâtı hakkında Maliyye nezâret-i celîlesine takdim olunan rapor*, Dersaadet, Matbaa-i Âmire 1336-1920 ; Niyazi Asım, *Meskûkât-ı Şahane İdaresi Darphane-i Âmire 1336 sene-i malîsi darbiyyat ve muâmelâtı hakkında Maliyye nezâret-i celîlesine takdim olunan rapor*, İkinci sene, Dersaadet, Matbaa-i Âmire 1337-1921; *Türkiye Cumhuriyeti Darhane-i Millî müdüriyeti tarafından 1337/1921, 1338/1922, 1339/1923, 1340/1924 sene-i maliyyeleri darbiyyat ve muâmelâtı hakkında Maliyye vekâleti celîlesine takdim olunan üçüncü rapor*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1925. İslah-ı Meskûkât Komisyonu raporunun tümü Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Bkz: "Tevhîd-i meskûkât," *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 27. sene, no: 1382, 18 Haziran 1327, s. 202-203; no: 1383, 25 Haziran, s. 210-211; no: 1384, 2 Temmuz, s. 217-218; no: 1386, 16 Temmuz, s. 233-234; no: 1387, 23 Tem-

muz, s. 243; no: 1388, 30 Temmuz, s. 251; no: 1389, 6 Ağustos, s. 258-259; no: 1390, 13 Ağustos, s. 265-266. Raporun özeti için bkz: Hasan Ferid, *a.g.e.*, s. 255-274. Raporun Fransızcası gazetenin Fransızca nüshalarında yayınlanmıştır: "La Réforme monétaire en Turquie," *Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople*, 27me année, no: 1381, 24 juin 1911, s. 194-195; no: 1382, 1 Juillet 1911, s. 202-203; no: 1383, 8 Juillet 1911, s. 211-212; no: 1384, 15 Juillet 1911, s. 218-219; no: 1385, 22 Juillet 1911, s. 226-227; no: 1386, 29 Juillet 1911, s. 235. Parasal reformun ilk önerilerinden biri E. Arditî tarafından yapılmıştır ve bu öneri bir kitapçık olarak basılmıştır: E. Arditî, *Projet de réforme monétaire dans l'Empire ottoman - Présenté à la Commission de Réforme Monétaire*, Constantinople, Imp. Gérard Frères, 1910. Parasal gelişmelerle ilgili bir başka kaynak 1928 yılında yayınlanan bir rehberdir. Rehber Osmanlı'da parasal gelişmeleri değişik boyutlarıyla ele almaktadır: *Borsa Rehberi - İstanbul Eshâm ve Tahvilât - Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi tarafından tertip edilmiştir* - İstanbul; Matbaa-i Ebu üzziya, 1928. Latin harfleriyle: *Borsa Rehberi (1928)*, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, (1987) ve *Borsa Rehberi -1928(2) Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi*, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, (1991). *Rûsûmât Salnamesi*, Dersaadet; Ahmed İhsan ve Şürekası Matbuat Osmanlı Şirketi, 1330. (Birinci Defa Olarak 1330 Senesinde neşrolunmuştur, Umûr-ı Ticariyye Dairesi'nce Tertip Edilmiştir) malî yapıyı kapsayan önemli bir kaynaktır.

Şirketlerin ve iktisadî nitelik taşıyan cemiyetlerin nizamnâmelerinin de ayrı baskıları vardır: *Akşehir Osmanlı İktisad Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsi*, Dersaadet; A. Sevincin Matbaası, 1333. *Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsidir*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331. *Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Nizamnamesi*, İstanbul; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331. *Boğaziçi Beykoz Parkı Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsi*, Dersaadet; Fratelli Hayim Matbaası, 1330. *Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnâmesi*, Dersaadet; Becidyan Biraderler Matbaası, 1325. *Dersaadet Su Şirketi*, Dersaadet; Morkides Matbaası, 1325; *Emlâk ve İkrâzât Anonim Şirketi Osmanlı Nizamnâme-i Dâhilîsidir*, Dersaadet; Mahbud Bey Matbaası, 1329; *Esnaflar Cemiyeti Nizamnâme-i Esasîsidir*, (İstanbul), 1333; *Fî 10 Muharrem sene 329 ve fî 29 Kânun-ı evvel sene 326 tarihli idare-i seniyye hazret-i padişahî ile teşkilî tasdik buyurulmuş olan Hilâl Osmanlı Anonim Vapur Şirketi nizamnâmesidir*, Dersaadet; Tercüman-i Hakikat Matbaası. *İlk Osmanlı 'Numune-i Terakki-i Ziraat' Şirketinin Beyânâmesidir*, İstanbul; Keteon Bedrosyan Matbaası, 1329; *İstanbul Umûm Binek ve Yük Arabacıları Cemiyeti*, İstanbul; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1327. *İstahlâk-ı Millî Cemiyeti; Nizamnâme-i Esasî*, İstanbul; İfham Matbaası, 1331. *Kadınları Çahıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi Nizamnâmesi*, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye, 1332. *Karaman Millî Banka-*

ı Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1331; *Konya Osmanlı İktisad-ı Millî Şirketinin Nizamnâme-i Dâhilisi*, Konya; Konya Vilayet Matbaası, 1327; *Konya Ticaret-i Umûmiyye Türk Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1332. *Millî Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisidir*, İstanbul, 1333; *Millî İnşaat-ı Bahriyye Anonim Şirketi Nizamnâme-i Esasîsi*, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1333. *Millî Sultanahmed Kooperatif Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisidir*, İstanbul, 1333; *Millî Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisidir*, İstanbul, 1333; *Mütekaidin-i Askeriyye Ticaret Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhiliyyesidir*, Dersaadet, Arşak Garoyan Matbaası, 1328. *Mütekaidin-i Askeriyye Teavün Cemiyeti Nizamnâme-i Dâhiliyyesidir*, Dersaadet; Manzume-i Efkâr Matbaası, 1328. *Müzahere-i Fünûn-ı Maliyye Cemiyeti Nizamnâme-i Hâricî ve Dâhilisi*, İstanbul; Levant Herald Gazetesi Matbaası, 1324. *Nakliyyat-ı Umûmiyye Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi*, Mahmud Bey Matbaası, 1332. *Osmanlı Anonim Şirketleri Nizamnâme-i Dâhilisi Nümunesi*, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1333; *Osmanlı Çiftçiler Cemiyeti Nizamnâmesi*, İstanbul; İkramiyeli Matbaa, 1326; *Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası - 19 Kânûn-ı evvel tarihinde şerefsudur buyurulan irâde-i seniye-i hazret-i Padişahi mantuk-ı mürifince 4.000.000 lira-i Osmanî sermaye ile müesses Osmanlı Anonim Şirketi - Nizamnâme-i Esasî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1332. *Osmanlı İttihad Savaşçılık Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi*, Dersaadet; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1327; *Osmanlı Menâfi-i Milliyye Cemiyeti Nizamnâme-i Umûmîsi*, Dersaadet; Mahmud Bey Matbaası, 1324; *Osmanlı San'athârân Cemiyeti Nizamnâmesi*, Dersaadet, Keteon Bedrosyan Matbaası, 1329; *Tönbeki Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi - Statuts de la Société du Tombac*, Constantinople; Imprimerie J. Pallamary, 1898; *Yeni Ticaret Anonim Şirketi Osmaniyyesi Nizamnâme-i Dâhilisidir*, Dersaadet; Dersaadet Ticaret Odası Matbaasında tab' olunmuştur, 1333; *Yeşilyurd İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâmesi*, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1327.

Şirketlerin genel bir dökümü Ticaret ve Ziraat Nezâreti tarafından yayınlanmıştır: Ticaret ve Ziraat Nezâreti, *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet; Hukuk Matbaası, 1334. Keza Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası mensup banker, tüccar ve komisyoncuların listesi ayrı bir risaledir: *Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nda Mukayyed Banker ve Tüccar ve Komisyoncuların Esâmisi*, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Matbaası, 1333.

Dönemin istatistikleri sayısal içerikli çalışmalar için zengin veriler içermektedir: *1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1335; *1325 Senesi Asya ve Afrika-i Osmanî Ziraat İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1327. (Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi: 5); *1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, İstanbul;

Matbaa-i Osmaniyye, 1332; Maarif-i Umûmiyye Nezâreti İhsaiyyat Kalemi, *1329-1330 senesine mahsus maarifi umûmiyye ihsaiyyat mecmuasıdır*, Haritalı olarak ikinci defa neşr ediliyor, Darû'l-hilâfetü'l-âliye; Matbaa-i Âmire, 1336; *Maarifi Umûmiyye Nezâreti İstatistik Müdüriyeti - 1 - Dersaadet ve vilâyâtta hâin mehâtib-i resmîyye ve husûsiyyeye ve merkezde buhanan medâris-i İslâmiyye ile kütüphanelere dair istatistik mecmuasıdır, 1323-1324 ve kısmen 1325-1326 sene-i dersiyelerine aid ma'ûmât teşkil etmektedir, İlân-ı meşrutiyyetten sonra ilk defa neşr olunur*, Darû'l-hilâfetü'l-âliye; Matbaa-i Âmire, 1327; *Maarifi Umûmiyye Nezâreti Cehilesi idaresinde buhanan mehâtib-i ibtidaiyye, rüşdiyye, adidiyye, âkiye ile mehâtib-i husûsiyye ve ecnebiyye'nin ve Dersaadet'de tahriri icra kılınan ve taşrada mevcut buhanan kütüphanelerin istatistiki, 1310-1311 sene-i dersiyeye-i maliyyesine mahsusdur*, Dersaadet; Matbaa-i Osmaniyye, 1318; *Maliyye Nezâreti, İhsaiyyat-ı Maliyye - Vâridât ve Mesârif-i Umûmiyyeye mahsus - 1325 - Birinci sene*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1327; *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Ziraat Hey'eti Fenniyyesi, Selânik Vilayeti bin üçyüz on dört senesi ziraat istatistiki*, Alem Matbaası - Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1316; *Ticaret ve Ziraat Nezâreti 1328, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333. Latin harfleriyle baskısı: *Osmanlı Sanayii: 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, yayına hazırlayan: A. Gündüz Ökçün, Ankara; SBF Yayını, 1970; *Ticaret ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdare-i Umûmiyyesi, Memâlik-i Osmaniyye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1332; *Ticaret ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdare-i Umûmiyyesi, Memâlik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1335. Doğu vilayetleri ile Rusların yaptığı ilgili ilginç bir istatistikin çevirisi: *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiki*, Rusçadan mütercimi Karargâh-ı Umûmî İstihbarât Şubesine memur süvari binbaşısı Mehmed Sadık, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye - Süleymaniye, 1330.

II. Meşrutiyet yıllarında tarım kesimine yönelik çoğu eğitici birçok risale yayınlanmıştır. Bunlardan birkaçını zikredelim: Dr. A. Dagavaryan, *Biçare Çiftçilerimiz Hakkında*, İstanbul; Tanin Matbaası, 1325; Hüseyin Kâzım, (Cemiyet-i Ziraiyye sâbık reis-i sânisî ve Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye ve Müdafaa-i Milliyye Hey'et-i Fa'âle azasından Selânik Vali-i Sâbıkı), *Çiftçi Çocuğu - Köylerde ve kasabalardaki ibtidai ve rüşdi mekteblerinde, idadîlerin ilk sınıflarında okutulur olmak üzere yazılmıştır*, İstanbul; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1329-1331; İhsan, *Mehâtib-i İbtidaiyyede Ziraat Dersleri: Muallimlere Rehber*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331; Mehmed Esad, (Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi muallimlerinden Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Ziraat Şubesi fen memuru), *Fennî ve Amelî Ordu'da Ziraat*, birinci kitap, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1333, ve ikinci kitap - *Bahçevanlık*, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1333; Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiyye Dersleri*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331. Cüz' 1:

Sütçülük, tereyağcılık ve peynircilik san'atları; cüz' 2: Tavukçuluk san'atı; cüz' 3: İpekçilik san'atı; cüz'4: Arıcılık san'atı; cüz' 5: Ekmek ve nişastacılık san'atı; cüz' 6: Gül yağcılık san'atı; cüz' 7: Bahçıvanlık; *Tütün Rençberlerine Klavuz - Tütün ekip yetiştirenlere doğru yolları ve bütün kolaylıkları gösterir kitaptır*, Edirne; Sanayi Mektebi Matbaası, 1331; M. Zeki, *Köylülerimiz Niçin Zengin Olmuyor*, İstanbul; İctihad Matbaası, 1330. Yine aynı dönemde yıllıklar tarıma yönelik değerli bilgiler içermektedir: Salih Zeki ve Mehmed Refet, *Nevsâli Ziraat ve Ticaret*, İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1330.

Kitapta yer alan konularla ilgili birincil ve ikincil nitelikte belli başlı kitap düzeyinde kaynaklar iki başlık altında toplanabilir. Geç Osmanlı dönemi iktisat tarihi kitapları, ve para-banka ve iktisadî düşünce üzerine ilk akla gelen geç Osmanlı yazını şunlardır:

Batı'da yayınlanmış ve kaynak olarak gösterilebilecek geç Osmanlı'yı da içeren ilk iktisat tarihlerinden biri M. Belin'inkidir: M. Belin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux*, Paris, Imprimerie impériale, 1865. Türkçesi: M. Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler*, çev. M. Ziya, İstanbul; Devlet Matbaası, 1931. Puryear ve Bailey'in eserleri 20. yüzyılın ilk yarısında yazılmış diplomatik tarihle Osmanlı ekonomisini ilişkilendiren değerli çalışmalardır ve hâlâ gönderme yapılabilir: Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East. A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, Stanford University Press, 1935. Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass. 1942. Her ikisinin de sırasıyla 1969'da (Archon Books) ve 1970 (Howard Fertig) yeni baskıları yapılmıştır. 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı'da Avrupa sermayesi için bakılması gereken kitaplar Jean Ducruet'in *Les Capitaux européens au Proche-orient* (Paris; Presses Universitaires de France, 1964) ve Jacques Thobie'nin, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman (1895-1914)*, (Paris; Publications de la Sorbonne - Imprimerie nationale, 1977) başlıklı eserleridir. Z. Y. Hershlag, (*Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, Leiden: Brill, 1964) ve Charles Issawi (*The Economic History of the Middle East and North Africa*, London, 1982; *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago University Press, 1980; *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago University Press, 1966.) II. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı ekonomisi Orta Doğu bağlamında ele alan öncü yazarlardır. Halil İnalcık'ın Donald Quataert'tin desteğiyle yayınladığı, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge University Press, 1994) Quataert'in çağdaş dönem iktisat tarihi denemesinin yanı sıra Şevket Pamuk'un para tarihini içerir. Reşat Kasaba, (*The Ottoman Empire and the World Economy - The Nineteenth Century*, State University of

New York, 1988; Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul; Belge Yayınları, 1993), Çağdar Keyder, (*State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, London; Verso, 1987. Türkçe çevirisi *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul; İletişim Yayınları, 1989), Roger Owen (*The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London, 1981), Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913 - Trade, investment and production*, Cambridge, 1987. Türkçe çevirisi: Birinci baskı: *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Ankara; Yurt Yayınları, 1984; *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme - 1820-1913*, İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994) ve Donald Quataert (*Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York and London; New York University Press, 1983. - Türkçesi: *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Ankara; Yurt Yayınları, 1987; *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, 1993 - Türkçesi: *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul; İletişim Yayınları, 1999) Osmanlı ekonomisi ve toplumunun son dönemini ele alan çağdaş yazarlardır. Vedat Eldem (*Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970) sayısal ya da kantitatif iktisat tarihi için iyi bir başlangıçtır. Mübahat Kütükoğlu *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri* başlıklı iki cilt eseri (c. I, (1580-1838), Ankara; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974; c. II (1838-1860), İstanbul; İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976) Tahzimat'la birlikte başlayan liberal ticaret sözleşmeleri evresini de içermektedir.

Osmanlı Bankası'nın tarihi ilk kez Adrien Biliotti tarafından yazılmıştır (*La Banque impériale ottomane*, Paris, Henri Jouve, éditeur, 1909). Son yıllarda banka tarihi ile ilgili üç değerli çalışma yayınlanmıştır: André Autheman, *La Banque impériale ottomane*, Paris; Comité pour l'histoire économique et financière de la France, 1996; Türkçe çevirisi: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası: Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. Ali Berktaş, İstanbul; Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002; İngilizce çevirisi: *The Imperial Ottoman Bank*, translated by J. A. Underwood, İstanbul; Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2002; Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, İstanbul; Ottoman Bank Historical Research Center, 1999; Türkçe çevirisi: *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul; Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, 1999 ve Christopher Clay, *Gold for the Sultan - Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I.B. Tauris, 2000. 1930'lu yıllarda Yusuf Saim Atasagun'un Ziraat Bankası ve ziraî kredi üzerine yazdıkları hâlâ önemli başvuru kitaplarıdır: *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: 1888-1939*, İstanbul; Kenan Basımevi, 1939; ve *Türkiye'de Ziraî Borçlanma ve*

Ziraî Kredi Politikası, İstanbul; Kenan Matbaası, 1934. İzmirli gençlerin Milli Aydın Bankası araştırmaları yerel bankacılığı ışık tutmaktadır: *Millî Aydın Bankası T.A.Ş. - Tarışbank Tarihi*, Hazırlayanlar: Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırım, Oktay Gökdemir, N. Oğuzhan Altay, İzmir; Ayma Matbaa İşletmesi, 1993. (Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Millî Aydın Bankası-Tarışbank Tarihi projesi) ve *Tarış - İncir, Üzüm, Pamuk, Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Tarihi*, İzmir; Ayma Matbaa İşletmesi, 1993. (Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Tarış Tarihi Projesi).

Osmanlı devletinde para ile ilgili en derli toplu ve makro çalışma Şevket Pamuk'un *A Monetary History of the Ottoman Empire*, (Cambridge University Press, 2000; Türkçe çevirisi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999) başlıklı eseridir. Bu konuda hâlâ temel kaynak işlevini gören Meskûkât-ı Şâhane İdaresi müdürü ve Bank-ı Osmanî nâzırı ve Maliye Mektebi Nakid ve İtibâr-ı Mali muallimi Hasan Ferid'in üç kitaplık (çiltlik) eseridir: *Nakid ve İtibâr-ı Mali* Türkiye'de yayınlanmış derinliği olan ilk para-kredi çalışmasıdır. Eserin ilk cildi "Meskûkât" alt başlığını taşır: *Nakid ve İtibâr-ı Mali - Birinci kitab - Meskûkât*, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1330 Rumî ve 1333 Arabî. İkinci cilt "evrâk-ı nakdiyye"yi içerir: *Nakid ve İtibâr-ı Mali - İkinci cild - Evrâk-ı Nakdiyye*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1334. Üçüncü cilt ise bankacılık üzerinedir: *Nakid ve İtibâr-ı Mali - Üçüncü cild - Bankacılık*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1334. Hâzım Atuf Kuyucak'ın iki ciltlik *Para ve Banka* başlıklı eseri (c. 1, 2. tabı, İstanbul; Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu talebe Yayın ve Yardım Bürosu Yayını, 1947; c. 2: Bankacılık, 2. baskı, İstanbul; İktisat Fakültesi Neşriyatı, 1948) teorik bölümleri dışında, ve özellikle yakın dönem Osmanlı para tarihiyle ilgili konularda büyük ölçüde Hasan Ferid'den yararlanılarak yazılmıştır. İsmail Hakkı, *Beledi Bankalar Hakkında İstişaremiiz*, İstanbul; Asır Matbaası, 1324. [Mikael Portakal Paşa], *İlm-i Usûl-i Mâliyye*, İstanbul; Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne Matbaası, 1301. Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniyyenin Borçları ve Islahı*, İstanbul; Şems Matbaası, 1330 diğer önemli kaynaklardır.

Kağıt para üzerine ilk tez çalışması Nihad Mehmed'inkidir: Nihad Mehmed. *Das Papiergeld in der Finanz-und Währungsgeschichte der Türkei 1839-1909*, İstanbul; Diss. Freiburg/Br., 1930. Osmanlı para ekonomisi üzerine diğer çalışmalar, kimisi albüm olmak üzere: Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası - Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul; Eren Yayıncılık, 1996; Aykut Nezih, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları*, İstanbul, 1979; Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para (Kaime)*, Ankara; Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970; Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Ankara; Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, 1958. Son

yıllarda borsa ve bankerler üzerine de çalışmalar yayınlanmaktadır: Azmi Fertekligil, *Türkiye'de Borsa'nın Tarihçesi*, İstanbul; İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, 1993; Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, İstanbul; Türk Ekonomi Bankası Yayını, 1991; Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul; Yapı Kredi Yayınları, 1995.

Osmanlı borçları ve Düyun-ı Umûmiyye geç dönem Osmanlı iktisat tarihinin önemli bir alanıdır. Düyun-ı Umûmiyye üzerine geniş bir literatür vardır. İngilizce en derli toplu çalışma Donald C. Blaisdell'in *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1929. Türkçesi: Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi - Düyun-ı Umumiye*, cev: Ali İhsan Dalgıç, İstanbul; Doğu Batı Yayınları, 1979) başlıklı eseridir. Emine Kıray'ın tez çalışması Türkçe yayınlanmıştır: Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul; İletişim Yayınları, 1993. Dış borçlar üzerine daha önce yayınlanan eserler şunlardır: Kirkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi - Düyunu Umumiye Tarihçesi*, İstanbul; Şirket-i Mürettibiye Basımevi, 1948; İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul; İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, 1964. İlk baskısı 1936.

19. yüzyıl Osmanlı finansal yapısı üzerine iki klasik çalışma Ch. Morawitz ve A. du Velay'nin eserleridir: Ch. Morawitz, *Les finances de la Turquie*, Paris, 1902. Türkçe çevirisi: Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, der: Maliye Tetkik Kurulu, Damga Matbaası, 1979; A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris; Arthur Rousseau, éditeur, 1903. Türkçe çevirisi: *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara: Damga Matbaası, 1978. Yavuz Cezar'ın *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi - XVIII. yydan Tanzimat'a Mali Tarih* (İstanbul; 1986) başlıklı eseri Tanzimat öncesi yapı açısından önemlidir. Son dönem Osmanlı malî düzeni ayrıntılı bir biçimde A. Heidborn'da görülebilir: A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman - Volume II - Les Finances ottomanes*, Vienne-Leipzig; C. W. Stern, Editeur, 1912. Mali yapı ile ilgili olarak başvurulması gereken diğer kaynaklar şunlardır: Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, 1. c., Dersaadet; Matbaa-i Kader, 1328; Ziya Karımursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayını, 1940; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi 1442-1930*, c. 4, Ankara; Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978; Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimatın Maliye Nâzırları*, I-II, İstanbul, 1939. Son dönem Osmanlı finansal tarihinde Parvus'un ayrı bir yeri vardır. Parvus üzerine görülmesi gereken kitap Z. A. B. Zeman, Z. A. B. and W. B. Scharlau'nun *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1867-1924* (London; Oxford University Press, 1965) başlıklı eseridir. Parvus'un kendi eserleri arasında *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniyye'nin Borçları ve Islahı* (İstanbul; Şems Matbaası,

1330) önemlidir. Bu ve diğer risalelerinden bir derlemeyi Muammer Sencer yayınlamıştır: *Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, der: Muammer Sencer, İstanbul; May Yayınları, 1977.

İktisadi düşünce üzerine belli başlı kaynakları sıralayalım: Abdülhâlik Midhat, *İlm-i İktisad*, İstanbul; Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328. Ahmed Cevad, *İktisadda İnkılâb: İstihlâk Teavün Şirketleri*, İstanbul; Matbaa-i Şems, 1330. Ahmed İhsan, *İlm-i Servet*, İstanbul; Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1307. Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik*, İstanbul; Kırkanbar Matbaası, 1296. Ahmed Midhat, *Halkı 7-Ukûd*, İstanbul; Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1307. Ahmed Ragıb, *Altın ve Düşünât Meselesi*, Dersaadet; Matbaa-i Osmaniyye, 1338. Fazıl, *İlm-i İktisad*, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1330. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Devleti Âliye-i Osmâniyye-de Tarih-i İktisadî Nasıl Olmalıdır?* İstanbul; İkdâm Matbaası, 1328. Charles Gide, *İlm-i İktisad*, ter. Hamid, Hasan Tahsin, Zühdi, 1. c., İstanbul; Kanaat Matbaası, 1330; 2. c., (İstanbul); 3. c., İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335; 4 kitap, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1334. Mahmud Esad İbn-i Emin Seydişehrî, *İktisad*, Kısım-ı ewel, cüz-i ewel, İstanbul; Cemâl Efendi Matbaası, 1318; Kısım-ı ewel, cüz-i sâni, İstanbul; Hilâl Matbaası, 1326; Kısım-ı sâlis, İstanbul; Matbaa-i Hayriyye, 1325. Mahmud Hayri Kahvecibaşıza-de, *Mebâdî-i İlm-i Servet-i Mîlel*, İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1317. Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, 1. kitap, İstanbul; Karabet Matbaası, 1315; 2. kitap, İstanbul; Mihran Matbaası, 1315; 3. kitap, İstanbul; Karabet Matbaası, 1316; 4. kitap, İstanbul; Alem Matbaası, 1317. Mehmed Ekrem Sokulluzade, *Fenn-i Servet*, İstanbul; Asır Matbaası, 1316. Mehmed Süleyman Avanzade, *Alman Usulü Ticaret ve Servet*, İstanbul; Orhaniye Matbaası, 1335. Musa Akyiğitzade, *İktisad yahut İlm-i Servet; Azade-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, İstanbul; Karabet Matbaası, 1314. Musa Akyiğitzade, *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad*, İstanbul; Mekteb-i Harbiyye Matbaası, 1316. M[uslihiddin] Adil, *İktisad Dersleri*, Selânik; Zeman Matbaası, 1328. Münif Paşa, *İlm-i Servet*, İstanbul; Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302. Nail, *Fenn-i Usul-i Mâliyye*, İstanbul; Cihan Matbaası, 1329. Nuri, *Mebâhis-i İlm-i Servet*, İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1299. Otto Hübner, *Ekonomi Tercümesi Fenn-i İdare*, ter. Mehmed Midhat, İstanbul; Cemiyet-i İlmiyye Matbaası, 1286. Sakızlı Ohannes, *Mebâdî-i İlm-i Servet-i Mîlel*, İstanbul; Mihran Matbaası, 1297. Jean Baptiste Say, *İlm-i Tedbir-i Menzil*, ter. Sahak, İstanbul; Mühendisoglu Tabihanesi, 1268. Süleyman Sudi, *Defter-i Muktasid*, üç cilt, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1306-1307. Şerif Mardin (*Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918*, Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, no: 12, Temmuz 1962, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara.) Ahmed Güner Sayar (*Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul; Der Yayınları, 1986) ve Z. Fahri Fındıkoğlu, (*Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı*, İstanbul;

İktisat Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1946) bu konulara eğilmiş çağdaş yazarlardır.

Dış ticaret, sanayileşme, anonim şirketler, kooperatifçilik, hukukî gelişmeler, kapitülasyonlar, ulaşım, demiryolları, gibi yine iktisadın alanına özgü ancak bu ciltte doğrudan ele alınmayan konuların kaynakları bir sonraki cilde bırakılmıştır. Kaynakçayı fazla uzatmamak için makalelere yer verilmemiştir. Birçok makale zaten dipnotlarında belirtilmiştir. Ama yine de önemire binâ'en bu cilt için anlamlı birkaç makaleyi belirtmeden geçemeyeceğiz: Feroz Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks 1908-1918," *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (Fin du XVIIIe - Début du XXe siècle)*, der: Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont, Paris; Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1983, s. 275-288; Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, Ed: Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara; Meteksan Limited Şirketi, 1980. s. 329-350; Feroz Ahmad, "War and Society under the Young Turks, 1908-1918," *Review - Fernand Braudel Center*, vol. XI, number 2, Spring 1988, s. 265-286; François Georgeon, "Le Premier emprunt intérieur ottoman (Mai-juin 1918)," *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris; Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 101-117; O. Jenssen, "Marxistische Beiträge zum Problem der Wirtschaftsentwicklung und Wirtschaftsforschung im Orient," *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Jahrgang II, Heft 2, s. 233-249; Reinhard Junge, "Das Wirtschaftsproblem des Näheren Orients," *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Weimar, Jahrgang I, Heft 1, Januar 1916, s. 1-30; A. Gündüz-Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 409-484; Şevket Pamuk, "Long-Turn Trends in Urban Wages in Turkey, 1850-1990," P. Scholliers ve V. Zamagni (derleyenler), *Labour's Reward, Real Wages and Economic Change in 19th and 20th Century Europe*, Cornwall; Adward Elgar, 1995, s. 89-105; Carl Anton Schaefer, "Die türkische Währungspolitik," *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Jahrgang II, Heft 1, 1 April 1917, s. 41-75; Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İşe Politikası," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi-Beşeri Bilimler*, c. 6, 1978, s. 211-225; Zafer Toprak, "Nationalism and Economics in the Young Turk Era (1908-1918)," *Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Méditerranée Orientale*, (Derleyenler: Jacques Thobie et Salgur Kançal) Paris; L'Harmattan, 1994, s. 260-266; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası," *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II*, ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-

1980 Özel Sayısı, s. 205-238; Zafer Toprak, "Osmanlı Kambiyoları," *Finans Dünyası*, Ocak 1990, s. 72-74; Jean Vergeot, "Le Papier-monnaie en Turquie pendant la guerre," *Revue d'Economie Politique*, c. 33, 1919, s. 278-300.

Dizin

- A. Aftalion 467
 A. du Velay 213, 481
 A. Heidborn 481
 Aba ve Şayak ve Kazmir Şirketi 444
 Abaoğlu Ali Efendi 70
 Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi 69-70
 Abbott Payson Usher 231
 ABD (Amerika) 1, 11, 34, 36, 56,
 100-1, 132, 196, 310, 331-2, 362,
 379, 399
 Abdi Tevfik 240, 264
 Abdizade Edhem Efendi'nin
 Halıhanesi 443
 Abdullah Azmi Efendi 148, 398
 Abdullah Emin Bey 92
 Abdullah Safi Bey 358
 Abdurrahman Şeref 402
 Abdurrahman Vefik 481
 Abdurrahman Yusuf Bey 392
 Abdülhâlik Midhat 482
 Abud Efendi 128, 303, 310, 390
 Abud Efendi Hanı 169
 Adana 39, 83, 124, 139, 143, 156-7,
 162, 164, 229, 240, 252, 254, 275,
 295-6, 408, 438, 449-51, 453-8,
 460, 462
 Adana Demiryolu Şirketi 438
 Adanalı Hacı Hafız Efendi 222
 Adanalı Hacı Hafız Hüseyin Efendi
 77
 Adapazarı 77, 149, 158, 223, 250,
 444, 457
 Adapazarı Ahşap ve Demir
 Malzeme İmalathanesi 437
 Adapazarı İslâm Ticaret Bankası
 Osmanlı Anonim 77, 222-3
 Adembeyzade İbrahim, Sipahizade
 Hamit ve Şürekâsı İslâm Ticaret
 Bankası 77
 Adliye Nezâreti 12
 Adnan Bey 420
 Adrien Biliotti 208, 210, 213, 232,
 479
 Afyonkarahisar 144, 449
 Agob ve Serkiz Hamparsumyan
 Şirketi 439
 Ahmed Çavuşoğlu Bayram Bey 77
 Ahmed Cevad 118, 482
 Ahmed Emin (Ahmet) 144-5, 165-6,
 168, 191, 249-50, 258, 263, 468-9
 Ahmed Fethi Paşa 51
 Ahmed Güner Sayar 482
 Ahmed Halis ve Şürekâsı Efendiler
 Şirketi 442
 Ahmed Hamdi 239, 258
 Ahmed Hamdi Bey 92
 Ahmed Kemal Bey 68
 Ahmed Midhat 482
 Ahmed Nesimi Bey 92, 181
 Ahmed Paşa Harsa Ticarethanesi
 439
 Ahmed Ragıp 482
 Ahmed Rasim 194
 Ahmed Rıza Bey 63, 148, 250, 387,
 389-90, 401-2
 Ahmed Tevfik Bey 68
 Ahmed Ziya 472
 Ahmed İhsan 482
 Ahmed İzzet Bey 425
 Akağazade Abdullah Efendi 73
 Akşehir 424, 443, 457
 Akşehir Osmanlı İktisad Anonim
 Şirketi 73, 220
 Akhisar 222, 421
 Akhisar Tütüncüler Bankası 421
 Akif Fevzi 68
 Akka 451
 Akseki 399
 Ala'îye 399
 Alaşehir 77, 222
 Alberti 49
 Albrecht Mendelssohn-Bartholdy
 468
 Aleksander Kominos ve Şürekâsı
 440
 Alexander F. Meyendorff 467
 Alexander M. Michelson 467
 Ali Akyıldız 480

- Ali Berktaç 479
 Ali Münif 306
 Ali Osman 93
 Ali Rıza 93, 231
 Ali Rıza Paşa 177
 Ali İhsan Dalgıç 481
 Alleon 49-50
 Almanya 9-10, 15, 39, 42, 92, 99-101, 103-4, 109-10, 112-4, 116-8, 121, 123, 139, 141, 151-4, 161, 167, 176, 184-5, 195-6, 211, 216, 232, 234-6, 247, 254, 298, 301, 310, 323-8, 332-6, 339-40, 342, 352-5, 357-63, 366, 368, 370, 372-4, 379, 390, 393, 398, 401, 408-10, 413
 Alvanitidi 132
 Amadosyone Şirketi 439
 Amasya 451
 Anadolu Demiryolu Şirketi 35, 95, 230
 Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi 129-30, 243, 307, 313, 438
 Anadolu Pazarı Şirketi 442
 Anadolu Sanayi ve Ticaret Şirketi 443
 Ananya Çakıryan Şirketi 439
 André Autheman 479
 Ankara 38-9, 92, 129-30, 135, 139, 141-2, 144, 146, 149, 157, 164, 180, 245, 252, 256, 306, 313, 393, 398, 403, 421, 424, 433, 438, 449-58, 460, 462, 465,
 Ankara Millî Mensucat Şirketi 438
 Ankara'da Ohrili tüccardan Arif bin Arslan, Manastırlı Hasan ve Sabri bin Rasim Efendiler Şirketi 438
 Anonim Şirketi Karaman 443
 Anonim Şirketi Kayseri 444
 Anonim Şirketi Yozgad 438
 Antalya 25, 33, 92, 139, 164, 276, 376, 399
 Anton Arslan ve Şürekası 439
 Anton Many ve Mahdumları Şirketi 439
 Anton Ricyo ve Şürekası Şirketi 439
 Anton ve Corci Hacı Toma Şirketi 439
 Arabacılık Şirketi 443
 Arakil Şerbetyan ve Mahdumları 440
 Aram Efendi 68, 402
 Arif Paşazade Cemil Bey 68
 Arifiye 149
 Aristidi 402
 Arpacı Ahmed Ağa 77
 Arpacı Hacı Ahmed Ağa 222
 Arslan Efendi 366
 Arthur Fontaine 467
 Arthur Rousseau 213, 481
 Artin Bekliyan ve Voskerçyan Şirketi 439
 Artin Efendi 353
 Asaf Bey 77, 222
 Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi 68
 Aşar İltizam ve Zahir Alım Satım Şirketi 443
 Atanaş Nikolayidi ve Şürekâsı 439
 Atina Bankası 42
 Attar Halilağazade Eyüp Efendi 69
 Attariye ve Okka Malı Alım Satım Şirketi 443
 Avadis Avadikyan ve Merican 440
 Aviel Roshward 469
 Avni Bey 289
 Avni Re'fet Biraderler 440
 Avram Şolman ve Mahdumu 439
 Avram İhsan ve Şürekâsı 439
 Avusturya 33, 35, 53, 64, 109, 113, 123, 130-1, 140, 152, 154, 197, 211, 254, 300, 302, 309-10, 325-7, 329, 352, 357, 359-60, 368, 370-1, 373-4, 379, 405, 421
 Avusturya-Macaristan 12, 15, 41-2, 92, 101, 110, 132, 145, 161, 176, 232-3, 317, 362
 Avusturya-Macaristan Bankası 253
 Avusturya-Osmanlı Bankası 53
 Ayancık 443
 Â'yânzade Hafızî Bey 70
 Ayasofya 405
 Ayastefanos Muahedesi 108
 Aydın 29, 32, 74-5, 92, 139, 157, 180, 220-1, 256, 299, 433, 439, 442, 449-51, 453-8, 460, 462, 464

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri

Anonim 74-5, 442

Aydın İncir ve Himaye-i Zürra

Osmanlı Anonim 74, 442

Ayıntab 142, 451

Aykut Nezihi 480

Ayşe Berktaş 479

Ayvalık 393

Aziz Ağa 222

Aziz Efendi 74

Azmi 68

Azmi Fertekliğil 481

B. Kebeci ve A. Kıryako Şirketi

Kollektif 439

B. R. Mitchell 155, 250

Babanzade Hikmet Bey 59

Bağdad 23, 25, 38, 123, 130, 157,
275, 286, 296, 325, 329, 356, 453,
458

Bağdad Demiryolu Şirketi 438

Baha Bey 133, 311, 316

Baha Said 135

Bahçecizade Hacı Mehmed Efendi
72

Bahçekapı 420

Bahriye Nezâreti 50, 103, 338

Bailey 478

Bakkalcılar Cemiyeti 131, 308

Bakkaliye Emniyet Şirketi 438

Bakkaliye İtibâr Şirketi 444

Balcızade Hakkı Bey 74

Balcızade Hamit 74

Baltazzi 49-50

Balya Karaaydın Şirketi 437

Bandırmalı Mehmed ve Aleksandr

Pontramolu Şirketi 439

Bank-ı Dersaadet 40, 50-1

Banque de Constantinople 50

Banque Française 32

Bardavidir ve Suvarsman Şirketi

Kollektif 439

Bari Biraderler 439

Barker 49

Baron Boris E. Nolde 467

Basra 25, 275, 286

Batum 132, 310, 421

Bayezid 231

Bayramzade İsmail Hakkı 171

Bazergancık Biraderler Dert ve Elis
Şirketi 439

Bedosaki Atnasyadis Şirketi 438

Bekir Bey 67, 423

Bekirzade Hacı Ali Ağa 70

Belçika 64, 195, 333, 379

Belediye Cemiyet-i Umumiyyesi
148, 229

Belinda J. Davis 469

Benedict Crowell 468

Berlin 109, 233, 323, 352, 354, 367,
389, 444

Bernard Waites 468

Beşbeyzade Mehmed Bey 222

Beyşehir 444

Beyoğlu 127, 173, 230-1, 303, 451

Beyrut 33, 39, 51, 124, 139, 143,
157, 275, 367, 433, 442, 450-1,
453-6, 458, 460, 462

Beyrut Klüp ve Gazino Şirketi 442

Beyrut Tramvay Şirketi 442

Bezzaz Şamlı Şükrü ve Biraderleri
Nafız ve Mehmed Şirketi 439

Bi-Ba-Bo Tuhafiye Mağazası 420

Biga 58, 144, 146

Bilecik 442, 457

Bitlis 49, 157, 433, 449-51, 453, 455-
6, 458, 460, 462

Block Millman 469

Bogos 49

Bohor Efendi 148

Bohor Gomel Bey 76

Bolu 139, 142, 144, 146, 157, 174,
254, 414, 433, 449-50, 453-6, 459,
461, 463-4

Bomonti Birahanesi 192, 240

Bor 445

Bosna-Hersek 12

Bosnalı İbrahim Bey 77

Bosnalı İbrahim Efendi 222

Bosnevi Hacı Adem Beyzade
İbrahim 223

Boşnak (Bosnalı) Süleyman Efendi
76, 222

Boyabad 443

Buldan Terakki-i Mensucat Şirketi
442

Buldanî Hacı Emin ve Mahdumları 439

Buldanlı Hacı Mehmed Efendi 76, 222

Buldanlı Hafız Edhem ve Mahdumu Şirketi "Kollektif" 439

Bulgaristan 12, 25, 41-2, 101, 128, 132-3, 140, 152, 154, 161, 276,

304, 309-11, 361-2, 366, 402, 457

Burdur 443, 449, 451-2, 457

Bursa XIII, 18, 20-1, 39, 49, 51, 87, 91-2, 94, 141, 180, 227-9, 256, 274,

297-8, 389, 392-3, 399, 404, 408, 421, 437, 442, 457

Bursa Mensucat Şirketi 442

Bükreş 133

Büyük Şark Moda Tuhafiye Mağazaları Şirketi 442

C. W. Stern 481

Caferizade Cemal Efendi 222

Caferoğlu Cemal Bey 77

Cahid Bey 212

Camondo 49

Canik 433, 444, 450, 453-7, 459, 461, 463

Canik Elmasyan Şirketi 440

Carl Anton Schaefer 212, 469, 483

Cebel-i Bereket 451

Cebel-i Lübnan 139, 143, 433, 450, 453, 456, 459, 461, 463

Celâl Bey 408

Celâl Derviş Bey 92

Celâl Muhtar Bey 189-90, 261, 421

Celeb Şirketi 443

Cemal Bey oğlu Abdülhalim Bey 77

Cemal Paşa 97

Cemil Paşa 307

Cemil Topuzlu 130, 241-2

Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye 84, 223

Cemiyet-i Umumiyye-i Belediye 131, 242, 309

Cemiyet-i Ziraîyye 84, 223

Cevad Bey 148

Cevad Nizami Bey 420-1

Cezairlioğlu Mıgırdıç 49

Ch. Morawitz 481

Charles Gide 467, 482

Charles Issawi 478

Christopher Clay 479

Cidde 33, 105-6

Corci Papazoğlu 440

Coronio 49

Corpi 49

Çağdar Keyder 479

Çakaloğlu Hafız İbrahim Bey 76

Çakalzade Hafız İbrahim Efendi 222

Çakmakçılar 169

Çalıkağazade Rıfat Efendi 73

Çanakkale 97, 110, 311

Çanakkale Boğazı 127, 132, 163, 190, 302, 310

Çankırı 157, 449, 451

Çatalca 87, 91, 139, 142, 144, 146, 227, 399, 433, 450, 453-7, 459, 461, 463

Çerkes Mehmed Ali ve Çerkes İsa Efendiler Şirketi 438

Çiftçi Bankası 220

Çiftçiler Derneği 92, 2278

Çiftlik Makinist Mektebi 92

Çiftliklinin Mehmed Çavuş 76

Çiftliklinin Mehmed Efendi 222

Çolakzade İbrahim ve Şamlı Damadı Remzi Şirketi 439

Çorum 451

Çukurova 94, 97, 408

Çürüksulu Mahmud Paşa 250

D. L. Aristidi ve Şürekâsı Şirketi 440

Dâhiliyye Nezâreti 83, 119, 130, 169, 246, 428, 452

Dakik Fabrikası İktisad Şirketi 443

Damad Ferid Paşa 379-80, 396

Danimarka 154

Darphane-i Âmire 207-9

Darphane-i Millî 44, 211

Darûl-eytam 133, 186, 189, 259, 311

Darûlfünûn 15, 121, 181, 192

David Mitrany 468

Debbağ Hacı Ahmed Efendi 76, 222

Debbağ Hacı Mehmed Mahdumları

- Şirketi 440
 Dedeâğaç 131, 308-9
 Demirciler Şirketi 443
 Denizbank 80
 Denizli 164, 367, 442, 451
 Denizlili İsmail Hakkı Bey 77
 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası
 35, 62, 86, 91, 93, 122, 127, 200,
 216, 226, 229, 251-2, 265, 271
 Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve
 Sanayi Odası 65
 Dersim 451
 Deutsche Bank 32, 41, 116, 210, 365
 Deutsche Orient Bank 32, 42, 210,
 437
 Die neue Orientierung 121
 Dinar 444
 Dirlik ve Birlik Şirketi 442
 Divan-ı Harb-ı Orfi 178
 Divanyolu 230
 Diyarbakir 142, 157, 164, 348, 433,
 449-51, 453-6, 458, 460, 462
 Diyarbakirlizade İbrahim 223
 Doktor Nâzım 169, 198
 Doktor İsmail Bey 92
 Donald C. Blaisdell 481
 Donald Quataert 478, 479
 Donanma Cemiyeti 87, 91, 186, 259,
 430
 Dr. A. Dagavaryan 477
 Drazzade Mazhar Nurullah Efendi
 73
 Duzoğlu Agop Çelebi 24
 Duzoğulları 49
 Düyûn-ı Umumiyye Osmaniyye XII,
 37, 48, 53, 57-8, 102-3, 109-10,
 112-4, 118, 155, 158, 164-5, 167-8,
 204, 208, 233-4, 323-4, 326-7, 334,
 336, 352-3, 356, 363, 365-6, 384,
 387
 Düzce 457
 E. Arditi 475
 Edhem Ağazade İsmail Hakkı Bey
 223
 Edhem Bey 74
 Edhem Eldem 479
 Edirne 39, 87, 91, 94, 139, 142, 144,
 146, 164, 227, 275, 398-9, 433,
 438, 449-51, 453-8, 460, 462, 464
 Edremitli Hasan ve Şekerci Yorgi ve
 Şürekâsı Kollektif Şirketi 439
 Eğin 444
 Ekmekçiler Cemiyeti 129, 305, 307
 Ekrem Kolerlikçi 480
 Ekvilla 132
 Elaziz 164
 Elcicioğlu Ağaç Efendi ve Mehmed
 Rıfat Bey Şirketi 438
 Elektrik Şirketi Denizli 442
 Eli Alararakı ve Mahdumu 439
 Eller Yaşova Şirketi 439
 Elmacioğlu Biraderleri Şirketi 439
 Emin Hasanzade Mehmed Efendi
 222
 Emine Kıray 481
 Eminönü 118
 Emir Hasanzade Şükrü Efendi 222
 Emir Hasanzade Mehmed Efendi
 77
 Emir Hasanzade Mehmed Efendi
 mahdumu, Şükrü Bey 77
 Emlâk ve İkrâzat Bankası Osmanlı
 Anonim Şirketi 68
 Emniyet Sandığı 79
 Emniyet Şirketi Bor 445
 Emniyet Şirketi Karaman 444
 Emniyet Şirketi Niğde 445
 Emtia-i Ticariyye Saadet Şirketi 443
 Emtia-i Umumiyye Kantar Şirketi
 443
 Emtia-i Umumiyye İkbaliyye Şirketi
 443
 Emtia-i Umumiyye Saadet Şirketi
 443
 Emvâl-i Umumiyye Şirketi 437
 Enderyadi Biraderler Şirketi 439
 Enver Paşa 85, 87, 96, 231, 249
 Ereğli 108, 129, 305, 424, 443-4
 Ereğli Kömür Madeni Şirketi 53
 Ereğli Maden Şirketi 437
 Ergani 451
 Ermiyeli Hasan Efendi 77, 222
 Ertuğrul Pazarı 442
 Erzincan 408
 Erzurum 39, 157, 164, 458

Esb Pazarında Zahir Şirketi 438
 Eskişehir 129, 139, 142, 144, 146,
 149, 164, 180, 256, 306, 391, 403,
 408, 414, 424, 433, 444, 449-50,
 452-7, 459, 461, 463-4
 Eskişehir Çiftçi Bankası 72
 Esnaflar Cemiyeti 131, 135-6, 160,
 201, 245
 Eşya-yı Ticariyye Osmanlı Şirketi
 443
 Etibank XVI, 80
 Etienne Clémentel 467
 Eugen von Wassermann 104
 Evkaf Bankası 57-8, 213
 Evkaf Nezâreti 57

F. Feydau ve Şürekâsı 440
 Faik Bey 148
 Faik Nüzhet 181
 Fas 404, 409
 Fatih 231
 Fatih Sultan Mehmed 49
 Fazıl 482
 Fazıl Berki 118
 Fenerciade İbrahim Efendi 77, 222
 Ferid Abud Efendi 68
 Ferid Bey 42, 211, 425
 Fernandez 49
 Feroz Ahmad 483
 Fesciade Abdullah 441
 Fethi 422
 Fethi Bey 148
 Fırıncı Haydar Efendi 77, 222
 Filibeli Yakub Cemil ve Mahdumları
 441
 Filistin 25, 275
 Filistin Ticaret Bankası 445
 Filozof Rıza Tevfik 121
 Finlandiya 35, 155
 Firuz Bey 420
 Francis W. Hirst 467-8
 François Georgeon 236-7, 483
 Frank Edgar Bailey 478
 Franko ve Mahdumu Rafael 441
 Franko İsrail Alayof ve Şürâkası 441
 Fransa 10, 23, 30, 32, 36, 50, 99,
 100-1, 154, 176, 216, 254, 263,
 288, 327, 331-2, 338, 357, 362, 379

Fransa Bankası 36, 54, 101, 366, 380
 Frederick R. Dickinson 469
 Friedrich Aereboe 468
 Foti Mavroyani ve Şürekâsı 440
 Fuad Hulusi Bey 68
 Fuad Paşa 107
 Fuat Lostar Bey 420, 421
 Galata 50, 118, 133, 420, 424
 Galata Bankerleri 14, 39, 49, 50
 Galata Tünel Şirketi 438
 Galatasaray 118
 Galatasaray Sultanîsi 121
 Galip 68
 Galyaçato 304
 Gaston Jèse 467
 Gazi Ahmed Muhtar Paşa 482
 Gazizade Adürrahim Efendi 76, 222
 Gelgeloğlu 49
 Gelibolu 399, 451
 Gemlik 442
 Gemlik Koza ve Zeytin Şirketi 442
 Genç 451, 455, 458
 General Bank of Constantinople 51
 General Falkenhayn 356
 Geoffrey Parker 469
 Gerald D. Feldman 468
 Gerd Hardach 231, 468
 Gerson 421
 Gevgililioğlu Sezai Bey 77
 Giresun 164
 Giritli Safder Bey 76
 Giritli Selim Efendi 222
 Giritli Selim Sırrı Efendi 76
 Gözübüyükzade Sabit Efendi 72
 Grigoryadi Setiloğlu 440
 Gustav Gratz 467
 Gündüz Ökçün 218-20, 222, 250,
 465, 477, 483
 H. Westergaard 468
 Hacı Antonyo Biraderler Şirketi 440
 Hacı Antonyo Şirketi 441
 Hacı Glagıçzade İsmail Safa Bey 74
 Hacı Hafızade Mehmed Ziyaeddin
 223
 Hacı Halid Mahmud Beyzade Kâni
 Bey 77

- Hacı Halil bin Mahmud 175
 Hacı Halil Efendi 74
 Hacı İbrahim Efendizade Hacı Mehmed 74
 Hacı İbrahimoglu Aziz Efendi 175
 Hacı Mahmudzade Hasan Bey 74
 Hacı Osman Zeki Efendi 74
 Hacı Ömer Efendizade Mustafa Efendi 222
 Hacı Ömer Efendizade İzzet Bey 74
 Hacı Salimzade İbrahim 223
 Hacı Süleyman Efendi 245
 Hacı Şabanazade Mustafa Fehmi Efendi 76
 Hacı Şeyh Damadı Mehmed Efendi 74
 Hacı Şeyh Efendi 222
 Hacı Şeyh Mehmed Efendi 77
 Hacı Taşlı Mehmed Ağa 74
 Hacı Toma Serkis ve Evlâdı Şirketi 441
 Hacı Yahyazade Hafız Ahmed Efendi 74
 Hacı Yavaşzade Biraderler Şirketi 440
 Hacılarzade Mustafa Efendi 73
 Haffaf Kamil Efendi 222
 Haffafiye Debâgat Kollektif Şirketi 444
 Hafız Abdurahman Vehbi Şirketi 443
 Hafız Ali ve Biraderi 440
 Hafız Ağazade Bekir 223
 Hafız Ömer Efendi 220
 Hafik 442
 Halep 38-9, 124, 139, 143, 157, 225, 254, 275, 329, 433, 449-51, 453-6, 458, 460, 462
 Halid Paşa 222
 Halifa Politi Halefleri Şirketi 440
 Halil İnalcık 210, 478, 483
 Halk Bankası 80
 Halkalı Ziraat Mektebi 85-6, 92, 224, 226
 Hama 451
 Hamdullah Emin Paşa 92, 376
 Hamdullah Suphi 118, 121, 237
 Hamid 482
 Hamid Bey 148, 181, 336, 345
 Hamzazadeler Şirketi 440
 Hancı Sarı Molla 74
 Handel's Akademi 64, 420
 Harb-ı Umumi 99, 215, 229, 256, 258, 267, 295, 297, 300, 302, 317, 331, 403, 427-8, 431
 Harbiye Nezâreti 50, 84-6, 88, 103, 119, 137, 139, 143-4, 146, 160, 173, 186, 225, 246, 315-8, 325, 338, 356-8, 409, 429, 432, 435, 445
 Harp Fakirleri – Les Néo-pauvres 191, 262, 266
 Harp Kazançları Vergisi Kanunu 176-8, 254-6
 Harp Zengini 191, 262, 263, 417, 419
 Hasan Akif Komandit Şirketi 444
 Hasan Çavuş mahdumu Halil Bey 77
 Hasan Efendi 74
 Hasan Efendi bin İbrahim 175
 Hasan Ferid 29, 207-8, 210, 212-3, 220, 239, 271, 475, 480
 Hasan Rıza Bey 92
 Hasan Seydi ve Bicon Şirketi 440
 Hasan Tahsin 181, 482
 Hasan Vasfi Bey 76
 Hasan Vasti Efendi 222
 Hasköy 189
 Havagazı ve Tenvir-i Elektrikî Şirketi 442
 Havâyic-i Muhtelif Komisyonu 140
 Havâyic-i Zaruriye Komisyonu 127-9, 241
 Havran 86, 225, 358, 451
 Haydar Şekip 422
 Haydar Kazgan 481
 Haydarpaşa 149
 Hayfa 442
 Hayik Vezador Keresteciyan Şirketi 440
 Hayim Kuru ve Mahdumları Şirketi 440
 Haymana 438
 Haymana Ticaret-i Millî Anonim Şirketi 438
 Hayri 402

- Hâzım Atıf Kuyucak 208, 213, 234-5, 480
 Hazine-i Hassa 49, 108
 Hazine-i Maliyye 246, 339
 Hazinedarzade Mehmed Efendi Şirketi 444
 Heinrich E. Friedlaender 231
 Helfferich 124
 Helvacı Ali Rıza Efendi 222
 Hendek 444
 Henri Jouve 208, 210, 213, 232, 479
 Henry Truchy 467
 Herman Şirer Kumpanyası Şirketi 441
 Herzok Anonim Şirketi 444
 Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye 67, 93, 129-36, 150, 179, 200-1, 218, 242, 244, 246, 302, 307-8, 310, 316-20
 Hicaz 25, 32, 108, 225, 275, 286
 Hicaz Demiryolu Kooperatif Bakkaliye Şirketi 442
 Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 87, 186, 188, 259, 261, 408, 430, 437, 456
 Hilmi Bey 260, 421
 Hilmi Ziya Ülken 267-8
 Himaye-i Etfâl Cemiyeti 186, 259, 265
 Hindenburg Programı 10
 Hindistan 208
 Hjalmar Schacht 250
 Holger H. Herwig 468
 Hollanda 36, 101, 155, 379
 Hugo Meyer 139, 141
 Hüdavendigâr 139, 142, 157, 180, 256, 408, 433, 442, 449-51, 453-8, 460, 462, 464
 Hüdavengidâr Seyr-i Sefain Şirketi 442
 Hüsametdin Bey 77
 Hüsametdin Efend 222
 Hüseyin Avni Şanda 222
 Hüseyin Bey 260
 Hüseyin Cahid Bey 58-9, 62, 65, 119-20, 148, 169, 215, 217, 319, 321
 Hüseyin Efendi ve Rûfekâsı Şirketi 444
 Hüseyin Hilmi Paşa 310
 Hüseyin Kâzım 84, 223, 477
 Hüseyin Naim Bey 68
 Hüseyin Rahmi 194
 Hüseyin Tosun Bey 424-5
 Hüseyinoğlu Yenişehirli İsmet Bey 76
 Hüsnü Efendizade Kâzım Bey 70
 Hüsnü Erkan 480
 Hüsnü Vasıf ve Behçet ve Şürekâsı Şirketi 439
 Ilgın 443
 Irak 38, 375, 404
 Irganyan Uzun Artinoğlu 49
 Islâh-ı Meskûkât Komisyonu 30, 34-5, 208, 271
 Isparta 449, 451-2, 457
 Işıl Çakan 228
 İ. Hakkı Yeniay 481
 İbrahim Bey 148
 İbrahim Cemal Paşa 68
 İbrahim Fazıl [Pelin] 209, 213
 İbrahim Nuri 77
 İbrahim Paşa ve Mahdumları 439
 İbrahim Pertev 251
 İçel 139, 143, 433, 449-50, 453-6, 459, 461, 463
 İdare-i Vilayât Kanunu 89, 429
 İdris Efendi 74
 İhracat Hey'eti 13, 179
 İhsan 477
 İhsan Ezherli 472
 İktisad Anonim Şirketi 68
 İktisad Nezâreti 183-4, 258
 İktisad-ı Millî Anonim Şirketi 444
 İktisad-ı Osmanî Şirketi 73
 İller Bankası 80
 İlyas ve Avram Politi ve Elhanatı Şirketi 439
 İlyas Hoca ve Şürekâsı Bankası 443
 İmalât-ı Harbiyye 85, 159-60, 251
 İmamzade Mehmed Bey 72
 İmamzade Mehmed ve Kiryako Efendiler Şirketi 438
 İmamzade Reşid Efendi 73
 İmrozzade Mustafa ve Hacıağazade Nuri vesaire Şirketi 438

- İncir Anonim Şirketi 442
İnebolu 25, 33, 157, 276, 443
İnebolu Bakkaliye, Tuhafiye,
Manifatura, Nakliye Şirketi 443
İnegöllüoğlu M. 212
İngiltere 10-1, 23-4, 35, 50-1, 99-101,
152, 154, 196, 216, 332, 339, 357,
362, 379
İntibâh Ticaret Şirketi 437
İntibâh-ı İslâm Komandit Şirketi
444
İntibâh-ı İslâm Şirketi 438
İpekçi Cevdet 68
İran 25, 49, 275
İsa'il ve Kumpanyası 439
İskandinavya 35
İskenderiye 132
İskenderun 157, 461
İslâm Teavün Şirketi 443
İslâm Ticaret Bankası 444
İsmail Bey 260
İsmail Canbolat Bey 137
İsmail Efendi 390
İsmail Hakkı 77, 231, 480
İsmail Hakkı Paşa 86, 173, 226
İsmail Rıfkı Bey 93
İsmet Bey 130, 222, 229, 245
İspanya 36, 49, 155
İstanbul Bankası 68
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 39,
165, 204
İstikamet Kollektif Şirketi 444
İstinye 299
İstroci ve Ayonidi Şirketi 439
İsveç 51, 101, 155
İsviçre 41, 298, 329, 369, 410
İşyurdu Maden ve Kömür Şirketi
442
İtalya 9, 35, 101, 131, 155, 161, 195,
298, 309, 362, 366, 379
İtibâr-ı Millî Bankası XIV, 58-9, 61-
5, 173, 185, 211, 214-7, 254, 365,
374, 377, 380, 420, 422
İttihadçı Rıza Bey 47, 211, 288
İzmir 18-9, 24, 28-9, 38-9, 51, 58, 74,
76, 78, 96-7, 118, 132, 141, 164,
179-80, 198, 200, 209, 213, 220-1,
231, 256, 264-6, 274-5, 278, 282,
285, 292, 294, 399, 420-1, 439,
441, 450, 454
İzmir Pamuk İmalâtı Osmanlı
Anonim Şirketi 442
İzmir İdhalât ve İhracat Türk
Anonim Şirketi 442
İzmit 49, 87, 91, 139, 142, 144, 146,
157, 180, 227, 256, 405, 413-4,
433, 444, 449, 451, 453, 455-8,
461, 463-4
İzzet Bey 53, 67, 129, 261, 305, 424-
5, 478
J. A. Underwood 479
J. E. Allen 467
J. M. Winter 468
J. Modayi ve Mahdumları Şirketi
440
Jacob Oser 231
Jacques Thobie 478, 483
Jak Enderyadi Şirketi 440
Jak ve Enyas Maeneyi Şirketi 440
Jakob Hayım Mahdumu Şirketi 440
James T. Shotwell 467
Japonya 35, 101, 196
Jay Winter 468-9
Jean Baptiste Say 482
Jean Ducruet 478
Jean Vergeot 111, 239, 484
Jean-Louis Bacqué-Grammont 483
Jean-Louis Robert 468
Jistovi 133, 311
Joanna Bourke 469
Jozef N. Lui Şürekâsı 440
K. D. Fraşopulo Mahdumları Şirketi
441
K. I. Zaitsev 467
K. Veropulo Mahdumları Şirketi
441
Kaçantriyantis 132
Kadirli Emin Bey 76
Kadınhan 305, 424
Kadızaade Hacı Ethem Efendi 69
Kal'a-i Sultanıyye 139, 142, 157, 344,
375, 382, 433, 449-50, 453-7, 459,
461, 463
Kalas (Galatz) 51

Kalenderoğlu ve Şürekâsı Şirketi

441

Kalika 441

Kalo Stepan Papazyan

Ticarethanesi 441

Kambiyo Muâmelâtı Merkez

Komisyonu 13, 39, 41-3, 179, 210

Kanaat Şirketi 445

Kansızade Hacı Emin ve Dramalı

Kâzım Şirketi 441

Kantar ve Tütün Şirketi 444

Karacasulu Alioğlu Mustafa Bey 74

Karagözlü Mehmed Bey 77

Karagözzade Şükrü Bey 74

Karahisar 180, 256, 306, 444, 464

Karahisar-ı Şarkî 451

Karahisar-ı Sahib 139, 142, 146, 433,

444, 450, 452-7, 459, 461

Karakaçani ve A. Kefla Şirketi 441

Karakaş Nikolaki Efendi 148

Karaman 71, 129, 305, 424, 443-4

Karaman Millî Bankası Osmanlı

Anonim Şirketi 71, 220

Karamanizade 85, 224

Karamürsel 444

Karaosmanoğlu Halid Paşa 76

Karaosmanzade Kâni Bey 222

Karasi 256, 399

Kardicalı Mustafa Efendi 76

Kardicalı Sakallızade Ahmed Kâzım

Efendi 76

Kardicalı Aziz Ağa 77

Kardicalı Emin Bey 222

Kardicalı Mustafa Bey 222

Karesi 139, 142, 180, 433, 449-50,

453-7, 459, 461, 464

Kasaba 222

Kastamonu 139, 142, 144, 146, 157,

164, 174, 254, 414, 433, 443, 449-

51, 453-6, 458, 460, 462

Kasımpaşa 189

Kâşzade Hacı Ahmed Efendi 70

Katip Ali Bey 77

Kâtıpzade Nuh Naci Efendi 73

Kavaf Kâmil Bey 76

Kaymak Asım 68

Kayseri 72, 157, 164, 252, 433, 444,

449-50, 453-6, 459, 461, 463

Kayseri Köy İktisad Bankası 72

Kayseri Millî İktisad Anonim Şirketi

72-3, 220

Kâzım Şinasi 191, 263

Kâzım Nuri Bey 74

Kâzım Yorulmaz 245

Keçiborlu 300, 405, 409

Keleşzade Hacı Ahmed Efendi 69

Kemal Bey 67, 92-3, 129-30, 132,

134-6, 139, 143, 150, 160, 181,

186-9, 201, 218, 229, 241-6, 259-

60, 420, 423-4

Kemal Caferi Ticarethanesi Şirketi

441

Kerek 225

Kereste Şirketi 444

Kereste Teshilât Şirketi 443

Keresteci Hafız Mehmed Efendi 76,

222

Kerin 451

Kerkük 358, 451

Kesendire Maden Şirketi 438

Kırkkilise 451

Kırım Harbi 51, 105, 107

Kırşehir 157, 438, 451

Kibar Fazıl 68

Kibar Saim Bey 421

Kigorak ve Dikran Panosyan 441

Kirkor Kömürcan 481

Kirmastı 442

Kocamanyan ve Andonyan Şirketi

441

Kohti Taranto ve Şürekâsı Şirketi

441

Kohti ve Şürekâsı Şirketi 441

Kollektif Şayak Şirketi 442

Komandit Çuha ve Şayak Şirketi

(Fabrikası) 444

Komandit Şirketi Yıldızeli 442

Komandit Şirketi İzmir 439

Komandit Suhulet Şirketi 444

Kominos ve Kumpanyası "Kollektif"

Şirketi 441

Konthane Şirketi 445

Kontropi Bidarerler Şirketi 441

Konya 38-9, 68-72, 92, 95, 129-30,

139, 141-2, 144, 146, 149, 157,

164, 174-5, 180, 219-20, 229-30,

- 242, 254, 256, 304-6, 313, 317,
367, 398, 403, 408, 424, 433, 443-
4, 449-58, 460, 462
Konya Mensucat ve Emtia Yurdu
Osmanlı Anonim Şirketi 69-70
Konya Millî İktisad Bankası 69-71,
219
Konya Osmanlı İktisad-ı Millî
Anonim Şirketi 69-70, 219
Konya Ticaret-i Umumiyye Türk
Anonim Şirketi 69-70, 219
Kooperatif Tütün Müstahsilleri
Anonim Şirketi 444
Kosovalı Şerif Şakir Efendi 77
Kosti Bayındırlı 441
Kozan 451
Kozlu Kömür Madenleri Anonim
Şirketi 438
Köçeoğlu 49
Köleoğlu İstavri ve Yordan Ağalar
Şirketi 438
Köprülüzade Mehmed Fuad 121,
238
Köy İktisad Bankası 72
Köylü Bankası 220
Köylü Şirketi 443
Köynan Biraderler 440
Kriegsamt 10
Kriegsgesellschaften 10
Kudüs-i Şerif 32-3, 139, 143, 276,
433, 445, 450, 453-6, 459, 461, 463
Kulaksızade Mehmed Efendi 74
Kuleli Biraderler Şirketi 441
Kurrazade Hacı Bekir Efendi 73
Kurrazade Hacı Mehmed Efendi 73
Kuyumcıyan Biraderler 441
Kûlahdaşzade Rıza Bey 222
Kûlahdaşzade Rıza Efendi 76
Kürkçüzade Ömer Efendi 73
Kûtahya 139, 142, 144, 146, 424,
433, 445, 449-50, 452-7, 459, 461,
463-4
L. R. 229
Lasto 49
Lazkiye 451
Lebib Bey 148
Leon Karasu ve Mahdumları Şirketi
441
Levâzım-ı İrkâbiyye Anonim Şirketi
443
Levâzmât-ı Umumiyye-i Askeriyye
86, 95, 173, 226
Liverpool 51
Lloyd George 10
Londra 22, 48, 50-1, 55, 57, 196, 377
Londra Darphanesi 24
Loranda 49
Lüleburgaz 438
Lüleburgaz İslâm Ticaret Bankası
438
Lütfi Bey 128, 303
Lütfi Veopulos Şirketi 442
M(im). C(im). 211
M[uslihiddin] Adil 482
M. Belin 478
M. Gerson 421
M. H. İkizler ve Şürekâsı Şirketi 441
M. Papadopulo Şirketi 441
M. Susmacıyan ve Şürekâsı Şirketi
441
M. Zambakçıyan ve H. Kazaryan
Şirketi 441
M. Zeki 478
Ma' Ticaret Anonim Şirketi 443
Ma' Ticaret Sanayi Şirketi 444
Ma'muretü'l-Aziz 142, 157, 433,
444, 449-51, 453-6, 458, 460, 462
Maarif Nezâreti 12, 84, 429
Macar Bankası 210
Macaristan 195, 211, 224, 301, 310,
379, 420, 457
Macit Karakaş Efendi 148
Mahmud 402
Mahmud Esad İbn-i Emin
Seydişehir 482
Mahmud Hayri Kahvecibaşzade
482
Mahmud Nedim Bey 58
Makriköy Bez Fabrikası 160, 251
Malatya 157, 391, 451
Maliyye Nezâreti 32, 41-2, 47, 49-50,
52, 64, 66, 109, 112, 114, 119, 137,
139, 181, 207-11, 225, 232, 235,
246, 271, 325, 330, 345, 348, 353,

- 377-8, 451
 Manifatura Ticareti Osmanlı Şirketi 437
 Manifaturacı Mustafa Nuri 223
 Manisa 76, 222
 Manisa Bağcılar Bankası 75-6, 222, 289
 Maraş 142, 157, 433, 450, 453-6, 459, 461, 463
 Mardin 157, 451
 Maria Theresa 25, 33, 275
 Marsilya 127, 302
 Mary R. Habeck 469
 Maryos ve Miralayzade Ekrem Celâleddin Kollektif Şirketi 439
 Mateo Bayara ve Şürekâsı Şirketi 441
 Mavrogordato 49, 250
 Mazhar Bey 260
 Mazlumzade Hacı Osman Efendi 70
 Mebde-i Servet Ticaret Şirketi 437
 Meclis-i Meb'ûsân 34, 47, 57-8, 65, 91, 119-20, 131, 135, 148, 169, 181, 208, 213, 217, 220, 235-6, 239, 248, 254, 257, 288, 309, 322, 343-5, 375, 382, 386-7, 396, 398, 400-1, 404-5
 Medine-i Münvere 453, 459
 Mehdizade Mahzar Bey 72
 Mehmed Abud Efendi 58
 Mehmed Ali Ayni Efendi 59
 Mehmed Arif 231
 Mehmed Cavid Bey 58, 62-3, 65, 108-9, 116-7, 119, 124, 202, 212, 217, 235-7, 239, 268, 322, 343-5, 375-7, 382, 386-7, 482
 Mehmed Ekrem Sokulluzade 482
 Mehmed Emin Paşa 92
 Mehmed Esad 86, 226, 477
 Mehmed İzzed 207, 208
 Mehmed Midhat 482
 Mehmed Refet 478
 Mehmed Sadık 477
 Mehmed Selahattin 231
 Mehmed Süleyman Avanzade 482
 Mehmed ve Ahmed Abud Müessesatu Şirketi 437
 Mehmet Zeki Pakalın 481
 Meksika 36
 Melkon Nalbanyan Şirketi 441
 Memiş bin Hasan 175
 Men-i İhtikâr Hey'eti 168-73, 175-6, 179, 253, 290
 Menemenlizade Halid Efendi 222
 Mensucat Ticareti Şirketi 437
 Mensucat ve Emtia Yurdu Şirketi 443
 Mensucat Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi 443
 Menteşe 139, 142, 180, 256, 433, 449-50, 453, 455-6, 459, 461, 463-4
 Menzilizade Hacı Hasan Efendi 222
 Merkez Bankası 4, 24
 Mersin 164, 451
 Merzifon 442
 Meskûkât İdaresi 32, 207-9, 211
 Mıntuka Ziraat Mekâtib-i Âliyesi 84
 Mısır 17, 23, 25, 33, 56, 208, 276
 Mısırlıoğlu 49
 Michael Karpovich 231
 Michael W. Bernatzky 467
 Midhat Bey 310
 Mikael Portakal Paşa 480
 Milli Anonim Şirketi 438
 Milli Aydın Bankası 74-5, 442
 Milli Bakkaliye Şirketi 438
 Milli Banka Karaman 443
 Milli Ekmekçi Anonim Şirketi 136
 Milli Ekmekçiler Şirketi 67, 134, 218, 299, 314, 424
 Milli İktisad Bankası 67, 70, 136, 218, 246, 424-5
 Milli İktisad Nezâreti 185, 258, 259
 Milli İthalât Kantariyye Anonim Şirketi 132, 136, 423
 Milli İzmir Bankası 220
 Milli Kantariyye İthalât Şirketi 67, 134, 140, 218, 299, 310, 313
 Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi 67, 134, 136, 299, 307, 424
 Milli Mahsulât Şirketi Akşehir 443
 Milli Ticaret Şirketi Ankara 438
 Miltiyadi Karavokiros 472
 Mimar Sinan 405, 413
 Mine Erol 480

- Mirès 106
 Misak Mısıryan Mahdumları Şirketi 441
 Misci Hacı Mustafa Efendi 77
 Miser ve Şürekâsı Şirketi 441
 Miskci Hacı Mustafa Efendi 222
 Modyato ve Salamon Şirketi 441
 Mösyö Arditi 277
 Mösyö Coste 51
 Mösyö Fayt 405, 414
 Mösyö Halle 92, 93
 Mösyö Kautz 93
 Mösyö Kostantin Lambiki 277
 Mösyö Lora 32
 Mösyö Loran 66
 Muammer Sencer 482
 Mudanya 299
 Muradyan 440
 Musa Akyığızade 482
 Mustafa 181
 Mustafa Abdülhâlik Bey 148
 Mustafa Bey 148
 Mustafa Fevzi Bey 76
 Mustafa Fevzi Efendi 222
 Mustafa Hulusi Bey 92
 Mustafa Nuri Bey 77
 Mustafa Reşid Paşa XIII, 51
 Mustafa Şeref 181
 Mustafa Şeref Bey 58, 91
 Mustafaoğlu Bekir 175
 Musul 38-9, 143, 157, 275, 358, 433, 449-51, 453-6, 458, 460, 462
 Muvaffak Bey 420
 Mübahat Kütükoğlu 479
 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 84, 87, 91, 186, 223-4, 259, 430
 Mühtedî Süleyman Bahri Efendi ile Feride Hanım Şirketi 438
 Mükellefiyyet-i Ziraiyye Hey'eti 88
 Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu 85, 87, 89, 91, 151, 158, 226, 337, 430, 434, 436, 446, 448, 451
 Münif Paşa 482
 Münir 181
 Münir Bey 70
 Mürteza Abdi Bey 77
 Müşfik Selami 244
 N. B. Dearle 468
 N. Oğuzhan Altay 480
 N. V. Dalinsky 467
 Nablus 451
 Nafiz Hamdi, Ahmed Cevdet ve Nafiz Şirketi 441
 Nail Bey 68
 Nakibzade Hacı İbrahim Efendi 69
 Nalbandoğluzade Ali Bey 222
 Nalbanzade Halil Ağa mahdumu Ali Bey 76
 Nallıhan 438
 Namık Zeki 39
 Nâzım Bey 266
 Nâzım Paşa 75
 Necip Bey 74
 Necmeddin Molla 421
 Negroponte 49
 Nejat Bey 420
 Nemlizade Mithat Bey 421
 Nesib Bey 93, 181
 Nevşehir 174, 254
 New York 174, 196, 254
 Nicholas J. Astrov 467
 Nihad Mehmed 232, 480
 Nikola Bayındırlı Şirketi 441
 Niyazi Asım 114, 474
 Niğde 139, 142, 144, 146, 433, 445, 449-50, 453-6, 459, 461, 463
 Norveç 155
 Numan Beyzade Numan 223
 Numan Hamit 77
 Nuri 402, 482
 Nuri Bey 148, 250
 Nuri Onat 472
 O. Jenssen 483
 Odesa 304, 399
 Ohannes Saatçıyan Kumpanyası Kollektif Şirketi 439
 Oktay Gökdemir 480
 Onnik İhsan 477
 Oriental Bank of Constantinople 51
 Orman Ameliyyat Mektebi 405
 Orman Mekteb-i Âlisi 405, 413
 Osman Bey 169
 Osman Nizamî Paşa 391
 Osman Nuri ve Şürekâsı Şirketi 442

Osman Nuri [Ergin] 229, 242-3, 245-6, 250, 259
 Osman Okyar 83, 162, 210, 218-9, 235, 483
 Osman Zeki Efendi 74
 Osmanlı Aba Kumpanyası 440
 Osmanlı Anadolu Ticaret Şirketi 440, 442
 Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani) XII-III, XV, 22, 24-5, 32, 40-3, 47-9, 51-8, 65, 67, 77-9, 102-4, 107, 109-10, 118, 123, 125-6, 181, 210-4, 232, 281, 323, 325, 356, 361, 365, 377-81, 384, 420, 430, ^^^
 Osmanlı Emniyet Komandit Şirketi 444
 Osmanlı İktisad Şirketi 444
 Osmanlı İktisad Şirketi Akşehir 443
 Osmanlı İktisad-ı Millî Bankası 219
 Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası 41, 48, 58-60, 62-5, 67, 79, 210, 212, 214-7, 378, 381
 Osmanlı İtimad Şirketi 444
 Osmanlı İttihad Sarraçlık Anonim Şirketi 159, 250
 Osmanlı İttihad ve Terakki Bankası 47, 288
 Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi 96, 160, 231
 Osmanlı Komandit Şirketi 442
 Osmanlı Sigorta Şirketi 437
 Osmanlı Terhin-i Akar Bankası 68, 219
 Osmanzade Rüştü Bey 74
 Otto Hübner 482
 Ömer Abud Han 192, 240
 Ömer Muharrem Sabun Fabrikası 439
 Ömer Muharrem ve Karabeyzade İbrahim Sabun Ticarethanesi 439
 Öyenidi 49
 Özlem Yıldırım 480
 P. Be. Struve 467
 P. Scholliers 266, 483
 Pabuççuoğlu Nikola ve Dimosolu Monides Şirketi 438

Paketçioğlu Ali Bey 76
 Paketçizade Ali Efendi 222
 Panayot Kiryakidi Şirketi Kollektif 439
 Papa Dimitriyu Biraderler 440
 Paris 22, 48, 50, 54-5, 57, 104, 109, 323, 341, 377
 Parvus 480-2
 Paşalimanı 189
 Patrick Fridenson 468
 Paul Dumont 483
 Paul N. Apostol 467
 Paul P. Gronskey 467
 Paul Umbreit 468
 Pendik 408
 Pera Bankerleri 39
 Peru 35
 Peştemalcıade Şeyh Aziz Efendi 74
 Peştemalcıade Hüdai Efendi 74
 Pierre Pinot 467
 Pol Millarg Şirketi Kollektif 439
 Polatlı 424, 438
 Polonya 195
 Portekiz 35, 49
 Posta ve Telgraf Nezâreti 32, 349
 Puryear 478
 R. Jey Kaloti Şirketi 440
 Rahmi Bey 38, 75, 221
 Raufi Manyas 59, 214, 217, 420, 422
 Reed, Irving and Company 51
 Refik Bey 306
 Refik Halid 191, 262, 417, 419
 Rehber-i Terakki Şirketi 443
 Reichsbank 110, 233, 366
 Reichsbank notes 101
 Reinhard Junge 469, 483
 Reischtag 354
 Reji İdaresi 32, 83, 118, 437
 Rencber ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi 443
 Reokito Anonim Şirketi 444
 Ressam Avni 118
 Resuhi Bey 169
 Reşat Kasaba 478
 Reşid Arif Paşa 393
 Reşid Paşa 59
 Rıfat Bey 148, 260

- Rıhtım Şirketi 438
 Rıza Paşa 39-2, 394
 Rıza Tevfik 118, 237
 Richard Schüller 467
 Richard Stites 469
 Rihter Şirketi 408
 Robert F. Wilson 468
 Roderic H. Davison 210
 Roger Chickering 468
 Roger Owen 479
 Romanya 35, 127, 132-3, 140-2, 161,
 163, 187, 302, 304, 310-11, 390-1,
 399-400,
 Rusçuk 133, 311
 Rusya 9, 15, 17, 33, 35, 45, 127, 132,
 163, 195, 302, 310, 362-3, 366, 379

 S. Gündoğdu 251
 S. Haşhaşyan ve Madumu Kollektif
 440
 S. M. Morukyan Kollektif 440
 S. O. Zagorsky 467
 S. S. Demosthenov 467
 Saadet Kollektif Şirketi 444
 Sabri Tekay 479
 Sabri Yetkin 480
 Sadakat Şirketi 444
 Sadi Borak 245
 Sadık Efendi 367
 Sadırlar Ticaret Anonim Şirketi 443
 Safder Bey 222
 Safranbolu 443
 Sahak 482
 Said 181
 Said Bey 67, 420
 Said Halim Paşa 11
 Sakallızade Ahmed Kâzım Efendi
 222
 Sakallızade Rıdvan Efendi 444
 Sakızlı Ohannes 482
 Salah Cimcoz 231, 344
 Salahattin Ali Bey 58
 Salgur Kançal 483
 Salih Paşa 148, 394
 Salih Zeki 478
 Salihli 76, 222, 442
 Samih Bey 72
 Samsun 143, 164, 200, 251, 444

 Samuel Tabuh Kollektif 440
 Samuel Teyano 171
 Sandison XIII, 51
 Saraç Hacı Mustafa Efendi 77
 Saraç Hüseyin Efendi 77
 Sarmısakçı Musa Beyoğlu Ahmed
 Bey 77
 Sarrac Hacı Mustafa Efendi 222
 Sarraç Hüseyin Efendi 222
 Saruhan 451
 Sarızade Ahmed Bey 74
 Sason Efendi 58, 148
 Satı Bey 118, 121, 237
 Saul Nemayor ve Mahdumları
 Kollektif 440
 Sava Sivastopulo Şirketi Kollektif
 440
 Sedat Simavi 191, 193, 261-2, 266,
 470
 Selahaddin 181
 Selahaddin Bey 260
 Selânik 11, 32, 49, 51, 58, 84, 200,
 223, 274, 282, 444
 Selânik Bankası 32, 42, 210, 437
 Selim Serkez ve Evlâdı 440
 Selim Sırrı 118
 Seyr ü Sefain 159, 184, 186
 Seyr-ü Sefain 251
 Sezai 303
 Sezai Bey 128
 Shilizzi 49
 Sındırgıcızade Mehmed Bey 222
 Sındırgılıoğlu Mehmed Bey 76
 Sırbistan 25, 130-1, 161, 276, 309
 Sırrı Bey 181
 Sigara ve Bakkaliye Şirketi 438
 Siirt 39, 451, 455, 458, 461
 Siliciyan, İspenciyan, Keleyan 440
 Simon Bey 93
 Sinop 142-3, 451
 Sipahizade Hamid 223
 Sir Babington Smith 32, 208
 Sir Josiah Stamp 468
 Sir William H. Beveridge 467
 Sirkeci 131, 230, 252, 308
 Sivas 39, 143, 157, 164, 368, 391,
 405, 433, 442, 449-51, 453-6, 458,
 460, 462

- Siverek 451
 Standard Oil Cie 132, 310
 Stanislas Kohn 467
 Steana Romana (Etoile Roumaine) 132, 310
 Stefanoviç 49
 Su Şirketi Beyrut 442
 Su Şirketi İzmir 442
 Suat 181
 Sudan 404, 409
 Suhami Vayof 440
 Sultan Abdülaziz 106, 330
 Sultan Abdülmecid 23, 104, 330
 Sultan Ahmed 405, 413
 Sultan Bayezıt II 49
 Sultan Mahmud II 17, 23, 34
 Sultan Mehmed Reşad 63, 236
 Sultan Mustafa III 23, 49
 Sultan Selim III XI
 Suphi Ziya 420
 Suriye 24, 28, 38, 139, 285-6, 299, 329, 358, 433, 442, 450-1, 453-6, 458, 460, 462
 Suriye Bankası 68, 219
 Suriye, Beyrut ve Haleb Cam ve Billur Fabrikası 442
 Susan R. Gayzel 469
 Sükkerizade Tevfik Paşa 74
 Süleyman Sudi 482
 Süleyman Sırrı 181, 229
 Süleymaniye 451, 477
 Sümerbank XVI, 80, 134
- Şabhanlı Mehmed Fuad ve Şürekâsı Ormancılık Şirketi 439
 Şakirbeyzade Ahmed Bey 222
 Şam 68, 106, 124, 143, 225, 275, 442, 451
 Şam Tramvay Şirketi 442
 Şamlı Mehmed Reşid 207
 Şamlı Nihad Bey 68
 Şark Demiryolları Şirketi 438
 Şark Sanayi Kollektif 440
 Şark İplik ve Mensucat Sına'at Şirketi 442
 Şefik Bey 58
 Şekip Arslan Bey 358
 Şekip Hikmet 420
- Şerbetçizade Hüseyin Galib Kollektif 440
 Şeref Bey 91
 Şerif Şakir Efendi 222
 Şerif Mardin 482
 Şevket Paşa 57-8
 Şevket Pamuk 197, 266, 478-80, 483
 Şevki Bedri Balaban Manaklis Şirketi 439
 Şişeci Halid Efendi 222
 Şirket-i Hususiye 444
 Şirket-i Mudârebe 444
 Şirket-i Ticariye 444
 Şirket-i İktisadiye-i Milliye 69
 Şumnulu Hacı Mehmed Hilmi 223
 Şükrü 402
 Şükrü Beyzade Ahmed Bey 77
 Şükrü Paşa 148, 250
- Tahralızade ve Şürekâsı Kollektif Şirketi 443
 Tal'at Paşa 11, 92, 108, 110, 120, 141, 169, 171, 189, 247-8, 265-6, 304, 389-90, 392-3, 398, 400
 Tanzimat XI-IV, 17-8, 22-4, 48, 50, 52-3, 57, 69, 73, 94, 104
 Tarık Zafer Tunaya 228
 Tarika Frankova İsrail ve Şürekâsı 440
 Taşçızade Mehmed Efendi 73
 Taşköprü 443
 Tebdil-i Kavayın İdaresi 107
 Tekaüdzade Biraderler ve Şürekâsı Şirketi 443
 Tekaüt Sandığı 337
 Teke 142, 433, 449-50, 453-6, 461, 463-4
 Tekfurdağı 451
 Tekin Alp 61-2, 95, 121, 134, 184-5, 202, 211, 213-5, 219, 230, 238, 244, 257-8, 267
 Tenvir-i Elektrikî Şirketi 442
 Tepecikli Mehmed Ağa 77, 222
 Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi 444
 Terzive Dokumacılık Mektebi 244
 Terziler Cemiyeti 133, 311, 316
 Teşvikiye Dakik Fabrikası Şirketi

- 443
Tevfik 181, 402
Tevfik Bey 58, 212, 289
Tevfik Gûran 217
Tevfik ve Tarık Kollektif Şirketi 439
Tevhîd-i Meskûkât Kanunu XIV, 18, 24, 34-5, 37-8, 41, 43, 113, 209
The Bank of Smyrna 51
The British and Oriental Bank of Constantinople 51
The Commercial Bank of Smyrna 51
The Imperial Bank 51
The Ottoman Bank 51
Thomas Hudson Middleton 467
Tingiroğlu 49
Ticaret ve Sanayi Odası 101, 127-8
Ticaret ve Ziraat Nezâreti 83-5, 87, 90-3, 96-7, 139, 149, 157-9, 179-84, 190, 219-20, 222, 224, 243-4, 256-9, 406, 428-30, 436, 445, 449
Ticaret ve İtibâr-ı Umumî Milli Bankası 67, 219
Ticaret-i Umumiyye Türk Anonim Şirketi 443
Tiryandafilo Karayani Şirketi 440
Tokad 451
Tokatlıyan Gazinosu 173
Toma Andonyadi 472
Topçu Feriki Rıza Paşa 250, 389, 391, 393, 396
Topçuoğlu Nazmi Bey 74
Tophane Nezâreti 50
Tosya 393
Trablusgarp 12, 34, 108, 286, 451
Trabzon 25, 33, 39, 143, 157, 164, 275, 286, 433, 450, 453, 455, 458, 460
Trabzon Teshilât Şirketi 438
Trabzonlu Ademoğlu Mustafa 175
Tramvay Şirketi 438
Tubini 49
Turuk-ı Umumiyye 32
Tuz ve Kil vesaire Şirketi 438
Türk Kazanç Yurdu Şirketi 443
Türk Kazanc İktisad ve Teavün-i Milli Kooperaif Şirketi 438
Türk Ocağı 121
Türk Şirket-i İttihadiyyesi Komandit Şirketi 441
Türk Ticaret Bankası 77
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası 46, 80
Türkiye İş Bankası 420, 422
Türkiye Milli Bankası 32, 42, 47, 420
Tütün Rejisi XII, 53
Tütün Zûrra'ı Bankası 75, 221
Tütüncüler Bankası 221
Ukrayna 187
Ulrich Trumpener 212, 232, 234, 239
Ungarische Bank 42
Urfa 142, 157-8, 433, 449-50, 453-6, 458, 461, 463
Urgancının Hacı Osman Ağa 76
Urgancının Hacı Osman Efendi 222
Ushisaburo Kobayashi 468
Uşak 445
Uşak Necm-i Ticaret Şirketi 445
Uşakîzade Halid Ziya Bey 192
Uşakîzade Osman Zeki Bey 72
Ute Daniel 469
Uyanık Köylüler Şirketi 443
Üskûdar 127, 303, 451
Üskûp 25, 276
V. Garikat Kumpanyası Şirketi 441
V. Zamagni 266, 483
Van 49, 157
Vâridât-ı Sitte İdaresi 53
Vasilyadi Şirketi 441
Vedat Eldem 83, 162, 235, 239, 469, 479
Vehbi Bey 188
Venedik 48
Vernon John Puryear 478
Vezirköprü 442
Victor Weil 424
Viyanâ 55, 64, 109, 217, 231, 233, 323, 367, 389, 420, 444
W. A. Lewis 196

W. B. Scharlau 481
 W. F. Willoughby 207-8, 240
 Weil 64, 420-1
 Wiener Bank Verein 42
 Wilhelmstrasse 104, 109-10, 114,
 116, 118, 123, 212
 William H. Hall 207-8, 240
 William Oualid 467
 Wilson 1
 Witt Bowden 231
 Wolfram Fischer 468
 Yahyel ve Yeşova Şirketi 441
 Yani Grikor ve Polo Şirketi 441
 Yasin Beyoğlu Mehmed Bey 77
 Yavuz Cezar 481
 Yayaköylü Mustafa Efendi 222
 Yedikule İplik Fabrikası 160, 251
 Yemen 25, 33, 106, 108, 157, 276,
 286
 Yemişçi Kâtipzade İbrahim Efendi
 76
 Yemişçi İbrahim Efendi 222
 Yeni Kollektif Şirketi 444
 Yeni Ticaret Şiketi 437
 Yeni Zenginler – Les Néo-riches 191
 Yıldızeli 442
 Yordanoğlu ve Marino Şirketi 441
 Yozgad 157, 438, 451
 Yuda Levi Biraderler Şirketi 441
 Yunanistan 155, 161
 Yunus Nadi 62, 92, 243
 Yusuf Gapay ve David Movros
 Şirketi 441
 Yusuf Hikmet Bayur 249
 Yusuf Saim Atasagun 218, 479
 Yusuf Ziya Bey 92
 Yün Dokumacılık Birinci Şirketi 442
 Yün Dokumacılık İkinci Şirketi 442

Z(e), N(un). 221
 Z. A. B. 481
 Z. A. B. Zeman 481
 Z. Fahri Fındıkoğlu 482
 Z. P. Papazoğlu Ticarethanesi
 Şirketi 440
 Z. Y. Hershlag 478
 Zafer Toprak 267-8, 483-4
 Zafropulo 49
 Zarifi 49
 Zekai Bey 72
 Zeki Koyuncu 68
 Zentraleinkaufsgesellschaft 10
 Zer'iyyat Hey'eti 88, 90-1, 448, 451-2
 Zeylanzade Mahmud Fuad Efendi
 ile Mühendis İlhami Bey Şirketi
 438
 Zinetullah Nüşirevan 221
 Ziraat Bankası 63, 65-7, 69, 72, 75,
 79, 86, 93-5, 139-40, 217-8, 220-1,
 230, 236, 301, 387, 390, 401, 405,
 407, 415, 436
 Ziraat Makinist Mektebi 85, 224,
 227
 Ziraat Mekteb-i Âlisi 86, 92, 226
 Ziraat Şirketi 443
 Ziraat ve Ameliyyat Mektepleri 84
 Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi
 443
 Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi
 Ereğli 444
 Ziya Gökalp 59-60, 121, 181, 185,
 189, 202, 237, 259, 267
 Ziya Karamursal 481
 Zonguldak 33, 164
 Zor 143, 157, 433, 449-50, 453, 455-
 6, 459, 461, 463
 Zühdi 482

OSMANLI NARODNİKLERİ

YA DA

“HALKA DOĞRU GİDENLER”

1908-1918

Cumhuriyet'in fikir tabanı milliyetçilik ve halkçılık üzerine oturdu. Her ikisi de II. Meşrutiyet'ten devralındı. Bir yandan “narodnik” düşüncesi, öte yandan III. Cumhuriyet Fransası'nın solidarizmi İttihadcıların fikir ortamını oluşturdu. “Yeni Lisan” hareketi dilin sadeleşmesi ötesinde yeni bir toplum inşasını başlattı. Bundan böyle Osmanlı aydınınının gündeminde “fert” ve “cemiyet” vardı. Reaya, “vatandaş” kimliği kazandı. Ahâlî “halk”a dönüştü. Jön Türkler tıpkı Rus ve Balkan narodnikleri gibi “halka doğru” gittiler; ve ulus-devlet inşasını solidarist tabana oturtular. Solidarizm ya da tesanütçülük/dayanışmacılık 1946 ruhuna kadar Cumhuriyet Türkiye'si'nin felsefî eksenini oluşturdu.

“BOLŞEVİK” İTTİHADCIYI

BİR NESLİN TÜKENİŞİ

1918-1926

İttihad ve Terakki hukuken 1918'de kendini feshetti. Ancak Teceddüd Fırkası ve Çifçiler Derneği'yle varlığını sürdürdü. İttihadcılar yurt dışında örgütlendiler. “Yeşil enternasyonal”i oluşturmaya koyuldular. Anadolu'daki İttihadçı kadrolarla Millî Mücadele'yi desteklediler. İrredantist Wilhelmstrasse ve Bolşevik Moskova ile yakın ilişki kurdular. Yönetimleri altındaki İslâm ülkelerinde “kıyâm” tehdidini görmekte gecikmeyen İngiltere ve Fransa İttihatçı avına girişti. “Bolşevik” İttihadcılar, Halk Şurular Fırkası'ndan İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'na; Türk Karl Marx'ı Kör Ali İhsan'dan, “Kara” ya da “Saçlı” Kemal Bey'e; Beşinci Şube'den İzmir Suikastı'na devrimi gerçekleştiren neslin tükeniş öyküsüydü.

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır süre gelen düzeni Cihan Harbi ile son buldu. Topyekûn savaş cephe gerisine sarktı. Fakir zengin farklılaşması, sefalet sefahat çelişkisi Cihan Harbi'nde ortam buldu. Osmanlı ilk kez "savaş ekonomisi"yle baş etmek zorunda kaldı. İttihad ve Terakki bilfiil devletçiliğe başvurup piyasaya çeki düzen vermedi denediyse de, savaşın uzaması Osmanlı'yı çözümden yoksun bıraktı. Savaş giderleri diğer ülkelerde büyük ölçüde vergi, ya da iç borçlanmayla karşılanıyordu. Finansal derinlikten yoksun olan Osmanlı ekonomisinin para basmaktan başka çaresi yoktu. Üretimde bulunmaksızın ya da karşılıksız emisyonunda bulunmak enflasyon demekti. Kısa sürede olağan dışı fiyat hareketleri izlendi. Spekülatif gelişmelerin önü alınamadı. "Harb zenginleri" türedi. Kazanç hırsı toplumsal dengeleri altüst etti. Tüketici fiyatlarında yılda yüzde 300'e varan artışla Osmanlı, dünya iktisat literatürüne "enflasyon" kavramını soktu. Altı yüzyıllık imparatorluğu çökerten "cephe"den çok savaş ekonomisine uyum sağlayamayan "piyasa"ydı.

Zafer Toprak, Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

İnceleme - Araştırma: 1

ISBN 975-8293-37-0

9 789758 293377

Yeni Çarşı Cad. No: 28/A
34433 Galatasaray - İstanbul

homerkitabevi